

ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫ ҒЫЛЫМ ЖӘНЕ ЖОҒАРЫ БІЛІМ МИНИСТРЛІГІ
МИНИСТЕРСТВО НАУКИ И ВЫСШЕГО ОБРАЗОВАНИЯ РЕСПУБЛИКИ КАЗАХСТАН
MINISTRY OF SCIENCE AND HIGHER EDUCATION OF THE REPUBLIC OF KAZAKHSTAN

«І.ЖАНСУГІРОВ АТЫНДАҒЫ ЖЕТІСУ УНИВЕРСИТЕТІ» КЕ АҚ
НАО «ЖЕТЫСУСКИЙ УНИВЕРСИТЕТ ИМЕНИ И.ЖАНСУГУРОВА»
«ZHETYSU UNIVERSITY NAMED AFTER ILYAS ZHANSUGUROV»

«ЖАНСУГІРОВ ТАҒЫЛЫМЫ: ІЛИЯС ЖАНСУГІРОВ МҰРАСЫ ЖӘНЕ ЖАСАНДЫ ИНТЕЛЛЕКТ ДӘУІРІ»

атты халықаралық ғылыми-тәжірибелік конференция

МАТЕРИАЛДАРЫ

МАТЕРИАЛЫ

международной научно-практической конференции

«ЖАНСУГУРОВСКИЕ ЧТЕНИЯ: НАСЛЕДИЕ ИЛЬЯСА ЖАНСУГУРОВА В ЭПОХУ ИСКУССТВЕННОГО ИНТЕЛЛЕКТА»

MATERIALS

of the international scientific-practical conference

«ZHANGSUGUROV READINGS: THE WORK OF ILYAS ZHANSUGUROV IN THE ERA OF ARTIFICIAL INTELLIGENCE»

Талдықорған - 2026 - Талдықорған

**ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫ ҒЫЛЫМ ЖӘНЕ ЖОҒАРЫ БІЛІМ МИНИСТРЛІГІ
МИНИСТЕРСТВО НАУКИ И ВЫСШЕГО ОБРАЗОВАНИЯ РЕСПУБЛИКИ КАЗАХСТАН
MINISTRY OF SCIENCE AND HIGHER EDUCATION OF THE REPUBLIC OF KAZAKHSTAN**

**«І. ЖАНСУГІРОВ АТЫНДАҒЫ ЖЕТІСУ УНИВЕРСИТЕТІ» КЕ АҚ
НАО «ЖЕТЫСУСКИЙ УНИВЕРСИТЕТ ИМЕНИ И. ЖАНСУГУРОВА»
«ZHETYSU UNIVERSITY NAMED AFTER ILYAS ZHANSUGUROV»**

**«ЖАНСУГІРОВ ТАҒЫЛЫМЫ: ІЛИЯС ЖАНСУГІРОВ МҰРАСЫ
ЖӘНЕ ЖАСАНДЫ ИНТЕЛЛЕКТ ДӘУІРІ»
атты халықаралық ғылыми-тәжірибелік конференция
МАТЕРИАЛДАРЫ**

**МАТЕРИАЛЫ
международной научно-практической конференции
«ЖАНСУГУРОВСКИЕ ЧТЕНИЯ: НАСЛЕДИЕ ИЛЬЯСА
ЖАНСУГУРОВА В ЭПОХУ ИСКУССТВЕННОГО ИНТЕЛЛЕКТА»**

**MATERIALS
of the international scientific-practical conference
«ZHANGSUGUROV READINGS: THE WORK OF ILYAS ZHANSUGUROV
IN THE ERA OF ARTIFICIAL INTELLIGENCE»**

ӘОЖ 821.512.122.0:004.8

ҚБЖ 83.3(5Қаз):32.813

Ж26

Редакция алқасы: Е.А. Бурибаев (бас редактор), А.С. Бахтаулова (бас редактордың орынбасары), Л.Н. Карашолакова, М.К. Абайдeldанова, Е.О. Буланов

Редакционная коллегия: Е.А. Бурибаев (главный редактор), А.С. Бахтаулова (заместитель главного редактора), Л.Н. Карашолакова, М.К. Абайдeldанова, Е.О. Буланов

Editorial colleague: Ye. Buribayev (editor-in-chief), A. Bakhtaulova (deputy of editor-in-chief), L. Karasholakova, M. Abaideldanova, Ye. Bulanov

«ЖАНСУГІРОВ ТАҒЫЛЫМЫ: ІЛІЯС ЖАНСУГІРОВ МҰРАСЫ ЖӘНЕ ЖАСАНДЫ ИНТЕЛЛЕКТ ДӘУІРІ» атты халықаралық ғылыми-тәжірибелік конференция материалдары. – Талдықорған, І. Жансүгіров атындағы Жетісу университеті, 2026. – 372 б.

Ж26 *Материалы международной научно-практической конференции*
«ЖАНСУГУРОВСКИЕ ЧТЕНИЯ: НАСЛЕДИЕ ИЛЬЯСА ЖАНСУГУРОВА В ЭПОХУ ИСКУССТВЕННОГО ИНТЕЛЛЕКТА» – Талдықорған, Жетісуский университет им. И. Жансугурова, 2026. – 372 с.

Materials of the international scientific-practical conference **«ZHANGSUGUROV READINGS: THE WORK OF ILYAS ZHANSUGUROV IN THE ERA OF ARTIFICIAL INTELLIGENCE»** – Taldykorgan, Zhetysu University named after I. Zhansugurov, 2026. – 372 p.

ISBN 978-601-389-058-6

Ғылыми жинаққа республиканың жоғары оқу орындары мен ғылыми-зерттеу орталықтарының ғалымдарының баяндамалары енгізілген. Жинақ материалдары докторанттарға, магистранттарға, студенттерге және ғылыми жұмыспен айналысатын оқырмандарға арналған.

В научный сборник включены доклады ученых высших учебных заведений и научно-исследовательских центров республики. Материалы сборника предназначены для докторантов, магистрантов, студентов и читателей, занимающихся научной работой.

The scientific collection includes reports by scientists from higher educational institutions and research centers of the republic. The materials of the collection are intended for doctoral students, master's students, students and readers engaged in scientific work.

ӘОЖ 821.512.122.0:004.8

ҚБЖ 83.3(5Қаз):32.813

ISBN 978-601-389-058-6

© І. Жансүгіров атындағы Жетісу университеті, 2026
© Оқу-өндірістік цех, 2026

ӨОЖ 511.812

I. ЖАНСҮГІРОВ ШЫҒАРМАЛАРЫНДАҒЫ ЫРЫМ, ТЫЙЫМДАР – ҰЛТТЫҚ МӘДЕНИ КОДТЫҢ ТІЛДІК ЕРЕКШЕЛІГІ

Абдреш А.Б.

Білімгер, I. Жансүгіров атындағы Жетісу университеті,
Талдықорған қ., Қазақстан Республикасы

Ғылыми жетекші: ф.ғ.к., оқытушы-дәріскер **Чалтикенова Л.А.**

I. Жансүгіров атындағы Жетісу университеті, Талдықорған қ., Қазақстан Республикасы
ayaulymoldahmetova@gmail.com

Мақалада қазақ тіліндегі ырым мен тыйымдар ұлттық мәдени кодтың тілдік көрінісі ретінде лингвомәдениеттану тұрғысынан талданды. Халықтық таным жүйесінде қалыптасқан ырым-тыйымдардың тарихи негізі, дүниетанымдық сипаты және семантикалық құрылымы этнолингвистикалық зерттеулер арқылы сараланды. Сонымен қатар ырым мен тыйымдардың тілдік табиғаты тұрақты формулалар, символдық лексика және прагматикалық қызмет тұрғысынан қарастырылды. Ілияс Жансүгіров шығармаларындағы ұлттық дүниетаным элементтері талданып, ырым-тыйымдардың көркем мәтіндегі қызметі анықталды. Нәтижесінде ырым мен тыйымдардың қазақ тіліндегі мәдени жадыны сақтаушы маңызды лингвомәдени құбылыс екендігі дәлелденді.

Кілт сөздер: ырым, тыйым, мәдени код, этнолингвистика, ұлттық таным.

В статье анализируются приметы и запреты в казахском языке как языковое проявление национального культурного кода с точки зрения лингвокультурологии. Историческая основа, мировоззренческий характер и семантическая структура примет и запретов, сформировавшихся в системе народного познания, были изучены посредством этнолингвистических исследований. Кроме того, языковая природа примет и запретов рассматривается с точки зрения устойчивых формул, символической лексики и прагматической функции. Проанализированы элементы национального мировоззрения в произведениях Ильяса Жансугурова, определена роль примет и запретов в художественном тексте. В результате доказано, что приметы и запреты являются важным лингвокультурным феноменом в казахском языке, сохраняющим культурную память.

Ключевые слова: примета, запрет, культурный код, этнолингвистика, национальное мировоззрение.

The article analyzes signs and taboos in the Kazakh language as a linguistic manifestation of the national cultural code from the perspective of linguoculturology. The historical basis, worldview characteristics, and semantic structure of signs and taboos formed in the system of folk knowledge were examined through ethnolinguistic research. Furthermore, the linguistic nature of signs and taboos is considered in terms of fixed formulas, symbolic vocabulary, and pragmatic function. Elements of the national worldview in the works of Ilyas Zhansugurov are analyzed, and the role of signs and taboos in the literary text is determined. As a result, it is proven that signs and taboos are an important linguocultural phenomenon in the Kazakh language that preserves cultural memory.

Keywords: sign, taboo, cultural code, ethnolinguistics, national worldview.

Кіріспе

Қазақ халқының рухани мәдениетінде ырым мен тыйымдар ерекше орын алады. Олар тек тұрмыстық ережелер жиынтығы емес, халықтың дүниетанымы мен өмірлік тәжірибесінің тілдік көрінісі болып табылады. Біздің қоғамда жазба заңдардан бұрын ауызша нормалар үстем болған соң, ырым-тыйымдар әлеуметтік тәртіпті реттейтін маңызды механизм қызметін атқарған. Ырым мен тыйымдар халықтың табиғат, қоғам, адаммен қарым-қатынасының нәтижесінде

қалыптасты. Олар адамның адами қасиеттерін реттеп, моральдық, әдептілік пен жауапкершілікке тәрбиелеу құралы ретінде қызмет атқарды. Қазіргі таңда бұл құбылыстар тіл арқылы ұрпақтан ұрпаққа беріліп, ұлттық мәдени кодтың сақталуына ықпал етті. Сондықтан ырым-тыйымдарды ежелгі ауызекі сөйлеу тіліндегі мәдени, танымдық, таңбалық жүйе ретінде қарастыру қажеттілігі туындайды.

Негізгі бөлім

Ырым мен тыйымдардың сөйлеу тіліндегі, айтылу барысындағы қызметі ерекше. Олар көбіне қысқа сөйлем ретінде мағынасы нақ, дәл болып келеді. Бұл қасиет адамның есте сақтау қабілетін жеңілдетіп, ұрпақтан ұрпаққа тез таралуына ықпал етеді. Сонымен бірге ырым-тыйымдар ұлттық дүниетанымның табиғатымызға табынуы, үлкенді сыйлау, кішіге қамқор болу құндылықтарынан орын алады.

Біздің ұлттық болмыс тұрғысынан алғанда ұлттық мәдени код мәселесін терең зерттеген ғалымдардың бірі – Әбдуәли Қайдардың «Қазақтар ана тілі әлемінде» атты іргелі зерттеуі. Ғалым еңбегінде «тіл – ұлттың тарихи жадын сақтайтын рухани кеңістік» деген тұжырым жасайды [1, 112]. Осы пайымдау ырым-тыйымдардың тілдік табиғатын түсіндіруге мүмкіндік береді, өйткені олар ұжымдық тәжірибені сақтайтын вербалды формулалар ретінде қызмет атқарады. Мысалы, І. Жансүгіровтың «Құлагер» поэмасында ««Біреудің тіл мен көзі тимесін» - деп / Дұға оқып, Ақан жерге түкірінді» үзіндісінде «көз тиюден» қорғану ырымы бейнеленіп тұр [3, 307 б.]. Ақан асыл тұлпарына басқаның «тілі» мен «көзі» тимесін деп, дұға оқып, жерге түкіреді. Бұл – қазақ арасында кең тараған көз тиюден сақтану ырымы. Жалпы, көз тиюден сақтану – қазақ халқының ертеден келе жатқан ырымдарының бірі. Ата-бабаларымыз әрбір заттың, адамның, табиғат құбылыстарының «көрінбейтін күші» бар деп сенген. Сол себепті біреудің қызғанышпен немесе жаман ниетпен қараған көзі адамға зиян тигізеді деген түсінік қалыптасқан. Бұл құбылыс кейін «көз тию» деп аталып кеткен.

Сондай-ақ Рәбиға Сыздықтың «Сөздер сөйлейді» еңбегінде автор бірқатар лексемалардың тарихи мағынасын ашып, олардың қазіргі қолданыстағы мәдени жүктемесін көрсеткен. Ғалым «тілдегі көне қабаттардың сақталуы – халықтың мәдени жадын көрсететін белгі» деген тұжырым жасайды [2, 63], бұл ой ырым-тыйымдардың табиғатын нақтылай түседі. Қазақ халқында баланы тіл-көзден, бөле-жаладан сақтау мақсатында жаман, сұрықсыз есімдерді ырымдап қоятын болған. Мысалы, І.Жансүгіровтің «Мақпал» поэмасында «Тезек», «Тәйкөт» есімдері кездеседі:

“Белгілі: бек болғаны хан **Тезектің**,

Ұлы жүз баласына Бәйдібектің” [3, 20 б.]

“Қойғандай бәрін қолмен айтар еді,

Естісең **Тәйкөт** пенен Бақтыбайдан” [3, 34 б.].

Бұл үзінділерде қолданылған «Тезек», «Тәйкөт» сияқты есімдер халық дәстүрінде баланың амандығы мен болашағын қорғауға арналған ырым ретінде қолданылған. Сонымен қатар, І. Жансүгіровтың «Кәнпеске» поэмасында кездесетін «Ұлжан» есімі:

“**Ұлжан** бүйір таянды,

Мұқанды улы ой алды.” - бұл үзіндіде халқымызда ертеден бастау алып, әлі күнге дейін қолданыста жүрген ырымды байқаймыз [3, 59 б.]. Бірнеше қыздан кейін дүниеге келген қыз балаға осындай есімдерді беру арқылы «бұдан кейінгі перзенттеріміз ұл болсын» деген ниетте қойылады. Бұл – жаңа туған сәбиге тікелей емес, болашақтағы балаларға бағытталған ырым болып табылады. Сонымен қатар, І. Жансүгіровтың «Мақпал» атты поэмасында «Ұзақ» есімі кездеседі: “Текті құс, тентек **Ұзақ** өскен сонда, / Саурықтың анау айтқан бел баласы” [3, 21 б.]. Бұл үзіндіде кездесетін «Ұзақ» есімі жаңа туылған нәрестеге өмір жасы ұзақ болсын, жүз жасасын, мың жасасын деген ізгі ниетпен қойылған. Осылайша Р. Сыздықтың тұжырымдары ырым-тыйымдардың жай тұрмыстық тыйым емес, тарихи жадының тілдік қалдығы екенін дәлелдейді. Сондықтан ырым-тыйымдарды зерттеу қазақ тіліндегі мәдени сабақтастықты және қазақ халқының ұлттық дүниетанымын терең түсінудің маңызды кілті болып табылады.

Жоғарыда талданған ғылыми еңбектер мен көркем мәтіндерді тұжырымдай келе, қазақ тіліндегі ырым мен тыйымдардың тілдік ерекшеліктерін бірнеше бағытта сипаттауға болады. Ең алдымен олардың формулалық құрылымы назар аударады. Ырым-тыйым мәтіндері қысқа әрі ықшам болып келеді, бұл ауызша дәстүрдің ерекшелігімен байланысты. Қысқа құрылым олардың есте сақталуын жеңілдетіп, тұрақты формулаға айналуына ықпал етеді.

Екіншіден, олардың семантикасы символдық сипатқа ие. Көптеген ырым-тыйымдарда кеңістік, уақыт және дене мүшелеріне қатысты ұғымдар мәдени код ретінде қызмет атқарады. Мысалы, «босаға», «табалдырық», «шаңырақ» сияқты сөздер нақты затты ғана емес, әлеуметтік құрылымды білдіреді. Мұндай символика ұлттық дүниетанымның тілдік бейнесін қалыптастырады.

Үшіншіден, ырым-тыйымдардың прагматикалық қызметі ерекше. Олар ақпарат жеткізуден гөрі мінез-құлықты реттеуге бағытталған. Тыйым формаларының императивтік сипаты («болмайды», «жаман болады») олардың тәрбиелік әсерін күшейтеді. Бұл тілдік құрылымдар қоғамдағы моральдық нормаларды бекіту құралы ретінде қызмет атқарады.

Төртіншіден, көркем мәтінде ырым-тыйымдар ұлттық колорит жасаушы құралға айналады. Ілияс Жансүгіров шығармаларында мұндай элементтер кейіпкер дүниетанымын ашып, тарихи уақыттың рухын жеткізеді. Көркем дискурста ырым-тыйымдардың қолданылуы мәтіннің этномәдени тереңдігін арттырады.

Зерттеу нәтижелері ырым мен тыйымдардың қазіргі қоғамда да өзектілігін жоғалтпағанын көрсетті. Олар қазіргі тілдік санада жаңаша интерпретацияланып, мәдени сәйкестілікті сақтаудың құралына айналып отыр. Ырым-тыйымдарды тіл білімінде зерттеу ұлттық мәдени кодты түсінуге, ал білім беру жүйесінде қолдану жастардың этномәдени танымын қалыптастыруға мүмкіндік береді. Сонымен қатар медиамәтіндер мен әдеби шығармаларда ырым-тыйымдарды қолдану ұлттық стильді жаңғыртуға ықпал етеді.

Қорытынды

Қорытындылай келе, қазақ тіліндегі ырым мен тыйымдар – ұлттық мәдени кодтың маңызды құрамдас бөлігі. Олар тіл арқылы сақталған тарихи жадының көрінісі ретінде этнолингвистикалық тұрғыдан ерекше құндылыққа ие. Ырым-тыйымдардың тілдік құрылымы формулалық ықшамдықпен, символдық семантикамен және прагматикалық қызметімен ерекшеленеді. Көркем әдебиетте, әсіресе Ілияс Жансүгіров шығармаларында, бұл құбылыс ұлттық дүниетанымды бейнелейтін көркемдік құрал ретінде көрініс табады. Сондықтан ырым мен тыйымдарды зерттеу қазақ тілінің мәдени қабаттарын терең түсінуге мүмкіндік беретін маңызды ғылыми бағыттардың бірі болып табылады.

ӘДЕБИЕТТЕР:

1. Қайдар Ә. Қазақтар ана тілі әлемінде. – Алматы: Дайк-Пресс, 2009. – 784 б.
2. Сыздық Р. Сөздер сөйлейді. – Алматы: Арыс, 2014. – 256 б.
3. Жансүгіров І. Көп томдық шығармалар жинағы. Үшінші том. Поэмалар. – Алматы: «Қазығұрт» баспасы, 2004. – 408 бет.
4. Жансүгіров І. Шығармалар жинағы. – Алматы: Жазушы, 1988. – 1–2 том.

БІЛІМ БЕРУДЕ ЖАСАНДЫ ИНТЕЛЛЕКТ МҮМКІНДІКТЕРІН ПАЙДАЛАНУ ЖОЛДАРЫ

Абейбекова М.Т.

*П.ғ.м., бастауыш сынып мұғалімі, №2 орта мектеп,
Талдықорған қ., Қазақстан Республикасы
abeibekova123@mail.ru*

Жасанды интеллект - бұл адамның ойлау, талдау, үйрену сияқты қабілеттерін модельдеуге бағытталған технологиялар жиынтығы. Ол бүгінгі күнде білім беру саласының ажырамас бөлігіне айналып келеді. Жасанды интеллект оқыту процесінде оқытушылар мен білім алушылардың өзара әрекеттесуін жақсартып, білім мен тәжірибе алмасуға ықпал етеді. Бұл үздіксіз даму мен білімді жетілдіру мәдениетін қалыптастырады. ЖИ алгоритмдері арқылы білім алушылардың үлгерімдерін сараптауға, яғни олардың әлсіз және мықты тұстарын анықтай алуға болады. Жүйе әр білім алушыға лайықты тапсырмалар ұсынады, кері байланыс беріп, оқу материалдарын ыңғайлы қарқынмен ікемдеуге көмектеседі. Нәтижесінде оқыту процесі анағұрлым тиімді әрі қызықты бола түседі.

Кілт сөздер: жасанды интеллект, білім беру, технологиялар, ЖИ алгоритмдері

Искусственный интеллект - это набор технологий, направленных на моделирование способностей человека, таких как мышление, анализ и обучение. Сегодня она становится неотъемлемой частью сферы образования. Искусственный интеллект способствует обмену знаниями и опытом, улучшая взаимодействие преподавателей и обучающихся в процессе обучения. Это формирует культуру непрерывного развития и совершенствования знаний. С помощью алгоритмов ИИ можно проанализировать успеваемость обучающихся, то есть выявить их слабые и сильные стороны. Система предлагает каждому обучающемуся достойные задания, дает обратную связь и помогает адаптировать учебный материал в удобном темпе. В результате процесс обучения становится более эффективным и интересным.

Ключевые слова: искусственный интеллект, образование, технологии, алгоритмы ИИ

Artificial intelligence is a set of technologies aimed at simulating human abilities such as thinking, analysis, and learning. Today, it is becoming an integral part of the education sector. Artificial intelligence facilitates the exchange of knowledge and experience, improving the interaction between teachers and students during the learning process. This fosters a culture of continuous development and knowledge improvement. AI algorithms can be used to analyze student performance, identifying their strengths and weaknesses. The system provides each student with appropriate assignments, provides feedback, and helps adapt the learning material at a comfortable pace. As a result, the learning process becomes more effective and interesting.

Keywords: artificial intelligence, education, technology, AI algorithms

Бүгінгі таңда технологияның дамуы адам өмірінің барлық саласына, соның ішінде білім беру жүйесіне де үлкен өзгерістер әкелуде. Бұл өзгерістердің көш басында — Жасанды интеллект (ЖИ) тұр. Көптеген адамдар үшін ЖИ әлі де беймәлім дүние болып көрінуі мүмкін, бірақ іс жүзінде ол біздің өмірімізге еніп үлгерді. Бүгінгі баяндамада «Білім беруде жасанды интеллект мүмкіндіктерін пайдалану жолдары» атты тақырып аясында өз ой пікірімен бөлісіп, ЖИ-іні мектепте қалай тиімді пайдалану жолдарына тоқталатын боламыз.

Қазіргі цифрлық дәуірде білім беру жүйесі қарқынды өзгерістерді бастан кешуде. Соның ішінде жасанды интеллект технологиялары білім сапасын арттыруда, оқыту процесін жетілдіруде және білім алушылардың жеке қажеттіліктеріне бейімделген оқыту моделін қалыптастыруда маңызды рөл атқарады. Сонымен қатар, **жасанды интеллект**

технологияларын пайдалану арқылы білім беру мекемелері заманауи талаптарға сай кешенді оқу бағдарламаларын әзірлеп, білім алушылардың қажеттіліктеріне сәйкес икемдей алады. Сондай-ақ, оқыту процесінде оқытушылар мен білім алушылардың өзара әрекеттесуін жақсартып, білім мен тәжірибе алмасуға ықпал етеді.[1]

Жасанды интеллект әр білімалушының білім деңгейіне, оқу қарқынына және қызығушылығына, жеке қажеттіліктеріне сай білім алуға да мүмкіндік береді. Мысалы, оқыту процесінде икемделетін оқыту платформаларын қолданып, ЖИ алгоритмдері арқылы білім алушылардың үлгерімдерін сараптауға, яғни олардың әлсіз және мықты тұстарын анықтай алуға болады. Жүйе әр білім алушыға лайықты тапсырмалар ұсынады, кері байланыс беріп, оқу материалдарын ыңғайлы қарқынмен икемдеуге көмектеседі. Нәтижесінде оқыту процесі анағұрлым тиімді әрі қызықты бола түседі.

Жасанды интеллект көмегімен оқу материалдарын даралау, білім алушылардың үлгерімін талдау, мұғалімдердің жұмысын жеңілдету және білім беру ресурстарына қолжетімділікті арттыру мүмкін болып отыр.

Жасанды интеллектінің тағы бір оңтайлысы, білім беру процесінде автоматтандыруды қамтамасыз етіп, уақытты тиімді пайдалануға мүмкіндік береді.

Жасанды интеллект- бұл адамның ойлау, талдау, үйрену сияқты қабілеттерін модельдеуге бағытталған технологиялар жиынтығы. Ол бүгінгі күнде білім беру саласының ажырамас бөлігіне айналып келеді.

Бүгінде Канада, АҚШ, Үндістан, Қытай, Оңтүстік Корея, Финляндия, Сингапур және Ұлыбритания секілді елдер оқу жүйесін жетілдіруде, әкімшілік жұмыстарын оңтайландыру, ғылыми зерттеулерін дамытуда ЖИ технологияларын қарқынды қолдануда. Бұл тың істен біздің де мемлекетіміз шет қалмай, жасанды интеллектіні экономиканың түрлі салаларына енгізіп жатыр.

Білім беру саласында жасанды интеллект технологияларын қолдану оқыту процесін жаңғыртуға және оның тиімділігін арттыруға кең мүмкіндік береді. ЖИ дің білім беру жүйесіндегі артықшылықтарының бірі білім алушылардың жеке ерекшеліктеріне бейімделген оқыту жүйесін құру. Ал, жалпы мұндай жүйелер әр білімалушының білім деңгейін, қабілетін, оқу материалдарын автоматты түрде реттейді. Сонымен қатар, ЖИ негізіндегі интеллектуалды платформалар білім алушылардың жетістік үлгерімдерін дер кезінде талдап, деңгейін анықтайды. Ал, бұл мұғалімдерге де дәл уақытында көмек көрсетіп, оқыту әдістерін түзетуге, тиімдісін таңдауға мүмкіндік береді [2].

Білім сапасы қалай жақсартады?

ЖИ-дің білім беру жүйесіне енуі оқу стандарттарын көтеріп, жалпы білім сапасын жақсартта алады. Оқыту үдерісінде әділ және нақты бағалау жүйесін қалыптастырып, сапалы білім беру ресурстарына қолжетімділікті кеңейтеді. Сондай-ақ, мұғалімдерге оқыту әдістерін жетілдіруге қолдау көрсетеді. ЖИ технологияларын пайдалану арқылы білім беру мекемелері заманауи талаптарға сай кешенді оқу бағдарламаларын әзірлеп, оқушылардың қажеттіліктеріне сәйкес икемдей алады. Сонымен қатар, жасанды интеллект оқыту процесінде оқытушылар мен білім алушылардың өзара әрекеттесуін жақсартып, білім мен тәжірибе алмасуға ықпал етеді. Бұл үздіксіз даму мен білімді жетілдіру мәдениетін қалыптастырады [3].

Білім алушылардың қабылдау қабілеті әртүрлі. Біріншісіне математикалық есептер тез түсінікті болса, екіншісіне көбірек уақыт қажет. Жасанды интеллект – осы мәселені шешудің таптырмас құралы. ЖИ негізіндегі платформалар. оқушының қатесін талдап, оған дәл сол тақырыпты қайталап түсіндіреді. Бұл – әр білім алушының қасында отыратын «жеке көмекшесі, яғни репетитор» сияқты. [4]

Мұғалімдер үшін ЖИ - ең алдымен, уақытты үнемдейтін көмекші.Сабақ жоспарын: ЖИ құралдардың көмегімен сабақтың қызықты тапсырмаларын логикалық тапсырмаларды бірнеше минутта жылдам әзірлеуге болады.

Жаратылыстану сабағында жасушаның құрылысын немесе дүниетану сабағында ежелгі қаланың бейнесін ЖИ арқылы суреттеп, оқушылардың қызығушылығын арттыруға мол мүмкіндіктер береді.

Мектептегі жобалық жұмыстарды орындауда ЖИ оқушылардың креативтілігін оятады сонымен қатарқызығушылығын арттырады. Мәселен, оқушылар өздері жазған ертегіге ЖИ арқылы сурет салып, оны мультфильмге айналдыра алады. Сондықтан оқушыны тек ақпаратты тұтынушы емес, жаңа өнім жасаушы деңгейіне де көтереді. [5]

Әрине ЖИ-ді пайдаланудың өз қиындықтары бар. Ең басты мәселе — академиялық адалдық. Оқушы тапсырманы ЖИ-ге орындатып, оны жай ғана көшіре салса, ол білім алу процесіне зиянын тигізуі мүмкін. Сондықтан да біз ЖИ-ді жауап табу үшін емес, сол жауапқа жетудің жолын түсіну үшін қолданып, үйренуіміз керек.

ЖИ әр білімалушының деңгейіне қарай тапсырма береді. Мысалы, әлсіз тақырыптарды анықтап, қосымша жаттығуларды ұсынады. Жазбаша жұмыстарды тексере алады және тест нәтижелерін жылдам шығару үрдісі автоматты түрде жүзеге асады.

ЖИ пәндер бойынша оқу материалдарын жасау, презентация, видео, тест тапсырмаларын тез құрастырады. Мысалы: Canva – видео мен презентация жасау

Pictory – мәтінді видеоға айналдыру.

ЖИ әр білім алушылардың деңгейін, қабылдау жылдамдығын және қызығушылықтарын талдай алады, оған лайықты жеке оқу жоспарын құрып береді. Бұл «бірінғай стандарт» жүйесінен кетіп, әр баланың білімінжан - жақты ашуға көмектеседі.

Ал, мұғалім үшін ЖИ уақытты ұтымды қолдануға көмектеседі. Мұғалімнің пәндер бойынша тест жұмыстарын және тапсырмаларын автоматты түрде тексеруге себебін тигізеді. Сонымен қатар сабақ жоспарларын, презентацияларды және дидактикалық материалдарды жылдам дайындайды.

Қоғамның қазіргі кездегі өзекті мәселелерінің бірі инклюзивті білім беру. Мүмкіндігі шектеулі балалар үшін ЖИ ең таптырмас құрал. Мысалы мәтінді дыбысқа айналдыру (көру немесе есту қабілеті бұзылған жандар үшін). Күрделі мәтіндерді қарапайым тілмен түсіндіру.

Сонымен қатар, виртуалды репетиторлар мен чат-боттар. Білім алушылар тәулік бойы кез келген сұрақ бойынша көмек ала алады және түрлі көмектер алады, мысалы математикалық есептің шығарылу жолын түсіндіретін немесе шет тілін үйрететін ЖИ боттары оқу процесін жеделдетеді.

Сабаққа дайындалуда ЖИ мұғалімдерге де, оқушыларға да уақыт үнемдеуге көмектеседі. Мысалы презентациялар: Gamma немесе Canva сияқты ЖИ құралдары арқылы берілген тақырыпқа бірнеше секундта слайдтар жасап алуға болады. Сондай-ақ, пәндер бойынша қолдану мысалдары Әр пәннің өзіндік ЖИ «көмекшілері» бар: Математика мен физика пәндерінде есептерді кезең-кезеңімен шешіп қана қоймай, оның формуласын және неге солай шыққанын түсіндіру, ал гуманитарлық пәндер бойынша сөйлемдегі грамматикалық қателерді түзету, мәтінді аудару және сөздік қорды байыту үшін диалог құру.

Тарих және География: Тарихи тұлғалармен «сөйлесу» (имитация) немесе белгілі бір аймақтың климаты мен экономикасына ЖИ арқылы болжам жасау. [6]

Шығармашылық жобалар. Оқушылар ЖИ-ді тек ақпарат алу үшін емес, жаңа өнім жасау үшін қолдана алады: Midjourney немесе DALL-E арқылы кітаптарға иллюстрация жасау.

ЖИ көмегімен қарапайым код жазып, шағын ойындар немесе сайттар құрастыру.

Мектепте ЖИ-ді пайдаланғанда ең бастысы — дайын жауапты көшіре салу емес, оны түсінуге құрал ретінде пайдалану. Жобаңызда «ЖИ адамның ойлау қабілетін алмастырмайды, тек оны толықтырады» деген ойды нақты негізгі алу.

Жалпы жасанды интеллект – білім беру саласын түбегейлі өзгертіп жатқан тың құрал. Ол мұғалімді алмастырмайды, бірақ оның жұмысын жеңілдетіп, білім алушылардың білім сапасын арттыра түсуге көмектеседі.

Бүгінде білім беруде жасанды интеллект (ЖИ) мүмкіндіктерін тиімді пайдалану – оқу сапасын арттырудың заманауи жолы.

Оқытуда ЖИ-ді қолданудың нақты тәсілдері: Мысалы білім алушын деңгейіне қарап, соған сәйкес тапсырмалар ұсынады, яғни әлсіз оқушыларға – жеңіл тапсырмалар, ал қабілетті оқушыларға – күрделі тапсырмалар құрастыра алады.

Ал сабақ процесінде ЖИ мұғалімнің бағалау және кері байланысты алуына өте жақсы көмектеседі. Оның виртуалды ассистенттеріне кез келген уақытта оқушылар сұрақтарын қойып, ұтымды жауаптар ала алады.

Қашықта оқытуды дамытуда ЖИ онлайн оқуды жеңілдетеді: Автоматты тексереді, онлайн кеңес береді, оқу процесін бақылайды, мұғалімдерді ЖИ құралдарымен оқытады, сабақ жоспарына ЖИ элементтерін қосады, оқушыларға дұрыс пайдалану мәдениетін үйретеді, қауіпсіздік пен академиялық адалдықты сақтайды.

Жалпылай айтқанда жасанды интеллект – мұғалімнің көмекшісі. Оны дұрыс қолдану арқылы сабақ қызықты, әрі тиімді және нәтижелі болады.

Қорыта айтқанда, жасанды интеллект — біздің орнымызды басатын бәсекелес емес, біздің мүмкіндіктерімізді кеңейтетін құрал. Болашақта ЖИ-ді сауатты пайдалана білу — жазу мен оқу сияқты маңызды дағдыға айналады. Мектеп қабырғасында осы технологияны дұрыс бағытта қолдану арқылы біз сапалы әрі заманауи білімге қол жеткізе аламыз. Білім беру саласында жасанды интеллектті (ЖИ) қолдану — қазіргі таңдағы ең басты трендтердің бірі.

Жасанды интеллект дамыған сайын оның білім беру жүйесін түрлендірудегі маңызы арта түседі, бұл білім алушылар мен мұғалімдер үшін жаңа мүмкіндіктерге жол ашады.

ӘДЕБИЕТТЕР:

1. Жолдығали Б.Н., Жұмабаева Л.О. «Қазақстанның білім беру саласындағы жасанды интеллект: мүмкіндіктері мен болашағы» - ғылыми мақала, 2025ж.
2. Баракбаева Т.А., Латипова С.С., Дакеева М.Н., Есбергенова Г.Б. Жасанды интеллект түсінігі және білім берудегі артықшылықтары мен кемшіліктері.- Scientific Results, 2024ж.
3. Сыздыкова М.Ж., Жайымбаев Н.Т. «Жасанды интеллект негізінде білім алушыларды бағалау және басқару» ғылыми журнал, 2026ж
4. Давлетова А. Білім берудегі жасанды интеллектті қолданудың артықшылықтары мен кемшіліктері.- Academic Scientific Journal of Computer Science, 2024ж.
5. Орынбасар М., Жумадилова М.Б., Абдыкеримова Э.А. Қазақстанның білім беру жүйесіндегі жасанды интеллект: талдау және перспективалар. – Yessenov Science Journal, 2025ж.
6. Альченова А., Карелхан Н. Білім беру саласындағы жасанды интеллекттің ағымдағы үрдістері мен Педагогикалық өлшемдер, 2024ж.

ӘОЖ 791.43.01

ҚАЗАҚ КИНОСЫНДАҒЫ ҰЛТТЫҚ БЕЙНЕ: КЕДЕЙЛІК ОБРАЗЫ МЕН ТАРИХИ ШЫНДЫҚ МӘСЕЛЕСІ

Айтбек А.А.

Білімгер, І. Жансүгіров атындағы Жетісу университеті,
Талдықорған қ., Қазақстан Республикасы

Ғылыми жетекші: PhD, оқытушы-дәріскер Калиева Б.Т.

І. Жансүгіров атындағы Жетісу университеті, Талдықорған қ., Қазақстан Республикасы
asemajtbek@gmail.com

Бұл мақалада қазақ киносындағы ұлттық бейненің қалыптасу ерекшеліктері қарастырылады. Көптеген қазақ фильмдерінде кейіпкерлердің киімі мен тұрмыс-тіршілігі қарапайым немесе жұпыны түрде көрсетіледі. Алайда тарихи деректер мен әдеби шығармалар қазақ қоғамының материалдық мәдениеті мен тұрмысы әлдеқайда бай болғанын дәлелдейді. Мақалада қазақ киносының бұл ерекшелігі тарихи деректермен салыстыра отырып талданады. Сонымен қатар басқа елдердің киноөндірісіндегі ұлттық бейнені көрсету тәсілдерімен салыстыру жүргізіліп, мәселенің себептері мен оны шешу жолдары ұсынылады.

Кілт сөздер: қазақ киносы, ұлттық бейне, мәдени репрезентация, тарихи шындық, ұлттық киім, кино өнері, көшпенділер.

В данной статье рассматриваются особенности формирования национального образа в казахском кино. Во многих казахских фильмах одежда и быт персонажей часто изображаются простыми или скромными. Однако исторические источники и литературные произведения свидетельствуют о том, что материальная культура и образ жизни казахского общества были значительно более богатыми. В статье данная особенность казахского кино анализируется в сопоставлении с историческими данными. Кроме того, проводится сравнительный анализ способов представления национального образа в киноиндустрии других стран, а также рассматриваются причины данной проблемы и предлагаются пути её решения.

Ключевые слова: казахское кино, национальный образ, культурная репрезентация, историческая реальность, национальная одежда, киноискусство.

This article examines the features of the formation of the national image in Kazakh cinema. In many Kazakh films, the clothing and everyday life of the characters are often depicted as simple or modest. However, historical sources and literary works demonstrate that the material culture and way of life of Kazakh society were much richer. The article analyzes this feature of Kazakh cinema in comparison with historical evidence. In addition, a comparative analysis of the ways national images are represented in the film industries of other countries is conducted, and the causes of this issue as well as possible solutions are discussed.

Keywords: Kazakh cinema, national image, cultural representation, historical reality, national clothing, film art.

Кіріспе

Кино өнері – белгілі бір халықтың мәдениеті мен тарихын бейнелейтін ең ықпалды өнер түрлерінің бірі. Фильмдер арқылы көрермен белгілі бір халықтың өмір салты, дәстүрі, мәдениеті мен дүниетанымы туралы түсінік қалыптастырады. Сондықтан кино тек ойын-сауық құралы ғана емес, сонымен қатар ұлттық мәдениетті танытатын маңызды мәдени құрал болып табылады. Кино өнері және мәдениеттану салаларында кино ұлттық мәдениеттің бейнесін қалыптастыратын негізгі медиалардың бірі ретінде қарастырылады. Фильмдерде көрсетілген тұрмыс, киім, сәулет, салт-дәстүр сияқты элементтер белгілі бір халықтың мәдени репрезентациясын жасайды. Осы арқылы кино халықаралық аудиторияға сол халық туралы белгілі бір образ қалыптастырады.

Негізгі бөлім

Қазақ киносы да ұлттық мәдениетті көрсетуге бағытталған маңызды өнер саласы болып табылады. Дегенмен көптеген қазақ фильмдерінде кейіпкерлердің киімі мен тұрмыс-тіршілігі көбінесе қарапайым немесе кедей түрде бейнеленеді. Мұндай көркемдік тәсіл кейде қазақ қоғамының тарихи болмысын толық көрсетпеуі мүмкін. Өйткені тарихи деректер мен әдеби шығармалар қазақ халқының материалдық мәдениеті, дәстүрлі киімдері мен тұрмыстық мәдениеті әлдеқайда бай болғанын дәлелдейді. Мысалы, Көшпенділер романында Ілияс Есенберлин [1] қазақ қоғамындағы хан-сұлтандар мен батырлардың өмірін сипаттай отырып, олардың киімдері мен тұрмысының сән-салтанатын суреттейді. Сонымен қатар қазақ халқының мәдениеті мен тұрмысы туралы құнды этнографиялық деректер Шоқан Уәлиханов және Әлкей Марғұлан еңбектерінде де кеңінен кездеседі. Осыған байланысты қазақ киносының кейбір туындыларында ұлттық бейненің көбіне қарапайым немесе кедей тұрмыс арқылы көрсетілуі ғылыми тұрғыдан талдауды қажет етеді. Бұл мәселе тек көркемдік шешім ғана емес, сонымен қатар ұлттық мәдениеттің экрандағы репрезентациясы мәселесімен де байланысты. Осы мақаланың мақсаты – қазақ киносындағы ұлттық бейненің қалыптасу ерекшеліктерін талдау, фильмдердегі тұрмыс пен киім бейнесін тарихи деректермен салыстыру, сондай-ақ басқа елдердің киноөндірісіндегі ұлттық мәдениетті көрсету тәсілдерімен салыстыра отырып, бұл құбылыстың себептері мен оны шешу жолдарын анықтау. Зерттеу нәтижесі. Қазақ киносындағы ұлттық бейненің қалыптасуын талдағанда, ең алдымен тарихи шындық пен экрандық интерпретация арасындағы алшақтыққа назар аудару қажет. Көптеген фильмдерде қазақ қоғамы кедей, тұрмысы қарапайым орта ретінде бейнеленеді. Алайда бұл көрініс тарихи деректермен толық сәйкес келмейді. Қазақ халқының дәстүрлі мәдениеті, әсіресе хан-сұлтандар мен ауқатты қауым өкілдерінің тұрмысы мен киім үлгілері жоғары эстетикалық деңгейімен және материалдық байлығымен ерекшеленген. Мәселен, Ілияс Есенберлиннің Көшпенділер романында [1] хан-сұлтандардың салтанатты киімдері, алтынкүміспен әшекейленген сауыт-саймандары, жібек маталардан тігілген шапандары кеңінен сипатталады. Бұл шығарма тек көркем туынды ғана емес, сонымен қатар тарихи кезеңнің мәдени кодтарын жеткізетін маңызды дерек көзі ретінде қарастырылады. Осындай сипаттамалар қазақ қоғамында әлеуметтік стратификацияның болғанын және элиталық топтардың айрықша сән-салтанатқа ие болғанын дәлелдейді. Сонымен қатар, қазақтың этнографиялық және тарихи болмысын зерттеген Шоқан Уәлиханов пен Әлкей Марғұлан еңбектері ұлттық мәдениеттің байлығын айқын көрсетеді. Шоқан Уәлиханов (Этнографическое наследие казахов) [3] өз жазбаларында қазақтардың киім үлгілерін, зергерлік бұйымдарын, тұрмыстық заттарын жоғары деңгейдегі қолөнер туындылары ретінде сипаттайды. Уәлихановтың Собрание сочинений [2] атты еңбегінде Қазақтардың киімдері мен тұрмысы этнографиялық дәлдікпен сипатталған. Киімдер: шапандар, тондар, камзолдар, белбеулер, бас киімдер – әрқайсысының функциясы мен сәндік мәні бар. Киімнің түсі, матасы, өрнегі әлеуметтік статус пен кәсіби рөлді білдіреді. Далада көшпелі өмір салтына бейімделген киім – жылы, практикалық, бірақ сәнділік элементтері де бар. Ал Әлкей Марғұлан Древняя культура Центрального Казахстана [4] атты еңбегінде археологиялық және этнографиялық зерттеулер арқылы қазақ даласындағы материалдық мәдениеттің күрделілігін, оның ішінде киіз үй жабдықтары, қару-жарақ, киім-кешек үлгілерінің эстетикалық және функционалдық ерекшеліктерін ғылыми тұрғыда дәлелдеді. Сонымен қатар Марғұланның Казахское народное прикладное искусство [5] еңбегінде Қазақ киімдері мен аксессуарларының эстетикалық және мәдени мәні көрсетіледі. Әшекейлі белдіктер, жүн мен мақтадан тігілген тондар, түрлі өрнектер мен символдар – рулық, отбасы мен әлеуметтік айырмашылықты көрсетеді. Кәдімгі қарапайым киім де белгілі бір көркемдік стильмен безендірілген: әр өрнек пен түс тарихи мәнге ие. Киімдер халықтың қолөнер дәстүрі, этникалық ерекшелігі және эстетикалық талғамын ашады. Осындай тарихи және ғылыми деректерге қарамастан, қазіргі қазақ киносында мысалы Жау жүрек мың бала [6] және Көшпенділер [7] тарихи

фильмдерінде қазақ бейнесі қарапайым, Қазақ ауылдары әбден тозған, жоқшылықта, кейіпкерлердің киімдері ескі, кейде тозған күйінде көрсетіледі. Фильмдегі наурыз мейрамының көрсетілуі наурыз мейрамына ұқсамайды, адам аз, барлығы бірдей киінген қоңыр және сұр түсті киімдер. Көшпенділер фильмінде [7] үлкен бюджетке қарамастан, кейбір тұрмыс көріністері қарапайым. Фильмдегі қателіктердің бірі Абылай ханның кезінде садақпен атысу, қылышпен шайқасу болған жоқ. Ол кезде барлық әскер мылтықпен қаруланған. Ұлттық бейненің жиі қарапайым, кедей түрде көрсетілуінің бірнеше себептері бар. Біріншіден, киноөндірістегі бюджеттік шектеулер тарихи костюмдер мен декорацияларды сапалы деңгейде жасауға мүмкіндік бермейді. Екіншіден, кеңестік кезеңнен қалған идеологиялық әсер де маңызды рөл атқарады: ол кезде көшпелі халықтарды артта қалған, тұрмысы төмен деңгейде көрсету тенденциясы қалыптасқан еді. Үшіншіден, режиссерлік концепцияларда «қарапайым халық» образын әсірелеу арқылы драмалық әсерді күшейтуге ұмтылыс байқалады. Бұл тұрғыда басқа елдердің тәжірибесіне назар аудару пайдалы. Мысалы, Оңтүстік Кореяның тарихи сериалдары, әсіресе Jumong [8] сияқты жобаларда ұлттық киімдер, сарай мәдениеті мен тұрмыс көріністері жоғары дәлдікпен және эстетикалық деңгейде беріледі. Ал Түркияның Muhteşem Yüzyıl [9] сериалы Осман империясының сарай өмірін барынша көркем әрі тарихи дәлдікке жақын бейнелеуімен ерекшеленеді. Бұл елдерде тарихи кино тек оқиға баяндау құралы ғана емес, сонымен қатар ұлттық имиджді қалыптастырудың маңызды элементі ретінде қарастырылады. Қазақ киносындағы ұлттық бейнені тарихи шындыққа жақындату үшін бірнеше нақты қадамдар қажет.

Қорытынды

Ең алдымен, тарихи-консультативтік жұмысты күшейту маңызды: этнографтар, тарихшылар және өнертанушылар кино өндірісіне белсенді түрде тартылуы тиіс. Екіншіден, костюм және реквизит жасау саласына арнайы инвестиция бөлу қажет, себебі ұлттық киім – мәдени кодтың басты элементтерінің бірі. Үшіншіден, сценарий жазу барысында қазақ қоғамының әлеуметтік әртүрлілігін көрсетуге назар аудару керек: тек кедей немесе қарапайым образдар ғана емес, бай, ықпалды, мәдениеті жоғары топтар да толыққанды бейнеленуі тиіс. Ұлттық киноны дамытуда халықаралық тәжірибені бейімдеу маңызды. Бұл тек техникалық немесе визуалдық деңгейде емес, сонымен қатар ұлттық тарихты мақтанышпен көрсету философиясын қалыптастыруды қамтиды. Қазақ қоғамының тарихи бейнесі – тек көшпенді өмірдің қарапайымдылығы ғана емес, сонымен қатар күрделі әлеуметтік құрылым, бай материалдық мәдениет және жоғары эстетикалық талғамның көрінісі. Ұлттық кино тек өткенді көрсету құралы емес, ол қазіргі қоғамның тарихи санасын қалыптастыратын маңызды фактор. Сондықтан қазақ образын тек қарапайым немесе кедей ретінде шектеу ұлттық мәдениеттің толық көрінісін бұрмалайды. Тарихи шындыққа негізделген, бай әрі жан-жақты бейне қалыптастыру – қазақ киносының болашақтағы басты міндеттерінің бірі болуы тиіс.

ӘДЕБИЕТТЕР:

1. Ильяс Есенберлин. Көшпенділер. – Алматы: «Жазушы» баспасы, 1976. – 100–350 бб.
2. Шоқан Уәлиханов. Собрание сочинений. – Алматы: Ғылым баспасы, 1984. – 35–77, 158–161 бб.
3. Шоқан Уәлиханов. Этнографическое наследие казахов. – Алматы: Қазақстан баспасы, 1998. – 20–115 бб.
4. Әлкей Марғұлан. Древняя культура Центрального Казахстана. – Алматы: Ғылым баспасы, 1966. – 10–85 бб.
5. Әлкей Марғұлан. Казахское народное прикладное искусство. – Алматы: Өнер баспасы, 1986. – 25–140 бб.
6. Жаужүрек мың бала. – Қазақстан, 2012. 7. Көшпенділер. – Қазақстан, 2005. 8. Jumong. – Оңтүстік Корея, 2006. 9. Muhteşem Yüzyıl. – Түркия, 2011.

ӨОЖ 541.124

МҰҚАҒАЛИ МАҚАТАЕВТЫҢ «АҚҚУЛАР ҰЙЫҚТАҒАНДА» ПОЭМАСЫН ОҚИТУДАҒЫ ТӘРБИЕЛІК МӘН

Акимбек А.А.

*Білімгер, І. Жансүгіров атындағы Жетісу университеті,
Талдықорған қ., Қазақстан Республикасы
aa29052005@icloud.com*

Ғылыми жетекші: п.ғ.м., оқытушы-дәріскер **Тумабаева М.Б.**

*І. Жансүгіров атындағы Жетісу университеті, Талдықорған қ., Қазақстан Республикасы
madina_tumabaeva@mail.ru*

Мақалада Мұқағали Мақатаевтың «Аққулар ұйықтағанда» поэмасын 8-сыныпта оқытудың ғылыми-әдістемелік негіздері мен тәрбиелік мәні қарастырылды. Шығарманың жасөспірімдердің экологиялық мәдениетін қалыптастырудағы, табиғат пен адам арасындағы үзілмес байланысты түсіндірудегі рөлі талданды. Поэмадағы ана махаббаты мен киелі ұғымдардың (аққу) қақтығысы арқылы оқушылардың адамгершілік-рухани құндылықтарын дамыту мәселелеріне назар аударылды.

Автор шығарманы оқыту барысында қолданылатын экологиялық-этикалық талдау, кейіпкерлердің психологиялық портретін жасау **және** проблемалық пікірталас әдістерін сипаттап, олардың оқушылардың сыни ойлау, эмоционалдық интеллект және құндылықтарға бағдарлану құзыреттіліктерін дамытудағы тиімділігін көрсетеді. Сонымен қатар, поэма арқылы мейірімділік, жауапкершілік және ұлттық наным-сенімдерге құрметпен қараудың педагогикалық маңыздылығы негізделді.

Кілт сөздер: Поэма, 8-сынып, экологиялық тәрбие, киелі ұғым, ана махаббаты, табиғат пен адам, қатыгездік пен мейірім, лиро-этикалық шығарма, рухани құндылықтар, әдістемелік талдау, психологиялық параллелизм.

В статье рассматриваются научно-методические основы преподавания поэмы Мукағали Макаатаева «Когда спят лебеди» в 8 классе и её воспитательное значение. Анализируется роль произведения в формировании экологической культуры подростков, в понимании неразрывной связи между человеком и природой. Особое внимание уделяется вопросам развития нравственно-духовных ценностей учащихся через конфликт материнской любви и священных понятий (лебедь), отражённых в поэме.

Автор описывает методы, применяемые при изучении произведения, такие как эколого-этический анализ, создание психологического портрета персонажей и проблемная дискуссия, и показывает их эффективность в развитии критического мышления, эмоционального интеллекта и ценностных ориентаций учащихся. Кроме того, обосновывается педагогическая значимость формирования доброты, ответственности и уважения к национальным верованиям через изучение поэмы.

Ключевые слова: поэма, 8 класс, экологическое воспитание, священное понятие, материнская любовь, человек и природа, жестокость и доброта, лиро-эпическое произведение, духовные ценности, методический анализ, психологический параллелизм.

The article examines the scientific and methodological foundations of teaching Mukagali Makatayev's poem "When Swans Sleep" in the 8th grade and its educational significance. The role of the work in shaping adolescents' ecological culture and in understanding the inseparable connection between humans and nature is analyzed. Special attention is given to the development of students' moral and spiritual values through the conflict between maternal love and sacred concepts (the swan) depicted in the poem.

The author describes teaching methods used in studying the poem, such as ecological-ethical analysis, creating psychological portraits of characters, and problem-based discussion, demonstrating their effectiveness in developing students' critical thinking, emotional intelligence, and value orientation competencies. Additionally, the pedagogical importance of fostering kindness, responsibility, and respect for national beliefs through the poem is substantiated.

Keywords: poem, 8th grade, environmental education, sacred concept, maternal love, human and nature, cruelty and kindness, lyric-epic work, spiritual values, methodological analysis, psychological parallelism.

Kіріспе

«Аққулар ұйықтағанда» поэмасының экологиялық, эстетикалық және моральдық мазмұны қазіргі оқушының табиғатқа деген сүйіспеншілігін арттыруға, ұлттық наным-сенімдерді қадірлеуге және сыни ойлауын дамытуға ықпал ететіндігін көрсету мақсат етілді. Шығарманы оқыту барысында қолданылатын **экологиялық-этикалық талдау, кейіпкерлердің психологиялық портретін жасау, проблемалық пікірталас** сияқты тиімді педагогикалық технологиялар жан-жақты сипатталды.

Зерттеу нәтижелері поэманы оқыту оқушылардың эмоционалдық интеллектін, рухани-адамгершілік және әлеуметтік жауапкершілік құзыреттіліктерін дамытуда маңызды рөл атқаратынын дәлелдейді. Мақала жалпы білім беретін мектептерде әдебиет пәнін оқытуды жетілдіруге және адам мен табиғат арасындағы үйлесімділік идеясын оқушы санасына терең сіңіруге бағытталған.

Поэзияны оқыту – қазақ халқының жаны мен болмысын, сұлулыққа деген талғамын терең танытудың маңызды жолдарының бірі. Поэмалар арқылы оқушылар ұлттық киелі ұғымдарды, мейірімділік пен қатыгездік арасындағы тартысты меңгереді.

М. Мақатаевтың «Аққулар ұйықтағанда» поэмасы (Мақатаев М. «Аққулар ұйықтағанда» поэмасының көркемдік ерекшелігі: https://massaget.kz/uy_tapsyrmasyi/mukagali-makataev-akkular-uyyktaganda-poema-korkemdik-erekshelik-12345) 8-сынып бағдарламасына енгізілген. 8-сынып оқушылары (14-15 жас) психологиялық тұрғыдан күрделі моральдық таңдауларды түсінуге қабілетті келеді. Дүниежүзілік денсаулық сақтау ұйымының (ВОЗ) мәліметінше, бұл кезеңде баланың эмоционалдық әлемі кеңейіп, құндылықтар жүйесі қалыптасады. Олар поэмадағы Ананың әрекетін (бала өмірі мен киелі құстың өлімі) тек оқиға ретінде емес, терең ішкі трагедия мен моральдық жауапкершілік ретінде қабылдай алады. Сөзімізге дәлел ретінде мына бір пікірді ұсынамыз: «Мұқағали поэмаларындағы лирикалық кейіпкерлердің ішкі толғанысы мен табиғат көріністерінің астасуы оқушының сезімталдығын оятып, эстетикалық талғамын қалыптастырады» [2]. Бұл ұғымдар осы жастағы балалардың дүниетанымын кеңейтіп, қоршаған ортаға деген ізгілікті көзқарасын қалыптастыруға әсер етеді.

Сонымен қатар, мектеп бағдарламасында әдеби шығармалардың сабақтастық және тарихи-хронологиялық жүйесі ескерілген.

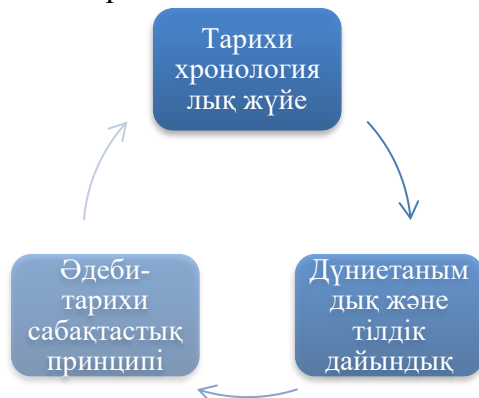

Диаграмма 1 – Мектеп бағдарламасындағы шығармалардың тізбектелу принциптері

Көрсетілген суретте Мұқағали Мақатаев шығармаларының бағдарламадағы орнын әдеби-тарихи сабақтастық тұрғысынан қарастырсақ:

Кесте 1 – Мектеп бағдарламасындағы шығармалардың тізбектелу принциптеріне негізделген талдау

№	Аты-жөні	Әдеби-тарихи сабақтастық принципі	Тарихи-хронологиялық жүйе	Дүниетанымдық және тілдік дайындық
1	Мұқағали Мақатаев	XX ғасырдың екінші жартысындағы лирикалық-философиялық поэзияның шыңы.	(1931–1976) Кеңестік дәуірдегі ұлттық рух пен лириканың қайта түлеу кезеңі.	Тілі – қарапайым, бірақ образға бай, символикалық астары терең.
2	Қазіргі қазақ әдебиеті	Мұқағали дәстүрін жалғастырушы заманауи ақын-жазушылар.	XXI ғасыр басы – тәуелсіздік кезеңі әдебиеті.	Тілі – еркін, жаңашыл метафоралар мен стильдік ізденістерге толы.

Түйіндей келгенде, Мұқағали Мақатаевтың «Аққулар ұйықтағанда» поэмасын 8-сынып деңгейінде оқыту – оқушының танымдық дайындығын, ұлттық құндылықтарға деген көзқарасын және экологиялық этикасын дамытуға бағытталған жүйелі әдістемелік шешім болып табылады.

Материалдар мен әдістер

Поэма жастарға қандай ой салады? Біріншіден, шығарма жастарды **табиғатқа деген мейірімділікке және киелі ұғымдарды қастерлеуге** шақырады. Мұқағали аққуды – сұлулықтың, тазалықтың және қасиеттіліктің нышаны ретінде суреттейді. Оқушылар табиғаттың тепе-теңдігін бұзудың орны толмас қасірет екенін түсінеді.

«Аққулар ұйықтағанда тиіспеңдер,

Сұлулықты сыйлаңдар, сүйісіндер», - деп ақын сұлулық пен нәзіктікті қорғаудың адамдық парыз екенін бірінші орынға қояды. Бұл жолдар – адамның қоршаған орта алдындағы рухани жауапкершілігінің биік өлшемі.

Екіншіден, поэма **соқыр сенім мен қатыгездіктің, адам бойындағы пендешіліктің зардабын** бейнелейді. Ақын Ананың шарасыздығын түсіне отырып, оның киеге қол салуын үлкен трагедия ретінде көрсетеді. Ананың басына түскен ауыр жағдай арқылы «мақсатқа жету үшін кез келген әрекетке баруға бола ма?» деген сауал тасталады. «Ақынның позициясы анық аңғарылып отыратын поэмада Мұқағали табиғаттың қасиетін қолдап, адамның ойланбай жасаған қатыгездігіне налып, күйінеді. Ананың киелі құсқа оқ атуы – оның рухани жеңілісінің көрінісі» [2].

«Киеліге тиістің, оңбадың-ау,

Оңбадың-ау, қайтейін, сорладың-ау...», - деп суреттелген сәтте, ақын киені аттаған адамның ішкі жан дүниесінің күйреуін, табиғаттың қатал заңын айыптайды.

Үшіншіден, автор **«табиғат пен адамның тұтастығы – ең биік құндылық»** екендігін дәріптейді. Оқушыларды:

- Әрбір әрекеттің соңын ойлауға;
- Киелі мен киесізді ажыратуға;
- Экологиялық этика мен имандылықты сақтауға шақырады.

Ақынның пайымдауынша, аққуды ату – сұлулықты өлтірумен тең. Поэманы 8-сыныпта оқыту арқылы жасөспірімдердің бойында жанашырлық, обал мен сауапты түсіну сезімдерін ояту – рухани тәрбие берудің ең тиімді жолы.

Негізгі бөлім

Мұқағали Мақатаевтың «Аққулар ұйықтағанда» поэмасын қандай себептермен оқыту қажет немесе не себеппен мектеп бағдарламасына енгізілген? деген сұрақтардың тууы заңды. Өйткені, «Аққулар ұйықтағанда» поэмасы қазақ халқының табиғатқа деген ерекше көзқарасын,

кие мен обал ұғымдарын, адамның ішкі рухани әлемі мен қоршаған орта алдындағы жауапкершілігін терең бейнелейді. Сөзімізге дәлел ретінде зерттеушілердің пікірін ұсынамыз: «Бұл поэма – адам мен табиғат арасындағы үндестікті жырлайтын, сұлулық пен мейірімділіктің өлшемі ретінде танылатын нағыз лиро-эпикалық туынды» [3, 45].

Мысалы, поэмадағы Ананың науқас баласын құтқару үшін көлге баруы, қариялардың «аққуды атпа» деген тыйымын ескермеуі, аққуды ату арқылы табиғат заңын бұзуы және соңында үлкен трагедияға ұшырауы – осының бәрі адамгершілік пен экологиялық этиканы бейнелеуге көмектесетін маңызды детальдар. Зерттеушілердің пікірін қорытындылай келе, «Аққулар ұйықтағанда» поэмасын оқыту арқылы қазіргі қоғамдағы өзекті экологиялық және адамгершілік мәселелермен жұмыс жасауға болады.

Қазіргі таңда **Альфа ұрпағы** (XXI ғасырда толығымен дүниеге келген бірінші ұрпақ) цифрлық кеңістікте өмір сүріп, табиғи ортадан және дәстүрлі ұлттық тыйымдардан біршама алыстап бара жатқаны байқалады. Осы тұрғыдан алғанда, «Аққулар ұйықтағанда» поэмасын оқыту – жас ұрпақтың бойында қоршаған ортаға деген жанашырлықты, рухани-мәдени мұраға деген құрметті қалыптастырудың тиімді жолы.

Нәтижелер мен талқылау

Қоғамдағы білім беру кеңістігінің бүгінгі басты түйткілі — оқушылардың кітап оқуға деген қызығушылығының төмендеуі, көркем шығармадан алшақтауы. Бұл — рухани дамуға, тіл байлығын арттыруға және экологиялық-этикалық мәдениетті қалыптастыруға тікелей әсер ететін маңызды мәселе. Осы орайда, М. Мақатаевтың «Аққулар ұйықтағанда» поэмасына оқушыларды қызықтыру мақсатында **«Буктрейлер»** әдісін қолдануды ұсынамын.

Буктрейлер арқылы оқушыларға поэманың визуалды бейнесін көрсету, олардың қиялын оятып, шығарманы толық оқып шығуға құлшынысын арттырады.

Сурет 1 – «Аққулар ұйықтағанда» буктрейлерінің негізгі эпизодтары

Бірінші эпизодта Жетімкөлдің таңғажайып сұлулығы мен ондағы аққулардың ертегідей бейнесі көрсетіледі. Көл бетіндегі ақ айдын, тербелген қамыс пен ұйықтап жатқан аққулардың тыныштығы — табиғаттың пәктігі мен киелілігін паш етеді. Бұл көрініс оқушыға әлемдегі сұлулықтың нәзіктігін және оны қорғаудың маңыздылығын сезіндіреді.

Екінші эпизодта ат үстінде келе жатқан Ананың мазасыз күйі мен оның ішкі арпалысы бейнеленген. Қолындағы мылтығы мен жанарындағы үрей араласқан шешім – науқас баласының өмірі үшін киеге қол салуға бекінген шарасыздықты көрсетеді. Түннің қоюлануы мен табиғаттың үрейлі үнсіздігі алда келе жатқан қасіреттің хабаршысындай әсер береді.

Үшінші эпизод – шығарманың шарықтау шегі. Мылтық дауысының Жетімкөлдің тыныштығын бұзуы, су бетіндегі қан мен аққу қауырсындарының шашылуы. Бұл — тек құстың өлімі емес, адамның өз ішіндегі ізгілікті атқан сәті ретінде сипатталады. Визуалды түрдегі бұл қарама-қайшылық (ақ түс пен қан түсі) оқушының санасында «киеге қол сұғудың» ауырлығын бейнелейді.

Төртінші эпизодта ананың тау мен тасты кезіп, бақытсыздыққа ұшыраған сәті мен ақсақалдардың мұңды жүздері бейнеленеді. Соңғы көріністегі аққулардың көлден біржолата ұшып кетуі — табиғаттың адамға өкпесін, сұлулықтың жойылуын меңзейді. Бұл эпизод оқушыны «әрбір істің соңы мен жауапкершілігі» туралы терең ойға қалдырады.

Сонымен, «Аққулар ұйықтағанда» поэмасын оқытуда буктрейлер әдісі — оқушының эмоционалдық интеллектін дамытуға, экологиялық сана қалыптастыруға және шығармашылық ойлауын жетілдіруге ықпал ететін маңызды құрал.

Оқыту процесінде қолданылатын әдістерді дұрыс таңдау — тек білім беруді тиімді ету ғана емес, жас ұрпақтың табиғатпен үндестігін, рухани-адамгершілік құндылықтарды бойына сіңіруін қамтамасыз етудің кепілі.

Тарихи-компаративтік талдау әдісі (латынша Comparatious – салыстырмалы). Әдістің мәні: Оқушылар поэмадағы оқиғаны қазақ халқының ежелден келе жатқан «кие», «обал», «сауап» ұғымдарымен және қазіргі таңдағы экологиялық жағдаймен салыстыра талдайды. Оқушыларға халқымыздың аққу құсын қастерлеуі, оны сұлулық пен пәктіктің символы ретінде тануы туралы мәлімет беріледі.

Әдістің мақсаты:

1. Шығарманы ұлттық дүниетаным мен экологиялық контексте түсіну;
2. Дәстүрлі наным-сенімдердің (киелілік) қазіргі қоғамдағы маңызын салыстыра талдау;
3. Поэмадағы трагедия мен шынайы өмірдегі табиғатты қорғау мәселелері арасында байланыс орнату;
4. Оқушылардың гуманистік және сыни ойлауын дамыту.

Оқытушы тарапынан берілетін мәліметке үлгі: Қазақ халқының дәстүрлі дүниетанымында табиғат пен адам бір-бірінен бөлінбейтін тұтас ұғым болып саналады. Ежелден «Табиғат – ана» деп таныған бабаларымыз аң мен құстың да киесі болады деп сенген. Әсіресе, аққу құсы – қазақ үшін қасиетті, киелі жаратылыс. Халқымызда «Аққуды атпа – киесі ұрады» деген мызғымас қағида бар. Бұл тек ырым емес, бұл – адамның сұлулыққа, табиғаттың тепе-теңдігіне қол сұқпауына негізделген дала заңы.

Рөлдік сот әдісі. Бұл әдісте оқушылар поэмадағы оқиғаны сот процесі ретінде қайта құрады. Оқушылар рөлдерге бөлінеді: **Прокурор** (табиғат заңын қорғаушы), **Адвокат** (Ананың шарасыздығын ақтаушы), **Куәгерлер** (Жылқышылар, Тәуіп шал, Өке), **Судьялар** (Билер алқасы). Топтар шығармадан дәлелдер келтіру арқылы шешім шығарады: Ананың аққуды атуына не итермеледі, Тәуіптің берген кеңесі қаншалықты заңды, баланың өмірі мен табиғаттың киесін таразыға қалай тартуға болады?

Әдістің мақсаты:

1. Шығармадағы моральдық-этикалық және экологиялық мәселелерді талдау;
2. Оқушылардың дәлелді сөйлеу, өз ұстанымын қорғау қабілетін жетілдіру;
3. Обал, сауап, жауапкершілік туралы түсінікті дамыту;
4. Төзімді пікірталас мәдениетін қалыптастыру.

Проблемалық сұрақтар әдісі

Әдістің мәні: Оқушыларға поэмаға байланысты күрделі сұрақтар қойылады, олар оны мәтінмен және өмірлік тәжірибемен ұштастырып шешуге тырысады. Мысалы:

- Егер Ана аққуды атпаса, баланың тағдыры қалай болар еді? (Үміт пен күдік арпалысы).
- Аққуды ату — Аналық махаббаттың көрінісі ме, әлде соқыр сенімнің құрбаны болу ма?
- Поэмадағы басты трагедия кімде: Аанада ма, әлде киелі Жетімкөлде ме?
- Қазіргі заманда адамдар табиғаттың киесін аттап жүрген жоқ па? (Экологиялық контекст).

Әдістің мақсаты:

1. Оқушылардың сыни және өзіндік ойлау қабілетін дамыту;
2. Моральдық дилемманы көпқырлы қарастыруға дағдыландыру;
3. Мәтінге зерттеушілік көзқарас қалыптастыру.

«Аққулар ұйықтағанда» поэмасын оқыту оқушылардың жан-жақты дамуына ықпал етіп, бірқатар негізгі құзыреттіліктерді қалыптастырады.

Ең алдымен, оқушылардың **танымдық құзыреттілігі** артып, қазақ халқының табиғатқа деген көзқарасы, киелі ұғымдар мен дәстүрлі наным-сенімдер туралы түсінігі кеңейеді. Поэманың лирикалық мазмұнын талдау арқылы астарлы сөзді ұғу, символдарды (аққу, мылтық, көл) саралау дағдылары дамиды. Сонымен бірге оқушылардың **коммуникативтік құзыреттілігі** нығайып, Ананың әрекетіне баға беру, өз сезімін жеткізу, дәлелді сөйлей білу қабілеті қалыптасады. Топтық жұмыс пен «Рөлдік сот» арқылы ортақ шешімге келу мәдениеті жетіледі.

Поэмадағы экологиялық және моральдық мәселелерді талдау оқушылардың **әлеуметтік-құқықтық құзыреттілігін** дамытып, табиғатты қорғау — адамзат алдындағы басты құқық пен міндет екені туралы көзқарасын тереңдетеді. Оқиғаларға сыни тұрғыдан қарау, Ананың трагедиясын психологиялық тұрғыдан талдау **сыни ойлау құзыреттілігін** қалыптастырады. Сонымен қатар, поэмадағы адами құндылықтарды зерделеу оқушылардың **рухани-адамгершілік құзыреттілігін** нығайтады. Эмпатия, табиғатқа жанашырлық, обал мен сауапты ажырату сияқты қасиеттер жетіледі. Буктрейлер жасау, рөлдік ойындар және альтернативті соңғы бөлім ұсыну сияқты әдістер оқушылардың **шығармашылық құзыреттілігін** дамытып, олардың өнерге, поэзияға деген қызығушылығын арттырады.

Қорытынды

Қорыта айтқанда, Мұқағали Мақатаевтың «Аққулар ұйықтағанда» поэмасын 8-сыныпта оқыту — жас буынды ұлттық құндылықтармен, киелі ұғымдармен таныстыруда, экологиялық мәдениет пен адамгершілік сана қалыптастыруда ерекше маңызы бар әдеби-дидактикалық үдеріс. Поэманың көркемдік құрылымы, табиғат пен адам тағдырына қатысты көтерген түйінді ойлары жасөспірімдердің дүниетанымына сай келіп, олардың «кие», «обал», «сауап» сияқты адамгершілік-этикалық ұғымдарды терең түсінуіне үлкен ықпал етеді. Табиғаттың сұлулығы мен оны қорғау жауапкершілігі, Ананың ішкі арпалысы мен қателігі сияқты мәңгілік тақырыптар оқушылардың өмірлік құндылықтар туралы толғануына жағдай жасайды.

Сабақ барысында қолданылатын әдіс-тәсілдер — буктрейлер, тарихи-компаративтік талдау, рөлдік сот және проблемалық сұрақтар — оқушылардың поэманы жан-жақты зерделеуіне, мәтінді зерттеуші көзқараспен қабылдауына мүмкіндік береді. Бұл әдістер әдеби мәтінге деген танымдық қызығушылықты арттырып, оқушыларды дәлелді пікір айтуға, экологиялық жауапкершілікті сезінуге және логикалық ойлау мәдениетін дамытуға жол ашады.

Поэманың тәрбиелік сипаты оқушылардың рухани әлемін байытады. Ананың тағдыры мен киелі аққудың өлімі жасөспірімдердің бойында жанашырлық, мейірімділік, моральдық жауапкершілік сияқты қасиеттерді қалыптастырады. Демек, «Аққулар ұйықтағанда» поэмасын оқыту — тек бір көркем шығарманы меңгеру емес, оқушы тұлғасының тұтас қалыптасуына, ұлттық болмысты сақтауға ықпал ететін көпқырлы педагогикалық процесс. Бұл әдістемелік жүйе — табиғатты аялайтын, рухани бай, мәдениетті, жаңаша ойлайтын тұлға тәрбиелеудің тиімді жолы.

ӘДЕБИЕТТЕР:

1. Дүниежүзілік денсаулық сақтау ұйымының (ДДСҰ) жасөспірімдердің даму кезеңдері туралы мәліметтері: <https://www.who.int/news-room/fact-sheets/detail/adolescents-health-needs-and-solutions>
2. Мақатаев М. «Аққулар ұйықтағанда» поэмасының көркемдік ерекшелігі: https://massaget.kz/uy_tapsyirmasyi/mukagali-makataev-akkular-uyyktaganda-poema-korkemdik-erekshelik-12345 (мысал ретінде)
3. Тұрсынов Е. Д. Қазақ әдебиетіндегі дәстүрлі наным-сенімдер мен лиро-эпикалық шығармалар. — Алматы: Ғылым, 2005. — 320 бет.
4. В. Д. Черняк, М. А. Черняк. Буктрейлер // Массовая литература в понятиях и терминах. — Наука, Флинта, 2015. — С. 26-27.
5. Әбдірашев М. Мұқағали Мақатаев поэзиясының философиясы. — Астана: Фолиант, 2018. — 210 бет.

С. МҰРАТБЕКОВТЫҢ «ЖУСАН ИІСІ» АТТЫ ПОВЕСІН ОҚЫТУ АРҚЫЛЫ ОҚУШЫЛАРДЫҢ АДАМГЕРШІЛІК ҚҰНДЫЛЫҚТАРЫН ҚАЛЫПТАСТЫРУ

Амангелді І.А.

Білімгер, І. Жансүгіров атындағы Жетісу университеті,
Талдықорған қ., Қазақстан Республикасы
amanzholkzyinkar4@gmail.com

Ғылыми жетекші – п.ғ.м., оқытушы-дәріскер Тумабаева М.Б.

І. Жансүгіров атындағы Жетісу университеті, Талдықорған қ., Қазақстан Республикасы
madina_tumabaeva@mail.ru

Бұл мақалада С. Мұратбековтің «Жусан иісі» повесін оқыту арқылы оқушылардың адамгершілік және отбасылық құндылықтарын қалыптастыру мәселесі қарастырылады. Зерттеу барысында көркем шығарманың тәрбиелік әлеуеті талданып, Аян бейнесі арқылы мейірімділік, жанашырлық, төзімділік, қамқорлық, сағыныш, бауырмалдық сияқты рухани-адамгершілік құндылықтардың мәні айқындалды. Мақалада оқушылардың шығармадағы кейіпкерлер арасындағы қарым-қатынасты отбасылық құндылықтар тұрғысынан талдауына бағытталған шығармашылық жұмыс әдісі ұсынылды. Әдеби эссе жазу, кейіпкер бейнесін саралау, көркем мәтінді талдау және үзінділерді интерпретациялау әдістері арқылы оқушылардың көркем мәтінді құндылықтық тұрғыдан қабылдау деңгейі анықталды. Зерттеу нәтижесінде шығармашылық жұмыс әдісінің оқушылардың адамгершілік танымын дамытуға, әдеби талдау дағдыларын жетілдіруге және отбасылық құндылықтарды саналы түрде түсінуіне оң әсер ететіні дәлелденді. Мақалада ұсынылған әдіс-тәсілдер қазақ әдебиеті сабақтарында оқушылардың рухани-адамгершілік тәрбиесін қалыптастыруда тиімді педагогикалық құрал ретінде қарастырылады.

Кілт сөздер: адамгершілік құндылықтар, отбасылық құндылықтар, көркем әдебиет, С. Мұратбеков, «Жусан иісі» повесі, Аян бейнесі, шығармашылық жұмыс, әдеби эссе, оқыту әдістемесі, рухани-адамгершілік тәрбие, кейіпкерді талдау, көркем мәтінді интерпретациялау.

В данной статье рассматривается вопрос формирования нравственных и семейных ценностей у учащихся посредством изучения повести С. Муратбекова «Запах полыни». В ходе исследования был проанализирован воспитательный потенциал художественного произведения, а через образ Аяна были раскрыты такие духовно-нравственные ценности, как доброта, отзывчивость, терпимость, забота, тоска, братство. В статье предлагается творческий метод работы, направленный на анализ взаимоотношений между персонажами произведения с точки зрения семейных ценностей. С помощью написания литературного эссе, анализа образа героя, анализа художественного текста и интерпретации отрывков был определён уровень восприятия учащимися художественного текста с позиции ценностей. В результате исследования доказано, что творческий метод способствует развитию нравственного сознания учащихся, совершенствованию навыков литературного анализа и осознанному пониманию семейных ценностей. Предложенные в статье методы и приёмы рассматриваются как эффективное педагогическое средство формирования духовно-нравственного воспитания учащихся на уроках казахской литературы.

Ключевые слова: нравственные ценности, семейные ценности, художественная литература, С. Муратбеков, повесть «Запах полыни», образ Аяна, творческая работа, литературное эссе, методика преподавания, духовно-нравственное воспитание, анализ персонажа, интерпретация художественного текста.

This article examines the issue of forming moral and family values in students through the study of S. Muratbekov's novella "The Scent of Wormwood." During the research, the educational potential of

the literary work was analyzed, and through the character of Ayan, such spiritual and moral values as kindness, responsiveness, tolerance, care, longing, and brotherhood were revealed. The article proposes a creative method of work aimed at analyzing the relationships between the characters of the work from the perspective of family values. By writing a literary essay, analyzing the protagonist's character, examining the literary text, and interpreting excerpts, the level of students' perception of the literary text from the standpoint of values was determined. As a result of the research, it was proven that the creative method contributes to the development of students' moral consciousness, the improvement of literary analysis skills, and a conscious understanding of family values. The methods and techniques proposed in the article are considered effective pedagogical tools for the formation of students' spiritual and moral education in Kazakh literature lessons.

Keywords: moral values, family values, fiction, S. Muratbekov, the novella “The Smell of Wormwood”, the character of Ayan, creative work, literary essay, teaching methodology, spiritual and moral education, character analysis, interpretation of literary text.

Кіріспе

Қазіргі білім беру жүйесінде оқушыларға тек білім беру ғана емес, олардың рухани және адамгершілік тұрғыдан дамуына жағдай жасау маңызды міндеттердің бірі болып табылады. Қоғамның дамуы мен болашақ ұрпақтың қалыптасуы жасөспірімдердің бойында ұлттық және жалпыадамзаттық құндылықтарды қалыптастырумен тығыз байланысты. Бұл туралы Қазақстан Республикасының Президенті Қасым-Жомарт Тоқаев өз Жолдауында: **«Жастар – еліміздің болашағы. Сондықтан олардың сапалы білім алып, саналы әрі тәрбиелі азамат болып қалыптасуына барлық жағдай жасалуы тиіс»** деп атап көрсетеді [1]. Президенттің бұл пікірі білім беру жүйесінде оқушылардың рухани-адамгершілік құндылықтарын қалыптастырудың маңыздылығын айқындай түседі. Сондықтан мектептегі оқу-тәрбие үдерісінде оқушылардың адамгершілік қасиеттерін дамыту мәселесі ерекше маңызға ие.

Оқушылардың адамгершілік құндылықтарын қалыптастыруда көркем әдебиеттің орны ерекше. Көркем шығарма арқылы оқушы өмірдің мәнін түсінеді, адамдар арасындағы қарым-қатынастың маңызын ұғынады және жақсылық пен жамандықтың айырмашылығын ажырата біледі. Әдеби шығармалардағы кейіпкерлердің өмірі мен іс-әрекеттері оқушыларға үлкен тәрбиелік әсер етеді. Олар кейіпкерлердің мінез-құлқын талдай отырып, өздерінің өмірлік ұстанымдарын қалыптастырады.

Қазақ әдебиеті – ұлттық руханияттың маңызды саласы. Қазақ әдебиетіндегі шығармаларда халықтың дүниетанымы, салт-дәстүрі, ұлттық тәрбиесі мен адамгершілік құндылықтары кеңінен көрініс табады. Әдеби шығармалар арқылы жас ұрпақтың бойында ізгілік, мейірімділік, адалдық, отансүйгіштік сияқты қасиеттер қалыптасады. Осы тұрғыда **Қазақстан Республикасының үздіксіз білім беру жүйесіндегі «Тәрбие тұжырымдамасында»:** «Тәрбие – үздіксіз білім беру жүйесінде жеке тұлғаның рухани-адамгершілік қасиеттерін, ұлттық және жалпыадамзаттық құндылықтарын қалыптастыруға бағытталған үдеріс» деп көрсетіледі. Сонымен қатар тұжырымдамада: «Жас ұрпақты тәрбиелеуде ұлттық мәдениетке, халықтың тарихи мұрасы мен салт-дәстүрлеріне сүйену маңызды» екені атап өтіледі [2]. Сол себепті қазақ әдебиетіндегі көркем шығармалар оқушылардың рухани дүниесін байытып, олардың адамгершілік құндылықтарын қалыптастыруда маңызды рөл атқарады. Сондықтан мектепте қазақ әдебиетін оқыту барысында тек көркем мәтінді талдау ғана емес, оның тәрбиелік маңызын ашу да үлкен рөл атқарады. Әсіресе оқушылардың бойында мейірімділік, адалдық, достық, сабырлылық, қамқорлық сияқты қасиеттерді қалыптастыруда әдеби шығармалардың ықпалы зор.

Осы орайда қазақ әдебиетінің ірі шығармаларының бірі Сайын Мұратбековтің Жусан иісі повесі. Повесіте соғыс жылдарындағы ауыл өмірі, балалардың тағдыры, олардың арасындағы достық пен адамгершілік қарым-қатынастар бейнеленеді.

Шығармадағы басты кейіпкер – Аян есімді бала. Оның тағдыры, өмірге деген көзқарасы, достарына деген мейірімділігі оқырманды бейжай қалдырмайды.

Сурет 1 – «Жусан иісі» әңгімесін оқыту арқылы адамгершілік құндылықтарды қалыптастырудың мазмұндық моделі

Аян бейнесі арқылы автор балалық шақтың тазалығын, адамгершілік қасиеттердің маңызын және өмірдегі қиындықтарға қарамастан адамдық болмысты сақтап қалу мәселесін көрсетеді. Шығармадағы оқиғалар мен кейіпкерлер әрекеті оқушыларға терең ой салып, олардың адамгершілік тұрғыдан қалыптасуына ықпал етеді. Повесіте көрсетілген достық, мейірімділік, сабырлылық, төзімділік сияқты қасиеттер оқушылар үшін маңызды тәрбиелік мәнге ие.

Соған байланысты «Жусан иісі» повесі арқылы оқушылардың адамгершілік құндылықтарын қалыптастыру мәселесін зерттеу өзекті болып табылады. Бұл шығармада адамгершілік, мейірімділік, достық, төзімділік сияқты құндылықтар көркем бейнеленіп, жас ұрпақтың рухани тәрбиесіне ықпал етеді. Ғылыми зерттеулерде «Жусан иісі» шығармасының тәрбиелік мәні ерекше екені атап көрсетіледі. Мақалада шығармадағы Аян бейнесі арқылы соғыс жылдарындағы жетім балалардың ауыр тағдыры көркем суреттелетіні айтылады. Мысалы, шығармада: *«Аян болса, сол мелшиген күйде жалтақ-жалтақ етіп, ауылдың әр тұсынан “әжетайлап” дауыс қойып келе жатқан үлкен адамдарға қарайды»* деген жолдар арқылы кейіпкердің ішкі күйі мен жалғыздығы бейнеленеді. Бұл үзінді арқылы автор баланың жан дүниесіндегі қайғыны, жалғыздық сезімін және соғыс кезеңіндегі қиын өмір шындығын көрсетеді. Сонымен қатар шығармада Аяның ертегі айтуы ерекше маңызға ие. Кейіпкердің *«Ертеде бір жетім бала бопты»* деп басталатын ертегілері оның рухани әлемінің көрінісі болып табылады. Аян үшін ертегі – ауыр өмірден жұбаныш табудың, қиял арқылы үмітін сақтаудың бір жолы. Осы арқылы автор баланың өмірге деген сенімі мен төзімділігін көрсетеді. Шығармада ауыл өмірі мен туған жер тақырыбы да кеңінен көрініс табады. Зерттеулерде бұл шығарма оқырманға ерекше жақын екені, себебі онда қазақ ауылының тұрмысы, адамдардың бір-біріне деген жанашырлығы мен мейірімділігі бейнеленетіні атап өтіледі. Мұндай көріністер оқушылардың бойында туған жерге деген сүйіспеншілік пен адамгершілік қасиеттерді қалыптастыруға ықпал етеді. Сонымен бірге шығармадағы жусан бейнесі символдық мәнге ие. Ғылыми еңбектерде жусан қазақ даласының символы ретінде қарастырылады. «Жусан иісі» шығармасында бұл образ туған жерді, ұлттық болмысты және балалық шақтың естеліктерін білдіретін көркем белгі ретінде көрінеді. Осылайша, «Жусан иісі» повесінде бейнеленген кейіпкерлер тағдыры, ауыл өмірі және жусан символы арқылы адамгершілік, мейірімділік, жанашырлық, туған жерге сүйіспеншілік сияқты құндылықтар көркем түрде көрсетіледі. Сондықтан бұл шығарманы оқу мен талдау оқушылардың адамгершілік құндылықтарын қалыптастыруда маңызды педагогикалық құрал болып табылады. Осы повесітті оқыту барысында олардың тәрбиелік мазмұнын ашу – қазіргі педагогиканың маңызды бағыттарының бірі.

Материалдар мен әдістер

С. Мұратбековтың «Жусан иісі» повесі оқушылардың адамгершілік құндылықтарын қалыптастыруда маңызды көркем туындылардың бірі. Шығармада соғыс жылдарындағы ауыл өмірі, жетім қалған балалар тағдыры, мейірімділік пен достық секілді рухани құндылықтар бейнеленеді. Повестің басты кейіпкері Аянның өмірі арқылы автор адам бойындағы төзімділік, қайырымдылық, сабырлылық сияқты адамгершілік қасиеттердің мәнін көрсетеді.

Біріншіден, шығарма оқушыларды **мейірімділік пен достыққа** тәрбиелейді. Повесте балалардың Аянға деген жанашырлығы мен оның достарына деген адалдығы ерекше көрінеді. Аян ауыр тағдырға қарамастан айналасындағы балаларға ертегі айтып, олардың көңілін көтеруге тырысады. Автор оның бала көңілінің тазалығын былай суреттейді:

«Аян бізге күн сайын ертегі айтып беретін. Біз оның айтқан ертегілерін ұйып тыңдайтынбыз». Бұл эпизод кейіпкердің қиын өмірге қарамастан өзгелерге қуаныш сыйлай білетінін көрсетеді. Осы арқылы шығарма оқушыларды достықты бағалауға, бір-біріне қамқор болуға тәрбиелейді.

Екіншіден, повесте **соғыс жылдарының ауыр шындығы мен жетімдік тақырыбы** арқылы адам өмірінің қиындығы бейнеленеді. Аянның әжесінің қайтыс болуы, оның жалғыз қалуы – баланың тағдырындағы үлкен қайғы. Соған қарамастан ол өмірге үмітпен қарайды. Автор бұл жағдайды былай бейнелейді: *«Аян жалғыз қалса да, ешкімге ренжімейтін, үндемей жүре беретін».* Бұл жолдар кейіпкердің сабырлылығын, тағдырдың ауыртпалығына төтеп бере білетін рухани күшін көрсетеді. Мұндай көріністер оқушыларға төзімділік пен шыдамдылықтың маңызын түсіндіреді.

Үшіншіден, шығармада **туған жерге деген сүйіспеншілік пен сағыныш сезімі** ерекше көрінеді. Повестің атауына негіз болған «жусан иісі» – туған жердің, балалық шақтың символы. Автор жусанның иісі арқылы туған өлкенің қадірін сезіндіреді. *«Жусанның иісі мұрынға келіп, туған жерді еске түсіретіндей еді».* Бұл көрініс арқылы жазушы туған жердің адам өміріндегі орны ерекше екенін көрсетеді. Шығарма оқушыларды туған жерді құрметтеуге, ұлттық құндылықтарды бағалауға тәрбиелейді.

Осылайша, повесті оқыту барысында **көркем мәтінді талдау, кейіпкер бейнесін саралау, үзінділерді интерпретациялау әдістері** қолданылды. Аталған әдістер арқылы оқушылар шығарма мазмұнын терең түсініп, ондағы адамгершілік идеяларды саналы түрде қабылдай алады.

Кесте 1– Мәтінді талдау әдісі

№	Ғалым	Тұжырымдамасы	Еңбегі (ГОСТ)
1	Р. Сыздық	Көркем мәтінді талдау – мәтіндегі тілдік бірліктерді, көркемдік тәсілдерді, автор стилін және олардың мағыналық қызметін жүйелі түрде қарастыру арқылы шығарманың идеялық-мазмұндық құрылымын анықтау үдерісі.	Сыздық Р. Көркем мәтінді лингвистикалық талдау: оқу құралы. – Алматы: Ғылым, 2002. – 184 б. (E-Library)
2	Қ. Жанұзақова	Көркем шығарманы талдау барысында композиция, сюжет, кейіпкерлер жүйесі, баяндау тәсілдері және тілдік құралдардың өзара байланысы қарастырылады. Бұл элементтердің үйлесімі шығарманың көркемдік мағынасын ашады.	Жанұзақова К.Т. Көркем шығарманың композициясын талдау // Вестник КазНУ. Серия филологическая. – Алматы. (Филология КазНУ)
3	А. Матаева, А. Әлімбаев	Көркем мәтінді зерттеу барысында мәтіннің прагматикалық қырына назар аудару қажет, яғни автор, мәтін және оқырман арасындағы коммуникативтік байланыс талданады.	Матаева А., Әлімбаев А. Әдебиет-танудағы прагматикалық парадигма: теориялық аспектілер мен көркем мәтінді зерттеудің жаңа мүмкіндіктері // Тіл және әдебиет: теориясы мен тәжірибесі. – 2025. (Язлит)

Бұл әдіс арқылы Сайын Мұратбековтің Жусан иісі повесінің мазмұны, негізгі идеясы мен тәрбиелік мәні жан-жақты қарастырылады. Шығармадағы оқиғалар желісі, автордың ойы, кейіпкерлер арасындағы қарым-қатынас талданып, олардың оқушыларға беретін адамгершілік тағылымы анықталады. Мәтінді талдау барысында оқушылар шығарманың мағынасын терең түсініп, адамгершілік құндылықтардың мәнін ұғынады.

Кесте 2– Кейіпкер бейнесін саралау әдісі

№	Ғалым	Тұжырымдамасы	Еңбегі (ГОСТ)
1	З. Қабдолов	Кейіпкер бейнесін талдау – көркем шығармадағы адам образын оның мінез-құлқы, іс-әрекеті, дүниетанымы және авторлық сипаттау тәсілдері арқылы жан-жақты ашу процесі. Кейіпкер бейнесі шығарманың идеялық мазмұнын түсінудің негізгі кілті болып табылады.	Қабдолов З. Сөз өнері: әдебиет теориясының негіздері. – Алматы: Санат, 2002. – 360 б.
2	Р. Нұрғали	Кейіпкерді талдау барысында оның әлеуметтік ортасы, психологиялық күйі, ішкі монологтары мен әрекеттері қарастырылады. Бұл факторлар образдың көркемдік табиғатын ашуға мүмкіндік береді.	Нұрғали Р. Әдебиет теориясы. – Алматы: Қазақ университеті, 2001. – 292 б.
3	Т. Кәкішев	Көркем шығармадағы кейіпкер бейнесін талдау оның тарихи-әлеуметтік жағдайымен, авторлық позициямен және сюжеттегі қызметімен байланыста жүргізіледі.	Кәкішев Т. Қазақ әдебиеті сынының тарихы. – Алматы: Санат, 1994. – 320 б.
4	Б. Майтанов	Кейіпкер бейнесін зерттеу кезінде оның психологиялық портреті, характері және авторлық баяндау тәсілдері маңызды рөл атқарады. Бұл әдіс арқылы кейіпкердің ішкі әлемі мен көркемдік қызметі ашылады.	Майтанов Б. Қазақ романы және психологиялық талдау. – Алматы: Ғылым, 1996. – 208 б.
5	Г. Пірәлиева	Кейіпкер бейнесін талдау – кейіпкердің ішкі дүниесін, психологиялық күйзелістерін, мінез эволюциясын анықтау арқылы шығарманың көркемдік-идеялық мазмұнын түсіндіруге бағытталған әдіс.	Пірәлиева Г. Көркем прозадағы психологизм. – Алматы: Ғылым, 2004. – 240 б.

Бұл әдіс арқылы шығармадағы басты кейіпкерлердің мінез-құлқы, іс-әрекеті және адамгершілік қасиеттері талданады. Әсіресе басты кейіпкер Аянның бейнесі арқылы мейірімділік, достық, төзімділік сияқты құндылықтар ашылады. Оқушылар кейіпкерлердің іс-әрекеттерін саралау арқылы олардың жақсы және жағымсыз қылықтарын ажыратып, адамгершілік тұрғысынан бағалайды.

Кесте 3 Үзінділерді интерпретациялау әдісі

№	Ғалым	Тұжырымдамасы	Еңбегі (ГОСТ)
1	З. Қабдолов	Көркем шығармадан алынған үзіндіні интерпретациялау – мәтіннің белгілі бір бөлігін талдау арқылы шығарманың идеялық мазмұнын, авторлық позициясын және көркемдік ерекшеліктерін ашу тәсілі.	Қабдолов З. Сөз өнері: әдебиет теориясының негіздері. – Алматы: Санат, 2002. – 360 б.
2	Р. Нұрғали	Интерпретация әдісі көркем мәтіннің астарлы мағынасын, символдық және идеялық қабаттарын анықтауға бағытталады. Үзінді арқылы бүкіл шығарманың мазмұнын түсінуге мүмкіндік туады.	Нұрғали Р. Әдебиет теориясы. – Алматы: Қазақ университеті, 2001. – 292 б.
3	Б. Майтанов	Көркем мәтін үзіндісін интерпретациялау барысында автор қолданған бейнелеу құралдары,	Майтанов Б. Қазақ романы және психологиялық талдау.

№	Ғалым	Тұжырымдамасы	Еңбегі (ГОСТ)
		кейіпкер психологиясы және баяндау тәсілдері қарастырылады.	– Алматы: Ғылым, 1996. – 208 б.
4	Г. Пірәлиева	Интерпретациялау әдісі көркем мәтіндегі психологиялық астарды, кейіпкердің ішкі әлемін және авторлық идеяны түсіндіруге мүмкіндік береді.	Пірәлиева Г. Көркем прозадағы психологизм. – Алматы: Ғылым, 2004. – 240 б.
5	Қ. Жанұзақова	Көркем мәтін үзіндісін интерпретациялау мәтіннің композициялық құрылымын, көркемдік тәсілдерін және оның жалпы шығармамен байланысын анықтауға бағытталған.	Жанұзақова Қ.Т. Көркем шығарманы талдау негіздері. – Алматы: Қазақ университеті, 2015. – 180 б.

Бұл әдіс шығармадағы маңызды эпизодтар мен үзінділерді талдап, олардың мағынасын түсіндіру арқылы жүзеге асады. Оқушылар Жусан иісі шығармасынан алынған үзінділердің мазмұнын өз ойларымен түсіндіріп, оның тәрбиелік мәнін ашады. Осы арқылы олар автордың негізгі идеясын түсініп, адамгершілік құндылықтарды саналы түрде қабылдайды.

Негізгі бөлім

С. Мұратбековтің «Жусан иісі» шығармасы арқылы оқушылардың бойында отбасылық құндылықтарды қалыптастыру мақсатында зерттеу жұмысында **шығармашылық әдіс** қолданылды. Аталған әдіс негізінде оқушыларға шығармадағы кейіпкерлер арасындағы қарым-қатынасты **отбасылық құндылықтар тұрғысынан талдап, әдеби эссе жазу** тапсырмасы ұсынылды. Бұл тапсырма оқушылардың көркем мәтінді тек мазмұндау деңгейінде қабылдауымен шектелмей, оны рухани-адамгершілік тұрғыдан бағалауына, кейіпкерлер әрекетіне сыни көзқарас білдіруіне және отбасылық құндылықтардың мәнін терең түсінуіне бағытталды.

Шығармашылық жұмыс барысында оқушылар С. Мұратбековтің «Жусан иісі» шығармасындағы кейіпкерлердің образын талдады. Алар: Аян, әже, ауыл балалары мен ересектер бейнесі сараланды. Әсіресе, Аян бейнесі арқылы жетімдік қасіреті, сағыныш, мейірімге мұқтаждық, ішкі төзім мен рухани беріктік мәселелері ашылды. Әже мен бала арасындағы байланыс, ауыл адамдарының Аянға деген жанашырлығы, балалардың өзара қарым-қатынасы оқушылар тарапынан **отбасылық жылулық, қамқорлық, бауырмалдық, мейірім** сияқты құндылықтармен байланыстырылып қарастырылды. Бұл оқушылардың шығарма мазмұнын өмірмен сабақтастыра отырып қабылдауына мүмкіндік берді.

Зерттеу барысында жүргізілген шығармашылық тапсырманың нәтижесі оқушылардың отбасылық құндылықтарға қатысты танымдық және тәрбиелік деңгейінде оң өзгерістердің болғанын көрсетті. Тапсырмаға дейін оқушылардың басым бөлігі шығарма кейіпкерлерін оқиға желісі тұрғысынан сипаттаумен шектелсе, тапсырмадан кейін олар кейіпкерлер арасындағы байланысты **құндылықтық тұрғыдан** саралай алды. Атап айтқанда, оқушылар Аян бейнесі арқылы отбасының бала өміріндегі орны мен маңызын терең түсініп, жетімдік тақырыбының астарындағы адамгершілік мәселелерді айқындай білді. Әдеби эссе жазу барысында олардың жеке көзқарасы, эмоциялық қабылдауы және рухани қорытынды жасау дағдылары да айқын көрінді.

Зерттеу нәтижелерін нақтылау мақсатында оқушылардың шығармашылық жұмысқа дейінгі және кейінгі көрсеткіштері салыстырылды.

Салыстырмалы талдау барысында отбасылық құндылықтарды түсіну деңгейі, кейіпкерлер қарым-қатынасын талдау қабілеті, Аян бейнесінің тәрбиелік мәнін ашуы, әдеби эссе арқылы ойын жүйелі жеткізуі және шығарманы өмірмен байланыстыра білу көрсеткіштері негізге алынды. Нәтижесінде тапсырмаға дейінгі көрсеткіштермен салыстырғанда, тапсырмадан кейін оқушылардың құндылықтық талдау деңгейі айтарлықтай артқаны байқалды.

Сурет 2 – «Жусан иісі» Эксперименттік диаграмма

Кестеде көрсетілгендей, тапсырмаға дейін оқушылардың **отбасылық құндылық ұғымын жалпы түсіну деңгейі 45%** болса, шығармашылық жұмыстан кейін бұл көрсеткіш **88%-ға** жетті. Кейіпкерлер қарым-қатынасын отбасылық құндылықтар тұрғысынан талдау көрсеткіші 38%-дан 85%-ға, Аян бейнесінің тәрбиелік мәнін ашу деңгейі 40%-дан 90%-ға, әдеби эссе жазуда өз ойын дәлелді жеткізуі 42%-дан 82%-ға, ал шығарманы өмірмен байланыстыра талдауы 35%-дан 84%-ға көтерілді. Бұл көрсеткіштер шығармашылық жұмыс әдісінің оқушылардың әдеби-танымдық және рухани-адамгершілік дамуына оң әсер еткенін дәлелдейді.

Шығармашылық тапсырманы орындау барысында оқушылар бірнеше маңызды әрекеттерді жүзеге асырды: шығарманың мазмұнын қайта зерделеді, негізгі кейіпкерлерді анықтады, олардың арасындағы қарым-қатынасты талдады, отбасылық құндылықтарға қатысты көркемдік эпизодтарды іріктеді, сол арқылы мейірім, қамқорлық, сағыныш, жанашырлық ұғымдарының мәтіндегі көрінісін ашты. Бұдан кейін оқушылар өз ойларын әдеби эссе түрінде жүйелеп, шығармадағы құндылықтарды жеке өмірлік тәжірибесімен салыстыра отырып, қорытынды пікір қалыптастырды. Осы үдеріс олардың көркем шығарманы эмоционалдық және құндылықтық тұрғыдан қабылдауына жағдай жасады.

Шығармашылық жұмыс әдісінің тиімділігі әсіресе оқушылардың **рухани эсер алуында** айқын көрінді. Сабақ соңында оқушылардың басым бөлігі Аян тағдыры арқылы баланың отбасына, жылулыққа, қамқорлыққа деген қажеттілігін терең сезінгенін көрсетті. Сонымен қатар, олар шығармадағы әже бейнесі арқылы отбасы тәрбиесінің маңызын, ауыл адамдарының қарым-қатынасы арқылы қоғамдық жанашырлық пен адамдық мейірімнің мәнін түсінді. Оқушылардың эсселерінде «отбасы – адам өмірінің тірегі», «мейірім – адамды адам ететін қасиет», «жетімдік – тек әлеуметтік емес, рухани қасірет» сияқты ойлардың көрініс табуы олардың құндылықтық танымының қалыптасқанын аңғартты.

Осылайша, С. Мұратбековтің «*Жусан иісі*» шығармасы негізінде ұйымдастырылған **шығармашылық жұмыс әдісі** оқушылардың кейіпкерлер арасындағы қарым-қатынасты отбасылық құндылықтар тұрғысынан талдауына, көркем мәтіннің тәрбиелік әлеуетін терең түсінуіне және әдеби эссе арқылы өз ойын жүйелі жеткізуіне тиімді ықпал етті. Зерттеу нәтижелері бұл әдістің оқушылардың тек әдеби талдау қабілетін ғана емес, сонымен қатар олардың **отбасылық, ұлттық және адамгершілік құндылықтарға деген көзқарасын қалыптастыруда** маңызды педагогикалық құрал бола алатынын көрсетті.

Күтілетін нәтиже: Шығармашылық жұмыс әдісін қолдану нәтижесінде оқушылар шығармадағы кейіпкерлер қарым-қатынасын отбасылық құндылықтар тұрғысынан талдай алады, Аян бейнесінің тәрбиелік мәнін түсінеді, көркем мәтіндегі мейірім, қамқорлық, сағыныш, бауырмалдық ұғымдарын ажыратады, әдеби эссе арқылы өз ойын жүйелі жеткізеді және шығарманы өмірмен байланыстыра отырып, адамгершілік қорытынды жасай алады.

Зерттеу нәтижесі: Зерттеу барысында қолданылған шығармашылық жұмыс әдісі оқушылардың көркем шығарманы құндылықтық тұрғыдан қабылдауына, кейіпкерлер арасындағы қарым-қатынасты терең талдауына және отбасылық құндылықтардың мәнін

саналы түрде түсінуіне мүмкіндік берді. Тапсырма нәтижесінде оқушылардың отбасылық құндылықтарды түсіну, Аян бейнесінің тәрбиелік маңызын ашу, әдеби эссе арқылы ойын жүйелі жеткізу және шығарманы өмірмен байланыстыра талдау деңгейі едәуір артты.

Салыстырмалы карта бойынша талдау: Салыстырмалы карта көрсеткіштері шығармашылық жұмыс әдісінің тиімділігін дәлелдеді. Тапсырмаға дейін оқушылардың көпшілігі шығарманы тек оқиғалық тұрғыдан қабылдаса, тапсырмадан кейін кейіпкерлер арасындағы қарым-қатынасты отбасылық құндылықтар негізінде талдай алды. Әсіресе, Аян бейнесі арқылы жетімдік, мейірім, қамқорлық, сағыныш мәселелерін түсіндіруде жоғары нәтиже байқалды. Бұл оқушылардың көркем мәтінді рухани-адамгершілік тұрғыдан игеру деңгейінің артқанын көрсетті.

Қорытынды. С. Мұратбековтің «Жусан иісі» повесі – оқушылардың рухани дүниесін байытып, адамгершілік және отбасылық құндылықтарын қалыптастыруға мүмкіндік беретін тәрбиелік әлеуеті жоғары көркем туынды. Шығармадағы Аян бейнесі арқылы жетімдік қасіреті, мейірімге мұқтаждық, сағыныш, төзімділік, жанашырлық сияқты маңызды адамгершілік ұғымдар терең ашылады. Ал әже бейнесі, ауыл адамдарының қамқорлығы мен балалар арасындағы достық қарым-қатынас оқушылардың отбасылық жылулық, бауырмалдық, қамқорлық, өзара сыйластық туралы түсінігін кеңейтеді.

Зерттеу барысында қолданылған шығармашылық жұмыс әдісі, атап айтқанда, кейіпкерлер қарым-қатынасын отбасылық құндылықтар тұрғысынан талдау және әдеби эссе жазу тапсырмасы, оқушылардың көркем мәтінді құндылықтық деңгейде қабылдауына тиімді ықпал етті. Тәжірибе нәтижелері оқушылардың шығарма мазмұнын терең түсінуімен қатар, кейіпкерлер әрекетін адамгершілік тұрғыдан бағалау, өз ойын жүйелі жеткізу, шығарманы өмірмен байланыстыра талдау дағдыларының айтарлықтай дамығанын көрсетті.

Салыстырмалы талдау көрсеткіштері шығармашылық тапсырманың тиімділігін нақты дәлелдеді: оқушылардың отбасылық құндылықтарды түсіну деңгейі, Аян бейнесінің тәрбиелік мәнін ашуы, кейіпкерлер арасындағы қарым-қатынасты талдауы және әдеби эссе арқылы жеке көзқарасын білдіруі едәуір жоғарылағаны байқалды. Бұл – көркем шығарманы оқытудағы құндылыққа негізделген әдіс-тәсілдердің педагогикалық тұрғыдан нәтижелі екенін айқындайды.

Демек, С. Мұратбековтің «Жусан иісі» повесін оқыту барысында шығармашылық жұмыс әдісін жүйелі қолдану оқушылардың тек әдеби-танымдық қабілетін ғана емес, сонымен қатар олардың адамгершілік, отбасылық және ұлттық құндылықтарға деген көзқарасын қалыптастыруда маңызды орын алады. Сондықтан аталған шығарманы қазақ әдебиеті сабақтарында тәрбиелік бағытта оқыту – қазіргі білім беру үдерісіндегі өзекті әрі тиімді әдістемелік бағыттардың бірі болып табылады.

Бұл зерттеу нәтижелері болашақта қазақ әдебиетін оқыту әдістемесін жетілдіруде, оқушылардың рухани және адамгершілік дамуына ықпал ететін жаңа тәсілдерді енгізуде маңызды рөл атқарады.

ӘДЕБИЕТТЕР:

1. Мұратбеков С. Жусан иісі. – Алматы: Жазушы, 1972.
2. Тоқаев Қ.Ж. Қазақстан халқына Жолдау. – Астана, 2023.
3. Қазақстан Республикасының үздіксіз білім беру жүйесіндегі Тәрбие тұжырымдамасы. – Астана, 2009.
4. Қабдолов З. Сөз өнері. – Алматы: Санат, 2002.
5. Нұрғали Р. Әдебиет теориясы. – Алматы: Қазақ университеті, 2001.
6. Майтанов Б. Қазақ романы және психологиялық талдау. – Алматы: Ғылым, 1996.
7. Пірәлиева Г. Көркем прозадағы психологизм. – Алматы: Ғылым, 2004.
8. Сыздық Р. Көркем мәтінді лингвистикалық талдау. – Алматы: Ғылым, 2002.
9. Жанұзақова Қ.Т. Көркем шығарманы талдау негіздері. – Алматы: Қазақ университеті, 2015.
10. Baitanasova K. M. Тәуелсіздік: сөз өнері және мәдени код // Eurasian Journal of Philology. Science and Education. – 2021.

УДК 004.8:654.197

СУНЬИЙ ИНТЕЛЛЕКТ ВА ТЕЛЕВИДЕНИЕ

Алламбергенова П.

филология фанлари доктори (DSc), доцент, Ўзбекистон журналистика ва оммавий
коммуникациялар университети, Тошкент шаҳар, Ўзбекистон
musa20060411@gmail.com

Замонавий ахборот муҳитида сунъий интеллект технологиялари янгиликлар ишлаб чиқариш жараёнларининг турли босқичларида кенг қўлланилмоқда. Хусусан, конференциялар ва форумлардаги чиқишларни таҳлил қилиш ҳамда улар асосида ахборот материаллари тайёрлаш жараёнлари автоматлаштирилган тизимлар орқали амалга оширилмоқда. Телевидение тизимида сунъий интеллект технологияларининг қўлланилиш доираси тобора кенгайиб, бу жараён медиа контент ишлаб чиқариш ва уни тақдим этишининг янги, автоматлаштирилган моделларини шакллантирмоқда. Ушбу тезисда айнан бугун телевидениеда сунъий интеллектдан фойдаланиш ҳолати ҳақида сўз юритилган.

Калим сўзлар: сунъий интеллект, телевидение, кадр, тасвир, монтаж.

In the modern information environment, artificial intelligence technologies are widely used at various stages of news production processes. In particular, the analysis of speeches at conferences and forums, as well as the preparation of information materials based on them, are carried out through automated systems. The scope of applying artificial intelligence technologies in the television system is steadily expanding, shaping new, automated models for media content production and its presentation. This thesis specifically discusses the current state of the use of artificial intelligence in television today.

Keywords: artificial intelligence, television, frame, image, editing.

Бугунги ахборот жамиятида рақамли технологиялар, хусусан, сунъий интеллект (Artificial Intelligence — AI) оммавий ахборот воситалари тизимида, айниқса телевидение соҳасига чуқур кириб келди. Телевидение анъанавий равишда жамиятда ахборот тарқатиш, маданий қадриятларни шакллантириш ва жамоатчилик фикрини таъсирлашнинг муҳим воситаси бўлиб келган. Бугунги кунда эса сунъий интеллект ушбу соҳанинг функционал ва технологик имкониятларини мутлақо янги босқичга олиб чиқмоқда. 21 январ 2026 йилда ЎРҚ–1115-сон қонуни орқали “Ахборотлаштириш тўғрисида”ги Қонунда қуйидагича расми таърифга эга бўлди: “сунъий интеллект — инсоннинг билим ва кўникмаларига тақлид қилиш, шу жумладан мустақил равишда ўрганиш ва ечимларни излаш ҳамда аниқ вазифаларни бажаришда инсон ақлий фаолияти натижалари билан таққосланадиган натижаларни олиш имконини берадиган технологик ечимлар мажмуи”[1].

Мазкур тезис телевидение соҳасида сунъий интеллект технологияларининг қўлланилиш йўналишларини аниқлаш ва инсон омилининг мазкур жараёндаги ўрни ва функционал чегараларини белгилашни мақсад қилиб қўяди.

Халқаро медиа амалиётида сунъий интеллект технологияларининг телевизион ишлаб чиқариш жараёнларига интеграциялашуви тобора оммалашяпти. Хусусан, 2023 йилда Ҳиндистоннинг “Odisha TV” телерадиокомпанияси сунъий интеллект асосида яратилган виртуал бошловчи “Лиза”ни эфирга олиб чиқди. Компания раҳбари Жаги Мангат Панда ушбу қадамни “эшиттириш ва рақамли журналистикадаги муҳим босқич” сифатида баҳолади[2,1-16]. Виртуал бошловчилардан фойдаланиш тенденцияси Хитой, Жанубий Корея ва Жанубий-Шарқий Осиё медиа тизимларида ҳам кузатилмоқда. Мазкур жараён медиа ишлаб чиқаришда инсон–машина муносабатларини қайта белгилаш заруратини илмий кун тартибига олиб чиқмоқда.

Мазкур тенденция илмий тадқиқотлар билан ҳам тасдиқланмоқда. Лондон иқтисодиёт мактаби қошидаги “JournalismAI” лойиҳаси доирасида Беккет ва Ясин томонидан ўтказилган глобал тадқиқотда (46 мамлакатдаги 105 та таҳририятдан 120 дан ортиқ журналист ва муҳаррир иштирок этган) сунъий интеллект янгиликлар йиғиш, ишлаб чиқариш ва тарқатишнинг барча босқичларида қўлланилаётгани аниқланди[3]. Хусусан, The New York Times, The Guardian ва BBC каби нуфузли медиа ташкилотлари катта ҳажмдаги маълумотларни таҳлил қилиш ва интерактив визуал контент тайёрлашда СИ имкониятларидан кенг фойдаланмоқда. Шу билан бирга, тадқиқотчилар СИ технологияларининг журналистика соҳасида ижобий самара бериши баробарида касбий мустақиллик ва жамоатчилик ишончига таҳдид солиши мумкинлиги ҳавотирини ҳам қайд этишади.

Агар “The New York Times” визуал материалларни яратиш ва архивлаш учун сунъий интеллектни қўлласа, “Reuters”, “Bloomberg” ва “Associated Press” агентликлари молиявий ҳисоботлар ва спорт янгиликларини тайёрлаш учун чат-ботларни ишга туширган. Россияда ҳам ОАВ учун контент яратишда сунъий интеллект яхшигина иш бермоқда. Матбуот ва блогерлар тегишли тасвирларни ишлаб чиқиш ва матнларни таҳрир қилишда нейротармок имкониятидан фойдаланмоқда.

Германияда журналистиканинг янги феномени кўмагида биржа, об-ҳаво ва йўл ҳаракати маълумотлари истеъмолчиларга узатилмоқда. Масалан, “ARD” телерадиокомпанияси сунъий интеллект билан турли телевидение ва радиоларнинг рақамлашган архивларидан ўзига зарур ахборотларни олиш дастурини яратган[4]. Демак, бугун журналистлар сунъий интеллект воситасида матн тайёрлашда “ChatGPT” ва “Gemini”, маълумотларни таҳлил қилиш ва инфографика яратишда “ChatGPT” ва “Telegram”, шунингдек, тасвир ва видео матнларини ҳосил қилишда контентнинг турли услубларини қўллашмоқда.

Маълумотларга қараганда, “Цифровое Телевидение” медиахолдингида ҳам СИдан фойдаланишда кўп йиллик тажрибага эга. Мазкур ташкилот бош директорининг ўринбосари Григорий Ковбасюкнинг таъкидлашича, сунъий интеллект дастлаб ижодий эксперимент сифатида, хусусан “Истории болезней” лойиҳасида режиссёрлик ечими сифатида қўлланилган. Бугунги кунда эса мазкур технологиялар медиа ишлаб чиқаришнинг турли босқичларида фаол татбиқ этилмоқда, жумладан:

- телелойиҳаларни ишлаб чиқиш босқичида;
- дастурлараро форматлар яратишда;
- видео маҳсулотларни монтаж қилиш жараёнида;
- овозлаштириш (озвучка) ва дубляжда;
- график материаллар тайёрлашда;
- хорижий тилларга таржима қилишда”[5].

Ўзбекистон телеканалларида ҳам СИдан жадаллашмоқда. Масалан, “O‘zbekiston 24” телеканали СИдан об-ҳаво маълумотини етказадиган бошловчи роботдан фойдаланиш орқали креатив ёндошувларга қадам қўйди. Имкон қадар инсон омили ва унинг табиий билими орқали информация беришга ҳаракат қилинсада, СИдаги имкониятлар маълум масалаларда вақтни иқтисод қилишга яхши ечим бўлиб хизмат қилаяпти. Масалан, бир лавҳа мавзуси тайёр лекин, унга мос кадрлар йўқ. Мана шу вақтда СИ имкониятлари ёрдамга келади ва тўғри берилган промпт кодлар орқали қисқа вақтда эфирга бериладиган лавҳа, репортажга мос кадрларни тайёрлайди. Бу қайсидир маънода вақт сарфини олдини олади. Шунингдек, репортажларни янада кўримли ва тушунарли булиши учун графикалар яратишда ҳам фойдаланилаяпти. Асосан, турли тадбирлар анонслари яратишда креатив ёндошув, эътибор тортадиган кадрлар интеллект ёрдамида тайёрланади.

“ZO‘RTV” телеканалида эса **Veo сунъий интеллектдан самарали фойдаланишмоқда.** Veo — бу текстдан видео яратишга мўлжалланган генератив сунъий интеллект модели бўлиб, у Google DeepMind томонидан ривожлантирилган ва 2024 йил май ойида расман эълон қилинган[6]. Бу генератив модел фойдаланувчи томонидан

киритилган матнли сўровлар (prompts) асосида автоматик равишда видео контент яратиш имкониятига эга. 2025 йил май ойида тақдим этилган Veo 3 версияси эса қўшимча равишда аудио (товуш) генерация қилиш функциясини ҳам ўз ичига олади, бу эса аудиовизуал контентни тўлиқ автоматлаштирилган ҳолда ишлаб чиқариш имкониятини янада кенгайтиради. Яъни, сунъий интеллект томонидан яратилган визуал база фақат дастлабки босқич ҳисобланади. Кейинги жараёнда ҳар бир кадр алоҳида бадиий таҳлил ва инсон иштироки орқали қайта ишланади. Бу жараён қуйидагиларни ўз ичига олади:

- кадрларни бадиий қайта ишлаш;
- маскаларнинг объектларга мослигини текшириш ва тузатиш;
- ранг тонларини қўлда коррективировка қилиш;
- сахнанинг эмоционал ва эстетик муҳитини шакллантириш.

Сидан нафақат техник жиҳатдан, балки матн ёзишда таҳрир, айниқса, таржима ва баъзи маълумотларни аниқлаштириш жараёнида ҳам кўпроқ фойдаланишади.

Юқорида келтирилган мисоллардан кўриниб турибдики, сунъий интеллект технологиялари телевидение соҳасида нафақат техник инструмент, балки медиа ишлаб чиқариш жараёнларининг тузилмавий элементиға айланиб бўлди. Шу нуқтаи назардан, мазкур жараённи фақатгина технологик модернизация сифатида эмас, балки журналистика фаолиятининг мазмун-моҳиятиға таъсир этувчи институционал ўзгариш сифатида баҳолаш мақсадға мувофиқ. Чунки сунъий интеллект орқали контент яратиш, таҳрир қилиш ва тарқатиш жараёнларининг автоматлашуви журналистнинг анъанавий функциялари ахборотни танлаш, текшириш ва талқин қилиш каби вазифаларини қисман трансформация қилмоқда.

Натижада, медиа тизимида инсон ва машина ўртасидаги функционал тақсимот масаласи долзарб илмий муаммо сифатида намоён бўлади. Айниқса, сунъий интеллект томонидан яратилган контентнинг ишончилиги, ахборот манбасининг шаффофлиги ҳамда жамоатчилик ишончини таъминлаш масалалари замонавий журналистиканинг асосий чақириқларидан биридир. Шу муносабат билан, тадқиқот доирасида қуйидаги илмий хулосаға келиш мумкин: сунъий интеллект технологиялари телевидение соҳасида самарадорлик ва тезкорликни оширишға хизмат қилса-да, уларни қўллаш инсон назорати, профессионал этика ва таҳририй масъулият тамойиллари билан уйғун ҳолда амалға оширилиши лозим. Акс ҳолда, медиа маҳсулотларининг сифат даражаси ва жамоатчилик ишончига салбий таъсир кўрсатиш эҳтимоли юқори.

АДАБИЁТЛАР:

1. O‘zbekiston Respublikasining “Axborotlashtirish to‘g‘risida”gi qonun. <https://lex.uz/docs/-83472>
2. Satapathy, J., and J. K. Panda. “Decoding the success of india’s first ai news anchor LISA: a study of viewership and audience engagement on otv’s english youtube channel”. ShodhKosh: Journal of Visual and Performing Arts, vol. 6, no. 1, Mar. 2025. P. 1–16.
3. A global survey of what news organisations are doing with artificial intelligence: <https://www.journalismai.info/research/2023-generating-change>
4. <https://uzhurriyat.uz/2025/04/02/matbuot-va-suniy-intellekt/>
5. <https://www.cableman.ru/article/ii-na-tv-pomoshchnik-kotoryi-poka-sam-nuzhdaetsya-v-pomoshchi>
6. [https://en.wikipedia.org/wiki/Veo_\(text-to-video_model\)](https://en.wikipedia.org/wiki/Veo_(text-to-video_model))

ИЛІЯС ЖАНСУГІРОВТІҢ «КҮЙ» ПОЭМАСЫНДАҒЫ СИНОНИМДЕР МЕН АНТОНИМДЕРДІҢ СТИЛЬДІК ҚЫЗМЕТІ

Асыллова Р.О.

Ф.ғ.к., оқытушы-дәріскер, І. Жансүгіров атындағы Жетісу университеті,
Талдықорған қ., Қазақстан Республикасы
raushan_dina@mail.ru

Батырбекқызы Д.

Білімгер, І. Жансүгіров атындағы Жетісу университеті,
Талдықорған қ., Қазақстан Республикасы
Dianabatyrbekkyzy2005@gmail.com

Мақала Ілияс Жансүгіровтің «Күй» поэмасындағы лексикалық бірліктердің стилистикалық әлеуетін зерттеуге арналған. Зерттеудің негізгі нысаны - мәтін ішіндегі синонимдер мен антонимдердің көркемдік қызметі мен семантикалық жүгі. Автор ақынның дыбыстық бейнелерді жасаудағы сөз қолдану ерекшеліктерін, атап айтқанда контекстік синонимдер мен мағыналық градация арқылы күй динамикасын беру шеберлігін талдайды. Мақалада лексикалық бірліктердің антитезалық қызметі халық тағдыры мен өнердің философиялық астарымен байланыстырыла қарастырылған. Жұмыс нәтижелері қазақ поэзиясының тілін лингвистикалық тұрғыдан тереңірек тануға септігін тигізеді.

Кілт сөздер: поэтикалық лексика, стильдік қызмет, синонимия, антонимия, динамика, лингвистикалық талдау.

Статья посвящена изучению стилистического потенциала лексических единиц в поэме «Күй» Ильяса Жансугурова. Основной объект исследования – художественная функция и семантическая нагрузка синонимов и антонимов в тексте. Автор анализирует особенности использования слов поэтом при создании звуковых образов, в частности, умение передавать динамику настроения посредством контекстуальных синонимов и семантической градации. В статье рассматривается антитезисная функция лексических единиц в связи с судьбой народа и философскими основами искусства. Результаты работы способствуют более глубокому пониманию языка казахской поэзии с лингвистически-технической точки зрения.

Ключевые слова: поэтическая лексика, стилистическая функция, синонимия, антонимия, динамика, лингвистический анализ.

This article examines the stylistic potential of lexical units in Ilyas Zhansugurov's poem "Kui". The primary focus of the study is the artistic function and semantic load of synonyms and antonyms in the text. The author analyzes the poet's use of words to create sound images, particularly his ability to convey the dynamics of mood through contextual synonyms and semantic gradation. The article examines the antithetical function of lexical units in relation to the fate of the people and the philosophical foundations of art. The results of this study contribute to a deeper understanding of the language of Kazakh poetry from a linguistic and technical perspective.

Keywords: poetic vocabulary, stylistic function, synonymy, antonymy, dynamics, linguistic analysis.

Кіріспе

Қазақ әдебиеттану ғылымы мен лингвистиканың тоғысқан арнасында көркем мәтінді лингвистикалық тұрғыдан талдау – автордың шығармашылық лабораториясын ашудың, оның тілдік тұлғасын айқындаудың негізгі бағыты. Поэзия тіліндегі лексикалық бірліктер, атап айтқанда синоним және антоним сөздер жай ғана

тілдік категория емес, олар ақынның дүниетанымын, эмоционалдық күйін және көркемдік мұратын жеткізуші негізгі құралдар болып табылады. І. Жансүгіров қазақ сөз өнеріндегі дыбыс пен мағынаны тең ұстаған, тілдің ішкі қуатын терең сезінген бірегей суреткер. Оның «Күй» поэмасы - ұлттық музыканың құдіретін сөзбен мүсіндеген, дыбысты бейнеге айналдырған классикалық туынды.

Біздің пайымдауымызша, бұл зерттеудің өзектілігі – І. Жансүгіровтің «Күй» поэмасындағы лексикалық қабаттың, әсіресе синонимия мен антонимияның тек көркемдік әрлеу құралы емес, шығарманың идеялық-композициялық жүйесін ұстап тұрған стилистикалық тетіктер екенін ғылыми негіздеумен байланысты. Байқағанымыздай, ақынның сөз іріктеу шеберлігін зерделеу арқылы біз қазақ тілінің семантикалық өрісі мен поэтикалық әлеуетін тереңірек түсіне аламыз. Зерттеудің мақсаты – поэмадағы лексикалық бірліктердің қолданылу ерекшеліктерін анықтап, олардың градациялық және антитезалық қызметтерін саралау. Осы орайда жұмыста сипаттамалық, лингвопоэтикалық және контекстік талдау әдістері қолданылды.

Негізгі бөлім

Көркем шығарманың лексикалық құрамы – автордың эстетикалық талғамы мен суреткерлік қарымының тікелей көрсеткіші. І. Жансүгіров «Күй» поэмасында қазақ тілінің бай синонимдік қатарларын жай ғана тізбектемей, оларды оқиғаның дамуына, күйдің сарынына сай құбылып отырады. Тіл біліміндегі синонимдер мәселесін зерттеудің теориялық негіздері В.В. Виноградов еңбегінде қаланған [1]. Оның тұжырымы бойынша, синонимдер – авторлық субъективті позицияны айқындаудың басты тетігі. Анықталғандай, бұл поэмадағы синонимдер мен антонимдер жай ғана лексикалық топтар емес, олар музыкалық әуенді мәтінге көшірудің негізгі құралы болып табылады.

І. Жансүгіров – тілдің бояуын, оның дыбыстық реңкін шебер пайдаланатын суреткер. Ол «Күй» поэмасында қазақ тілінің бай сөздік қорын пайдалана отырырып, күйдің тарихи табиғатын, оның адам жанына әсерін лексикалық бірліктер арқылы ашады. Тұжырымдай келгенде, ақынның сөз қолданысындағы басты ерекшелік – ол сөздің тек мағынасына ғана емес, оның беретін әсеріне, экспрессивтілігіне баса назар аударады. Көркем мәтіндегі әрбір сөз - белгілі бір стильдік жүк арқалап тұр. Күйдің құдіретін суреттеуде ақын қазақ тілінің фразеологиялық байлығын да орынды жұмсайды. Сөздердің семантикалық өрісін кеңейту арқылы Ілияс оқырманға дыбыстар әлемін визуалды түрде елестетуге мүмкіндік береді.

І. Жансүгіровтің суреткерлік бірегейлігі оның дыбысты сөзбен суреттей алуында. Мысалы, поэмадағы музыкалық дыбыстарды бейнелейтін синонимдік қатарларға (*сарнау – боздау – күңірену – аңырау*) тоқталсақ, әр сөздің өзіндік стилистикалық реңкі бар екенін байқаймыз. Сарнау - мұңды әуеннің бастапқы формасы болса, боздау - терең трагедия мен жоқтаудың символы. Ақын бұл сөздерді градациялық тәсілмен қолданады:

*«Сарнайды кеп домбыра сарнағанда,
Боздайды кеп боздаған зары барда...» [6].*

Тұжырымдай келгенде, мұндағы сарнайды мен боздайды етістіктерінің қатар келуі дыбыстың эмоционалдық қуатын біртіндеп арттырып, оқырманның сезіміне тікелей әсер етеді. Бұл жердегі мағыналық градация күйдің құдіретін асқақтатуға қызмет етеді. Ә. Болғанбаев өзінің еңбегінде синонимдердің мұндай стильдік қызметін ойды нақтылаудың жоғары сатысы екенін басты назарға алған [2]. Бұл синонимдік қатарлар арқылы ақын домбыра үнінің тек құлаққа естілуін ғана емес, оның ішкі психологиялық тебіренісін де шығармашылық тұрғыда жеткізген. Күйдің әрбір пернесінен шыққан дыбысты ақын «сөйлете» алады. Әрбір дыбыстың астарында жатқан халықтық мұң мен арманды ақын лексикалық реңктер арқылы аша түседі.

Сондай-ақ, ақынның суреткерлік шеберлігі дыбыстық еліктеуіштер (ономапея) мен динамикалық етістіктерді синонимдік қатар ретінде қолдануынан айқын көрінеді. Күйшінің

домбыра пернелерін басуын суреттегендегі «сабалап», «сабады», «түйреп», «шертеді», «тартады» деген етістіктер контекстік синоним ретінде жұмсалып, аспап пен адамның біртұтас болып кеткенін паш етеді. Бұл – Ілияс ақын дыбысты сөзбен бейнелеудегі асқан шебер екендігінің айғағы. Ақын домбыраның әрбір қағысын, әрбір дірілін сөзбен дәл мүсіндейді. Бұл жердегі етістіктердің стильдік қызметі – оқиғаның немесе қимылдың динамикасын көрсету. Осы динамика арқылы оқырман күйдің екпінін, оның жүрек соғысындай дәрісін сезінеді.

Зерттеуіміздің келесі бір маңызды қыры – антонимдік қолданыстардың стилистикалық қызметі. Антонимдер көркем мәтінде антитезалық қызмет атқарады. Осы орайда, бұл тәсіл шығарманың драмалық шиеленісін арттыруға және өмірдің қарама-қайшылыққа толы екенін көрсетуге мүмкіндік береді. Поэмадағы антонимдік жұптар халық тағдыры мен өнердің құбылмалылығын суреттеуде шешуші рөл атқарады:

*«Бірде шаттық, бірде мұң, бірде азаттық, бірде сор,
Бірде тарлық, бірде кеңдік, бірде жоқ пен бірде бар» [6].*

Талдау нәтижесі көрсеткендей, бұл жердегі *шаттық – мұң, азаттық – сор* секілді антонимдер тек лингвистикалық жұптар емес, олар – автордың философиялық – концептуалдық дүниетанымының көрінісі. Ақын осы антонимдер арқылы күй мазмұнын әлеуметтік шындықпен ұштастырады. Дүниедегі барлық нәрсе қарама қайшылықтан тұратынын, күйдің де сондай күрделі өнер екенін ақын осы лексикалық құралдар арқылы шебер жеткізген. Академик Р. Сыздық ақын поэзиясының тілін зерттей отырып, ақынның сөз қолданудағы осы бір дара қолтаңбасын жоғары бағалаған [3]. Біздің пайымдауымызша, мұндай қарама-қайшылықтар шығарманың көркемдік салмағын арттырып, оны классикалық деңгейге көтереді. Күйдің үніндегі қуаныш пен қайғының алмасуы – халық өмірінің айнасы, оның кешегісі мен бүгінгісінің диалогы.

Сонымен қатар, поэмадағы *ескі – көне – байырғы* сияқты мағыналас сын есімдердің қолданылуы да стильдік мәнге ие. Бұл синонимдер күйдің тарихилығын, оның ғасырлар қойнауынан жеткен асыл мұра екенін айқындауға ерекшеленеді. Ж. Манкееваның когнитивті лингвистикалық тұжырымдарына сүйенсек, мұндай лексикалық топтар ұлттық кодты тасымалдаушы ретінде бағаланады [4]. Күйдің халықтық сипатын, оның тамыры тереңде жатқанын суреттеу үшін ақын көне лексиканы орынды пайдаланады. Ақынның ескі көне күйлер деп плеоназм жасауы стилистикалық тұрғыдан мағынаны нығыздау үшін жасалған авторлық тәсіл болып табылады. Байқағанымыздай, бұл тәсіл фольклорлық дәстүрмен астарласа отырып, жазба әдебиетке халықтық бояу береді. Г. Смағұлованың зерттеулері де ақынның осы шеберлігін ғылыми тұрғыдан растай түседі [5].

Ілияс Жансүгіров поэзиясындағы сөздердің стильдік қызметі тек мағынаны ашумен шектелмейді, ол оқырманның эстетикалық талғамын қалыптастыруға бағытталған. Поэмадағы күй концептісіне қатысты лексикалық бірліктердің көптігі – ақынның осы тақырыпты мейлінше терең қаузағанын көрсетеді. Мұндағы сөздердің әрқайсысы күйшінің ішкі әлемін, оның домбырамен тілдесуін, күй арқылы өткен тарихты тірілтуін баяндайды. Ақынның сөз қолдануындағы еркіндік пен дәлдік – оның лингвистикалық шеберлігінің жемісі. Күй поэмасындағы лексикалық жүйе – қазақ тілінің көркемдік мүмкіндіктерін паш ететін үлкен мектеп.

Тілдік талдау барысында ақынның троптарды (метафора, тенеу, кейіптеу) лексикалық бірліктермен қалай ұштастыратынын көруге болады. Метафоралық қолданыстар синонимдік қатарлармен байып, мәтіннің экспрессивтілігін күшейтеді. Күйдің үнін «сөйлеген» адамдай, «жылаған» жетімдей немесе «шапқан» тұлпардай суреттеу ақынның сөздік қорындағы ассоциативті өрістің кеңдігін аңғартады. Бұл – қазақ тілінің бейнелеуіш мүмкіндіктерін Ілиястың өзіндік стилімен синтездеуінің нәтижесі.

Қорытынды

Ілияс Жансүгіровтің «Күй» поэмасындағы синонимдер мен антонимдердің стильдік қызметін сараптай келе мынадай қорытындыға келуге болады: синонимдік қатарлар

шығарманың музыкалық-эстетикалық бояуын қанықтырып, күйдің динамикасын, оның баяудан шарықтау шегіне дейін дамуын (градация) көрсетуге мүмкіндік берген. Пайымдауымша, ақын дыбыс пен қимылды білдіретін сөздерді шебер іріктей отырып, сөзбен күй тартудың бірегей үлгісін жасаған.

Екіншіден, антонимдік жұптар поэманың драмалық шиеленісін арттырып, халық тағдырының қарама-қайшылықтарын антитезалық тұрғыдан суреттеудің негізгі құралына айналған. Ақынның плеоназмды мағынаны беру үшін, ал ономапеяны акустикалық әсерді күшейту үшін қолдануы оның суреткерлік шеберлігінің жоғары екенін дәлелдейді. Жансүгіров тіліндегі синонимдер мен антонимдер – ұлттық музыканың рухын сөйлеткен тірі бейнелер. Біздің көзқарасымызша, «Күй» поэмасының тілдік құрылымы қазақ тілінің сарқылмас байлығының айғағы болып табылады және келешектегі тілдік зерттеулер үшін маңызды дереккөз болып табылады.

ӘДЕБИЕТТЕР:

1. Виноградов В.В. Стилистика. Теория поэтической речи. Поэтика. – М.: Изд-во АН СССР, 1963. – 255 с.
2. Болғанбаев Ә. Қазақ тілінің синонимдері. – Алматы: Мектеп, 1970. – 212 б.
3. Сыздық Р. Сөз құдіреті. – Алматы: Санат, 1997. – 224 б.
4. Манкеева Ж. Қазақ тілінің когнитивті негіздері. – Алматы: Жібек жолы, 2001. – 202 б.
5. Смағұлова Г. Мағыналас фразеологизмдер сөздігі. – Алматы: Сөздік-Словарь, 2010. – 252 б.
6. Жансүгіров І. Шығармалары. Көп томдық. – Алматы: Жазушы, 2012. – Т. 1: Өлеңдер мен поэмалар. – 360 б.

ӨОЖ 314.743:341.43(569.4)

ЭТНИКАЛЫҚ РЕПАТРИАЦИЯНЫ РЕТТЕУДІҢ ХАЛЫҚАРАЛЫҚ ТӘЖІРИБЕСІ: ИЗРАИЛЬ КЕЙСІ

Ашимов Б.С.

Магистрант, І. Жансүгіров атындағы Жетісу университеті,
Талдықорған қ., Қазақстан Республикасы
ashimovbatyrzhan@gmail.com

Бұл мақалада этникалық репатриация саясатының халықаралық тәжірибесі Израиль мемлекеті мысалында қарастырылады. Зерттеу барысында Израильдегі репатриацияның тарихи қалыптасуы, құқықтық негіздері, институционалдық тетіктері және әлеуметтік-экономикалық интеграция механизмдері кешенді түрде талданады. Сонымен қатар репатрианттарды қабылдау мен бейімдеу жүйесінің ерекшеліктері, мемлекеттік қолдау шаралары және олардың тиімділігі статистикалық деректер негізінде көрсетіледі. Автор Қазақстандағы этникалық көші-қон саясатын жетілдіру тұрғысынан Израиль тәжірибесінің қолданбалы маңызын айқындайды. Зерттеу нәтижелері репатриациялық саясатты институционалдық дамыту және миграциялық басқару тетіктерін жетілдіру үшін ұсыныстар жасауға мүмкіндік береді.

Кілт сөздер: Этникалық репатриация, көші-қон саясаты, Қайтару туралы заң, диаспора, интеграция, иммиграция, мемлекеттік қолдау, миграциялық саясат.

В данной статье рассматривается международный опыт реализации политики этнической репатриации на примере Государства Израиль. Проведен комплексный анализ исторического формирования репатриации, ее правовых основ, институциональных механизмов и процессов социально-экономической интеграции. Особое внимание уделяется системе приема и адаптации репатриантов, а также эффективности государственных мер поддержки на основе статистических данных. Автор подчеркивает прикладное значение израильского опыта для совершенствования миграционной политики Казахстана. Результаты исследования могут быть использованы для развития институциональных механизмов и повышения эффективности управления миграцией.

Ключевые слова: Этническая репатриация, миграционная политика, Закон о возвращении, диаспора, интеграция, иммиграция, государственная поддержка, управление миграцией.

This article examines international practices of ethnic repatriation policy based on the case of Israel. The study analyzes the historical development, legal foundations, institutional mechanisms, and socio-economic integration processes of repatriation in Israel. It also highlights the specific features of immigrant reception and adaptation, as well as the effectiveness of state support measures supported by statistical data. The author emphasizes the practical relevance of Israel's experience for improving ethnic migration policy in Kazakhstan. The findings provide insights for enhancing institutional frameworks and improving migration management strategies.

Keywords: Ethnic repatriation, migration policy, Law of return, diaspora, integration, immigration, state support, migration management

Кіріспе

Қазақстан Республикасы тәуелсіздік алғаннан кейін этникалық көші-қонды реттеу мемлекеттік саясаттың маңызды бағыттарының біріне айналды. Әсіресе тарихи отанына оралған этникалық қазақтарды қабылдау, олардың әлеуметтік-экономикалық бейімделуін қамтамасыз ету және қоғамға интеграциялау мәселелері демографиялық даму мен ұлттық бірегейлікті нығайту тұрғысынан ерекше мәнге ие болды. Осы үдеріс аясында мемлекет тарапынан әртүрлі кезеңдерде көші-қон саясатын жүзеге асыруға бағытталған

институционалдық және құқықтық тетіктер қалыптастырылды. Дегенмен, бұл саясаттың тиімділігін арттыру және оны жетілдіру үшін халықаралық тәжірибені салыстырмалы түрде талдау қажеттілігі туындайды.

Осы тұрғыдан алғанда, этникалық репатриацияны ұйымдастыру мен басқарудың шетелдік модельдерін зерттеу маңызды ғылыми және практикалық міндет болып табылады. Әлемдік тәжірибе көрсеткендей, әртүрлі мемлекеттер тарихи отанына оралған этникалық топтарды қабылдау мен бейімдеудің өзіндік жүйелерін қалыптастырған. Бұл жүйелердің ішінде институционалдық тұрғыдан ең дамыған және ұзақ тарихи тәжірибеге ие модельдер ретінде Израиль мемлекетінің репатриациялық саясаты ерекше орын алады. Сондықтан осы мақалада Израиль тәжірибесі этникалық репатриацияның тиімді моделін сипаттайтын негізгі кейс ретінде қарастырылады.

Негізгі бөлім

Еврей диаспорасы әлемдегі ең ірі әрі тарихи тұрғыдан ең ұзақ уақыт бойы қалыптасқан этникалық диаспоралардың бірі болып саналады. Еврей халқының тарихы үш мың жылдан астам уақытты қамтиды және бұл халықтың этникалық дамуының өзіндік ерекшелігі – оның едәуір бөлігінің тарихи отанынан тыс жерде өмір сүруімен сипатталады. Еврейлер этникалық қауымдастық ретінде б.з.д. II мыңжылдықта семит тілдес көшпелі малшылар мен Евфрат өзенінің орта ағысы мен Ханаан оазистерінде өмір сүрген отырықшы егіншілердің интеграциясы нәтижесінде қалыптасты.

Ежелгі дәуірдің өзінде-ақ еврей халқының бір бөлігі Израиль жерінен тыс аймақтарға қоныстана бастады. Б.з.д. VI ғасырдан бастап еврей халқының этникалық дамуының ерекше үлгісі қалыптасты: бір жағынан тарихи отанындағы символдық және мәдени орталық сақталса, екінші жағынан әлемнің әртүрлі өңірлерінде кең таралған еврей қауымдастықтары қалыптасты. Еврей диаспорасының кеңеюіне антикалық дәуірдегі тарихи оқиғалар айтарлықтай ықпал етті. Б.з. I–II ғасырларында Рим империясы еврей көтерілістерін басып, 70 жылы жаулаушылықтан кейін еврей халқының едәуір бөлігі Иудеядан көшіріліп, бұл жағдай еврей диаспорасының одан әрі кеңеюіне алып келді.

Келесі ғасырларда еврей халқы әлемнің әртүрлі аймақтарында диаспора жағдайында өмір сүре отырып, тарихи отанымен мәдени және діни байланысын сақтап қалды. Еврей халқының тарихындағы ең ауыр кезеңдердің бірі – Екінші дүниежүзілік соғыс жылдарындағы Холокост болды. Осы кезеңде нацистік Германия мен оның одақтастары шамамен алты миллион еврейді қасақана жойды. Соған қарамастан, еврей қауымы өз этникалық бірегейлігін сақтап, тарихи дамуын жалғастыра алды. Еврей халқының тарихындағы маңызды кезеңдердің бірі – 1948 жылы Израиль мемлекетінің құрылуы болды. Бұл мемлекет еврей халқының саяси және ұлттық орталығына айналды.

Еврей агенттігінің (Сохнут) демографиялық зерттеу нәтижелерін The Times of Israel басылымы жариялады [1]. Демографиялық деректерге сәйкес, әлемдегі еврей халқының саны шамамен 15,8 миллион адамды құрайды. Оның шамамен 48 пайызы Израильде тұрады, яғни 7,69 миллионнан астам адам. Израильден тыс ең ірі еврей қауымдастығы АҚШ-та орналасқан (шамамен 6,3 миллион адам). Сонымен қатар Франция, Канада, Ұлыбритания, Аргентина, Германия, Ресей, Австралия, Бразилия және Оңтүстік Африка Республикасында да еврей диаспорасының едәуір бөлігі өмір сүреді. Сонымен бірге Израильдің «Қайтару туралы заңы» бойынша репатриация құқығына ие адамдардың жалпы саны шамамен 25,6 миллион адамды құрайды.

Этникалық репатриация саласындағы ең белгілі және институционалдық тұрғыдан қалыптасқан тәжірибелердің бірі дәл осы Израиль мемлекетінде жүзеге асырылып келеді. Израиль құрылған сәттен бастап әлемнің әртүрлі елдерінде тұратын еврей диаспорасының тарихи отанына қоныс аударуын мемлекеттік саясаттың маңызды бағыты ретінде қарастырды. Осы саясаттың құқықтық негізін 1950 жылы қабылданған «Қайту туралы заң» (Law of Return) құрайды. Аталған заңға сәйкес, әлемнің кез келген жерінде тұратын еврей ұлтының өкілдері Израильге қоныс аударып, ел азаматтығын алуға құқылы.

Израильдегі репатриациялық үдерістің қазіргі кезеңдегі динамикасын нақты статистикалық тұрғыда толық бағалау белгілі бір дәрежеде күрделі болып қала береді. Бұл, ең алдымен, Израильдің Орталық статистика бюросы тарапынан деректердің ашық әрі жүйелі түрде толық жарияланбауымен түсіндіріледі. Дегенмен, халықаралық және ұлттық бұқаралық ақпарат құралдарын, сондай-ақ сараптамалық есептерді кешенді талдау репатриация үдерісінің негізгі үрдістерін айқындауға мүмкіндік береді [2].

Жалпы алғанда, Израиль мемлекеті құрылған сәттен бастап бүгінгі күнге дейін шамамен 3 460 000 адам тарихи отанына репатриацияланған. Бұл көрсеткіштің өзі аталған үдерістің елдің демографиялық және әлеуметтік құрылымындағы шешуші рөлін айқын көрсетеді. Ерекше назар аударатын жайт – барлық репатрианттардың 47%-ы 1990 жылдан кейін келген. Бұл кезең посткеңестік кеңістіктегі түбегейлі саяси-экономикалық өзгерістермен және көші-қон мүмкіндіктерінің кеңеюімен тығыз байланысты.

Соңғы жылдардағы көрсеткіштер репатриацияның қайта жанданғанын байқатады. Атап айтқанда, 2023 жыл 2000 жылдан бергі репатрианттар саны бойынша екінші ең жоғары көрсеткішке ие болды. Ал бірінші орында 2022 жыл тұр, бұл кезең Ресейдің Украинаға басып кіруі сияқты ірі геосаяси оқиғамен тұспа-тұс келіп, көші-қон ағындарының күрт артуына ықпал етті.

2023 жылы Израильге 46 033 жаңа репатриант келген. Олардың басым көпшілігі, яғни 83,6%-ы бұрынғы кеңестік блок елдерінен қоныс аударған. Бұл дерек посткеңестік кеңістіктің әлі де негізгі көші-қон доноры болып отырғанын дәлелдейді. Әсіресе Ресей Федерациясы жетекші орын алады: 2023 жылы Израильге келген репатрианттардың 73%-ы дәл осы елден келген. Сонымен қатар, Украинадан келгендер үлесі 4,6%-ды, Беларусьтен келгендер 4,1%-ды құрады. Бұдан бөлек, репатриация географиясы тек посткеңестік аймақпен шектелмейді. 2023 жылғы деректерге сәйкес, репатрианттардың 5,3%-ы Америка Құрама Штаттары-нан, ал 2,2%-ы Франция-дан келген. Бұл Израильдің жаһандық еврей диаспорасы үшін әмбебап тартымдылық орталығы екенін көрсетеді. Аталған көрсеткіштерді талдай отырып, қазіргі репатриациялық үдерістің бірнеше маңызды ерекшеліктерін бөліп көрсетуге болады. Біріншіден, көші-қон ағындары айқын түрде геосаяси тұрақсыздықпен байланысты: соғыс, санкциялар және ішкі саяси өзгерістер адамдарды тарихи отанына көшуге итермелейді. Екіншіден, посткеңестік кеңістік әлі де негізгі миграциялық резерв болып отыр, бұл өңірдегі әлеуметтік-экономикалық және саяси факторлардың өзектілігін көрсетеді.

Сонымен қатар, Израильдің жүйелі көші-қон саясаты мен репатрианттарды қолдау тетіктері бұл үдерістің тұрақтылығын қамтамасыз етуде маңызды рөл атқарады. Репатриация - әлеуметтік қауіпсіздік, экономикалық мүмкіндіктер және өмір сапасының жоғары деңгейімен де айқындалады.

Карен В. өзінің еңбегінде көрсеткендей, Израильде этникалық репатрианттарды қабылдау және бейімдеу процесі әуежайдан басталады [3, 110 б.]. Әуежайға қонған жаңа репатрианттар алдымен арнайы күту залдарына бағытталады, онда оларды тіркеу және алғашқы ресми рәсімдер жүргізіледі: тіркеу анкета толтырылады, жеке куәлік немесе репатриант куәлігі беріледі, алғашқы қаржылай көмек көрсетіледі және медициналық қызметтерге бағытталады. Қажет болған жағдайда уақытша тұру үшін қонақ үйге жолдама беріледі. Әуежайда репатрианттарға қосымша қолдау көрсетіледі: ауырған немесе мүгедек адамдарға алғашқы көмек, ана мен бала бөлмесі, тегін қоңырау жасау мүмкіндігі және жеңіл тамақ ұсынылады. Сонымен қатар, әрбір репатриантқа тұрақты жеке кеңесші тағайындалады, ол алғашқы күннен бастап интеграция процесін үйлестіріп, жаңа ортаға бейімделуге көмек көрсетеді. Қазақстанда болса, репатрианттар әдетте алғашқы кезеңде арнайы бейімдеу орталықтарына жіберіледі, ал әуежайдан бастап осындай жан-жақты қолдау көрсетілмейді.

Репатриант үшін Репатриация министрлігіндегі алғашқы визит – репатриация процесінің сәтті әрі заңды дамуына әсер ететін маңызды қадамдардың бірі. Министрлікте репатриант «корзина абсорбции» алу үшін, пәтер жалдау үшін қаржылық қолдау, балаларға

арналған білім беру пакеттері және басқа да мекемелерден көмек алу мүмкіндіктері жөнінде толық ақпарат алады. Сонымен қатар, әрбір репатриантқа өз жеке банк шоты таныстырылады, оған қолжетімді қаржылық қаражат аударылады. Бұл шотты мүмкіндігінше тезірек ашып, қаражатты аудару ұсынылады.

Репатрианттар үшін иврит тілін үйрену – бейімделудің негізгі шарттарының бірі. Министрлік тұрғылықты жерге жақын орналасқан ульпандар (арнайы иврит тілін оқытатын мектеп) жөнінде толық ақпарат береді. Тіл үйрену алғашқы айларда басталуы тиіс, себебі берілетін қолдау тек алғашқы бір жарым айға ғана бағытталған.

«Корзина абсорбции» репатрианттың Израильге келген алғашқы кезеңіндегі күнделікті шығындарын жабуға арналған. Оны тек белгілі бір елдерден келген немесе алғаш рет «репатриант визасымен» келген тұлғалар ала алады. Репатриант үшін тұрғын үй мәселесі де маңызды болып табылады. Тұрғын үй таңдау бірнеше жолмен жүзеге асырылады: жеке сектордан пәтер жалдау, «Туған жердегі бірінші үй» жобасы аясында кибуцтан пәтер жалдау, туыстарында уақытша тұру немесе оқу орындарының жатақханасында тұру.

Балаларды білім беру мекемелеріне тарту жергілікті білім бөлімдері арқылы ұйымдастырылады, ал әлеуметтік қорғау бөлімдері мүгедек немесе созылмалы аурулары бар балаларға арналған оқу бағдарламаларын қамтамасыз етеді. Репатриант балалар мен зейнеткерлер үшін жәрдемақылар «корзина абсорбции» арқылы немесе «Битуах Леуми» (Ұлттық сақтандыру басқармасы) арқылы беріледі. Медициналық сақтандыру да репатриация процесінің маңызды бөлігі. Репатриант пошта банкінде тіркеліп, медициналық қызмет алу үшін арнайы карта алады. Бұл карта медициналық мекемелерде көрсетілетін қызметтерді ресімдеуге мүмкіндік береді.

Ульпандағы тіл үйренуді аяқтаған соң репатрианттар жұмысқа орналасу кезеңіне өтеді және алғашқы бір жыл бойы Министрліктің қолдауын жалғастырады. Жұмысқа орналасу еңбек биржасында тіркелуден басталады, сонымен қатар кәсіби курстарға қатысу, қайта даярлық немесе стажировка алу мүмкіндігі қарастырылады. Егер репатриант еңбекке жарамсыз болса немесе белгілі себептермен тіркелмеген жағдайда, «арнайы жәрдемақы» тағайындалады. Бірінші жыл аяқталғаннан кейін «корзина абсорбции» ипотекалық банкте беріледі. Ал оны алмайтын репатрианттар пәтер жалдау жәрдемақысын бірінші жылы алғандай жалғастыра береді. Сонымен қатар кәсіби курстар мен қайта даярлық бағдарламалары бірінші жылдан кейін де қолжетімді болып, репатриантқа қосымша қолдау көрсетіледі [3, 113 б.].

Байқағанымыздай, Израильдегі репатриация бағдарламасы өте жүйелі, кешенді және нақты механизмдерге негізделген. Қазақстанда жүргізілетін репатриация саясатынан негізгі айырмашылықтар:

1. Репатрианттарға көмек әуежайдағы алғашқы қадамнан бастап көрсетіледі.
2. Израильде репатрианттарды қабылдау, әлеуметтік және экономикалық бейімдеу жүйелі және барлық бағыт бойынша кешенді қолдау көрсетіледі, репатриация мәселесімен арнайы министірлік айналысады, Қазақстанда арнайы министірлік жоқ, механизмдер әлі де толық емес.
3. Тұрғын үй және қаржылық қолдау Израильде нақты бағдарлама бойынша жүзеге асырылады («корзина абсорбции», ипотекалық жеңілдіктер), ал Қазақстанда көбінесе уақытша бейімдеу орталықтары мен жергілікті әкімдіктердің қолдауымен шешіледі.
4. Тіл үйрету және білім беру бағдарламалары Израильде міндетті және алғашқы кезеңде қаржылай қолдауымен ұсынылса, Қазақстанда бұл қызметтер ерікті және кейде қосымша қаржылық шығын талап етеді.
5. Жұмысқа орналасу, кәсіби қайта даярлық және әлеуметтік кепілдіктер Израильде бір жүйеде, жоспарлы түрде жүзеге асырылса, Қазақстанда бұл бағытта әлі пилоттық және аймаққа байланысты ерекшеліктер бар.

2025 жылға Израильдің жалпы халық саны шамамен 10 миллион ғана, бірақ елдегі репатрианттар халықтың 85–90%-ын құрайды, олардың 75%-ы еврейлер болып табылады. 2025 жылғы ДНБ көрсеткіші 610,75 млрд АҚШ долларын құрайды, бұл Израильдегі репатриациялық саясаттың экономикалық тиімділігін нақты дәлелдейді[4]. Давлетбаева Н.Б. және басқалардың зерттеулері бойынша, этникалық репатрианттарды қолдау бағдарламалары мемлекет үшін тиімді болып, экономиканың гүлденуіне әсер етеді, себебі халықтың еңбекке орналасуын қамтамасыз етеді, нәтижесінде мемлекет адам капиталына инвестиция жасайды [5, 370-371 б.]. Израиль тәжірибесі көрсеткендей, Қазақстан кері миграциялық сальдо жағдайында репатриациялық саясат арқылы экономикамыздың дамуына ықпал ете алады. Қазақстандағы репатриациялық саясат та ұқсас бағыттарды қамтитын болса да, қолдау шаралары әлі жетілмеген, жүйелі емес және аймақтық ерекшеліктерге тәуелді. Израиль тәжірибесін қолдану арқылы Қазақстанда бейімдеу бағдарламаларын жетілдіру, әлеуметтік қолдауды күшейту, тіл үйрету және кәсіби қайта даярлық курстарын жүйелеу мүмкіндігі бар. Репатриациялық саясаты тиімді жүргізу арқылы Қазақстан экономиканың дамуына септігін тигізе алады.

ӘДЕБИЕТТЕР:

1. The Times of Israel “World’s Jewish population hits 15.8 million, on eve of Rosh Hashanah”
<https://www.timesofisrael.com/worlds-jewish-population-hits-15-8-million-on-eve-of-rosh-hashanah/>
2. NEWSru.co.il: новости Израия «73% от общего количества приехавших в прошлом году в Израиль репатриантов прибыли из России»
https://www.newsru.co.il/community/31jul2024/statplim404.html#google_vignette
3. Карен В. Израильский опыт организации репатриации // «21-й ВЕК», № 2 (35), 2015г С.107-118
<https://cyberleninka.ru/article/n/izrailskiy-opyt-organizatsii-repatriatsii/viewer>
4. ВВП Израия (2025)
<https://www.worldometers.info/ru/%D0%B2%D0%B2%D0%BF/%D0%B8%D0%B7%D1%80%D0%B0%D0%B8%D0%BB%D1%8C-%D0%B2%D0%B2%D0%BF/>
5. Давлетбаева Н.Б., Бабажанова Ж.А., Ахметова З.Б., Мухамедиева Г.М., Серікбаев С. Зерттеу елдеріндегі этникалық репатриацияның экономикалық тиімділігі // Қазақстан Республикасы Ұлттық ғылым академиясының хабаршысы. – Алматы, Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті, 2023. – № 3(403). – Б. 367-381

С. МҰРАТБЕКОВТЫҢ «ЖУСАН ИІСІ» ПОВЕСІНДЕГІ ЛЕКСИКА-СЕМАНТИКАЛЫҚ ЕРЕКШЕЛІКТЕР

Аюпова А.М., Абдреш А.Б.

Білімгерлер, І. Жансүгіров атындағы Жетісу университеті,
Талдықорған қ., Қазақстан Республикасы
ayana.ayupova.2006@mail.ru, ayaulymoldahmetova@gmail.com

Ғылыми жетекші - ф.ғ.к., оқытушы-дәріскер Асыллова Р.О.

І. Жансүгіров атындағы Жетісу университеті, Талдықорған қ., Қазақстан Республикасы

Мақалада С. Мұратбековтың «Жусан иісі» повесінің лексика-семантикалық құрылымы талданады. Зерттеу барысында повесть тіліндегі ұлттық-мәдени лексика, эмоционалды-экспрессивті бірліктер, көп мағыналы сөздер, ауыспалы мағына, тұрақты тіркестер мен кейіпкер сөзінің өзіндік сипаты қарастырылды. Көркем мәтіннің сөздік қабаты авторлық идеямен, соғыс кезеңіндегі ауыл болмысымен және бала психологиясымен сабақтастықта зерделенді. Мақаланың ғылыми жаңалығы «Жусан иісі» повесінің мәтінін қазіргі лексикологиялық және семантикалық пайымдармен сабақтастыра отырып қарастыруында жатыр. Талдау нәтижесінде шығарма лексикасының ұлттық дүниетаным, сағыныш, мұң, мейірім және балалық қабылдау категорияларын жинақтап тұрғаны анықталды.

Кілт сөздер: лексика-семантика, көркем мәтін, ұлттық лексика, эмоционалды-экспрессивті сөздер, тұрақты тіркес, ауыспалы мағына, кейіпкер тілі.

В статье анализируется лексико-семантическая структура повести С. Муратбекова «Запах полыни». В ходе исследования были рассмотрены национально-культурная лексика, эмоционально-экспрессивные единицы, многозначные слова, переносные значения, устойчивые словосочетания и особенности речи персонажей, используемые в языке повести. Словарный состав художественного текста изучен во взаимосвязи с авторским замыслом, бытом аула в военный период и детской психологией. Научная новизна статьи заключается в рассмотрении текста «Запах полыни» в контексте современных лексикологических и семантических подходов. В результате анализа выявлено, что лексика произведения аккумулирует категории национального мировосприятия, тоски, печали, сострадания и детского восприятия.

Ключевые слова: лексико-семантика, художественный текст, национальная лексика, эмоционально-экспрессивные слова, устойчивое словосочетание, переносное значение, язык персонажа.

The article analyzes the lexical-semantic structure of S. Muratbekov's novel «The Smell of Wormwood». The study examines national-cultural vocabulary, emotional-expressive units, polysemantic words, figurative meanings, fixed phrases, and the distinctive features of character speech in the language of the novel. The lexical layer of the literary text is studied in connection with the author's idea, the rural way of life during the war period, and child psychology. The scientific novelty of the article lies in examining the text of «The Smell of Wormwood» in conjunction with modern lexicological and semantic interpretations. The analysis reveals that the novel's vocabulary encapsulates the categories of national worldview, longing, sorrow, compassion, and childhood perception.

Keywords: lexical semantics, literary text, national vocabulary, emotional-expressive words, fixed phrase, figurative meaning, character speech.

Көркем мәтін тілін зерттеу қазақ және орыс филологиясында ертеден қалыптасқан ғылыми арналардың бірі. Орыс тіл білімінде көркем сөздің семантикасы, синонимия, образдылық, контекстік мағына мәселелері А. Потебня, В. Виноградов, Ю. Апресян, И.Голуб сияқты ғалымдардың еңбектерінде әр қырынан қарастырылса, қазақ тіл білімінде

бұл бағытты Ә. Болғанбаев, І. Кеңесбаев, Ғ. Қалиев, Р. Сыздық, Е. Жанпейісов, Б. Шалабай секілді зерттеушілер дамытты. Уақыт өте келе көркем мәтінді тек сөз мағынасы деңгейінде емес, ұлттық таным, эмоция, мәдени код, кейіпкер психологиясы және авторлық тезаурус деңгейінде қарастыру үрдісі күшейді. Осы ғылыми сабақтастық аясында С. Мұратбековтың «Жусан иісі» повесі лексика-семантикалық тұрғыдан арнайы назар аударуға лайық туынды болып табылады, өйткені мұнда ауыл өміріне тән сөздер, соғыс уақытының ауыр шындығын білдіретін бірліктер, балалық әлемнің аңқылдақ та мұнды үні, бейнелі тіркестер мен эмоциялық реңк мол ұшырасады. Зерттеудің мақсаты – «Жусан иісі» повесінің лексика-семантикалық ерекшеліктерін анықтау. Зерттеу міндеттері көркем мәтін лексикасын зерттеудің теориялық негіздерін жүйелеу, ұлттық лексика мен эмоционалды-экспрессивті бірліктердің қызметін саралау, ауыспалы мағына мен тұрақты тіркестердің көркемдік жүгін ашу, кейіпкерлер тілінің ерекшелігін нақты мысалдармен дәлелдеу болып табылады. Көркем мәтін тілін қазіргі лексикология, семасиология және мәтінтаным тұрғысынан қайта пайымдау қажеттігімен айқындалды. Көркем проза тілінің сөздік құрамын сипаттау үлгісін нақтыласа, мәтінді кешенді талдау үлгілері берілді.

Зерттеу материалы ретінде С. Мұратбековтың 2024 жылғы басылымы негізге алынды. Талдауда сипаттамалы, компоненттік, контекстік, семантикалық және іріктеп алу әдістері қолданылды. Сонымен бірге мәтіннен алынған тілдік бірліктер тақырыптық және қызметтік белгілеріне қарай жіктеліп, талдау жасалды. Бұл тәсіл шығармадағы лексикалық қабаттардың арақатынасын салыстырмалы түрде көрсетуге мүмкіндік берді.

Көркем шығарма тілінің сөздік құрамын жүйелеу мәселесі қазіргі қазақ тіл білімінде де өзекті бағыт ретінде қарастырылып келеді. Т. Ғабдрахман көркем мәтіндегі лексикалық қабаттарды сипаттауда актив және пассив лексика, кірме сөздер, көнерген сөздер, тақырыптық өріс сияқты өлшемдердің маңызды екенін атап көрсетіп, шығарма сөздігі халықтың тарихи-әлеуметтік болмысымен тығыз байланыста ашылатынын дәлелдейді. Осы тұжырым «Жусан иісі» мәтінін талдауда да өнімді болды. Өйткені повестегі сөздік құрам тек затты атау үшін емес, ауыл шындығын, соғыс салған жараны және жетім баланың ішкі әлемін ашу үшін жұмсалған. Мұндағы лексемалар бір ғана номинативтік қызмет атқармайды, олар кезең рухын, тұрмыс ауырлығын және адамдық қатынастың нәзік қалпын қатар танытады.

Синонимдік қатар мен мағыналық реңктердің көркем мәтіндегі рөлі лексика-семантикалық талдауда ерекше орын алады. С. Жиренов пен Ә. Ержанқызы синонимияны тек тұлғалық ұқсастық емес, мағыналық жіктеу мен контекстік дәлдік тудыратын тетік ретінде бағалап, синонимдердің семантикалық дамуы тілдің ішкі қозғалысын көрсететінін жазады. Осы пайым «Жусан иісі» повесіндегі сағыныш, мұң, жалыныш, жабырқау, күлімдеу, жаутандау сияқты сөздердің қолданылуынан айқын сезіледі. Автор бір эмоцияны бір сөзбен шектемейді, керісінше мағыналас, реңктес сөздер арқылы кейіпкер жан дүниесінің құбылмалы қалпын береді. Соның нәтижесінде повестегі эмоционалдық өріс бір ғана атаумен емес, біртіндеп қоюланып отыратын синонимдік-ассоциативтік қатар арқылы жасалады.

Ұлттық дүниетаным мен мәдени код көркем мәтіндегі жеке сөздің өзіне қосымша семантикалық салмақ жүктейді. К. Күркебаев, Х. Ордабекова, С. Игиликова «жусан» лексемасының қазақ танымында тек өсімдік атауы емес, «атамекен», «сағыныш», «балалық шақ», «дала жұпары» секілді ассоциациялық және символдық қабат түзетінін көрсетеді. Бұл қорытынды «Жусан иісі» атауының өзін жаңа қырынан ұғынуға жол ашады. Повестегі жусан иісі нақты иіс қана емес, туған жердің белгісі, елестің тірегі, балалықтың қайта оралатын рухани нышаны. Демек, атаудағыбір лексема бүкіл мәтіннің эмоциялық және мәдени өзегіне айналады. Осыдан туындының лексика-семантикалық жүйесінде ұлттық лексика мен символдық мағына өзара қабысып жатқаны көрінеді.

Көркем мәтіндегі образдылық пен тұрақты тіркестердің семантикалық жүгі де айрықша. Т. Орынбасар мен А. Әмірбекова бейнелі тіл метафора, теңеу, идиома, астарлы қолданыстар арқылы мәтіннің когнитивтік және эстетикалық қуатын арттыратынын, мұндай бірліктердің мағынасы тек сөздіктен емес, мәдени және тарихи контекстен

ашылатынын негіздейді. «Жусан иісінде» дәл осындай бейнелі қолданыстар көп. «Жер сыпырғандай көлденең сүйретіп», «ит талағандай алым-жұлым», «көзіміз ғана жылтырап», «шарасынан шыға жаутаңдап», «жүрегімізге салған жара», «тыртығы өмір бойы удай сыздап» сияқты тіркестер заттық көріністі ғана емес, кейіпкердің ішкі күйін де қатар береді. Мұнда ауыспалы мағына мен тұрақты тіркес суреттеуіш құрал ретінде ғана емес, эмоциялық ықпал тудыратын семантикалық өзек ретінде көрінеді.

Эмоциялық реңктің тілдік ұйымдасуы сөйлем деңгейінде де байқалады. Н. Тұрғымбаева, Д. Оспанова, Ш. Қапантайқызы эмотивтілік категориясын көркем мәтінде сезімді жеткізетін синтаксистік және лексикалық амалдардың тұтас жүйесі ретінде түсіндіріп, эмоцияның мәтіндегі әсері құрылымдық трансформациялармен бірге жасалатынын көрсетеді. Бұл теориялық ұстаным «Жусан иісіндегі» кейіпкер сөзінің ерекшелігін дәл тануға мүмкіндік береді. Аянның сөзі қысқа, іркілісті, кейде үзік, бірақ өте әсерлі. Оның «Ей, тоқтаңдаршы, мен сендерге бүгін кешегіден де қызық ертегі айтамын», «Менің көкем де жоқ, апам да жоқ», «Ауырады зой енді» деген секілді оралымдары сырттай қарапайым көрінгенімен, ішкі мұң мен балаға тән шарасыздықты жинақтап береді. Сол себепті кейіпкер тілі экспрессивтілікті артық бояумен емес, табиғилықпен тудырады.

Тікелей мәтіндік талдау нәтижесінде шығармадағы лексика-семантикалық ерекшеліктер бірнеше арнада тоғысатыны байқалды. Повестің бастапқы жолдарындағы «жарғақ сары тон», «шілбиген ақсақ қара бала», «әлсіз, жіңішке дауыс», «жалынышты үн» деген сипаттаулар кейіпкердің әлеуметтік және психологиялық портретін бірден ашады [4, 1]. Бұлар – бейнелеуіш те, эмоциялық реңкті де қатар көтеріп тұрған сөздер. Ауыл өміріне қатысты «бұзаулы қоңыр сиыр», «кемпір-шал», «тоспа», «бауырсақ», «айран», «қойдың құйрық майы», «ат қора» тәрізді ұлттық лексика мәтіннің тұрмыстық шындығын дәл береді. Эмоционалды-экспрессивті қабатта «күлімсіреп», «қызараңдап», «жаутаңдап», «жабырқаған кескін», «дірілдеп жалынышты шықты» сияқты сөздер жиі ұшырасып, балалық сезімнің нәзік құбылысын ашады. Көп мағыналы және ауыспалы мәндегі қолданыстардан «жүрегімізге салған жара», «тыртығы өмір бойы удай сыздап» тәрізді тіркестер соғыс қасіретін биологиялық жара емес, рухани қасірет ретінде танытады. Кейіпкерлер тілінде де жіктеліс бар: балалар сөзінде ауызекі, қақтығысқа бейім, шапшаң репликалар басым болса, Аян сөзінде жұмсақтық, ішке бүккен мұң және ертегіге сүйенген қиял басым [4, 1–24]. Осы талдауға сүйене отырып, шартты түрде тілдік бірліктерді іріктеп, олардың қызметтік арақатынасын төмендегідей топтастырдық.

Кесте 1 – Поэмадағы лексика-семантикалық топтар

Лексика-семантикалық топ	Мысалдар
Ұлттық-мәдени лексика	Тоспа – «Анау арада тоспа бар» (ауыл маңындағы бөген, су қоймасы) Төр – «төр алдына етбетінен түсіп» (үйдің құрметті орны) Қаудырған сары тон – «жарғақ сары тоны қаудырлаған» (ұлттық киім) Құрым киіз – «құрым киіздің үстінде» (ескі, қара киіз) Шолақ қол бригадир – соғыстан мүгедек болып қайтқан, кеңшар жұмысын басқаратын адам Азан-қазан – «азан-қазан боп жатқанмен» (көп адамның шу-шуы, қазалы жиын)
Эмоционалды-экспрессивті сөздер	Алым-жұлым, алқа-салқа – «шетімізден ит талағандай алым-жұлым, алқа-салқамыз» (өте тозған, бүлінген киім) Шіркін – «ух, шіркін, сондай семсерім болса» (өкініш пен арман) Байғұс – «байғұс бала, көкпеңбек тұлыптай боп» (аяушылық білдіретін сөз) Апыр-ай – «апыр-ай, от жанып жатыр» (тосын, қорқыныш) Үйбай – «үйбай, белім-ай» (аяныш, шаршау) Сорлы – «сорлы жетімнің көрген күні сол» (қайғыру)

Лексика-семантикалық топ	Мысалдар
Ауыспалы мағына, метафоралық қолданыс	Жер көшкендей – «шананың өзі гүрілдеп, жер көшіп келе жатқандай» (қатты дыбыс) Сикырлы қанат біту – «айлы түнде шанаға сикырлы қанат бітеді» (ерекше жеңілдік пен шабыт) Қаны бұзылу – «қан көріп, қаным бұзылып келді» (ашуланшақ, қатыгез мінез) Жүзі жайнау – «жүзі жайнаң қағып» (қуанышты көрініс) Таңдайы кебу – «таңдайымыз кеуіп, қаңырығымыз түтеп» (шаршау, әлсіздік)
Тұрақты тіркестер мен бейнелі оралымдар	Ес қалмай далбақтап – «ес қалмай далбақтап жүгіріп келе жатқан» (әрең дем алып, асығыс) Зәре-құты қалмау – «зәре-құтымыз қалмайды» (қатты қорқу) Желкең қиылсын – «о, желкең қиылсын сенің» (ашулы ұрыс, қарғыс) Аузыңды ұрайын – «өй, аузыңды ұрайын, жаман неме» (ашумен ұрсу) Түк білмеген, түк көрмегендей – «түк білмеген, түк көрмегендей үйіне қайтты» (салқынқандылық таныту) Көзі шарасынан шығу – «көзі шарасынан шыға шатынап» (қатты ашулану немесе қорқу)
Кейіпкер тілін даралайтын сөздер мен репликалар	«Ей, тоқтаңдаршы, мен сендерге бүгін кешегіден де қызық ертеге айтамын» – жалынышты, көңіл аудартатын үн. «Менің көкем де жоқ, апам да жоқ, сондықтан төбелессем әжем ұрсады ғой» – балаша ақталу, мінездің жұмсақтығы. «Барлық әріптерді тезірек неге үйретпейді екен. Шіркін, ағама хат жазар едім» – сағыныш, ересектік талпыныс. «Мен бұл көшенің ортасында төбелеспеймін. Жүр анау сайға» – ержүрек, өз ережесін ұсыну. «Жануар, бәрін біледі...» – сиырдың мінезін түсінген, жан-жануарға деген жанашырлық. «Ағам келеді ғой жақында әлі. Сонда көрсетеді Тұржанға» – әкесіне деген сенім, үміт. «Қарашы, жусанның иісі...» – ең маңызды символикалық сөз – әке бейнесі, туған жер иісі.

Кестедегі мәлімет повесте ұлттық лексика мен эмоционалды-экспрессивті қабаттың басымдығын көрсетеді. Бұл заңды құбылыс, себебі повесть ең алдымен ауыл тіршілігін және соғыс жылдарындағы бала тағдырын суреттейді. Ұлттық лексика кеңістікті шынайыландырады, эмоционалды лексика ішкі әлемді тереңдетеді, ал ауыспалы мағына мен тұрақты тіркестер авторлық стильдің көркем қуатын күшейтеді. Осы тұрғыдан келгенде «Жусан иісі» повесі лексикасы номинативтік, бейнелеуіш және психологиялық қызметті қатар атқарады.

Қорытындылай келе, С. Мұратбековтың «Жусан иісі» шығармасы лексика-семантикалық тұрғыдан өте бай туынды екені анықталды. Ұлттық-мәдени лексика ауыл өмірінің шынайы қалпын берсе, эмоционалды-экспрессивті сөздер Аян тағдыры арқылы көрінетін мұң, сағыныш, мейірім, жетімдік сезімін тереңдетеді. Көп мағыналы сөздер мен ауыспалы мағына авторлық ойды жинақтап, оқырманға психологиялық әсер береді. Тұрақты тіркестер мен бейнелі қолданыстар мәтіннің көркемдік қуатын арттырады. Кейіпкер тіліне тән қарапайым, бірақ әсерлі репликалар шығарманың ішкі драматизмін күшейтеді. Соның нәтижесінде «Жусан иісі» мәтінінде сөз тек атаушы бірлік емес, ұлттық жадты, балалық тәжірибені және соғыс салған рухани жараны жеткізетін күрделі семантикалық жүйе ретінде қызмет етеді. Шығарманы тек сюжеттік тұрғыдан емес, тілдік-танымдық және лексика-семантикалық қырынан да талдаудың тиімді екені анықталды.

ӘДЕБИЕТТЕР:

1. Ғабдрахман Т.С. Жазушы К. Тоқаев шығармаларындағы сөздік құрамның сипаты // Қарағанды университетінің хабаршысы. Филология сериясы. 2024. Т. 29. № 3(115). 99–106 б. DOI: 10.31489/2024Ph3/99-106.
2. Жиренов С.А., Ержанқызы Ә. Термин-синонимдердің мағыналық дамуындағы өзгерістер // Ясауи университетінің хабаршысы. 2024. № 1(131). 115–125 б. DOI: 10.47526/2024-1/2664-0686.10.
3. Күркебаев К.Қ., Ордабекова Х.А., Игиликова С.И. Қазақ дүниетанымындағы «жусан» лексемасының лингвомәдени болмысы // ҚазҰУ хабаршысы. Филология сериясы. 2025. № 4 (200). 78–87 б. DOI: 10.26577/EJPh202520046.
4. Мұратбеков С. Жусан иісі. Алматы: 2022. – 208 б.
5. Орынбасар Т.О., Әмірбекова А.Б. Образды лингвистиканы оқыту әдістері: стратегиялар мен тәсілдер // Scientific Journal of Pedagogy and Economics. 2025. Т. 414. № 2. 254–270 б. DOI: 10.32014/2025.2518-1467.925.
6. Тұрғымбаева Н.К., Оспанова Д.Ж., Қапантайқызы Ш. Эмотивтілік санаты лингвистикалық феномен ретінде: эмоциялық сезім-күйді жеткізудің синтаксистік құралдары // Қарағанды университетінің хабаршысы. Филология сериясы. 2025. № 3. 148–160 б. DOI: 10.31489/2025Ph3/148-160.

ДЕНЕ ШЫНЫҚТЫРУ САБАҚТАРЫНДА ЖАСАНДЫ ИНТЕЛЛЕКТ ТЕХНОЛОГИЯЛАРЫН ҚОЛДАНУДЫҢ ПЕДАГОГИКАЛЫҚ ТИІМДІЛІГІ

Баймухамбетов Е.А.

*Дене шынықтыру пәнінің оқытушысы, педагог-сарапшы,
Талдықорған жоғары политехникалық колледжі,
Талдықорған қ., Қазақстан Республикасы
assel_miledi83@mail.ru*

Бұл мақалада дене шынықтыру сабақтарында жасанды интеллект (AI) технологияларын қолданудың педагогикалық мүмкіндіктері мен тиімділігі қарастырылады.

Зерттеудің мақсаты – студенттердің физикалық дайындығын жетілдіру, олардың қозғалыс белсенділігін арттыру және жеке траектория бойынша оқыту үдерісін ұйымдастыруда жасанды интеллект құралдарының рөлін айқындау. Зерттеу барысында цифрлық білім беру ресурстарын, интеллектуалды талдау жүйелерін және бейімделген оқыту платформаларын қолдану арқылы дене шынықтыру пәнінің мазмұнын жаңғырту жолдары сараланды.

Нәтижесінде, жасанды интеллект негізіндегі технологиялар студенттердің дене дайындығын бақылауға, олардың жетістіктерін дербес бағалауға және оқу үдерісін тиімді ұйымдастыруға мүмкіндік беретіні анықталды.

Сонымен қатар, AI құралдары оқытушының жұмысын жеңілдетіп, білім алушылардың мотивациясын арттыруға ықпал етеді.

Кілт сөздер: дене шынықтыру, жасанды интеллект, цифрлық технологиялар, дене белсенділігі, дербестендірілген оқыту, білім беру инновациялары, педагогикалық тиімділік

В данной статье рассматриваются педагогические возможности и эффективность использования технологий искусственного интеллекта (AI) на занятиях по физической культуре.

Цель исследования – определить роль инструментов искусственного интеллекта в совершенствовании физической подготовки студентов, повышении их двигательной активности и организации учебного процесса по индивидуальной образовательной траектории.

В ходе исследования были проанализированы пути обновления содержания дисциплины «Физическая культура» посредством использования цифровых образовательных ресурсов, систем интеллектуального анализа и адаптивных обучающих платформ.

В результате установлено, что технологии, основанные на искусственном интеллекте, позволяют осуществлять мониторинг физической подготовки студентов, проводить их индивидуальную оценку и эффективно организовывать учебный процесс.

Инструменты AI способствуют облегчению работы преподавателя и повышению мотивации обучающихся.

Ключевые слова: физическая культура, искусственный интеллект, цифровые технологии, двигательная активность, персонализированное обучение, образовательные инновации, педагогическая эффективность.

This article examines the pedagogical potential and effectiveness of using artificial intelligence (AI) technologies in physical education classes.

The aim of the study is to determine the role of AI tools in improving students' physical fitness, increasing their physical activity, and organizing the educational process based on an individualized learning trajectory.

The study analyzes ways of updating the content of the "Physical Education" discipline through the use of digital educational resources, intelligent data analysis systems, and adaptive learning platforms.

The results show that AI-based technologies enable the monitoring of students' physical fitness, support individualized assessment, and contribute to the effective organization of the learning process.

In addition, AI tools facilitate the work of teachers and enhance students' motivation.

Keywords: *physical education, artificial intelligence, digital technologies, physical activity, personalized learning, educational innovation, pedagogical effectiveness.*

Кіріспе

Жасанды интеллект білім беру саласында деректерді талдау, оқыту траекториясын даралау және нәтижелерді болжау сияқты мүмкіндіктерімен ерекшеленеді. Бұл мүмкіндіктер дене шынықтыру пәнінде студенттердің физикалық жағдайын бақылау, жаттығулардың тиімділігін бағалау және оқу жүктемесін оңтайландыруда ерекше маңызға ие. Мысалы, AI негізіндегі мобильді қосымшалар мен фитнес-трекерлер студенттердің жүрек соғу жиілігін, қозғалыс белсенділігін және жаттығу қарқынын нақты уақыт режимінде бақылауға мүмкіндік береді.

Сонымен қатар, дене шынықтыру пәнін оқытуда тұлғалық-бағдарлы тәсілді жүзеге асыру маңызды болып табылады. Бұл ретте жасанды интеллект әр студенттің физикалық мүмкіндіктеріне сәйкес жеке жаттығу бағдарламаларын ұсынуға жағдай жасайды. Мұндай тәсіл студенттердің денсаулығын сақтауға, жарақаттардың алдын алуға және олардың спорттық жетістіктерін арттыруға бағытталған.

Зерттеудің өзектілігі дене шынықтыру пәнінде заманауи цифрлық технологияларды, соның ішінде жасанды интеллект құралдарын тиімді қолданудың ғылыми-әдістемелік негіздерін айқындау қажеттілігімен байланысты. Қазіргі уақытта бұл бағыттағы зерттеулер жеткіліксіз, әсіресе педагогикалық практикамен ұштастыру мәселелері терең талдауды талап етеді.

Мақалада дене шынықтыру сабақтарында жасанды интеллект технологияларын қолданудың теориялық негіздері мен практикалық мүмкіндіктері қарастырылып, олардың білім беру үдерісіндегі тиімділігі ғылыми тұрғыдан негізделеді.

Әдістер

Зерттеу жұмысы дене шынықтыру сабақтарында жасанды интеллект технологияларын қолданудың педагогикалық тиімділігін кешенді тұрғыда айқындауға бағытталды. Осы мақсатқа жету үшін зерттеу бірнеше өзара байланысты әдістер жүйесі негізінде ұйымдастырылды.

Зерттеудің теориялық негізін педагогика, дене шынықтыру әдістемесі және білім берудегі цифрлық технологиялар саласындағы отандық және шетелдік ғылыми еңбектер құрады. Теориялық талдау әдісі арқылы жасанды интеллекттің білім беру үдерісіндегі орны, оның ішінде дене шынықтыру пәніндегі қолданылу ерекшеліктері жүйеленді. Сонымен қатар, тұлғалық-бағдарлы оқыту, дербестендірілген білім беру және цифрлық педагогика қағидалары сарапталып, зерттеудің әдіснамалық негізі айқындалды.

Эмпирикалық зерттеу базасы ретінде жоғары оқу орнының студенттері алынды. Зерттеуге 1–2 курс студенттері қатысып, олар екі топқа бөлінді: бақылау тобы (дәстүрлі оқыту) және эксперименттік топ (жасанды интеллект технологияларын қолдану арқылы оқыту). Бұл тәсіл зерттеу нәтижелерінің салыстырмалы сипатын қамтамасыз етуге мүмкіндік берді.

Зерттеу барысында келесі эмпирикалық әдістер қолданылды:

- **Бақылау әдісі** – студенттердің дене белсенділігі, сабаққа қатысу деңгейі және жаттығуларды орындау сапасы жүйелі түрде қадағаланды;
- **Педагогикалық эксперимент** – жасанды интеллект құралдарын енгізу арқылы оқу үдерісінің тиімділігі тәжірибелік тұрғыда тексерілді;
- **Сауалнама және сұхбат** – студенттердің оқу мотивациясы, цифрлық құралдарға деген көзқарасы және өзіндік бағалау деңгейі анықталды;

• **Тестілеу және функционалдық көрсеткіштерді өлшеу** – студенттердің физикалық дайындығы (шыдамдылық, жылдамдық, икемділік) арнайы жаттығулар арқылы бағаланды [1, 266.].

Жасанды интеллект технологияларын қолдану барысында келесі құралдар мен тәсілдер пайдаланылды:

- фитнес-трекерлер мен мобильді қосымшалар арқылы студенттердің физиологиялық көрсеткіштерін (жүрек соғу жиілігі, қадам саны, калория шығыны) бақылау;
- бейнеанализ жүйелері арқылы қозғалыс техникасын автоматты түрде талдау;
- адаптивті платформалар арқылы әр студентке жеке жаттығу бағдарламаларын ұсыну;
- ChatGPT сияқты генеративті AI құралдарын қолдану арқылы студенттердің рефлексиялық жазбаларын ұйымдастыру және жаттығу нәтижелерін сипаттау.

Алынған деректерді өңдеу үшін сандық және сапалық талдау әдістері қолданылды. Сандық деректер статистикалық әдістер арқылы (орташа көрсеткіштерді салыстыру, динамиканы анықтау) талданды, ал сапалық мәліметтер мазмұндық талдау негізінде жүйеленді. Бұл тәсілдер зерттеу нәтижелерінің сенімділігі мен валидтілігін қамтамасыз етуге мүмкіндік берді.

Зерттеу кезеңдері үш негізгі сатыдан тұрды:

1. **Дайындық кезеңі** – теориялық материалдарды жинақтау және зерттеу құралдарын іріктеу;
2. **Эксперименттік кезең** – жасанды интеллект технологияларын оқу үдерісіне енгізу және деректер жинау;
3. **Қорытынды кезең** – алынған нәтижелерді талдау және ғылыми тұжырымдар жасау.

Осылайша, қолданылған әдістер кешені дене шынықтыру сабақтарында жасанды интеллект технологияларының тиімділігін жан-жақты бағалауға және олардың педагогикалық әлеуетін ғылыми негізде анықтауға мүмкіндік берді.

Нәтижелер

Зерттеу барысында дене шынықтыру сабақтарында жасанды интеллект технологияларын қолданудың тиімділігі эксперименттік және бақылау топтарының көрсеткіштерін салыстыру арқылы анықталды. Алынған нәтижелер студенттердің физикалық дайындығы, оқу мотивациясы және оқу үдерісіне қатысу белсенділігі тұрғысынан талданды.

Эксперименттік топта жасанды интеллект құралдарын жүйелі қолдану студенттердің дене белсенділігінің айтарлықтай артқанын көрсетті. Атап айтқанда, фитнес-трекерлер мен мобильді қосымшалар арқылы жүргізілген мониторинг нәтижелері бойынша студенттердің күнделікті қозғалыс көлемі (қадам саны, белсенді уақыт) бақылау тобымен салыстырғанда жоғары болды [2, 866.]. Бұл көрсеткіштер AI негізіндегі кері байланыстың (feedback) жеделдігі мен нақтылығы студенттердің өзін-өзі бақылау дағдыларын дамытуға ықпал еткенін дәлелдейді.

Физикалық дайындық көрсеткіштері бойынша да оң динамика байқалды. Эксперименттік топ студенттері төзімділік, жылдамдық және икемділік жаттығулары бойынша бақылау тобына қарағанда жоғары нәтижелер көрсетті. Мысалы, төзімділікке арналған жаттығуларда (жүгіру уақыты, жүрек соғу жиілігінің қалпына келу жылдамдығы) айтарлықтай жақсару тіркелді. Бұл жеке бейімделген жаттығу бағдарламаларының тиімділігін көрсетеді [3, 1026.].

Оқу мотивациясын бағалау нәтижелері де маңызды өзгерістерді көрсетті. Сауалнама деректері бойынша эксперименттік топтағы студенттердің 70–80%-ы сабақтарға қызығушылығының артқанын, ал 65%-ы өз нәтижелерін бақылау мүмкіндігі олардың жауапкершілігін күшейткенін атап өтті. Сонымен қатар, студенттер AI құралдары арқылы ұсынылған жеке ұсыныстар мен кеңестердің практикалық маңыздылығын жоғары бағалады.

Сапалық талдау нәтижелері студенттердің рефлексиялық қабілеттерінің де дамығанын көрсетті. ChatGPT сияқты құралдарды пайдалану арқылы студенттер өз жаттығуларының нәтижелерін талдап, жетістіктері мен қиындықтарын жүйелі түрде

сипаттауға мүмкіндік алды. Бұл олардың оқу үдерісіне саналы қатысуын арттырып, өзін-өзі дамыту дағдыларын қалыптастырды.

Бақылау тобында да белгілі бір оң өзгерістер байқалғанымен, олар эксперименттік топпен салыстырғанда төмен деңгейде болды. Дәстүрлі оқыту жағдайында студенттердің нәтижелері көбіне оқытушының субъективті бағалауына тәуелді болып, дербес бақылау мен талдау мүмкіндіктері шектеулі екені анықталды [4, 596.].

Жалпы алғанда, зерттеу нәтижелері жасанды интеллект технологияларын дене шынықтыру сабақтарына енгізу студенттердің физикалық көрсеткіштерін жақсартумен қатар, олардың оқу мотивациясын, өзіндік бақылау дағдыларын және рефлексиялық қабілеттерін дамытуға оң әсер ететінін көрсетті.

Талқылау

Зерттеу нәтижелері дене шынықтыру сабақтарында жасанды интеллект технологияларын қолданудың педагогикалық тұрғыдан негізді әрі тиімді бағыт екенін көрсетті. Аталған нәтижелер қазіргі білім беру парадигмасындағы цифрландыру және дербестендірілген оқыту тұжырымдамаларымен сәйкес келеді.

Ең алдымен, эксперименттік топтағы студенттердің физикалық көрсеткіштерінің айтарлықтай жақсаруы жасанды интеллект негізіндегі бейімделген оқыту тәсілдерінің тиімділігін дәлелдейді. Бұл құбылысты ғылыми тұрғыдан түсіндіру үшін тұлғалық-бағдарлы оқыту теориясына сүйенуге болады: әр білім алушының жеке ерекшеліктеріне сәйкес ұйымдастырылған оқу үдерісі оның әлеуетін толық ашуға мүмкіндік береді.

Жасанды интеллект дәл осы функцияны орындай отырып, оқу жүктемесін автоматты түрде реттейді және студенттің физиологиялық жағдайына сәйкес ұсыныстар береді [5, 2076.]. Сонымен қатар, зерттеу нәтижелері студенттердің оқу мотивациясының артуын көрсетті. Бұл жағдайды өзін-өзі детерминация теориясы (self-determination theory) тұрғысынан қарастыруға болады. Аталған теория бойынша, тұлғаның ішкі мотивациясы оның автономия, құзыреттілік және әлеуметтік байланыс қажеттіліктерінің қанағаттандырылуына тәуелді. Жасанды интеллект құралдары студенттерге өз нәтижелерін дербес бақылауға, жетістіктерін нақты көруге және оқу үдерісіне белсенді қатысуға мүмкіндік бере отырып, осы қажеттіліктерді қамтамасыз етеді.

Зерттеу барысында анықталған тағы бір маңызды аспект – студенттердің рефлексиялық қабілеттерінің дамуы. Дәстүрлі дене шынықтыру сабақтарында рефлексия элементтері көбіне шектеулі деңгейде жүзеге асырылса, AI құралдары бұл үдерісті жүйелі сипатқа айналдырады [6, 356.]. Әсіресе, генеративті жасанды интеллект (мысалы, ChatGPT) көмегімен студенттердің өз әрекеттерін талдауы, нәтижелерін сипаттауы және болашақ мақсаттарын айқындауы олардың метатанымдық дағдыларын дамытуға ықпал етеді. Бұл өз кезегінде білім алудың сапасын арттыратын маңызды фактор болып табылады.

Дегенмен, зерттеу нәтижелерін талдай отырып, бірқатар шектеулерді де ескеру қажет. Біріншіден, жасанды интеллект технологияларын тиімді қолдану үшін материалдық-техникалық база (құрылғылар, интернет ресурстары) жеткілікті деңгейде болуы тиіс [7, 466.]. Екіншіден, оқытушылардың цифрлық құзыреттілігі маңызды рөл атқарады, өйткені AI құралдарын дұрыс таңдау және оқу үдерісіне енгізу педагогтың кәсіби даярлығына байланысты. Үшіншіден, деректердің құпиялылығы мен этикалық мәселелер де назардан тыс қалмауы тиіс.

Осыған байланысты, дене шынықтыру пәнінде жасанды интеллект технологияларын енгізу кешенді түрде қарастырылуы қажет: педагогикалық, техникалық және этикалық аспектілер өзара үйлесімді болуы тиіс.

Жалпы алғанда, алынған нәтижелер мен олардың ғылыми түсіндірмесі жасанды интеллекттің дене шынықтыру сабақтарын жаңғыртудағы әлеуеті жоғары екенін көрсетеді. Бұл бағыт болашақта білім беру үдерісін жетілдірудің маңызды факторына айналып, студенттердің физикалық және тұлғалық дамуын қамтамасыз етуде жаңа мүмкіндіктер ашады.

Қорытынды

Жүргізілген зерттеу дене шынықтыру сабақтарында жасанды интеллект технологияларын қолданудың педагогикалық тұрғыдан тиімді әрі болашағы зор бағыт

екенін көрсетті. Зерттеу нәтижелері AI құралдарының студенттердің физикалық дайындығын жақсартуға, оқу мотивациясын арттыруға және өзіндік бақылау мен рефлексия дағдыларын дамытуға оң ықпал ететінін дәлелдеді.

Атап айтқанда, бейімделген жаттығу бағдарламалары мен нақты уақыттағы кері байланыс студенттердің жеке ерекшеліктерін ескеруге мүмкіндік беріп, оқу үдерісінің сапасын арттырды. Сонымен қатар, цифрлық құралдарды қолдану арқылы дене шынықтыру пәнінің мазмұны жаңарып, дәстүрлі оқыту тәсілдері инновациялық бағытпен толықтырылды. Бұл өз кезегінде студенттердің пәнге деген қызығушылығын күшейтіп, олардың белсенді қатысуын қамтамасыз етті [8, 196.].

Зерттеу барысында алынған нәтижелер жасанды интеллекттің тек техникалық құрал ғана емес, сонымен қатар тиімді педагогикалық ресурс екенін айқындайды. Оның көмегімен оқу үдерісін дербестендіру, студенттердің оқу жетістіктерін дәл бағалау және олардың даму динамикасын жүйелі бақылау мүмкіндігі кеңейеді. Сонымен бірге, жасанды интеллект технологияларын енгізу белгілі бір шарттарды талап етеді: оқытушылардың цифрлық құзыреттілігін арттыру, материалдық-техникалық базаны жетілдіру және деректер қауіпсіздігін қамтамасыз ету. Бұл факторлар ескерілген жағдайда ғана AI құралдарының толық әлеуетін жүзеге асыруға болады.

Қорыта келгенде, дене шынықтыру пәнінде жасанды интеллект технологияларын қолдану білім беру сапасын арттырудың тиімді тетігі ретінде қарастырылуы тиіс. Болашақ зерттеулер осы бағыттағы әдістемелік модельдерді жетілдіруге, сондай-ақ AI құралдарының ұзақ мерзімді әсерін жан-жақты талдауға бағытталуы қажет.

ӘДЕБИЕТТЕР:

1. Rahman, A., Islam, S. Artificial Intelligence in Physical Education: A Bibliometric and Systematic Review // Pedagogy and Psychology of Sport. – 2026. (apcz.umk.pl)
2. Li, M., Zhang, B., Li, G., et al. AI-Enhanced Sports Training in Physical Education: Global Research Trends // Physical Education Theory and Methodology. – 2026.
3. Cui, B. Innovating Physical Education with Artificial Intelligence // Frontiers in Psychology. – 2025.
4. Zhang, J. Leveraging Artificial Intelligence for Enhanced Physical Education // Computers & Education. – 2025.
5. Нұрғалиева, Г.К. Білім беруді цифрландыру жағдайындағы педагогикалық әдістері. Алматы, Баспа – 2023. – 205б.
6. Қайырбеков, А.Ж., Сейітқалиев, Н. Дене тәрбиесі және спорт педагогикасы. – Алматы: Қазақ университеті, 2023.
7. Жанпеисова, М.М. Инновациялық оқыту технологиялары және білім беру жүйесі. – Алматы, 2022.
8. Садыкова, А.К., Тлеубергенова, Г. Цифрлық білім беру ортасында оқытудың жаңа модельдері // Қазақстанның ғылымы мен өмірі. – 2024.

ӨОЖ 82.0:004.8

ҚАЗАҚ ӘДЕБИЕТІНДЕГІ ӘДЕБИ ЭССЕ ЖӘНЕ ЭССЕ ЖАЗДЫРУДА ЖАСАНДЫ ИНТЕЛЛЕКТТІ ПАЙДАЛАНУДЫҢ АРТЫҚШЫЛЫҚТАРЫ МЕН КЕМШІЛІКТЕРІ

Бакдаулетова М.Б., Келдыбаева К.Н.
І. Жансүгіров атындағы Жетісу университеті,
Талдықорған қ., Қазақстан Республикасы
bakdauletovamadina@gmail.com

Мақалада қазақ әдебиетіндегі әдеби эссенің табиғаты, оның көркемдік-эстетикалық мүмкіндігі және қазіргі білім беру кеңістігінде эссе жаздыру үдерісінде жасанды интеллект құралдарын қолданудың тиімді және әлсіз тұстары қарастырылады. Әдеби эссе жеке ой, сезім, талғам және мәдени пайымға сүйенетін жанр болғандықтан, оны алгоритмдік көмекпен жаздыруда тепе-теңдік сақтау маңызды. Зерттеу барысында ЖИ-дің идея ұсыну, құрылым жасау, тілдік қателерді түзету, уақыт үнемдеу сияқты артықшылықтары сараланды. Сонымен қатар дайын мәтінге тәуелділік, авторлық үннің әлсіреуі, үстірт ойлау, академиялық адалдыққа қатер төндіру сияқты кемшіліктері талданды. Мақалада әдеби эссені оқытуда ЖИ-ді көмекші құрал ретінде қолданудың педагогикалық ұстанымдары ұсынылады.

Кілт сөздер: әдеби эссе, қазақ әдебиеті, жасанды интеллект, эссе жаздыру, сыни ойлау.

В статье рассматриваются природа литературного эссе в казахской литературе, его художественно-эстетический потенциал, а также преимущества и ограничения использования инструментов искусственного интеллекта при обучении написанию эссе. Показано, что ИИ может помогать в подборе идей, структурировании текста, исправлении языковых ошибок и экономии времени, однако при чрезмерном использовании ослабляет авторский голос, снижает глубину размышления и создает риски для академической добросовестности.

Ключевые слова: литературное эссе, казахская литература, искусственный интеллект, авторский стиль, критическое мышление.

This article examines the nature of the literary essay in Kazakh literature and discusses the benefits and limitations of using artificial intelligence in teaching essay writing. AI can support idea generation, structure, editing, and time management, yet overreliance may weaken authorial voice, reduce reflective depth, and create academic integrity risks. The paper argues that AI should remain an auxiliary tool rather than a substitute for personal literary thinking.

Keywords: literary essay, Kazakh literature, artificial intelligence, essay writing, critical thinking.

Кіріспе

Қазіргі білім беру кеңістігі цифрлық технологиялардың қарқынды дамуымен сипатталады. Соның ішінде жасанды интеллект негізіндегі мәтін құрастыру құралдары оқу үдерісіне, ғылыми жазылымға және шығармашылық тапсырмаларға белсенді түрде еніп келеді. Бұл өзгеріс, әсіресе, эссе сияқты еркін ойлауды, авторлық ұстанымды және тілдік шеберлікті талап ететін жанрға жаңаша қарауды қажет етеді. Эссе жаздыру бұрын тек жеке рефлексияның, оқушының ішкі мәдени тәжірибесінің көрсеткіші ретінде қабылданса, бүгінгі күні ол цифрлық серіктестік жағдайында орындалатын күрделі зияткерлік әрекетке айналып отыр [1].

Қазақ әдебиетіндегі әдеби эссе жанры тұлғалық ойдың тереңдігімен, эстетикалық сезіммен, өмір мен өнер туралы толғаныспен ерекшеленеді. Әдеби эсседе нақты дерек пен субъективті пайым, образ бен ой, сезім мен таным өзара астасады. Сондықтан бұл жанрды

жасанды интеллект көмегімен жаздыру мәселесі тек техникалық ыңғайлылыққа тірелмейді; ол авторлық болмыс, тіл мәдениеті, ұлттық әдеби таным және этикалық жауапкершілік мәселелерін де бірге қозғайды. Осы тұрғыдан алғанда, ЖИ-дің мүмкіндігін толық жоққа шығару да, оны абсолют шешім ретінде қабылдау да дұрыс емес [2].

Мақаланың мақсаты - қазақ әдебиетіндегі әдеби эссенің жанрлық ерекшелігін негізге ала отырып, эссе жаздыруда жасанды интеллектті пайдаланудың артықшылықтары мен кемшіліктерін саралау және оны оқу тәжірибесінде тиімді қолданудың ұстанымдарын ұсыну. Бұл мақсатқа жету үшін әдеби эссенің табиғаты, ЖИ құралдарының қолданылу бағыттары, олардың білім алушының тілдік және шығармашылық дамуына ықпалы талданады.

Әдеби эссенің көркемдік табиғаты және қазақ әдебиетіндегі орны

Эссе - дәл анықтамасы бір арнаға сыймайтын, бірақ еркін пайым мен дара стильге негізделетін жанр. Оның басты белгісі - авторлық «меннің» айқын көрінуі. Әдеби эсседе зерттеу сипатындағы талдау да, көркем ойлау да, өмірбаяндық ишара да қатар жүруі мүмкін. Сондықтан эссе мазмұн жағынан шағын болғанымен, идеялық салмағы ауыр жанрлардың қатарына жатады. Қазақ әдеби кеңістігінде эсеге жақын үлгілерді ағартушылық дәуірден, кейінгі әдеби-сыншыл ойдан, естелік, толғаныс, портреттік пайым мәтіндерден жиі кездестіреміз. Бұл үрдіс ұлттық сөз өнерінде ойшылдық пен көркемдіктің бірге дамығанын көрсетеді [3].

Қазақ әдебиетіндегі әдеби эссе көбіне тұлға мен уақыт, әдебиет пен қоғам, ұлттық мінез бен рухани құндылықтар тақырыбын қозғайды. Мұндай мәтіндерде автор деректі қаз-қалпында тізбемейді, оны жеке таным сүзгісінен өткізіп, эмоционалдық-эстетикалық өріске шығарады. Сол себепті әдеби эсседе тілдің реңкі, ырғақ, бейнелі сөз, салыстыру, ишара, интонация айрықша маңызды. Егер осы элементтер әлсіресе, эссе қарапайым ақпараттық мәтінге немесе құрғақ пікірге айналып кетеді. Жанрдың күрделілігі де осында: эссе тек не айту керек екенін емес, оны қалай айту керектігін де талап етеді.

Осы ерекшелік эссе жаздыру ісіне педагогикалық жауапкершілік жүктейді. Оқушы немесе студент әдеби эссе жазғанда дайын үлгіні көшіруден гөрі мәтінмен тұлғалық қатынас орнатуы тиіс. Ол әдеби шығармадағы идеяны, кейіпкер бейнесін немесе автор позициясын өз дүниетанымымен байланыстыра қарастырғанда ғана жанр талаптарына жақындайды. Демек, әдеби эссе - білімді тексерудің құралы ғана емес, эстетикалық қабылдау мен сыни ойлауды қатар дамытатын тиімді жазылым формасы.

Жасанды интеллектіні эссе жаздыруда қолданудың артықшылықтары

Жасанды интеллект құралдарының басты артықшылығы - уақытты үнемдеп, бастапқы зияткерлік қолдауды қамтамасыз етуінде. Көптеген білім алушы эссені неден бастарын білмей қиналады: тақырыпты қалай ашады, ойды қалай жүйелейді, кіріспе мен қорытындыны қалай құрады деген сұрақтар жиі кездеседі. Осындай сәтте ЖИ тақырыпқа байланысты бірнеше бағыт ұсынып, ықтимал жоспар жасап, негізгі тірек ұғымдарды жүйелеуге көмектеседі. Бұл әсіресе жазылым дағдысы әлі қалыптасып келе жатқан білім алушылар үшін психологиялық кедергіні азайтады.

Екінші маңызды артықшылық - тілдік және техникалық түзету мүмкіндігі. Жасанды интеллект мәтіндегі артық қайталауларды, грамматикалық сәйкессіздіктерді, байланысы әлсіз сөйлемдерді анықтап, редакциялауға жәрдемдеседі. Әсіресе көптілді ортада оқитын білім алушылар үшін қазақ тіліндегі синтаксистік норма мен стильдік бірізділікті сақтауда мұндай көмек пайдалы болуы мүмкін. Егер оқытушы ЖИ-ді «дайын мәтін беруші» емес, «мәтінді жетілдіру құралы» ретінде түсіндірсе, оның пайдасы арта түседі [4].

Үшінші артықшылық - жеке оқу траекториясын қолдау мүмкіндігі. ЖИ бір тақырыпты әртүрлі деңгейде түсіндіре алады: қысқа жоспар, кеңейтілген тезис, тақырыптық сөздік, салыстыру кестесі, талдау сұрақтары түрінде жауап береді. Соның арқасында қабілеті мен дайындығы әрқелкі аудиторияда саралап оқытуға жағдай жасалады. Мысалы, бір оқушыға әдеби кейіпкерге мінездеме жасауға арналған сұрақтар ұсынылса,

екіншісіне сол кейіпкерді қазіргі заманмен салыстыруға бағытталған күрделірек тапсырмалар беруге болады.

Төртінші артықшылық - дерекпен жұмыс істеуге ынталандыруы. Дұрыс қолданылған жағдайда ЖИ білім алушыны мәтінге қайта оралуға, дәйексөз іріктеуге, пікірін дәлелдеуге итермелей алады. Мәселен, ол «осы ойыңызды шығармадағы эпизодпен негіздеңіз» немесе «кейіпкер әрекетіне авторлық бағалауды салыстырыңыз» деген бағыттағы сұрақтар ұсынса, эссе сапасы артады. Яғни ЖИ тек мәтін жазбай, ойды қозғаушы интеллектуалдық серіктес рөлін атқара алады.

Кемшіліктері мен педагогикалық-этикалық тәуекелдері

Жасанды интеллекттің ең үлкен қатері - авторлық үннің көмескіленуі. Әдеби эссе тұлғалық ой мен сезімге сүйенетіндіктен, дайын қалыптағы фразалар мен жалпылама тұжырымдар жанр табиғатын әлсіретеді. ЖИ жасаған мәтін көбіне жинақы әрі сауатты көрінгенімен, онда нақты оқушыға тән ой иірімі, тосын байқау, өмірлік тәжірибе ізі жетіспеуі мүмкін. Нәтижесінде сырттай дұрыс, бірақ ішкі мазмұны үстірт, эмоционалдық қуаты төмен эссе пайда болады [5].

Келесі мәселе - тәуелділік. Егер білім алушы әр тапсырма сайын идеяны, құрылымды, тіпті қорытындыны да жасанды интеллекттен алатын болса, оның өз бетінше ой құрау қабілеті әлсірейді. Бұл ұзақ мерзімде сыни ойлау дағдысына, әдеби талдау мәдениетіне, шығармашылық батылдыққа теріс әсер етеді. Әсіресе мектеп пен жоғары оқу орнында эссе жаздырудың басты мақсаты тек нәтиже емес, сол нәтижеге жету жолындағы ой еңбегі екенін ұмытпау қажет.

Үшінші қауіп - академиялық адалдық мәселесі. ЖИ көмегімен дайындалған мәтіннің қай жері білім алушының өз ойы, қай бөлігі алгоритм ұсынған үлгі екені әрдайым айқын бола бермейді. Егер бұл шекара түсіндірілмесе, көшіріп тапсырудың жаңа формасы қалыптасады. Мұндай жағдайда бағалау жүйесі де бұрмаланады: оқытушы білім алушының шынайы деңгейін емес, цифрлық құралмен бірлескен өнімді бағалайды. Сондықтан ЖИ қолдану ережесі, сілтеме мәдениеті, рұқсат етілген және етілмеген әрекеттер алдын ала нақты белгіленуі тиіс.

Тағы бір әлсіз тұс - ұлттық-мәдени реңктің жоғалуы. Қазақ әдебиетіне қатысты эсседе мәтіннің ішкі әуені, сөз саптауы, ұғымдық өрісі ұлттық дүниетаныммен сабақтас болуы керек. Ал жалпыға ортақ дерекқор мен статистикалық үлгілерге сүйенетін ЖИ кейде осы нәзік мәдени реңкті жеткізе алмайды. Ол әдеби туындыны әмбебап схемаға салып жіберіп, жергілікті мағына, дәстүрлік ишара, тарихи-көркем контексті толық аша алмауы мүмкін.

Тиімді пайдалану ұстанымдары

Әдеби эссе жаздыруда жасанды интеллектті толық тыйым салынатын немесе шексіз еркін қолданылатын құрал ретінде емес, мақсатқа бағындырылған көмекші ресурс ретінде қарастыру қажет. Ең алдымен, білім алушы ЖИ-ді мәтіннің орнына емес, мәтінге дейінгі және мәтіннен кейінгі кезеңдерде қолданғаны тиімді: тақырыпты түсіну, ой жинақтау, жоспар құру, сөздік қор байыту, соңғы редакция жасау. Ал негізгі талдау, жеке пікір, дәйексөзді іріктеу және қорытынды тұжырым білім алушының өз еңбегімен орындалуы керек.

Екінші ұстаным - процесті бағалау. Егер оқытушы тек соңғы мәтінді ғана тексерсе, ЖИ үлесін ажырату қиын болады. Сондықтан жоспар нобайы, алғашқы қолжазба, аралық түзету, пайдаланылған сұрақтар мен нұсқаулар сияқты жұмыс ізін көрсету маңызды. Бұл тәсіл білім алушының шынайы ойлау жолын көруге мүмкіндік береді және академиялық адалдықты нығайтады.

Үшінші ұстаным - әдеби мәтінге қайта оралу талабы. ЖИ ұсынған жалпы пайымдарға сүйеніп кетпес үшін эссе міндетті түрде көркем шығарманың өзінен алынған мысалмен, эпизодпен, детальмен, кейіпкер сөзімен не авторлық шешіммен дәлелденуі қажет. Мұндай талап ЖИ-дің үстірт көмегін шектеп, мәтінмен тікелей жұмысты күшейтеді.

Төртінші ұстаным - цифрлық сауат пен этикалық мәдениетті қатар қалыптастыру. Білім алушыға ЖИ-ден «дайын эссе» сұрау мен «ойымды жүйелеуге көмектес» деген

сұраныстың айырмасы түсіндірілгенде ғана құрал орынды қолданылады. Осылайша, технология әдеби ойлауды алмастырмай, оны ұйымдастыру мен жетілдіруге қызмет етеді.

Қорытынды

Қазақ әдебиетіндегі әдеби эссе - ішкі мәдени сезімге, авторлық үнге және көркемдік пайымға сүйенетін күрделі жанр. Сондықтан оны жаздыруда жасанды интеллектті пайдалану мәселесі тек цифрлық ыңғайлылық аясында емес, эстетикалық, педагогикалық және этикалық қырынан қарастырылуы керек. ЖИ тақырыпты ашуға бағыт беру, жоспар ұсыну, тілдік қатені түзету, уақытты тиімді жұмсау секілді нақты пайда әкеледі. Бірақ ол шектен тыс қолданылған жағдайда ой дербестігін әлсіретіп, дайын үлгіге тәуелділік тудырып, авторлық болмысты көмескілендіреді.

Сондықтан әдеби эссе жаздыру тәжірибесінде ең дұрыс жол - жасанды интеллектіні оқушы мен студенттің орнына жазатын тетік емес, ойлауды ұйымдастыратын көмекші құрал ретінде пайдалану. Эссенің өзегі - адамның әдебиетпен жеке сұхбаты, мәтіннен туған толғанысы және сөз арқылы өзін таныту қабілеті. Бұл өзекті қасиеттер сақталған жағдайда ғана ЖИ оқу үдерісінің сапасын арттыратын пайдалы серіктеске айналады.

ӘДЕБИЕТТЕР:

1. Әбдиманұлы Ө. Әдебиет теориясының негіздері. - Алматы: Қазақ университеті, 2018. - 256 б.
2. Қирабаев С. Әдебиет және дәуір талғамы. - Алматы: Ана тілі, 2014. - 312 б.
3. Ахметов З. Сөз өнері және көркемдік таным. - Алматы: Раритет, 2016. - 284 б.
4. Әлімжанова Г. Академиялық жазылым және цифрлық орта. - Астана: Фолиант, 2023. - 198 б.
5. Нұрғалиев Р. Көркем мәтінді талдау мәселелері. - Алматы: Санат, 2015. - 240 б.
6. Flower L., Hayes J. A Cognitive Process Theory of Writing. - College Composition and Communication, 1981. - Vol. 32(4). - P. 365-387.
7. Graham S. The role of writing in learning and critical thinking. - Educational Psychologist, 2019. - Vol. 54(2). - P. 85-98.
8. Selwyn N. Should robots replace teachers? AI and the future of education. - Cambridge: Polity Press, 2019. - 172 p.

УДК 78.036:78.071.2:004(574)

СОВРЕМЕННАЯ КАЗАХСТАНСКАЯ ПОП-МУЗЫКА: ХУДОЖЕСТВЕННАЯ СПЕЦИФИКА И ТРАНСФОРМАЦИЯ ИСПОЛНИТЕЛЬСКОЙ ПРАКТИКИ В ЦИФРОВУЮ ЭПОХУ

Батталиева А.Қ.

*Магистрант, Казахская национальная академия искусств имени Т. Жургенова,
г. Алматы, Республика Казахстан
abattalieva@gmail.com*

Касимова З.М.

*Кандидат искусствоведения, старший преподаватель,
Казахская национальная академия искусств имени Т. Жургенова,
г. Алматы, Республика Казахстан
kzm07@mail.ru*

В статье исследуется современная поп-музыка Казахстана как динамичное культурное пространство, где пересекаются процессы глобализации, цифровой трансформации и переосмысления национальной идентичности. Рассматриваются художественно-стилистические особенности казахстанской популярной музыки, формирующиеся на пересечении традиционного казахского мелоса и глобальных жанровых кодов (К-поп, R&B, EDM), а также трансформация исполнительской практики в условиях цифровых платформ (TikTok, YouTube, стриминговые сервисы). Основное внимание уделяется феномену «цифрового вокала» как синтеза живого исполнения и технологического опосредования (автотюн, саунд-дизайн), а также роли визуальной презентации и репутационного менеджмента в конструировании образа современного поп-исполнителя. Методологическую базу составляют концепции сетевого общества М. Кастельса, теория креативных индустрий и междисциплинарные подходы музыковедения и культурологии. Научная новизна исследования заключается в комплексном осмыслении казахстанской поп-сцены как гибридного поля, где пересекаются сцена, студия и медийно-сетевое присутствие, формируя новый тип «цифрового артистизма» [1][2][3][4][5].

Ключевые слова: казахстанская поп-музыка, Q-поп, цифровая трансформация, исполнительская практика, цифровой вокал, автотюн, стриминговые платформы, сетевое общество, креативные индустрии, культурная идентичность.

Мақалада Қазақстанның заманауи поп-музыкасы жаһандану үдерістері, цифрлық трансформация және ұлттық бірегейлікті қайта пайымдау тоғысатын динамикалық мәдени кеңістік ретінде қарастырылады. Қазақстандық поп-музыканың дәстүрлі қазақ мелосы мен жаһандық жанрлық кодтардың (К-поп, R&B, EDM) қиылысында қалыптасатын көркемдік-стилистикалық ерекшеліктері, сондай-ақ цифрлық платформалар (TikTok, YouTube, стримингтік сервистер) жағдайындағы орындаушылық практиканың трансформациясы талданады. Негізгі назар «цифрлық вокал» феноменіне аударылады, ол тірі орындау мен технологиялық делдалданудың (автотюн, саунд-дизайн) синтезі ретінде қарастырылады, сондай-ақ заманауи поп-орындаушы бейнесін қалыптастырудағы визуалды презентация мен репутациялық менеджменттің рөлі айқындалады. Әдіснамалық негізін М. Кастельстің желілік қоғам тұжырымдамасы, креативті индустриялар теориясы және музыкатану мен мәдениеттанудың пәнаралық тәсілдері құрайды. Зерттеудің ғылыми жаңалығы қазақстандық поп-сахнаны сахна, студия және медиялық-желілік қатысу тоғысатын гибриді өріс ретінде кешенді түрде пайымдауда, бұл «цифрлық артистизмнің» жаңа түрін қалыптастырады [1][2][3][4][5].

Кілт сөздер: қазақстандық поп-музыка, Q-поп, цифрлық трансформация, орындаушылық практика, цифрлық вокал, автотюн, стримингтік платформалар, желілік қоғам, креативті индустриялар, мәдени бірегейлік.

The article examines contemporary Kazakhstani pop music as a dynamic cultural space where processes of globalization, digital transformation, and the rethinking of national identity intersect. It analyzes the artistic and stylistic features of Kazakhstani popular music, which are formed at the intersection of traditional Kazakh melos and global genre codes (K-pop, R&B, EDM), as well as the transformation of performance practices in the context of digital platforms (TikTok, YouTube, streaming services). Particular attention is paid to the phenomenon of “digital vocals” as a synthesis of live performance and technological mediation (Auto-Tune, sound design), as well as to the role of visual presentation and reputation management in constructing the image of the contemporary pop performer. The methodological framework is based on M. Castells’ concept of the network society, the theory of creative industries, and interdisciplinary approaches from musicology and cultural studies. The scientific novelty of the study lies in a comprehensive understanding of the Kazakhstani pop scene as a hybrid field where the stage, the studio, and media-network presence intersect, forming a new type of “digital artistry” [1][2][3][4][5].

Keywords: Kazakhstani pop music, Q-pop, digital transformation, performance practice, digital vocals, Auto-Tune, streaming platforms, network society, creative industries, cultural identity.

Современная казахстанская поп-музыка формируется в условиях радикальной трансформации музыкальной индустрии под воздействием цифровизации, глобализации и социокультурных процессов, характерных для постсоветского пространства. Цифровые технологии – стриминговые платформы (Spotify, Apple Music, YouTube Music), социальные сети (TikTok, Instagram, YouTube), а также автоматизация музыкального производства на основе искусственного интеллекта – радикально изменили способы создания, дистрибуции и восприятия музыкального продукта[1][3][6]. В этом контексте популярная музыка перестает быть лишь звуковым артефактом, превращаясь в мультимедийный, интерактивный и сетевой феномен, в котором исполнитель одновременно выступает автором, продюсером, визуальным артистом и менеджером собственного бренда[7][8]. Для Казахстана, находящегося на перекрестке культурных традиций Центральной Азии и глобальных трендов массовой культуры, эти процессы приобретают особое значение. С одной стороны, казахстанские поп-исполнители активно интегрируются в глобальную цифровую экосистему: видео с участием Dimash Qudaibergen, Kairat Nurtas, Sadraddin набирают миллионы просмотров на YouTube, а TikTok-тренды с казахской музыкой достигают международной аудитории[1][5]. С другой стороны, эти процессы сопровождаются осознанным поиском национальной культурной идентичности: феномен Q-пор, вдохновленный эстетикой К-пор, но опирающийся на казахский язык, локальную образность и традиционную инструментальную палитру (домбра, кобыз), становится важным символом культурного суверенитета и «мягкой силы» Казахстана на постсоветском и азиатском пространстве[2][9][10].

Актуальность данного исследования определяется несколькими взаимосвязанными факторами. Во-первых, современная казахстанская поп-музыка представляет собой уникальный случай культурного гибрида, в котором многовековая традиция синкретических жанров (*жыр, терме, айтыс, кюй*) сталкивается с глобальными форматами поп-, рок-, хип-хоп- и электронной музыки[4]. Такие артисты, как Nazira Kassenova (электронная музыка), сознательно интегрируют элементы традиционного казахского музыкального языка в современные жанровые структуры, создавая новые формы культурной репрезентации[4]. Анализ этого процесса позволяет глубже понять механизмы обновления традиции и конструирования новой казахстанской культурной идентичности в условиях глобализации.

Во-вторых, цифровая эпоха трансформирует саму логику исполнительской практики. Если в XX веке исполнитель был прежде всего «голосом», локализованным на сцене или в студии, то сегодня он существует в распределённом пространстве цифровых платформ, где граница между «живым» выступлением, студийной записью и медиа-перформансом размывается[3][11]. Онлайн-концерты, вертикальные видео для TikTok, интерактивные стримы, геймифицированные челленджи и пользовательский контент (каверы, дуэты, ремиксы) становятся продолжением исполнительской практики, требуя от

артиста новых компетенций: не только вокально-сценических, но и медийно-коммуникативных, визуальных, менеджерских[1]. В результате формируется феномен «цифрового артистизма», где исполнительское мастерство неотделимо от навыков саунд-дизайна, видеопродакшна и управления онлайн-репутацией.

В-третьих, технологии звуковой обработки – автотюн, pitch correction, гармонизация, синтез голоса – превращаются из вспомогательных инструментов в эстетические категории, формирующие новые критерии «вокального мастерства» и «аутентичности»[12][13][14]. Если в традиционной вокальной педагогике мастерство измерялось чистотой интонации, диапазоном, тембральной выразительностью, то сегодня артист сознательно использует технологические артефакты (роботизированный голос, синтетические гармонии, микротоновые сдвиги) как часть художественного высказывания[12][14]. Это требует переосмысления понятия «естественного голоса» и выработки нового аналитического языка для описания цифрового вокала.

Теоретико-методологическую базу исследования составляют несколько взаимодополняющих подходов. В центре – концепция сетевого общества Мануэля Кастельса, согласно которой информационный капитализм трансформирует способы организации социальных практик: иерархии сменяются сетями, а доступ к «пространству потоков» (space of flows) – глобальным сетям коммуникации, финансов, знаний – становится главным ресурсом власти[15]. Применительно к музыкальной культуре это означает, что успех артиста зависит не столько от институциональной легитимации (радио, ТВ, крупные лейблы), сколько от способности встроиться в цифровые потоки, генерировать виральный контент и управлять сетевыми сообществами фанатов[1][3][7].

Второй теоретической опорой выступает теория креативных индустрий, согласно которой культура в постиндустриальном обществе становится источником экономической добавленной стоимости, а творческие практики интегрируются в логику предпринимательства и инноваций[16][17]. Казахстан активно развивает государственную политику в сфере креативной экономики (Концепция развития креативных индустрий на 2021–2025 годы), включая музыкальную индустрию в число приоритетных секторов [16][17]. В этом контексте поп-исполнители воспринимаются не просто как «артисты», но как субъекты культурного предпринимательства, чья деятельность требует навыков проектного менеджмента, брендинга, цифрового маркетинга.

Методологически исследование опирается на междисциплинарный подход, сочетающий музыковедение (анализ жанровых и интонационных структур), культурологию (исследование символических репрезентаций национальной идентичности), социологию музыки (изучение институциональных и коммуникативных практик) и медиакультурные исследования (анализ цифровых платформ и форм пользовательского участия). Эмпирическую базу составляют материалы о современной казахстанской поп-сцене (исследования Q-пор, творчество Dimash Qudaibergen, артистов kui-пор и электронной музыки), а также исследования влияния цифровых технологий и искусственного интеллекта на музыкальное производство, дистрибуцию и потребление. Современная казахстанская поп-музыка представляет собой динамичное поле культурных гибридизаций, где локальная традиция и глобальные жанровые коды вступают в диалог, порождая новые художественные формы. Одним из центральных процессов является переосмысление традиционного казахского мелоса в рамках современных поп-форматов. Традиционная музыкальная культура Казахстана базируется на модальных ладовых системах, специфической орнаментике (мелизматика, микротоновые интонации), речитативно-импровизационных формах (*жыр, терме*), а также синкретизме слова и музыки в жанрах *айтыс* и *кюй*[4]. Эти элементы активно интегрируются в современную поп-продукцию, создавая эффект культурной узнаваемости и символической связи с национальным наследием.

Так, артисты, представляющие направление kui-пор, сознательно адаптируют традиционные инструментальные композиции (*кюй*) к современным аранжировкам с использованием электронных ритмов, синтезаторов и вокальных гармоний[4]. Это не

механическая стилизация, но процесс трансмедиации: традиционная форма сохраняет свою структурную логику (одночастная форма, импровизационное развитие мотива), но переносится в новый звуковой и семантический контекст, адресованный молодой городской аудитории. Аналогичные стратегии характерны для электронных музыкантов, таких как Nazira Kassenova, которая использует сэмплы домбры, кобызы и других традиционных инструментов в контексте техно, хауса и эмбиента, создавая звуковой ландшафт, одновременно глубоко локальный и универсально современный[4]. Второй ключевой процесс – развитие Q-пор как культурного феномена, вдохновленного эстетикой корейской волны (K-пор), но адаптированного к казахстанскому контексту. Q-пор характеризуется рядом отличительных черт: использование казахского языка (что символически противопоставляется русскоязычной поп-сцене и подчеркивает этническую идентичность), высокий уровень хореографической подготовки, визуальная эстетика (яркие образы, андрогинность, заимствованная из K-пор), а также тематическая направленность на вопросы культурного наследия, социального неравенства, самоидентификации молодежи[2][9][10]. Группа Ninety One, пионеры Q-пор, революционизировали казахстанскую поп-сцену, введя стандарты профессионального перформанса, характерные для азиатской индустрии развлечений: синхронные танцевальные номера, продуманные визуальные концепции, интерактивность с фанатами через социальные сети[2][9].

Исследования показывают, что Q-пор выполняет важную функцию конструирования национальной и этнической идентичности среди казахстанской молодежи. Использование казахского языка, отсылки к национальным символам (степь, традиционная одежда, исторические нарративы) и противопоставление западным и российским культурным влияниям делают Q-пор инструментом «мягкой силы», способствующим укреплению этнического самосознания и региональной культурной интеграции (Q-пор популярен также в Кыргызстане, Узбекистане). В то же время Q-пор остается феноменом гибридным: его музыкальный язык заимствует элементы K-пор, R&B, trap, EDM, а визуальные стратегии копируют глобальные тренды поп-индустрии[2][9].

Третий важный аспект – языковая политика в современной казахстанской поп-музыке. Если в 1990–2000-е годы доминировала русскоязычная эстрадная сцена, то в последние десять лет наблюдается активная «казахизация» поп-музыки: всё больше артистов поют на казахском языке, используют казахскую поэтическую образность, адресуются к национальной аудитории. Это связано как с государственной политикой поддержки казахского языка, так и с ростом этнического самосознания среди молодежи, для которой владение родным языком становится маркером культурной аутентичности и противопоставления «советскому» русскоязычному прошлому. Одновременно казахстанская поп-музыка интегрирует глобальные жанровые коды: хип-хоп, R&B, trap, EDM. Эти жанры обеспечивают доступ к международной аудитории, поскольку их музыкальный язык универсален и узнаваем за пределами национальных границ. Dimash Qudaibergen, один из наиболее известных казахстанских вокалистов, демонстрирует виртуозное владение различными стилями – от оперного bel canto до поп-баллад и рок-композиций, что делает его фигурой, символизирующей культурную гибридность и способность казахской культуры к диалогу с мировой музыкальной традицией[5]. Его феномен часто интерпретируется как пример «мягкой силы» Казахстана: через музыку Dimash транслирует образ современной, открытой, талантливой нации, способной конкурировать на глобальной сцене[5].

Таким образом, художественная специфика современной казахстанской поп-музыки определяется напряжённым диалогом локального и глобального: традиционный мелос переосмысливается в электронных аранжировках, национальная идентичность артикулируется через глобальные жанровые формы, а казахский язык становится символическим маркером этнической принадлежности в глобализированном музыкальном пространстве. Этот процесс не является механическим смешением, но представляет собой активное культурное производство, в котором артисты, продюсеры и аудитория совместно конструируют новые формы казахстанской популярной культуры.

Трансформация исполнительской практики в цифровую эпоху. Цифровые технологии радикально изменили не только способы производства и дистрибуции музыки, но и саму природу исполнительской практики. Если в индустриальную эпоху исполнитель был локализован в двух основных пространствах – сцена (концерт) и студия (запись), – то в цифровую эпоху возникает третье пространство: цифровые платформы (YouTube, TikTok, Instagram, стриминговые сервисы), которые становятся самостоятельными перформативными средами[1][3][11]. Это пространство характеризуется гибридностью: здесь соединяются элементы живого выступления (визуальная презентация, харизма артиста), студийной эстетики (профессиональная звукозапись, монтаж) и интерактивной коммуникации (комментарии, лайки, дуэты, ремиксы)[11]. Казахстанские поп-артисты активно осваивают эти новые форматы. Так, TikTok стал ключевой платформой для продвижения казахской музыки: в 2024 году пользователи из Казахстана создали массовые тренды под песни Kairat Nurtas, Sadraddin, Dimash Qudaibergen, а также под традиционные казахские инструментальные мелодии[1]. Эти тренды характеризуются «национальным колоритом»: пользователи снимают видео на фоне степных пейзажей, в традиционных костюмах, используют хореографию, отсылающую к казахским танцам[1]. В результате TikTok становится пространством культурной репрезентации, где молодая аудитория не просто потребляет музыку, но активно участвует в её визуальной и семантической интерпретации[1][11].

Важной характеристикой цифровой исполнительской практики является размывание границы между профессионалом и любителем. Если в XX веке доступ к публичной сцене контролировался институциональными «воротниками» (звукозаписывающие лейблы, радиостанции, концертные площадки), то цифровые платформы демократизируют этот доступ: любой пользователь может записать трек в домашней студии, выложить на Spotify и YouTube и, при удачном стечении обстоятельств, стать вирусным. Это формирует новую логику «карьерного роста», в которой репутация строится не через традиционные каналы (участие в конкурсах, контракты с лейблами), а через накопление символического капитала в цифровых сетях: подписчики, просмотры, взаимодействие с аудиторией.

Вместе с тем цифровизация накладывает новые требования на исполнителей. Современный поп-артист должен быть не только вокалистом и музыкантом, но и визуальным перформером, контент-мейкером, менеджером собственного бренда[7][8]. Социальные сети требуют постоянного присутствия, регулярного обновления контента, создания «истории» вокруг личности артиста: закулисные моменты, личные переживания, взаимодействие с фанатами[7][8]. Это формирует феномен «аутентичности как перформанса»: артист должен выглядеть «естественным», «близким», «настоящим», но при этом каждый его пост является тщательно срежиссированным актом самопрезентации. Особое место в трансформации исполнительской практики занимает феномен «цифрового вокала» – синтеза живого пения и технологического опосредования через автотюн, pitch correction, гармонизацию и синтез голоса. Автотюн, изначально разработанный в конце 1990-х как инструмент коррекции интонационных ошибок, быстро превратился в самостоятельный эстетический приём, характерный для жанров trap, hyperpop, R&B, EDM. Артисты сознательно используют «роботизированный» эффект автотюна как художественное высказывание, символизирующее технологическую медиацию, утрату «естественного» голоса, постчеловеческую чувственность. Это вызывает переопределение критериев вокального мастерства. Если в классической вокальной традиции мастерство измерялось чистотой интонации, диапазоном, тембральной выразительностью, контролем дыхания, то в цифровую эпоху «хороший голос» – это голос, интересно звучащий в миксе: способный взаимодействовать с электронными тембрами, гармонично встраиваться в плотную фактуру современной поп-продукции, создавать узнаваемую звуковую «подпись». При этом сама «естественность» голоса становится проблематичной категорией: современные слушатели, выросшие на стриминговых платформах, привыкли к перфекционистской эстетике, в которой любая интонационная неточность воспринимается

как ошибка[13]. Это создаёт парадоксальную ситуацию: «живое» пение с небольшими ритмическими и интонационными отклонениями может восприниматься как «непрофессиональное», в то время как автотюнированный трек с роботизированными артефактами – как «нормальное» современное звучание.

Ещё одним аспектом трансформации исполнительской практики является роль визуальной составляющей и репутационного менеджмента. Современный поп-артист существует не только в звуковом, но и в визуальном пространстве: клипы, обложки альбомов, дизайн Instagram-профиля, сценические костюмы, хореография – всё это формирует целостный художественный образ[7][8]. В случае Q-пор визуальная эстетика является одним из центральных элементов: яркие образы, андрогинность, влияние K-пор-стиля – всё это формирует узнаваемый бренд, выделяющий Q-пор на фоне других казахстанских поп-направлений[2][9].

Социальные сети становятся пространством стратегического самопозиционирования, где артист управляет своим имиджем, контролирует нарратив вокруг своей личности, взаимодействует с фанатами и критиками[7][8]. Это требует навыков цифрового PR: умения реагировать на негативные комментарии, создавать виральный контент, выстраивать коллаборации с другими артистами и брендами, анализировать аналитику платформ (охваты, вовлечённость, демография аудитории)[7][8]. В результате современный поп-артист функционирует как микропредприятие, в котором музыкальное творчество неотделимо от маркетинга, менеджмента, визуального дизайна и коммуникационных стратегий[7][8][16].

Заключение: казахстанская поп-музыка как динамичный синтез локального и глобального. Современная казахстанская поп-музыка представляет собой динамичное культурное пространство, в котором пересекаются процессы глобализации, цифровой трансформации и переосмысления национальной идентичности. Художественная специфика казахстанской поп-сцены определяется напряжённым диалогом локального и глобального: традиционный казахский мелос, модальные лады, синкретические жанры (*жыр, терме, кюй*) интегрируются в глобальные поп-форматы (K-пор, R&B, EDM, trap), создавая гибридные формы (kui-пор, Q-пор, этно-электроника), которые одновременно утверждают национальную культурную идентичность и обеспечивают доступ к международной аудитории.

Цифровая эпоха трансформирует саму природу исполнительской практики: современный поп-артист существует не только на сцене или в студии, но и в распределённом пространстве цифровых платформ (YouTube, TikTok, стриминговые сервисы), где граница между «живым» выступлением, студийной записью и медиа-перформансом размывается[1][3][11]. Это формирует феномен «цифрового артистизма», в котором исполнительское мастерство неотделимо от навыков саунд-дизайна, видеопродакшна, репутационного менеджмента и цифрового маркетинга[7][8]. Особое значение приобретает феномен «цифрового вокала» – синтеза живого пения и технологической медиации (автотюн, pitch correction, синтез голоса), который переопределяет критерии вокального мастерства и проблематизирует понятие «естественного» голоса[12][13][14]. В условиях цифровой эстетики, где доминирует перфекционистская звуковая картина, «хороший голос» – это не столько акустически безупречное пение, сколько голос, способный интересно взаимодействовать с электронными тембрами, создавать узнаваемую звуковую «подпись» и встраиваться в плотную фактуру современной поп-продукции[12][13][14].

Казахстанские поп-артисты выступают не только как музыканты, но и как носители культурного обновления и медиатехнологической адаптации национальной традиции. Q-пор-группы (Ninety One и др.) революционизируют казахстанскую сцену, вводя стандарты профессионального перформанса, характерные для азиатской индустрии развлечений, и одновременно артикулируя этническую идентичность через казахский язык и национальные символы[2][9]. Артисты kui-пор и электронной музыки (Aktoty Bolshova, Nazira Kassenova) переосмысливают традиционное наследие в контексте современных жанров, создавая звуковой ландшафт, одновременно локальный и универсальный[4]. Dimash Qudaibergen символизирует

способность казахской культуры к диалогу с мировой музыкальной традицией и функционирует как инструмент «мягкой силы» Казахстана на глобальной сцене[5].

В перспективе казахстанская поп-музыка будет и далее развиваться на пересечении национальной самобытности и глобальных трендов, цифровых технологий и живого исполнительства, коммерческой логики креативных индустрий и художественного эксперимента. Исследование этих процессов требует междисциплинарного подхода, объединяющего музыковедение, культурологию, социологию музыки и медиакультурные исследования, что позволяет осмыслить казахстанскую поп-сцену не как периферийный феномен, но как значимое пространство культурных инноваций, характерных для постсоветского и азиатского контекста.

ЛИТЕРАТУРА:

1. Kazakhstan's Digital Impact Grows as TikTok Trends Reach Global Audiences. (2025, December 16). Astana Times. <https://astanatimes.com/2025/12/kazakhstans-digital-impact-grows-as-tiktok-trends-reach-global-audiences/>
2. Sagynysh, A., & Kim, D. H. (2021). Q-Pop, The Pride of Kazakh Youth, and its Stimulation of Ethnic Identity in Post-Soviet Kazakhstan. Central Asia Program. <https://centralasiaprogram.org/publications-all/q-pop-as-a-phenomenon-to-enhance-ethnic-identity-in-post-soviet-kazakhstan/>
3. Earp, F., et al. (2025). An analysis of artificial intelligence automation in digital music streaming platforms: Impact on consumer subscription behaviour. *Frontiers in Artificial Intelligence*. <https://www.frontiersin.org/journals/artificial-intelligence/articles/10.3389/frai.2024.1515716/full>
4. Meet Kazakhstan's music innovators: From the timeless dombra to cutting-edge electronic beats. (2024, December 11). Euronews. <https://www.euronews.com/culture/2024/12/11/meet-kazakhstans-music-innovators-from-the-timeless-dombra-to-cutting-edge-electroni>
5. The Dimash Phenomenon: Kazakhstan's Soft Power. (2025, May 8). The Diplomat. <https://thediplomat.com/2025/05/the-dimash-phenomenon-kazakhstans-soft-power/>
6. Earp, F., & Gibson, H. (2025). An analysis of artificial intelligence automation in digital music creation processes. *PMC Research*. <https://pmc.ncbi.nlm.nih.gov/articles/PMC11774895/>
7. The Importance of Social Media in Music Marketing. (2025, February 13). ICMP London. <https://www.icmp.ac.uk/blog/importance-social-media-music-marketing>
8. The Role of Social Media in Artist Branding and Event Promotion. (2024, September 28). Yours Eventfully. <https://yourseventfully.com/2024/09/29/the-role-of-social-media-in-artist-branding-and-event-promotion/>
9. Kudaibergenova, D. (2021). Implication of Q-pop phenomenon in Kazakhstan. *KazNU Bulletin*. <https://bulletin-philospolit.kaznu.kz/index.php/1-pol/article/download/1574/1298>
10. Kim, J., & Lee, S. (2024). The rise of Q-pop in Kazakhstan and its impact on national identity. Korean Culture Institute Research Paper. <https://dspace.kci.go.kr/handle/kci/2135418>
11. Performing Beyond the Platform – Experiencing Musicking On and Through YouTube, TikTok and Instagram. (2022). *Academia.edu*. <https://www.academia.edu/108495804/>
12. Åkervall, L. (2021). The Auto-Tuned Self: Modulating Voice and Gender in Contemporary Pop Music. *Camera Obscura*, 36(2), 65–95. [https://read.dukeupress.edu/camera-obscura/article/36/2\(107\)/65/178809/](https://read.dukeupress.edu/camera-obscura/article/36/2(107)/65/178809/)
13. How Autotune Is Reshaping the Voice of Classical Music. (2025, November 16). *Artium Academy*. <https://artiumacademy.com/blogs/sur-vs-software-how-autotune-is-reshaping-the-voice-of-classical-music/>
14. Auto-Tune, Labor, and the Pop-Music Voice. (2018, October 17). *Oxford Academic*. <https://academic.oup.com/book/10894/chapter/159137912>
15. Castells, M. (2026). Manuel Castells Network Society. *Sociology Explained*. <https://revisesociology.com/2026/01/02/manuel-castells-network-society/>
16. Kazakhstan steps up creative economy development. (2024, January 1). Astana Times. <https://astanatimes.com/2023/12/kazakhstan-steps-up-creative-economy-development/>
17. Kakizhanova, T. I. (2023). Impact of digitalization on creative economy. *Science and University Archive*. <https://sua.aesa.kz/main/article/download/381/271/2429>

ӨОЖ 81'42:004.738.5

ӘЛЕУМЕТТІК ЖЕЛІ ТІЛІН СИПАТТАУДА СИПАТТАМА ӘДІСІН ҚОЛДАНУ

Батырбекқызы Д.

Білімгер, І. Жансүгіров атындағы Жетісу университеті,

Талдықорған қ., Қазақстан Республикасы

dianabatyrbekkyzy2005@gmail.com

Ғылыми жетекші – п.ғ.м., оқытушы-дәріскер **Тумабаева М.Б.**

І. Жансүгіров атындағы Жетісу университеті, Талдықорған қ., Қазақстан Республикасы

madina_tumabaeva@mail.ru

Мақалада қазіргі әлеуметтік желілердегі қазақтілді мәтіндердің тілдік ерекшеліктері сипаттама әдісі негізінде қарастырылады. Қазіргі цифрлық коммуникация кеңістігінде Instagram, Facebook, TikTok сияқты платформалар қоғамдық пікір қалыптастырудың, ақпарат таратудың және жеке авторлық позицияны білдірудің маңызды алаңына айналды. Осы ортада қалыптасқан тілдік қолданыс дәстүрлі жазба тілден айтарлықтай ерекшеленіп, лексикалық, графикалық, орфографиялық және синтаксистік деңгейде өзіндік сипатқа ие болып отыр. Зерттеудің мақсаты – әлеуметтік желілердегі қазақтілді мәтіндерді нақты тілдік деректер негізінде талдап, олардың құрылымдық және функционалдық ерекшеліктерін анықтау.

Зерттеу барысында сипаттама әдісі негізгі әдіс ретінде қолданылып, оған талдау және синтездеу тәсілдері қосымша пайдаланылды. Эмпирикалық материал ретінде Instagram, Facebook және TikTok желілеріндегі қоғам белсенділері, журналистер, блогерлер мен шығармашылық тұлғалардың жарияланымдары іріктелді. Талдау нәтижелері әлеуметтік желі тілінің экспрессивтілікке, бағалаушылыққа және прагматикалық ықпалға бейім екенін көрсетті.

Кілт сөздер: әлеуметтік желі тілі; қазақтілді мәтіндер; сипаттама әдісі; цифрлық коммуникация; тілдік норма

В статье на основе описательного метода исследуются лингвистические особенности казахских текстов в современных социальных сетях. В современном цифровом коммуникационном пространстве такие платформы, как Instagram, Facebook, TikTok, стали важными площадками для формирования общественного мнения, распространения информации и выражения личных авторских позиций. Языковое использование, развившееся в этой среде, существенно отличается от традиционного письменного языка и имеет свои особенности на лексическом, графическом, орфографическом и синтаксическом уровнях. Цель исследования – анализ казахских текстов в социальных сетях на основе специфических лингвистических данных и выявление их структурно-функциональных особенностей.

В ходе исследования в качестве основного метода использовался описательный метод, а также дополнительно применялись методы анализа и синтеза. В качестве эмпирического материала были выбраны публикации общественных деятелей, журналистов, блогеров и творческих личностей в Instagram, Facebook и TikTok. Результаты анализа показали, что язык социальных сетей склонен к экспрессивности, оценочности и прагматическому влиянию.

Ключевые слова: язык социальных сетей; казахские тексты; описательный метод; цифровая коммуникация; языковая норма

This article uses a descriptive method to examine the linguistic characteristics of Kazakh texts on contemporary social media. In the modern digital communications space, platforms such as Instagram, Facebook, and TikTok have become important venues for shaping public opinion, disseminating information, and expressing personal opinions. The language usage that has developed in this environment differs significantly from traditional written language and has its own distinctive lexical,

graphic, orthographic, and syntactic characteristics. The aim of the study is to analyze Kazakh texts on social media based on specific linguistic data and identify their structural and functional features.

The study utilized a descriptive method as the primary method, with additional analytical and synthesis methods employed. Publications by public figures, journalists, bloggers, and creative individuals on Instagram, Facebook, and TikTok served as empirical material. The analysis revealed that social media language is prone to expressiveness, evaluativeness, and pragmatic influence.

Keywords: social media language; Kazakh texts; descriptive method; digital communication; language norm Abstract

Кіріспе

Адамдар арасындағы байланысты біз коммуникация дейміз. Қазіргі заманда әлеуметтік желіні қолдану арқылы сөйлесу де коммуникацияның маңызды түріне айналды. Коммуникация – жәй ғана сөйлесу емес, ол адамдардың бір-біріне ойын, сезімін немесе қандай да бір мәліметтерді жеткізу процесі. Коммуникация мәселесін әлеуметтік-психологиялық тұрғыдан зерттеген ғалымдардың ішінде Н.К. Михайловскийдің алатын орны ерекше. Ол қарым-қатынас процесін жай ғана ақпарат алмасу емес, жеке тұлға мен көпшілік арасындағы күрделі психологиялық әсерлесу ретінде қарастырды. Оның әйгілі "Батыр және тобыр" теориясы коммуникацияның адамдарға қалай ықпал ететінін түсіндіруге бағытталған [1]. Қазіргі қоғамда әлеуметтік желілер күнделікті коммуникацияның негізгі алаңына айналды. Instagram, Facebook, TikTok сияқты платформаларда қолданылатын тіл дәстүрлі жазба тілінен едәуір ерекшеленіп, жаңа лексикалық, графикалық және синтаксистік сипаттарға ие болуда. Әсіресе қазақ тіліндегі әлеуметтік желі мәтіндері бейресми стильдің күшеюі, шет тілдік элементтердің енуі, орфографиялық нормалардың саналы түрде бұзылуы сияқты құбылыстармен сипатталады.

Зерттеудің негізгі мақсаты – әлеуметтік желілердегі қазақ тілді мәтіндерді сипаттама әдісі арқылы талдап, олардың тілдік ерекшеліктерін анықтау.

Аталған мақсатқа жету үшін төмендегідей міндеттер қойылды:

1. сипаттама әдісінің тіл біліміндегі мәнін айқындау;
2. әлеуметтік желі тілінің ерекшеліктерін лексикалық, графикалық, орфографиялық және синтаксистік деңгейде сипаттау;
3. Instagram, Facebook желілеріндегі нақты посттар негізінде тілдік қолданысты салыстырмалы түрде талдау.

Зерттеу барысында сипаттама әдісі негізгі әдіс ретінде алынды. Сонымен қатар тілдік бірліктерді тереңірек ашу үшін талдау және синтездеу әдістері қолданылды.

Материалдар мен әдістер

Зерттеудің материалы ретінде Instagram, Facebook әлеуметтік желілерінде жарияланған қазақ тілді мәтіндер алынды. Мәтіндер қоғам белсенділері, журналистер, блогерлер және шығармашылық бағыттағы авторлардың ашық аккаунттарынан іріктелді. Зерттеу барысында мәтіндердің жанрлық, стильдік және коммуникативтік ерекшеліктері ескерілді.

Негізгі зерттеу әдісі ретінде сипаттама әдісі қолданылды. Бұл әдіс әлеуметтік желі мәтіндеріндегі тілдік бірліктерді өзгеріссіз күйінде тіркеуге және жүйелеуге мүмкіндік берді. Сонымен қатар лексикалық, графикалық, орфографиялық және синтаксистік ерекшеліктерді тереңірек ашу мақсатында талдау және синтездеу әдістері пайдаланылды. Жекелеген мәтіндер салыстырмалы түрде қарастырылып, әлеуметтік желілер арасындағы тілдік айырмашылықтар айқындалды.

Теориялық бөлім

Тіл білімінде зерттеу нысанына қарай әртүрлі әдістер қолданылады. Олардың қатарында сипаттама, салыстырмалы, тарихи, құрылымдық және статистикалық әдістер бар. Әсіресе қазіргі тілдік құбылыстарды зерттеуде сипаттама әдісінің маңызы жоғары [2].

Сипаттама әдісі – тілдік деректерді жинақтап, жүйелеп, ғылыми тұрғыдан түсіндіруге арналған негізгі тәсілдердің бірі. Ол тілдің қазіргі күйін зерттеуде, әсіресе динамикалық ортада

қалыптасатын тілдік қолданысты талдауда тиімді. Сипаттама әдісі тілдік бірліктерді дайын күйінде бақылап, олардың құрылымдық және мағыналық ерекшеліктерін тіркеуге бағытталады. Бұл әдіс тілдік фактілерді өзгеріссіз сипаттауға мүмкіндік береді [2].

Колобаев В.К. мен Сеницына Т.А. еңбегінде сипаттама әдісінің лингвостатистикалық қырлары қарастырылып, оның оқу және зерттеу мақсаттарында тиімділігі дәлелденген. Колобаев В.К. мен Сеницына Т.А. "Оқу мақсатында тілді сипаттаудың лингвостатистикалық әдісі" атты бірлескен еңбегінде тіл білімінде зерттеу нысанына қарай қолданылатын әдістемелік жүйелерді, соның ішінде сипаттама, салыстырмалы, тарихи, құрылымдық және статистикалық тәсілдерді жан-жақты саралайды. Авторлардың пайымдауынша, сипаттама әдісі — тілдік материалдарды белгілі бір жүйеге келтіріп, оларды ғылыми негізде саралауға және түсіндіруге арналған негізгі құрал болып табылады. Ол тілдің қазіргі жай-күйін зерттеуде, әсіресе динамикалық ортада қалыптасатын тілдік қолданыстарды талдауда өте жоғары тиімділік танытып, тілдік бірліктерді дайын күйінде бақылауға және олардың құрылымдық-мағыналық ерекшеліктерін еш өзгеріссіз тіркеуге мүмкіндік береді [2]. Сонымен қатар, Колобаев В.К. мен Сеницына Т.А. өз зерттеулерінде сипаттама әдісін статистикалық мәліметтермен ұштастырудың маңыздылығын ерекше атап өтіп, бұл интеграцияның зерттеу жұмысына математикалық дәлдік пен объективтілік беретінін дәлелдейді. Осы еңбекті толық зерделей келе түйгенім әрі менің ойымша, авторлар сипаттама әдісін тілді статикалық нысан ретінде емес, үнемі дамып отыратын тірі процесс ретінде қарастыру арқылы оның шынайы болмысын бұрмаламай жеткізудің ең әмбебап жолын ұсынып отыр; бұл тәсіл тілдік деректерді сандық және сапалық тұрғыдан қатар сипаттауға мүмкіндік беретіндіктен, кез келген заманауи лингвистикалық талдаудың бұлжымас ғылыми іргетасы болып табылады.

Ербосынова С. З. әлеуметтік желілердің, жекелендірілген алгоритмдердің және визуалды контенттің (қысқа видеолар, мемдер, инфографика) ақпараттық әлемді қалыптастырудағы рөлін қарастырған. Ербосынова С. З. "Жастар және жаңа медиа: Z буынының ақпаратты тұтыну әдеттері" атты еңбегінде бүгінгі жастардың ақпаратты қалай қабылдайтынын зерттеген. Автор қазіргі уақытта ұзақ мәтіндерден гөрі әлеуметтік желілердегі қысқа видеолар (TikTok, Reels), түрлі мемдер мен инфографикалардың тілі басым болып бара жатқанын айтады. Желідегі алгоритмдер адамның талғамына сай ақпаратты іріктеп беріп, жаңа қарым-қатынас стилін қалыптастырып жатыр [3]. Осы зерттеуден менің түйгенім, қазіргі лингвистика тек кітаптағы сөздерді емес, интернеттегі визуалды суреттер мен қысқа белгілердің астарында қандай мағына жатқанын зерттеуі керек. Бұл — заман талабы.

Кушнерук С.Л. мен Чудинов А.П. еңбегінде аналитико-сипаттамалық тәсілдің заманауи коммуникацияны зерттеудегі орны көрсетіледі. Кушнерук С. Л. мен Чудинов А.П. "Ақпараттық-психологиялық соғыс лингвистикасының дамуы" атты зерттеулерінде тілдің адам санасына ықпал ету мүмкіндіктерін терең талдайды. Авторлар медиа-кеңістіктегі мәтіндерді аналитикалық және сипаттамалық тұрғыдан саралай отырып, сөздердің қоғамдық пікірді басқарудағы немесе адамды белгілі бір шешімге итермелеудегі рөлін ғылыми негіздеп береді [5]. Бұл бағытты зерделеу барысында менің түйгенім, сипаттама әдісі жай ғана тілдік фактілерді тіркеумен шектелмейді. Керісінше, ол — ақпараттық ағындардағы жасырын манипуляциялық тәсілдерді анықтап, қоғамның ақпараттық қауіпсіздігін қамтамасыз етуге жол ашатын стратегиялық маңызы бар құрал.

Денмухаметова Э., Юсупова А., Онер М. зерттеуінде түркі тілдеріне қатысты материалдарды сипаттауда сипаттама әдісінің қолданылғаны атап өтіледі. Сипаттама әдісі тілдік жүйені тұтас күйінде көрсетуге мүмкіндік беретін әмбебап әдіс ретінде тіл білімінде тұрақты орын алған. Денмухаметова Э., Юсупова А. және Онер М. түркі тілдерінің лексикографиясына арналған еңбектерінде сөздік қорды жүйелі сипаттау арқылы халықтың тарихи-мәдени болмысын қалпына келтіруге болатынын дәлелдеген. Олар сипаттама әдісін қолдану арқылы тілдік жүйенің ішкі біртұтастығын және туыстас түркі тілдерінің арасындағы терең тарихи байланыстарды ашып көрсетеді [4]. Осы ғылыми еңбектен менің

түйгенім, сипаттама әдісі — түркі халықтарының ортақ рухани мұрасын сақтаудың ең тиімді жолы. Бұл тәсіл арқылы біз шашыраңқы деректерді ғылыми жүйеге түсіріп, ұлттық құндылықтарымызды нақты тілдік айғақтармен келешек ұрпаққа аманаттай аламыз.

Әлеуметтік желі – адамдардың онлайн форматта ақпарат алмасуына, пікір білдіруіне және өзіндік стиль қалыптастыруына мүмкіндік беретін коммуникациялық орта [3].

Әлеуметтік желі тілінің тілдік ерекшеліктері:

- Лексикалық ерекшеліктер: шет тілдік сөздер, қысқарту, сленг.
- Графикалық ерекшеліктер: эмодзи, бас әріптің сақталмауы, символдар.
- Орфографиялық ерекшеліктер: норманың әдейі бұзылуы, фонетикалық жазу.
- Синтаксистік ерекшеліктер: қысқа сөйлемдер, эллипсис, лепті құрылымдар.

Әлеуметтік желі тілі тез өзгереді, нормадан ауытқуы жиі кездесетін құбылыс болғандықтан, оны алдын ала шектеусіз, еркін түрде сипаттау үшін сипаттама әдісі қолайлы.

Зерттеу нәтижесі

Жүргізілген зерттеу нәтижелері Instagram, Facebook және TikTok платформаларындағы қазақ тілді мәтіндердің дәстүрлі жазба тілден айқын ерекшеленетін өзіндік лингвистикалық жүйекалыптастырғанын көрсетті. Әлеуметтік желі мәтіндерінде автордың әлеуметтік рөліне (қоғам белсендісі, журналист, блогер, ақын) байланысты лексикалық таңдау, синтаксистік құрылым және графикалық рәсімдеу өзгеше сипат алады. Мәтіндер көбіне экспрессивті, бағалауыштық және прагматикалық функцияны қатар атқарады, ал орфографиялық және пунктуациялық нормалар кей жағдайда саналы түрде бұзылады немесе икемделеді.

Толық лингвистикалық талдау жасау үшін Instagram желісіндегі қоғам белсендісі perizatmyrzakhmet <https://www.instagram.com/p/C5P9GggNMHo/?igsh=MTdybmEzM29wd3g2bw> мына жазбасы таңдап алынды: "Елтаңбаға тиіспе, елдің қабырғасына батқан төтенше жағдайлармен тиімді күрес! ..."

Бұл пост көлемі жағынан ауқымды, публицистикалық-полемикалық дискурсқа жатады. Лексикалық деңгейде мәтінде саяси және қоғамдық терминдер ("төтенше жағдай", "мемлекеттік бюджет", "кадрлар", "ликвидация", "мараторий") белсенді қолданылған, бұл автордың кәсіби және азаматтық позициясын айқындайды. Сонымен қатар ауызекі сөйлеу тіліне тән экспрессивті тіркестер ("әкімдер мен министрлер каруселі", "ұят", "ойбу, боп қалды") ресми лексикамен қатар қолданылып, мәтінге эмоционалдық өткірлік береді. Мәтінде қысқартулар ("тж", "мем.") жиі кездеседі. Бұл құбылыс орфографиялық қате емес, әлеуметтік желі дискурсына тән үнемдеу және жылдам қабылдау стратегиясы ретінде бағаланады. Дегенмен "қабілетсіздік" сөзінің "қабылетсіздік" түрінде жазылуы орфографиялық қате ретінде анықталды. Бұл қате мәтіннің спонтанды түрде, эмоциялық жағдайда жазылғанын көрсетеді. Автор мұнда стилистикалық өңдеуден гөрі мазмұнды жедел жеткізуді мақсат еткен.

Синтаксистік құрылымға келсек, мәтінде қысқа, бұйрық райлы, лепті сөйлемдер басым: "Қуылсын", "Кешірілсін", "Жариялансын". Бұл формалар үндеу және талап қою функциясын атқарады. Пунктуацияның кей жерлерде бейберекет қолданылуы (көп нүктелер, ұзақ абзацтар) мәтіннің ауызша сөйлеуге жақындығын аңғартады. Автордың мұндай тілдік таңдауына себеп – қоғамдық наразылықты барынша әсерлі әрі өткір жеткізу [2].

perizatmyrzakhmet екінші жазбасы

<https://www.instagram.com/p/C5VryU4LGbf/?igsh=czhrOHd4dHhteTRs>

(«Қуандық

Бишімбаев жалғыз өзі кінәлі ме?») тізбектелген маркерлер (□) арқылы құрылымдалған. Мұнда графикалық белгі мәтін логикасын ұйымдастырушы құралға айналған. Лексикасында бағалауыштық және айыптауыш сөздер мол, бұл эмоционалдық-публицистикалық стильдің басымдығын көрсетеді.

3 003 230 201

perizatmyrzakhmet Елтанбаға тиісе, елдің қабырғасына батқан төтенше жағдайлармен тиімді күресі! Негізі біз сияқты сөз жүзінде «дамыған ел» үшін бұл төтенше жағдай емес, салықтар, пен немқұрайлық, кеңесі.

1. төтенше жағдайдың (тж) алдын алмаған, айтқандарды тыңдамаған барлық дегендегі мем. қызметкерлер қызметінен қуылысын. Сонымен қатар тж кезінде тиімді әрекет ете алмаған, қасиби салықтар, пен қабилетсіздік көрсеткен қадарлар алдағы он жылда жауапты қызметке қабылданысын. Мәңсін жолын қарағайым аулауыменан қайта бастасын. Өйтпесе әкімдер мен министрлер каруселінен жалықтық.

2. тж-дан зардап шеккен отбасылардың барлық несиелері кешірілсін. Малдары өтелсін. Үйлері қайта салынсын. Тұрмыстық техникалары мен жиһаздары қайта жабдыкталсын. Моральдық шығын сұрасым тіпті қағып кетерсіңдер. Өйтпесе айдың күні аманында қардан сұрма батандары үшін, денсаулықтарын құртқандары үшін өтемақы төлеуі керек. Өйткені судың астана үйі ғана кеткен жоқ, жанға жылу сыйлайтын қаншама естелік кетті.

3. еліміздің әр аймағы бойынша мүмкін тж бойынша техникалық карта жасалуы керек. Төрт мезгіл түгел ауысатын алып жеріміз бар. Ол төтеннен келеті, аяқ астынан бас салатын, ғайытан тап болатын апат емес. Жыл сайын көтеретін қатын құсап "ойбу, боғ қалды" деп отыру - ұлт. Бәрін де жоспарлауға, алдын алға, болжауға, әрекет қылуға болады. Ниге болса. Мамаң болса. Тж бола қалған жағдайда ликвидацияға дайын тұратын арнайы мамандар, техника естелік алынып, жанартылуы мен жабдықтауын бақылау керек.

4. мем.бюджеттен жыны-той, форум, конференция және т.б. пайдысыз шараларға мараторий жариялансын. Кем дегенде екі-үш жыл. Мемлекет инициіні өткіз жандар бүркемелей алмайды. Абырой айранды тігіліп, көрінген ит-құс жалпаз жатай. Қаншама министрлерге жазылып, қаншама млрд. жұмсаған шаралар көтере алмаған рухымызды айналдарған екі-үш жекеменшік баспа көтеріп тастады. Үш-төрт аңыз, санаулы спортшы мемлекет кемегісіз халықаралық аренада жүр. Сондықтан тиімсіз жолыңдарға тиын жарата бермең.

Халықтың сырттағы жаудан, «20 мың ләңкестен», табиғаттың апатынан, тылсымынан емес, өзінің қауқарсыз және мәшөл билігінен қорқы, сенбеуі, оны қолдамауы жақсы тенденция емес. @tokayev_online
2 апреля 2024 г. · Показать перевод

9 798 590 2 238

perizatmyrzakhmet Қуандық Бишімбаев жалғыз өзі кінәлі ме?

Менің ойымша көп адам кінәлі. Бәрі қаір "қызметшілер қайда қараған, ата-анасы қайда қараған, жанынан қаншама адам өтті, олар неге ара түспеді?" сұрақ қойып жатыр. Бірақ қуандықтың қолындағы қанға қаншама адам жауапты.

- "өйел адамды ұруға болады екен" деп уағыз айтқан дүмше діншілдер
- "өйел тілінен табады" деген әр адам
- "үйге оралма, бізді ұятқа қалдырасың" деген әр ата-ана
- "біз де тағж жегенбіз" деген әр қатын
- "менің ашуыма тиме, осындай қылам" деген әр еркек
- "бірақ" сияқты шоу, ток-шоу, хабар таратқан арна басшылары, продюсерлер, редакторлар...
- "орта" сияқты подкастардың спикерлері
- тауартанушы және тауартанушыға табынушылар
- тағж жеген қатын қатын емес" деген қатын
- тағж жегенін әңгімелетіп жарыстырған қоғам ханымдар
- "ана көзін суабесе" деген мәтелді қолданушылар
- "провокация жасамаң - өлесің" деген әр адам
- "өйел адамның өзінен" деп сұхбат берген әр танымал қатын
- түрлі фильм, сериалдарда алып қашу, ұру, құн қылып ұстау нормалар деп көрсеткен әр продюсер, режиссер, сценарист, актер...
- заңды қатаңдатуы шегіндіріп жатқан әр депутат
- "басқа проблема жоқ па" деген псевдонатороттар
- осы тақырыпқа келгенде позитив өмір сүрудің бренд-амбасадоры болып қалатын әр блогер, журналист
- "ол қас, төмені шегіп тұр, шайқалып тұр" деп жатқан әр адам
- "бұл назар аудару үшін әдейі жасалып жатыр" деп жазатын әр блогер
- және т.б. немқұрай жандар бәрінің қолында Салтанат маркумның және қаза тапқан қыз-келіншектердің қаны бар. Өздеріңді қанша ақтасандар да, қуандық және ол сияқтыларға кісі өлтіруге рұқсат берген - сендер.

4 апреля 2024 г. · Показать перевод

Сурет 1 – perizatmyrzakhmet жазбасы

Instagram қолданушысы orkeni <https://www.instagram.com/p/DEcQ4dXiiqL/?igsh=aXZ4MGRsZG14ZG9h> жариялаған постта мәтін визуалды форматта (сурет арқылы) берілген, бұл вербалды мәтіннен гөрі визуалды семиотиканың басым екенін көрсетеді. Мұндай форматта тілдік нормалардан гөрі қабылдау жылдамдығы мен әсер ету күші маңызды орын алады.

gulsharat жазбасы

<https://www.instagram.com/p/DJ8IYPJon7t/?igsh=NWE3NXN3bWFla2h5> риторикалық сұрақтарға («Қайда бара жатырмыз?», «Әділдік қайда?») құрылған. Бұл синтаксистік тәсіл оқырманды ойландыруға және ортақ моральдық алаңдаушылықты тудыруға бағытталған. Лепті сөйлемдер мен бас әріппен жазылған сөздер («ӘДІЛДІК», «ЖАҢА ҚАЗАҚСТАН») эмоциялық екпінді күшейтеді.

Instagram желісіндегі aset akmoloda жазбасы

<https://www.instagram.com/p/DS2ne1ECNQa/?igsh=ZW9kcXc2ajZmdm9p> мемуарлық-әдеби стильде жазылған. Орфографиялық және пунктуациялық нормалар негізінен сақталған, күрделі құрмалас сөйлемдер мен әдеби лексика басым. Бұл пост әлеуметтік желідегі мәтіндердің барлығы бірдей нормадан ауытқымайтынын, керісінше классикалық жазба тілдің де сақталатынын дәлелдейді.

Facebook қолданушысы Қасым Аманжол

<https://www.facebook.com/share/p/18CvgXNzeX/?mibextid=wwXIfr> жариялаған мәтін аналитикалық-публицистикалық сипатта. Мұнда метафоралық тіркестер ("ауызды аңқитып", "сырттай күліп отыру") мен саяси терминология қатар қолданылып, күрделі синтаксистік құрылымдар арқылы ой жүйелі түрде жеткізілген.

Әлия Садырбаева

<https://www.facebook.com/share/p/1KpchoKETy/?mibextid=wwXIfr> жазбасында қазақ және орыс тілдерінің қатар қолданылуы байқалады. Бұл құбылыс әлеуметтік желілерге тән код-ауысудың айқын көрінісі болып табылады. Мәтін ресми-ақпараттық стильде жазылғанымен, нақты мысалдар мен сандық деректер арқылы публицистикалық реңкке ие.

Instagram желісіндегі kussaiynkyzy

<https://www.instagram.com/reel/DThPXK8DFAA/?igsh=d2JxcWducjQwMmlq>

<https://www.instagram.com/p/DSVfbVqjNRj/?igsh=MXZjdWtqNW1rY3Q3bA> екі жазбасы ғылыми-теориялық және азаматтық дискурстың тоғысын көрсетеді. Бірінші мәтінде халықаралық құқық, криминология терминдері қолданылса, екінші постта феминистік теория ұғымдары ("институционалдық тәжірибе", "құрылымдық тәуелділік") кеңінен қамтылған. Синтаксисі күрделі, логикалық байланысы берік, бұл әлеуметтік желі тілінің ғылыми стильге де бейімделе алатынын дәлелдейді.

Instagram желісіндегі

<https://www.instagram.com/reel/DCjgX9YsTys/?igsh=dmN3aHRqZWRyZWl6> өлең мәтіні

поэтикалық дискурста жатады. Мұнда орфографиялық нормалар сақталған, эмодзилер тек эмоциялық толықтырушы қызмет атқарады. Әлеуметтік желі поэзиясында дәстүрлі өлең құрылымы сақтала отырып, визуалды элементтермен байытылғаны байқалады.

Қорытынды

Зерттеу нәтижелері әлеуметтік желілердегі қазақ тілді мәтіндердің көп қабатты, гибриді лингвистикалық құбылыс екенін дәлелдейді. Тілдік нормадан ауытқулар көбіне қате емес, автордың коммуникативтік мақсатына бағынған саналы таңдау болып табылады. Әлеуметтік желі тілі қазақ тілінің қолданыс аясын кеңейтіп, оның функционалдық мүмкіндіктерін жаңа деңгейге шығарып отыр.

Қорытындысында деректер әлеуметтік желі тілінің өзіндік лингвистикалық бейнесі барын көрсетті. Бұл тілде лексикалық жағынан көп есімдік, неологизмдер, аббревиатуралар мен бәсекелес тілдердің үлестері бар, ал графикалық жағынан – эмодзилер мен көпкодты коммуникация басым. Синтаксистік және орфографиялық деңгейде ресми нормаға қарағанда еркін құрылымдар орын алады. Зерттеушінің көзқарасы бойынша, мұндай өзгешеліктер – әлеуметтік желілердің динамикалық сипатына байланысты қалыптасқан құбылыс. Нақтырақ айтқанда, онлайн-контекст пен жастар мәдениеті тілдік нормаларға жаңа бағыт алып, коммуникацияның экспрессивті және креативті формаларын ынталандыруда. Осыған орай, алынған нәтижелер тіл дамуының жаңа трендтерін түсінуге және әлеуметтік желі тілінің нормалары мен нұсқаларын тереңірек зерттеуге мүмкіндік береді.

ӘДЕБИЕТТЕР:

1. Михайловский, Н. К. Герой и толпа: Избранные труды по социологии. — СПб. : Алтейя, 1998. — 340с.
2. Колобаев В.К., Сеницына Т.А. Лингвостатистический метод описания языка в учебных целях. – Филологический аспект №04 (120), 2025.. <https://scipress.ru/philology/articles/lingvostatisticheskij-metod-opisaniya-yazyka-v-uchebnykh-tselyakh.html>
3. Ербосынова С. З.: ЖАСТАР ЖӘНЕ ЖАҢА МЕДИА: Z БУЫНЫНЫҢ АҚПАРАТТЫ ТҰТЫНУ ӘДЕТТЕРІ. «Qazaq Journal of Young Scientist» халықаралық ғылыми журналы 3 (6), 113-125, 2025 <https://qazaqjournal.kz/qjys/article/view/287>
4. Денмухаметова Э., Юсупова А., Онер М. «Словари как источники информации о татарях». – <https://tsj.enu.kz/index.php/new/article/download/143/110/357>
5. Кушнерук С.Л., Чудинов А.П. Развитие лингвистики информационно-психологической войны: методологическая неоднородность и первые результаты. – Экология языка и коммуникативная практика, № 4(1), 2019, с.105–118 https://discourseworld.ru/electronic-library/stati_na_russkom_yazyke/kushneruk_s_l_chudinov_a_p_2019_razvitie_lingvistiki_informatsionno_psihologicheskoy_voyny_metodolo/

ҚАЗАҚ ТІЛІНДЕГІ БАТА БЕРУ ДӘСТҮРІНІҢ ТІЛДІК ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

Батырбекқызы Д.

Білімгер, І. Жансүгіров атындағы Жетісу университеті,

Талдықорған қ., Қазақстан Республикасы

Ғылыми жетекші: ф.ғ.к., оқытушы-дәріскер **Чалтикенова Л.А.**

І. Жансүгіров атындағы Жетісу университеті, Талдықорған қ., Қазақстан Республикасы

Dianabatyrbekkyzy2005@gmail.com

Мақалада қазақ тіліндегі бата беру дәстүрі лингвомәдениеттану тұрғысынан талданып, оның тарихи негіздері, философиялық мазмұны және тілдік ерекшеліктері қарастырылады. Бата – қазақ дүниетанымындағы киелі сөз мәдениетінің ерекше үлгісі ретінде ұлттық таным, рухани құндылық және әлеуметтік коммуникацияның маңызды формасы болып табылады. Зерттеу барысында бата мәтіндерінің шығу тегі, семантикалық құрылымы, формулалық сипаты және этномәдени қызметі ғылыми еңбектер негізінде сараланады. Сонымен қатар батаның тілдік табиғаты тұрақты тіркестер, метафоралық өрнек, синтаксистік параллелизм және прагматикалық әсер тұрғысынан талданады. Зерттеу нәтижесінде бата мәтіндерінің ұлттық ойлау жүйесін, тілдік код пен мәдени символиканы сақтаушы феномен екендігі анықталады.

Кілт сөздер: бата, лингвомәдениеттану, этнолингвистика, ұлттық дүниетаным, тілдік формула.

В статье традиция благословения (бата) в казахском языке анализируется с точки зрения лингвокультурологии, рассматриваются ее исторические основы, философское содержание и языковые особенности. Бата, как особый образец сакральной культуры слова в казахском мировоззрении, является важной формой национального познания, духовной ценностью и социальной коммуникации. В ходе исследования на основе научных трудов дифференцируются происхождение текстов бата, их семантическая структура, формульный характер и этнокультурная функция. Кроме того, языковая природа бата анализируется с точки зрения устойчивых словосочетаний, метафорических выражений, синтаксического параллелизма и прагматического воздействия. В результате исследования выявлено, что тексты бата представляют собой феномен, сохраняющий национальную систему мышления, языковой код и культурную символику.

Ключевые слова: бата, лингвокультурология, этнолингвистика, национальное мировоззрение, сакральное слово.

The article analyzes the tradition of blessing (bata) in the Kazakh language from the perspective of linguoculturology, examining its historical foundations, philosophical content, and linguistic features. Bata, as a unique example of sacred verbal culture in the Kazakh worldview, represents an important form of national cognition, a spiritual value, and a means of social communication. The study examines the origin of bata texts, their semantic structure, formulaic nature, and ethnocultural functions based on scholarly works. Furthermore, the linguistic nature of bata is analyzed in terms of set phrases, metaphorical expressions, syntactic parallelism, and pragmatic impact. The results of the study show that bata texts are a phenomenon that preserves the national system of thought, linguistic code, and cultural symbolism.

Keywords: bata, linguoculturology, ethnolinguistics, national worldview, sacred word.

Кіріспе

Қазақ халқының рухани мәдениетінде сөз құдіреті ерекше бағаланған. Ауызша дәстүрге негізделген қоғамда тіл тек қарым-қатынас құралы емес, дүниені танудың, ұрпаққа құндылық

жеткізудің негізгі механизмі болған. Осы тұрғыдан алғанда бата беру дәстүрі қазақ тілінің ең көне және мағыналық жағынан терең қабаттарының бірі ретінде қарастырылады. Бата – тек тілек айту формасы емес, ол ұлттық дүниетаным, әлеуметтік иерархия және рухани сабақтастықтың тілдік көрінісі. Қазақ қоғамында бата үлкеннен кішіге бағытталған символдық акт ретінде ұрпақ жалғастығын қамтамасыз еткен мәдени код қызметін атқарған.

Негізгі бөлім

Батаның шығу тегі көне түркілік дүниетаныммен тығыз байланысты екені тарихи-мәдени деректер арқылы дәлелденді. Ежелгі түркі қоғамында сөз тек қатынас құралы емес, ерекше қуатқа ие рухани күш ретінде қабылданған. Сөздің тылсым сипаты туралы түсінік табиғатпен үйлесімді өмір сүрген көшпелі мәдениеттің дүниетанымдық негізінен туындаған. Адам мен табиғат арасындағы шекара нақты ажыратылмаған кезеңде айтылған әрбір сөз белгілі бір энергетикалық ықпалға ие деп сенілген. Сондықтан батаның алғашқы формалары табиғат құбылыстарымен, аспанға табыну, ата-баба рухына сыйыну сияқты сенімдермен сабақтасып жатты. Мұндай дүниетанымда жақсы сөз – жақсылық шақырады, ал теріс сөз – бәле шақырады деген ұстаным кең тараған. Уақыт өте келе бұл тылсымға сенім жүйесі қоғамның рухани эволюциясымен бірге өзгеріске ұшырады. Түркі халықтарының ислам өркениетімен тоғысуы батаның мазмұнына жаңа мағыналық қабат қосты. Егер ерте кезеңде бата табиғат күштерімен байланысты айтылса, ислам дәуірінде ол Аллаға бағытталған дұғалық сипатқа ие бола бастады. Осы кезеңнен бастап бата мәтіндерінде діни терминдер, тағдырға тәуекел ету, құдайдан береке тілеу сияқты ұғымдар жиі кездеседі. Дегенмен исламдық мазмұн көне түркілік негізді толық ығыстырған жоқ, керісінше бұрынғы сенімдермен қабаттаса отырып, араласып, бірігіп (синкретті) сипат қалыптастырды. Соның нәтижесінде бата мәтіндері әрі көне тылсым дүниетанымның ізі сақталған, әрі монотеистік сеніммен байытылған күрделі мәдени феноменге айналды. Мұндай қосқабатты құрылым батаның әмбебаптығын қамтамасыз етті, өйткені ол әр тарихи кезеңде халықтың рухани сұранысына бейімделіп отырды. Батаның бірігу (синкретті) табиғаты оның өміршеңдігін арттырып, дәстүрдің үзілмей жалғасуына мүмкіндік берді. Сондықтан бата тек діни немесе фольклорлық элемент емес, тарихи жадыны, дүниетаным эволюциясын және мәдени сабақтастықты сақтаушы рухани мәтін ретінде бағаланады.

Бата дәстүрінің этномәдени негіздерін ашуда Зейнеп Ахметованың еңбектері ұлттық дүниетаным мен тұрмыстық мәдениеттің терең қабаттарын көрсетуімен ерекшеленеді. «Шуақты күндер» кітабында автор қазақы тәрбие жүйесін жеке естеліктер мен өмірлік тәжірибе арқылы талдай отырып, сөз мәдениетінің отбасындағы орнына ерекше мән береді. Бұл еңбекте бата тек рәсімдік элемент ретінде емес, рухани сабақтастықтың тірі арнасы ретінде сипатталады. Қазақ қоғамында тәрбиенің көп бөлігі ауызша дәстүр арқылы берілгенін ескерсек, бата сол ауызша педагогиканың маңызды тегігі болғаны байқалады. Үлкеннің батасы арқылы жас ұрпаққа тек ізгі тілек емес, өмірлік бағдар, мінез үлгісі, моральдық бағдаршам ұсынылған. Автор ұлттық дүниетанымдағы сөздің тәрбиелік қуатын сипаттай отырып, «бата – ұрпаққа бағытталған рухани бағдар, ол адамның өмірлік жолына сенім ұялатады» деген тұжырым жасайды [1, 112]. Бұл пікір батаның психологиялық әсерін де айқындайды, өйткені бата естіген адам өзін қорғалған, қолдау тапқан тұлға ретінде сезінеді. Мұндай әсер ұжымдық санада сенім мен тұрақтылық қалыптастырып, әлеуметтік байланыстарды нығайтады. Сонымен қатар еңбекте батаның эмоционалдық реңкіне де назар аударылады. Бата айту сәтіндегі дауыс ырғағы, сөйлеу мәнері, орта атмосферасы оның әсерін күшейтетін факторлар ретінде қарастырылады. Бұл батаның тек мәтіндік құрылым емес, тұтас коммуникативтік акт екенін көрсетеді. Осы тұрғыдан алғанда, бата – тілдік форма мен мәдени мазмұнның тұтастығынан туған күрделі феномен. Ол отбасылық институттың беріктігін қамтамасыз етіп, ұрпақтар арасындағы рухани көпір қызметін атқарады. Сондықтан Зейнеп Ахметованың пайымдаулары батаны тек фольклорлық мұра ретінде емес, ұлттық психология мен әлеуметтік тәрбиенің маңызды құралы ретінде тануға мүмкіндік береді. Ойымыз дәлелді болуы үшін біз Зейнеп Ахметованың "Бабалар аманаты" шығармасына сүйенейік.

Зейнеп Ахметованың “Бабалар аманаты” еңбегінде қазақтың ауызекі тіліндегі тілек-баталардың мәні терең ашылады. Кітапта бата жай ғана ізгі тілек емес, жас ұрпаққа өмірлік бағдар беріп, тәрбие мен даналықты насихаттайтын құрал ретінде қарастырылған. Атап көрсетер болсақ:

*Ақ жүрек болып жолдасың,
Адалдық сені қолдасын!
Алымды болсын шабысың,
Найзадай болсын намысың!
Ер жігітке бәрі — сын,
Қиындық көрсең, мұқалма!
Ауырлық көрсең, жұқарма!
Дақ түспесін ар мен бағыңа,
Аман барып, есен қайт,
Мақсат еткен жолыңа!*

Біздің пайымдауымызша, бұл үзіндіде адамға адал, намысты, қайсар болу туралы ізгі тілектер айтылады. Үзіндідегі ақ жүрек тіркесі – адал, таза ниетті адам дегенді білдіріп тұр, ал адалдық сөзі – шыншылдық, әділдік қасиетті білдіріп тұр. Намыс сөзі – ар, абырой, ерлік қасиетті білдіреді, ал ер жігіт сөзі – батыл, жауапты азамат мағынасында қолданылған. Ар, бағы, мақсат сөздері – адам өміріндегі рухани құндылықтарды білдіреді. Бұл үзіндідегі көркемдегіш құралдар: теңеу: Найзадай болсын намысың! (Намысты найзаға теңеу). Эпитет (бейнелеуіш сын есім): Ақ жүрек, ақ жол. Сонымен қатар қарсы қою (антитеза) белгілері бар: Қиындық – мұқалма, ауырлық – жұқарма бұл жерде қиындық пен беріктік қатар қойылған. «Үлкен азамат бол!», «Бақытты бол!», «Өркенің өссін!», «Өмір жасың ұзақ болсын!» деген баталы сөздер үлкендердің, көбіне ата-әжелеріміздің жас ұрпаққа жақсы өмір, ұзақ ғұмыр, табыс тілеуімен сипатталады. Бұл баталы сөздердегі үлкен азамат бол дегені – елге пайдалы, беделді адам бол деген тілекті білдіріп тұр, ал бақытты бол дегені – қуанышқа, игілікке толы өмір сүр деген ізгі тілек. Өркенің өссін дегені – бақытты әрі табысты өмір сүр мағынасында қолданылып тұр, ал өмір жасың ұзақ болсын – ұзақ ғұмыр сүр деген ізгі ниетін білдіреді. Бұл баталы сөздерде “Өркенің өссін!” тіркесі метафора өркен сөзі адамның табысы мен әлеуетін бейнелеп тұр.

*“— Уа, мал базарлы болсын!
— Айтқаның келсін!
— Сауданың сәтін берсін!
— Өзіңе де сәттілік тілеймін!
— Мал пұлы игілігіңе бұйырсын.*

— Періштенін құлағына шалынсын! —” менің ойымша, бұл баталы сөздер адамдардың бір біріне айтатын ізгі тілектері, сауда-саттықтың сәтті болып, береке әкелуін тілейді. Бұл үзіндідегі мал базарлы болсын тіркесі – малды жақсы сатып, саудаң жүрсін деген тілекті білдіріп тұр, ал айтқаның келсін – сөзің орындалсын мағынасында қолданып тұр. Сауданың сәтін берсін тіркесі – саудаң табысты болсын, ал сәттілік тілеймін тіркесі – ісің оң болсын мағынасын білдіріп тұр. Мал пұлы игілігіңе бұйырсын – тапқан ақшаң өз пайдаңа жұмсалсын; періштенің құлағына шалынсын тілегі – айтылған тілек қабыл болсын деген сенімді білдіріп тұр. Бұл баталы сөздерде метафора, яғни ауыспалы мағына бар: Періштенің құлағы – бұл жерде “періштенің назары, көңілі” деген мағынада айтылып тұр. «Төрт құбылаң тең болсын, маңдайың ашық болсын» деп бақ-береке, абырой, жарқын болашақ тілейді [2, 120]. Төрт құбылаң тең болсын – адамның өміріндегі барлық жағдайдың, яғни денсаулық, отбасы, дәулет, абыройдың толық және үйлесімді екенін білдіретін тіркес, ал маңдайың ашық болсын деген – батада адамға жақсылық, бақыт, қиындықтан аман өту тілеген дәстүрлі сөз. Бұл баталы сөздерде көркемдегіш құралдар қолданылған, атап көрсетсек: метафора- төрт құбылаң тең болсын тіркесі төрт тарап, яғни

солтүстік, оңтүстік, шығыс, батыс мағынасын береді бірақ бұл жерде географиялық бағыт емес, адамның өмірдегі жолы, бағыт-бағдары ауыспалы мағынада айтылып тұр, ал маңдайың ашық болсын тіркесіндегі маңдай сөзі адамның дене мүшесін емес, тағдыр, бақ, ырыс ұғымын білдіріп тұр. Эпитет: Ашық маңдай – тұрақты тіркес. Мұндағы ашық сөзі эпитет қызметін атқарып, "маңдайдың" сапасын, күйін бейнелеп тұр. Ерте заманнан үлкеннің батасын алу жақсы ырым болып саналады. «Қарағым, құдай қолыңа қуат берсін, біз секілді ақ шашты, сары тісті әже бол!» деген тіркес ұзақ өмір сүріп, бақытты ғұмыр тілейді [2, 192]. Бұл баталы сөздердегі Құдай қолыңа қуат берсін тіркесі – күш-қуат, денсаулық берсін деген тілек, ал біз секілді ақ шашты, сары тісті әже бол – ұзақ өмір сүріп, тәжірибелі, бақытты қарияға айнал деген мағынаны білдіріп тұр. Бұл баталы сөздерде метафора, эпитет және перифраз көркемдегіш құралдары қолданылған. Метафора: Қолыңа қуат берсін – бұл жерде "қуат" тек физикалық күш емес, өмірлік энергия, денсаулық, төзімділік, бақыт деген кең ұғымды білдіріп тұр. Эпитет: ақ шашты – жастықтың, тәжірибенің, өмірлік даналықтың белгісі; сары тісті – қарттықтың, ұзақ ғұмырдың бейнесі. Перифраз: "Ұзақ жаса", "көп жаса" деп тікелей айтпай, оны "ақ шашты, сары тісті әже бол" деп әдемілеп, айналдыра жеткізу – перифраздың бір түрі. Жалпы бата арқылы үлкендер өздерінің ізгі ниетін, ақ тілегін білдіріп, жас ұрпаққа жақсы өмір, бақыт пен береке тілеген. Сол себепті де қазақ халқында үлкеннің батасын алу ерекше құрметті әрі маңызды дәстүр болып саналады. Шығармада қолданылған «Құдай маңдайыңа берсін!», «Басыңа бақ берсін!», «Үбірлі-шүбірлі бол!» деген сөздер біздің пайымдауымызша тек тілдік бірліктер ғана емес, қазақ халқының мәдени және рухани дәстүрін бейнелейтін лингвомәдени элементтер болып табылады. Бұл өмірінде бақыт пен сәттілік қатар жүрсін, өмірің шаттыққа толы болсын, ұрпақтан ұрпаққа жалғасатын дәулет берсін деген ізгі тілекті білдіреді. Баталы сөздердегі көркемдегіш құралдарға тоқталсақ: Метафора: «Маңдай» сөзі бұл жерде жай ғана дене мүшесі емес, ол адамның тағдыры, жазмышы, бақыты деген ұғымдардың орнына қолданылған; «Бақ» дегеніміз — көзге көрінбейтін, қолмен ұстауға келмейтін дерексіз ұғым. Ол адамның жанына, тағдырына қонып, оны сүйемелдейтін киелі күш. Аллитерация мен ассонанс: «Үбірлі-шүбірлі» деген сөздер дыбыстық қайталауға құрылған. «Ү» және «і» дыбыстарының үндесуі тілектің әуезділігін арттырып, құлаққа жағымды естіледі. Бұл — халық ауыз әдебиетіне тән дыбыстық безендіру. «Өмірің озғақ, киімің тозғақ болсын!» деген адамның өмірі ұзақ болып, көп жасап, берекелі ғұмыр сүрсін деген мағынаны білдіреді [2, 209]. Өмірің озғақ болсын – ұзақ өмір сүр, өмірің ұзақ әрі берекелі болсын деген ізгі ниетті білдіріп тұр, ал киімің тозғақ болсын дегені – киімің көп киіліп, тозып, қажып, тұрмысың мол болсын деген ізгі тілек. Бұл үзіндіде антитеза, эпитет, метафора қолданылған: Антитеза: өмірің озғақ, киімің тозғақ болсын деп екі ұғым бір-біріне қарсы қойылған. Бірі — жақсы (өмірдің ұзақтығы), екіншісі – жағымсыз (киімнің тозуы) сияқты көрінгенімен, бұл жерде киімнің тозуы да жақсы мағынада айтылып тұр. Себебі киім тозу үшін оны көп кию керек, ал көп кию — ұзақ жасаудың, белсенді өмір сүрудің белгісі. Эпитет: озғақ өмір – "озғақ" сөзі эпитет қызметін атқарып, өмірдің сапасын, ұзақтығын бейнелейді; тозғақ киім – "тозғақ" сөзі киімнің күйін, жағдайын сипаттайтын эпитет. Метафора: озғақ — бұл сөз "озу" етістігінен шыққан. Озу – алға шығу, асып түсу, артық болу дегенді білдіреді. "Өмірің озғақ" дегені – өмірің ұзақ болсын, көп жаса, басқалардан асып түс деген мағынада қолданылған метафора; тозғақ — "тозу" етістігінен шыққан. Киімнің тозуы арқылы өмірдің өткендігі, уақыттың ұзақтығы бейнеленіп тұр. Киім тозса, адам көп жасаған, көп киген деген сөз.

“Атадан ұл туса игі,

Ата жолын қуса игі.

Балаңды жұрт мақтаса,

Бәрінен де сол игі, —” менің ойымша, бұл жолдарда ұл баланың дүниеге

келіп, ата жолын жалғастырып, жақсы тәрбие алып өсуі тілінеді. Атадан ұл туса игі, ата жолын қуса игі тіркесі – ұрпақ, яғни ұл баланың дүниеге келіп, ата жолын, дәстүрін, әдет-ғұрпын

сақтасын деген ниетін білдіріп тұр, ал баланды жұрт мақтаса, бәрінен де сол игі дегені – балаң қоғамда қадірлі, абыройлы болсын деген ізгі тілекті білдіреді. Метафора: «Ата жолын қуу» – бұл жерде «жол» деген сөз метафора. Ол — атаның өмірлік тәжірибесі, дәстүрі, ісі, мамандығы, адамгершілік принциптері. Бұл – кең мағынадағы метафора; «Игі» сөзінің өзі – жақсылықтың, қайырлылықтың, берекенің символы. Бұл үзіндіде Ауызекі сөйлеу стилінің белгілері бар: Қарапайым сөздер-игі, қуса, жұрт, бәрі, туса; Тұрмыстық лексика-ата, ұл, бала, жол; Жиі қолданылатын сөздер-игі (қайталану); Қарапайым сөйлем құрылымы-барлық жолдар жай сөйлем; Ауызекі тілде жиі кездесетін шылаулар-«де» (бәрінен де).

“Көкек келді, көктем келді,

Көкек келсең, көптен бер,

Көптен берсең, көпке бер!” — бұл жолдарда көктемнің келуімен

бірге береке мен молшылық тілеу мағынасы көрінеді [2, 349]. Біздің пайымдауымызша бұл үзіндідегі көкек келді, көктем келді сөзі – көкек құсы мен көктемнің келуі табиғаттың жаңарғанын, берекенің басталуын білдіріп тұр, ал көкек келсең, көптен бер деген – көкекке берілу, яғни адамдардың жақсылық, молшылық тілегі арқылы табиғатқа тілек айтуы. Көптен берсең, көпке бер – алғанын молшылықпен, адалдықпен бөліс, жақсылықты басқаларға таратуды білдіріп тұр. Бұл үзіндіде аллитерация қолданылған: әр жолда «к» және «кө» буындары қайталанып, өлеңге ерекше әуезділік пен ырғақ беріп тұр. Бұл – аллитерацияның (дауыссыз дыбыстардың қайталануы) күшті үлгісі. Бұл өлең жолдарында ауызекі сөйлеу стиліне тән белгілер бар: қарапайым сөздер: келді, келсең, берсең, бер; қайталаулар: көкек, көп; қысқа әрі нұсқа жолдар.

“Е, құдайым оңдасын!

Қызыр келіп, қолдасын.

Бас аман, мал түгел боп,

Береке-бірлік орнасын!” – бұл адамға амандық, береке мен бірлік,

сонымен қатар ел ішінде тыныштық, отбасыда молшылық пен татулық болсын деген ниетті білдіреді [2, 354]. Қазақ дәстүрінде құдайдан, қасиетті тұлғалардан (Қызыр) көмек тілеп, адамға игілік, береке мен бірлік тілеу – қалыпты баталық үлгі болып табылады. Бас аман, мал түгел, береке-бірлік орнасын – қазақ халқының өмірлік құндылықтарын білдіреді: денсаулық, мал-мүлік, ынтымақ. Бұл үзіндіде эпитет қолданылған: “бас аман”, “мал түгел”. Сонымен қатар ауызекі сөйлеу стилінің белгілері бар – «Е, құдайым оңдасын! Қызыр келіп, қолдасын.» – бұл жерде тіл табиғи, көңіл-күй білдіретін ауызекі формада айтылған.

“Сұрасаң, міне, бата,

Дарысын Қызыр ата,

Қызырың қияласын;

Бақ-дәулет ұяласын,

Ел қорғаны — батыр бол!

Ел жырауы — ақын болу

Төбеңде көк шатыр болсын!

Тілегіңді тәңірім қабыл етіп,

Жұртқа ісің мақұл болсын, әумин!” – бұл жолдарда адамға бақ-дәулет,

абырой, істеген ісі жұртқа пайдалы әрі қабыл болсын деген ізгі ниет білдіріледі [2, 359]. «Дарысын Қызыр ата, қызырың қияласын, бақ-дәулет ұяласын» деген жолдар молшылық пен сәттілік тілейтін мағынаны білдіріп тұр. Ал «Ел қорғаны – батыр бол, ел жырауы — ақын бол» деген тіркестер адамның батыл, дарынды болып, елге қызмет етсін деген ниетті білдіріп тұр. Сонымен қатар, «Төбеңде көк шатыр болсын» деген сөздер адамның өмірі тыныш әрі бақытты болсын деген тілекті білдіреді. Соңында «Тілегіңді тәңірім қабыл етіп, жұртқа ісің мақұл болсын» деп, айтылған тілектердің орындалуын сұрайды. Үзіндідегі эпитеттер мен бейнелі сөздер: «Дарысын Қызыр ата» – Қызырдың сый-құрметін, қасиетін ерекше білдіру;

«Қызырың қияласын» – «қияласын» сөзі арқылы күш-қуат пен игілік тілегі бейнеленген; «Бақ-дәулет ұяласын» – бақ пен дәулетті ұяға салыстыру арқылы бейнелі тіл қолданылған; «Төбеңде көк шатыр болсын» – амандық пен тыныштықты көк шатыр символымен бейнелеу. Ауызекі сөйлеу және риторикалық тілек: «Дарысын Қызыр ата, Қызырың қияласын» – тілдік форма жеңіл, ауызекі стильде; «Тілегінді тәңірім қабыл етіп» – риторикалық дұға түрінде айтылған тілек; «Жұртқа ісің мақұл болсын, әумин!» – тілек пен дұғаның күшейтілген формасы, «әумин» сөзі арқылы бекітілген.

*“Көже істеген келіндер
Көпке жаққан елшіл бол!
Бозторғайдай төлшіл бол!
Ор қояндай көзді бол!
Шешен тілді сөзді бол!
Өркенді бол, ойлы бол!
Өз құрбыңның алды бол!”* – бұл батада келіннің елге ұнаған, тәрбиелі,

сөзге шешен, ойлы және өркенді болуын тілейді [2,359]. Бұл үзіндідегі «Бозторғайдай төлшіл бол» деген тіркес оның отбасына адал, сүйікті болуын білдірсе, «Ор қояндай көзді бол» – нәзік, назды болу тілегі. Сонымен қатар, «Өз құрбыңның алды бол» деген сөздер келіннің айналасында беделді, үлгілі болып өсуін меңзейді. Үзіндідегі эпитеттер мен бейнелі сөздер: «Көпке жаққан елшіл бол!» – «елшіл» сөзі арқылы мінез-құлық қасиетін бейнелейді; «Бозторғайдай төлшіл бол!» – бозторғайға теңеу арқылы адалдық, балаларына қамқорлық қасиетін бейнелейді; «Ор қояндай көзді бол!» – қоянға теңеу арқылы зерек, байқағыш болуды білдіреді; «Шешен тілді сөзді бол!» – шешендік, сөздің мәнін, мәнерін сипаттайды; «Өркенді бол, ойлы бол!» – «өркенді» сөзін қолданып дамыған, көркеюге ұмтылатын қасиетті береді. Теңеу: «Бозторғайдай төлшіл бол!» – бейнелі теңеу, табиғаттағы құс мінезін адамға ұқсатып қолдану; «Ор қояндай көзді бол!» – қоянның көзін зерек, сақ болумен теңестіру. Ауызекі сөйлеу стилі: «Көже істеген келіндер» – тілдің жеңіл, ауызекі формасы; барлық сөйлемдер тілек формасында («бол!») – риторикалық әсер береді, оқырманға тілек білдіру.

Зейнеп Ахметованың «Күретамыр» еңбегінде ұлттық болмысты сақтаудағы дәстүрлі сөз үлгілерінің рөлі тереңірек қарастырылады. Онда бата халық жадын сақтаушы рухани арна ретінде сипатталып, «баталы сөз – халықтың ішкі мәдени иммунитетін қалыптастыратын тетік» деп бағаланады [3, 87]. Бұл тұжырым батаның мәдени тұрақтылықты қамтамасыз ететін тілдік механизм екенін көрсетеді. Сонымен қатар еңбекте бата мәтіндерінің табиғилығы мен ауызекі дәстүрге тән импровизациялық сипаты атап өтіледі.

Этнолингвистикалық талдау тұрғысынан бата мәтіндерінің мазмұнын түсіндіруде Е.Жанпейісовтің зерттеулері ерекше теориялық негіз ұсынады. Ғалым ұлттық тілдегі сөздердің тек номинативтік қызметпен шектелмейтінін, олардың мәдени жадты сақтайтын күрделі семиотикалық жүйе екенін дәлелдейді. «Қазақ тілінің этномәдени лексикасы» еңбегінде автор тіл мен мәдениеттің өзара байланысын талдай отырып, әрбір этномәдени бірліктің артында халықтың тарихи тәжірибесі мен дүниетанымы жатқанын білдіреді. Бұл тұрғыдан қарағанда бата мәтіндері этнолингвистикалық дереккөз ретінде ерекше құнды, өйткені оларда ұлттық сананың тұрақты концептілері жинақталған. Ғалым «этномәдени лексика халықтың тарихи тәжірибесін сақтайтын тілдік код» екенін атап өтеді [4, 45]. Менің ойымша, бұл тұжырым батаның семантикалық құрылымын тереңірек ұғынуға мүмкіндік береді. Бата мәтіндерінде жиі кездесетін «ақ жол», «ырыс», «береке», «шаңырақ» сияқты сөздер сырттай қарағанда қарапайым тілек формалары болып көрінгенімен, олардың астарында кең мәдени мазмұн жатыр. Мәселен, «ақ жол» тіркесі қазақ дүниетанымында тек сәттілік емес, адам өмірінің дұрыс бағытта өрбуін білдіретін символдық ұғым ретінде қалыптасқан. Сол сияқты «шаңырақ» сөзі отбасы ұғымынан әлдеқайда кең мағынада қолданылып, тұтастықты, ұрпақ жалғастығын, әлеуметтік бірлікті білдіреді. Мұндай символдық лексемалар батаның мазмұнын поэтикалық әрі философиялық деңгейге көтереді. Сонымен қатар бата мәтіндеріндегі этномәдени лексика ұжымдық сананың тұрақтылығын

камтамасыз етеді, өйткені ол ұрпақтан ұрпаққа өзгеріссіз берілетін мәдени код қызметін атқарады. Осы тұрғыдан алғанда, Жанпейісов ұсынған тұжырымдар бата мәтіндерін жай фольклорлық мұра емес, ұлттық дүниетанымның тілдік моделі ретінде қарастыруға мүмкіндік береді. Сондықтан бата тіліндегі символдық бірліктерді зерттеу этнолингвистика мен лингвомәдениеттану тоғысындағы маңызды бағыттардың бірі болып табылады.

Әбдуәли Қайдардың этнолингвистикалық тұжырымдары бата феноменін терең мәдени-тілдік жүйе ретінде қарастыруға мүмкіндік береді. Ғалымның еңбектерінде тіл тек қатынас құралы емес, ұлттың тарихи жадын, дүниетанымын және рухани тәжірибесін сақтаушы күрделі құрылым ретінде түсіндіріледі. «Қазақтар ана тілі әлемінде» зерттеуінде тіл мен ұлттың өзара ажырамас тұтастығы жан-жақты талданып, дәстүрлі сөз үлгілерінің мәдени сабақтастықты қамтамасыз етудегі рөлі айқындалады. Бұл еңбекте тұрақты сөз формулаларының ұжымдық сананы қалыптастырудағы орны ерекше атап өтіледі. Ғалым «тіл – ұлттың генетикалық коды, ал тұрақты сөз формулалары сол кодтың сақтаушысы» деген тұжырым ұсынады [5, 214]. Осы пайымдау бата мәтіндерінің құрылымдық табиғатын түсіндіруде маңызды теориялық негіз береді. Батадағы қалыптасқан тілдік үлгілер кездейсоқ пайда болмаған, олар ғасырлар бойы сұрыпталып, халықтың тәжірибесі арқылы бекіген мәдени формулалар болып табылады. Мұндай формулалық құрылым батаның ауызша дәстүр жағдайында тұрақты сақталуына ықпал еткен. Өйткені қайталанып айтылатын тілдік модельдер есте сақтауды жеңілдетіп, мәтіннің өзгеріссіз берілуін қамтамасыз етеді. Сонымен қатар тұрақты формулалар батаның прагматикалық әсерін күшейтеді, себебі тыңдаушы санасында таныс құрылымдар сенімділік пен салтанат сезімін қалыптастырады. Батаның формулалық сипаты оның ритуалдық табиғатымен де сабақтас, өйткені белгілі бір әлеуметтік жағдайда айтылатын сөздердің алдын ала қалыптасқан үлгіде болуы сол әрекеттің мәдени маңызын арттырады. Осы тұрғыдан алғанда, Қайдардың тұжырымдары бата мәтіндерін тек көркем сөз үлгісі емес, ұлттық мәдени кодты сақтайтын құрылым ретінде тануға мүмкіндік береді. Сондықтан бата тіліндегі тұрақты формулаларды зерттеу этнолингвистикадағы негізгі бағыттардың бірі ретінде қарастырылып, тіл мен мәдениет сабақтастығын айқындайтын маңызды дерек көзі болып табылады.

Рәбиға Сыздықтың зерттеулері бата тілінің тарихи-семантикалық қабатын ашуда ерекше ғылыми маңызға ие. Ғалым тілдегі сөздердің тек қазіргі мағынасымен шектелмейтінін, олардың артында ұзақ тарихи даму жолы жатқанын дәлелдей отырып, ұлттық тілдің мәдени жадымен тығыз байланысын көрсетеді. «Сөздер сөйлейді» еңбегінде сөздердің шығу төркіні, мағыналық эволюциясы және тарихи қолданыс аясы жан-жақты талданып, көне ұғымдардың қазіргі тілдік санадағы көрінісі сараланады. Бұл зерттеу бата мәтіндерін талдауда аса құнды, өйткені бата – көне түркілік элементтер ең көп сақталған тілдік қабаттардың бірі. Ғалым «тілдегі көне сөздердің сақталуы – халық жадындағы мәдени қабаттардың үзілмегенін көрсетеді» деген тұжырым жасайды [6, 63]. Осы пайымдау батаның уақыт пен кеңістіктен тыс тұрақтылыққа ие мәдени мәтін екенін айқындайды. Бата құрамында жиі кездесетін «пәле-жала жоламасын», «жолың болсын», «тәңір жарылқасын» тәрізді тіркестер тілдің көне кезеңдерінен жеткен семантикалық үлгілерді сақтайды. Мұндай көне түркілік сөздер тек тілдік қалдық емес, халықтың дүниетанымдық тәжірибесінің көрінісі ретінде қызмет атқарады. Сонымен қатар бата тіліндегі көне лексемалар оның поэтикалық әсерін күшейтіп, мәтінге салтанатты реңк береді. Көне түркілік элементтердің сақталуы батаның ритуалдық сипатына да байланысты, өйткені салттық мәтіндер өзгеріске баяу ұшырайды және дәстүрлі формасын ұзақ уақыт сақтайды. Осы тұрғыдан алғанда, Сыздықтың тұжырымдары бата тілін тарихи лингвистика мен лингвомәдениеттану тоғысындағы құбылыс ретінде қарастыруға мүмкіндік береді. Бата мәтіндеріндегі көне түркілік сөздерді зерттеу ұлттық тілдің эволюциясын, мәдени сабақтастықты және рухани дүниетанымның тұрақтылығын тануға жол ашады. Сондықтан бата тіліндегі көне семантикалық қабатты талдау қазақ тілінің тарихи дамуын түсінудегі маңызды бағыттардың бірі болып табылады.

Жоғарыда қарастырылған ғылыми еңбектерді тұжырымдай келе, бата беру дәстүрінің тілдік ерекшеліктерін бірнеше бағытта сипаттауға болады.

Біріншіден, бата мәтіндері формулалық құрылымымен ерекшеленеді. Олар белгілі бір синтаксистік модельдерге негізделеді. Мысалы, «ақ жол берсін», «жасың ұзақ болсын», «төріңнен бақ таймасын» сияқты құрылымдар параллельді синтаксиске негізделген. Мұндай параллелизм батаның ритмикалық әрі әсерлі болуына ықпал етеді.

Екіншіден, батаның семантикалық жүйесінде метафоралық ойлау басым. Қазақ тіліндегі кеңістік, табиғат және отбасы ұғымдары символдық мәнге ие. Мысалы, «шаңырағың биік болсын» тіркесі тек отбасының берекесін емес, әлеуметтік мәртебені де білдіреді. Бұл метафоралық құрылым ұлттық дүниетанымның тілдік бейнесін көрсетеді.

Үшіншіден, батаның прагматикалық қызметі ерекше. Бата тек ақпарат жеткізбейді, ол тыңдаушыға эмоционалдық және рухани әсер етеді. Бата айту сәтінде сөйлеушінің мәртебесі, интонациясы, контекст маңызды рөл атқарады. Сондықтан бата – тілдік акт қана емес, мәдени ритуал.

Төртіншіден, бата мәтіндерінде синтаксистік ықшамдық байқалады. Көп жағдайда қысқа, бірақ мағынасы терең сөйлемдер қолданылады. Бұл ауызша дәстүрге тән ерекшелік. Қысқа құрылым есте сақтауды жеңілдетіп, ұрпақтан ұрпаққа берілуіне жағдай жасаған.

Практикалық тұрғыдан алғанда, бата мәтіндерін зерттеу қазіргі тіл білімінде бірнеше бағытта қолданылуы мүмкін. Біріншіден, ұлттық мәдени кодты сақтауда. Бата мәтіндерін оқу бағдарламасына енгізу жастардың ұлттық дүниетанымын қалыптастыруға ықпал етеді. Екіншіден, лингвомәдениеттанулық зерттеулерде. Бата мәтіндері тіл мен мәдениеттің өзара байланысын талдауға мүмкіндік береді. Үшіншіден, қазіргі коммуникацияда. Бата формулалары қазіргі дискурсқа бейімделіп, жаңа мәдени контексте қолданылып келеді.

Қорытынды

Қорытындылай келе, қазақ тіліндегі бата беру дәстүрі – ұлттық мәдениеттің тілдік айнасы. Бата тек ізгі тілек қана емес, ұрпаққа өмірлік бағдар беретін, тәрбие мен даналықты насихаттайтын құрал болып саналады. Ол тарихи тәжірибені, дүниетанымды және рухани құндылықтарды сақтаушы феномен ретінде ерекше маңызға ие. Баталы сөздер арқылы адалдық, қайсарлық, батылдық, береке, бақыт сияқты құндылықтар насихатталады. Бата – жай тілектер айту формасы ғана емес, ол қазақтың ұлттық дүниетанымын, қоғамдағы әлеуметтік тәртіпті және рухани сабақтастықты бейнелейтін тілдік құбылыс. Бата мәтіндерінің тілдік табиғаты формулалық құрылым, символдық семантика және прагматикалық әсер арқылы көрінеді. Сондықтан бата – тек фольклорлық мұра емес, қазақ тілінің терең мәдени қабатын танытатын лингвомәдени құбылыс. Бұл дәстүрді ғылыми тұрғыдан зерттеу ұлттық тілдің болмысын терең түсінуге мүмкіндік береді.

ӘДЕБИЕТТЕР:

1. Ахметова З. Шуақты күндер. – Алматы: Алматыкітап баспасы, 2016. – 352 б.
2. Ахметова З. Бабалар аманаты: Естелік-эссе. – Алматы, 2017. – 84, 94, 115, 120, 191, 192, 209, 317, 349, 354, 359 б.
3. Ахметова З. Күретапыр. – Алматы: Алматыкітап баспасы, 2021. – 320 б.
4. Жанпейісов Е. Қазақ тілінің этномәдени лексикасы. – Алматы: Ғылым, 1989. – 168 б.
5. Қайдар Ә. Қазақтар ана тілі әлемінде. – Алматы: Дайк-Пресс, 2009. – 784 б.
6. Сыздық Р. Сөздер сөйлейді. – Алматы: Арыс, 2014. – 256 б.

UDK 37.018.43:004.8

THE ROLE OF ARTIFICIAL INTELLIGENCE IN THE PERSONALIZATION OF THE EDUCATIONAL PROCESS: OPPORTUNITIES AND CHALLENGES

Zh. Begalieva

*Bachelor's Student, E.A. Buketov Karaganda University,
Karaganda, Republic of Kazakhstan
begalieva.zhansaia@gmail.com*

M. Otynshieva

*Professor, E.A. Buketov Karaganda University,
Karaganda, Republic of Kazakhstan*

The article examines the role of artificial intelligence (AI) in the personalization of the educational process. In the context of modern digital technologies, AI enables the adaptation of learning content, consideration of individual learner characteristics, and improvement of learning effectiveness. The paper also analyzes the main opportunities and advantages of AI implementation, as well as key challenges such as data security, algorithm transparency, and ethical issues. The results highlight the importance of the effective and responsible use of AI in the education system.

Keywords: *Personalized learning, artificial intelligence, adaptive learning, educational technologies, ethical aspects*

Мақалада білім беру үдерісін жекелендірудегі жасанды интеллекттің (ЖИ) рөлі қарастырылады. Заманауи цифрлық технологиялардың дамуы жағдайында ЖИ оқыту мазмұнын бейімдеуге, білім алушылардың жеке ерекшеліктерін ескеруге және оқу тиімділігін арттыруға мүмкіндік береді. Сонымен қатар, мақалада ЖИ енгізудің негізгі мүмкіндіктері мен артықшылықтары, сонымен бірге деректер қауіпсіздігі, алгоритмдердің ашықтығы және этикалық мәселелер сияқты негізгі қиындықтары талданады. Зерттеу нәтижелері білім беру жүйесінде ЖИ-ді тиімді және жауапты қолданудың маңыздылығын көрсетеді.

Кілт сөздер: *Жекелендірілген оқыту, жасанды интеллект, бейімделген оқыту, білім беру технологиялары, этикалық аспектілер.*

В статье рассматривается роль искусственного интеллекта (ИИ) в персонализации образовательного процесса. В условиях развития современных цифровых технологий ИИ позволяет адаптировать содержание обучения, учитывать индивидуальные особенности обучающихся и повышать эффективность обучения. Кроме того, в статье анализируются основные возможности и преимущества внедрения ИИ, а также ключевые проблемы, такие как безопасность данных, прозрачность алгоритмов и этические аспекты. Результаты исследования подчеркивают важность эффективного и ответственного использования ИИ в системе образования.

Ключевые слова: *Персонализированное обучение, искусственный интеллект, адаптивное обучение, образовательные технологии, этические аспекты* Аннотация на казахском языке

Introduction

In the context of rapid development of digital technologies, personalization of education is becoming one of the key tasks of modern learning. Traditional approaches no longer fully consider individual characteristics of students, such as learning pace, interests, and level of preparation. In this context, artificial intelligence (AI) acts as an effective tool that can analyze educational data, adapt learning content, and support participants of the educational process in decision-making. Opportunities of Artificial Intelligence in Personalized Learning One of the main advantages of AI is the ability to

create an adaptive learning environment. These systems can dynamically adjust the difficulty of learning materials and the sequence of tasks according to the student's level of knowledge. This helps to avoid overload or, overly, too simply tasks, increasing learning effectiveness. It also enables to create individual learning paths. Each student gets a unique learning route that takes into account their goals, interests, and preferences. This increases motivation and engagement in the learning process. An important aspect is real-time progress monitoring.

By analyzing data about performance, activity, and behavior, the system can quickly identify gaps in knowledge and suggest ways to fix them. In addition, AI provides personalized recommendations by selecting learning materials, exercises, and additional resources that match the student's current needs. Intelligent systems can act as virtual tutors, offering 24/7 support, explaining mistakes, and guiding the learning process. Automated assessment also plays an important role. It allows fast checking of tasks, gives detailed feedback, and saves teachers' time. In addition, behavior and motivation models – such as game elements, achievements, and social interaction – help maintain learning motivation. Special importance is given to the integration of multimodal data: analysis not only of test results but also of activity, time, engagement, and other behavioral signals.

This makes personalization more accurate and deeper. Challenges of AI Implementation Despite its advantages, the implementation of AI in education has several serious challenges. First of all, there are issues of data privacy and security. AI requires collecting large amounts of information, so it is important to follow strict data protection rules and minimize data collection. Another problem is data quality and possible bias. Errors or biased data can lead to incorrect recommendations and unfair treatment of students. It is also important to ensure transparency and explainability of these systems. Students and teachers should understand why certain recommendations are made.

The role of the teacher is also very important. AI should support, not replace the teacher. Human interaction and communication skills remain essential parts of education. Other challenges include the need for strong infrastructure, integration with educational systems (LMS, platforms, and services), and equal access to technology to avoid increasing the digital gap. Ethical and Social Aspects The use of AI in education raises several ethical issues. It is necessary to ensure transparency of algorithms and understanding of how recommendations are created and what data is used. Data control is also important: minimal data collection, safe storage, and the ability to delete data.

The participation of parents or guardians is especially important, particularly for younger students. They should be informed and involved in setting learning paths. It is also important to prevent discrimination based on social, cultural, or other factors. AI should support equal opportunities, not increase inequality. Practical Recommendations for Implementation For effective implementation of AI in education, a step-by-step approach is needed. It is recommended to start with pilot projects, testing technologies in specific courses or groups and collecting feedback. Teachers should be trained to work with data and understand AI recommendations. It is also necessary to ensure strong data protection and regularly check the quality of AI models, including audits and updates. At the same time, it is important to keep a balance between technology and the human factor, combining automation with personal guidance from teachers. Accessibility should also be considered by making systems compatible with different devices and suitable for different groups of students. The Future of Personalization with AI In the future, AI will make personalized education even more advanced and accurate. Hybrid learning models, combining online and offline education, will become more common.

The use of multimodal data, including emotions and behavior, will allow more precise adaptation of learning content. It will also help predict labor market needs and adjust educational programs to future job requirements. The role of parents and mentors will increase, as they will have tools to monitor and manage learning progress.

Conclusion

Artificial intelligence offers significant opportunities for personalization of education, making learning more flexible, effective, and focused on individual needs. However, its implementation requires a careful and responsible approach that considers technological, ethical, and social aspects. Only with a proper balance between AI and the role of the teacher can we create an educational environment that supports personal development and improves the quality of education.

REFERENCES:

1. Stuart Russell, Peter Norvig. Artificial Intelligence: A Modern Approach. – 4th ed. – Hoboken: Pearson, 2021. – 1152 p.
2. Wayne Holmes, Maya Bialik, Charles Fadel. Artificial Intelligence in Education: Promises and Implications for Teaching and Learning. – Boston: Center for Curriculum Redesign, 2019. – 242 p.
3. UNESCO. Artificial Intelligence in Education: Guidance for Policy-makers. – Paris: UNESCO, 2021. – 64 p.
4. Andreas Schleicher. OECD Digital Education Outlook 2021: Pushing the Frontiers with Artificial Intelligence, Blockchain and Robots. – Paris: OECD Publishing, 2021. – 200 p.

ҚАЗАҚТЫҢ ДӘСТҮРЛІ МУЗЫКАСЫНДАҒЫ ЖӘНЕ ҚАЗІРГІ ПОП- МӘДЕНИЕТТЕГІ РЕЧИТАЦИЯ: ДӘСТҮР МЕН ЖАҢАШЫЛДЫҚТЫҢ ДИАЛОГЫ

Бекмолдинов Н.С.

*PhD, доцент, Т. Жүргенов атындағы Қазақ ұлттық өнер академиясы,
Алматы қ., Қазақстан Республикасы*

Бектасова А.Р.

*Магистрант, Т. Жүргенов атындағы Қазақ ұлттық өнер академиясы,
Алматы қ., Қазақстан Республикасы
bektasova2004@list.ru*

Мақалада речитация феномені қазақ дәстүрлі музыкасы мен қазіргі поп-мәдениет контекстінде салыстырмалы-салғастырмалы аспектіде қарастырылады. Жыраулық, айтыс, жыршылық дәстүрлердегі сөйлеу-интонациялық орындау мәнері мен қазіргі рэп, spoken word, эстрадалық әндердегі речитация элементтерінің арасындағы сабақтастық пен айырмашылықтар анықталады. Речитацияның музыкалық-поэтикалық табиғаты, оның импровизациялық сипаты, аудиториямен интеракция қызметтері жүйелі сипатталады. Мақала дәстүр мен жаңашылдықтың диалогын қазақ орындаушылық өнерінің тұтастығы тұрғысынан ашуға бағытталған.

Кілт сөздер: речитация, жыраулық дәстүр, айтыс, жыршылық, терме, интонация, рэп, spoken word, популярлық музыка, импровизация, қазақ дәстүрлі музыкасы, мәдени сабақтастық.

В статье феномен речитации рассматривается в сравнительно-сопоставительном аспекте в контексте казахской традиционной музыки и современной поп-культуры. Выявляются преемственность и различия между речитативно-интонационной манерой исполнения в жырауской, айтысной и жырческой традициях и элементами речитации в современном рэпе, spoken word и эстрадной музыке. Системно характеризуются музыкально-поэтическая природа речитации, её импровизационный характер и функции взаимодействия с аудиторией. Статья направлена на раскрытие диалога традиции и новаторства с точки зрения целостности казахского исполнительского искусства.

Ключевые слова: речитация, жырауская традиция, айтыс, жырчество, терме, интонация, рэп, spoken word, популярная музыка, импровизация, казахская традиционная музыка, культурная преемственность.

The article examines the phenomenon of recitation from a comparative perspective within the contexts of Kazakh traditional music and contemporary pop culture. It identifies both continuities and differences between the speech-intonational performance style found in the traditions of zhyrau, aitys, and epic storytelling (zhyrshylyk), and the elements of recitation in modern rap, spoken word, and popular music. The musical and poetic nature of recitation, its improvisational character, and its functions of interaction with the audience are systematically analyzed. The study aims to reveal the dialogue between tradition and innovation from the perspective of the integrity of Kazakh performing arts.

Keywords: recitation, zhyrau tradition, aitys, epic storytelling, terme, intonation, rap, spoken word, popular music, improvisation, Kazakh traditional music, cultural continuity.

Қазақ музыкалық мәдениетінің тарихи тереңдігінде сөз бен әннің синкреттік бірлігі ерекше орын алады. Жыраулар мен жыршылар, ақындар мен айтыскерлер ғасырлар бойы музыкалық-поэтикалық орындау өнерін қалыптастырып, оны ұрпақтан-ұрпаққа жеткізіп

отырды[1][2]. Бұл дәстүрдің ең айқын белгілерінің бірі – речитация, яғни сөйлеу интонациясына жақын, ырғақты, импровизациялық сипаттағы орындау мәнері болды[3][4]. Қазіргі кезеңде речитация қазақ поп-мәдениетінде жаңа формада көрініс табуда: рэп, spoken word, эстрадалық әндердегі декламация тәсілдері дәстүрлі орындаушылық мәнерлермен типологиялық ұқсастық көрсетеді[5][6][7]. Алайда бұл екі дәстүр – ежелгі жыраулық пен қазіргі хип-хоп мәдениеті – арасындағы сабақтастық пен айырмашылықтар әлі жүйелі зерттелмеген. Орындаушылық өнердегі речитация феноменін дәстүрлі және заманауи контекстте салыстырмалы тұрғыдан қарастырудың ғылыми-теориялық қажеттілігімен анықталады. Речитация қазақ музыкалық-поэтикалық дәстүрінің түп-тамыры болып табылады және қазіргі популярлық музыканың көптеген жанрларында трансформацияланған түрде жалғасын табуда[8][9]. Қазақ дәстүрлі музыкасындағы және қазіргі поп-мәдениеттегі речитацияның музыкалық-стильдік ерекшеліктерін салыстырмалы-салғастырмалы аспектіде анықтау.

1. Речитация ұғымын музыкатану тұрғысынан анықтап, оның қазақ дәстүрлі музыкасындағы қалыптасу ерекшеліктерін сипаттау.

2. Жыраулық, айтыс, жыршылық дәстүрлердегі речитацияның қызметін мысалдармен негіздеу.

3. Қазіргі поп-мәдениеттегі (рэп, spoken word, эстрадалық әндер) речитация элементтерін сипаттау.

4. Дәстүрлі және қазіргі речитацияның ұқсастықтары мен айырмашылықтарын салыстырмалы талдау.

Речитация феномені алғаш рет қазақ орындаушылық өнерінің дәстүрлі және қазіргі заманғы формаларын қамтитын салыстырмалы зерттеу объектісі ретінде жүйелі сипатталады. Салыстырмалы-салғастырмалы талдау, семиотикалық талдау, музыкатанулық сипаттау, дәстүрлі және қазіргі орындаушылық үлгілерді салғастыру.

Речитация (лат. *recitatio* – «дауыстап оқу, айту») – музыкатануда сөйлеу интонациясына жақындаған, ырғақты-мелодикалық орындау тәсілі ретінде анықталады[10]. Батыс музыка теориясында речитатив (*recitative*) операда, ораторияда қолданылатын сөйлеу мен әннің аралық формасы, мұнда мәтіннің мағынасы мен интонациясы әуеннен басым келеді[11]. Қазақ дәстүрлі музыкасында речитация жыраулық, жыршылық, термешілік, айтыс дәстүрлерінде айқын көрініс тапқан[12][13]. Интонация қазақ тіліндегі сөйлеу мәнері, дауыс ырғағы, ритм-мелодикалық бейне ретінде түсіндіріледі[14][15]. Интонацияның негізгі компоненттеріне әуен (мелодика), кідіріс (пауза), қарқын (темп), үдемелік (интенсивтілік), ырғақ (ритм), екпін, әуез (тембр) жатады[6][7]. Қазақ жыраулары мен жыршылары өлеңді домбыраға немесе қобызға қосып, ерекше сөйлеу-интонациялық мәнермен орындаған[8][9]. Академик З. Ахметов жазғандай, жыраулар, жыршылар, әншілер, ақындар «қазақ халқының поэзиялық мәдениетінің тасымалдаушылары, негізгі жасаушылары, сақтаушылары және зерттеушілері» болды[2].

Жыраулық дәстүрде «жырау» атағы шығармашылық қабілеті жоғары, өз бетінше эпикалық мәтін жасай алатын, халықтық мұраны дербес түсінікпен орындайтын ұстазға берілген[1]. Жыршылар көбінесе белгілі жырларды (Қобыланды, Алпамыс, Ер Тарғын) жаттап, дәстүрлі әуенге салып орындаса, жыраулар импровизация арқылы өз нұсқасын жасаған[2].

Речитациялық орындау мәнерінде бірнеше белгі анықталады:

- Сөйлеу интонациясына жақындық – әуеннің тар диапазоны, рецитацияға ұқсас ырғақ.

- Импровизациялық еркіндік – әуен мен ритмнің икемді өзгеруі, орындаушының шабытына байланысты вариациялану.

- Мәтінге бағыныштылық – музыканың поэтикалық мәтінге қызмет етуі, сөз мағынасының басымдығы.

- Тыңдарманмен тікелей байланыс – орындаушының реакцияға жауап беруі, диалогтық сипат.

Айтыс, жыр және термедегі речитацияның қызметі. Айтыс дәстүрі – екі немесе одан да көп ақынның экспромт түрде өлең арқылы бәсекелесуі – қазақ музыкалық-поэтикалық мәдениетінің ең жарқын көрінісі[3][4]. Айтыс орындаушылық өнердегі речитацияның барлық белгілерін біріктіреді: жылдам ойлау, импровизация, интонациялық икемділік, тыңдарманды баулу. Айтысты ән мен сөздің синкреттік формасы ретінде сипаттауға болады[5]. Орындаушы әуенді қайталай отырып, әрбір шумақта жаңа мәтін құрады, сөздің ырғағын, әуеннің интонациясын мәнге қарай өзгертеді. Айтыс музыкалық емес, ең алдымен поэтикалық-интеллектуалдық жарыс, бірақ речитациялық орындау мәнері оның маңызды құрамдас бөлігі[6]. Айтыстың түрлері көп: түре айтыс, сүре айтыс, жұмбақ айтыс, қайым айтыс, қыз бен жігіт айтысы, мысал айтысы[7]. Олардың барлығында речитация интонациясы негізгі рөл атқарады: ұялту, мазақтау, дәлелдеу, қызықтыру функцияларын орындайды.

Жыр дәстүрі – эпикалық жырларды (батырлық, тарихи, лиро-эпикалық) домбыраға қосып орындау өнері – қазақ музыка мәдениетінің ежелгі пластын құрайды[8][9]. Жыраулар мен жыршылар «топқа түсу» арқылы, яғни той-жиындарда тікелей орындау барысында өз шеберліктерін көрсетіп, тыңдарманнан қабылдау алған[30]. Жыр орындауда речитация музыкалық-драмалық функция атқарады[31]. Жыршы кейіпкерлердің диалогын әртүрлі дауыс реңкімен, әртүрлі темппен жеткізеді, батырлық сәттерде интенсивтілікті арттырып, лирикалық эпизодтарда бәсеңдетеді [2]. Интонация сезімдік (эмотивтік) мазмұнымен бірге сөйлемнің жалпы мағынасына да әсер етеді[3].

Терме дәстүрі Сыр өңірінде қалыптасқан, Орта Азия мақам дәстүрімен байланысты, көлемді орындаушылық жанр [4]. Термеші – терме орындаушы – көп жағдайда дидактикалық, тәрбиелік мазмұндағы толғауларды, ғибраттарды, насихаттарды ерекше әуенмен орындайды[5]. Термедегі речитация ұзақ әуен мелизмаларымен, рубатолық (еркін темпілік) ырғақпен, философиялық ойды жеткізу мақсатымен ерекшеленеді[6].

Қорытындылай келе, дәстүрлі речитация қазақ орындаушылық өнерінде:

- Тарихи-эпикалық жадты сақтау қызметін атқарады.
- Рухани-тәрбиелік мазмұнды жеткізеді.
- Қоғамдық-әлеуметтік сынды (айтыс арқылы) жүзеге асырады.
- Аудиториямен эмоционалдық байланыс орнатады.

Қазіргі поп-мәдениеттегі речитация. Рэп, spoken word және эстрадалық әндердегі речитация элементтері

Қазіргі популярлық музыкада речитация элементтері хип-хоп мәдениетінің рэп жанрында, spoken word орындаушылық өнерінде, заманауи эстрадалық әндердің аралық бөлімдерінде (бридж, куплет-декламация) кеңінен қолданылады[7][8].

Рэп (rap – *rhythm and poetry*) – интенсивті сөйлеу-интонациялық форма, мұнда орындаушы мәтінді ырғақты битке сәйкес жылдам қарқынмен айтады[39][40]. Рэп әуен емес, ырғақ пен интонацияға негізделген, сөз мағынасы мен ырғақтық тапқырлық басым[14]. Рэперлер қазақ тілін қолдану арқылы дәстүрлі поэтикалық қорды жаңа формаға енгізуде[8][9].

Қазақстандағы хип-хоп орындаушылар (Скриптонит, Ирина Кайратовна, Масло чёрного тмина, Darkhan Juzz, Soulbirkez, Noego, 8BIT) рэпті орысша, қазақша, екі тілді аралас қолдану арқылы локальдық идентификацияны әлемдік стильмен үйлестіруде[9][11][6][8]. Рэптің интонациялық икемділігі – дауыс реңкін өзгерту, ырғақты үзу, темпті басқару – дәстүрлі айтыстың импровизациялық табиғатына типологиялық ұқсас[3][6].

Spoken word (сөйлеу өнері) поэзия мен музыка арасындағы орындаушылық практика, мұнда орындаушы өлеңді немесе мәтінді сахнада тікелей тыңдарманға жеткізеді, кейде музыкалық аккомпанементпен[15]. Spoken word әлемдік деңгейде азаматтық, әлеуметтік, жеке тәжірибені білдіру үшін қолданылады[3].

Қазақстанда spoken word дәстүрі әлі қалыптасу сатысында, бірақ заманауи перформанс өнерінде айтыс пен жыраулық дәстүрді қайта ойлау элементтері пайда болуда[3]. Мысалы, жас өнерпаздар live coding технологиясын айтыс импровизациясымен, жыраулық дәстүрді денелік ритуалдармен үйлестіру экспериментін жүргізуде[12].

Эстрадалық әндердегі речитация – көбінесе куплеттік бөлімдерде декламация түрінде, «сөйлеу» интонациясымен немесе рэп-куплет пен лирикалық қайырманьң комбинациясы түрінде көрініс табады. Әлемдік тәжірибеде (Beyoncé, Drake, Post Malone) және қазақ эстрадасында (жеке орындаушылардың шығармашылығында) бұл тәсіл жиі кездеседі.

Қазіргі речитацияның белгілері:

- Цифрлық ырғақтық база (бит, сэмпл, электронды аранжировка).
- Студиялық өңдеу (вокал эффекттер, автотюн, компрессия).
- Әлеуметтік-өзін білдіру функциясы (жеке тәжірибе, идеология, брендинг).
- Платформалық таралым (стриминг, әлеуметтік желі, клип).

Дәстүр мен жаңашылдықтың тоғысуы: салыстырмалы талдау. Дәстүрлі речитация (жыр, айтыс, терме) мен қазіргі поп-мәдениеттегі речитация (рэп, spoken word, эстрадалық декламация) арасында айтарлықтай ұқсастықтар мен айырмашылықтар бар.

Ұқсастықтар:

1. Импровизациялық табиғат. Айтыстағы экспромт өлең құрау мен рэптегі фристайл жазу бір-біріне типологиялық жақын[14]. Екі жағдайда да орындаушы тындаушының реакциясына жауап беріп, мәтінді тез құрады.

2. Ауызша поэтика. Дәстүрлі жыраулық пен қазіргі рэп екеуі де ауызша мәдениет үлгісі: мәтін дыбыс арқылы беріледі, жазбаша текст екінші реттік[12][14].

3. Тыңдарманмен диалог. Айтыс пен рэп-баттл екеуінде де аудиториямен тікелей байланыс маңызды: қолдау, әсер ету, эмоционалдық реакция алу[15].

4. Орындаушы харизмасы. Жырау мен рэпердің жеке стилі, дауыс ерекшелігі, сахналық қатысуы маңызды фактор [14].

5. Сөз мағынасының басымдығы. Екі дәстүрде де музыка сөзге қызмет етеді, әуен екінші орында [15].

Кесте 1 – Дәстүрлі және қазіргі речитацияның салыстырмалы сипаттамасы

Айырмашылықтар:

Параметр	Дәстүрлі речитация	Қазіргі речитация
Музыкалық орта	Домбыра, қобыз, тірі орындау	Бит, сэмпл, студиялық продакшн
Тілі мен поэтика	Жыр, терме, айтыс өлеңі	Рэп-текст, spoken word, слэм
Функциясы	Тәрбие, тарих, рухани мұра	Өзін білдіру, әлеуметтік сын, брендтеу
Коммуникация	Жанды аудитория, той-жиын	Цифрлық платформа, клип, әлеуметтік желі
Орындау контексті	Топқа түсу, мейрам, салт	Концерт, фестиваль, онлайн-трансляция
Технология	Аналогты (акустикалық аспап)	Цифрлық (DAW, сэмплер, синтезатор)

Қазіргі қазақ музыкалық өнерінде екі дәстүр біртіндеп тоғысуда. Жас орындаушылар домбыра үнін электронды битпен үйлестіруде, айтыс элементтерін рэп-баттлда қолданады, жыраулық интонацияны заманауи аранжировкаға енгізеді[6]. Бұл үдеріс музыкалық постмодернизмнің көрінісі: дәстүр мен жаңашылдық өзара байыту арқылы жаңа гибриді формалар тудырады. Речитация феномені қазақ орындаушылық өнерінің дәстүрлі және қазіргі заманғы формаларын байланыстыратын көпір ретінде қарастырылуы мүмкін. Жыраулық, айтыс, жыршылық, терме дәстүрлерінде қалыптасқан сөйлеу-интонациялық орындау мәнері қазіргі рэп, spoken word, эстрадалық декламацияда трансформацияланған түрде жалғасын табуда. Екі дәстүр де импровизация, ауызша поэтика, тыңдарманмен диалог, сөз мағынасының басымдығы сияқты типологиялық белгілермен ұқсас. Алайда олардың музыкалық орталары, технологиялық базалары, коммуникациялық контекстері түбегейлі өзгеше: дәстүрлі речитация акустикалық, қауымдық, рухани-тәрбиелік мазмұнды жеткізсе, қазіргі речитация цифрлық, жекелендірілген, әлеуметтік өзін білдіру құралына айналған. Дәстүр мен жаңашылдықтың диалогы қазақ музыкалық мәдениетін байытып, оның әлемдік контекстегі дербестігін нығайта түсуде. Болашақта бұл феноменді жасанды

интеллект көмегімен (интонациялық, ритмикалық талдау, автоматты транскрипция, дауыс танудағы машиналық оқыту) зерттеу музыкатанулық білімді жаңа деңгейге көтеруі мүмкін.

ӘДЕБИЕТТЕР:

1. Әуезов М. Әдебиет тарихы. – Алматы: Ана тілі, 1991. – 320 б.
2. Жұбанов А. Замана бұлбұлдары. – Алматы: Жазушы, 1975. – 312 б.
3. Исмаилов Е. Ақындар. – Алматы: Қазақтың мемлекеттік көркем әдебиет баспасы, 1956. – 280 б.
4. Марғұлан Ә. Қазақтың эпикалық жырларының поэтикасы. – Алматы: Ғылым, 1985. – 256 б.
5. Сүйіншәлиев Х. Қазақ әдебиетінің қалыптасу кезеңдері. – Алматы: Мектеп, 1967. – 240 б.
6. Қазақтың дәстүрлі ән-күй өнері / құраст. Б. Ерзакович. – Алматы: Өнер, 1988. – 304 б.
7. The implementation of recitation in kazakh epos // World Science. – 2022. – №5. – P. 45–52.
8. Formulaic Language and Style of Turkic Zhyrau of the 15–18th Centuries. – 2022. – (manuscript, Academia.edu).
9. Эпос сазы: орындаушылық дәстүрі және зерттеу мәселелері // Stud.kz. – Қолжазба.
10. Жыршылық өнер – ел мұрасы // El.kz. – 2020. – 24 қараша.
11. The genre “bata” in the traditional folklore music of kazakh’s people // Journal of Critical Reviews. – 2020. – Vol. 7, No. 9. – P. 1150–1155.
12. Қазақ тіліндегі интонация: зерттелуі, зерттеу әдістері. – Реферат. – Stud.kz.
13. Improvised oral poetry remains a popular entertainment in Kazakhstan // Commonsplace.eu. – 2023.
14. 6 классных хип-хоп исполнителей из Казахстана Passenger.ocks. – 2021.
15. How Rich is Kazakh Musical Art? // e-history.kz. – 2025.

ӨОЖ 332.14:004

ТАБИҒИ РЕСУРСТАРДЫ ЗЕРДЕЛЕУДЕ ЦИФРЛЫҚ РЕСУРСТАРДЫ ПАЙДАЛАНУ МҮМКІНДІКТЕРІ

Бексұлтан Ә.Б.

*Білімгер, Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті,
Алматы қ., Қазақстан Республикасы
aziretbeksultan@gmail.com*

Мауленжанова М.К.

*Т.ғ.м., химия пәні мұғалімі, Алматы көпсалалы колледжі,
Алматы қ., Қазақстан Республикасы
mmaulenzanova@gmail.com*

Боранкулова Д.М.

*Г.ғ.к., қауымдастырылған профессор м.а.,
Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті,
Алматы қ., Қазақстан Республикасы
dinaborankulova@gmail.com*

Мақалада табиғи ресурстардың қоғам мен аймақтың әлеуметтік-экономикалық дамуындағы маңыздылығы қарастырылады. Табиғи ресурстардың түрлік жіктелуі, кеңістікте таралу ерекшеліктері және оларды ұтымды пайдаланудың маңызы талданды. Табиғат ресурстарды зерделеуде ақпараттық технологиялар мен цифрландыру құралдарының, атап айтқанда *Dimensions.AI* платформасының, 2017-2026 жылдар аралығындағы ғылыми дереккөздеріне шолу жасау, жүйелендіру және талдау мүмкіндіктері талданды.

Кілт сөздер: табиғат ресурстар, цифрландыру, *Dimensions.AI*.

В статье рассматривается значение природных ресурсов в социально-экономическом развитии общества и региона. Проанализирована видовая классификация природных ресурсов, особенности пространственного распределения и значение их рационального использования. Средства информационных технологий и цифровизации в изучении природных ресурсов, а именно *Dimensions.AI* проанализированы возможности обзора, систематизации и анализа научных источников платформы за период с 2017 по 2026 годы.

Ключевые слова: Природа ресурсы, оцифровка, *Dimensions.AI*.

The article discusses the importance of natural resources in the socio-economic development of society and the region. It analyzes the species classification of natural resources, the features of their spatial distribution, and the importance of their rational use. The article also examines the use of information technology and digitalization in the study of natural resources, specifically *Dimensions.AI*, and analyzes the capabilities of the platform for reviewing, systematizing, and analyzing scientific sources from 2017 to 2026.

Keywords: Natural resources, digitalization, *Dimensions.AI*.

Табиғи ресурстар – адамды қоршаған тірі және өлі табиғаттың нысандары мен жүйелерінің жиынтығы, қоғамның материалдық және мәдени қажеттіліктерін қанағаттандыру үшін пайдаланылатын табиғи байлық көздері [1, 47 б.]. Табиғи ресурстар аумақтың табиғи материалдық базасы болып табылатындықтан, олардың сарқылуы түбегейлі өзгерістерге әкелуі мүмкін, сондықтан олар зерделеуді қажет етеді [2].

Табиғи ресурстарды тиімді басқару цифрлық технологияларды қолданумен тағыз байланысты және халықаралық нормативті-құқықтық негіздермен айқындалады. Осы тұрғыда Тұрақты даму мақсаттары табиғи ресурстарды ұтымды пайдалану мен экологиялық тұрақтылықты қамтамасыз етудің стратегиялық бағытын көрсетеді. Атап айтқанда, Тұрақты

дамудың 9, 12, 13, 15 мақсаттарында (табиғи ресурстарды ұтымды пайдалану, экологиялық тұрақтылықты қамтамасыз ету және инновациялық технологияларды енгізу) қамтылған [3]. Қазақстан Республикасының мемлекет басшысы тапсырмасына сәйкес «*Цифрлық трансформация*» жобасы негізінде экология саласында цифрлық технологияларды қолдану туралы *табиғи ресурстарды тиімді бақылау және басқару үшін цифрлық шешімдерді енгізуді және дамыту* елдегі экологиялық жағдайды жақсартуға және тұрақты дамуды қамтамасыз етуге көмектеседі [4]. Жоғарыдағы нормативті құжаттар «*Табиғи ресурстарды зерделеуде цифрлық ресурстардың мүмкіншіліктері*» тақырыбында зерттеу жүргізуге негіз болды және зерттеу тақырыбы өзекті. *Зерттеу жұмыстың мақсаты*. Табиғат ресурстарды зерделеуде Dimensions.AI платформасының мүмкіншіліктерін пайдалану.

Зерттеу барысында жалпығылыми және арнайы әдістер қолданылды. Табиғи ресурстар ұғымдарын ашу үшін талдау, синтез және ғылыми деректерді зерделеу әдістері пайдаланылды. Бұл тұрғыда О.А. Брель, К.В. Легошин, А.С. Тараканова, Сайд Фахим Ахмади, сондай-ақ Н.Г. Жаворонкова мен Г.В. Выпхановалардың ғылыми еңбектері негізге алынды. Ғылыми жарияланымдардың динамикасын талдау үшін Dimensions.AI платформасы негізінде библиометриялық талдау жүргізіліп, цифрландырудың ғылыми зерттеулердегі рөлі Г.Г. Шинкарецкая мен О.М. Ударцева еңбектерінде қарастырылды.

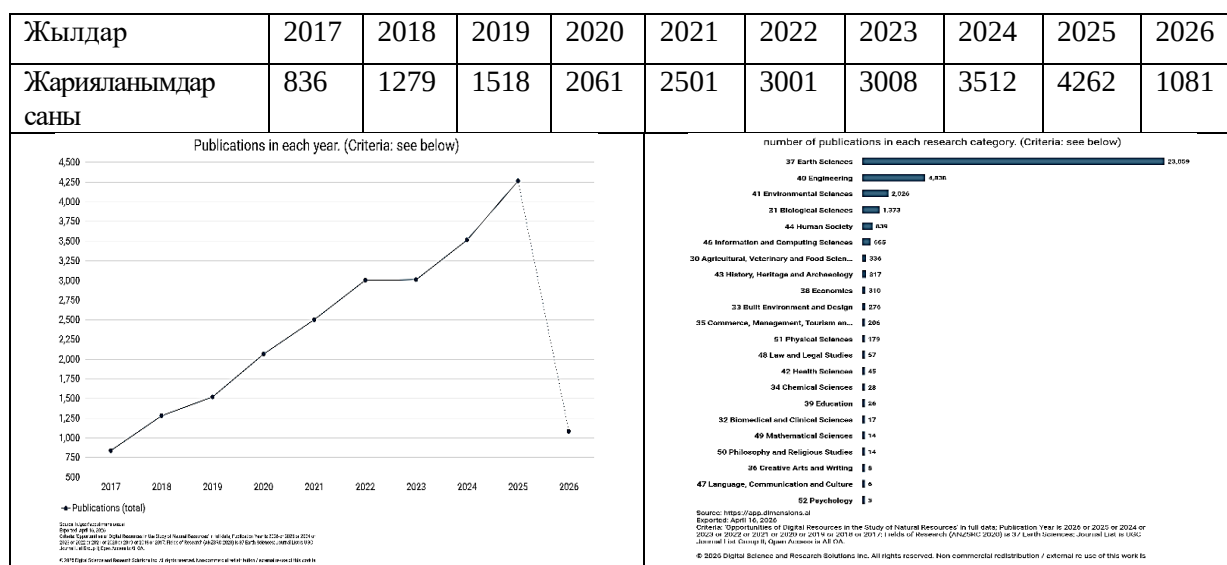
Қоғамның негізгі тіршілік көздерінің бірі – *табиғи ресурстар*. Табиғи ресурстар – адамды қоршаған тірі және өлі табиғаттың нысандары мен жүйелерінің жиынтығы, қоғамның материалдық және мәдени қажеттіліктерін қанағаттандыру үшін қолданылатын *табиғи байлық көздері* [1, 47 б.]. Табиғи байлық көздері қоғамның әлеуметтік-экономикалық дамуы мен материалдық қажеттіліктерін қамтамасыз етуде маңызды рөл атқарады және оларды түрлік ерекшеліктеріне қарай жүйелі түрде жіктеу маңызды. Табиғи ресурстар минералдық, жер, су, биологиялық және климаттық түрлерге жіктеледі. Олардың ішінде минералдық ресурстар, өндірістік және энергетикалық салалардың негізін құрайды, ал жер ресурстары ауыл шаруашылығы өндірісінің негізгі факторы ретінде қарастырылады. Биологиялық ресурстар экожүйелердің тұрақтылығы мен олардың қалыпты функционалдық қызметін қамтамасыз ететін маңызды факторлардың бірі, ал климаттық ресурстар жаңартылатын энергия көздері жүйесінде маңыздылығы артып келе жатқан құрамбөліктер [5-6].

Табиғи ресурстардың кеңістікте таралу ерекшеліктері экожүйелердің тұрақтылығын қамтамасыз етуде және қоғамның әлеуметтік-экономикалық дамуы үшін маңызды негіз болып табылады. Осыған байланысты табиғи ресурстарды географиялық тұрғыдан зерттеу олардың кеңістіктік заңдылықтарын айқындап, ұтымды пайдалану мен тиімді басқарудың ғылыми негізін қалыптастырады. Аталған үдерістерді жүзеге асыруда ақпараттық технологиялар мен цифрлық шешімдердің рөлі артып, олар ресурстарды мониторингтеу, талдау және басқару жүйелерінің маңызды құралына айналууда. Ақпаратты өңдеу мен басқарудың заманауи формасының бірі – *цифрландыру*. Цифрландыру – жаһандық ақпараттық қоғам қалыптасуының бір элементі. Зерттеушілердің мәліметтері бойынша, мемлекеттердің цифрлық технологиялардың мүмкіншіліктерін пайдалану әрекеттері сәйкес салаларды дамытуға бағытталған [7, 139-140 бб.].

Цифрландыру саласындағы озық технологиялардың бірі – **Dimensions.AI** платформасы, ол ғылыми-зерттеу әрекетін автоматтандыруға, деректерді жинау, өңдеу, талдау және басқаруға арналған кешенді шешім ұсынады. Цифрлық платформа зерттеу үрдісін тиімді ұйымдастыруға мүмкіндік беріп, ғылыми деректерді салыстыру мен жүйелендіруге жағдай жасайды. Dimensions 2018 жылы халықаралық технологиялық компания **Digital Science** тарапынан әзірленіп, іске қосылған. Бұл цифрлық ресурс тек ақпараттық база ғана емес, сонымен қатар ғылымиметриялық жүйе болып табылады, ол аналитикалық деректер негізінде перспективалы ғылыми бағыттарды анықтауға және ғылымның әрі қарай даму векторын белгілеуге мүмкіндік береді. Осылайша, платформа екі негізгі функцияны біріктіреді: *ақпаратты іздеу және аналитикалық бағалау* [8, 118 б.].

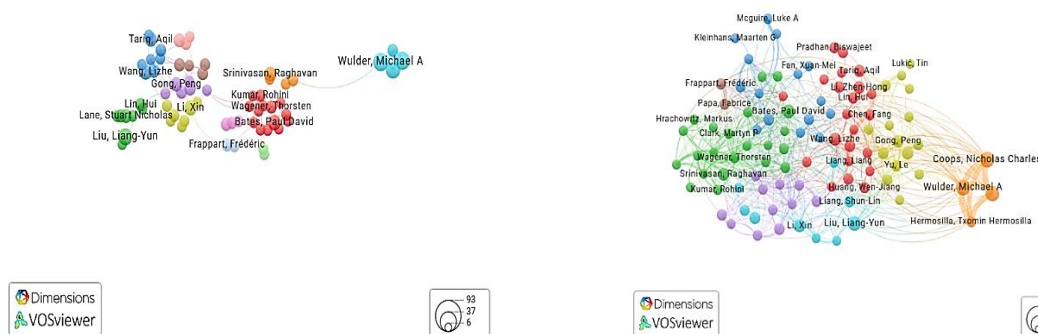
Зерттеу барысында табиғи ресурстардың кеңістікте таралу ерекшеліктері, олардың түрлік құрылымы мен әлеуметтік-экономикалық маңызы айқындалды. Табиғи ресурстар қоғам дамуының материалдық негізі ретінде қарастырылып, олардың тиімді әрі ұтымды пайдаланылуы тұрақты дамудың басты шарты екендігі анықталды. Цифрлық технологиялар, атап айтқанда Dimensions.AI платформасы, ресурстарды тиімді басқаруға, ғылыми деректерді жинау, жүйелеу және талдауға мүмкіндік береді. Зерттеу тақырыбымыз бойынша 2017-2026 жылдар аралығында жер туралы ғылымдар бойынша зерттеу тақырыбымыз бойынша 23059 ғылыми мақалалар жарияланғаны зерттеулердің қарқынды дамуын көрсетеді (сурет 1).

Dimensions – көпсалалы ғылыми ақпаратты іздеу және талдауға арналған ғылыми метриялық жүйе, ол зерттеу үрдістерін кешенді бақылауға мүмкіндік береді. Платформа DOI бар мақалалардың 97%-ын қамти отырып, Scopus пен дәйексөздердің жоғары корреляциясын көрсетеді. Журналдардың кең қамтылуы зерттеушілерге әр түрлі салалардағы материалдарға қол жеткізуді қамтамасыз етеді.

Сурет 1 – Dimensions.AI платформасындағы 2015-2026 жылдар аралығындағы зерттеу нысаны бойынша жарияланымдар саны

Dimensions көпфункционалды ақпаратты біріктіріп, кешенді аналитикалық талдау жасауға мүмкіндік береді. Тегін нұсқасы зерттеушілерге бастапқы деректерді іздеуге және аналитикалық есептер жасауға қолжетімділік береді, ал аналитикалық және визуализациялық құралдары зерттеу үрдістерін жылдам бағалауға мүмкіндік туғызады [8, 118-119 бб.]. Платформада зерттеу тақырыпқа қатысты журналдарды, жарияланым түрін, ғылыми зерттеу салаларын (зерттеу салалары және ТДМ бағыттары бойынша) және белгілі бір уақытты, бірлескен авторлық және дәйексөздер арқылы талдау жасауға болады (сурет 2).

Сурет 2 – Бірлескен авторлық талдау және ғылыми дәйексөздер

Зерттеу тақырыбына байланысты Xiaohan Sheng, Guangmin Liu ғалымдарының «Investigating the impact of the internet on managing green financial innovation and improving agricultural conditions in water-scarce Asian regions using ANN modeling» атты еңбегін осы платформада ЖИ қорытындылап (мақаланы қысқа (1-2 сөйлеммен) қорытындылайды, негізгі ойды және кілт сөздерді қамтиды) негіздейді (сурет 3).

TL;DR **Key highlights** **Top keywords**

This research investigates the role of management strategies, green innovation, and sustainable practices in enhancing agricultural conditions in water-scarce Asian regions through artificial neural network (ANN) modeling. The study identifies various challenges in agricultural development and demonstrates that improvements in management and the adoption of green practices significantly boost productivity in technology development and support services for digital agriculture. The findings highlight the critical need for effective management and innovation to drive advancements in the agricultural sector.

Сурет 3 – Dimensions платформасындағы ЖИ

Зерттеу нәтижелері табиғи ресурстардың қоғамның әлеуметтік-экономикалық дамуының негізгі факторы екендігін және оларды ұтымды пайдалану тұрақты дамудың басты шарты екенін көрсетті. Табиғи ресурстарды тиімді басқару мен зерделеуде цифрлық технологиялардың рөлі артып, ғылыми деректерді жинау, жүйелеу және талдау үдерістерін жетілдіруге мүмкіндік беретіні анықталды. Dimensions.AI платформасын қолдану зерттеу бағыттарын кешенді талдауға, ғылыми ақпаратты тиімді бақылауға және табиғи ресурстарды зерттеудің жаңа мүмкіндіктерін айқындауға ықпал етеді.

ӘДЕБИЕТТЕР:

1. Сайд Ф.А. Природные ресурсы // Colloquium-journal. -2020. -№9 (61). -С. 47-52
URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/prirodnye-resursy>
2. Брель О. А., Легощин К. В., Тараканова А.С. Природные ресурсы региона. – 2012.
<https://elibrary.ru/item.asp?id=25517442>
3. 2030 жылға дейінгі орнықты даму мақсаттарының мониторингі
<https://stat.gov.kz/ru/sustainable-development-goals/goal/>
4. Табиғи ресурстарды тиімді басқару үшін цифрлық технологияларды енгізу
<https://www.gov.kz/memleket/entities/ecogeo/press/news/details/899971?lang=kk>
5. Natural resource <https://www.britannica.com/science/natural-resource>
6. Кузнецов А. П., Ким Э. В. География. Базовый уровень: 10-11 классы: учебник. - 9-е изд., перераб. - М.: Дрофа, 2019. - 368 с.: ил., карт.
<https://cdn.rosuchebnik.ru/v2/DRF000000000428663/PDF/DRF000000000428663.pdf>
7. Шинкарецкая Г.Г. Цифровизация - глобальный тренд мировой экономики // Образование и право. -2019. -№8. -С. 119-123. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/tsifrovizatsiya-globalnyy-trend-mirovoyekonomiki>
8. Ударцева О.М. Перспективные возможности информационной платформы dimensions // Управление наукой: теория и практика. -2025. -№1. -С. 116-132. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/perspektivnye-vozmozhnosti-informatsionnoy-platformy-dimensions>

ӨОЖ 821.512.122.0

ЖЕТИСУ ТАРИХЫ ІЛИЯС ЖАНСУГІРОВ ЗЕРТТЕУЛЕРІНДЕ

Буланов Е.О.

Т.ғ.к., оқытушы-дәріскер, І. Жансүгіров атындағы Жетісу университеті,
Талдықорған қ., Қазақстан Республикасы
erzhan_bulanov@mail.ru

Бұл мақалада Ілияс Жансүгіровтің әдебиетші әрі журналист ретінде ғана емес, тарихи зерттеуші ретінде де еңбегі қарастырылады. Ақынның Жетісу аймағының Ресей империясы тарапынан отарлануы мен оған қарсы орын алған ұлт-азаттық көтерілістерді зерттеуі талданады. Жансүгіровтің Сыбанқұл Ханқожаұлы қозғалысы, Кенесары көтерілісі және 1916 жылғы Жетісу оқиғаларына қатысты еңбектері деректанулық тұрғыда сараланады. Сонымен қатар, оның тарихи мұраларының ұзақ уақыт бойы елеусіз қалу себептері – кеіс жариялануы, таралымының аздығы және араб әліпбиін білмеуден туған тілдік кедергілер екендігі айқындалады.

Кілт сөздер: Ілияс Жансүгіров, Сыбанқұл Ханқожаұлы, Кенесары, Жетісу тарихы, Ресей империясы, ұлт-азаттық көтерілістер

В данной статье рассматривается деятельность Ильясa Жансугурова не только как литератора и журналиста, но и как исторического исследователя. Анализируется его изучение процесса колонизации Жетысу Российской империей и связанных с этим национально-освободительных восстаний. Особое внимание уделено трудам Жансугурова о движении Сыбанкула Ханкожаулы, восстании Кенесары и событиях 1916 года в Жетысу, которые рассматриваются в источниковедческом аспекте. Также выявляются причины, по которым его историческое наследие долгое время оставалось незамеченным: поздняя публикация, ограниченный тираж и языковой барьер, связанный с незнанием арабской графики.

Ключевые слова: Ильяс Жансугуров, Сыбанкул Ханкожаулы, Кенесары, история Жетысу, Российская империя, национально-освободительные восстания.

This article examines the work of Ilyas Zhansugurov not only as a writer and journalist but also as a historical researcher. It analyzes his study of the colonization of the Zhetysu region by the Russian Empire and the national liberation uprisings against it. Zhansugurov's works on the Sybankul Khankozhau movement, the Kenesary uprising, and the 1916 events in Zhetysu are reviewed from a source-critical perspective. In addition, the reasons why his historical legacy remained unnoticed for a long time-late publication, limited circulation, and the language barrier caused by the lack of knowledge of the Arabic script – are highlighted.

Keywords: Ilyas Zhansugurov, Sybankul Khankozhau, Kenesary, Zhetysu history, Russian Empire, national liberation uprisings.

Қазақ қоғамы Ілияс Жансүгіровті «Поэзия Құлагері» деп таниды һәм жыр сүйер қауымның қиялына қанат бітіретін нағыз суреткер ақын, қарымды журналист ретінде біледі. Дегенмен, Ілиястың тарихи тұрғыда жазған шығармаларының да бар екендігін атап өткіміз келеді. Бірақ, оқырман қауым көп жағдайда ол жағынан бейхабар. Сондықтан ғылыми мақаламызда мынадай үш мәселе төңірегінде өрбітеміз:

1) І. Жансүгіров Жетісу аймағының Ресей империясы тарапынан жаулап алынуы мен осыған байланысты өңірде орын алған ұлт-азаттық көтерілістерді тарихи-ғылыми тұрғыда жүйелі зерттеуге ден қойды. Құлагер ақын бұл тақырыпқа, яғни тарихи ізденіске қалай және қашан келді?

2) І. Жансүгіровтің қаламынан туған Жетісу тарихына қатысты тарихи зерттеулері.

3) І. Жансүгіровтің тарихи бағытта жазған зерттеулері соңғы уақыттарға дейін тарихшы-ғалымдар тарапынан неге елеусіз қалып келді?

1) Ақын, әдебиетші, кәсіби журналист Ілияс Жансүгіровтың Жетісу тарихына және өлкені Ресей империясының отарлау саясаты, оған қарсы Кенесары хан мен 1916 жылғы ұлт-азаттық көтеріліс туралы мәселеге көңіл аударып, кешенді түрде зерттеуіне қалай келді деген сұрақтар туындайтыны орынды. Ендігі кезекте соған тоқталсақ. Кеңес өкіметі түпкілікті орнап, әр түрлі салада қызмет атқарып ысылған, шығармашылық жұмыста тәжірибе жинақтаған Ілияс Жансүгіров 1925-28 жылдар аралығында Мәскеудегі Бүкілодақтық коммунистік журналистика институтына оқуға түсті [1, 9 б.]. Ол 1 курсты аяқтағаннан кейін жазғы каникул кезінде Орталық комитеттің баспасөз бөлімінің нұсқауымен іс-тәжірибеден өту үшін Губерниялық комиссияға жіберіледі. Нақ осы уақыттан бастап Жетісу өңіріндегі 1916 жылғы ұлт-азаттық көтеріліс туралы зерттеуін бастайды. Оны қалайша атқарғандығын Большевиктер партиясы Уақытша атқару комитетінің Жетгубком-ның баспасөз бөлімінің меңгерушісі Айтқожиннің жазған мына пікірі анық көрсетеді (Ескерту: оқырманға РФ Мемлекеттік архивінде сақтаулы құжаттың орыс тіліндегі мәтіні қазақшаға аударылмай қаз қалпында берілді):

«ОТЗЫВ НА тов. ДЖАНСУГУРОВА

Во время летнего каникула т. ДЖАНСУГУРОВ из отдела Печати ЦК прибыл в распоряжение Губкома партии для использования на практической работе, по линии печати. Ввиду случившегося пожара Типографии тов. Джансугурова не могли использовать на газетной работе. 1) Ему было поручено со стороны Отдела печати Крайкома проводить совещания Редакторов в Джетысу, которые он проводил инструктирую техническую постановку газет.

2) Поручено от Губкомиссии по просвещению 10 летия Восстания 16-го года и по сбору материалов по Талды-Курганскому уезду. Из собранных материалов он составил сборник «О восстании в 1916 году», во время выполнения т. Джансугуров показал себя как выдержанного работника по порученной ему работе, у его имеется интерес к работе по линии печати, по которой его и можно использовать.

Зав. п/отделом Печати
Джетгубкома ВИК.П./б/
/Айтқожин/» [2]

Осыдан бастап І. Жансүгіровтің тарихқа, соның ішінде өлке тарихына деген қызығушылығы артып, бұл мәселені зерттеуге салмақты түрде ден қояды. Тарихты қазбалап зерттеу нәтижесінде уақыт өте келе оның мерзімдік өлшемін 1916 жылмен шектемей, Ресей империясының отарлауы басталған 1730 жылға апарады. Міне, осы көрсетілген кезең шеңберінде Жетісу тарихы құлагер ақын тарапынан кешенді һәм тарихи-деректанулық тұрғыда зерттеліп жазылады.

2) І. Жансүгіровтің мынадай тарихи зерттеулері бар:

«Жетісу өлкесін орыс алуы» [3]. Өз тарапымыздан соның ішіндегі ең басты деген үш мәселеге көңіл аударамыз:

а) Бұл зерттеуінде Ресей империясының Жетісу өлкесіне солтүстік-шығыс тарапынан дендей енген кезде, олардың айтқанына көнбей, қарулы қарсылыққа шыққандардың бір Сыбанқұл Ханқожаұлы туралы зерттеулеріне ерекше көңіл аударуға болады. Ол матай, садыр руларын басқарған және орыс отаршылдарына тегеурінді қарсылық көрсеткен: «Аяғөзге орыс әскері келген кезде Сыбанқұл өзіне қараған елмен Тарбағатай тауын Қытайға қарай аса қонып алып орысқа, орысқа қарағандарға тоқтаусыз шабуыл жасап тұрды. Құлжа, Шәуешек жолындағы орыстың сауда керуендерін талап, сауда жолын кесті.

... Шатақ бірталай жылға созылды. Сыбанқұл қозғалысы себебінен Аягөзден Жетісу ішіне қарай орыс бір дәуір жылға шейін ілгері баса алмай қалды» [1, 16-17 бб.].

Сыбанқұлдың әкесі Ханқожаның шығу тегін тарихшы-ғалым И.В.Ерофеева өзінің «Родословные казахских ханов и кожа XVIII-XIX вв. (история, историография, источники)» деген еңбегінде былайша көрсетеді: «Жәдік (Қазақ хандығының негізін қалаушы Жәнібек ханның тоғызыншы ұлы - Е.Б.) – Шығай (1580-1582 жж. қазақ ханы - Е.Б.) – Есім (1598-1628 жж. қазақ ханы - Е.Б.) – Тәуке хан (1680-1718 жж. үш жүздің ханы - Е.Б.) – оның үлкен ұлы Болат (1718-1729 жж. қазақ ханы - Е.Б.) – оның ұлы Әбілмәмбет (Үш жүздің және Орта жүздің ханы - Е.Б.) – оның ұлы Әбілпейіз (наймандардың құрамына кіретін қаракерей руының билеушісі - Е.Б.) – оның үлкен ұлы Ханқожа» [4, 151]. (Ерофеева, 2003: 151).

ә) І. Жансүгіровтің Кенесары көтерілісінің Жетісуға ойысқан кездегі оқиғаларды баяндаған кезінде орыстардың құлдық қамытын киюдің қаншалықты ауыр зардабы болатын былайша жазады: «Бұл кезде Орта жүздің Матайдан басқа рулары орысқа әбден қол қойып, бағынып, орныққан кезі еді. Орысқа қараған елдің көңілі: «Аузы түкті кәуір алған соң малында билік, басында ерік болмайды» деген түсінікпен шошымалдана бастады. Ішкі ойы орысқа сенбеді. Бүгін солдат алмаса да, түбінде солдат алады деді. Сол замандағы өлең деп үлкен кісілер мынаны айтады:

*Өскенбай мен Құнанбай бай-батырсың.
Әрі солдат алған жоқ, жай жатырсың.
Орысекең орнығып алғаннан соң
Бозбалаңды бойдақтай айдаатарсың» [1, 17-18 бб.].*

Осы айтылған мәліметтегі «аузы түкті кәуір алған соң» деген сөз тіркестері «Зар заман» ақындары мен арқалы ақын Махамбет Өтемісұлының шығармаларында жиі кездеседі. Мәселен, Мұрат Мөңкеұлының «Үш қиян» толғауында:

*«Аузы түкті кәуірдің,
Басы шошақ қалмақтың
Қанын судай төккен жер» [5, 9 б.].*

Махамбеттің «Махамбеттің Баймағамбет сұлтанға айтқаны» деген өлеңінде былай дейді:

*«Исатайдың барында
Қара қазан, сары бала
Қамы үшін қылыш сермедік.
Шабытымыз келгенде,
Аузы түкті кәуірдің
Шетінен сүйреп жеп едік» [6, 97 б.].*

Бұдан шығатын қорытынды Ілияс Жансүгіровтің қазақтың ақын-жырауларының еңбектерін жақсы білген. Соның тағы бір нақты дәлелі Кенесары ханға байланысты тарихи зерттеуі мен әдеби жанрдағы «Күйші» поэмасы [7, 175-230 бб.]. Ол туралы төменде тоқталамыз.

в) Кенесары көтерілісі және Жетісу жеріне келуі оқиғасын кеңінен баяндау барысын Нысанбай жыраудың «Кенесары-Наурызбай» дастанын [8, 15-44 бб.] және көтеріліс жайында объективті тұрғыда жазылған алғашқы зерттеу болып табылатын Н. Середаның «Бунт киргизского султана Кенисары Касимова (1838-1847 гг.)» [9, 541-573; 60-86 бб.] және [10, 655-690 бб.] атты еңбегін пайдаланғанын көреміз. Н.Середаның аталған еңбегінің түпнұсқасын интернет желісіндегі PDF форматында көруге, танысуға және оқуға болады [11].

Жалпы алғанда Ілияс Жансүгіровтің еңбегінде қазақтың соңғы ханы Кенесары Қасымұлы туралы және ол бастаған ұлт-азаттық көтеріліс туралы мәліметтері нақты әрі жүйелі түрде берілген. Ол мәліметтер болашақта мәселенің зерттеу тұстарын толықтыруға септігі мол.

«Ұзынағаш соғысы» [12]. Бұл бөлімде Жетісу қазақтарының Қоқан хандығы жағында да, орыс әскері жағында да соғысқа қатысқандығы баяндалады. Себебі, өлкедегі қазақ рулары Қоқан билеушілерінен қатты зәбір көрген.

Ал «Жаркент оязында» [13], «1916 жыл деректері» [14], «Лепсі оязында» [15] деген еңбектерінде Қазақстанда орын алған 1916 жылғы 25 маусымдағы патша жарлығына қарсы ұлт-азаттық қозғалыстың екі ірі ошағының бірі Жетісу жеріндегі көтеріліс кешенді түрде зерттеледі. Бұл туралы «Ілияс Жансүгіров еңбектерінің тарихи тағылымы (тарихи-деректанулық зерттеу)» атты монография АР 19680053 «Гуманитарлық ғылымдар даму процесіндегі Ілияс Жансүгіров мұрасы: ХХІ ғасыр контекстінде» тақырыбында ҚР ҒЖБМ ҒК гранттық жобасы аясында орындалған «Ілияс Жансүгіров еңбектерінің тарихи тағылымы (тарихи-деректанулық зерттеу)» [16] атты монографиямызда терең, жан-жақты һәм кешенді түрде зерттелді. Ілияс Жансүгіровтің нақ біз тоқталған тарихи бағыттағы еңбектерінде қызығушылық танытқан көзі қарақты, көкірегі-ояу оқырман қауымы аталған монографиялық зерттеу еңбегінен таныса, біле алады.

3) І. Жансүгіровтің тарихи бағытта жазған зерттеулері соңғы уақыттарға дейін тарихшы-ғалымдар тарапынан неге елеусіз қалып келді? – деген сұраққа Қазақстан Журналистер одағының мүшесі Әбілхан Әбіласанның пікірлерінен нақты жауап ала аламыз. 2001 жылы жарық көрген «Жетісу. 1730-1916» [1, 178 б.] жинағы жарық көргеннен кейін қозғала бастады. Аталған жинақта Жетісу жеріне Ресей тарапынан жасалған отарлау саясаты мен оған қарсы орын алған көтерілістер туралы Ілиястың қолынан туған шығармалары араб әліпбиінен немесе төте жазудан кириллицаға аударылып берілген. Ол туралы жинақты құрастырушы автордың өзі алғы сөзінде былай дейді: «Ілияс Жетісу көтерілістері туралы ұрпаққа үлкен тарихи деректі мұра қалдырды. Ел аузынан, мұражай құжаттарынан қыруар деректер жинаған... Жинақталған дүниелер ақынның жеке мұрағатында қала береді. Нәубетті сәттерде бұл шығармалардың аман қалуына ақын шапағатын көрген кісілер себепші болған көрінеді. Олар бертінге дейін қызыл саясаттың тырнағынан алып қалып отырған. Қорғап, сақтай білген. Қып-қызыл «өрттен» аман шыққан бұл тарихи дүниелер – тақырыбы жағынан біртұтас сабақтас, өзектес, нақтылы, деректі еңбектер» [1, 3 б.].

Тағы бір себебі, құлагер ақынның тарихи шығармаларының өзі тек журналист Әбілхан Әбіласанның кириллицаға аударуымен ғылыми айналымға 2001 жылы қосылуы, «таралымы небәрі мың дана ғана болғандықтан және демеушілік жасаған Нидерландия Корольдігі елшілігінің кітапты сатуға рұқсат бермегендігі себепті бұл шығарма көпшілікке кең тарай алған жоқ» [1, 5 б.].

Сондықтан, Ілияс Жансүгіровтің тарихи еңбектері ұзақ уақыт бойы елеусіз қалғанының мынадай басты себептерін атап өтеміз:

1) Олар ғылыми айналымға кеш қосылды. Тек 2001 жылы журналист Әбілхан Әбіласан араб әліпбиінен кириллицаға аударып, жариялағаннан кейін ғана зерттеушілердің назарына ілікті;

2) Жинақтың таралымы мен таралу шектеулі болды. «Жетісу. 1730–1916» жинағы небәрі мың дана болып шықты және демеушілік жасаған Нидерландия Корольдігі елшілігі кітапты сатуға рұқсат бермегендіктен, ол көпшілікке кең тарай алмады;

3) Тарихшылар мен жас ұрпақ үшін тілдік кедергі бар. Қазіргі зерттеушілер мен жастар араб әліпбиін білмегендіктен, Ілиястың қолжазбаларына тікелей қол жеткізу қиын, сондықтан оларды тек аударылған нұсқалар арқылы ғана оқи алады.

Соның салдарынан Жансүгіровтің тарихи мұралары ғылыми қауымдастықта толық бағаланбай келді. Бұл еңбектердің кеш жариялануы, шектеулі таралымы және тілдік тосқауылдар ақынның тарихи зерттеулерін кеңінен тануға мүмкіндік бермеді.

Қорытындылай келе, Ілияс Жансүгіровтың қарастырған шығармалары тек әдеби құндылықтар бағытында ғана емес, сонымен қатар тарихи-деректанулық тұрғыда жазған зерттеу еңбектері барлығына көз жеткіздік. Ақынның тарихи зерттеулері 1730-жылдан 1916 жылға дейінгі Жетісу тарихын толықтыруға, жан-жақты ашып-көрсетуге септігі мол.

Яғни, отарлық биліктің қазақ халқының тағдырына тигізген әсерін бейнелейтін маңызды дереккөз ретінде ғана емес, сонымен қатар рухани жаңғыруы мен саяси оянуына бағытталған тарихи зерттеу болып табылады.

Ал тарих дегеніміз – кешегі күннің белгісі, бүгінгі күннің ұлы ұстазы, ертеңгі күннің басы. Өткеніміз бен бүгінгімізді құрметтеу, келешекке нық әрі арлы қадам басудың нышаны һәм өркениеттіліктің белгісі.

ӘДЕБИЕТТЕР:

1. Жансүгіров І. Жетісу өлкесін орыс алуы. Ілияс Жансүгіров. Жетісу. 1730-1916. Құрастырушы Әбілхан Әбіласан. – Алматы: Ценные бумаги, 2001. – 178 б.
2. РФ Мемлекеттік архиві. Р-524-қ., 2-т., 554-іс.
3. ҚР ОМА. 1368-қ., 1-т., 51-іс.
4. Ерофеева И.В. Родословные казахских ханов и кожа ХҮІІІ-ХІХ вв. (история, историография, источники). – Алматы: ТОО «Print-S», 2003. – 178 с.
5. Мөңкеұлы М. Шығармалары. Құрастырған Бауыржан Омаров. – Алматы: Ана тілі, 2013. – 288 б.
6. Өтемісұлы М. Шығармаларының төрт томдық академиялық жинағы. – 1-том. – Алматы: Ғылым, 2003. – 447 б.
7. Жансүгіров І. Көп томдық шығармалар жинағы. Поэамалар. – 3-том. – Алматы: Қазығұрт, 2004. – 408 б.
8. Нысанбай жырау Жаманқұлұлы. Кенесары-Наурызбай // Қазақ халық әдебиеті: көп томдық. – 3-том. – Алматы: Білім, 1996. – 15-44 бб.
9. Середа Н. Бунть киргизскаго султана Кенисары Касимова (1838-1847 гг.) // Вестник Европы. – СПб., 1870. Пятый год. – Том IV. – С. 541-573; – Том V. – С. 60-86.
10. Середа Н. Бунть киргизскаго султана Кенисары Касимова (1838-1847 гг.) // Вестник Европы. – СПб., 1871. Шестой год. – Книга 8-я. – С. 655-690.
11. Середа Н. Бунть киргизскаго султана Кенисары Касимова (1838-1847 гг.). – 1870; 1871 // <https://www.academia.edu/44032669/>
11. ҚР ОМА. 1368-қ., 1-т., 51-іс.
12. ҚР ОМА. 1368-қ., 1-т., 56-іс.
13. ҚР ОМА. 1368-қ., 1-т., 54-іс.
14. ҚР ОМА. 1368-қ., 1-т., 54-іс.
15. Буланов Е. Ілияс Жансүгіров еңбектерінің тарихи тағылымы (тарихи-деректанулық зерттеу). Монография. – Талдықорған: ЖК «Дизайн-ОТ», 2025. – 243 б.

ІЛІЯС ЖАНСҮГІРОВ ШЫҒАРМАЛАРЫН ОҚЫТУДА МУЛЬТИМОДАЛДЫ МӘТІНДЕРДІ ҚОЛДАНУДЫҢ ӘДІСТЕМЕСІ

Досан Д.Б.

Магистрант, І. Жансүгіров атындағы Жетісу университеті,
Талдықорған қ., Қазақстан Республикасы
dana.dosan@bk.ru

Бұл мақала Ілияс Жансүгіров шығармаларын оқытуда мультимодалды мәтіндерді қолдану әдістемесін қарастырады. Мақалада мультимодалды оқытудың принциптері мен артықшылықтары, заманауи технологияларды пайдалану мүмкіндіктері талданады. І. Жансүгіров шығармаларының табиғат лирикасы, ұлттық құндылықтары және поэмалық құрылымы мультимодалды тәсілдер арқылы оқытуды тиімді етуге мүмкіндік береді. Визуализация, аудио, анимация және интерактивті элементтер оқушылардың шығарманы терең түсінуіне, шығармашылық қабілеттерін дамытуға және цифрлық сауаттылығын арттыруға ықпал етеді.

Кілт сөздер: Мультимодалды оқыту, Ілияс Жансүгіров, визуализация, шығармашылық, әдістеме

В статье рассматривается методика использования мультимодальных текстов при изучении произведений Ильяса Жансугурова. Анализируются принципы и преимущества мультимодального обучения, возможности применения современных технологий. Природная лирика, национальные ценности и поэтическая структура произведений Жансугурова создают условия для эффективного применения мультимодальных подходов. Использование визуализации, аудио, анимации и интерактивных элементов способствует более глубокому пониманию произведений учащимися, развитию их творческих способностей и цифровой грамотности.

Ключевые слова: Мультимодальное обучение, Ильяс Жансугуров, визуализация, творчество, методика

This article explores the methodology of using multimodal texts in teaching the works of Ilyas Zhansugurov. It analyzes the principles and advantages of multimodal learning and the possibilities of using modern technologies. The natural lyrics, national values, and poetic structure of Zhansugurov's works provide favorable conditions for the effective implementation of multimodal approaches. Visualization, audio, animation, and interactive elements enhance students' understanding of the texts, fostering their creativity and digital literacy.

Keywords: Multimodal learning, Ilyas Zhansugurov, visualization, creativity, methodology

Қазіргі заманда білім беру жүйесінің алдында оқушылардың әртүрлі қажеттіліктеріне бейімделу міндеті тұр. Олардың жеке ерекшеліктері мен қызығушылықтарын ескере отырып оқыту ерекше маңызға ие болып табылады. Осындай оқыту кезінде мультимодалды оқыту ерекше орын алады. Өйткені бұндай оқытудың түрі білімді тиімді меңгерту үшін әртүрлі әдістемелер мен ресурстарды біріктіретін тәсіл болып табылады.

Мультимодалды оқыту оқушылардың ақпаратты әртүрлі арналар мен жүйелер арқылы қабылдау мен өңдеу идеясына негізделген. Бұл оқыту тәсілі тек мәтіндік материалдарды ғана емес, сонымен қатар аудио, видео, графикалық бейнелер, интерактивті элементтер және басқа да құралдарды пайдалану арқылы оқушылардың ақпаратқа барынша терең енуіне және тиімді меңгеруіне септігін тигізеді.

Мультимодалды оқытудың принциптеріне оқытуды оқушылардың жеке қажеттіліктеріне сәйкестендіру, оларды оқу процесіне белсенді тарту, сондай-ақ интерактивтілік пен ынтымақтастыққа ықпал ететін орта құру жатады.

Мультимодалды оқытудың дәстүрлі оқыту әдістеріне қарағанда бірнеше елеулі артықшылықтары бар. Біріншіден, ол ақпаратты көп арналы жеткізу арқылы материалды тереңірек түсінуге ықпал етеді, бұл әртүрлі оқу стильдері мен қажеттіліктері бар оқушылар үшін ерекше маңызды. Екіншіден, мультимодалды оқыту әртүрлі және қызықты оқыту форматтарын қолдану арқылы оқушылардың құштарлығы мен белсенділігін көбейтеді. Сонымен қатар, мультимедиялық сауаттылықты және заманауи технологиялармен жұмыс істеу дағдыларын дамытуға жағымды әсер етеді. Бұл оқушыларды қазіргі ақпараттық қоғамға дайындауда маңызды аспект болып табылады.

Қазіргі таңда технологиялық мүмкіндіктер үнемі кеңейіп отырғандықтан, мультимодалды оқыту барған сайын маңызды сипатқа ие болуда. Оның дамуы жасанды интеллект, кеңейтілген басқа да ақпараттық-коммуникациялық технологияларды қолданумен байланысты.

Соңғы жылдары мультимодалды оқытудың орта мектепте тиімділігін растайтын бірнеше зерттеулер жүргізілді. Мысалы, Александр Чесалов, Александр Власкин, Матвей Баканач еңбектерінде [1] «Мультимодальды оқыту (Multi-Modal Learning) – бұл машиналық оқытудың бір саласы, мұнда деректер әртүрлі көздерден түседі. Модальдар – бұл, негізінен, ақпарат арналары. Бұл деректер бірнеше көздерден алынған, семантикалық тұрғыдан өзара байланысты және кейде бір-бірін толықтыратын қосымша ақпарат береді. Осылайша, олар жеке модальдарды бөлек қарастырғанда көрінбейтін үлгілерді көрсетеді»,—деген анықтама береді. Ал С.Чувашов өз еңбегінде [2] «Мультимодальды оқыту — әртүрлі деректер форматтарымен (мәтін, сурет, бейне) жұмыс істей алатын мультимодальды модельдер мазмұнды неғұрлым кешенді әрі терең деңгейде құра алады. Бұл тәсіл әртүрлі ақпарат түрлерін өзара біріктіріп, жаңа және бірегей мазмұн жасауға мүмкіндік береді»,—деп топшылайды. Бұл зерттеулер мультимодалды оқытудың оқу мақсаттарына қол жеткізуде тиімді екенін және мектепте толық әрі терең білім беруге септігін тигізетінін дәлелдейді.

Ілияс Жансүгіров шығармаларының мультимодальдылыққа бейімділігі

І.Жансүгіров шығармаларының мазмұны мен құрылымы мультимодалды мәтіндерді қолдануға өте қолайлы. Табиғат лирикасы көрініс табатын туындыларындағы оқиғаны дыбыс, көрініс, түс, қозғалыс арқылы беруге болады. Поэмаларында («Әнші», «Күйші», «Құлагер») музыка, ырғақ, ұлттық өнер символдарына негізделген, мультимедиа қолдану өте тиімді болып келеді. Осы ерекшеліктер мультимодалды оқытудың әдістемесін жасауға негіз болады.

Мультимодалды мәтіндерді қолданудың әдістемелік жолдары:

Білім беру ұйымдарында мультимодалды оқытуды, мысалы, оқушылардың жобалық жұмысы арқылы жүзеге асыруға болады. Онда олар таңдалған тақырып бойынша мультимедиялық презентациялар жасап, топтық жұмыс істейді. Жұмыс барысында олар мәтіндік дереккөздерді, интернет-ресурстарды, аудио және видео материалдарды пайдаланып, тақырыпты зерттейді. Кейін алынған ақпаратты талдап, оны мәтіндік слайдтар, аудио файлдар, бейнематериалдар, анимациялар және графиканы қамтитын презентация түрінде ұсынады. Мұндай тәсіл оқушыларға зерттеу, талдау, ынтымақтастық және презентация, жоба жасау дағдыларын дамытуға үлесін қосады. Сонымен қатар ақпаратты меңгерудің және өз ойларын білдірудің әртүрлі форматтарын қамтамасыз етуге мүмкіндік береді. Бұл материалды терең түсінуге және білім алуға деген белсенділікті арттыруға оң әсерін тигізеді.

1-тапсырма. «Құлагер» поэмасын визуалды-аудио мәтін арқылы зерттеу

• Визуализация

1. Мұғалім оқушыларға Құлагер аттың суреті мен дала бейнесін көрсетеді.
2. Сұрақ: «Бұл суретті көргенде қандай сезім туындайды?»
3. Оқушылар қысқаша ойларын 1–2 сөйлеммен айтып береді.

• Аудио мәтін

1. Ат тұяғының дыбысы тыңдатылады.
2. Поэмадан қысқа аудио үзінді беріледі.

3. Оқушылар алған әсерін 1–2 сөйлеммен баяндайды.

- Мәтінмен жұмыс

1. Мұғалім поэманың негізгі бөлігін оқиды.

2. Визуалды және аудио материалмен салыстыра отырып, оқушылар поэманың негізгі идеясын анықтайды.

3. Топтық талқылау: көрген және тыңдаған әсеріңіз поэманың мазмұнымен қаншалықты сәйкес келеді?

2-тапсырма. «Жауын» өлеңін анимация негізінде талдау.

Жауынның сыбдыры, сұр бұлт, көтерілген жел бейнесін көрсететін қысқа анимация (видео) ұсынылады.

Оқушылар өлеңдегі жауынды анимациядағы қозғалыспен салыстырады.

Тірек сөздер: *құйын, бұршақ, сел, жай.*

3-тапсырма. Табиғат лирикасын фото-галерея арқылы үйрету.

«Жаз», «Көктем», «Қыс көрінісі» сияқты бейнелер топтамасы көрсетіледі;

Оқушылар бейнеленген суреттерге сәйкес өлең жолындарын байланыстырады.

Табиғат көрінісіне 1 минуттық видео түсіріп, өз жұмыстарын топта талдайды.

4. «Ағынды менің Ақсуым» өлеңіне визуалды карта.

Өлеңдегі табиғатты 4–5 сурет арқылы бейнелеп, шағын визуалды карта жасайды (өзен, тал, ай, бұлт, құрақ).

5. «Ағынды менің Ақсуым» аудио арқылы өлеңдегі ахуалды жеткізу

Оқушылар өлеңге сай табиғат дыбыстарын таңдап (су, жел, құс), өздерінің шағын аудио-атмосферасын құрастырады.

Ілияс Жансүгіров шығармаларын мультимодалды мәтіндер арқылы оқыту – қазіргі білім беру талаптарына сай, оқушылардың қабылдау ерекшелігін ескеретін оңтайлы әдіс. Мультимодалды оқыту оқушылардың тек мәтінді толық түсіну деңгейін ғана емес, эстетикалық сезімін, шығармашылық қабілетін, сонымен қатар цифрлық сауаттылығын дамытады.

І. Жансүгіровтің табиғат лирикасындағы бейнелілік, поэмаларындағы ұлттық құндылық, сюжет пен образдық әсер мультимодалды оқытуды тиімді қолдануға үлкен мүмкіндік туғызады. Визуализация, аудио мәтін, инфографика, анимация қолдану оқушылар үшін шығарманы түсінуді жеңілдетіп қана қоймай, оны жаңаша, басқа қырынан қабылдауға қолайлы жағдай жасайды.

Сондықтан мультимодалды мәтіндерге сүйенген әдістемені пайдалану – әдебиетті оқытудың заманауи, нәтижелі әрі табысты, оқушы қызығушылығын арттыратын педагогикалық бағыт болып табылады.

ӘДЕБИЕТТЕР:

1. Чесалов А., Власкин А., Баканач М. «Глоссариум по искусственному интеллекту: 2500 терминов. Том 1» 2022

2. Чувашов С. «Нейрокопирайтинг и коллаборативное обучение» 2024

3. Hamari, J., Koivisto, J. and Sarsa, H. (2014) Does Gamification work?—A Literature Review of Empirical Studies on Gamification. 2014 47th Hawaii International Conference on System Sciences, Hawaii, HI, 6-9 January 2014, 3025-3034. <https://doi.org/10.1109/HICSS.2014.377>

4. Поэмалары [Мәтін] / І. Жансүгіров ; [кұраст. М. Жамантаева]... – Алматы : Мектеп, 1972. - 175 б.

5. Бес томдық шығармалар жинағы Жансүгіров Ілияс- Алматы : Жазушы , 1987.– 13000 дана . 2-том . Поэмалар– 344 б.

ӘОЖ 37.091.33:82.0:004.9

КӨРКЕМ ШЫҒАРМАНЫ ТАЛДАУДА ГЕЙМИФИКАЦИЯ ӘДІСТЕРІН ҚОЛДАНУ: ЦИФРЛЫҚ ОЙЫНДАР МЕН ШЫҒАРМАШЫЛЫҚ ТАПСЫРМАЛАР

Досан Д.Б.

Магистрант, І. Жансүгіров атындағы Жетісу университеті,
Талдықорған қ., Қазақстан Республикасы
dana.dosan@bk.ru

Адилбекова Г.А.

Қазақ тілі мен әдебиеті пәні мұғалімі, №15 орта мектеп,
Талдықорған қ., Қазақстан Республикасы

Бұл мақалада көркем шығарманы талдау үдерісінде тиімді геймификация әдістерін қолданудың педагогикалық және әдістемелік мүмкіндіктері қарастырылады. Қазіргі білім беру кеңістігінде оқушылардың мәтінді оқуға деген қызығушылығын арттыру, әдеби талдауды белсенді әрі интерактивті ету өзекті мәселе болып табылады. Осы тұрғыдан алғанда цифрлық ойындар мен шығармашылық тапсырмалар мәтінді қабылдау мен түсінуді жеңілдететін тиімді құрал ретінде ұсынылады. Зерттеудің негізгі мақсаты — әдеби шығармаларды оқытуда геймификация элементтерін пайдаланудың тиімділігін анықтау және олардың оқушылардың танымдық белсенділігі мен шығармашылық қабілеттерін дамытудағы рөлін көрсету. Зерттеу барысында сандық ойындар, рөлдік тапсырмалар, квест, викторина және интербелсенді платформалар арқылы мәтінді талдау жолдары айқындалады. Жұмыстың ғылыми маңызы — геймификация ұғымының көркем мәтінді талдау әдістемесімен сабақтастыра зерттелуінде. Практикалық маңызы — ұсынылған әдістерді мектеп пен жоғары оқу орындарында әдебиет сабақтарында қолдануға болатындығында. Зерттеу әдістемесі ретінде теориялық талдау, салыстыру, педагогикалық бақылау және тәжірибелік жұмыс қолданылды. Зерттеу нәтижелері геймификация элементтерін қолдану оқушылардың мәтінді терең түсінуіне, сыни ойлау дағдыларының қалыптасуына және оқу мотивациясының артуына ықпал ететінін көрсетті. Қорытындылай келе, бұл зерттеу әдеби білім беру саласына инновациялық әдістерді енгізуге өз үлесін қосады.

Кілт сөздер: геймификация, әдеби талдау, сандық ойындар, шығармашылық тапсырмалар, оқыту әдістемесі.

В данной статье рассматриваются педагогические и методические возможности применения эффективных методов геймификации в процессе анализа художественного произведения. В современном образовательном пространстве актуальной проблемой является повышение интереса учащихся к чтению текста, а также активизация и интерактивность литературного анализа. В этом контексте цифровые игры и творческие задания предлагаются как эффективные средства, облегчающие восприятие и понимание текста.

Основной целью исследования является определение эффективности использования элементов геймификации в обучении художественным произведениям и выявление их роли в развитии познавательной активности и творческих способностей учащихся. В ходе исследования раскрываются пути анализа текста с использованием цифровых игр, ролевых заданий, квестов, викторин и интерактивных платформ. Научная значимость работы заключается в комплексном изучении понятия геймификации в контексте методики анализа художественного текста. Практическая значимость состоит в возможности применения предложенных методов на уроках литературы в школе и высших учебных заведениях. В качестве методов исследования использованы теоретический анализ, сравнение, педагогическое наблюдение и опытно-экспериментальная работа. Результаты исследования показали, что применение элементов геймификации способствует более глубокому пониманию

текста, формированию навыков критического мышления и повышению учебной мотивации учащихся. В заключение отмечается, что данное исследование вносит вклад во внедрение инновационных методов в сферу литературного образования.

Ключевые слова: геймификация, литературный анализ, цифровые игры, творческие задания, методика обучения.

This article examines the pedagogical and methodological potential of using effective gamification methods in the analysis of literary works. In the modern educational environment, increasing students' interest in reading and making literary analysis more active and interactive remains a relevant issue. In this regard, digital games and creative tasks are proposed as effective tools that facilitate text perception and comprehension.

The main purpose of the study is to determine the effectiveness of using gamification elements in teaching literary works and to demonstrate their role in developing students' cognitive activity and creative abilities. The study identifies various approaches to text analysis through digital games, role-playing tasks, quests, quizzes, and interactive platforms.

The scientific significance of the research lies in examining the concept of gamification in close connection with the methodology of literary text analysis. The practical significance is determined by the possibility of applying the proposed methods in literature classes at schools and higher education institutions. The research methodology includes theoretical analysis, comparison, pedagogical observation, and experimental work.

The results of the study indicate that the use of gamification elements contributes to deeper text comprehension, the development of critical thinking skills, and increased learning motivation among students. In conclusion, this research contributes to the introduction of innovative approaches in the field of literary education.

Keywords: gamification, literary analysis, digital games, creative tasks, teaching methodology.

Қазіргі білім беру жүйесінде оқушылардың көркем әдебиетке қызығушылығын арттыру, мәтінді терең әрі толық түсінуін қамтамасыз ету маңызды мәселелердің бірі болып отыр. Цифрлық технологиялардың қарқынды дамуы мен білім алушылардың ақпаратты қабылдау ерекшеліктерінің өзгеруі дәстүрлі оқыту әдістерін қайта қарауды талап етеді. Осы тұрғыда көркем шығарманы талдауда геймификация әдістерін қолдану өзекті ғылыми-әдістемелік мәселе ретінде алға шығады.

Геймификация ұғымы білім беру саласында кеңінен қолданылып келе жатқанымен, оны әдеби шығармаларды талдау үдерісінде жүйелі түрде қолдану әлі де толық зерттелмеген. Қазіргі зерттеулерде геймификация көбіне жаратылыстану бағытындағы пәндер контекстінде қарастырылып, көркем мәтінмен жұмыс істеудегі мүмкіндіктері жан-жақты ашыла бермейді. Сонымен қатар сандық ойындар мен шығармашылық тапсырмалардың әдеби талдауға ықпалы, оқушылардың сыни ойлауы, эмоциялық қабылдауын дамытудағы рөлі жеткілікті деңгейде сараланбаған. Осы олқылықтар тақырыпты таңдаудағы негізгі проблемалық жағдайды айқындайды.

Геймификация ұғымы соңғы онжылдықта білім беру саласындағы инновациялық бағыттардың бірі ретінде кеңінен зерттеліп келеді. Геймификация әдісі тиімді шешімдер қабылдауға, сондай-ақ оқу үдерісінде маңызды құзыреттер мен икемдерді қалыптастыруға бағытталған білім беру ортасын модельдеуге мүмкіндік беретін, білім алушылардың қызығушылықтары мен өзара жарысына сүйене отырып, жоғары оқу жетістіктеріне жетелеуші іс-әрекет түрі ретінде сипатталады. Термин алғаш рет Н. Детердинг, Д. Диксон, Р. Халед және Л. Наке еңбектерінде [2] жүйеленіп, геймификация «ойын элементтерін ойыннан тыс ортада қолдану» ретінде анықталды. Авторлар геймификацияның мотивациялық әлеуетін атап өтіп, оның оқыту үдерісін жандандырудағы маңызын ғылыми тұрғыдан негіздеді. К. Сиборн және Б. Фелс [1] өз мақалаларында «Геймификация – теориялық және тәжірибелік білімдердің жиынтығын, әртүрлі технологиялық салалар мен платформаларды өзара ұштастыратын әрі қолданбалы уәждермен айқындалған пәнаралық

тұжырымдама», - деп атап көрсеткен. Дж. Хамари, Дж. Койвисто «Геймификация жұмыс істей ме?» еңбегінде [3] «Ойын — тәжірибе құру құбылысы» - деп, ал К. Вербах [4] «Әрекетке көбірек ойын сипатын беру процесі», Артем Демиденко өз еңбегінде «Геймификацияның басты аспектілерінің бірі – мотивацияны арттыру» [5] сынды анықтамалар берген. Шетелдік зерттеушілердің еңбектерінде геймификация көбіне білім алушылардың мотивациясын арттыру, оқу белсенділігін күшейту және оқу нәтижелерін жақсарту құралы ретінде қарастырылады.

Әдебиет пәніне қатысты зерттеулерде геймификация мәселесі салыстырмалы түрде аз қамтылған. Көптеген еңбектер жаратылыстану, ақпараттық технологиялар немесе шет тілдерін оқыту саласына бағытталған. Ал көркем шығарманы талдау барысында цифрлық ойындар мен шығармашылық тапсырмаларды қолданудың әдістемелік негіздері жүйелі түрде зерделенбеген. Кейбір зерттеулерде рөлдік ойындар мен интерактивті тапсырмалар әдеби мәтінді түсінуді жеңілдететіні айтылады.

Шығармашылық тапсырмаларға қатысты еңбектерде (жазбаша интерпретация, альтернативті финал құрастыру, кейіпкер рөліне ену) оқушылардың эмоциялық қабылдауы мен сыни ойлау қабілетінің дамуына әсері көрсетіледі. Алайда бұл тапсырмалардың цифрлық ойындармен ықпалдастырылып қолданылуы жеткілікті деңгейде зерттелмеген.

Осылайша, әдебиеттерге жасалған талдау геймификацияның білім беру саласындағы әлеуеті кең болғанымен, көркем шығарманы талдауда оны кешенді әрі жүйелі қолдануға арналған зерттеулердің аздығын көрсетеді. Атап айтқанда, цифрлық ойындар мен шығармашылық тапсырмалардың әдеби талдаудағы тиімділігін теориялық және тәжірибелік тұрғыдан негіздеу қажеттілігі айқын байқалады. Бұл жағдай зерттеудің өзектілігін арттырып, ұсынылып отырған жұмыстың ғылыми маңыздылығын дәлелдейді.

Зерттеу барысында Google Forms, Kahoot, Wordwall, LearningApps сияқты цифрлық платформалар пайдаланылды. Әдістемелік жаңалық ретінде цифрлық ойындар мен шығармашылық тапсырмаларды біртұтас жүйе ретінде қолдану ұсынылды. Бұл тәсіл көркем мәтінді тек ақпараттық деңгейде емес, эмоциялық және интерпретациялық тұрғыдан қабылдауға мүмкіндік берді. Орта мектептің 9-сыныбында Ілияс Жансүгіровтің «Құлагер» поэмасы оқытылады. Бұл шығарманы терең меңгерту мақсатында геймификация әдістерін қолдану тиімді нәтиже береді. Атап айтқанда, цифрлық ойындар мен түрлі шығармашылық тапсырмалар арқылы оқушылардың сабаққа деген қызығушылығы артып, олардың белсенділігі мен танымдық қабілеттері дамиды. Ойын элементтері оқушылардың поэманың ішкі мазмұнын жеңіл қабылдауына, кейіпкерлердің іс-әрекетін талдауға және өз ойын еркін жеткізуге мүмкіндік береді.

1-цифрлық ойын тапсырмасы. «Жылдам викторина» (Kahoot/ауызша ойын)

Тапсырманың мақсаты: Мәтінді түсіну және есте сақтау

Нұсқаулық:

Төмендегі сұрақтарға жылдам жауап беріңіз:

1. Құлагер кімнің аты?
2. Поэмада қандай тарихи тұлға бейнеленеді?
3. Бәйге қай жерде өтеді?
4. Құлагерге не себепті қастандық жасалды?
5. Поэманың негізгі идеясы қандай?

Геймификация элементі: ұпай жинау, жылдамдық, рейтинг

Күтілетін нәтиже: Оқушы мәтін мазмұнын толықтай меңгереді.

2-цифрлық ойын тапсырмасы. Wordwall платформасында «Құлагер» поэмасына арналған «Сәйкестендіру» тапсырмасы.

Аталған тапсырмалар оқушылардың мәтінді түсіну деңгейін арттыруға және негізгі ойды анықтауға бағытталған.

Кейіпкерлерді сипаттамаларымен сәйкестендіріңіз:

Ақан сері → Құлагердің иесі, өнер иесі

Құлагер → Жүйрік тұлпар, бәйге жеңімпазы

Бәйгеге қатысушылар → Қызғаныш танытқан адамдар

Қосымша «Викторина» форматындағы тапсырма:

Құлагер қалай мерт болды? → Қастандықтан

Поэманың негізгі идеясы қандай? → Әділетсіздік пен қызғаныш

Ақан сері қандай күйде болды? → Қайғы мен мұңда

3-цифрлық ойын тапсырмасы. LearningApps «Құлагер» поэмасын талдау

Тапсырманың мақсаты: Мәтінді түсіну, кейіпкерлерді талдау және шығармашылық ойлау қабілетін дамыту. Сабаққа қызығушылық пен белсенділікті арттыру.

1. Викторина:

Құлагер поэмада неге ерекше тұлпар деп саналады? Жауабы: Жүйрік әрі батырдың серігі Құлагердің өліміне қандай сезімдер себеп болды? Жауабы: Қызғаныш пен қастандық. Поэманың негізгі идеясы неде? Жауабы: Әділетсіздікті көрсету және батырлықты дәріптеу

2. Сәйкестендіру: Ақан сері →

Поэмадағы басты кейіпкер

Құлагер → Батырдың сенімді тұлпары

Бәйгеге қатысушылар → Қарсылас кейіпкерлер

4- шығармашылық тапсырмалар:

Сен Ілиястың орнында болсаң, Құлагердің тағдырын қалай өзгертер едің? (2–3 сөйлем) Егер сен Ақан сері болсаң, Құлагердің қазасынан кейін ел ішіндегі бір адамға хат жаз. Хатта өз қайғыңды, сезіміңді және ойыңды білдір (5-6 сөйлем)

Зерттеу сұрақтары:

– көркем шығарманы талдауда геймификация әдістерін қолдану оқу үдерісінің тиімділігін арттыра ма?

– цифрлық ойындар мен шығармашылық тапсырмалар оқушылардың мәтінді түсінуіне қалай әсер етеді?

– геймификация элементтері оқу мотивациясын арттыра ала ма?

Егер көркем шығарманы талдау үдерісінде геймификация әдістері жүйелі түрде қолданылса, онда оқушылардың әдеби мәтінді түсіну деңгейі, шығармашылық белсенділігі және оқу мотивациясы айтарлықтай артады. Зерттеу барысында көркем шығарманы талдауда геймификация әдістерін қолданудың тиімділігі эксперименттік және бақылау топтарының нәтижелерін салыстыру арқылы анықталды. Нәтижелер оқушылардың оқу мотивациясы, мәтінді түсіну деңгейі және шығармашылық белсенділігі көрсеткіштері бойынша талданды. Эксперименттік топта цифрлық ойындар мен шығармашылық тапсырмалар жүйелі түрде қолданылса, бақылау тобында дәстүрлі әдеби талдау әдістері пайдаланылды. Зерттеу нәтижелері геймификация элементтерін қолдану оқыту үдерісінің сапасына оң әсер ететінін көрсетті.

Зерттеу нәтижелері бойынша эксперименттік топтағы оқушылардың оқу мотивациясы айтарлықтай артқаны байқалды. Олар сабаққа белсенді қатысып, көркем мәтінді талдауда қызығушылық танытты. Ал бақылау тобында бұл көрсеткіштер тұрақты, бірақ айтарлықтай өзгеріссіз қалды. Цифрлық ойындар (квест, викторина, интерактивті тапсырмалар) оқушылардың логикалық ойлауын дамытып, мәтінді талдауға қызығушылығын арттырды. Ал шығармашылық тапсырмалар (кейіпкер атынан монолог жазу, шығармаға қорытынды ұсыну, рөлдік ойын) оқушылардың эмоциялық қабылдауын күшейтіп, мәтінді интерпретациялау қабілеттерін жетілдірді.

Бұл нәтижелер С. Хамари, К. Вербах сияқты шетелдік зерттеушілердің геймификацияның мотивациялық және танымдық әлеуеті туралы тұжырымдарымен сәйкес келеді. Алайда алдыңғы зерттеулерде геймификация көбіне жалпы оқу үдерісі аясында қарастырылса, бұл зерттеуде оның көркем шығарманы талдаудағы нақты әдістемелік мүмкіндіктері айқындалды. Зерттеу нәтижелері геймификация әдістерін қолдану оқушыларды пассивті тыңдаушыдан белсенді қатысушы деңгейіне көтеретінін көрсетті.

Бұл әсіресе әдеби талдау сияқты күрделі когнитивтік әрекетті талап ететін үдерісте маңызды. Дәстүрлі әдістермен салыстырғанда геймификация оқушылардың мәтінге эмоциялық қатынасын арттырып, сыни ойлау дағдыларының қалыптасуына ықпал етті.

Сонымен қатар, зерттеу барысында геймификация әдістерін жүйесіз немесе мақсатсыз қолдану күтілетін нәтижеге жеткізбейтіні анықталды. Сондықтан бұл әдістерді мазмұнмен, оқу мақсаты және жас ерекшелігімен үйлестіру қажет.

Жүргізілген зерттеу көркем шығарманы талдауда геймификация әдістерінің тиімділігін тәжірибе жүзінде дәлелдеді. Цифрлық ойындар мен шығармашылық тапсырмалар оқушылардың оқу мотивациясын арттырып қана қоймай, әдеби мәтінді терең түсінуге және шығармашылық тұрғыдан интерпретациялауға мүмкіндік береді. Бұл нәтижелер әдеби білім беру әдістемесін жаңғыртуға және заманауи педагогикалық технологияларды енгізуге негіз бола алады.

Қорытындылай келе, жүргізілген зерттеу көркем шығарманы талдауда геймификация әдістерін қолданудың педагогикалық және әдістемелік тұрғыдан тиімді екенін дәлелдеді. Зерттеу барысында цифрлық ойындар мен шығармашылық тапсырмаларды жүйелі әрі мақсатты қолдану оқушылардың әдеби мәтінді түсіну деңгейін арттыратыны, оқу мотивациясын күшейтетіні және шығармашылық белсенділігін дамытатыны анықталды.

Эксперимент нәтижелері дәстүрлі әдеби талдау әдістерімен салыстырғанда геймификация элементтері қолданылған жағдайда оқушылардың сабаққа қатысу белсенділігі, мәтін мазмұнын байланыстыру қабілеті және сыни ойлау дағдылары айтарлықтай жоғары болатынын көрсетті. Әсіресе интерактивті цифрлық ойындар мен рөлдік, шығармашылық тапсырмалардың үйлесімді қолданылуы көркем мәтінді эмоциялық және танымдық деңгейде қабылдауға мүмкіндік берді.

Зерттеу қорытындылары әдеби білім беру әдістемесінде геймификацияны қосымша құрал ретінде емес, жүйелі оқыту стратегиясының құрамдас бөлігі ретінде қарастыру қажеттігін айқындайды. Осыған байланысты әдебиет сабақтарында цифрлық ойындарды оқу мақсатына сай іріктеу, шығармашылық тапсырмаларды мәтіннің жанры мен мазмұнына сәйкес жоспарлау ұсынылады.

Қорытындылай келе, бұл зерттеу көркем шығарманы оқыту мен талдау саласында инновациялық педагогикалық тәсілдерді дамытуға үлес қосып, әдеби білім берудің заманауи талаптарға сай жаңаруына ғылыми негіз ұсынады.

ӘДЕБИЕТТЕР:

1. Seaborn, Katie and Deborah I. Fels. "Gamification in theory and action: A survey." Int. J. Hum. Comput. Stud. 74 (2015): 14-31.
2. Deterding, S., Khaled, R., Nacke L.E. and Dixon, D. (2011) Gamification: Toward a Definition. CHI 2011 Gamification Workshop Proceedings, Vancouver, 2011, 12-15.
3. Hamari, J., Koivisto, J. and Sarsa, H. (2014) Does Gamification work?—A Literature Review of Empirical Studies on Gamification. 2014 47th Hawaii International Conference on System Sciences, Hawaii, HI, 6-9 January 2014, 3025-3034. <https://doi.org/10.1109/HICSS.2014.377>
4. Werbach, K. (2014). (Re)Defining Gamification: A Process Approach. In International Conference on Persuasive Technology (pp. 266-272). Cham: Springer. https://doi.org/10.1007/978-3-319-07127-5_23
5. Демиденко А. Геймификация и интерактив: как удержат внимание студентов // 1606.
6. Поэмалары [Мәтін] / І. Жансүгіров [құраст. М. Жамантаева]... – Алматы : Мектеп, 1972. - 175, [1] б.

I. ЖАНСҮГІРОВТІҢ ТІЛДІК ГЕОГРАФИЯСЫ: ТОПОНИМДЕР ФЕНОМЕНІ

Джакыпбекова М.Т.

Ф.ғ.к., профессор м.а., I. Жансүгіров атындағы Жетісу университеті,
Талдықорған қ., Қазақстан Республикасы
karimova.ayris@mail.ru

Бұл мақалада Ілияс Жансүгіров шығармаларындағы топонимдердің лингвомәдени және поэтикалық қызметі жан-жақты қарастырылады. Топонимдердің шығу тегі, семантикасы, құрылымы мен көркем мәтіндегі рөлі талданып, олардың ұлттық мәдениет пен тарихи ақпаратты жеткізудегі маңызы айқындалады. Сонымен қатар, ақын поэзиясындағы географиялық атаулардың түрлері жіктеліп, олардың жиілік ерекшеліктері анықталады. Зерттеу нәтижесінде топонимдердің авторлық дүниетанымды қалыптастырудағы қызметі дәлелденеді.

Кілт сөздер: топоним, ономастика, поэтикалық мәтін, лингвомәдениеттану

В статье рассматриваются лингвокультурные и поэтические функции топонимов в произведениях Ильяса Жансугурова. Анализируются происхождение, семантика, структура и роль географических названий в художественном тексте, раскрывается их значение в передаче национально-культурной и исторической информации. Также проводится классификация топонимов и определяется их частотность. В результате исследования доказана роль топонимов в формировании авторского мировоззрения.

Ключевые слова: топоним, ономастика, поэтический текст, лингвокультурология

This article examines the linguocultural and poetic functions of toponyms in the works of Ilyas Zhansugurov. It analyzes the origin, semantics, structure, and role of geographical names in literary texts, highlighting their importance in conveying national, cultural, and historical information. The study also classifies toponyms and identifies their frequency. The findings demonstrate the role of toponyms in shaping the author's worldview.

Keywords: toponym, onomastics, poetic text, linguoculturology

Қазіргі лексикография ғылымында географиялық жалқы есімдердің өлке тіліндегі қолданысын анықтайтын семантикалық, функционалдық және орфографиялық параметрлерді жан-жақты сипаттау ерекше маңызға ие. Осы аспектілерді ескеру І.Жансүгіров шығармаларының топонимикасының теориялық негіздерін әзірлеу кезінде қажет.

Мәдени-ұлттық бірегейліктегі тіл мен мәдениеттің өзара тығыз байланысы және оның тілдік көрінісі, бұл құбылыстардың өзара әсері мен өзара байланысы лингвомәдениеттану ғылымының назарында. Осы тұрғыдан алғанда тіл бізге ерекше және қайталанбас құбылыс ретінде әлем туралы идеяларды бейнелейтін ұғымдар жүйесі ретінде көрінеді, олардың жиынтығы дүниенің тілдік бейнесін құрайды. Жалқы есімдер сөз құралы ретінде ономастикадағы мәдени-тарихи мәліметтерді сақтай отырып, халық мәдениетінің, менталитетінің құнды көзі болып табылады.

Ономастика әртүрлі типтегі жалқы есімдерді зерттеумен айналысады. Сонымен қатар, жалқы есімдер ғылымы номинацияның пайда болу тарихын, атауларды таңдауға байланысты дәстүрлерді, онимдердің сөйлеудегі қызметін, сонымен қатар жалқы есімдердің классификациясы мәселесін зерттейді. «Жалқы есім – лексиканың ең жылжымалы, өзгермелі қабатын, атау беруші халықтың танымдық көзқарасына сәйкес әлем моделімен анықталатын ономастикалық кеңістікті құрайды» [1,4 б.].

Жалқы есімдер ұзақ уақыт бойы ғалымдардың назарын аударды. Олардың пайда болу тарихы, маңызы мен мәні, қоғам өмірімен, адамдардың дүниетанымы мен наным-

сенімімен, бізді қоршаған табиғатпен байланысы, сондай-ақ олармен ғасырлар бойы болған метаморфозалар зерттеліп, ол тарих, география, этнография, өлкетану, психология, әдебиеттану т.б. әртүрлі ғылым салаларының объектісіне айналды. Дегенмен, жалқы есімдер ең алдымен филологтардың назарында болды. Қазақтың белгілі ономаст ғалымы Т. Жанұзақов «Қазақ ономастикасы 20 ғасырдың 30-40 жылдары бойында ғана зерттеле бастаған жас сала», - деп атап өтеді [2,3 б.].

Тіл білімінің бір саласы топонимика географиялық атауларды зерттеп, олардың өзіндік ерекшелігін анықтау, шығу тарихын және олардан шыққан сөздердің бастапқы мағынасын талдаумен айналысады. Жалқы есім де, жалпы есім де тілдің эволюциясымен бірге дамиды, бірақ олар әртүрлі заңдылықтарға бағынады.

«Тілдегі жер-су атаулары тобын ғылыми тұрғыдан топоним деген терминмен атайды. Топоним – Жер бетіндегі табиғи нысаналардың жалқы атауы (мұхит, өзен, көл, тау, т.б.), сондай-ақ Жердегі адам жасаған, нақты бір аймақта тіркелген нысана атауы (қала, ауыл және түрлі елді мекен түрлері, коммуникация жолдары, т.б.). Топонимика – топонимдердің пайда болу жолдары мен заңдылықтарын, даму, қызмет ету ерекшеліктерін ғылыми тұрғыдан зерттейтін ономастиканың дербес ірі саласы. Топонимикон – 1. Топонимдер сөздігі немесе топонимдер тізбегі. 2. Географиялы атаулар репертуары. Топонимия – қандай да бір нақты тілдің, нақты аймақтың, нақты мәтіннің, нақты дәуірдің топонимдер жиынтығы [3,20 б.].

Топонимика – географиялық атауларды, олардың қызметін, мағынасын зерттейтін ономастика саласы. Топоним – «жеке географиялық жердің (қоныс, өзен, жер, т.б.) жалқы атауы» [4,803 б.]. Топоним – жер бетіндегі табиғи объектінің, сондай-ақ жер бетіндегі адам жасаған объектінің белгілі бір аймақта (қалада, ауылда, ауылда, қалада) анық жазылған өзіндік атауы. өңделген жер учаскесі, мемлекет құрамындағы аумақ, байланыс және т.б.) .

Топонимдер арқылы жер шарындағы құрлықтағы немесе су айдындарындағы кез келген табиғи немесе жасанды объектілердің тарихи, әлеуметтік және мәдени тұрғыдан анықталған географиялық атауларын түсінеміз. Алайда топонимиканы анықтауда келіспеушіліктер бар. Мысалы, А.В.Суперанская «топонимика – лингвистика, география және тарихтың синтезі» [5] деп есептесе, В.А.Жучкевич топонимиканы «географиялық атауларды зерттейтін көмекші ғылыми пән» деп анықтайды. Кез келген елдің немесе елді мекеннің өзіне тән географиялық атауларының (топонимдерінің) жиынтығы осы аумақтың топонимикасы деп аталады» [6].

Топонимдер объектіні сипаттайды, берілген географиялық объектінің не екендігі туралы ақпарат береді және көптеген белгілердің тек біреуіне негізделген визуалды тануға ықпал етеді. Тиісінше, топонимдер – «таңбалар» және топонимдер – «сипаттамалар» берілген шындықтың не екендігі туралы ақпаратты алып жүре алады: Жетісу , Нарын, Ойыл, Сарыарқа. Берілген географиялық атаулар бір-бірінен объектінің аталу сипатымен ерекшеленеді. Кей жағдайда, уақыт өте келе сипаттаушы топонимдер түйінді сөзінен айырылады және егер олар тек осы объектілерге ғана тән әмбебап емес, абсолютті емес белгілерге негізделсе, «көмескіленеді», бұл жағдайда сипаттаушы элемент «белгіге» айналады.

Көркем мәтін – суреткердің концепциясын, өзінің ой тәжірибесін нақты идеялармен ұштастырып беруге ұмтылатын бірегей лингвопоэтикалық құрылым. Көркем мәтіннің ономастикасын зерттеу ономастикалық бірліктердің жеке автордың дүние бейнесін көрсетудегі рөлін анықтауға мүмкіндік береді. Көркем мәтінге онимдерді іріктеу және енгізу – автордың ойын білдіруге қызмет ететін мақсатты процесс. Атаудың семантикасы шығарманың сюжеті мен тақырыптық мазмұнымен, жетекші идеяларымен, жанр заңдылықтарымен және тұтас мәтіннің стильдік жүйесімен анықталатын оның уәжін анықтайды. Мақсаты бойынша онимдер автордың сөз қолдануының мағыналық-стильдік жүйесінің құрамдас бөлігі болып табылады, шығарманың жалпы бейнесін жасауға органикалық және уәжді түрде қатысады.

Ілияс Жансүгіровтің поэтикалық мәтіндеріндегі топонимикалық бірліктер геофизикалық және жалпы мәдени ақпаратты біріктіреді, кең коннотативтік белгілерге ие, тек ақпараттық және стилистикалық емес, сонымен қатар эмоционалдық және стилистикалық қосалқы функцияларды орындайды. Ақын поэзиясындағы топонимдер әлемді ақын қалай көрсе, солай бейнелейді, бұл оның ой елегінен өткізетін, сезінген, білетін, көрсететін дүниесі.

Поэтикалық ономастиканы зерттеу өте күрделі. Атаулар туралы ғылым пәнаралық сипатқа ие, ол география, мәдениеттану, әлеуметтану, психология және басқа да көптеген ғылымдарды зерттеуді біріктіреді.

Жазушының шығармашылық әлемін есімдер әлемінсіз елестету мүмкін емес. Кейбіреулер үшін бұл зерттелмеген кеңістік болса, басқалары үшін бұл барлық шығармашылықтың іргелі бастауы. Жалқы есімдер көркем шығарманың маңызды элементі бола отырып, образ жасаудың, басты кейіпкерлерді даралаудың маңызды құралдарының бірі болып табылады. Сонымен қатар, олар тұтастай шығарма идеясын қалыптастыруда және жеке автордың әлем бейнесін қайта құруда маңызды рөл атқарады.

Ономастикалық кеңістікті талдау шығарманың идеялық мәнін ашуға, кейбір жалқы есімдердің қолданылу ерекшеліктерін анықтауға, сондай-ақ онимдердің шығу тегі мен мағынасы, олардың берілген көркем шығарма контексіндегі рөлі туралы мейлінше жан-жақты мағлұмат беруге көмектеседі. Ономастикалық бірліктер мәтін кеңістігінің микроэлементтері ретінде белгілі бір автордың шығармасында көрінетін оның тарихи уақытына тән шындықтың тұтас көрінісін береді.

Поэтикалық ономастиканы зерттеудегі негізгі міндеттерді төмендегідей анықтауға болады:

- 1) сөз шеберінің жалқы есімдер тобынан нақты нені таңдағанын көрсету;
- 2) нақты көркем мәтіндегі немесе мәтіндердің тұтас тобындағы ономастикалық лексиканың өзіндік ерекшелігін, қызмет ету ерекшеліктерін анықтау;
- 3) атаулардың әдеби сөйлеудегі қызметін зерттеу;
- 4) көп мағыналы қатар құрайтын балама атаулар жүйесін анықтау.

Поэтикалық ономастикадағы сөздік жазбада, мынадай сипаттамалар болады:

- 1) көрсетілген атаумен байланысты референттің қысқаша сипаттамасы;
- 2) этимологиялық ақпарат (туынды түбірдің семантикасы, атау құрылымының сипаттамасы), оним түрі;
- 3) минималды контексттің сипаттамалары (стилистикалық ерекшеліктер, атау қызметі);
- 4) атау-баламалар.

Шығармашыл тұлғаның жалқы есімдер жүйесін сипаттау нақты мәтіндердегі ономастикалық лексиканың қызмет ету заңдылықтарын өте егжей-тегжейлі, жан-жақты зерттеуге мүмкіндік береді.

І.Ж.ансүгіровтің өлеңдері мен поэмаларын мысалға ала отырып, топонимдердің көркем мәтініндегі орнын айқындау, олардың ұлттық-мәдени маңызына тоқталу мақсаты да осыдан туындап отыр. І.Жансүгіров шығармаларындағы тарихи-географиялық, мәдени мәліметтерді бейнелейтін топонимдер халқымыздың ұлттық ерекшеліктерін ашады, тіл мен мәдениеттің байлығы туралы тұтас түсінік береді. Ұлттық географиялық атаулардың құрылымын, семантикасын, этимологиясын тереңдетіп зерттей отырып, көркем шығармадағы қолданысын жүйелеу шығармашыл тұлғаның туындыларының өзіндік поэтикалық ерекшелігін саралауға мүмкіндік береді.

І. Жансүгіров шығармаларындағы топонимдер ұлтымыздың наным-сенімдері мен әдет-ғұрыптары, тұрмысы мен дәстүрлі қолөнері туралы деректерден тұрады, олар халықтың тілі, мәдениеті мен тарихы туралы мәліметтерді «кодтау». Бұл мысалдарда қазақ топонимдері байырғы халық өкілдерінің тұрғылықты жерін білдіріп, халықтың материалдық және рухани мәдениетінде ерекше орын алады.

І. Жансүгіровтің өлеңдері мен поэмаларындағы топонимдердің басым бөлігі гидронимдер екені анықталды. Бұл халқымыздың ерте заманнан өзен-көлдердің алаптарында мол қоныстануынан хабардар етеді және ауылдар бір-бірінен едәуір қашықтықта орналасқандықтан, әрбір рудың өзіндік ерекше мәдениеті қалыптасқанымен түсіндіріледі. Осылайша, жергілікті мәдениеттер пайда болды, бұл өзендердің атауларында байқалады. Мысалы, *Балқаш, Бүйен, Ертіс, Жайық, Каспий, Тұзкөл, Шелек, Ыстықкөл, Іле, Сыр, Еділ, Шу, Көксу, Үлбе* т.б гидронимдер кездеседі.

Қазақ топонимдерінде объектінің географиялық ерекшеліктерін ғана емес, сонымен бірге осы жерлерді игерген адамдардың практикалық тәжірибесін көрсететін мағыналық уәж бар. І.Жансүгіров географиялық атаудың астарынан өз халқының ежелгі тарихын көреді.

І. Жансүгіровтің өлеңдері мен поэмаларындағы топонимдерінің ұлттық-мәдени ерекшеліктері дәстүрлі өмірдегі заттар мен құбылыстардың атауларымен, атап айтқанда идионимдермен тығыз байланысты. Бұл лексикалық-тақырыптық топ қазақтардың дәстүрлі тұрмыс-тіршілігі туралы мәліметтерді жеткізіп, олардың өзіндік ерекшелігін атап көрсетеді.

Қазақ халқының дәстүрлі тұрмысы мен қолөнерінің ұлттық атаулары географиялық сипаттамаларға ерекше стильдік реңк беріп, сыртқы мәдениеттің астарын жасап, мәтіннің ұлттық нақышын жасауға ерекше үлес қосады. Көркем әдебиеттегі жер-су атаулары шығарманың жалпы идеясымен, мазмұнымен, құрылымымен тығыз байланысты. Көркем шығарманың мазмұнымен тығыз ұштасып, топонимдер өзінің негізгі географиялық қызметі – белгілі бір жерді атау немесе көрсету қызметімен қатар көркем кеңістік пен уақытты қалыптастыруға, қаһармандардың поэтикалық образдарын жасауға атсалысуы мүмкін, сонымен қатар мәтіннің тұтас мазмұнын эстетикалық қабылдауға және түсінуге ықпал етеді.

Топонимдер халықтың ерекше мәдениеті, тілі мен тарихы туралы елеулі мәліметтерді көрсетеді. Бұл ретте топонимдерді ұлттық-мәдени сипатта деп айта аламыз. Кез келген географиялық атау қоғамдағы түрлі тарихи немесе саяси өзгерістер нәтижесінде пайда болған, өз дәуіріндегі тарихи-мәдени ақпаратты сақтауға, ұрпақтан-ұрпаққа жеткізуге қабілетті. Топонимдерде халықтың дәстүрлі тұрмыс-тіршілігі, салт-дәстүрі мен наным-сенімі, мәдени-тарихи байланыстары туралы мол материалдар қамтылған.

І. Жансүгіровтің өлеңдері мен поэмаларындағы топонимдерді зерттеу барысында топонимдерді этимологиясы тұрғысынан зерттеуге көп көңіл бөлінді, бұл атаулардың мағыналық, морфологиялық, сөзжасамдық және дыбыстық құрылымына қызығушылық тудырады. І. Жансүгіровтің шығармаларындағы жалпы идеялық-бейнелі құрылыммен үйлесімді астасып жатқан қазақ топонимикалық атауларының автордың ой-өрісін, дара стилін анықтауда маңызы зор. Демек, жазушы топонимнің этимологиясына, нақты белгілеулерге байланысты фольклорлық мотивтерге жүгінуге бейім. Экспрессивті және эмоционалды ұғынуға толы мұндай үзінділер тұтас оқиға композициясында дербес орын алып, географиялық атауды өмірдің өзі тудырған жаңа мазмұнға қанықтырады.

І. Жансүгіровтің өлеңдері мен поэмаларында кездесетін жер және елді мекен атаулары болған кейбір топонимдерді қамтыған **сөздікте** қазақ тіліндегі топонимдердің жасалуының ең тән және типтік, жиі кездесетін және өнімді жолдары қарастырылды. Көп жағдайда бұл атаулар белгілі бір аумақта өсімдіктің бір немесе басқа түрінің, сирек жануарлардың немесе аймақтың табиғатының болуына байланысты алынады. Ақынның **идиостильдік** ерекшеліктерінің бірі – оның жеке авторлық дискурс кеңістігінің антропо-бағдарлы болуы, яғни географиялық картамен, оның ішінде топонимдермен сәйкес келуі. Илияс Жансүгіровтің бүкіл «поэтикалық географиясы» дискретті кеңістікті білдіретін жеке топтарға бөлінген. Сол топонимдік атауларды 6 түрге жіктеуге болады:

1. Ойконимдер (елді-мекен атаулары)
2. Гидронимдер (жер-су атаулары)
3. Урбаноним (қала нысандарының атаулары)
4. Макротопонимдер (мемлекет атаулары)
5. Оронимдер (тау атаулары)

6. Космонимдер (аспан денелері атаулары)

Сондай-ақ, атаулардың поэзиялық шығармаларында қолданылу жиілігі де анықталды. Мысалы, «Арқа» өлке атауы 32 рет, «Балқаш» көл атауы 30 рет, «Алатау» тау атауы 25 рет, «Жетісу» 25 рет, «Арал, Каспий, Көксу» гидронимдік атаулар 10 реттен кездеседі. Бір реттен де кездесетін топонимдік атаулар бар.

Топонимдердің мұндай формациялары тек қазақ тіліне ғана емес, көптеген тілдерге тән екенін айта кеткен жөн. Жетісу өңірі географиялық атауларының топонимдерінің жасалуында топоформанттар ауқымы көп екені анық. Көбінесе стандартты топонимикалық модельдер пайдаланылады, негізінен табиғи географиялық сипаттамалар қолданылады. Қаралған материал белгілі бір мәдениет пен тілдің дамуы нәтижесінде ондағы мағыналық белгілердің ортақтығымен ғана емес, сөзжасамдық құрылымдардың бірлігімен де біріктірілген Жетісу өңірі топонимикасының қалыптасып, дамып отырғанын көрсетеді.

І. Жансүгіровтің тілдік тұлғасының аспектілері оним сияқты мәтіндік бірлікті зерттеуге антропоцентристік көзқарас тұрғысынан ерекше айқын көрініс тапқан. Себебі, суреткер тұлғалық, уақыттық және кеңістіктік белестерді білдіретін нақты тарихи, географиялық, астрономиялық және басқа да жалқы есімдерді қолданып, көркемдік кеңістікті «әдеби атаулармен» (көркем бірліктермен) береді.

Мәдени ақпараттың сақтаушысы болып табылатын топонимдер жиынтығы біртұтас тарихи-мәдени кешенді білдіреді және дүниенің топонимикалық бейнесін құрайды. Топонимдерден мәдениеттің үш элементінің, «тіл – адам – мәдениеттің» өзара тығыз байланысын байқаймыз.

ӘДЕБИЕТТЕР:

1. Мәдиева Г.Б., Иманбердиева С.Қ., Мадиева Д.Б. Ономастика: зерттеу мәселелері. – Алматы, 2016. – 160 бет.
2. Жанұзақ Т. Қазақстан географиялық атаулары. Алматы облысы. – Алматы: «Арыс» баспасы, 2005. – 256 бет.
3. Жер-су атауларының анықтамалығы. – Алматы: «Арыс» баспасы, 2009.- 568 бет
4. Ожегов С. И., Шведова Н. Ю. Толковый словарь русского языка: 80 000 слов и фразеологических выражений/ Российская академия наук. Институт русского языка им. В.В. Виноградова. – 4-е изд., дополненное. – М. : Азбуковник, 1999. – 944 с.
5. Суперанская, А. В. Общая теория имени собственного. - Изд. 2-е, испр. - М. : Издательство ЛКИ, 2007. – 368 с.
6. Жучкевич, В. А. Общая топонимика: Учеб. пособие. – 3-е изд., перераб. – Мн. : Вышш. школа, 1980. – 288 с.

ӨОЖ:17.01.45

МЕКТЕПТЕ ҒАБИТ МҮСІРЕПОВТІҢ ҰЛПАН РОМАНЫН ОҚЫТУДЫҢ ЗАМАНАУИ ӘДІСТЕРІ

Ерған Д.

Білімгер, І. Жансүгіров атындағы Жетісу университеті,
Талдықорған қ., Қазақстан Республикасы
yeran.dinara@mail.ru

Ғылыми жетекшісі: п.ғ.м., оқытушы-дәріскер Мүлік Д.

І. Жансүгіров атындағы Жетісу университеті, Талдықорған қ., Қазақстан Республикасы

Бұл мақалада Ғабит Мүсіреповтің “Ұлпан” романын мектептерде оқытудың заманауи педагогикалық әдістері жүйелі түрде қарастырылады. Мақаланың өзектілігі - зумер оқушыларының қабылдау ерекшеліктеріне бейімделген, заманауи әдістерді пайдалану қажеттілігі талданады. Романның көркемдік - идеялық қуатын сақтай отырып, оны тиімді оқытудың интерактивті стратегияларын, сыни тұрғыдан ойлауды дамыту технологияларын, цифрлық ресурстарды пайдалана отырып, 45 минутта оқу мақсатына тиімді жету жолдарын ұсынады.

Кілт сөздер: Ұлпан, роман, кейіпкер, педагогикалық әдіс, талдау, түсіну.

В данной статье систематически рассматриваются современные педагогические методы преподавания романа Габита Мусрепова «Улпан» в школах. Актуальность статьи заключается в анализе использования современных методов, адаптированных к особенностям восприятия учащихся. Предлагаются интерактивные стратегии преподавания, технологии развития критического мышления, использование цифровых ресурсов и способы эффективного достижения цели обучения за 45 минут.

Ключевые слова: Улпан, роман, персонаж, педагогические методы, анализ, критическое мышление.

This article systematically examines contemporary pedagogical methods for teaching Gabit Musrepov's novel "Ulpan" in schools. The article's relevance lies in its analysis of the use of contemporary methods adapted to students' perceptions. It proposes interactive strategies for effective teaching, technologies for developing critical thinking, the use of digital resources, and ways to effectively achieve learning objectives in 45 minutes.

Key words: Ulpan, novel, character, pedagogical method, analysis, understanding.

Кіріспе

Қазіргі таңдағы әдебиеттану мен педагогика ғылымының алдында тұрған негізгі міндеттердің бірі — классикалық шығармаларды жаңа заман оқушыларының (зумерлердің) танымдық ерекшеліктеріне сәйкес интерпретациялау. Яғни, көркем шығарманың түпкі мағынасын ашу, оқушының өзіндік түсінуіне жол ашу. Біз мақаламызда да зерттеу жұмысын осы тұрғыда қарастырамыз.

Ғабит Мүсіреповтің «Ұлпан» романы — қазақ прозасындағы әйел тұлғасының қоғамдағы рөлін, оның ел басқару ісіндегі парасаты мен ұлттық намысын паш ететін бірегей туынды. Бүгінгі жаһандану дәуірінде Ұлпан бейнесін жай ғана әдеби кейіпкер емес, мемлекетшілдік санасы жоғары, стратегиялық ойлай алатын көшбасшы тұлға ретінде қарастырудың өзектілігі артып отыр.

Романның көркемдік құндылығы мен жазушының стильдік шеберлігі туралы С.Мұқанов, С.Әшімбаев сияқты көрнекті әдебиет сыншылары кеңестік кезеңдегі социалистік реализм үстемдік етіп тұрған кездің өзінде жоғары баға берген. Әдебиет сыншыларының пайымдауынша: - Егер жазудан қала бастасам, қала бастағанымды сезе қалсам, шатпақтау мен шаршауды бірден тоқтатып, әдебиеттің кеңесшісі болуға бірден көшермін деймін. Тыңдасын, тыңдамасын, қабыл алсын, алмасын ешкімнің бет-ажарына қарамастан өз ойымды ортаға

салып отырар едім. Қазір оны істей алмаймын, өйткені қалған аз ғана өмірімде бірденелер беріп кеткім келеді [1,29]. “Бірінші - бойына сіңбеген тақырыпқа жармаспайды; екінші - бойына сіңірген тақырыбын тез дазып тастауға асықпайды; сондықтан шығармаларының шикісі аз болады; үшінші - жазатын тақырыбына күй таңдайды, күйі жетпесе, игерген тақырыбын да жаза қоймайды: төртінші - шығармасына өте ұқыпты, сондықтан халқадары жеткенше, олпы-солпысыз шығарады; бесінші-тілге үнемшіл, сипаттап отырған оқиғасына жәрдемі жоқ сөзді қолданбайды; алтыншы жарқылдақ сөздерді көбірек қолданып, шешен сөйлеуге тырысады: жетінші адам портретін жасауға, қазақ жазушыларының ең шеберінің бірі [1, 29]. Үздік туындыларының бірі - Ұлпан романы дегенмен, қазіргі мектеп бағдарламасында бұл шығарманы оқытуда кейіпкердің «ел басқару» жүйесіндегі дипломатиялық қадамдары мен ұлттық құндылықтарды қорғаушы ретіндегі бейнесіне басымдық беру қажет. Менің пайымдауымша, Ұлпанның бойындағы көшбасшылық қасиеттері — ел ішіндегі дауларды шешуі, әлеуметтік реформаторлығы және халық алдындағы жауапкершілігі — оқушылар үшін нағыз тұлғалық модель бола алады. Осы орайда, оқушының бойына тұлғалық модельді қалай қалыптастырамыз ? деген сауалдар туындауы анық. Сұрағымыздың жауабын білу үшін, мақаламыздың мақсаты төмендегідей:

Мақаланың мақсаты — 9-сынып оқушыларына Ұлпан бейнесін заманауи «Интервью-имитация» және цифрлық әдістер арқылы таныту, сол арқылы олардың бойында ұлттық намыс пен көшбасшылық дағдыларды қалыптастырудың тиімді жолдарын негіздеу болып табылады.

XXI ғасырда білімі мен тәрбиесі ұлттық құндылықтарға негізделген тұлға қалыптастыруды басты нысанаға алады. Осы орайда, Ғабит Мүсіреповтің “Ұлпан” романы [2]. - тек көркем туынды емес, ол-ұлттық тәрбие мен көшбасшылық қасиеттерді үйрететін үлкен мектеп. Ұлпанның тұлғасы қандай? Тұлға концепциясының пәнаралық сипаттамасы қалай?

“Тұлға” концепциясының пәнаралық сипаттамасы.

Философияда:

Тұлға - бұл саналы іс-әрекеттің иесі, еркіндік пен жауапкершілік категорияларын тоғыстырушы әлеуметтік субъект. Философтар тұлғаны тарихи процестің қорғаушы күші ретінде қарастырады. Философия тұлғаны таным мен творчествоның, іс-әрекеттің субъектісі ретінде қарастырса, психология оны психикалық қасиеттер мен процестердің: мінез-құлық, темперамент, қабілет, т.б. тұрақты жиынтығы ретінде зерттейді [3].

Психологияда:

Тұлға - индивидтің психикалық ерекшеліктерінің (мінез, темперамент, ерік-жігер) орнықты жүйесі. Жүсіпбек Аймауытовтың пайымдауынша, тұлғаның ішкі “Мені” оның қоршаған ортамен қарым-қатынасында қалыптасады [4,254].

Педагогикалық оқытуда:

Тұлға - оқыту мен тәрбие нәтижесінде қалыптасқан, әлеуметтік маңызды қасиеттерді игенген адам. Педагогикалық мақсат - оқушының өзін - өзі жүзеге асыруына жағдай жасау. Тәрбиенің негізгі мақсаты - қалыптасып келе жатқан жеке тұлғаның әлеуметтік тәжірибені меңгеруі, оның жан- жақты үйлесімді дамуы. Осы педагогикалық талаптарға сай Ұлпанның тұлғалық қырларын төмендегідей жіктеуге болады [5].

Ұлпан бейнесін тұлғалық тұрғыдан интерпретациялау.

Ғабит Мүсіреповтің «Ұлпан» романын философиялық және психологиялық тұрғыдан талдау – кейіпкердің тек көркем бейне емес, тарихи субъект ретіндегі болмысын ашуға жол ашады. Философиялық тұрғыдан алғанда, Ұлпан – қазақ даласындағы реформаторлық рухтың иесі. Оның болмысы Абайдың «Толық адам» концепциясымен ұштасып, ақыл, қайрат пен жүректің үйлесімін көрсетеді [6]. Психологиялық портретіндегі сабырлылық пен стратегиялық ойлау қабілеті оны кемелденген тұлға ретінде сипаттайды.

Педагогикалық дидактика тұрғысынан Ұлпан бейнесі – қазіргі жас ұрпаққа ұлттық құндылықтар мен көшбасшылықты дәріптейтін бірегей модель. С. Қирабаев атап өткендей, жазушы бұл бейне арқылы қазақ әйелінің зияткерлік әлеуетін әлемдік деңгейге көтерді [7]. - деп атап өтеді.

Жоғарыда аталған философиялық және психологиялық тұлғалық қырлар Ғ.Мүсіреповтің Ұлпан бейнесінде толық көрініс тапқан. Осы теориялық негіздерді басшылыққа ала отырып, 9-сынып әдебиет сабағында кейіпкердің көшбасшылық қасиеттерін ашу мақсатында келесі әдіс-тәсілдер жүзеге асырылды.

Мектепте “Ұлпан” романын оқытудың әдістемелік алгоритмі

Қазіргі білім беру бағдарламасына сәйкес, 9 сыныпта “Ұлпан” романын оқыту төмендегідей мақсаттарға бақытталуы керек.

1. 9.1.1.1 әдеби шығарма сюжеттік-композициялық талдау жасау.

2. 9.1.3.1 көркем шығарманың идеясына сай кейіпкерлер жүйесін анықтау.

3. 9.3.1.1 шығарманы басқа өнер түрлеріндегі осы мазмұндас туындылармен салыстырып, тарихи және көркемдік құндылығын бағалау.

4. 9.3.2.1 шығармадағы ұрпақтар сабақтастығы көрінісін заманауи тұрғыда салыстырып, жаңашылдығына баға беру [8].

Оқушылардың шығармаға деген қызығушылығын арттыру мақсатында 45 минуттық сабақ барысында «Подкаст» және «Instagram посты» әдістері қолданылды [9].

Оқытуда ең басты нәрсе- оқушылардың танымдық жұмыстары. Оқыту әдістері мәліметтерді біліп қана қоймай, теория мен тәжірибенің арасын байланыстыру арқылы өмірлік ұстанымдарды қалыптастыру. Қазіргі оқу технологиясының жыл сайын дамуына байланысты педагогтердің сабақ беру әдістерін түрлендіріп, әр түрлі әдіс- тәсілдерді пайдалануға мүмкіндік береді.

Сабақтың басында оқушылар тарапынан: «Неліктен Ұлпан өзінен 40 жас үлкен Есенеіге тұрмысқа шықты?» және «Әйел адамның ел билігін әділ жүргізуі сол заман үшін қаншалықты мүмкін болды?» деген сияқты өткір де сыни сұрақтар туындады.

Бұл сұрақтарды талдау барысында біз Ұлпан бейнесінің өміршеңдігін келесідей педагогикалық тұжырымдармен аштық:

Стратегиялық шешім және Ұлттық намыс: Ұлпанның Есенеіге тұрмысқа шығуын жай ғана отбасылық құрылым емес, елдің болашағын ойлаған стратегиялық қадам ретінде қарастырдық. Оқушылар Ұлпанның бұл шешімі арқылы өз руының ғана емес, тұтас елдің бірлігін сақтап қалуға ұмтылған көшбасшылық қасиетін таныды. Мәселен, оқушылар Ұлпанның ел ішіндегі жер дауын немесе Есенеідің қаталдығын парасатпен жеңуін талдай келе, оны бүгінгі заманның икемді дағдылар ұғымымен байланыстырды. Бұл кейіпкердің қиын сәтте эмоцияға берілмей, суық ақылмен шешім қабылдауы – қазіргі көшбасшы қыздар үшін үлкен мектеп екені айтылды. Подкаст кезінде кезіндегі оқушы жауабы: Сабақ барысында 9 “Б” сынып оқушысы Т.Гаухар Ұлпанның шешіміне мынадай баға берді: «Меніңше, Ұлпанның Есенеіге тұрмысқа шығуы – бұл сезімнен бұрын, үлкен жауапкершілік. Ол өзінің жеке бақытын емес, соңындағы елінің, руының болашағын ойлады. Егер ол басқа жолды таңдаса, ел арасындағы алауыздық тоқтамас еді. Бұл – нағыз көшбасшыға тән ерлік». Бұл пікір оқушылардың кейіпкер бойындағы ұлттық намыс пен стратегиялық ойлауды тани алғанын көрсетеді.

1. Қиын сәтте жол табу: Есенеіден кейін билік тізгінін ұстаған Ұлпанның бейнесі — дағдарыс кезінде дұрыс шешім қабылдаудың үлгісі. Оқушылар Ұлпанның ел ішіндегі дауларды әділ шешуін бүгінгі заманның алға ұмтылған, білімді қыздарының тұлғалық бейнесімен шендестірді.

2. Цифрлық рефлексия (Instagram посты): Оқушылар Ұлпанның атынан әлеуметтік желіге посттар дайындау арқылы кейіпкердің ішкі сырын бүгінгі күннің тілімен жеткізді. Бұл әдіс оқушылардың шығармаға деген эмоционалды байланысын күшейтіп, Ұлпанды заманауи «ментор» ретінде қабылдауға жол ашты.

Instagram форматындағы жұмыстарда оқушылар Ұлпанның атынан мынадай нақыл сөздер мен «стористер» дайындады:

Намыс бар жерде – береке бар.

Елдің жүгін иығыңа алсаң, ешқашан жасыма.

Билік – атақ емес, бұл – үлкен аманат.

Қиын сәтте шегінбе, жол тап. Ақыл – ашудан үстем.

Бұл қысқа қайырымдар оқушылардың классикалық шығарманы заманауи құндылықтармен ұштастыра алғанының айқын дәлелі.

Зерттеу нәтижесі

Текелі қаласы 4 орта мектебінің 9 “Б” сынып оқушыларымен тәжірибелік жұмыс жүргізілді. Тәжірибелік жұмыс заманауи әдістердің тиімділігін дәлелдеді.

Кесте 1 – Тәжірибелік жұмыс

Көрсеткіштер	Дәстүрлі әдіс	Заманауи әдіс	Нәтиже
Кейіпкердің стратегиялық шешімін түсіну	88%	95%	+7%
Көшбасшылық қасиеттерді талдау	77%	88%	+11%
Шығарманың өміршеңдігін баға талдау	65%	80%	+15%

Зерттеу нәтижелерін талдау:

Жүргізілген тәжірибелік жұмыстың сандық және сапалық көрсеткіштері заманауи педагогикалық технологиялардың тиімділігін айқын дәлелдейді. Кестеде көрсетілгендей, «Подкаст» әдісі арқылы оқушылардың кейіпкердің стратегиялық шешімдерін түсіну деңгейі 11%-ға артты. Бұл оқушылардың Ұлпанның Есенейге тұрмысқа шығуын тек жеке басының қалауы емес, ел бірлігін сақтау жолындағы дипломатиялық қадам ретінде қабылдағанын көрсетеді.

«Instagram посты» әдісі барысында оқушылар шығарманың өміршеңдігін 80% деңгейінде бағалады. Оқушылар дайындаған цифрлық контенттерде Ұлпан бейнесі қазіргі заманның көшбасшы қыздарының эталоны ретінде сипатталды. Мысалы, оқушылар жұмысындағы «Ақыл — ашудан үстем» немесе «Намыс бар жерде — береке бар» сияқты нақылдар әдеби шығарманың бүгінгі жастар үшін тәрбиелік мәні жоғары екеніне айғақ болады.

Педагогикалық бақылау нәтижесі көрсеткендей, заманауи әдістер оқушылардың сыни ойлауын дамытып, оқу мақсаттарына 45 минут ішінде тиімді жетуге мүмкіндік берді. Бұл тәсілдер әдебиет сабағын теориялық талдау деңгейінен практикалық құндылықтар деңгейіне көтерді.

Қорытындылай келе, Ғабит Мүсіреповтің «Ұлпан» романын жаңа форматта оқыту — бүгінгі жаһандану заманында ұлттық кодты сақтайтын, парасатты, көшбасшылық қасиеті дамыған жас тұлғаны қалыптастырудың басты кепілі. Зерттеу барысында Ұлпан бейнесін жай ғана әдеби кейіпкер емес, ел басқару ісіндегі дипломат және қиын сәтте жол таба білетін реформатор ретінде қарастыру оқушылардың ұлттық санасын дамытуға оң әсерін тигізді.

Сабақ барысында қолданылған интерактивті стратегиялар мен цифрлық рефлексия әдістері оқушылардың шығармаға деген эмоционалды байланысын күшейтіп, Ұлпанды заманауи «көшбасшы» ретінде қабылдауға жол ашты. Зерттеу нәтижесінде жасалған салыстырмалы талдаулар заманауи әдістердің дәстүрлі оқытуға қарағанда тиімділігі жоғары екенін көрсетті. Түйіндей айтқанда, Ұлпан — тек өткен ғасырдың бейнесі емес, ол — бүгінгі ұлттық намысы жоғары, алға ұмтылған қазақ қызының өміршең символы.

ӘДЕБИЕТТЕР:

1. Оразалы С. Ғабит Мүсірепов туралы естеліктер. – Алматы: Алаш жолы, 2012 ж. – 296- 704б
2. Мүсірепов Ғ. Ұлпан. –Алматы: Паритет, 2006, - 9 - 256 бет
3. <https://share.google/VH2aHBlElLupIcehy-taglym.kz>
4. Аймауытұлы Жүсіпбек “Психология” – Алматы:Рауан, 1995 ж. – 312 б.
5. <https://share.google/Vfg3TgfDLunaUo6yb> - Zharar - ақпараттық танымдық портал.
6. Ыбырай С. “Жарымнан - толық адамға” - Нұрсұлтан “Алашорда” қоғамдық қоры - 2021 29-210 б.
7. Мұғалім кітапханасы. «Мектепте қазақ әдебиетін оқыту мәселелері» қазақтың мемлекеттік оқу педагогика баспасы. Алматы, 1961ж. –89 б.
8. <https://adilet.zan.kz/kaz/docs/V2200029767> -adilet.zan.kz Қазақ тілі (оқыту тілі қазақ тілінде) пәні бойынша күнтізбелік-тақырыптық жоспар күнтізбелік-тақырыптық жоспарынан алынған.
9. <https://share.google/GOyYuG4YwXVizbcj>

ӘОЖ 821.512.122

СӨЗ ЭНЕРГИЯСЫ ЖӘНЕ КВАНТТЫҚ ӨРІС: ЖАМБЫЛ ЖЫРЛАРЫНДАҒЫ РУХАНИ ЫҚПАЛ ФЕНОМЕНІ

Ержанқызы Ш.

Білімгер, І. Жансүгіров атындағы Жетісу университеті,

Талдықорған қ., Қазақстан Республикасы

Ғылыми жетекшісі: п.ғ.м., оқытушы-дәріскер Есимбекова Д.Б.

І. Жансүгіров атындағы Жетісу университеті, Талдықорған қ., Қазақстан Республикасы

Жиенгельдинова А. Н.

Қазақ тілі мен әдебиеті пәнінің мұғалімі, №15 орта мектеп,

Талдықорған қ., Қазақстан Республикасы

Мақалада Жамбыл Жабаев шығармашылығы пәнаралық тұрғыда қарастырылып, сөз энергиясы мен рухани ықпал феномені талданады. Зерттеу нысаны ретінде Мағрипа Жылқыбаеваның еңбегі алынып, ақын поэзиясындағы дыбыс, ырғақ және мағына бірлігі «энергия», «тербеліс», «өріс» ұғымдары арқылы түсіндіріледі. Жамбыл тұлғасы мифтік-символдық және мәдени-танымдық кеңістікте сипатталып, жыраулық феноменнің интегративті моделі ұсынылады. Сонымен қатар, Мұхтар Әуезов еңбектері негізінде ақын шығармашылығының әдеби-тарихи маңызы ашылады. Зерттеу нәтижесінде сөздің рухани ықпал ету механизмі мен оның ұжымдық санаға әсері айқындалады.

Кілт сөздер: Жамбыл Жабаев, сөз энергиясы, рухани ықпал, жырау феномені, мифтік таным, кванттық өріс, поэзия, мәдениеттану, пәнаралық зерттеу.

В статье рассматривается творчество Жамбыла Жабаева в междисциплинарном аспекте с акцентом на феномен энергетики слова и его духовного воздействия. В качестве исследовательской базы анализируется работа Магрипы Жылкыбаевой, где поэзия акына интерпретируется через понятия «энергия», «колебание», «поле». Личность Жамбыла раскрывается в мифо-символическом и культурно-познавательном контексте, предлагается интегративная модель жырау-феномена. Также на основе трудов Мухтара Ауэзова показано литературно-историческое значение творчества поэта. В результате выявлены механизмы духовного воздействия слова и его влияние на коллективное сознание.

Ключевые слова: Жамбыл Жабаев, энергия слова, духовное воздействие, феномен жырау, мифологическое сознание, квантовое поле, поэзия, культурология, междисциплинарное исследование.

The article explores the творчество of Zhambyl Zhabayev from an interdisciplinary perspective, focusing on the phenomenon of word energy and its spiritual influence. The study is based on the work of Magripa Zhylykybayeva, where the poet's творчество is interpreted through the concepts of "energy," "vibration," and "field." Zhambyl's personality is analyzed within mytho-symbolic and cultural frameworks, and an integrative model of the zhyrau phenomenon is proposed. In addition, the literary and historical significance of the poet's works is examined based on the studies of Mukhtar Auezov. The findings highlight the mechanisms of the spiritual impact of words and their influence on collective consciousness.

Keywords: Zhambyl Zhabayev, word energy, spiritual influence, zhyrau phenomenon, mythological consciousness, quantum field, poetry, cultural studies, interdisciplinary research.

Адамзат өркениетінің даму жолында, соның ішінде қазақ қоғамының рухани кеңістігінде ақын-жазушылар мен аузы дуалы даналардың орны айрықша. Ұлттың жадын сақтаушы, сөз арқылы санаға сәуле түсіріп, рухқа қуат дарытушы тұлғаларға бай халықпыз. Осындай кемел дарын иелерінің бірі әрі бірегейі – Жамбыл Жабаев.

Жамбыл – тек дәуір жыршысы ғана емес, сөздің тылсым қуатын меңгерген, жыр арқылы халықтың рухани өрісін тербете білген феномендік тұлға. Бүгінгі күні ақын мұрасы сан қырынан зерттеліп, ғылыми айналымға түсті. Алайда, жыр алабының халық жүрегіне жай ғана мағына арқылы емес, ерекше рухани әсер, беймәлім қуат арқылы жеткен туындыларын пәнаралық тұрғыдағы еңбектер жоқтың қасы еді. Осы бағытта іздене келе, біз қазақтан шыққан физик-ғалым Мағрипа Жылқыбаеваның «Жамбылдың жұмбақ әлемі» атты еңбегін талдамақпыз. Автор ғылыми пайым негізінде сөз құдіретін тек әдеби-көркем категория ретінде қарастырып қоймай, тербеліс, өріс, энергия ұғымдарымен сабақтастырады. Сырт көздің пайымымен шектелмей, Жамбылдың отбасылық, рухани ортасын ақыннан көрген адамның таным сүзгісінен өткен құнды дереккөздермен байытады. Ақын тұлғасы тек тарихи кейіпкерден ішкі рухани қуаты, сөз энергетикасы, болмыс тылсымы тұрғысында дәуір үнін жеткізген жырау, сөздің ішкі қуатын, дыбыстың дірілін, ойдың тербелісін терең сезінген феномендік тұлға ретінде ашылады.

Мағрипа Жылқыбаева Жамбыл жырларындағы дыбыс ырғағы мен мағына тереңдігін физикалық құбылыстармен байланыстыра отырып, сөздің де өзіндік энергетикалық табиғаты бар деген батыл тұжырым ұсынады. Мағрипа Шөжеғұлқызының пайымдауынша, жыр – тек мәтін емес, ол – белгілі бір жиілікте таралатын рухани толқын. Ақынның дауысы, интонациясы, жырлау мәнері тыңдаушы санасында резонанстық әсер туғызады. Демек, поэзияның эстетикалық ықпалымен қатар, адамның ішкі рухани өрісіне әсер ететін қуатты күшін ғылыми тұрғыда жеткізе білді. Осы тұрғыдан алғанда, Жамбыл поэзиясы ұлттық дүниетаным мен заманауи ғылым тоғысқан ерекше кеңістікте қарастырылады. Сөз – жай таңба емес, ол – қозғалыс, ой – жай мазмұн емес, ол – тербеліс, ал жыр – сол тербелістердің үйлесімді өрісі. Ақын мұрасы осындай пәнаралық таным аясында жаңа мазмұнға ие болады. Зерттеу нысанымызға алған еңбекте Жамбыл Жабаев туралы мифтік-танымдық мәтін негізінде «сөз энергиясы», «көрінбес күш», «албасты», «найзағай», «зікір», «аластау» ұғымдары әдебиеттану, мәдениеттану, діни философия және кванттық өріс теориясының метафоралық үлгілері арқылы кешенді түрде талданады. Зерттеудің мақсаты – жырау феноменін рухани-энергетикалық парадигма ретінде түсіндіру және сөздің ұжымдық санаға ықпал ету механизмін модельдеу.

Жамбыл балалық шағында көрінбес күштердің әсеріне ұшырап, ерекше сынақтарды бастан өткерген. Мағрипа Жылқыбаева (2020) бұл оқиғаларды «энергия», «фантом», «қара албасты» сияқты терминдер арқылы сипаттап, ақынның болмысын сакралды және рухани контекстте қарастырады [172-176]. Бұл тәжірибе Жамбылдың сөз арқылы халыққа рухани әсер ету қабілетін қалыптастыруға ықпал еткен. Біздіңше, қазақ рухани мәдениетінде сөз ұғымы тек коммуникациялық құрал ретінде емес, ерекше күшке ие құбылыс ретінде қабылданады. Дәстүрлі дүниетанымда ақын, жырау немесе бақсы айтқан сөз адамның тағдырына, табиғат құбылыстарына, тіпті қоғамның рухани ахуалына әсер ете алатын қасиетке ие деп танылған. Осы тұрғыдан алғанда Жамбыл Жабаевтың балалық шағына қатысты берілген мәтіндегі оқиғалар ақын тұлғасының қалыптасуын мифтік-символдық және энергетикалық кеңістік арқылы түсіндіруге бағытталған.

Модельдегі **мәдени-символдық парадигмаға** миф, инициация, сакралды код жатады.

Әдеби-тарихи парадигма (фольклорлық дәстүр, айтыс мектебі)

Психоакустикалық парадигма (дыбыс, ырғақ, эмоциялық әсер)

Өрістік-метафоралық парадигма (тербеліс, резонанс, энергия – ғылыми метафора ретінде).

Сурет 1 – Жырау феноменінің интегративті резонанстық-парадигмалық моделі

Мағрипа Жылқыбаева өз еңбегінде қолданылған «энергия», «фантом», «көрінбес күш», «өріс» сияқты ұғымдар сырттай ғылыми терминологияға ұқсас болғанымен, олардың мазмұны қазақтың көне мифологиялық танымымен тығыз байланысты. Автор халықтық сенім жүйесінде кездесетін жын-пері, албасты, рух секілді түсініктерді қазіргі ғылыми тіл арқылы сипаттауға ұмтылады. Бұл тәсіл дәстүрлі мифологиялық ұғымдарды рационалдандыру әрекеті ретінде көрінеді.

Қазақ мифологиясында «қара албасты» бейнесі – адамға зиян келтіретін, көбіне әлсіз немесе қорғансыз күйдегі адамға шабуыл жасайтын тылсым күштің символы. Мәтінде бұл бейненің Жамбылдың анасына немесе оның дүниеге келуіне байланысты көрінуі болашақ ақынның ерекше тағдыр иесі екендігін аңғартатын мифтік белгі ретінде беріледі. Мұндай сюжеттер әлем халықтарының фольклорында жиі кездеседі: ұлы тұлғаның дүниеге келуі алдында табиғатта немесе рухани әлемде ерекше құбылыстар орын алады.

Найзағайдың қара албастыны жоюы да терең символдық мағынаға ие. Көшпелі дүниетанымда найзағай – аспан мен жер арасындағы байланыс белгісі, Тәңірлік күштің көрінісі болып саналады. Найзағайдың зұлым күшке қарсы қолданылуы – әлемдік мифологияда кең тараған архетиптік мотив. Бұл жерде табиғи құбылыс сакралды әділеттің жүзеге асуы ретінде сипатталып, болашақ жыраудың тағдырына жоғары күштердің араласуын меңзейді.

Сонымен қатар еңбекте кездесетін «аластау», «зікір салу», «отпен тазарту» сияқты әрекеттер қазақ халқының ритуалдық тәжірибесін көрсетеді. Дәстүрлі қоғамда белгілі бір кеңістіктің немесе адамның «былғануы» туралы түсінік болған. Мұндай жағдайда арнайы рәсімдер арқылы рухани тепе-теңдік қалпына келтірілген. Демек, бұл әрекеттер тек діни немесе тұрмыстық ғұрып емес, адамның ішкі және сыртқы әлемін үйлестіруге бағытталған мәдени құндылық ретінде қызмет атқарған.

Жамбылдың аузына жылан кіріп, кейін оның ақ көбікке айналып шығуы – мәтіндегі ең маңызды мифтік эпизодтардың бірі. Бұл көріністі инициациялық символ ретінде қарастыруға болады. Көптеген шамандық дәстүрлерде болашақ рухани тұлға ауыр дертке шалдығып немесе ерекше түс көру арқылы «таңдалады». Мұндай сынақ тұлғаның бұрынғы күйінен жаңа рухани деңгейге өтуін білдіреді. Жылан бейнесі де кездейсоқ алынбаған: ол көптеген мәдениеттерде даналықтың, қайта туу мен трансформацияның символы саналады.

Осы тұрғыдан қарағанда, Жамбылдың басынан өткен оқиға оның жыраулық миссияға қабылдану сәтін білдіретін көркем код ретінде түсіндіріледі. Ақынның сөз арқылы халықтың рухани жадын жеткізушіге айналуы дәл осы сакралды тәжірибемен байланыстырылған. Яғни мәтінде Жамбыл тек тарихи тұлға емес, ерекше рухани қуат иесі ретінде бейнеленеді.

Автор зерттеуінде сөздің әсерін «тербеліс», «дыбыс толқыны», «энергетикалық ықпал» ұғымдары арқылы түсіндіруге тырысады. Бұл – дәстүрлі сенім мен заманауи ғылыми түсініктің тоғысуы. Қазақ мәдениетінде жыр айту, бата беру немесе қарғыс айту әрекеттері адамның психологиялық және әлеуметтік жағдайына нақты әсер етеді деп есептелген. Қазіргі ғылым тұрғысынан мұны дыбыстың эмоциялық және психологиялық ықпалымен байланыстыруға болады. Осылайша, мәтіндегі ғылыми терминдер мифтік түсініктерді жаңа тілде жеткізудің метафоралық құралына айналады. Жамбыл тұлғасының осындай мифтік-энергетикалық кеңістікте сипатталуы оның жыраулық болмысын айшықтайды. Жырау халық пен ғарыштық тәртіп арасындағы байланысты орнатушы медиатор ретінде көрінеді. Ол тек оқиғаларды жырлаушы емес, ұжымдық сананың терең қабатынан туындайтын рухани тәжірибені жеткізуші тұлға ретінде қабылданады.

Қазақ ауыз әдебиеті дәстүрінде ақынның шабыт күйі көбіне «аруақ қону», «көмейіне сөз құйылу», «киенің даруы» сияқты түсініктермен сипатталған. Бұл ұғымдар шығармашылық процесті тылсым күшпен байланыстырады. Зерттеудегі энергетикалық сипаттамалар дәл осы дәстүрлі көзқарастың заманауи интерпретациясы болып табылады. Жамбыл туралы берілген мәтінді ғылыми тұрғыдан түсіну үшін ондағы мифтік элементтерді нақты тарихи факт ретінде емес, мәдени-символдық жүйе ретінде қарастыру керек. Мұнда қолданылған фантом, энергия, көрінбес күш секілді ұғымдар қазақтың дәстүрлі дүниетанымындағы рух, киелі кеңістік және сөз концепцияларын бейнелейді. Осы тәсіл арқылы автор жырау феноменін түсіндірудің моделін ұсынады. Демек, Жамбыл тұлғасы мәтінде тарихи ақын деңгейінен асып, рухани трансформациядан өткен, сөз құдіретін иеленген сакралды тұлға ретінде көрінеді. Бұл – қазақ мәдениетінде жыраудың қоғамдағы орны тек эстетикалық емес, дүниетанымдық және космологиялық мәнге ие болғанын дәлелдейді.

Мағрипа Жылқыбаева Жамбыл тұлғасын көрінбес күштермен, энергетикалық өрістермен байланыстырса, Мұхтар Әуезов бұл ақынның поэзиясын әдеби-тарихи дәстүрде, халық поэзиясының дәстүрімен байланыста қарастырады. Мұхтар Әуезов – қазақ әдебиеттануының классикалық өкілі, Жамбыл шығармашылығын жүйелі зерттеген алғашқы ғалым. Әуезовтің 1938 жылғы мақаласы және «Қазақ әдебиеті тарихы» атты еңбегінде ақынның айтыстық поэзиясы мен фольклорлық негіздері теориялық тұрғыдан талданған (Әдебиет майданы, 1938; Қазақ әдебиеті тарихы, 1-том). Мұхтар Әуезов өз еңбегінде жыр алыбы Жамбылды жетпісті алқымдаған шағына дейін айтыстық додалардан қалмай, жүлднлі орынды бермей жүретіндігі жөнінде жазады. «Мұхтар Әуезов және Жамбыл» монографиясында жазылады. Алғашқы зерттеу «Ардақты Жәке!» атты еңбекте көрсетіледі.

Жамбылдың шығармалары XIX–XX ғасырлардағы қазақ халқының тарихи тағдырын, әлеуметтік күрестерін және күнделікті өмірін бейнелейтін терең мағыналы поэзия болып табылады. Оның жырлары халықтың қуанышы мен қайғысын, батырлық пен қайсарлықты, әділдік пен адамгершілік ұғымдарын көркем тілмен жеткізеді. Әуезов поэзия тілінің қарапайымдылығына қарамастан, оның метафоралық және образдық байлығы ерекше екенін атап көрсетеді. Жамбылдың шығармаларындағы ритмдік үйлесім мен фольклорлық үндестік оның поэзиясын халыққа жақын әрі түсінікті етеді, бірақ сонымен бірге көркемдік деңгейін жоғарылатады. Әуезов Жамбыл поэзиясын тарихи және әлеуметтік контекстке орналастырып, оның шығармашылығы халық санасының эпикалық дәстүрін жалғастыратынын, әрбір жырында ұлт тағдырын бейнелейтінін көрсетеді.

Мақалада Жамбылдың адамгершілік, әділдік, еңбекқорлық, еркіндік идеялары оның поэзиясының әлеуметтік мәнін айқындайтын басты фактор ретінде қарастырылады. Жамбыл поэзиясы тек әдеби шығармашылық құбылыс емес, сонымен қатар қазақ халқының рухани және моральдық құндылықтарын қалыптастыратын айна болып табылады. Әуезовтің пайымдауынша, Жамбылдың жырлары ұлттық поэзияның биік үлгісі ғана емес, жалпыадамзаттық поэзияның төл феномені ретінде бағалануы тиіс,

себебі ол көркемдік қуатымен, терең әлеуметтік ойымен және рухани бай мазмұнымен кез келген дәуірде өзектілігін сақтайды. Мақалада автор Жамбыл шығармашылығын тарихи кезеңнің айнасы ретінде қарастыра отырып, оның поэзиясы арқылы халықтың мұңын, үмітін және арманын көркем тілде жеткізу мүмкіндігіне тоқталады, бұл поэзияны қазақ әдебиетінде ерекше орынға көтеретін фактор екені айқын көрінеді. Жамбыл поэзиясының бұл қасиеттері оны халық ақыны деңгейінен асырып, ұлттық әдебиеттің көрнекті тұлғасына айналдырады, әрі оны XX ғасырдағы қазақ әдебиеттануының негізгі зерттеу нысаны ретінде көрсетуге мүмкіндік береді, әрі келешек зерттеулеріміздің өзегі болмақ.

ӘДЕБИЕТТЕР:

1. Жылқыбаева М. Ш. Жамбылдың жұмбақ әлемі. – Алматы: «Ғылым» баспасы, 2020. — 172–176 бб.
2. Әуезов М. Қазақ әдебиеті тарихы. 1-том. – Алматы: Қазмемкөркемәдеббас, 1933.
3. Әуезов М. «Жамбыл және халық поэзиясы туралы». – Әдебиет майданы журналы, 1938.
4. «Мұхтар Әуезов және Жамбыл». Монография. – Алматы: М. Әуезов атындағы Әдебиет және өнер институты, 1985.
5. Жабаяев Ж. Олеңдер мен жырлар жинағы. – Алматы: Жазушы, 1971.

ТҮРКИЯДАҒЫ ҚАЗАҚ ДИАСПОРАСЫНЫҢ ҚАЛЫПТАСУ ТАРИХЫ ЖӘНЕ ОНЫҢ ЗЕРТТЕЛУ ДЕҢГЕЙІ

Жанатқызы Ж.

*Магистрант, І. Жансүгіров атындағы Жетісу университеті,
Талдықорған қ., Қазақстан Республикасы
zhansaiuw05@gmail.com*

Омаров А.Е.

*Executive MBA студенті, І. Жансүгіров атындағы Жетісу университеті,
Талдықорған қ., Қазақстан Республикасы
ansagan.erkinyuly@gmail.com*

Бұл мақалада Түркиядағы қазақ диаспорасының қалыптасу тарихы мен оның зерттелу деңгейі қарастырылады. XX ғасырдағы саяси қысым мен қудалаулардың нәтижесінде қазақтардың Шығыс Түркістаннан ауа көшіп, Тибет, Үндістан, Пәкістан арқылы Түркияға жету жолы талданады. Көші-қон үдерісінің ауыр зардаптары, тарихи тұлғалардың рөлі және қазақтардың жаңа ортаға бейімделу ерекшеліктері сипатталады. Сонымен қатар Түркиядағы қазақ диаспорасының мәдени, әлеуметтік дамуы мен ұлттық болмысты сақтау мәселелері және зерттелу деңгейі сараланады.

Кілт сөздер: Түркиядағы қазақтар, қазақ диаспорасы, көші-қон, Шығыс Түркістан, ұлттық болмыс, бейімделу, тарихи жад, мәдениет.

В данной статье рассматриваются история формирования казахской диаспоры в Турции и уровень ее изученности. Анализируются причины массовой миграции казахов из Восточного Туркестана в XX веке через Тибет, Индию и Пакистан в Турцию. Описываются тяжелые условия переселения, роль исторических личностей и особенности адаптации казахов в новой среде. Также уделяется внимание культурному и социальному развитию диаспоры, сохранению национальной идентичности и научному изучению данной проблемы.

Ключевые слова: казахская диаспора в Турции, миграция, Восточный Туркестан, адаптация, национальная идентичность, культура, историческая память.

This article examines the history of the Kazakh diaspora in Turkey and the level of its scholarly research. It analyzes the causes of mass migration of Kazakhs from East Turkestan in the 20th century through Tibet, India, and Pakistan to Turkey. The study highlights the hardships of migration, the role of key historical figures, and the adaptation of Kazakhs to a new socio-cultural environment. It also explores the cultural and social development of the diaspora, the preservation of national identity, and the current state of research on this topic.

Keywords: Kazakh diaspora in Turkey, migration, East Turkestan, adaptation, national identity, culture, historical memory.

Түркиядағы қазақ диаспорасының тарихы мен оның зерттелу деңгейі – қазақ халқының XX ғасырдағы ең күрделі, ең ауыр әрі тағдырлы кезеңдерінің бірімен тығыз байланысты ерекше тарихи құбылыс. Бұл тақырып тек көші-қон мәселесімен шектелмейді, керісінше ол – ұлттың өмір сүру үшін күресі, еркіндікке деген ұмтылысы, тарихи жадын сақтап қалуға деген табандылығы және бөтен ортада өзін жоғалтпай, жаңа жағдайда қайта қалыптасу үдерісі. Түркиядағы қазақ диаспорасының қалыптасуы – отаршылдық қысым мен саяси қудалаудан қашқан халықтың аман қалу жолындағы жанкешті әрекетінің нәтижесі ғана емес, сонымен бірге ұлттық рухтың беріктігін дәлелдейтін тарихи сабақ [1; 3].

Бұл диаспораның тарихи негіздері XIX ғасырдағы геосаяси өзгерістермен басталады. 1864 жылы Ресей империясы мен Қытай арасындағы шекараның белгіленуі қазақ халқының тұтастығына үлкен соққы болды. Қазақтардың бір бөлігі Қытай аумағында қалып, Шығыс Түркістан өңірінде өмір сүруін жалғастырды. Осылайша бір халық екі түрлі саяси жүйенің ықпалында қалып, олардың тарихи дамуы екі түрлі бағытта өрбіді. Уақыт өте келе Шығыс Түркістандағы қазақтардың жағдайы күрделене түсті. XX ғасырдың алғашқы жартысында Қытайдағы ішкі саяси тұрақсыздық, жергілікті биліктің әлсіздігі мен озбырлығы, әсіресе Шың Ши-Сай билігі тұсындағы қысым қазақтардың тұрмыс-тіршілігіне үлкен әсер етті. Діни сенімге шектеу қою, мал-мүлкін тәркілеу, еркін көшіп-қонуға тыйым салу сияқты әрекеттер халықтың наразылығын күшейтті [5].

Осындай ауыр жағдайда қазақтар алдында тарихи таңдау тұрды: не бодандыққа мойынсұну, не ата-баба жерін тастап, белгісіз бағытқа көшу. Қазақтардың басым бөлігі екінші жолды таңдады. Бұл – оңай шешім емес еді. Өйткені ол туған жермен, ата-баба зиратымен, ғасырлар бойы қалыптасқан өмір салтымен қоштасуды білдірді. Дегенмен, еркіндікке деген ұмтылыс, азат өмірге деген сенім бұл шешімді қабылдауға мәжбүр етті [2].

1930 жылдардың соңында басталған алғашқы көш қазақ халқының тарихындағы ең ауыр кезеңдердің бірі болды. Елісхан Тәйжі мен Зайып батыр бастаған бұл көшке мыңдаған адам қатысты. Олар Алтайдан шығып, Тибет пен Гималайдың биік асуларынан өтіп, Үндістанға жетуге ұмтылды. Бұл жол – тек географиялық тұрғыдан ғана емес, рухани тұрғыдан да үлкен сынақ болды. Аштық, суық, ауру, табиғаттың қаталдығы көптеген адамның өмірін жалмады. Биік таудағы ауа жетіспеушілігі адамдардың әлсіреуіне әкелді. Кейбір деректерде көш барысында халықтың басым бөлігі қаза тапқаны айтылады. Соған қарамастан, көш тоқтаған жоқ. Бұл – халықтың қайсарлығы мен төзімділігінің айқын дәлелі [1; 2].

1940–1950 жылдары басталған екінші көш те осыған ұқсас ауыр жағдайда өтті. Бұл кезеңде Қытайда коммунистік биліктің орнауы қазақтардың жағдайын одан әрі қиындатты. Қысым күшейіп, халық тағы да босқындыққа ұшырады. Бұл көшке Қалибек Райымбекұлы, Сұлтан Шәріп Зұқаұлы, Құсайын Тәйжі Төлеубайұлы, Дәлелхан Жаналтай сияқты тұлғалар жетекшілік етті. Сонымен қатар Оспан батырдың күресі ерекше орын алады. Ол қазақ халқының тәуелсіздігі үшін қарулы күрес жүргізіп, бірнеше жыл бойы қарсыластарымен шайқасты. Оның ерлігі халықтың рухын көтеріп, азаттыққа деген сенімді нығайтты.

Көш барысында қазақтар Тибет арқылы Үндістан мен Пәкістанға жетіп, Кәшмір өңірінде уақытша тұрақтады. Бұл жерде олар өте ауыр жағдайда өмір сүрді. Климаттың өзгешелігі, тұрмыс жағдайының төмендігі, медициналық көмектің жеткіліксіздігі олардың өмірін қиындатты. Соған қарамастан, олар бірлігін сақтап, болашаққа деген үмітін жоғалтпады. Ақырында 1952 жылы Түркия үкіметі қазақ босқындарын қабылдау туралы шешім қабылдап, қазақтар үшін жаңа тарихи кезең басталды [1; 3].

Түркияға келген қазақтарды мемлекет ерекше ықыласпен қабылдады. Оларға тұрғын үйлер, жер телімдері беріліп, бірнеше жылға салықтық жеңілдіктер жасалды. Сонымен қатар кәсіптік курстар ұйымдастырылып, олардың жаңа ортаға бейімделуіне мүмкіндік жасалды. Қазақтар негізінен мал шаруашылығы, тігіншілік, қолөнер және сауда салаларында еңбек етті. Уақыт өте келе олар экономикалық тұрғыдан тұрақтанып, қоғамның белсенді мүшелеріне айналды [3].

Қазақтар Түркияның әртүрлі аймақтарына орналастырылды. Нигде, Кайсери, Конья, Маниса өңірлері қазақтардың негізгі қоныстану аймақтарына айналды. Әсіресе Маниса облысындағы Салихлы қазақтардың мәдени және әлеуметтік орталығы болды. Кейінірек қазақтардың бір бөлігі Ыстамбұл қаласына қоныс аударып, іскерлікпен айналысты. Ыстамбұлдағы қазақтар сауда-саттықта табысқа жетіп, экономикалық тұрғыдан нығайды [3].

Түркиядағы қазақ диаспорасының зерттелуі бірнеше кезеңнен өтті. Алғашқы кезеңде қазақтарды әлемге таныстыру басты мақсат болды. Бұл уақытта қазақ халқы туралы мәліметтер аз болғандықтан, алғашқы зерттеулер олардың тарихы мен мәдениетін түсіндіруге бағытталды. Кейінгі кезеңде қазақтар өздерін түрік қоғамына және жас

ұрпаққа таныстыруға көңіл бөлді. Себебі уақыт өте келе ұлттық болмыстың әлсіреу қаупі туындады. Осыған байланысты қазақ зиялылары тарихи деректерді жинақтап, кітаптар жазуға кірісті [3; 4].

Бұл бағытта Халифа Алтайдың еңбектері ерекше орын алады. Ол қазақтардың тарихы мен мәдениетін насихаттап, ұлттық сананы сақтауға үлкен үлес қосты. Сонымен қатар Сағдат Шағатай қазақтардың ауыз әдебиетін жинақтап, ғылыми тұрғыдан зерттеді. Хасен Оралтай, Хызырбек Ғайретолла сияқты авторлар да қазақтардың көші мен тарихы туралы құнды еңбектер жазды. [1; 4; 2] Шетелдік зерттеушілердің ішінде Ингвар Сванбергтің еңбегі ерекше. Ол Түркия қазақтары арасында зерттеу жүргізіп, олардың әлеуметтік, мәдени өмірін жан-жақты сипаттады. Оның еңбегі қазақ диаспорасын ғылыми тұрғыдан түсінуге үлкен үлес қосты [3].

Қосымша маңызды аспектілердің бірі – Түркиядағы қазақтардың ұйымдық және қоғамдық өмірінің қалыптасуы. 1960 жылдары құрылған Шығыс Түркістан босқындар қоғамы қазақтардың тарихи жадын сақтауда маңызды рөл атқарды. Бұл ұйым тарихи деректерді жинақтап, куәгерлердің естеліктерін жазып алып, ұлттық мұраны сақтауға бағытталған жұмыстар жүргізді [3].

Сонымен қатар қазақтар Түркияда өздерінің дәстүрлі мәдениетін сақтауға тырысты. Қазақтың қонақжайлығы, үлкенге құрмет көрсету, туыстық байланыстарды сақтау сияқты құндылықтар ұрпақтан ұрпаққа жалғасты. Ұлттық тағамдар, салт-дәстүрлер белгілі бір деңгейде сақталды. Наурыз мерекесі, ұлттық ойындар арқылы жастардың ұлттық санасы қалыптастырылды [4].

Алайда уақыт өте келе урбанизация, білім алу, аралас некелер сияқты факторлар қазақтардың өміріне өзгерістер енгізді. Әсіресе тіл мәселесі өзекті бола бастады. Алғашқы буын қазақтар ана тілін толық сақтаса, кейінгі ұрпақ арасында түрік тілі басымдық ала бастады. Дегенмен соңғы жылдары қазақ тілін үйретуге бағытталған бастамалар қолға алынып, ұлттық сананы жаңғырту жұмыстары жүргізілуде [3].

Тағы бір маңызды қосымша дерек – Түркия қазақтарының Еуропа елдеріне көші. 1960 жылдардан бастап Түркиядан Германия, Франция, Швеция сияқты елдерге жұмыс іздеп барған қазақтар жаңа диаспоралық топтардың қалыптасуына себеп болды. Бұл құбылыс қазақ диаспорасының географиясын кеңейтіп, оның құрылымын күрделендірді [6].

Қазіргі таңда Түркиядағы қазақ диаспорасы екі ел арасындағы мәдени және рухани байланыстың маңызды буынына айналды. Қазақ жастары Түркия мен Қазақстан арасында білім алып, екі мәдениетті байланыстырушы рөл атқаруда. Сонымен қатар олар бизнес, ғылым, мәдениет салаларында табысты еңбек етіп, қоғамның дамуына үлес қосуда.

Қорыта айтқанда, Түркиядағы қазақ диаспорасының тарихы – қайсарлықтың, төзімділіктің және ұлттық рухтың айқын көрінісі. Бұл тарихта ауыр көші-қон, үлкен шығындар, сонымен қатар үміт пен жаңғыру қатар жүреді. Қазақтар өздерінің ұлттық болмысын сақтай отырып, жаңа ортада өмір сүрудің үлгісін көрсетті. Бұл – ұлттың өміршеңдігін, тарихи жадының беріктігін дәлелдейтін ерекше құбылыс.

ӘДЕБИЕТТЕР:

1. Халифа Алтай. Алтайдан ауған ел. – Стамбул, 1977.
2. Хасен Оралтай. Елім-айлап өткен өмір. – Алматы: Жалын, 1994.
3. Ингвар Сванберг. Kazaks in Turkey: A Study of Cultural Persistence and Social Change. – Uppsala, 1989.
4. Сағдат Шағатай. Қазақтардың ауыз әдебиеті және диаспора мәдениеті. – Алматы, 2023.
5. Нәбижан Мұқаметханұлы. Қытайдағы қазақтардың тарихы. – Алматы: Қазақ университеті, 2016.
6. Зардыхан Қинаятұлы. Қазақ мемлекеті және Жошы хан. – Астана, 2019.

УДК 541.124

РЕТРО-АРАНЖИРОВКА КАК ПОСТМОДЕРНИСТСКАЯ СТРАТЕГИЯ В ПОПУЛЯРНОЙ МУЗЫКЕ XXI ВЕКА: МЕЖДУНАРОДНЫЙ ОПЫТ

Жумагалиева А.Ж.

Магистрант, Казахская национальная академия искусств имени Т. Жургенова,
г. Алматы, Республика Казахстан
zhumagaleeva.amina@mail.ru

Научный руководитель - PhD, доцент **Бекмолдинов Н.С.**
Казахская национальная академия искусств имени Т. Жургенова,
г. Алматы, Республика Казахстан

В статье исследуется феномен ретро-аранжировки в популярной музыке XXI века как системной постмодернистской стратегии. Выдвигается тезис о том, что ретро-аранжировка представляет собой семиотически организованный механизм конструирования культурной идентичности в условиях глобализации и цифровизации музыкальной индустрии. На основе анализа концепций Ф. Джеймисона, Ж. Бодрийяра, М. Фишера и Дж. Д. Крамера, а также источников из баз Scopus и Web of Science выявлены четыре ключевых механизма ретро-аранжировки: пастиш, интертекстуальность, техносталгия и реконструированная ностальгия. Научная новизна работы состоит в системном описании ретро-аранжировки как самостоятельного эстетического феномена с выявлением его механизмов, функций и региональной специфики в глобальном масштабе.

Ключевые слова: ретро-аранжировка, постмодернизм, популярная музыка, пастиш, интертекстуальность, техносталгия, реконструированная ностальгия, культурная идентичность, глобализация музыки, цифровая культура.

Мақалада XXI ғасырдағы танымал музыкадағы ретро-аранжировка феномені постмодернистік жүйелі стратегия ретінде қарастырылады. Ретро-аранжировка музыкалық индустрияның жаһандануы мен цифрлануы жағдайында мәдени бірегейлікті қалыптастырудың семиотикалық ұйымдастырылған механизмі болып табылады деген тұжырым ұсынылады. Ф. Джеймисон, Ж. Бодрийяр, М. Фишер және Дж. Д. Крамердің теориялық тұжырымдамаларына, сондай-ақ Scopus және Web of Science дерекқорларындағы ғылыми еңбектерге сүйене отырып, ретро-аранжировканың төрт негізгі механизмі анықталды: пастиш, интертекстуалдылық, техноностальгия және реконструкцияланған ностальгия. Зерттеудің ғылыми жаңалығы ретро-аранжировканы жаһандық кеңістіктегі аймақтық ерекшеліктерін, қызметтері мен механизмдерін айқындай отырып, дербес эстетикалық феномен ретінде жүйелі түрде сипаттауда көрінеді.

Кілт сөздер: ретро-аранжировка, постмодернизм, танымал музыка, пастиш, интертекстуалдылық, техноностальгия, реконструкцияланған ностальгия, мәдени бірегейлік, музыканың жаһандануы, цифрлық мәдениет.

The article examines the phenomenon of retro arrangement in 21st-century popular music as a systemic postmodern strategy. The study proposes the thesis that retro arrangement represents a semiotically organized mechanism for constructing cultural identity in the context of globalization and digitalization of the music industry. Based on the analysis of the concepts of F. Jameson, J. Baudrillard, M. Fisher, and J. D. Kramer, as well as sources from the Scopus and Web of Science databases, four key mechanisms of retro arrangement are identified: pastiche, intertextuality, technostalgia, and reconstructed nostalgia. The scientific novelty of the study lies in the systematic description of retro arrangement as an independent aesthetic phenomenon with the identification of its mechanisms, functions, and regional specificity on a global scale.

Keywords: *retro arrangement, postmodernism, popular music, pastiche, intertextuality, technostalgia, reconstructed nostalgia, cultural identity, globalization of music, digital culture.*

Современная популярная музыка переживает парадоксальное состояние: располагая беспрецедентными технологическими возможностями для создания принципиально новых звуков, она всё настойчивее обращается к своему собственному прошлому. Синтвейв реконструирует электронику 1980-х, нео-соул возрождает фанк и соул 1970-х, японский City Pop получает второе рождение через алгоритмы TikTok, а К-поп строит глобальную идентичность на Y2K-эстетике начала 2000-х. Это не случайная мода – это устойчивая культурная логика, требующая системного научного осмысления.

Проблема состоит в том, что академическое исследование данного феномена нередко ограничивается его констатацией или описанием в рамках одной культурной традиции. Между тем ретро-аранжировка носит глобальный и структурный характер: она пронизывает музыкальные практики всех континентов, опирается на единый теоретический фундамент постмодернистской эстетики и при этом реализует принципиально различные культурные функции в зависимости от локального контекста.

Центральный тезис статьи: ретро-аранжировка в популярной музыке XXI века является не стилистическим регрессом и не коммерческой эксплуатацией ностальгии, а семиотически организованным механизмом конструирования культурной идентичности, функционирующим по постмодернистским законам пастиша, интертекстуальности, техностальгии и реконструированной ностальгии.

Цель статьи — выявить механизмы и культурные функции ретро-аранжировки как постмодернистской стратегии в глобальной популярной музыке XXI века.

Задачи:

- обосновать теоретико-методологическую базу исследования;
- описать четыре ключевых механизма ретро-аранжировки;
- рассмотреть региональную специфику на примере разных континентов;
- установить роль цифровых технологий как структурного фактора распространения ретро-эстетики.

Научная новизна определяется системным описанием ретро-аранжировки как самостоятельного эстетического феномена с одновременным выявлением его теоретических оснований, практических механизмов и глобальной региональной специфики.

Методология основана на семиотическом анализе, сравнительном культурологическом анализе, теоретическом синтезе и критическом обзоре литературы из баз Scopus, Web of Science и рецензируемых монографий ведущих издательств (Duke University Press, Routledge, Indiana University Press, University of California Press).

Методологической основой исследования служит постмодернистская эстетика в её музыковедческой адаптации. Центральным теоретическим инструментом является концепция пастиша Фредрика Джеймисона. В труде «Постмодернизм, или Культурная логика позднего капитализма» (1991) Джеймисон определяет пастиш как «пустую пародию» — имитацию ушедших стилей, лишённую сатирического импульса и критического дистанцирования [1, p. 17]. В отличие от пародии, пастиш нейтрально воспроизводит оригинал, создавая эффект стилевой бесконечности. Применительно к музыкальной аранжировке это означает, что ретро-стилизация нередко является воспроизведением готовых звуковых кодов прошлого без генерации принципиально новых смыслов. Концепция симулякра Жана Бодрийера дополняет джеймисоновскую рамку: ретро-аранжировка производит музыкальный симулякр знак без референта, звуковой образ эпохи, замещающий саму эпоху. Именно в этом смысле синтвейв «реальнее» реального звука 1980-х: он представляет идеализированный, очищенный от исторических противоречий образ десятилетия, существующий лишь как культурная конструкция. Джонатан Д. Крамер систематизировал ключевые признаки постмодернистской музыки,

среди которых для настоящего исследования принципиальны: нарушение границ между временными пластами прошлого и настоящего; полистилизм; интертекстуальность; множественность значений; смещение авторства от композитора к слушателю [3, р. 16–17]. Эти признаки образуют аналитическую матрицу для описания практик ретро-аранжировки. Марк Фишер, опираясь на дерридианскую концепцию хантологии, ввёл понятие «провала будущего» применительно к популярной музыке. Хантологическая музыка работает не с реальным прошлым, а с тем, каким прошлое могло бы быть — с «призраками» несбывшихся культурных обещаний. Этим хантология принципиально отличается от ностальгии и объясняет специфику вейпорвейва и чиллвейва.

Саймон Рейнольдс в монографии «Retromania» (2011) ввёл понятие «ретромания» для описания зависимости поп-культуры XXI века от собственного прошлого. Рейнольдс связывает этот феномен с тремя факторами: расширением присутствия поп-культуры в повседневной жизни через цифровые носители, практикой реюнион-туров и переизданий, а также появлением «нового старого» — современной музыки, намеренно ориентированной на звучание прошедших десятилетий.

Академическое изучение ретро в популярной музыке сформировалось как самостоятельное направление в 2010-е годы. Джин Хогарти в монографии «Popular Music and Retro Culture in the Digital Era» (Routledge, 2016) первой предложила эмпирически обоснованную теорию ретро-культуры, показав, что она является результатом «неразделимой смеси культурных и технологических изменений» [6, р. 3]. Диссертационное исследование Джареда Гампела (UC Santa Cruz, 2023) развивает тезис о том, что ретро является «новым способом отношения к музыке как истории», а не свидетельством культурного истощения [7, р. 2]. Специальный выпуск журнала «Continuum: Journal of Media and Cultural Studies» (Taylor & Francis, Vol. 39, No. 3, 2025) фиксирует, что ревайвл и обновление стали центральными динамиками современной поп-культуры, требующими переосмысления в условиях цифрового стриминга и постпандемийного общества.

Пастиш как механизм ретро-аранжировки предполагает точное воспроизведение звукового стиля исторической эпохи без критической или иронической позиции по отношению к оригиналу. Аранжировщик стремится к максимальной стилиевой аутентичности: воспроизводит характерные тембры, ритмические паттерны, принципы микширования и технологические артефакты конкретного десятилетия.

Исследование Сары Галгас (University of Pittsburgh, 2017), посвящённое барок-року 1960-х как ранней форме постмодернистской ретро-стилизации в поп-музыке, показывает, что уже тогда художники использовали пастиш не ради возврата в прошлое, а как стратегию оспаривания актуальных культурных норм [9, р. iv]. Это наблюдение принципиально: пастиш, будучи формально «пустым» в джеймисоновском смысле, обретает смысл через контекст его использования.

В современной поп-музыке образцом пастиша является творчество The Weeknd — альбомы «After Hours» (2020) и «Dawn FM» (2022) воспроизводят звуковую эстетику синти-попа и нью-вейва 1980-х с аранжировочной точностью: специфическая атака синтезаторов Roland Juno и Oberheim, барабанные паттерны Linn LM-1, характерная компрессия вокала. Академическое исследование Лундского университета (Швеция, 2023) подтверждает, что именно точность стилиевого воспроизведения, а не «свежесть», является критерием художественной состоятельности подобных проектов [10, р. 4].

Интертекстуальность как механизм ретро-аранжировки предполагает установление осознанных смысловых связей с конкретными музыкальными произведениями, жанрами или исполнителями прошлого. В отличие от пастиша, интертекстуальная аранжировка сохраняет узнаваемость отсылки, создавая многоуровневый смысловой эффект.

Коллективная монография «The Pop Palimpsest: Intertextuality in Recorded Popular Music» (University of Michigan Press, 2019) предлагает систематическую типологию интертекстуальных отношений: межфонографические связи (прямые цитаты),

гипертекстуальные трансформации (переработка оригинала) и паратекстуальные отношения (аллюзии через жанровые маркеры). Семплирование технологическая реализация интертекстуальности описывается исследователями как практика, при которой «практически невозможно создать новую музыку без какой-либо отсылки к уже существующей» [12, р. 3].

Исследование, опубликованное в «Russian Journal of Bakhtin Studies» (Vol. 7, No. 1, 2025), показывает, что интертекстуальность в музыке «реализуется как условие и способ существования текста в семиотической культурной среде» и является механизмом сохранения и передачи культурной информации» [13, р. 45]. Это определение точно описывает функцию ретро-аранжировки как культурной памяти, закодированной в звуке.

Показательным примером интертекстуальности в аранжировке служит альбом Dua Lipa «Future Nostalgia» (2020), в котором каждый трек выстраивает многоуровневые отсылки одновременно к диско Донны Саммер, нью-джеку Майкла Джексона и евродэнсу 1990-х — при этом оставаясь безошибочно современным продуктом [10, р. 6].

Техносталгия — термин, введённый Тревором Пинчем и Дэвидом Рейнеке — описывает ностальгическое отношение к устаревшим технологиям звукозаписи: аналоговым синтезаторам, ленточным магнитофонам, виниловым пластинкам. В контексте ретро-аранжировки техносталгия реализуется через сознательный выбор «несовершенных» технологий или их цифровой имитации ради специфического звукового результата.

Диссертационное исследование Королевского университета Лондона (QMUL, 2025) на основе интервью с профессиональными звукорежиссёрами устанавливает, что использование аналоговых технологий является выражением тактильного, телесного отношения к звуку, принципиально отличного от «стерильного» цифрового продукта [15, р. 89]. Исследователи выделяют три категории ретро-звуковых маркеров: вокальные особенности (специфическое вибрато, аналоговая обработка голоса); тембральные характеристики инструментов (Hammond B-3, Fender Rhodes, Roland TB-303, Oberheim OB-X); технологические артефакты (записанный шум пластинки, компрессия ленты, аналоговое насыщение, характерное «дыхание» ленточного ревербератора) [15, р. 112].

Статья в «Continuum: Journal of Media and Cultural Studies» (2025) фиксирует, что «возрождение винила как популярного формата наряду с бесконечными цифровыми стримами наглядно демонстрирует, как то, что было старым, вновь становится новым» [8, р. 3]. Тем самым техносталгия функционирует как форма культурного капитала: обладание аналоговым оборудованием или знание его звуковых особенностей становится маркером художественной подлинности.

Реконструированная ностальгия (reconstructed nostalgia) — понятие, введённое в научный оборот в статье журнала «Journal of Popular Music Studies» (University of California Press, Vol. 33, No. 1, 2021) — описывает специфический тип ностальгии, характерный для жанров чиллвейв, синтвейв и вейпорвейв. В отличие от традиционной ностальгии по личному прошлому, реконструированная ностальгия предполагает коллективное переживание эпохи, которую слушатели лично не застали. Это «ностальгия без пережитого опыта» — термин, введённый антропологом Арджуном Аппадурай и обозначающий «эрзац», «кресельную» или «воображаемую» ностальгию [16, р. 72].

Парадокс реконструированной ностальгии состоит в том, что она нередко переживается интенсивнее, чем ностальгия «подлинная»: слушатели тоскуют не по реальному прошлому с его противоречиями, а по идеализированному образу десятилетия, существующему лишь как культурный миф. Вейпорвейв в этом отношении представляет наиболее радикальную форму: он переработал корпоративную музыку 1980-х — мьюзак, рекламные джинглы — превратив её в объект ностальгического поклонения.

В США и Канаде ретро-аранжировка реализуется преимущественно в двух моделях. Первая — коммерческий пастиш в мейнстримном поп-продакшне (The Weeknd, Dua Lipa, Bruno Mars), где ретро-эстетика служит инструментом расширения аудитории через

апелляцию к ностальгии старшего поколения при одновременном формировании ретро-идентичности у молодых слушателей. Диссертация Гампела (2023) убедительно показывает, что стриминговые платформы структурно поощряют эту практику: «финансализация музыкальной индустрии трансформировала её таким образом, что экономически выгодно продвигать старые каталожные записи» [7, p. 189].

Вторая модель – нео-соул как форма культурного восстановления. Переосмысление соула и фанка 1970-х в работах Эрики Баду, Д'Анджело и Лорин Хилл, продолженное в 2020-е годы H.E.R., Daniel Caesar и Snoh Aalegra, функционирует не как пастиш в джеймисоновском смысле, а как осознанная преемственность афроамериканского музыкального наследия — форма культурного сопротивления коммерческой гомогенизации.

Европейская ретро-аранжировка отличается особой концептуальной глубиной. В Великобритании хантологическое движение, связанное с лейблами Ghost Box и Trunk Records, создало корпус музыки, работающей с «призраками» британской культуры 1960–70-х. Исполнители Burial, The Caretaker и Philip Jeck использовали деградированные аналоговые записи для создания эффекта «памяти о несуществовавшем прошлом» — принципиально художественного высказывания о природе времени и культурной памяти.

На постсоветском пространстве сложился феномен «Советской волны» (Soviet Wave) — электронного направления, совмещающего стилистику советской эстрады позднего периода с современными битами. Исследование, опубликованное в журнале «Человек» (Vol. 35, No. 1, 2024), интерпретирует этот феномен как «постностальгию»: его участники — представители поколения, знающего о советском прошлом лишь по рассказам родителей и медиа – конструируют ностальгию по эпохе, которой не переживали, встраивая её в глобальный тренд ретромании и техносталгии [19, p. 34].

Азиатский регион демонстрирует наиболее динамичные формы глобальной ретро-аранжировки. Японский City Pop — жанр эпохи экономического бума 1970-80-х – в 2010-е годы пережил глобальное возрождение благодаря алгоритмам YouTube и TikTok. Академическое исследование, опубликованное в «Continuum» (Taylor & Francis, 2025), вводит понятие «автоматизированной ностальгии» (automated nostalgia): американские представители поколения Z открывают японскую музыку сорокалетней давности через рекомендательные алгоритмы стриминга, не имея никакой личной или культурной связи с Японией 1980-х [20, p. 5]. Это явление наглядно демонстрирует, как цифровые технологии производят новые формы транскультурной ностальгии, прежде невозможные.

К-роп активно использует ретро-эстетику в рамках стратегии культурной гибридизации. Группа NewJeans применяет Y2K-эстетику как инструмент брендинга, апеллирующий к ностальгии по рубежу 2000-х. Семиотический анализ, проведённый в рамках качественного исследования (2026), показывает, что Y2K-элементы в К-роп функционируют на трёх уровнях по Барту: денотативном (конкретные звуковые и визуальные признаки эпохи), коннотативном (близость к цифровому миру, молодёжная идентичность) и мифологическом (аутентичность как противовес «глянцевому» К-роп).

Китайская вокальная музыка, согласно материалам конференции ICALLH (Web of Proceedings, 2018), интегрирует постмодернистские техники через «объективное переосмысление современной музыки и поглощение поп-музыки и западных музыкальных культур» как выражение «прогрессивного бунтарского сознания» постмодернизма [22, p. 286].

На африканском континенте ретро-обращение принимает форму постколониальной гибридизации. В Нигерии жанр «афро хип-хоп» сложился как стратегия сопротивления культурной гомогенизации: нигерийские исполнители интегрировали в хип-хоп традиционные стили фуджи и хайлайф, создав гибридный жанр, одновременно вписанный в глобальное хип-хоп сообщество и утверждающий локальную идентичность. В Сенегале практики музыкальной интертекстуальности в хип-хопе, по данным этнографических исследований, опубликованных в «Ethnomusicology» (Vol. 60, 2016), «переосмысливают глобальные связи как диаспорные» и «бросают вызов устоявшимся условиям музыкальной гибридности» [24, p. 236].

Австралийская популярная музыка имеет особую историю взаимодействия с ретро-эстетикой в контексте постмодернизма. Сборник «From Pop to Punk to Postmodernism» (Allen and Unwin, 1992) зафиксировал специфику австралийского пути: ретро-обращение здесь нередко связано с поиском национальной идентичности в условиях культурной зависимости от британских и американских образцов. Исследование, опубликованное в журнале «PORTAL: Journal of Multidisciplinary International Studies» (UTS ePress), показывает, что «ретро» в австралийской музыкальной прессе функционирует как маркер культурного капитала, парадоксальным образом превращая архаичное в «новое» [26, p. 7].

Глобальное распространение ретро-аранжировки в XXI веке структурно обусловлено цифровой революцией в музыкальной индустрии. Стриминговые платформы — Spotify, YouTube, Apple Music — кардинально изменили логику музыкального потребления, создав условия для постоянного присутствия «старой» музыки в актуальном культурном пространстве.

Дэвид Хесмондалг в статье, опубликованной в журнале «Popular Music and Society» (Sage, Vol. 45, 2022, Scopus), анализирует противоречия стриминговой культуры: платформы одновременно обеспечивают беспрецедентный доступ к архивам музыкального прошлого и формируют «гомогенную середину», коммерчески стимулируя производство узнаваемых звуков [27, p. 14]. Тем самым стриминг становится структурным двигателем ретро-аранжировки: производители музыки рационально ориентируются на эстетику, уже доказавшую коммерческую эффективность.

Социальные сети, прежде всего TikTok, сыграли ключевую роль в возрождении City Pop и других ретро-жанров. Вирусное распространение треков Mariya Takeuchi через TikTok-алгоритмы создало новую аудиторию, для которой ретро-эстетика воспринимается не как историческое свидетельство, а как живая современная культура. Этот феномен иллюстрирует постмодернистское «схлопывание» исторического времени: прошлое и настоящее сосуществуют в едином медиапространстве без иерархии — что полностью соответствует крамеровской характеристике постмодернистской музыки как отвергающей «линейность исторического времени» [3, p. 21].

Проведённый анализ позволяет сформулировать следующие выводы.

Во-первых, ретро-аранжировка в популярной музыке XXI века является не стилистическим регрессом и не коммерческой эксплуатацией ностальгии, а закономерным выражением постмодернистской культурной логики, теоретически обоснованной в работах Ф. Джеймисона, Ж. Бодрийяра, М. Фишера и Дж. Д. Крамера. Её четыре ключевых механизма — пастиш, интертекстуальность, техносталгия и реконструированная ностальгия — образуют устойчивый аналитический инструментарий, применимый к изучению музыкальных практик любого региона мира.

Во-вторых, ретро-аранжировка выполняет принципиально различные культурные функции в зависимости от регионального контекста: в Северной Америке она функционирует преимущественно как коммерческая стратегия расширения аудитории и форма культурного восстановления афроамериканского наследия; в Европе — как концептуальное художественное высказывание о природе времени и памяти, а также постсоветская идентификационная рефлексия; в Азии — как инструмент глобального культурного брендинга и транскультурной «автоматизированной ностальгии»; в Африке — как стратегия постколониального сопротивления культурной гомогенизации; в Австралии — как форма поиска национальной идентичности в условиях культурной периферийности.

В-третьих, цифровые платформы и стриминговые сервисы стали структурным катализатором глобального распространения ретро-эстетики: алгоритмы рекомендаций и экономическая логика стриминга создают системные стимулы для производства и потребления ретро-аранжированной музыки, превращая ретроманию из культурного симптома в коммерческую инфраструктуру.

В-четвёртых, установлено, что понятие «реконструированная ностальгия» наиболее точно описывает специфику современной ретро-аранжировки как глобального феномена: слушатели переживают ностальгию не по реальному личному прошлому, а по коллективно сконструированному образу эпохи, существующему как культурный миф. Это обстоятельство принципиально отличает постмодернистскую ретро-аранжировку от традиционных форм музыкального ревайвла.

Перспективы дальнейших исследований связаны с изучением конкретных национальных музыкальных практик в данном контексте, в том числе центральноазиатских, а также с анализом влияния генеративного искусственного интеллекта на трансформацию ретро-аранжировки в условиях постцифровой культуры.

ЛИТЕРАТУРА:

1. Jameson F. Postmodernism, or, The Cultural Logic of Late Capitalism. — Durham: Duke University Press, 1991. — 438 p.
2. Baudrillard J. Simulations / transl. P. Foss, P. Patton, P. Beitchman. — New York: Semiotext(e), 1983. — 159 p.
3. Kramer J. D. The Nature and Origins of Musical Postmodernism // Postmodern Music / Postmodern Thought / ed. J. Lochhead, J. Auner. — New York; London: Routledge, 2002. — P. 13–26.
4. Fisher M. Ghosts of My Life: Writings on Depression, Hauntology and Lost Futures. — Winchester: Zero Books, 2014. — 192 p.
5. Reynolds S. Retromania: Pop Culture's Addiction to Its Own Past. — London: Faber & Faber, 2011. — 436 p.
6. Hogarty J. Popular Music and Retro Culture in the Digital Era. — London; New York: Routledge, 2016. — 138 p.
7. Gampel J. Listening for History: Studies on Retro and the Temporalities of Popular Music. PhD Dissertation. Santa Cruz: University of California, 2023. — 312 p.
8. Bennett A., Gildart K. Introduction: Popular Music, Revival and Renewal: Histories, Cultures, Practices // Continuum: Journal of Media and Cultural Studies. 2025. V 39, No. 3. P. 1–12. DOI: 10.1080/10304312.2025.2480372.
9. Gulgas S. Looking Forward to the Past: Baroque Rock's Postmodern Nostalgia and the Politics of Memory. PhD Dissertation. — Pittsburgh: University of Pittsburgh, 2017. — 289 p.
10. Hult A. Blinded by the Retro: The Effect of Eighties Synth-Pop Influences on Modern Day Pop Music Production. MA Thesis. — Lund: Lund University, 2023. — 54 p.
11. Spicer M., Covach J. (eds.) The Pop Palimpsest: Intertextuality in Recorded Popular Music. — Ann Arbor: University of Michigan Press, 2019. — 326 p.
12. Burkholder J. P. The Uses of Existing Music: Musical Borrowing as a Field // Notes. — 1994. — Vol. 50, No. 3. — P. 851–870. — DOI: 10.2307/898531.
13. Kurbatova A., Savitskaya T. Understanding the Intertextuality Theory in the Context of Modern Musical Culture / Russian Journal of Bakhtin Studies. 2025. Vol. 7, No. 1. P. 38–54. DOI: 10.17726/bakhtinjournal.2025.7.1.038.
14. Pinch T., Reinecke D. Technostalgia: How Old Gear Lives on in New Music // Music and Technology in the Twentieth Century / ed. H. Braun. — Baltimore: Johns Hopkins University Press, 2009. — P. 152–166.
15. Lobenhofer K. Reconstructed Nostalgia: Aesthetic Commonalities and Self-Soothing in Chillwave, Synthwave, and Vaporwave // Journal of Popular Music Studies 2021 V. 33, No. 1. p. 70–91. DOI: 10.1525/jpms.2021.33.1.70.
16. Glitsos L. Vaporwave, or Music Lost in the Dreaming // Sound Studies. — 2018. Vol. 4, No. 1. — P. 34–49. — DOI: 10.1080/20551940.2018.1438835
17. Aterianus-Owanga A. Transnational Sharedness: Social Dynamics of Circulation and Appropriation in "Global" Music Genres // Music Research Annual. — 2023. — Vol. 4. — P. 1–28.

18. Zueva A. Nostalgia of Sound: The Social and Cultural Phenomenon of the "Soviet Wave" Music Community // Človek. 2024. Vol. 35, No. 1. P. 28–45.
19. Sugita Y., Park J. Japanese City Pop and Gen Z in the US: Happy, Calm, and Automated Nostalgia // Continuum: Journal of Media and Cultural Studies. 2025. Vol. 39, No. 3. P. 1–18. DOI: 10.1080/10304312.2025.2471073.
20. Kim S. Korean popular music in-between: Identity strategies between Japanese style and American standards in the 1960s // East Asian Journal of Popular Culture. 2024. Vol. 10. P. 57–73. DOI: 10.1386/eapc_00125_1
21. Liu H. The Practice of Postmodern Musical Culture in Chinese Vocal Music // Proceedings of ICALLH 2018. Web of Proceedings, 2018. — P. 283–291.
22. Adesanya A. Negotiating Globalization through Hybridization: Hip Hop and the Creation of Cross-Over Culture in Nigerian Popular Music. — Ado-Ekiti: Elizade University Repository, 2014.
23. Appert C. M. On Hybridity in African Popular Music: The Case of Senegalese Hip Hop // Ethnomusicology. 2016. Vol. 60, No. 2. P. 234–256. DOI: 10.5406/ethnomusicology.60.2.0234.
24. Hayward P. (ed.) From Pop to Punk to Postmodernism: Popular Music and Australian Culture from the 1960s to the 1990s. Sydney: Allen and Unwin, 1992. 212 p.
25. Shepherd J. Retroactivity and Rock Criticism: Nostalgia and Retrospectivity in the Australian Music Press // PORTAL: Journal of Multidisciplinary International Studies. 2011. Vol. 8, No. 1. P. 1–18.
26. Hesmondhalgh D. Streaming's Effects on Music Culture: Old Anxieties and New Simplifications // Cultural Sociology. — 2022. — Vol. 16, No. 1. — P. 3–24. — DOI: 10.1177/17499755211019974.

ӘОЖ 82.09

5-11 СЫНЫП ОҚУШЫЛАРЫНЫҢ ӘДЕБИ ДАМУЫН САРАЛАНҒАН ТӘСІЛ АРҚЫЛЫ ЖЕТІЛДІРУ

Жұматай А.

Магистрант, І. Жансүгіров атындағы Жетісу университеті,
Талдықорған қ., Қазақстан Республикасы
akbotazumataj56@gmail.com

Бұл мақалада 5-11 сынып оқушыларының әдеби дамуын сараланған тәсіл арқылы жетілдірудің тиімді жолдары қарастырылады. Саралап оқыту білім алушылардың жас ерекшелігіне, қабілеті мен қызығушылығына сай тапсырмалар ұсынуға мүмкіндік береді. Автор әдеби мәтіндерді меңгертуде деңгейлік тапсырмалар, шығармашылық жұмыстар мен интерпретациялық талдаулардың маңызын атап өтеді. Сонымен қатар оқушылардың сыни ойлау, талдау және өзіндік пікір білдіру дағдыларын дамыту жолдары көрсетіледі. Зерттеу нәтижесінде сараланған тәсілдің әдеби білім сапасын арттырудағы рөлі дәлелденеді және оны оқу үдерісінде тиімді қолдану ұсынылады.

Кілт сөздер: Саралап оқыту, әдеби даму, деңгейлік тапсырмалар, сыни ойлау, оқушы қабілеті

В статье рассматриваются эффективные пути развития литературных навыков учащихся 5-11 классов посредством дифференцированного подхода. Дифференцированное обучение позволяет учитывать возрастные особенности, способности и интересы обучающихся. Автор подчеркивает значимость уровневых заданий, творческих работ и интерпретационного анализа при изучении литературных произведений. Также рассматриваются способы развития критического мышления, навыков анализа и самостоятельного выражения мнения учащихся. В результате исследования доказана роль дифференцированного подхода в повышении качества литературного образования и предложены пути его эффективного применения в учебном процессе.

Ключевые слова: Дифференцированное обучение, литературное развитие, уровневые задания, критическое мышление, способности учащихся

This article examines effective ways to enhance the literary development of students in grades 5-11 through a differentiated approach. Differentiated instruction allows consideration of students' age characteristics, abilities, and interests. The author emphasizes the importance of level-based tasks, creative activities, and interpretive analysis in studying literary works. The paper also explores methods for developing critical thinking, analytical skills, and independent expression. The study demonstrates the role of differentiated instruction in improving the quality of literary education and offers recommendations for its effective implementation in the learning process.

Keywords: Differentiated instruction, literary development, level-based tasks, critical thinking, student abilities

Саралап оқыту идеясының түпкі бастаулары Еуропа педагогикасында жатыр. Бұл ойлар оқушының жеке ерекшеліктерін, қабілеті мен дамуын ескеруге негізделген. Саралап оқытудың бастаулары Еуропа педагогикасында пайда болды. Я.А. Коменский визуалды құралдарды қолдану арқылы әр баланың даралығын ескеруге мүмкіндік беретін тәсілдерді ұсынды. Ол оқушының оқу материалын қабылдау ерекшеліктерін ескере отырып, әр балаға түсінікті және көрнекі жолдармен ақпарат беруді насихаттады. А. Коменскийдің бұл идеясы қазіргі дифференциацияланған оқытудағы оқу ресурстарын және тапсырмаларды әр оқушының деңгейіне бейімдеуге ұқсас болып келеді, яғни әр баланың жеке қабылдау ерекшелігін есепке алу принципін алға тартады.

Осы кезеңде «саралап оқыту» термині қолданылмаған, бірақ идеясы – әр баланың даралығын ескеріп оқыту – қалыптасты. XX ғасырдың басында Ресей педагогтары саралап оқыту идеяларын ғылыми тұрғыда жүйелеуге кірісті.

К.Д. Ушинский – орыс педагогикасының классигі және тұлғаға бағытталған оқыту идеяларын жүйелеген ірі ғалым. Оның педагогикалық тұжырымдары жеке оқушының психологиялық ерекшеліктерін ескеруге негізделген. Ушинский оқытуды тек ақпарат беру процесі деп қарастырмай, бала тұлғасының жан-жақты дамуына, оның ойлау қабілеті мен эмоционалды дүниесін жетілдіруге бағытталған.

К.Д. Ушинскийдің негізгі идеяларының бірі – **жас ерекшелігіне сәйкес оқыту**. Ол әр түрлі жас кезеңдеріндегі оқушылардың психикалық және физикалық дамуы әртүрлі екенін атап, педагогикалық әдістерді сол ерекшеліктерге бейімдеуді ұсынған. Мысалы, бала ерте жаста негізгі зейінін және есте сақтау қабілетін дамытса, кейінгі кезеңде сыни ойлау мен шығармашылық қабілеттерге баса назар аудару қажет екенін көрсеткен.

Сонымен қатар, К.Д. Ушинский **оқушының даралығын ескеру** қағидатын дамытқан. Оның ойынша, әр баланың қабілеті, қызығушылығы және эмоционалды реакциясы әр түрлі, сондықтан оқу процесінде барлық балаға бірдей әдіс қолдану тиімді емес. Мұғалім оқушының жеке ерекшеліктерін тануы, оның психологиялық жағдайын есепке алып, оқу материалын икемді түрде ұсынуы керек. К.Д. Ушинский бұл ойды былайша білдірген: «Баланың тәрбиесі оның табиғатына және жеке ерекшеліктеріне сәйкес жүргізілуі керек» [1, 56].

Саралап оқыту тұрғысынан К.Д. Ушинскийдің ойлары қазіргі дифференциацияланған оқыту теориясының негізін құрайды. Оның көзқарасы бойынша, оқу үдерісі тек білім беру ғана емес, сонымен қатар тұлғаның психологиялық, моральдық және эмоционалды дамуына жағдай жасау болып табылады. Ерте жастық кезеңнің басты жетістігі – адамның өзінің ішкі әлемін тануы, ал сыртқы әлем «субъективті тәжірибенің тек бір ғана мүмкіндігі болып табылады, оның өзегі – тұлғаның өзі». К. Д. Ушинский: «Жастық шақты жандандыратын оттың ішінде адам мінезі қалыптасады. Сондықтан бұл отты өшіруге де, одан қорқуға да, оны қоғам үшін қауіпті нәрсе ретінде қарауға да, оның еркін жануын шектеуге де болмайды; тек осы кезеңде жастық жан дүниесіне құйылатын материалдың сапалы болуына қамқорлық жасау қажет» деп жазған (1, 442).

А.С. Макаренко педагогикасында оқушының даралығы мен жеке қабілетін ескеру басты назарда болды. Ол білім беруді тек ақпарат беру процесі ретінде емес, әр баланың әлеуетін дамытатын, әлеуметтік ортада белсенді тұлға ретінде қалыптастыратын тәсіл ретінде қарастырды. А.С. Макаренконың ойынша, тәрбие мен оқыту үдерісі біртұтас, үйлестірілген процесс болуы тиіс, онда әр оқушының күшті және әлсіз жақтары анықталып, педагогикалық қолдау көрсетіледі. Оның тәжірибесінде **дифференциацияланған саралау** арқылы топтық және жеке жұмыстар үйлестіріліп, әр оқушының қабілеті мен даму деңгейіне сай тапсырмалар ұсынылады. Ол бұл туралы былайша жазған: «Тәрбиелеу – әрбір баланың мүмкіндіктерін анықтап, оны қоғаммен біріктіру жолын табу» [2, 102].

А.С. Макаренко дифференциацияланған саралауды тек тапсырмаларды бейімдеумен шектемей, оқушылардың белсенділігін арттыру, шығармашылық және еңбек әрекеттері арқылы олардың қабілеттерін дамыту құралы ретінде қарастырды. Әдеби сабақтарда бұл тәсіл мәтінді интерпретациялау кезінде әр оқушыға жеке деңгейіне сай тапсырмалар беру, жеке пікірін құрметтеу және күрделі мәтіндерді талдауды икемдеу арқылы жүзеге асады. Ол оқушылардың эмоционалды дамуына, сыни ойлау қабілетін жетілдіруге және жауапкершілік сезімін қалыптастыруға ерекше мән берген. Бұл принциптер әртүрлі деңгейдегі оқушыларға бірдей әдіс қолданудың тиімді болмауын көрсетеді, сондықтан оқу процесін дифференциацияланған саралау арқылы ұйымдастыру қажеттілігі туындайды.

В.В. Давыдов педагогикасында оқушының танымдық дамуы мен логикалық ойлау қабілетін қалыптастыру басты назарда болды. Ол білім беруді тек дайын ақпаратты беру ретінде қарастырмай, оқушылардың өздігінен ойлау, қорытынды жасау және

шығармашылық шешім қабылдау дағдыларын дамытуға мән берді. Давыдовтың пікірінше, оқу үдерісін әр оқушының даму деңгейіне сәйкес ұйымдастыру – тиімді білім берудің негізгі шарты болып табылады. Ол бұл туралы былай жазған: «Білім беру тек дайын ақпаратты беру емес, оны оқушының өз ойымен меңгеруін қамтамасыз ету» [3, 78].

Қазақ педагогикасында оқушылардың жеке ерекшеліктерін ескере отырып оқыту идеяларының қалыптасуы XX ғасырдың басына дейінгі кезеңге дейін созылады. Ұлттық мектептің дамуы, оқу бағдарламаларының ұйымдастырылуы және оқытудың әдіс-тәсілдері негізінен әр балаға өзінің қабілетіне сай білім алуына жағдай жасау принципіне сүйенген. Осы тұрғыдан алғанда, қазақ педагогикасында **саралау** – әр оқушының жас ерекшелігі, ойлау қабілеті, қабылдау мүмкіндіктері мен қызығушылықтарын есепке ала отырып білім беру тәсілі ретінде қарастырылды.

XX ғасырдың басындағы қазақ ағартушысы, педагог әрі қоғам қайраткері **Ыбырай Алтынсарин** ұлттық мектептің негізін қалаушы ретінде саралап оқыту қағидаларын өз еңбектерінде алғаш рет жүйелі түрде көрсетті. Ы. Алтынсариннің ойынша, білім беру процесінде әр бала жеке тұлға ретінде қарастырылуы тиіс, себебі олардың танымдық қабілеті, зейіні мен оқу материалын қабылдау деңгейі әртүрлі болады. Ол ауылдық мектептерде оқытудың тиімділігін арттыру үшін оқушыларға түсінікті және бейнелі тәсілдерді пайдаланып, оқу материалын бейімдеуді ұсынған. Мысалы, табиғатты, шаруашылықты немесе күнделікті өмірден алынған мысалдарды сабаққа енгізу арқылы әр балаға оқу материалын түсіну мүмкіндігі берілген. Бұл тәсіл қазіргі **саралап оқытудың** теориялық негіздерімен үндеседі.

Ыбырай Алтынсарин қазақ білім беру тарихында маңызды орын алады: ол педагог-практик, алғашқы оқу құралдарының авторы және мектеп ұйымдастырушысы ретінде танымал. Ол оқытудың жүйеленген әдістемесін жасамаған және «дифференциацияланған оқыту» немесе «тұлғаға бағытталған тәсіл» сияқты заманауи терминдерді қолданбаған. Ы.Алтынсариннің «Оқыту әдістемесі» деген жеке еңбегі жоқ. Дегенмен, оның педагогикалық тәжірибесін және мұраларын талдау оқушылардың жеке ерекшеліктерін ескерудің алғашқы алғышарттарын анықтауға мүмкіндік береді [4].

Осылайша, Ыбырай Алтынсариннің дифференциацияланған оқытудың идеяларын қалыптастыруға қосқан үлесі – әдістеме немесе теория жасауда емес, әртүрлі оқушы топтарының білім алу қажеттіліктерін ескере отырып, қолжетімділік, біртіндептік және бейімделу принциптерін практикада іске асыруында жатыр. Бұл кейінірек дифференциацияланған тәсілдің тарихи негізіне айналып, ғылыми тұрғыда жүйеленді [5].

Ж. Аймауытов қазақ педагогикасында оқушылардың даралығын ескере отырып оқытудың теориялық және практикалық негізін дамытқан ірі ғалымдардың бірі болып саналады. Ол білім беру процесін тек ақпарат беру ретінде қарастырмай, әр оқушының қабілеті, темпераменті және қызығушылығын есепке алу қажеттілігін басты назарда ұстады. Аймауытовтың пікірінше, оқушының оқу материалын қабылдау қабілеті әртүрлі болғандықтан, педагог әр балаға жеке тәсіл табуы тиіс, ал сабақтың ұйымдастырылуы мен тапсырмалар мазмұны оқушылардың даму деңгейіне қарай икемделуі қажет. Ол бұл туралы былайша айтқан: «Оқыту бір ғана жолмен жүрмейді, әр баланың табиғатына қарай әдіс те өзгеруі керек» [5, 142].

Ж. Аймауытов әдеби шығармаларды оқыту барысында оқушылардың психологиялық ерекшеліктерін ескерудің маңыздылығын атап көрсеткен. Ол сабақта әр оқушының жеке пікірін құрметтеуді, шығармашылық ойлауға және сыни талдауға мүмкіндік беретін тапсырмалар беруді ұсынған. Мысалы, поэзия немесе проза сабақтарында мәтіннің мазмұнын әр оқушының қабылдау деңгейіне сай талдап, сұрақтар мен тапсырмаларды икемдеуді ұсынады. Бұл тәсіл қазіргі саралап оқыту қағидаларына сай келеді: әр оқушы өз деңгейінде білім алып, оқу процесіне белсенді қатысады, ал мұғалім оқушының танымдық және эмоционалдық дамуын бақылап, қажет кезде бағыт-бағдар береді.

М. Жұмабаев қазақ педагогикасында оқушылардың жеке ерекшеліктерін ескеруге негізделген тұлғаға бағытталған оқытудың теориялық негізін дамытқан ғалымдардың бірі. Ол білім беру процесін тек ақпарат беру емес, оқушының ой-өрісін, шығармашылық қабілетін және жеке тұлғалық дамуын қолдауға бағытталған жүйе ретінде қарастырды. Мағжан педагогикасында әр оқушының қабылдау, ойлау, қиял және эмоционалдық ерекшеліктері ескеріледі, сондықтан сабақ ұйымдастыру барысында оқу материалын жеке қабілетке және қызығушылыққа бейімдеу маңызды болды. Ол бұл туралы былай деп жазған: «Бала бір қалыпты емес, әр баланың жаны бір басқа. Мұғалім сол жанның тілін таба білуі керек» [6, 87].

М. Жұмабаевтың педагогикалық тәжірибесінде әдебиет пен поэзия маңызды құрал ретінде қарастырылды. Оқушыларды эстетикалық сезімін, эмоциялық қабылдауын және сыни ойлауын дамыту үшін өлеңдер мен прозалық шығармаларды оқу барысында жеке пікірін қалыптастыруға мүмкіндік берілді. Сонымен қатар, ұлттық дәстүрлер мен тарихи фактілерді сабаққа енгізу арқылы оқушылардың тұлғалық және рухани дамуына ерекше көңіл бөлінді.

Мағжан Жұмабаевтың педагогикалық мұрасы қазақ мектеп педагогикасында **саралап оқытудың теориялық және практикалық негізін** қалыптастыруда маңызды рөл атқарады. Ол оқушының даралығын есепке ала отырып, білім берудің сапасын арттыруға, шығармашылық қабілеттерін дамытуға және ұлттық құндылықтарды сақтауға мүмкіндік береді.

ӘДЕБИЕТТЕР:

1. Ушинский К.Д. Педагогика: психологиялық негіздер. – Мәскеу: Педагогика, 1888. – 56 б.
2. Макаренко А.С. Педагогические сочинения. – Москва: Педагогика, 1981. – 102 б.
3. Давыдов В.В. Проблемы развития учебной деятельности у школьников. – Москва: Просвещение, 1986. – 78 б.
4. Алтынсарин Ы. Шығармалар жинағы. – Алматы: Жазушы, 2014. — Т. 2. — 320 б.
5. Қоянбаев Ж.Б., Қоянбаев Р.М. Педагогика. – Алматы: Мектеп, 2021. — 352 б.
6. Аймауытов Ж. Шығармалар жинағы. 5-том. – Алматы: Ел-шежіре, 2020. – 312 б.
7. Жұмабаев М. Педагогика. – Алматы: Раритет, 2021. – 256 б.

I. ЖАНСУГІРОВ ПОЭМАЛАРЫНДАҒЫ ӨНЕР ҚҰДЫРЕТІ

Зайкенова Р.З.

*Ф.ғ.д., профессор, Қазақ ұлттық қыздар педагогикалық университеті,
Алматы қ., Қазақстан Республикасы
zaykenova@mail.ru*

Мақалада Илияс Жансүгіров поэмаларындағы өнер құдіреті, әсіресе күйшілік дәстүр мен ұлттық музыкалық мұраның көркем бейнеленуі қарастырылады. «Күй», «Күйші» және «Құлагер» поэмаларындағы тарихи-рухани мазмұн, кейіпкерлер жүйесі және өнердің адам сезіміне әсері талданады. Автор поэмалардағы күй өнерінің тек музыкалық құбылыс емес, ұлттық рух пен эстетикалық танымның көрінісі екенін айқындайды.

Кілт сөздер: *Илияс Жансүгіров, поэма, күй өнері, ұлттық мәдениет, көркем бейне.*

В статье рассматривается сила искусства в поэмах Ильяса Жансугурова, особенно художественное отражение традиции кюя и национального музыкального наследия. Анализируются историко-духовное содержание поэм «Кюй», «Кюйши» и «Кулагер», система образов и влияние искусства на человеческие чувства. Автор подчеркивает, что кюй в поэмах выступает не только как музыкальное явление, но и как выражение национального духа и эстетического сознания.

Ключевые слова: *Илияс Жансугуров, поэма, кюй, национальная культура, художественный образ.*

The article examines the power of art in Ilyas Zhansugurov's poems, particularly the artistic representation of the kyui tradition and national musical heritage. It analyzes the historical and spiritual content of the poems "Kuy," "Kuyshi," and "Kulager," the system of characters, and the impact of art on human emotions. The author emphasizes that kyui in these poems is not only a musical phenomenon but also an expression of national spirit and aesthetic consciousness.

Keywords: *Ilyas Zhansugurov, poem, kyui, national culture, artistic image.*

Илияс Жансүгіровтің әдеби мұрасын XX ғасыр басындағы идеология бедерінен ғана емес, күйшілік, әншілікті насихаттау шеберлігі тұрғысынан зерделеп, зерттеу де маңызды мәселе. Қаламгердің шығармашылық өмірі 1917 ж. Ақпан төңкерісінен бастап, кеңес дәуірімен біте қайнасып жатыр. Осындай ауыр кезеңдерде өмір сүрген қаламгер шығармашылығын уақыт өлшемінде қарастырғанда ғана өз заманында қозғаған маңызды тақырыптары өзектілігімен, өткір де, көркем тілімен айқындалады.

Күй өнерінің тек қазаққа ғана тән ерекше құбылыс екенін бар жан-тәнімен сезіне білген Илияс Жансүгірұлы 1930 жылдардың өзінде-ақ «Күй» және «Күйші» деген қос поэманы өмірге әкелді. Кеңес өкіметі тұсында бұл поэмалар өнер тақырыбы аясында қарастырылғаны болмаса, арнайы зерттеу жұмысы қолға алынбағанын байқауға болады. Бұған себеп «Күйші» поэмасында кеңес өкіметінің саясатына қайшы келетін Ресей империясының қас жауы саналған Абылай ханның аты аталып, оның тұқымы қазақтың күрескер соңғы ханы Кенесары сөз болғандықтан, ал «Күй» поэмасында 1930 жылдары «халық жауы» болып ұсталған Молықбай қобызшы бас кейіпкер болғандықтан, бұл шығармалардың объективті тұрғыдан саралануына кедергі келтірді. Сондықтан да поэмалардағы күй мен күйші құдіреті және оның шығу тарихы дер кезінде ашылмай қалды.

Әйгілі ақын, жазушы, журналист, сатирик, драматург, аудармашы, зерттеуші, фольклорист, публицист, қазақтың Құлагер өнер майталманы атанған Илияс Жансүгіров бұрынғы Талдықорған облысы, Қапал уезі, Ақсу болысы «Қызылтаң» ауылының маңындағы Кіндік төбе қыстағында (қазіргі Алматы облысы, Ақсу ауданы) 1894 жылы 1

мамырда дүниеге келген. Ал, мектеп және жоғары оқу орнында пайдаланатын еңбектерде 14 май деп жазылған Бұл турасында Ілиястанушы ғалым Мырзабек Дүйсенов мынадай маңызды жайтты айтады: «Революциядан бұрын өмір сүрген қазақ туған жылы мен айын біледі, бірақ күнін дәл біле бермейді. Сәкен, Бейімбет үшеуі бір күні Ілиясты ортаға алып туған күнін сұрағанда (Ф.Ғабитованың дерегінен) «Жазға салым туыппын, бірақ ай-күнін білмеймін» депті. «Ендеше жазға салым күннің біреуін таңда, еуропалықтарша тойлаймыз туған күніңді» деп Сәкен мен Бейімбет ұсыныс жасайды. Ілияс «Туған күнді тойлап, уақыт өткізіп жүреміз бе?» – деп көнбейді. Екі құрдасы болмаған соң, ақырында ойланып тұрып: «Мереке күні бәрі бір жұмыс істемейміз, мейрамдаймыз ғой. Ендеше, менің туған күнім сол 1 май күні болсын», – дейді». Атасы Берсүгір Ілиястың бала кезінен ұғымтал, зерек болып өсіп келе жатқана қуанып, оны ерекше жақсы көріп, «Қоңырым» дейді екен. Ақын 1938 жылы жазықсыз жаламен Алматыда атылады.

Жалпы қазақ «қоңыр» түске ерекше мән бергенін байқаймыз. Қазақ күй өнері тарихында ХІХ ғасырда өмір сүрген Тәттімбет Қазанғапұлының күйін ғана емес, Ықылас, Тоқа, Дайрабай, Қыздарбек, Итаяқ, Баубек, Ақмолда, Сембек, Ахметжан, Мақаш, Кәрібек т.б. Арқа өңіріндегі домбыра дүлдүлдерінің күйін ең алғашқы бұлжытпай жеткізуші, насихаттаушысы Әбікен Хасенұлының «Қоңыр» атты атақты күйі бар. Қазақстандағы 1931 жылғы ашаршылық зұлматын суреттейтін бұл күй туралы қазақтың белгілі ақыны, сатирик, сазгер, атбегі Қажытай Ілиясұлы былай деп жазады:

*Қағасың күңірентіп, майда ғана,
Кім білген қадіріңді, қайран аға?!
«Қоңырыңды» естісем, егілем де,
Қаңғып кеткім келеді айдалаға! (1969).*

Қажытай ақын да Маржан атты немересін «Қоңыр көбелек» дейтін.
Ал І.Жансүгіров «Қазақ күйлері жиналсын» деген мақаласында:

*Қажыған көңіл қамын, жүрек жанын,
Қозғаған қобыздағы қоңыр сарын.
Әлемнің әуеніне бермес ем-ау,
Қазақтың мұны тартқан күйші шалын, – дейді емес пе!*

Уақыт айналымына қайта түссек, І.Жансүгіровтің түр-сипаты туралы бірге жүрген қаламгерлердің көпшілігі жазған. Бұл қазіргі ұрпақ үшін де қызығушылық туғызады. Соның ішінен бір ғана мысал келтірейік.

Белгілі ғалым, профессор Бейсембай Кенжебаев өз естелігінде: Ілияс ұзын бойлы, ірі, алып денелі, балуан мүсінді десе де болар еді. Дене мүсініне бет әлпеті сай еді: кең мандайлы, қою қара қасты, жар қабақ, шүңірек қара көзді, үлкен қыр мұрынды, жазық бетті, сүйір иекті, қара торы еді. Сондай-ақ, шоқша қара мұртымен ол кавказдықтарға біраз ұқсар еді. Жүргенде Ілияс бірдеңеге құлақ салып келе жатқан тәрізді, басын сол жағына қисайтып, жайбарақат, сәл салқам жүретін. Жүрісі дене мүсінімен бет әлпетіне жарасып тұратын. Ілияс аз сөйлейтін. Бірақ қу тілді болатын. Сөйлегенде сөзді тауып, ақылды, дәлелді, жүйелі, жатық, өткір, көп ретте күлкілі етіп сөйлейтін. Күлдіргі, мысқыл, әжуа әңгімелерді әрі көп білетін, әрі келісті етіп айтатын. Ол қандай қызық, күлдіргі әңгіме айтып, жұрт күліп жатса да өзі күлмейтін. Тек үстіңгі ернінің бір бұрышын бір бұлқ еткізіп қойып, отыра беретін. Ілияс тегі ауыр мінезді, сабыр иесі адам еді. Жүріс-тұрысы байсалды болатын, салмақты, ұстамды сөйлейтін. Ілиястың дене құрылысы мен бет әлпетіне сай келмейтін жері – дауысы, үні болатын. Қатты қызуланып сөйлегенде оның үні шіңкілденкіреп шығатын», – дейді.

І. Жансүгіровтің «Күй» поэмасының басты ерекшелігі бақсы сарынынан емес, қобыз сарынынан басталады. Қазіргі уақытта бақсы сарынының орнын домбыра, сыбызғы,

қобызға негізделген поэзия және музыка тұтастығынан туған космоэнергетикалық сарын (мотив) алмастырған.

«Күй» поэмасының сюжеті Мольқбай шалдың айтуымен «Бозінген» аңызына негізделген. Идеясы – қобызбен орындалатын ғажайып күй көрінісі. Поэмада бұл көне өнердің иесі «бақайшағы маймаңдаған жорға» Мольқбай шалдың қартайған кездегі портреті келісті бейнеленеді.

*Қобызшы – Мольқбай шал Матайдағы,
Матайда – Кенже, Тұңғат Сақайдағы.*

Қазақта қобызшыдан қалғаны сол,

Жорға еді маймаңдаған бақайшағы, – деп басталатын поэмада ақын Мольқбай тегінен хабардар ете отырып, «Қазақта қобызшыдан қалғаны сол» деген сөзді тегін айтып отырған жоқ. Себебі Қорқыт пен Қойлыбайдан кейінгі атақты қобызшы саналатын Ықылас күйші 1916 жылы 73 жасында қайтыс болғандықтан, сол тұста кеңес заманына жеткен жалғыз қобызшы Мольқбай ғана болатын. Бірақ өмірінің соңында ауылдағы шолақ белсенділердің кесір-кесепатынан «жеті атасынан бері қарай бақсы-балгер, қобызшы әм байдың тұқымы, өзі де солардан бірде-бір кем емес» деген жала жабылып, кеңестік қуғын-сүргіннің құрбаны болған Мольқбай күйші Алматы түрмесінде 73 мүшелінде қайтыс болған. «Күй» поэмасын XX ғасырдың бас кезіндегі Алаш зиялылары жоғары бағалағанымен, Мольқбай Байсақұлы туралы тың деректер тек 1991 жылғы тәуелсіздіктен кейін ғана белгілі болды.

«Күй» поэмасының тағы бір ғажайып тұсы – ол Мольқбай тартқан күйлердің атын атап, түсін түстеп қана қоймайды, поэма қаһарманының ерекше қасиетін аша отырып, кейбір күйлердің шығу тарихын да баяндап береді. Оның шығармашылық өнеріне тәнті болған Құлагер ақын Мольқбай қобзынан тоқсан түрлі күй сорғалағанын атап көрсете отырып, оның композиторлық шеберлігіне де ден қояды. Жалпы Илияс Жансүгіров поэмасындағы Мольқбай тартқан күйлер мен 1927 жылғы «Қазақ күйлері жиналсын» деген мақаласындағы берілген мәліметтер күй тарихын зерттеушілерге табылмас айғақ болары анық. І.Жансүгіровтің «Күй» поэмасы арқылы халыққа алғаш танылған Мольқбай қобызшы туралы ақын туыстарынан естелік жинап, «Қобызшы Мольқбай» деген кітап жазған Серік Жанәбілұлы мен «Қобызшы Мольқбай» атты ғұмырнамалық хикаят жазған Жемісбек Толымбековтің ел аузынан және «Оңтүстік Қазақстан» газетіне шыққан материалдардан жинақтаған деректері бойынша Мольқбайдың ататегі де қобызшы болған екен. «Жетісу энциклопедиясындағы (2004) мәлімет те осы екі адамның жазғандары бойынша берілген.

Мольқбайдың әкесі Байсақ, атасы Бұғыбай, бабасы Жетібай барлығы да атақты күйші болған. Мольқбай бұрынғы Талдықорған облысының Ақсу ауданында 1857 жылы туып, 1930 жылы Алматыда қайтыс болған. Ұлы бабасы – ер Токпанбеттің сүйегі Түркістанда жерленгенуіне қарап-ақ оның ата-бабаларының аса атақты адамдар болғанын байқауға болады. Бақ қонып, қыдыр дарыған Мольқбайдың әкесі Байсақ «Желді қарағай» деген асуда өсіп тұрған қос қарағайдың жоғарылау тұрғаны жел соққанында үн шығаратынын тыңдап біліп, қобыз жасатуға сол қарағайды әкесі Бұғыбайға кестіріп алады. Қобызды туысы Бектөлеге шаптырып жасатады. Қобызды күміспен күптеп, алтынмен аптаған – аталас туысы, зергер Естібай Мырзағұлұлы. Қобыздың ішегі мен шанағына жүйрік аттың қылын қолданған. Байсақ қобзын арғын елінде ат бәйгесіне қосып, кие кісілері арқылы аламанда бірінші келтіргені туралы аңыз бар. Соған байланысты ел-жұрты Байсақты «Дәуірім» деп атапты. Егіндісу ауылында Байсақ атымен аталатын көл бар. М.Жұмабаевтың да «Қойлыбайдың қобзы» атты поэмасында қобызды ат бәйгесіне қосып, Қойлыбайдың бірінші келтіргені туралы аңыз да тегін сөз болмаған. Яғни қобызды ат бәйгесіне қосу – Байсақ, Қойлыбай сияқты адамдардың тылсым құдыретті бағындырған ерекше қабілетін танытады. М.Жұмабаев осы поэмасында «...Шіркін-ай, кер заманды күл

қылар ем, Бата алсам, Бағаналы Қойлыбайдан» деген тармақтарында «бұратана» елінің аңсар-мүддесі көрініс береді.

І.Жансүгіров Молықбай қобызшыны көргендігі туралы поэмадағы мына үзінді дәлел:

*Жар қабақ, суда, арсақай, сар шұбар шал,
Көзінің жаңылмасам ақшылы бар.
Шайыдан шапан киіп, үкі тағып,
Бұлғақтап, болған десед сері де сал.*

Туған халқының рухани байлығын, күш-құатын танытатын күй өнеріне де, сол күйді сақтап жеткізуші қобызшы өнерпазға да ақынның ризашылығында, жүрек махаббатында шек жоқ.

І.Жансүгіровтің 1934 жылы жазылған «Күйші» поэмасы оқырманды бірден баурап, тау өзенінің арынды ағысындай үйіріп әкетеді. Оның күйін тыңдаған жұрт «тіл кескендей», құлағын «үн кескендей» жым-жырт, тек қана кейде қамыс, кейде бұлақ сылдырап, «қырдағы қоңыр түнде жыр көшкендей» болады. Домбырашының «буынсыз он саусағы күй қаққанда» тыңдағандардың көңіліне «от жағып», «бал тамған бармағынан» «толқынтып тоқсан күйді» дүрілдетеді. «Көңілді бірде шымшып, бірде қасып, екі ішек жүрек жарып көңіл ашып, бірде ойнақ, бірде баяу сыбырласып, зарлы күй, ащы күй, тәтті күйдің бәрін де лақылдатқан» күйшінің «күңіренген мұңды күйі» бүкіл даланы алады.

Тіпті табиғаттың өзі тып-тыныш бола қалып, қырдағы қоян мен құлан да құлақ тігіп, тыңдай қалады. Тек қана қамыстан жолбарыс қана ыңыранады. Өйткені ол құлан мен қоян сияқты емес, эмоцияға тез ырық бере қоймайтын өте күшті аң. Табиғат пен сарынды қалай үндестіреді десеңізші! Бір кезде «Алатау, Алтай, Арқа, Қырды, Сырды» желмаясымен «аралап, қоныс таппай» желе жортып жер шолған «күңіренген», «толғанған», «зарланған» Асанқайғы күйі естіледі. «Алтын күрек домбырадан» «жазғы жылы жауындай» боп күй күйғанда Алатауға да жан бітіп, «бауырдай» балқиды. Кейде бір күйдің «дабылдай» боп қағылғаны, «дауылдай» боп бұрқырап түтегені, «әлде күш, әлде дауыл, әлде шапқан ат па», әйтеуір қырдан көшкен «сарындай боп» күй төгіледі.

Поэманың бір ерекшелігі әрбір күй тартылғанда кез-келген жанды, жансыз құбылысқа әрекет бітеді. Мысалы «мұз еріп, қатты аяздың кәрі қайтады, қас батырдың көңілі жұмсап, зәрі қайтады, ақ семсер майрылып, қалайы боп қалады, күй тыңдаған мұзбалақ қыран мұңайып, қажиды, бәйшешек құлпырып шалқығанда көлдегі қалқыған аққудың көкке дүр етіп ұшқан бейнесін елестетеді.

*Қамаудың хан ауылы қыр жағында,
Аңқытып ақ орданың бір жағында.
Күйші отыр домбыраны дүрілдетіп,
Құмар қып тартқан күйдің ырғағына, —* деп басталатын

І.Жансүгірұлының «Күйші» поэмасында бармағынан бал тамған тұтқындағы күйшінің тоқсан түрлі күйді зарына келтіре ойнап, ащы күй мен тәтті күйді лақылдатып төгіп-шашқанда табиғатта тыныштық орнап, жан-жануар тілсіз қалады.

Тура осындай жағдай қазақ пен түрікпен арасында жер дауы үшін болған бір қақтығыста түрікпенге тұтқын болған Абыл деген күйші туралы аңызды еске түсіреді. Қазіргі уақытта оның «Абылдың күйі Абыл» деген атпен тараған шығармасы көзі қарақты жұртшылыққа белгілі. Маңғыстау домбыра мектебінің негізін салушы Абылдың шын аты Абылай Тарақұлы XIX ғасырда, дәлірек айтқанда 1820-1892 жылдарда өмір сүрген деген мәлімет энциклопедиялық анықтамалықтардың барлығында кездеседі.

Бұл туралы 1950-1970 жылдарда мәдениет саласында жоғары қызметтер атқарған қоғам қайраткері, қазақ әдебиеті мен көркем өнері туралы көптеген әдеби-сын мақала жазған Ілияс Омаров (1912-1970) «Шабыт шалқары» деген мақаласында былай деп жазады:

«Кең далада безілдей соққан бедеу жел кенет кілт тына қапты. Кәрі Атыраудың арсы-күрсі тас ұрған дүлей толқыны тып-типыл, сілтідей тынған. Қиядан қашқан түлкіге

күйылып келе жатқан қыран да қанат қақпай әлемінде қалқып тұр. Сарқамысты жара жемтігіне атылған жолбарыс та тылсым ұрғандай тас мүсінге айналған. Әлем тірлігінің бәрі құлаққа ұрған танадай маужырап, мүлгіп қапты. Бақсақ, бұларды сонша табындырған кең даланы кернеген күй сарыны, жүрек жалынына оралған, өктем құдыретті сарын – Абыл күйі екен. Торға түскен тұрымтайдай, түрікпен тұтқынында бара жатқан Абылдың туған еліне деген мұң-шері де, әділет, азаттық үшін арманы да, осы қос ішектен сыр шертіп, қайырымсыз жауын да, қатыгез табиғатты да баурап алыпты. Алқа-қотан қоршап отырған жауынгер түрікпендер күй құдайына бүгін кездескендей елжірей балқып, қанды кекті де, жау-жарақты да әлдеқашан ұмытқан. Мұны сезген Абыл күй өрнегін бұрынғыдан да күйқылжыта зар шеге, запыран ата шарықтата жөнелді».

Күй тынған сәтте түрікпендердің қолбасшысы күйшіге еміренгені сонша құшағын айқара ашып, ұмтыла бергенде сарқамыстан самсап кезенген қазақтардың найзасына көзі түсіп, мелшиіп қатып қапты. Бірақ күй құшағына енген қазақтар да қылышы мен найзасын лақтырып жібергенде, түрікпен қолбасшысы сол жерде күйшіні бауырына басып, мейірлене құшақтайды. Сол жерде қазақ пен түрікпен жауынгерлері де бір-бірімен құшақ алмастырып, арадағы жер үшін болған кіші-гірім жаулықты ұмытса керек.

Бұдан шығатын қорытынды күй құдыретінің ғажайып әсері туралы небір аңыздардың болғандығын түйсінуге болады.

I. Жансүгірұлының «Күйші» поэмасында да оқиға сюжеті негізінен аңыз желісіне құрылғандықтан, романтикалық сарында жазылған бұл поэма әлемдік әдебиет контексімен салыстырғанда, теңдессіз туынды екендігінде шәк жоқ. Алысқа ұзамай-ақ шығыс аңызының желісіне құрылған М.Ю.Лермонтовтың «Демон» поэмасындағы бір байдың қызына ғашық болып, музыкасымен қыздың жанын арбаған Демонның өзі «Күйшідегі» Қарашаш сұлудың қасында жіп есе алмай қалады. Абай бұл поэманы толық аудармай Шайтан мен эззіл пері туралы ұғым-түсінікті қазақ халқының ұғымына сай лайықтап, «Демон» бейнесін толықтырып еркін жырлаған. «Мұңлы шайтан құдайдың қуған жаны» деп жырлаған Абай өлең соңында Шайтанның аузына өз тұсынан:

*Ақылға да, өмірге де адам кенде,
Өлмес өмір, қайрат, күш – бәрі менде.
Күнінде жүз қуанып, күліп жүрген,
Осы адам уайымсыз не еткен пенде ? – деген сөз салады.*

Ал «Күйші» поэмасындағы Кенесары ханның немере қарындасы Қарашаш ханшайымның күйге деген ынтықтығы әйел затында сирек кездесетін түпсіз құмарлық.

Поэманың бас қаһарманы – Сарыұйсін руынан шыққан салт атты, сабау қамшылы күйші жігіт. Арқадан Алатауға қарай жылжыған Кенесары (Кене) Қасымұлының қолына тұтқынға түскен күйші жігітті Қарашаш сұлу ағасынан ат-түйедей қалап алып, жеке меншік күйшісіне айналдырады. «Ұйқы жоқ ханышада, күйші де ояу». Поэмада күйшінің аты-жөні белгісіз, тек жалғыз шешесі бар сарыұйсін елінен шыққандығын ғана білеміз. Алыстағы елін, аңырап қалған шешесін сағынып ішқұса болған тұтқындағы кіріптар күйші көңілі қаламаса да, қыз шартына амалсыз көнеді. Күндіз-түні күй тартқызып, бірде күліп, бірде жылап, бірде қуанып, бірде мұңайып алуан түрлі күйге енген Қарашаш ханшайым басында күйшінің дегбірін қашырғанмен, үйрене келе өзіне тәнті ете бастайды. Бірақ бұл мүмкін емес. Төре тұқымы үшін қарамен төсек жаңғырту сүйекке таңба. Екеуі де мұны жақсы түсінгендіктен, бір-біріне ешуақытта іш берген емес. Бірақ қара тасты бауырдай балқытатын күй мақамына әбден мас болған ақылды да жүректі жаратылған Қарашаш ханшаның күйші жігітті босатқысы жоқ.

*Соқ жігіт! Соқ! Соқ! Жігіт! Күйіңді тарт!
Тоқтатпа, «Тарт!» дегенім – қылғаным шарт!
Толғауы тоқсан күйдің бір-ақ күй бар
Сылқылдат! Бастыр! Бастыр! Қадалт! Қадалт!*

*Соқ жігіт! Соқ! Соқ жігіт! Күйіңді тарт!
Лапылда! Жандыр! Күйдір! Құмарт! Құмарт!
Безілдет! Сарнат! Зарлат! Үздіктіріші!
Керек жоқ! Лақтыр әрі! Қысқарт! Қысқарт!
Ханыша осылайша ауырғандай,
Аһласа, кейде демі тауды ұрғандай.
Жатады күйді тыңдап кейде жылап,
Жастыққа жылы жаңбыр жаудырғандай, – деп суреттейді.*

Поэмада сөз болатын «зарлы күй, ащы күй, тәтті күй, мұңды күй, құмар күй, өткір күй, адасқан күй, жорға күй, жалын күй, шерлі күй, ескек күй, бұлақ күй, жынды күй, жынданған күй, бұлдыр күй, нәзік күй, күйік күй, жылан күй, күшті күй, жосыған күй, ырғалған күй, жандырған күй, сарылған күй, ауырған күй, жылатқан күй, жұбатқан күй, кіжінген күй, сылқылдақ» күйдің қаншаға созылары белгісіз бола бастағанда, Қоқанға іш тартатын дулат елінің басшысы Әлімқұл датқаның баласы Сапақ мырза Қарашашқа көңіл білдіріп, әңгіме ауаны мүлде басқа жаққа бұрылады.

*Ақ отау ай туғандай айдалада,
Жап-жарық отау іші, ай самала.*

*Күй тыңдап жатқан жанда жай бола ма?
Жердегі отау көктегі ай бола ма?
Күйден бас көп тыңдаса айнала ма?
Оңаша отаудағы қыз, жігітте
Шертілген күйден бөлек ой бола ма?..*

Міне осы кезде қасына келген көлеңкені күйші деп ойлаған Қарашаш ханшайым «отаудан дүр-дүр етіп тұрған пері қызға» айналып, оның қозғалысы айдаһардың ысқырынғанына ұқсап кетеді. Шаңқ еткен даусы бүкіл елді дүрліктіріп, ауылды аяғынан тік тұрғызады. Мең-зең күйге түскен ұйқылы-ояу күйші байқұстың жан күйін ақын:

*Күйшінің шыбыны ұшты, қалш-қалш етті,
Шығарып самайынан шып-шып терді.
Апырмау, әлде біреу, әлде мен бе?..
Алжастым... әлде менің көлеңкем бе?
Қасында ханышаның жалғыз мен-ақ
Барады кімнің аузы мен демеуге? – деп суреттейді.*

Құдай оңдап, Сапақ мырзаны танып қалған қаһарлы қыз күйшіні жендеттер қолынан өзі қорғап қалады. Ендігі оқиға Үйсін, Дулат елімен Кенесары арасындағы қақтығысқа ұласады. Даудың аяғы қантөгіске ұласып кететін болғандықтан, үйсін мен дулаттың ақсақалдары қыз шартына еріксіз көніп, Сапақты құлша киіндіріп, бетіне күйе жағып, мойнына құрым іліп, Қарашаштың алдына сүмірейтіп алып келеді. Оның басын кесуге серт еткен Қарашаш райынан қайтып, Ұлы жүз елінің Абылай аруағын сыйлағанына, Кенені қыймағандықтың белгісін көрсеткеніне риза болып, «Қайтейін қылышымды қандап соған, Алдыма келтіргенім – ит қылғаным» деп өзінен үш айналдырып, Сапақты босаттырады.

Бұдан кейін қыз сұрауы бойынша алғашқы тартқан тоқсан күйді күйші жігіт қайта тартып береді. Бұл екі арада тағы бір қыс өтеді.

Тағы бір атап өтетін нәрсе «Күйші» поэмасы көлемі жағынан да өте ауқымды поэмалардың бірі. І.Жансүгіровтен басқа «Күй» мен «Күйші» образы туралы кең көлемді эпикалық тұрғыда поэма жазған қазақ әдебиетінде ешкім болған емес. Рас, қазіргі уақытта Мағжан Жұмабаевтың «Қорқыт» және «Қойлыбайдың қобызы» деген поэмалары бар. Бірақ бұл туындыларда күй сарыны емес, тарихи аңыз желісі сөз болады.

«Қорқыт» поэмасында күңірене зарлана жылаған қобыз күйі Мағжан үшін «өлім күйі – тәтті күй» болғандықтан, Қорқыт бейнесіне идеал-қаһарман ретінде табынса, «Қойлыбайдың қобызында» сексеуілге байлап қойған қобызын Қойлыбайдың ат бәйгесіне қосқаны туралы Ш.Уәлихановтың «Тәңірі» мақаласындағы тарихи аңыз желісі өзек болады. Екеуі де бейнелеу тәсілі тұрғысынан бір ғана оқиға төңірегінде өрбитін романтикалық поэмаға жатады және мұнда күй туралы әңгіме қозғалмайды. Ал І.Жансүгіров те мүлде бөлек. Мұнда Қорқыт заманынан бері үзілмей жалғасып келе жатқан Асанқайғы», «Терісқақпай», «Қорамсақ», «Сары өзен», «Бозінген», «Ақ көбек», «Қара көбек», «Бала көбек», «Ақсақ құлан», «Қос келіншек», «Жау жорығы», «Қалмақ қыз», «Арша мерген», «Желмая», «Тәттімбет», «Кенже қара» «Тойтан салған», «Атылған аққу», «Күйген», «Суға кеткен», «Нар идірген», «Ой, бауырым!» деген сияқты күйлер сөз болады.

Мұндағы ерекшелік – қазақ халқының тоқсан тарау тарихы ашылып, күй сарыны арқылы жеткізілуінде. Ертеден жеткен күй мазмұны аңыз-ертегілерге, нақтылы тарихи оқиғаларға құрылады. Онда халықтың басынан өткен тауқымет мен әділетсіздікке қарсы күресі, азат өмірді аңсаған асыл арманы мен қуаныш сезімі терең толғаныспен өрнек-баяуын табаы. Күйдің мелодиялық-формалық құрылысы, ырғақтық-орындаушылық әдістері сан алуан. Мысалы, [Құрманғазының](#) күйлері жігерлі, екпінді, ал [Дәулеткерейдің](#) күйлері терең толғауға, романтикалық лирикаға негізделген, Тәттімбеттің күйлері тәтті мұң мен қоңыр сазға толы болса, Қазанғаттың күйлері құбылмалы, ойнақы, төкпе жыр іспетті болып келеді.

Поэма соңында жан шындығын күй тілімен шебер жеткізе білген күйші жігітті түсінген ханшайым оны қимаса да бостандыққа шығарады. Бұл жерде өнердің ғажайып құдіретіне тәнті болсақ, екіншіден Қарашаштың да ет пен сүйектен жаралған адам екеніне әрі тұқымындағы тектілігіне, заттылығына, бекзаттылығына көз жеткіземіз. Бұл оқиға еліне аман-есен барған күйші жігіттің «Азат» деген күй шығаруына себеп болады. Поэманың осылайша жаңа күймен аяқталуы, қазаққа ғана тән күй өнерінің шетсіздігін көрсетеді.

Поэмадағы Қарашаш образы сан қырлы күрделі тұлға. Бұл Қарашаш пен Күйші арасындағы терең психологиялық тартыс пен адам сезімінің алапат шарпысуы, толқуы арқылы беріледі.

Ықылас пен Молықбай және «Қорлан», «Бір мысқал» әнінің авторы Естай Беркімбаулы сияқты 73 мүшелінде қайтыс болған, Қажытай Ілиясұлы да:

*Күйдірме күйдің нарқын елемесең,
Мейлі сен кім болсаң да төбелесем.
Жанымды сейілтетін, сергітетін,
Күйшінің көкірегі ол – неге десең?*

*Үнінен қатуланса батыр Адай,
Жыр қашап, әнін қосқан ақын Абай.
Шанақтан қыран-топан күй бораса,
Қазақтың шыдаушы еді дәті қалай?! – деген сөзді бекер айтпаса керек.*

І.Жансүгіров күй сөзіне тіркелген «зарлы, ащы, тәтті, мұңды, құмар, өткір, адасқан, жорға, жалын, шерлі, ескек, бұлақ, жынды, жынданған, бұлдыр, нәзік, күйік, жылан, күшті, жосыған, ырғалған, жандырған, сарылған, ауырған, жылатқан, жұбатқан, кіжінген, сылқылдақ» сарынды осы аталған эпитеттермен және -дай,-дей,-тай-тей жұрнағы арқылы жасалған небір тамаша теңеуді қолдана отырып, шалқар шабытпен, құдіретті қуатпен, шалқыған көңіл-күймен поэзия тілінде жеткізіп, қазақ әдебиетінде ғана емес, әлемдік деңгейде салыстыратындай теңдесі жоқ үздік туынды жасады.

Ақын поэмаларындағы өнер тақырыбы сөз болғанда «Құлагер» туралы да айтпай кету мүмкін емес. Кеңес өкіметі тұсында (1917-1991) қазақ байлары туралы айту қайда?! Осы туралы бірер сөз...

І. Жансүгіровтің «Құлагер» поэмасында қазіргі Ақмола облысына қарасты Ереймен деген жерде паң Нұрмұхамбеттің әкесі Сағынайға үш жүзге сауын айтып ас бергендегі 1886 жылғы оқиға тұтастай сөз болады. «Бір ғана Нұрмағамбеттің дәулетін оның әкесі

Сағынайға жасаған асынан көруге болады. Сәкен Сейфуллиннің «Тар жол тайғақ кешуінде» Сағынайдың дәулеті сөз болады. Ілияс Жансүгіровтың «Құлагер» поэмасында, Сәкен Жүнісовтың «Ақан серісінде» аталған астың ауқымы мен оған кеткен аста-төк байлық суреттеледі» (Қ.Ілиясұлы). Тіпті, кей деректерде үнді жерінде бой көтерген Тәж-Махал кесенесіне жұмсалған қаржыдан Сағынайдың асына жұмсалған дүние асып кетеді екен (Ж.Есекеев). 1851 жылы Құнанбай әкесі Өскенбайға ас бергенде өзінің туған өңірі Жидебайда емес, сонау Көкшетаудың Көкжайдақ жерінде үш жүзге ас берген ғой. Мұндағы айтайын дегеніміз кеткен қаржыда емес, машина, поезд жоқ кезде мыңдаған шақырым жерге мал-жанды жеткізуді айтсаңызшы?! Әлбетте мұндай ас-жиынның қазақ салт-дәстүрі, тәлім-дағдысы тұрғысынан алғанда тарихи маңызы өте зор.

Сағынайдың дүбірлі асына «Құлагер» мен бәйге баланы алып, Көкшетау жерінен алты қонып, атақты әнші-ақын, композитор Ақан сері де жетеді. Мақсаты – Құлагерді ат бәйгесіне қосу. Кезінде Ақанның серілік өміріне Мағжан Жұмабаев та, Сәкен Сейфуллин де, Ілияс Жансүгіров те ерекше мән беріп, құпиясын білмекке ұмтылған. М.Жұмабаев: «Ақанның жат мінездерін, өмірбойы тәңірі көріп сұлулыққа табынуын көз алдыма алып келсем, менің есіме Англияның ақыны Оскар Уайльд келіп түседі. Оскар өмір бойы сұлулықты жырлаған, жалпы жұрттан сері деген лақап алған. Жұрт оны да сері деген. Сол серілігі үшін абақтыға жапқан... Ақан да сұлулыққа табынған. Алты алаштан сері деген ат алған. Бірақ Ақанның сұлулыққа табынуы тереңірек. Ақанның өмірінің жұмбағы түйіндірек. Мұның өмірі – мұң мен зар. Сол сұлулыққа табынудан туған – мұң мен зар» деп жазады. С.Сейфуллин «Көкшетау» поэмасында: «Зарланған «сырлы мінез» Ақан сері... Шарықтап өрлеп көкке шыққан сері... Әніне құмарланып таң болатын, Түскен деп әнін тыңдап көктен пері», – дейді. Ал І.Жансүгіров: «Тұсында сері болсын, пері болсын, Ұнайды өмірімен ақын маған» – дейді. Себебі әшекейлі киім, сұлу әйел, жүйрік ат, құмай тазы, алғыр бүркітімен, «бірі бедеу мінген, бірі бұлде киген» кіл өнерпаз нөкерімен, аттың түсіне үйлестіріп, нешетүрлі киім ауыстырып, бұлғақтаған үкісімен, қолындағы домбырасымен, аузындағы әнімен аққудай жүзген Ақан кімді тамсандырмады дейсіз?! Тек Құлагерінен айрылып, қанаты қайрылғанда ғана Ақанның жұмбақ өмірі басталады.

Поэмада Батыраш та – кесек тұлға, ат десе, ішкен асын жерге қояды. Бірақ ол Ақан сияқты шынайы өнер періштесі емес. Жеке мақсаты жолында ешкімді аямайтын жауыздығы мен сұмпайылығы қоса жүретін типтік образ. Сондықтан да бәйгенің соңына жетпей, Құлагер Батыраш, Қотыраштардың қолынан мерт болады.

«Өлгенде Сағынай шал ел шуласқан, Көктұйғын сонан бері ішін тартқан» дегенде Көктұйғын – Батыраштың бес жыл бойы неше дуан бәйгенің алдын бермей келе жатқан жүйрік аты. «Ішін тартты» дегені – яғни бір жылдан соң киіз үйдің жабдығын алтынмен аптап, күміспен күптеп отыратын Нұрмұхамбет сияқты алпауыт бай әкесіне ас бермеуі мүмкін еместігін алдын-ала болжаған Батыраш Сағынай өле салысымен Көктұйғынды баптай бастады деген сөз. Оның «Шаппай бер, бәйгемді!» дейтін жөні бар. Расында Көктұйғын – аңызға айналған жүйрік ат. Поэмада Ақан салған ән тәтті. Өйткені Арқадағы «Үш тоты», «Ақ саусақ», «Марқа», «Сырымбет», «Балқадиша» сияқты әндерді орындағанда жұрт тамсанып, қасынан кете алмай қалады. Поэмада синкретті өнердің барлық түрін меңгеріп, «өмірінің сұлулығымен» әйгілі болған Ақан сері сияқты өнер адамының сыр-сипаты толық ашылады. «Ақанның өмірінің сұлулығы» деген өнерінің ғажайыбы деген сөз. Мәселе І.Жансүгіровтің шынайы өнер адамының асыл бейнесін ашып шығуында ғой.

Қ.Ілиясұлы «Қазақ тарихы қалай бұрмаланса, жылқы тарихы солай бұрмаланған» деген мақаласында: «Менің есебім бойынша, бәйге атының жетпіс тоғыз түрлі сыны болады. Ілияс Жансүгіров «Құлагерінде» тұлпар аттың елу үш белгісін жазады» деп көрсетіпті. Қ.Ілиясұлының айтуынша тұлпар тұлғасы бірден көзге ұрып тұратындай сұлу болмайды екен. Оны поэмадан да көреміз.

*Сүйегі – сиыр сүйек, қиқы-жиқы,
Сал бөксе, жазық бауыр, ұзын тұрқы...
Осы ма даңқы шыққан Құлагер? – деп,
Ас тегіс Ақан атын қылды күлкі, – дейді ақын.*

30-40 ат сыншысы келіп, күле қарап тұрғанда атақты Күреңбай сыншы келіп: «Алдынан ұмтылғанда аң құтылмас, артынан жетпіс жылқы ілесе алмас» дегенде жұрт тына қалады. Себебі сол кездегі Арқа жерінде Күреңбайдан өткен ат сыншысы болмаған. «Жылқының қырағысы, шежіресі, Күреңбай көзін сүзіп» қарап тұрып, «Жануар жүйрігі екен жылқы малдың» деп бір тамсанады да, жүйрік аттың Қ.Ілиясұлы таныған мынадай белгілерін атап көрсетеді. «Сом аяқ, быртық бақай, болат тұяқ, тәует бас, қамыс құлақ, қуарған жақ, құлан жал, бұлан мойын, қой жұтқыншақ, қоян жон, жазық жая, жауырынды, құс топшы, қос шынтағы қалқыңқырақ, сіңірлі, жер соғарлы, аяғы тік, түлкі төс, тазы тізе, ит жіліншік, шашақты, шақпақ етті, аласа ұршық, құндыздық қалай біткен құйрыққа дүп? Қоқанның жібегіндей жеңіл құйрық, Бұтының арасынан ел көшкендей, Жамбастың басы делдек, қуыс қолтық. Шүйделі, шоқтығы өргек, шідерлігі, Серке сан, желмаядай тілерсегі, Тау желін тартса жұтқан талыс танау, Тынысты кеңде жатыр кеңірдегі. Кез жарым кесер баста кесім ет жоқ, Қақпан бел, қалбаңайлы, үңгір сағақ, Шапса жел, мінсе жайсаң, тұрса селсоқ» – деп кете береді.

Поэмада Күреңбай сыншының аузымен «Құлагердің» «Қанында шығысың мен батысың жоқ, Ағылшын арғымақтың шатысы жоқ. Қашаннан қазағымның қолтумасы, Арабтың дүлдүлінің қатысы жоқ» деп аттың шығу төркіні қазақы жылқы екенін де атап көрсетеді. Күреңбай сыншының «Сүйегі жануардың жылқыдан жат» дегенінде де үлкен мағына бар. Себебі бұл «текежаумыт, қазанат, жабы,» сияқты жылқы түрлеріне жатпайды. «Күйкиіп көзге қораш көрінсе де, Шапқанда шалдырмастай бітер қанат» дегенде қанаты бар деген мағына береді. Ал атбегі Қажытай Ілиясұлына сүйенсек былайша: «Әдеттегі жылқының қабырғасының саны 36 болады. Бір жағында 18-ден болып келеді. Ал шын жүйрікте бір немесе екі қысқа қабырға бітеді. Оны қанатты дейді. Ал екіден біткенін (екі жағынан) қос қанатты дейді». Күреңбай сыншы «Аласың астың алдын, Ақан серім!» де кесіп айтуында осындай мән жатыр.

Міне Күреңбай сыншы аузымен І.Жансүгіров қазақ тұлпарының хас белгілерін жазбай танытып тұруы нені аңғартады, яғни көзі тірісінде ән айтып, күй тартқан ақынның тағы бір қыры оның керемет атбегілігі екендігін көрсетпей ме?! Бұл да – өнер туындысындағы екінің бірінің қолынан келмейтін тылсым тақырып.

«Сөздің ең ұлысы, ең сипаттысы – тарих. Тарихтың мақсаты – бүтін адам баласының өмірі нендей табиғат заңымен өзгеретінін білу... Тарихтың қызметі – бүтін адам баласының, яки бүтін бір жұрттың иә бір топтың өткен өмірін болған күйінде айнытпай айту» деп А.Байтұрсынұлы айтқандай, өткеніміздің сымға тартқандай мінсіз түзілуі – түзу тарихқа қана емес, көркем шығармаға да тән құбылыс. Бұған І.Жансүгіров поэмаларындағы көркем шындық – айғақ.

ӘДЕБИЕТТЕР:

1. Дүйсенов М. Илияс Жансүгіров. Монография. – Алматы, 1965.
2. Илиясұлы Қ. Жеті томдық шығармалар жинағы. 1-т. – Алматы: «Әдебиет» баспа үйі, 2020.
3. Азамат ақын. – Алматы: Жазушы, 1994.
4. Жансүгіров І. Шығармалар жинағы. – Алматы: Қазығұрт, 2004.
5. Жансүгіров І. Құлагер. Өлеңдер мен поэмалар. – Алматы: Атамұра, 2003. – 360 б.

DEVELOPING GRAMMAR SKILLS IN YOUNG EFL LEARNERS

Kaden A.B.

Student, K. Zhubanov Aktobe regional university,
Aktobe, Republic of Kazakhstan
cargenjones@gmail.com

This article examines the problem of developing grammar skills in young EFL learners at primary school level. The theoretical foundations of grammatical skill are outlined, along with the age-related characteristics of primary school students and the principles for selecting grammatical material. The main stages of skill formation are described: familiarisation, initial consolidation, automation, and integration into speech activity. The necessity of using game-based, communicative, and visual teaching methods suited to the psychological and developmental characteristics of young learners is substantiated.

Keywords: grammar skill, young learners, foreign language, communicative competence

В данной статье рассматривается проблема формирования грамматических навыков у младших школьников, изучающих английский язык как иностранный. Раскрываются теоретические основы грамматического навыка, возрастные особенности учащихся начальной школы и принципы отбора грамматического материала. Описываются основные этапы формирования навыка — ознакомление, первичное закрепление, автоматизация и включение в речевую деятельность. Обосновывается необходимость применения игровых, коммуникативных и наглядных методов обучения, соответствующих психолого-возрастным особенностям младших школьников.

Ключевые слова: грамматический навык, младшие школьники, иностранный язык, коммуникативная компетенция

Бұл мақалада шет тіл ретінде ағылшын тілін үйренетін бастауыш сынып оқушыларының грамматикалық дағдыларын қалыптастыру мәселесі қарастырылады. Грамматикалық дағдының теориялық негіздері, бастауыш мектеп оқушыларының жастақ ерекшеліктері және грамматикалық материалды еріктеу қағидалары сипатталады. Дағдыны қалыптастырудың негізгі кезеңдері — таныстыру, бекіту, автоматтандыру және сөйлеу іс-әрекетіне енгізу сатылары сипатталады. Оқыту ясында балалардың жастық-психологиялық ерекшеліктеріне сәйкес ойын-сойын, коммуникативтік және көрнектілік әдістерінің пайдалану үшін негіздеме дәлелденеді.

Кілт сөздер: грамматикалық дағды, бастауыш сынып оқушылары, шет тіл, коммуникативтік қабілет

Introduction

In the context of globalisation and active intercultural interaction, foreign language proficiency is becoming an integral part of modern educational training. In the Republic of Kazakhstan, special attention is paid to early English language learning as a means of international communication and academic mobility. In this regard, the problem of developing strong language skills at the initial stage of learning becomes particularly relevant. One of the key components of foreign language communicative competence is grammatical competence, which ensures the correctness and awareness of speech utterance.

The development of grammar skills in younger schoolchildren is a complex and multifaceted process that requires taking into account the age, psychological and methodological characteristics of students. In primary school age (6-10 years), cognitive processes are actively formed, voluntary attention, memory and logical thinking are developing. At the same time, this

age is characterised by high emotionality, the need for play activities and visibility, which has a direct impact on the organisation of grammar education. Mechanical memorisation of rules and performing the same type of exercises often do not ensure sustainable skill formation and reduce motivation to learn a language.

Modern methodological approaches to teaching English are focused on the communicative orientation of learning, in which grammar is considered not as an end in itself, but as a means of expressing thought. This involves the use of interactive, playful, and problem-based learning methods that promote meaningful learning of grammatical structures and their subsequent automation in speech. Of particular importance is the integration of grammatical material into speech situations that are close to real communication, which contributes to the formation of functional literacy in students.

Thus, the problem of developing grammar skills in younger schoolchildren who study English as a foreign language is relevant both in theory and in practice. The effective organisation of this process contributes to improving the quality of foreign language education and the formation of sustainable motivation for further study of the English language. In this regard, the purpose of this article is to analyse the theoretical foundations and methodological approaches to the development of grammar skills in younger schoolchildren, as well as to identify the most effective ways to form them in a modern educational environment.

The main part

The formation of grammatical skills is one of the key areas of teaching a foreign language in primary school. In modern linguodidactics, grammatical skill is considered an automated action for the correct use of grammatical structures in oral and written speech. It presupposes not only knowledge of the rule, but also the ability to apply it quickly and effortlessly in the communication process. Thus, grammatical skill includes a cognitive component (awareness of structure), an operational component (ability to use form) and an automated component (stability and speed of application).

The process of forming a grammatical skill goes through several successive stages. At the familiarisation stage, students gain a primary understanding of the new grammatical structure through speech patterns, visual clarity, or context. The introduction of the material must be related to a specific communicative situation. This is followed by the initial consolidation stage, where students perform training exercises aimed at understanding and reproducing the structure. The third stage, automation, involves the repeated use of the grammatical form in a variety of conditions. The final stage is associated with the inclusion of the studied structure in free speech activity. The age characteristics of younger schoolchildren are essential in the formation of grammatical skills. At this age, visual-imaginative thinking dominates, which necessitates the use of visual tools, schemes, models, and game techniques. Memory is mostly involuntary in nature; therefore, those structures that are included in emotionally colored activities are more effectively assimilated. In addition, the attention of younger students is unstable, which requires alternating activities and the use of dynamic forms of work. The theoretical foundations of grammar teaching are also related to various methodological approaches. The traditional structural approach involves explaining the rule, followed by performing exercises based on a pattern. The inductive approach, on the contrary, is based on students' independent identification of patterns based on linguistic material. The communicative approach considers grammar as a means of expressing meaning and focuses on its functional use in speech. In the practice of primary education, a combination of these approaches is increasingly being used, which makes it possible to take into account both the need for awareness and the importance of practical application. Thus, the theoretical foundations of the formation of grammatical skills are based on the psychological and pedagogical patterns of development of younger schoolchildren and modern methodological concepts of teaching a foreign language. The effectiveness of this process is ensured by the gradual formation of skills, the communicative orientation of learning and the use of various forms of work appropriate to the age characteristics of students.

The selection of grammatical material for teaching English to younger schoolchildren is one of the key methodological issues that directly affects the effectiveness of the formation of grammatical skills. At the initial stage of learning, it is especially important to take into account the age characteristics of students, their cognitive abilities, the level of speech development and communicative needs. Grammatical material should not only be linguistically sound but also pedagogically appropriate, corresponding to the goals and objectives of primary foreign language education.

One of the leading principles is the principle of accessibility. It assumes that grammatical structures correspond to the age and intellectual capabilities of younger schoolchildren. In elementary school, it is advisable to introduce those grammatical phenomena that can be learned on the basis of specific speech situations and relying on visibility. Complex abstract categories that require advanced logical thinking should be introduced gradually and in a simplified form. Accessibility also involves using clear language, minimising terminology, and explaining rules through examples and models. Equally important is the principle of frequency and usage. The teaching content primarily includes those grammatical structures that are most often used in everyday communication. This ensures the practical significance of the material being studied and allows students to apply it faster in speech. For example, in elementary school, special attention is paid to the forms of the present tense, constructions with the verb to be, simple questions and negatives, since they are the basis of elementary communication. The selection of rare or stylistically limited designs is impractical at this stage. The principle of communicative orientation assumes that grammatical material is selected not in isolation, but in close connection with speech tasks. Grammar is seen as a means of expressing thought, not as an end in itself of learning. This means that each new structure must be functionally conditioned and introduced within the framework of a specific speech situation: descriptions of oneself, family, school life, and interests. This approach promotes meaningful learning and the formation of stable grammar skills in real communication.

An important principle is the principle of consistency and consistency. Grammatical material should be introduced in stages, taking into account the logic of the language and the gradual complexity. New structures should be built on already learned elements and expand them. A violation of the sequence can lead to formal memorisation without understanding the interrelationships between linguistic phenomena. Consistency also implies regular repetition and return to previously studied constructions in new contexts, which contributes to their automation. The principle of visibility and reliance on activity is especially important when working with younger students. The selection of the material should provide for the possibility of its presentation through diagrams, tables, game models, flashcards, and role situations. The grammatical structure should be "visible" and understandable to the child. In addition, the material should allow you to organise a variety of activities: game exercises, dialogues, and creative tasks, which help to maintain interest and motivation. Finally, the principle of integrating grammar with other aspects of language is important. The selected material should be organically combined with vocabulary, phonetics and types of speech activity. Grammatical structures should not be studied in isolation, outside the speech context. Their assimilation should take place in the process of listening, speaking, reading and writing. Thus, the selection of grammar material for primary school students is based on a set of interrelated principles: accessibility, frequency, communicative orientation, consistency, clarity and integration. Their observance ensures the integrity and effectiveness of the process of forming grammatical skills in the context of primary English language teaching.

The formation of a grammatical skill is a step-by-step process aimed at moving from conscious perception of a grammatical structure to its automated use in speech. This process is based on general pedagogical patterns of knowledge acquisition and skill formation and includes several interrelated stages, each of which performs a specific function in the learning system. The first stage is familiarisation with the new grammatical structure. At this stage, the primary perception of the language material takes place. The grammatical phenomenon must be introduced in context, and not in isolation, through a speech situation, dialogue, text, or visual model. This helps students to form a holistic view of the function of the structure. The explanation can be both

inductive (students independently identify the rule based on examples) and deductive (the teacher formulates the rule and illustrates it with examples). For younger students, a combination of visual clarity, game techniques and minimisation of theoretical formulations is preferable. The second stage is the primary consolidation. Its purpose is to comprehend and reproduce the new structure under the guidance of a teacher. At this stage, training exercises of a reproductive nature are used: substitution, imitation, and transformational tasks. Students act according to a pattern, which allows them to reduce the level of difficulty and focus on the correctness of the grammatical form. It is important to ensure a sufficient number of repetitions under varied but controlled conditions. The third stage is automation. At this stage, the grammatical action gradually becomes less conscious and faster. Students begin to use the structure in more free, variable tasks that require a choice of form depending on the speech situation. The exercises are conditionally communicative in nature: composing dialogues, answering questions, describing pictures, and playing role-playing games. The regularity of repetition and the gradual complication of tasks contribute to the formation of a stable skill.

The fourth stage is the integration of grammar skills into speech activity. Here, the formed skill is transferred to the conditions of real or close to real communication. Students use the learned structure in oral and written speech when performing creative tasks, project activities, and discussing topics. At this stage, attention shifts from the form to the content of the utterance, which indicates the formation of the skill. It should be noted that the process of forming a grammatical skill is not strictly linear. It involves a constant return to previously studied material, its repetition and expansion in new communicative situations. Only systematic work based on phasing and gradual complication ensures the strength and flexibility of grammatical skills. The effectiveness of grammar skills formation in younger students largely depends on a well-organized system of exercises. Exercises should be varied, consistent, and appropriate to the stage of skill formation. In the methodology of teaching foreign languages, reproductive, conditional-communicative and communicative exercises are traditionally distinguished, each group of which performs a specific function in the learning process. Reproductive exercises are used primarily at the stage of primary fixation and are aimed at understanding and correctly reproducing the grammatical structure. These include imitation exercises (repeating after a teacher or speaker), substitution tasks (replacing individual elements in a sentence according to a sample), and transformational exercises (changing the form of a sentence from affirmative to negative, narrative to interrogative, etc.). These exercises allow students to focus on form and structure, minimising the semantic load. For younger students, it is important to accompany such tasks with visual aids, cards, diagrams, and game elements.

Conditional communication exercises occupy an intermediate position between training and speech tasks. They involve the use of grammatical structure in a limited speech situation. For example, answering questions based on a sample, making suggestions based on a picture, completing a dialogue, and filling in gaps by choosing the correct form. At this stage, students no longer just reproduce the model, but independently choose the necessary grammatical form in accordance with the given situation. This contributes to the gradual automation of the skill and the development of linguistic guesswork. Communication exercises are aimed at using grammatical structure in real or close to real communication. These include role-playing games, mini-dialogues, personal experiences, working in pairs and groups, and project assignments. In such exercises, students' attention is focused primarily on the content of the utterance, and the grammatical form acts as a means of expressing thought. It is at this stage that the formed skill is transferred to free speech. For younger students, playful forms of work, competitive elements and creative tasks that support motivation are especially effective. A separate group consists of game exercises that can be used at all stages of skill formation. These are grammar games with cards, lotto, "chains" of sentences, interactive quizzes, and physical training sessions with language elements. The game reduces anxiety levels, promotes involuntary memorization and activates cognitive activity. Exercises using songs, rhymes, poems, and digital educational resources also play an important role. Repetitive language constructions in songs and chats facilitate the automation of grammatical

forms, while interactive online platforms provide visibility and instant feedback. Thus, the exercise system should be based on the principle of a gradual transition from controlled reproductive actions to the free communicative use of grammatical structures. A variety of work forms and their age-appropriate characteristics of younger students are an important condition for the successful formation of grammatical skills.

Conclusion

The development of grammar skills in younger schoolchildren learning English as a foreign language is a complex and step-by-step process that requires a scientifically based approach and consideration of the age characteristics of students. Grammatical skill is not limited to knowing the rules; it involves the automated and meaningful use of language structures in the process of speech communication. That is why the formation of grammatical competence should be carried out in close connection with the development of communication skills.

The theoretical analysis has shown that the success of the formation of grammatical skills is determined by several factors: the stage-by-stage learning, the systematic presentation of the material, its accessibility and communicative orientation. Of particular importance is the correct selection of grammatical structures, taking into account the principles of frequency, functionality and gradual complexity. In elementary school, grammar should be introduced through specific speech situations, based on visual and playful forms of work, which correspond to the psychological characteristics of younger students.

The highlighted stages of grammatical skill formation — familiarisation, initial consolidation, automation and inclusion in free speech — reflect the patterns of transition from conscious action to a stable skill. Each stage requires the application of appropriate types of exercises: from reproductive to communicative. The gradual expansion of the degree of independence of students and the complication of speech tasks ensure the strength and flexibility of the formed skills.

The exercise system should be varied and methodically thought out. The use of gaming technologies, visual aids, interactive tasks and elements of digital resources helps to increase motivation and enhance cognitive activity. It is important that grammar work is not formal, but is organically integrated into the process of communication and solving practical speech problems.

Thus, the development of grammar skills in younger schoolchildren requires an integrated approach combining theoretical validity and practical orientation. The effective organisation of this process contributes to the formation of a stable language base, increases students' confidence in the use of English and creates a solid foundation for further improvement of their communicative competence.

LITERATURE:

1. Solovova, E. N. Methods of Teaching Foreign Languages: Basic Course of Lectures : manual for students of pedagogical universities and teachers. – Moscow : AST : Astrel, 2008. – 238 p.
2. Harmer, J. How to Teach English. – Harlow: Longman, 2007. — 288 p.
3. Scrivener, J. Learning Teaching: The Essential Guide to English Language Teaching. — Oxford: Macmillan Education, 2011. –416 p.
4. Thornbury, S. How to Teach Grammar. – Harlow: Longman, 1999. – 182 p.
5. Cameron, L. Teaching Languages to Young Learners. – Cambridge: Cambridge University Press, 2001. – 258 p.
5. Ur, P. A Course in Language Teaching: Practice and Theory. – Cambridge: Cambridge University Press, 2012. – 375 p.

UDC 378:004.8

PEDAGOGICAL ASPECTS OF ARTIFICIAL INTELLIGENCE INTEGRATION IN EDUCATION

Kazitay A.R.

Student, Zhetysu university named after I. Zhansugurov,
Taldykorgan, Republic of Kazakhstan
kazitayaltynai@icloud.com

Scientific supervisor: master of pedagogical sciences **Isatayeva A.A.**
Zhetysu university named after I. Zhansugurov, Taldykorgan, Republic of Kazakhstan
Aseljan_91@mail.ru

This article examines the pedagogical aspects of integrating artificial intelligence into education. It analyzes AI's potential for personalized learning, assessment improvement, and transformation of the teacher's role. Particular attention is given to ethical challenges, including algorithmic bias, academic integrity, and data privacy. The study proposes a comprehensive approach that combines pedagogical, technological, and ethical dimensions to ensure effective and responsible implementation of AI in educational environments.

Keywords: artificial intelligence, education, pedagogy, AI literacy, ethics.

Бұл мақалада білім беру жүйесіне жасанды интеллектіні енгізудің педагогикалық аспектілері қарастырылады. Автор AI технологияларының оқыту үдерісін дербестендіру, бағалау жүйесін жетілдіру және оқытушының рөлін трансформациялау мүмкіндіктерін талдайды. Сонымен қатар, алгоритмдік әділетсіздік, академиялық адалдық және деректер қауіпсіздігі сияқты этикалық мәселелерге назар аударылады. Зерттеу нәтижесінде AI-ды тиімді қолдану үшін педагогикалық, технологиялық және этикалық өлшемдерді біріктіретін кешенді тәсіл ұсынылады.

Кілт сөздер: жасанды интеллект, білім беру, педагогика, AI сауаттылығы, этика.

В статье рассматриваются педагогические аспекты интеграции искусственного интеллекта в образовательный процесс. Анализируются возможности персонализации обучения, совершенствования систем оценки и трансформации роли преподавателя. Особое внимание уделяется этическим вопросам, таким как алгоритмическая предвзятость, академическая честность и защита данных. В результате предлагается комплексный подход, объединяющий педагогические, технологические и этические компоненты для эффективного внедрения AI в образование.

Ключевые слова: искусственный интеллект, образование, педагогика, AI-грамотность, этика.

The rapid evolution of artificial intelligence is fundamentally redefining instructional paradigms, transitioning from traditional didactic models toward highly personalized, data-driven learning environments. This transition necessitates a rigorous examination of how intelligent tutoring systems and adaptive assessments alter the instructor's role while simultaneously addressing systemic risks, such as algorithmic bias and the potential erosion of pedagogical agency. Furthermore, the shift toward these automated systems requires a balance between leveraging machine-generated insights and preserving the essential human-centric interaction that fosters critical thinking and professional mentorship. Accordingly, institutional strategies must prioritize the integration of AI literacy into curricula to ensure that educators and students alike can critically evaluate the ethical implications of these tools [1]. This mandate for AI literacy extends beyond technical proficiency to encompass the cultivation of critical discernment, enabling learners to navigate the challenges of algorithmic transparency, data privacy, and

intellectual integrity. To operationalize these objectives, universities are tasked with developing robust policy frameworks that delineate the scope of AI-assisted authorship and establish clear criteria for the ethical validation of student-generated content. Beyond these policy-level directives, successful implementation requires shifting toward evidence-based assessment designs that prioritize metacognitive development over rote output [2]. This framework situates the integration of intelligent systems within a tripartite model encompassing pedagogical innovation, technological proficiency, and ethical oversight. Within this structure, the pedagogical dimension focuses on adapting instructional strategies to leverage AI's adaptive capabilities while maintaining rigorous academic standards. Simultaneously, the technological dimension necessitates a profound epistemic shift, moving beyond mere tool adoption to foster a deep-seated understanding of how algorithms shape the generation and evaluation of knowledge [3].

Finally, the ethical dimension demands the establishment of transparent governance structures that reconcile technological efficiency with the preservation of core academic values. To achieve this, institutions should implement regular bias audits and promote explainable AI practices to mitigate the "black box" nature of these systems and ensure equitable outcomes. Furthermore, curricular design must incorporate robust training modules to transform students into critically literate agents, ensuring they can effectively manage the ethical challenges inherent in AI-driven knowledge production. This multi-dimensional approach, bridging theoretical insights with practical applications, relies on fostering cognitive, affective, and socio-cultural competencies to prepare individuals for the integration of AI in daily life. Artificial intelligence in this domain is best conceptualized as a socio-technical ensemble of algorithmic systems that facilitate, augment, or automate educational processes ranging from administrative workflow optimization to real-time cognitive scaffolding. These systems should be designed to support inclusivity and accessibility, ensuring that AI-driven tools remain universally adaptable to diverse learning styles and cultural backgrounds. Moreover, the pedagogical efficacy of these ensembles is contingent upon their alignment with human-centric design, which ensures that automated interventions complement rather than replace the nuanced professional judgment of educators [4]. By integrating ethical knowledge as a core dimension within the AI-TPACK model, institutions can ensure that educators critically engage with the pedagogical principles underpinning their technology choices. This integration further mandates a systematic approach to course design that emphasizes context-specific delivery, ensuring that technological implementation remains tethered to the complexities of learner needs and subject-specific content.

Consequently, institutions must prioritize professional development programs that equip faculty with the expertise to navigate these intersections, ensuring that pedagogical strategies evolve in tandem with emerging technological capabilities [5]. This developmental trajectory underscores the importance of fostering AI literacy, which empowers students to not only understand foundational concepts and applications but also to assess and create ethical solutions within their respective disciplines. The historical development of AI in educational settings traces back to early rule-based intelligent tutoring systems, which initially aimed to replicate individual human tutoring through rigid logical programming. Over time, these rudimentary architectures evolved into sophisticated, data-driven platforms capable of adaptive learning, reflecting a broader transition toward machine learning models that optimize personalized instruction. These modern iterations have shifted the focus from static, prescriptive feedback loops toward dynamic, learner-centered ecosystems that utilize predictive analytics to anticipate and address specific knowledge gaps in real time. Contemporary advancements now incorporate generative models that facilitate interactive dialogue, further transforming the instructor's role from a primary information source to a facilitator of complex, inquiry-based learning experiences [6]. This evolution necessitates a parallel shift in professional development frameworks, moving from traditional technology training toward the AI-TPACK model to better synthesize technological, pedagogical, and content knowledge.

Furthermore, this synthesis requires faculty to move beyond tool-centric adoption, instead utilizing entanglement pedagogy to map the complex interactions between human agency, institutional systems, and emerging generative technologies. This pedagogical maturation requires faculty development to transcend basic digital literacy, emphasizing discipline-specific strategies that address the ethical, cognitive, and structural implications of machine-mediated scholarship. Ultimately, this transition necessitates that educators cultivate critical AI literacy, ensuring that students do not merely interact with automated outputs but actively evaluate the social and political underpinnings of algorithmic influence. Such training should prioritize the development of higher-order thinking skills, enabling educators to critically evaluate the reliability and ethical implications of AI while fostering collaborative creation in classroom environments. The conceptualization of learning through the lens of entangled humanism offers a robust theoretical framework, positioning intelligent systems and human agents as co-evolving partners within a shared socio-technical ecology [7]. This paradigm shift emphasizes that pedagogical value is generated not through the mere substitution of cognitive tasks, but by recontextualizing intelligence as a distributed, co-constructed process. Within this framework, human-machine collaboration becomes the primary mechanism for inquiry, allowing educators to transition into roles as design architects and ethical guardians of the learning environment.

This conceptual alignment draws upon critical digital pedagogy to challenge traditional hierarchical knowledge transmission, replacing it with a model that foregrounds the interrogation of power dynamics within technological spaces. Furthermore, utilizing the TPACK framework allows for the strategic integration of these critical perspectives, ensuring that technological tools serve to enhance rather than undermine the pedagogical objectives of the curriculum. Beyond these foundational frameworks, it is essential to foster "infrastructure literacy," enabling students to recognize how generative architectures shape their academic relationships and societal roles [8]. By incorporating these conceptual layers, the curriculum moves beyond superficial tool mastery to address the deeper socio-cognitive dimensions of human-AI collaboration. Generative models offer transformative potential by automating the generation of complex, inquiry-based scenarios that facilitate active, problem-based learning experiences. These platforms allow for the dynamic simulation of case studies, enabling students to engage with multifaceted dilemmas that mirror real-world professional challenges while receiving personalized, iterative feedback. By leveraging these tools as Socratic interlocutors, instructors can promote deeper metacognition, requiring students to rigorously validate algorithmic outputs through critical analysis and original scholarly enhancement.

Furthermore, this collaborative inquiry shifts the educational focus from rote memorization toward the development of advanced problem-solving capacities, positioning students as active architects of knowledge in an AI-augmented landscape. Moreover, this shift encourages the implementation of circular pedagogical models that emphasize iterative cycles of contextual preparation and collective reflection, ensuring that learners maintain critical awareness throughout the engagement process. This cyclical engagement ensures that pedagogical integration remains dynamic, requiring educators to move beyond static lesson plans to instead foster a reflexive practice that anticipates the fluid nature of technological influence. By embracing such reflexive frameworks, institutions can transition away from one-off instructional interventions toward a more comprehensive, tier-based strategy that embeds AI literacy across all academic disciplines. This tiered approach acknowledges that foundational AI competence must be scaffolded alongside specialized, discipline-specific applications to effectively meet the diverse academic requirements of the student body. By operationalizing structured interventions that progress from guided tool engagement to independent inquiry, institutions can successfully bridge the gap between technical proficiency and critical disciplinary expertise. Simultaneously, these institutions must establish robust professional development programs that equip educators to navigate the evolving demands of AI-driven research and instruction, ensuring faculty maintain autonomy while integrating these transformative technologies. Moreover, this development should prioritize the redesign of assessment strategies, moving away from high-stakes testing toward process-oriented evaluations

that reward critical reflection, ethical inquiry, and the demonstrated ability to engage meaningfully with AI-generated feedback. By leveraging AI-powered analytics to track longitudinal growth, educators can provide more granular, actionable insights that help students cultivate the adaptive problem-solving skills necessary for professional success. Ultimately, this integration of diagnostic analytics and process-centric assessment fosters an inclusive learning environment that accommodates diverse cognitive styles while ensuring rigorous alignment with emerging industry standards. Such systems must be supported by continuous, evidence-based evaluation cycles to ensure that the evolving digital infrastructure remains aligned with established ethical frameworks and pedagogical integrity. Furthermore, cultivating a balanced approach to adoption allows institutions to mitigate risks regarding academic integrity while simultaneously encouraging innovation in teaching methods that remain in synchronization with rapid technological evolution[9]. These systems leverage embedded assessments and real-time sentiment analysis to adapt instructional difficulty to individual learner proficiency and engagement levels. By deploying these adaptive mechanisms, educators can effectively identify at-risk students through predictive analytics, providing targeted interventions that bolster retention and academic performance [10]. Furthermore, the scalability of these virtual assistants ensures that high-quality, personalized support is accessible beyond traditional office hours, effectively democratizing resource availability for a diverse student population. Nevertheless, the successful implementation of such platforms necessitates a clear pedagogical strategy to prevent students from over-relying on automated guidance, which can inadvertently stifle the development of independent critical inquiry. To mitigate these risks, instructors must design hybrid models that balance AI-driven feedback with peer-to-peer collaboration, ensuring that technology acts as a scaffold for, rather than a substitute for, student cognitive effort. Additionally, incorporating diverse assessment modalities—such as performance-based simulations and open-ended, inquiry-driven tasks—allows educators to capture higher-order cognitive abilities, moving the focus from final answers to the reasoning processes that students employ[11]. Additionally, virtual laboratories and simulations provide essential experiential learning environments in STEM disciplines, enabling students to explore complex phenomena through digital experimentation that complements theoretical instruction. This integration of experiential learning, underpinned by AI-driven analytics, empowers students to bridge the divide between abstract conceptualization and pragmatic application, thereby enriching the pedagogical ecosystem. These systems leverage algorithmic processing to provide instantaneous, granular feedback on student performance, allowing for the immediate identification of knowledge gaps and the subsequent deployment of personalized remediation strategies. By automating the diagnostic portion of grading, these mechanisms liberate faculty to dedicate more time to complex pedagogical tasks, such as moderating high-level seminar discussions or facilitating interdisciplinary project mentorship.

Furthermore, by utilizing these tools to analyze higher-order thinking skills such as critical reasoning and problem-solving, instructors can move beyond evaluating factual recall to assessing the depth of intellectual engagement. However, the implementation of these tools must remain grounded in rigorous oversight to address concerns regarding the potential biases inherent in automated grading, particularly within subjective academic disciplines. To ensure equity, institutions should adopt transparent, standardized criteria that allow for regular human audit, thereby mitigating algorithmic bias while maintaining consistent evaluation across diverse student populations[12]. Integrating these systems into a broader evaluation portfolio also enables the assessment of multifaceted learning domains, including teamwork, creativity, and the application of knowledge to complex, real-world situations. Moreover, these data-driven feedback loops facilitate a longitudinal understanding of student development, enabling educators to refine curricular designs based on empirical evidence of mastery rather than anecdotal observation. By analyzing large-scale datasets, administrators and faculty can identify specific pedagogical trends, learning gaps, and curriculum effectiveness, allowing for informed, evidence-based adjustments to teaching methodologies. This systemic transition toward data-informed instruction also necessitates robust professional development initiatives, ensuring that educators possess the requisite expertise to

synthesize these insights into their course designs. Moreover, the effective utilization of these analytics requires ongoing validation to ensure that AI-driven conclusions remain aligned with contextual learning objectives and institutional quality standards [13]. Ultimately, the synergy between computational analytical prowess and human pedagogical judgment creates a resilient educational framework capable of adapting to the shifting requirements of both students and the global workforce. Future research must prioritize the development of ethical frameworks that reconcile these technological efficiencies with the essential human-centric values of mentorship and intellectual autonomy. Furthermore, establishing clear guidelines for algorithmic transparency and data privacy remains critical to sustaining public trust and ensuring the long-term viability of these digital initiatives within the higher education landscape. By leveraging generative AI to provide timely, personalized responses, institutions can foster a more responsive learning environment that directly addresses individual student needs. This dynamic interaction encourages self-directed exploration, empowering learners to take command of their educational trajectories while maintaining momentum in their studies. Moreover, these AI-powered systems facilitate ongoing evaluation, enabling students to track their progress and make immediate adjustments to their learning strategies. Furthermore, the integration of gamified elements and real-time adaptive simulations within these platforms can significantly increase engagement by transforming traditional instructional delivery into interactive, inquiry-based experiences. Such immersive frameworks also enable the synthesis of multimodal learner data, which enriches the depth of interpersonal engagement between students and their educational resources.

By synthesizing these behavioral patterns with predictive learning analytics, educators can proactively identify students at risk of disengagement and implement timely, targeted interventions to bolster academic persistence. Beyond these predictive capabilities, the responsible deployment of such tools requires a nuanced approach to data governance, ensuring that the student's voice and academic agency remain central to the learning process. Furthermore, fostering comprehensive AI literacy is essential to ensure that learners not only utilize these advanced tools effectively but also cultivate the critical discernment necessary to navigate the ethical and societal implications of automated knowledge synthesis. The integration of artificial intelligence into formal education necessitates a careful balance between leveraging technological efficiency and preserving the essential human elements of mentorship and critical inquiry. As these systems become increasingly pervasive, educators must navigate the complex trade-offs between automated convenience and the potential for a diminished learner voice. Moreover, institutions must invest in the foundational training of both faculty and students to foster the critical literacy required to evaluate AI-generated outputs, thereby preventing an over-reliance that could stifle independent intellectual development. Additionally, educational stakeholders must confront the ethical imperative of mitigating algorithmic bias to ensure that predictive models do not inadvertently perpetuate systemic inequities or narrow the scope of academic diversity. Ongoing interdisciplinary collaboration between technologists and educational researchers is therefore essential to establish robust ethical frameworks that prioritize pedagogical integrity and human-centric mentorship [14]. Bridging the existing gap between technical development and learning sciences remains a primary hurdle, as many current tools lack deep grounding in established pedagogical theory. Consequently, current tools often fail to provide the nuanced, constructive feedback necessary for fostering self-regulated learning, as they prioritize technical output over the complexities of human cognitive growth. This misalignment underscores the urgency for a more rigorous integration of educational frameworks, ensuring that AI-driven personalization enhances individual mastery without compromising the development of critical thinking and social-emotional skills. To effectively navigate this landscape, programs must evolve beyond basic technical proficiency to emphasize the synthesis of AI-enabled tools with constructivist teaching practices. Such initiatives should prioritize training in pedagogical strategies that facilitate the seamless integration of these technologies into existing curricula, ensuring that AI-driven insights are used to tailor support to diverse learner needs. These professional development efforts must

also equip faculty to address challenges related to academic integrity and the evaluation of AI-generated content. Furthermore, these programs should establish collaborative learning communities where educators can share best practices and engage in collective problem-solving to address the ethical complexities inherent in automated instruction. In addition, these initiatives must incorporate training on data-driven decision-making, enabling teachers to interpret predictive analytics to enhance student outcomes while safeguarding personal privacy[15]. Moreover, fostering ongoing institutional support through access to instructional designers and technical specialists is vital for helping faculty maintain pedagogical rigor as they implement these sophisticated systems. Furthermore, incorporating teacher feedback into the iterative development cycle of AI tools ensures that these technologies evolve in alignment with classroom realities and instructional goals. Ultimately, this shift toward teacher-centered design is crucial, as current AI systems often lack the pedagogical grounding necessary to mirror the complexities of actual human learning processes.

The widening chasm in access to high-performance AI tools threatens to exacerbate existing educational disparities, as learners in resource-poor environments are disproportionately sidelined from the opportunities afforded by advanced cognitive support systems. Addressing this digital divide requires policymakers to prioritize equitable infrastructure investment, ensuring that foundational technological access—such as reliable hardware and connectivity—precedes the deployment of sophisticated algorithmic platforms[16]. Beyond infrastructure, comprehensive policy initiatives must also guarantee that specialized training and support resources reach under-resourced institutions, preventing a secondary divide in pedagogical efficacy. To ensure that AI tools are accessible to all, educators must proactively bridge these gaps by advocating for the provision of essential technology and internet resources in underserved communities. Additionally, stakeholders must establish collaborative frameworks that involve educators, policymakers, and developers to create robust ethical standards for the inclusive implementation of these technologies. Furthermore, ensuring that data privacy and algorithmic transparency are codified in institutional mandates will protect vulnerable student populations from the risks of surveillance and inherent biases. The displacement of face-to-face interaction by automated interfaces risks eroding the interpersonal dynamics necessary for collaborative learning and the development of essential social-emotional competencies. Research indicates that excessive reliance on algorithmic feedback loops can inhibit the development of intellectual flexibility, as students may prioritize output generation over the critical dissonance inherent in peer-to-peer discourse. To mitigate this risk, educators must deliberately structure curricula that leverage AI as a supplementary resource rather than a replacement for direct human mentorship. Specifically, pedagogical design should emphasize the role of social interaction in knowledge construction, ensuring that technological integration promotes active dialogue rather than passive consumption of algorithmic content[17]. Furthermore, fostering an environment that encourages diverse collaborative projects serves as a critical buffer against the isolation that can accompany solitary, AI-mediated study. Additionally, addressing documented gender-based differences in social outcomes is necessary to ensure that digital interventions support equitable development for all students. Central to this effort is the adoption of a "human-in-the-loop" approach, which maintains the indispensable role of the teacher in facilitating knowledge construction and moral development. By establishing hybrid models that prioritize teacher-led instruction alongside AI assistance, institutions can foster environments that preserve the empathy and nuance essential for authentic student growth.

The integration of artificial intelligence requires a paradigm shift in how learning objectives are structured, moving away from rote memorization toward the cultivation of deep, analytical inquiry. By foregrounding complex problem-solving and critical evaluation, curricula can leverage AI as a tool for scaffolding sophisticated thought processes rather than merely automating information retrieval. This shift necessitates an emphasis on non-propositional skills, such as adaptability and creative synthesis, to prepare students for an evolving labor market that values human-centric innovation over mechanical output. Consequently, educators should adopt

strategies that prompt students to critically compare AI-generated ideas against their own, fostering the development of reflective and evaluative cognitive habits. Moreover, educators should embed prompt engineering as a core instructional skill, requiring students to iterate and refine their inquiries to align with specific learning objectives. Such an instructional approach compels students to assume the role of co-creators who exercise epistemic vigilance, ensuring that they learn not only with and through these technologies but also about their inherent limitations. Furthermore, pedagogical strategies must prioritize the development of metacognitive skills, encouraging students to maintain awareness of their own cognitive processes while navigating tools that promote offloading. This redesign necessitates a transition toward dialogic learning models where generative tools serve as active scaffolds for inquiry rather than mere conduits for pre-packaged solutions. By centering instructional activities on 'productive struggle,' educators can challenge students to sustain the mental effort required to critique and refine AI outputs, thereby fostering genuine cognitive endurance. This pedagogical shift transforms students from passive consumers of generated content into critical evaluators who must synthesize, verify, and expand upon machine-provided information. Furthermore, interdisciplinary curricula should bridge technical and humanistic domains, encouraging students to apply AI tools to complex, open-ended scenarios that demand ethical reasoning and conceptual agility. This approach, which characterizes critical implementation, requires students to actively interrogate outputs for accuracy and potential bias while documenting the iterative evolution of their arguments. By integrating "adversarial creativity" into these assignments, instructors can further encourage students to test the boundaries of these systems, pushing them to identify where machine logic fails to capture the nuance of human judgment[18]. Implementing such frameworks necessitates the adoption of novel evaluation metrics that move beyond traditional product-based assessments to capture dimensions like metacognitive engagement and depth of learning. To move beyond functional competence, AI literacy must encompass a robust understanding of algorithmic bias, data privacy, and the socio-technical power dynamics embedded within generative systems.

This educational framework should integrate critical digital pedagogy to enable students to examine the institutional power structures underlying technological deployment. Furthermore, educators must model these analytical skills within their own professional development to ensure that pedagogical practices evolve in tandem with the rapid advancement of artificial intelligence. In this context, cultivating "infrastructure literacy" becomes essential, enabling students to recognize how these thinking infrastructures condition their internal cognitive processes and broader social interactions. By shifting the focus from mere technical proficiency to a deeper inquiry into the sociopolitical dimensions of these platforms, institutions can empower learners to contest the deterministic influence of algorithmic architectures[19]. Moreover, institutions must establish institutional policies that clarify intellectual property and academic integrity, ensuring that both faculty and students navigate the ethical complexities of generative models with transparent guidelines thereby transforming these ethical considerations into foundational elements of the academic experience. Educators can cultivate these competencies by designing assignments that position AI as a creative collaborator, requiring students to rigorously analyze, revise, and enhance machine-generated drafts through original inquiry. This collaborative dynamic encourages students to treat AI outputs as a departure point for exploration, ensuring that machine-generated ideas remain a supplement to, rather than a replacement for, student-led innovation. To sustain this intellectual rigor, instructors must implement assessment structures that prioritize the documentation of the iterative reasoning process, thereby preventing the atrophy of cognitive skills through over-reliance on automated assistance. By explicitly incorporating activities such as fact-checking and source verification, these frameworks ensure that learners develop the necessary discernment to distinguish between machine-generated coherence and verified intellectual accuracy. Additionally, leveraging structured metacognitive reflection allows students to document their decision-making throughout the writing process, shifting the focus from the final artifact to the critical inquiry underlying their engagement with generative systems. Such reflective

practices reinforce higher-order thinking skills, as students must articulate their logical structure and evaluate the strengths and weaknesses of their own analytical contributions. The integration of multimodal generative models and interactive simulation environments offers new frontiers for personalized learning by adapting to individual student trajectories and complex analytical needs. These platforms facilitate immediate feedback loops and dynamic scaffolding, allowing for the simulation of diverse perspectives in scenarios where human-AI collaboration enhances both problem-solving efficiency and conceptual depth. Moreover, these tools enable the creation of low-pressure sandbox environments where students can engage in playful experimentation, thereby organically discovering the limitations and creative potential of generative systems [20]. By grounding these technical interactions within purposeful design, instructors can leverage AI as a catalyst for deeper knowledge transformation rather than a substitute for intellectual labor. As these systems continue to evolve, future research must prioritize the development of pedagogical models that maintain the essential human elements of mentorship and discovery. Consequently, the overarching objective must be to foster an environment where technology serves to amplify the spark of human curiosity and inquiry.

The rapid evolution of artificial intelligence in higher education requires a balanced pedagogical approach that leverages automated personalization while safeguarding the essential human faculties of ethical reasoning and contextual judgment. By prioritizing a framework of critical AI adoption over passive reliance, institutions can ensure that technological integration serves to reinforce, rather than erode, the cognitive scaffolding necessary for independent academic mastery. This transition necessitates an ongoing commitment to interdisciplinary collaboration, ensuring that the integration of generative systems remains grounded in human-centric educational values. Ultimately, the successful incorporation of these tools rests upon the deliberate choices of stakeholders to treat AI as a partner in pedagogical inquiry rather than a standalone solution for knowledge production. Establishing such a collaborative learning ecology requires educators to actively shape these digital interactions, ensuring they align with broader intellectual priorities rather than technological convenience. Integrating this vision requires a paradigm shift that embraces prompt engineering as a core competency for both faculty and students, thereby fostering the nuanced collaboration necessary for navigating an AI-augmented future. Moving forward, empirical research must continue to validate these pedagogical interventions to identify best practices that preserve academic integrity while maximizing the transformative capacity of emerging technologies. Furthermore, longitudinal investigations are essential to discern the lasting impact of these algorithmic systems on student agency and the evolving nature of workforce preparedness. Ultimately, the institutionalization of continuous professional development for educators will remain paramount to bridging the gap between rapidly shifting technological capabilities and the pedagogical requirements of a critically informed, future-ready curriculum.

REFERENCES:

1. Adamakis, M., & Rachiotis, T. (2025). Artificial Intelligence in Higher Education: A State-of-the-Art Overview of Pedagogical Integrity, Artificial Intelligence Literacy, and Policy Integration. *Encyclopedia*, 5(4), 180. <https://doi.org/10.3390/encyclopedia5040180>
2. Elycheikh, A., Svetlana, M., & Magda, P. (2024). Critical Integration of Generative AI in Higher Education: Cognitive, Pedagogical and Ethical Perspectives. *Global Journal of Human-Social Science*, 1. <https://doi.org/10.34257/ljrjssvol25is13pg1>
3. Goosen, Prof. W. (2025). Designing AI Literacy Curricula for Higher Education: A Comparative Framework. *International Journal of Research and Innovation in Social Science*, 9(26), 8439. <https://doi.org/10.47772/ijriss.2025.903sedu0637>
4. Favero, L., Pérez-Ortiz, J. A., Käser, T., & Oliver, N. (2026). AI in Education Beyond Learning Outcomes: Cognition, Agency, Emotion, and Ethics. *arXiv (Cornell University)*. <https://doi.org/10.48550/arxiv.2602.04598>

5. Ansari, S., & Qamari, I. N. (2025). Artificial intelligence and students' cognitive learning outcomes with bibliometric and content analysis for future research agenda. *Discover Education*, 4(1). <https://doi.org/10.1007/s44217-025-00865-0>
6. Kaplan, R., & Meylani, R. (2025a). Dimensions of Artificial Intelligence Literacy: A Qualitative Synthesis of Contemporary Research Literature. *DergiPark (Istanbul University)*. <https://dergipark.org.tr/en/pub/jcer/issue/93666/1648380>
7. Jose, B., Verghis, A. M., Varghese, S., Mumthas, S., & Cherian, J. (2025). From tools to co-learners: entangled humanism and the co-evolution of intelligence in AI education. *Frontiers in Education*, 10. <https://doi.org/10.3389/feduc.2025.1632990>
8. Tierens, T., Decuyper, M., Hartong, S., & Alirezabeigi, S. (2025). Schooling the (Artificially) Intelligent Writer: GenAI Technologies as Thinking Infrastructures in School Education. *Postdigital Science and Education*. <https://doi.org/10.1007/s42438-025-00585-6>
9. Generative AI in Higher Education. (2025). In Edward Elgar Publishing eBooks. Edward Elgar Publishing. <https://doi.org/10.4337/9781035326020>
10. Lyanda, J. N., Owidi, S. O., & Simiyu, A. M. (2024). Rethinking Higher Education Teaching and Assessment In-Line with AI Innovations: A Systematic Review and Meta-Analysis [Review of Rethinking Higher Education Teaching and Assessment In-Line with AI Innovations: A Systematic Review and Meta-Analysis]. *African Journal of Empirical Research*, 5(3), 325. <https://doi.org/10.51867/ajernet.5.3.30>
11. Fraidan, Prof. A. A. (2024). Anticipatory Thinking and AI-Driven Assessments: A Balanced Approach to AI Integration in Education Aligned with Saudi Vision 2030. *African Journal of Biomedical Research*, 619. <https://doi.org/10.53555/ajbr.v27i3.2560>
12. Nagaraj, B., Kalaivani, A., R, S. B., Akila, S., Sachdev, H. K., & Kumar, N. K. S. (2023). The Emerging Role of Artificial Intelligence in STEM Higher Education: A Critical Review [Review of The Emerging Role of Artificial Intelligence in STEM Higher Education: A Critical Review]. *International Research Journal of Multidisciplinary Technovation*, 1. <https://doi.org/10.54392/irjmt2351>
13. Deepshikha, D. (2025). A comprehensive review of AI-powered grading and tailored feedback in universities. *Discover Artificial Intelligence*, 5(1). <https://doi.org/10.1007/s44163-025-00517-0>
14. Sajja, R., Sermet, Y., Cwiertny, D. M., & Demir, İ. (2025). Integrating AI and Learning Analytics for Data-Driven Pedagogical Decisions and Personalized Interventions in Education. *Technology Knowledge and Learning*. <https://doi.org/10.1007/s10758-025-09897-9>
15. Baskara, FX. R. (2024). Generative AI as an Enabler of Sustainable Education: Theoretical Perspectives and Future Directions. *British Journal of Teacher Education and Pedagogy*, 3(3), 122. <https://doi.org/10.32996/bjtep.2024.3.3.9>
16. Neugnot-Ceroli, M., & Laurenty, O. M. (2024). The Future of Child Development in the AI Era. Cross-Disciplinary Perspectives Between AI and Child Development Experts. *arXiv (Cornell University)*. <https://doi.org/10.48550/arxiv.2405.19275>
17. Thuy, P. D. T. P. B. (2025). Empowering Student Research with Artificial Intelligence: Transforming Education through AI Applications. *Journal of Information Systems Engineering & Management*, 10, 734. <https://doi.org/10.52783/jisem.v10i15s.2514>
18. Tsao, J., Liang, C., Nogues, C., & Wong, A. (2025). Perceptions and integration of generative artificial intelligence in creative practices and industries: a scoping review and conceptual model [Review of Perceptions and integration of generative artificial intelligence in creative practices and industries: a scoping review and conceptual model]. *AI & Society*. Springer Nature. <https://doi.org/10.1007/s00146-025-02667-2>
19. McPhee, S., & Jerowsky, M. (2025). Beyond technical skills: a pedagogical perspective on fostering critical engagement with generative AI in university classrooms. *Frontiers in Education*, 10. <https://doi.org/10.3389/feduc.2025.1593278>
20. Ma, Y., Yufang, S., Ming-da, L., Zhang, Y., Chai, W., Huang, A., & Zhao, X. (2025). Preparing Students for an AI-Driven World: Generative AI and Curriculum Reform in Higher Education. *Frontiers of Digital Education*, 2(4). <https://doi.org/10.1007/s44366-025-0067-6>

ӨОЖ 821.512.122.0-1:37.02

ІЛІЯС ЖАНСҮГІРОВ ЛИРИКАСЫН ТАЛДАУ АРҚЫЛЫ БІЛІМгерлердің ПОЭТИКАЛЫҚ ТІЛДІК ҚҰЗЫРЕТТІЛІГІН ҚАЛЫПТАСТЫРУ

Кабдикаримова Д.М.

Магистрант, І. Жансүгіров атындағы Жетісу университеті,
Талдықорған қ., Қазақстан Республикасы
diana.kabdikarimova03@gmail.com

Мақалада Ілияс Жансүгіров лирикасын талдау арқылы білімгерлердің поэтикалық тілдік құзыреттілігін қалыптастыру мәселесі жан-жақты қарастырылады. Зерттеу барысында 7-сынып оқушылары арасында педагогикалық эксперимент ұйымдастырылып, поэтикалық тілдің негізгі компоненттері (бейнелі сөздерді анықтау, эмоционалдық реңкті түсіну, көркемдік идеяны интерпретациялау, поэтикалық құралдардың қызметін түсіндіру) бойынша нәтижелер кешенді талданды. Автор поэтикалық мәтінді лингвопоэтикалық және интерпретациялық тұрғыда меңгерудің тиімді әдістерін ұсына отырып, олардың білім сапасына, тілдік және эстетикалық қабылдауына ықпалын ғылыми негіздейді. Зерттеу нәтижелері білімгерлердің аналитикалық ойлау, мәтінді терең түсіну және дәлелді интерпретация жасау дағдыларының дамығанын көрсетеді.

Кілт сөздер: поэтикалық тіл, лирика, Ілияс Жансүгіров, құзыреттілік, оқыту әдістемесі.

В статье подробно рассматривается проблема формирования поэтической языковой компетентности обучающихся посредством анализа лирики Ильяса Жансугурова. В ходе исследования был организован педагогический эксперимент среди учащихся 7-х классов, комплексно проанализированы результаты по основным компонентам поэтического языка (определение образных слов, понимание эмоционального тона, интерпретация художественной идеи, объяснение деятельности поэтических средств). Автор научно обосновывает их влияние на качество знаний, языковое и эстетическое восприятие, предлагая эффективные методы лингвопоэтического и интерпретационного усвоения поэтического текста. Результаты исследования показывают, что у студентов развились навыки аналитического мышления, глубокого понимания текста и аргументированной интерпретации.

Ключевые слова: поэтический язык, лирика, Ильяс Жансугуров, компетентность, методика преподавания.

The article examines in detail the problem of the formation of poetic language competence of students through the analysis of the lyrics of Ilyas Zhansugurov. In the course of the study, a pedagogical experiment was organized among students of the 7th grade and a comprehensive analysis of the results on the main components of the poetic language (identification of figurative words, understanding of the emotional tone, interpretation of an artistic idea, interpretation of the function of poetic means) was carried out. The author scientifically substantiates their influence on the quality of Education, linguistic and aesthetic perception, offering effective methods of linguopoetic and interpretive assimilation of a poetic text. The results of the study show that students have developed the skills of analytical thinking, deep understanding of the text and argumentative interpretation.

Keywords: poetic language, lyrics, Ilyas Zhansugurov, competence, teaching methods.

Қазіргі білім беру кеңістігінде тілдік және әдеби білім мазмұнының жаңаруы білімгерлердің тек теориялық білімді меңгеруімен шектелмей, олардың тілдік тұлға ретінде қалыптасуын, көркем мәтінді терең түсінуін және поэтикалық ойлау қабілетін дамытуын талап етеді. Осы тұрғыдан алғанда, поэтикалық тіл – әдебиеттің өзегін құрайтын, ұлттық дүниетаным мен эстетикалық құндылықтарды жинақтаушы күрделі тілдік-мәдени құбылыс ретінде ерекше маңызға ие. Поэтикалық тілдің табиғатын, оның құрылымдық,

семантикалық және стилистикалық ерекшеліктерін меңгеру білімгерлердің әдеби-тілдік құзыреттілігін қалыптастыруда негізгі факторлардың бірі болып табылады.

Қазақ әдебиетінің көрнекті өкілі Ілияс Жансүгіров шығармашылығы поэтикалық тілдің байлығы мен көркемдік қуатын айқын танытатын ерекше феномен ретінде қарастырылады. Ақынның лирикалық шығармалары терең эмоциялық мазмұнымен, ұлттық болмысты бейнелеудегі көркемдік тәсілдерінің сан алуандығымен және тілдік бейнелілігінің жоғары деңгейімен сипатталады. Бұл ерекшеліктер І.Жансүгіров поэзиясын білім беру үдерісінде тиімді пайдалануға, әсіресе білімгерлердің поэтикалық тілдік құзыреттілігін қалыптастыруға зор мүмкіндік береді.

Бүгінгі таңда әдебиетті оқыту әдістемесінде лирикалық шығармаларды талдау көбіне мазмұндық деңгейде шектеліп, поэтикалық тілдің терең құрылымдық қабаттарын (троптар, стилистикалық фигуралар, бейнелі сөздер жүйесі, авторлық интенция) жүйелі түрде меңгерту жеткіліксіз деңгейде жүзеге асырылып отыр. Соның нәтижесінде білімгерлер көркем мәтінді қабылдауда үстірт түсінумен шектеліп, оның тілдік-эстетикалық табиғатын толық игере алмайды. Бұл мәселе поэтикалық тілдік құзыреттілікті мақсатты түрде қалыптастыруға бағытталған ғылыми-әдістемелік негіздерді жетілдіру қажеттігін айқындайды.

Осы зерттеудің өзектілігі Ілияс Жансүгіровтің лирикалық шығармаларын талдау арқылы білімгерлердің поэтикалық тілдік құзыреттілігін қалыптастырудың тиімді жолдарын анықтау қажеттілігімен байланысты. Зерттеу жұмысы поэтикалық тілдің құрылымдық-семантикалық ерекшеліктерін оқыту үдерісінде кешенді түрде қарастырып, білімгерлердің талдау, интерпретациялау және көркем мәтінді терең түсіну дағдыларын дамытуға бағытталады.

Зерттеудің мақсаты – Ілияс Жансүгіров лирикасын талдау негізінде білімгерлердің поэтикалық тілдік құзыреттілігін қалыптастырудың ғылыми-әдістемелік негіздерін айқындау.

Ілияс Жансүгіров шығармашылығы мен поэтикалық тіл мәселелері қазақ әдебиеттану ғылымында әр кезеңде жан-жақты зерттеліп келеді. Бұл бағыттағы ғылыми еңбектерді шартты түрде бірнеше бағытқа топтастыруға болады: Ілияс мұрасын тарихи-әдеби тұрғыда зерттеу, поэтикалық тіл мен көркемдік жүйесін талдау, сондай-ақ лингвопоэтикалық және әдістемелік аспектілер.

Бірінші кезекте, Ілияс Жансүгіров шығармашылығының зерттелу тарихына тоқталу маңызды. Ғалымдардың көрсетуінше, ақын мұрасын зерттеу XX ғасырдың 20–30 жылдарынан бастау алып, кейінгі кезеңдерде жүйелі ғылыми сипатқа ие болды. Зерттеулердің алғашқы кезеңі 1928-1938 жылдарды қамтыса, кейінгі кезеңдерде ақын поэзиясы әдебиеттану мен теориялық зерттеулерде кеңінен қарастырыла бастады [1, 346]. Бұл еңбектер Ілияс шығармашылығының қазақ әдебиетіндегі орны мен тарихи маңызын айқындауға негіз болды.

І.Жансүгіров поэзиясының көркемдік жүйесі мен поэтикасы арнайы зерттеулерде де қарастырылған. Ғылыми еңбектерде ақын лирикасының ерекшеліктері, оның әдеби бағыттармен (реализм, символизм, сентиментализм) байланысы және бейнелеу құралдарының өзіндік сипаты талданады [2, 686]. Бұл зерттеулер Ілияс поэзиясының көпқырлылығын және оның ұлттық әдеби процестегі жаңашылдық сипатын анықтауға мүмкіндік береді.

Ақын шығармаларындағы тілдік ерекшеліктер мен ұлттық негіз мәселесі де ғылыми еңбектерде кеңінен қарастырылған. Зерттеушілер І.Жансүгіров поэзиясының халық ауыз әдебиетімен тығыз байланысын, дәстүрлі тілдік үлгілерді жаңаша игеруін ерекше атап өтеді. Ақын поэзиясының негізінде ұлттық тілдік дәстүр мен көркемдік ойлау жүйесі жатқандығы дәлелденген [3, 2676]. Бұл тұрғыда Ілияс шығармалары поэтикалық тілдің ұлттық моделін айқындайтын маңызды нысан ретінде қарастырылады.

Қазіргі кезеңдегі зерттеулерде І.Жансүгіров шығармалары лингвопоэтика, когнитивтік лингвистика және этнолингвистика тұрғысынан қарастырылуда. Атап айтқанда, ақын мәтіндеріндегі лексикалық бірліктердің бейнелілік, этномәдени және символдық жүктемесі арнайы зерттеу нысанына айналған. Бұл бағыттағы еңбектер поэтикалық тілдің тек көркемдік емес, сонымен қатар мәдени-танымдық феномен екенін дәлелдейді [4, 2496].

Сонымен қатар, Ілияс Жансүгіровтің жекелеген шығармалары (әсіресе «Құлагер» поэмасы) лексика-семантикалық, ономастикалық және аударматанымдық тұрғыда талданған. Мұндай зерттеулерде поэтикалық мәтіндегі ұлттық болмыс, мәдени кодтар, символдық жүйе жан-жақты қарастырылып, поэтикалық тілдің күрделі құрылымы ашылады [5, 826]. Бұл еңбектер поэтикалық тілдің мазмұндық және құрылымдық ерекшеліктерін терең түсінуге мүмкіндік береді.

Поэтикалық тіл ұғымының теориялық негіздері де әдебиеттануда кеңінен қарастырылған. Ғылыми еңбектерде «поэтикалық тіл», «көркем тіл», «әдеби шығарма тілі» ұғымдары өзара байланысты күрделі категориялар ретінде сипатталып, олардың стилистикалық, семантикалық және функционалдық ерекшеліктері айқындалады [6, 1306]. Бұл теориялық негіздер поэтикалық тілдік құзыреттілікті қалыптастыруда маңызды әдіснамалық тірек болып табылады.

Дегенмен, қарастырылған ғылыми еңбектерді талдау көрсеткендей, Ілияс Жансүгіров лирикасын оқыту арқылы білімгерлердің поэтикалық тілдік құзыреттілігін қалыптастыру мәселесі жеткілікті деңгейде арнайы зерттеу нысанына айналмаған. Көптеген еңбектерде поэтикалық тіл тек әдеби-теориялық тұрғыда қарастырылып, оны оқыту әдістемесімен байланыстыру жеткіліксіз жүзеге асырылған.

Осыған байланысты, Ілияс Жансүгіров лирикасын талдау негізінде білімгерлердің поэтикалық тілдік құзыреттілігін қалыптастыру мәселесін кешенді түрде қарастыру – қазіргі әдеби білім беру жүйесінің өзекті бағыттарының бірі болып табылады.

Зерттеу жұмысы жалпы білім беретін мектептің 7-сынып оқушылары арасында жүргізілді. Зерттеуге барлығы 42 респондент қатысты. Зерттеу нысаны ретінде әдебиетті оқыту үдерісі, ал пәні ретінде Ілияс Жансүгіровтің лирикалық шығармаларын талдау арқылы білімгерлердің поэтикалық тілдік құзыреттілігін қалыптастыру үдерісі алынды.

Зерттеу жұмысы педагогикалық эксперимент форматында ұйымдастырылып, үш негізгі кезеңнен тұрды: диагностикалық (бастапқы), қалыптастырушы және қорытынды (бақылау) кезеңдері.

Диагностикалық кезеңде білімгерлердің поэтикалық тілдік құзыреттілігінің бастапқы деңгейі анықталды. Бұл мақсатта авторлық диагностикалық тапсырмалар кешені қолданылды. Тапсырмалар мазмұны Ілияс Жансүгіров шығармаларынан алынған лирикалық үзінділерді талдауға негізделіп, келесі көрсеткіштер бойынша бағаланды:

- көркем мәтіндегі бейнелі сөздерді (метафора, эпитет, теңеу) анықтау;
- поэтикалық тілдің эмоционалдық-экспрессивтік реңкін түсіну;
- мәтіннің көркемдік идеясын интерпретациялау;
- поэтикалық құралдардың қызметін түсіндіру.

Қалыптастырушы кезеңде Ілияс Жансүгіровтің лирикалық шығармаларын жүйелі талдауға негізделген арнайы әдістемелік модель енгізілді. Бұл модель келесі әдістер мен тәсілдерді қамтыды:

- мәтінді лингвопоэтикалық талдау әдісі, мұнда білімгерлер поэтикалық тілдің құрылымдық элементтерін (лексика, троптар, синтаксистік құрылымдар) жүйелі түрде анықтады;
- интерпретациялық талдау әдісі, яғни мәтіндегі астарлы мағынаны, авторлық позицияны және эмоциялық мазмұнды түсіндіру;
- салыстырмалы талдау әдісі, І.Жансүгіров шығармаларын басқа ақындардың лирикасымен салыстыру арқылы поэтикалық ерекшеліктерін айқындау;
- сұрақ-жауап және проблемалық оқыту әдістері, білімгерлердің сыни ойлауын дамыту мақсатында;
- топтық және жұптық жұмыс формалары, поэтикалық мәтінді бірлесіп талдау арқылы коммуникативтік дағдыларды дамыту үшін.

Оқыту барысында білімгерлерге арнайы әзірленген тапсырмалар жүйесі ұсынылды: поэтикалық құралдарды табу, олардың қызметін түсіндіру, мәтінді қысқаша ғылыми тілде

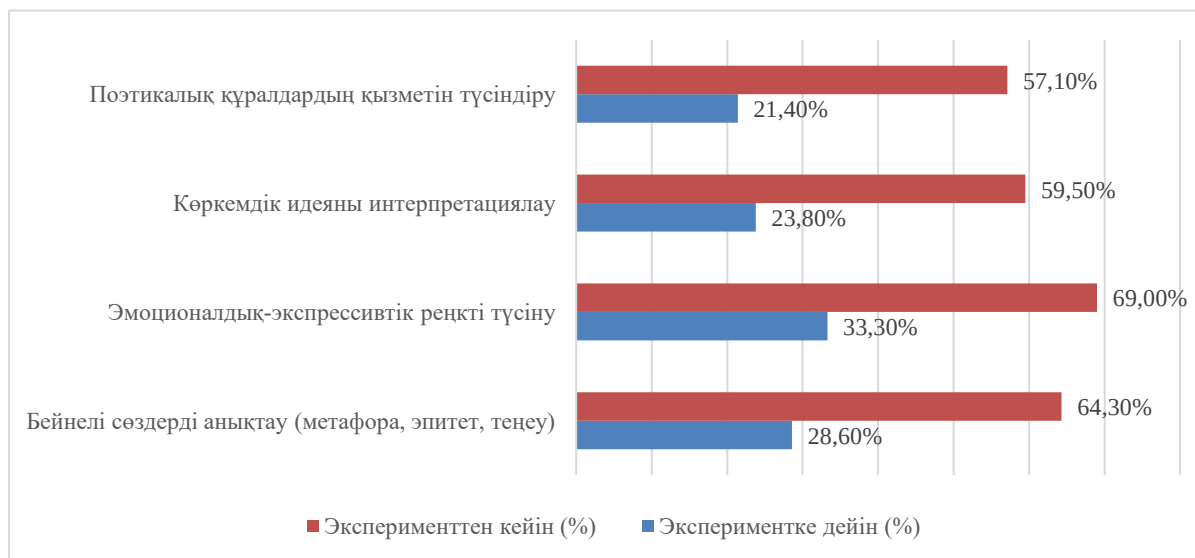
талдау, авторлық стильді сипаттау. Сонымен қатар, шығармашылық тапсырмалар (өлең құрылымын өзгерту, бейнелі сөздерді түрлендіру, қысқаша интерпретация жазу) қолданылды.

Қорытынды кезеңде білімгерлердің поэтикалық тілдік құзыреттілігінің қалыптасу деңгейі қайта өлшенді. Бастапқы және қорытынды нәтижелер салыстырмалы түрде талданып, әдістеменің тиімділігі анықталды.

Зерттеу барысында алынған мәліметтерді өңдеу үшін қарапайым статистикалық талдау әдістері қолданылды. Атап айтқанда, пайыздық көрсеткіштер есептеліп, білімгерлердің деңгейлік өзгерістері салыстырмалы түрде қарастырылды. Бұл тәсіл поэтикалық тілдік құзыреттіліктің қалыптасу динамикасын айқын көрсетуге мүмкіндік берді.

Осылайша, қолданылған әдістер кешені Ілияс Жансүгіров лирикасын оқыту арқылы білімгерлердің поэтикалық тілдік құзыреттілігін тиімді қалыптастыруға бағытталды.

Зерттеу барысында алынған деректер білімгерлердің поэтикалық тілдік құзыреттілігінің деңгейлік динамикасын нақты сандық көрсеткіштер арқылы айқындауға мүмкіндік берді. Нәтижелерді жүйелеу мақсатында диагностикалық және қорытынды кезеңдердегі көрсеткіштер салыстырмалы түрде талданып, олардың пайыздық үлесі есептелді (1-сурет).

Сурет 1 – Поэтикалық тілдік құзыреттіліктің критерийлер бойынша көрсеткіштері

Зерттеу нәтижелерін талдау білімгерлердің поэтикалық тілдік құзыреттілігінің барлық критерийлер бойынша оң динамика көрсеткенін айқын дәлелдейді. Әсіресе бейнелі сөздерді (метафора, эпитет, теңеу) анықтау көрсеткішінің айтарлықтай артуы лирикалық мәтінмен жүйелі және мақсатты жұмыс жүргізудің тиімділігін көрсетеді. Бұл өзгеріс білімгерлердің көркем мәтіннің тілдік қабатын тану дағдыларының қалыптасқанын, яғни поэтикалық тілдің бастапқы деңгейдегі құрылымдық элементтерін меңгеруінің жақсарғанын білдіреді. Сонымен қатар, бұл нәтижелер қолданылған лингвопоэтикалық талдау әдісінің нәтижелілігін дәлелдейді.

Эмоционалдық-экспрессивтік реңкті түсіну көрсеткішінің жоғары деңгейге көтерілуі білімгерлердің поэтикалық мәтінді тек формалды талдау деңгейінде емес, мазмұндық-эстетикалық тұрғыда қабылдай бастағанын көрсетеді. Бұл поэзияны қабылдаудың маңызды кезеңі болып табылады, себебі поэтикалық тілдің негізгі қызметі – эмоция мен авторлық көзқарасты жеткізу. Аталған көрсеткіштің өсуі оқыту барысында интерпретациялық тапсырмалар мен талдау жұмыстарының жүйелі ұйымдастырылуымен тікелей байланысты.

Көркемдік идеяны интерпретациялау деңгейінің артуы білімгерлердің аналитикалық және сыни ойлау қабілеттерінің дамығанын айқындайды. Бастапқы кезеңде білімгерлер мәтінді көбіне мазмұндау деңгейінде қабылдаса, қорытынды кезеңде олар авторлық идеяны түсіндіруге, мәтіндегі астарлы мағыналарды ашуға қабілетті бола бастаған. Бұл өзгеріс

лирикалық шығармаларды терең талдауға бағытталған тапсырмалар жүйесінің тиімділігін көрсетеді. Сонымен қатар, интерпретация дағдыларының қалыптасуы білімгерлердің тілдік құзыреттілігінің жоғары деңгейіне көтерілуінің маңызды көрсеткіші болып табылады.

Поэтикалық құралдардың қызметін түсіндіру көрсеткішінің де айтарлықтай өсуі білімгерлердің тек тану емес, сонымен қатар түсіндіру және дәлелдеу қабілеттерінің қалыптасқанын дәлелдейді. Бұл аспект поэтикалық тілдік құзыреттіліктің ең күрделі компоненттерінің бірі болып табылады, себебі ол теориялық білім мен практикалық талдау дағдыларының интеграциясын талап етеді. Нәтижелер көрсеткендей, білімгерлер поэтикалық құралдардың мәтіндегі қызметін саналы түрде түсінуге және оны ғылыми тілде негіздеуге үйренген.

Жалпы алғанда, алынған нәтижелер Ілияс Жансүгіров лирикасын оқытуға негізделген әдістемелік жүйенің тиімділігін дәлелдейді. Лирикалық мәтіндерді кешенді талдау білімгерлердің поэтикалық тілдік құзыреттілігін қалыптастыруда маңызды құрал болып табылып, олардың тілдік, танымдық және эстетикалық даму деңгейіне оң әсер етеді. Сонымен қатар, зерттеу нәтижелері поэтикалық тілдік дағдыларды қалыптастыруда дәстүрлі оқыту тәсілдерінен гөрі интерактивті, талдауға негізделген әдістердің басымдығын көрсетеді.

Зерттеу нәтижелері Ілияс Жансүгіров лирикасын білім беру үдерісіне мақсатты түрде енгізу білімгерлердің поэтикалық тілдік құзыреттілігін кешенді дамытуға ықпал ететінін көрсетті. Әсіресе поэтикалық мәтінді жүйелі талдау арқылы білімгерлердің тілдік бірліктерді тану ғана емес, оларды функционалдық және мазмұндық тұрғыда түсіну қабілеті қалыптасқаны анықталды. Бұл өз кезегінде көркем мәтінді қабылдаудың сапалық деңгейінің артқанын дәлелдейді.

Зерттеу барысында қолданылған әдістемелік модель білімгерлердің танымдық белсенділігін арттыруға, олардың дербес ойлау, талдау және дәлелдеу дағдыларын жетілдіруге мүмкіндік берді. Поэтикалық тіл элементтерін нақты критерийлер арқылы меңгерту білімгерлердің әдеби білімді жүйелі түрде игеруіне жағдай жасап, олардың тілдік-эстетикалық мәдениетін қалыптастыруға негіз болды. Сонымен қатар, ұсынылған тәсілдердің тәжірибелік тұрғыда тиімді екендігі эксперимент нәтижелерімен расталды.

Жалпы алғанда, зерттеу нәтижелері поэтикалық тілдік құзыреттілікті қалыптастыруда лирикалық шығармаларды талдауға негізделген әдістердің жоғары әлеуетке ие екенін айқындады. Бұл бағыттағы жұмыстарды әрі қарай жетілдіру, әсіресе цифрлық және интерактивті құралдармен ұштастыру, білім беру үдерісінің тиімділігін арттырудың маңызды бағыты ретінде қарастырылуы тиіс.

ӘДЕБИЕТТЕР:

1. Ілияс Жансүгіровтің рухани әлемі / Кыяхметова Ш. 9-шы том : монография. – Алматы : Баянжүрек, 2019. – 304 б.
2. Sarbasova K. B. I. Жансүгіров шығармаларының кейбір синтаксистік ерекшеліктері. Некоторые синтаксические особенности произведений И. Жансугурова // Eurasian Journal of Philology. Science and Education. – 2013. – Т. 144. – №. 4. – С. 66-69.
3. Сыдықов Т. І. Жансүгіров және дәстүр жалғастығы. Зерттеулер, портреттер. – Алматы: Арыс, 2011. – 488 б.
4. Кәрім Т. Ілияс Жансүгіровтың «Күйші» поэмасының көркемдік-эстетикалық сипаты // Гуманитарлық ғылымдар тоғысындағы әдебиеттанудың жаңа парадигмалары. – 2023. – С. 249.
5. Айтбаева К. Б., Тараков А. С. І. Жансүгіров поэмасының ономастикалық кеңістігіндегі «Құлагер» ипшониі және оны аудару ерекшеліктері // Keruen. – 2023. – Т. 78. – №. 1. – С. 77-88.
6. Мамыров А., Курмашева Г. І. Жансүгіров поэзиясының стилдік ерекшелігі Қажым Жұмалиев зерттеулері негізінде // Батыс Қазақстан инновациялық-технологиялық университетінің хабаршысы Учредители: Западно-Казахстанский инновационно-технологический университет. – 2025. – Т. 33. – №. 1. – С. 129-137.

7-СЫНЫП ФИЗИКА ПӘНІНЕН ТЕХНОЛОГИЯЛЫҚ КАРТАЛАР ҚҰРАСТЫРУДЫҢ МАҢЫЗЫ

Кәдірбек С.Б., Нұржанов Т.Т.

*Студенттер, Ө. Жәнібеков атындағы Оңтүстік Қазақстан
педагогикалық университеті, Шымкент қ., Қазақстан Республикасы*

Рахашев Б.Қ.

*Ф.-м.ғ.к., аға оқытушы, Ө. Жәнібеков атындағы Оңтүстік Қазақстан
педагогикалық университеті, Шымкент қ., Қазақстан Республикасы
sunkarkadirbek@gmail.com*

Бұл мақалада 7 сынып физикасын оқыту процесінде технологиялық карталарды құрудың мәні қарастырылады. Физика сабақтарында оқу мақсаттарын, күтілетін нәтижелерді, бағалау критерияларын және оқу ісәрекетінің кезеңдерін нақты анықтау оқушылардың пәнге деген қызығушылығын арттырады, білім сапасын жақсартады.

Кілт сөздер: физика пәні, технологиялық карта, сабақ құрылымы, оқыту тиімділігі, білім сапасы

В данной статье рассматривается значение составления технологических карт в процессе преподавания физики 7 класс. Отмечается, что четкое определение целей обучения, ожидаемых результатов, критериев оценки и этапов учебной деятельности на уроках физики повышает интерес учащихся к предмету, улучшает качество знаний.

Ключевые слова: физика, технологическая карта, структура урока, эффективность обучения, качество знаний

This article discusses the importance of creating flowcharts in the process of teaching physics to 7th grade students. It is noted that clearly defining the learning objectives, expected outcomes, evaluation criteria, and stages of learning activities in physics classes increases students' interest in the subject and improves the quality of their knowledge.

Keywords: physics, technological map, lesson structure, learning effectiveness, knowledge quality

Кіріспе

Қазіргі таңда білім беру жүйесінде жаңартылған мазмұнға көшу жағдайында сабақ құрылымын тиімді ұйымдастыру және оқу үдерісін нәтижеге бағыттау маңызды мәселелердің бірі болып отыр. Осы орайда мұғалімнің кәсіби шеберлігі мен сабақ жоспарлаудың тиімді құралдарының бірі – технологиялық карта. Технологиялық карта – сабақтың мақсаттарын, күтілетін нәтижелерін, бағалау критерийлерін және оқу әрекеттерінің кезеңдерін жүйелі түрде сипаттайтын әдістемелік құжат. 7-сынып физика пәнінде технологиялық карталарды қолдану арқылы оқушылардың ғылыми ойлау қабілетін, тәжірибелік дағдыларын және логикалық талдау жасау қабілеттерін дамытуға болады. Бұл тәсіл оқыту сапасын арттырады, мұғалімнің жұмысын жүйелейді, сабақтың нәтижелілігін арттырады [1]. Зерттеу жұмысының мақсаты: 7-сынып физика пәнін оқытуда технологиялық карталарды құрастырудың маңызын айқындау, олардың оқу сапасына және оқушылардың пәнге деген қызығушылығына әсерін анықтау. Анықталған мақсатқа сәйкес келесідей міндеттерді шешу көзделеді: 1. 7-сынып физика пәніне арналған тиімді технологиялық карталар үлгісі дайындалады; 2. Мұғалімдердің сабақ құрылымын жоспарлау дағдылары жетілдіріледі; 3. Оқушылардың пәнге деген қызығушылығы мен белсенділігі артады; 4. Оқу нәтижелері мен білім сапасы жақсарады; 5. Технологиялық

карта негізінде нәтижеге бағытталған оқыту жүзеге асырылады. Зерттеу нысаны: Жалпы білім беретін мектептердегі 7-сынып физика пәнін оқыту процесі. Негізгі бөлім Қазіргі таңда білім беру жүйесі қарқынды өзгерістерге ұшырап, мұғалімнен сабақ берудің жаңа әдіс-тәсілдерін меңгеруді талап етеді. Соның бірі – технологиялық картаны сабақ жоспарлауда қолдану. Технологиялық карта – бұл сабақтың құрылымын, мақсаттарын, мазмұнын, оқыту әдістері мен бағалау өлшемдерін нақты айқындайтын педагогикалық құжат. Ол дәстүрлі сабақ жоспарына қарағанда анағұрлым жүйелі және нәтижеге бағытталған сипатқа ие. Технологиялық карта – мұғалімнің кәсіби іс-әрекетін оңтайландыруға және оқу үдерісін тиімді ұйымдастыруға мүмкіндік беретін дидактикалық құрал. Ол «оқушы не істейді?», «мұғалім қалай бағыттайды?», «нәтижеде неге қол жеткізіледі?» деген сұрақтарға нақты жауап береді. Бұл құжат сабақтың мақсаттары мен міндеттерін, оқу нәтижелерін, бағалау критерийлерін, әдістер мен тәсілдерді, сондай-ақ оқу қызметінің кезеңдерін егжей-тегжейлі қамтиды. Технологиялық карта құрылымдық тұрғыдан бірнеше негізгі компоненттерден тұрады [2]: 1. Сабақтың тақырыбы мен мақсаты. Мұнда сабақтың тақырыбы, оқыту мақсаттары және күтілетін оқу нәтижелері нақты және өлшенетін түрде жазылады. Мақсаттар Блум таксономиясына сәйкес когнитивтік деңгейлерге бөлінуі мүмкін: білу, түсіну, қолдану, талдау, жинақтау, бағалау. 2. Оқу іс-әрекетінің кезеңдері. Сабақтың әр кезеңі (ұйымдастыру, жаңа материалды меңгеру, бекіту, қорытынды, бағалау, рефлексия) нақты жоспарланады. Әр кезеңде мұғалімнің және оқушының іс-әрекеттері сипатталады. 3. Бағалау критерийлері мен дескрипторлар. Бұл бөлімде әрбір оқу мақсатына сәйкес бағалау критерийлері көрсетіледі. Дескрипторлар оқушылардың жетістігін анықтау мен кері байланыс беруге мүмкіндік береді. 4. Оқыту әдістері мен стратегиялары. Мұнда мұғалім сабақта қолданатын әдістер (топтық жұмыс, жобалық әдіс, тәжірибе, интерактивті жаттығулар, проблемалық оқыту және т.б.) көрсетіледі. 5. Ресурстар мен құрал-жабдықтар. Физика пәні бойынша бұл бөлімде зертханалық құралдар, сандық ресурстар (видео тәжірибелер, симуляциялар, виртуалды зертханалар) және көрнекі материалдар енгізіледі. 7-сынып физикасы – оқушылардың табиғаттағы құбылыстардың физикалық мәнін алғаш рет жүйелі түрде танитын кезеңі. Сондықтан сабақтың тиімділігін қамтамасыз ету үшін технологиялық картаның рөлі зор. Ол оқыту мазмұнын біріздендіріп, мұғалім мен оқушы әрекетін нақтылайды, сабақта уақытты тиімді бөлуге және нәтижеге бағытталуға мүмкіндік береді. Мысалы, «Заттың тығыздығы» тақырыбында құрастырылған технологиялық картада сабақтың мақсаты ретінде «оқушылардың тығыздық ұғымын түсіндіру және оны тәжірибе жүзінде анықтай білу дағдыларын қалыптастыру» көрсетіледі. Бұл мақсатқа жету үшін сабақ кезеңдері:

- тақырыпқа қызығушылық ояту;
- жаңа білімді меңгеру;
- практикалық жұмыс;
- нәтижені бағалау.

Осылайша, технологиялық карта мұғалімнің сабақ құрылымын жүйелі түрде құруына, оқушылардың белсенді қатысуын қамтамасыз етуіне және оқу нәтижелерін нақты өлшеуге мүмкіндік береді. Ол оқу процесінің ашықтығын, тиімділігін және болжамдылығын арттырады. Физика сабақтарында технологиялық картаны қолданудың артықшылықтары Мысал: “Архимед күші” тақырыбы бойынша технологиялық карта элементтері [3]. Кезеңдер Мұғалімнің әрекеті Оқушының әрекеті Әдіс тәсілдер Құралдар Бағалау Ұйымдастыру Сәлемдесіп. Сабақтың мақсатын түсіндіреді. Сабаққа дайындалады. Психологиялық дайындық Тақта Қызығушылық ояту Архимед күші деген қандай күш? Неге кейбір денелер сұйықтыққа батады ал кейбіреуі бастпайды? деген сұрақ қояды. Видео Жауап беріп, өз ойларын білдіреді. Миға шабуыл Видео: https://www.youtube.com/watch?v=RCcF_g5wLjVE Жауап берген оқушыны ескеру сабақ көрсетеді. Жаңа сабақ Архимед күшінің шығу тарихын айтады. Архимед заңын түсіндіреді. Формула жазады: $F_{\text{Архимед}} = \rho_{\text{сұйық}} V g$ Сабақты тыңдайды. Жазып алады. Түсіндіру, модельдеу Видео:

<https://www.youtube.com/watch?v=EbQwx6rHDSk> <https://www.youtube.com/watch?v=bm6jKuRw7jo> https://www.youtube.com/watch?v=p64yFnkTc_U Электронды тәжірибиелік құрал: https://phet.colorado.edu/sims/html/buoyancybasics/latest/buoyancybasics_all.html 1 Қалыптастырушы сұрақтар Тәжірибие лік жұмыс Зертханалық құралдар алып Архимед күші қалай іс жүзінде жұмыс жасайтынын түсіндіреді. Оқушыларға да істеп көруіне мүмкіндік береді. Зертханалық жұмысты бақылап, түсініп үйренеді. Іс жүзінде қолданады. Кестені толтырып, Архимед күшін есептейді Зертханалық жұмыс Су, ыдыс, әр түрлі денелер, динамометр, штативтер Критерий бойынша: - Өлшеудің дәлдігі - Кестенің толтырылуы - Есептің дұрыстығы Бекіту 3 деңгейлі есептер береді. Есептерді шығарады. Жеке жұмыс Карточкалар Бағалау критерийі: ✓ 1 есеп – 1 балл ✓ 2 есеп – 2 балл ✓ 3 есеп – 3 балл Қорытынды Сабақты қорытындылайды, негізгі ұғымдарды сұрайды. «Бүгін не үйрендім?» Рефлексиясын жазады. «БББ кестесі» Стикер Рефлексияны бағалау – смайлик әдісі Үй тапсырмасы Параграф оқу, есеп шығару. Үй жағдайында тәжірибе жасау. Жазып алады. Түсіндіру Мұндай құрылым сабақтың логикасын сақтайды, оқушының теорияны тәжірибемен ұштастыруына мүмкіндік береді. Қорытынды Жасалған зерттеу жұмысының негізінде технологиялық карта сабақтың мақсаттарын нақты айқындайды, мұғалім мен оқушының іс-әрекетін жүйелейді, оқу нәтижесін өлшеуге және сабақтың тиімділігін арттыруға мүмкіндік береді. Оны физика сабақтарында қолдану мұғалімге оқу материалын ғылыми тұрғыда құрылымдауға, ал оқушыларға білімді тәжірибе арқылы меңгеруге жол ашады. 7-сынып деңгейінде оны жүйелі қолдану оқушылардың ғылыми дүниетанымын қалыптастырып, физикалық заңдылықтарды тәжірибеде қолдануға үйретеді.

ӘДЕБИЕТТЕР:

1. Нұрахметов Н., Сейтқазы П. Жаңа педагогикалық технологиялар және оларды сабақта қолдану. – Алматы: Білім, 2020.
2. Оспанова Л. Физика сабақтарында технологиялық карталарды пайдалану жолдары. // Қазақстан мектебі, №4, 2021.
3. Znanio.ru. Технологическая карта урока физики в 7 классе на тему «Закон Архимеда». https://znanio.ru/media/tehnologicheskaya_karta_uroka_fiziki_v_7_klasse_na_temu_zakon_arhimeda-79992-6

МЕКТЕПТЕ КӨРКЕМ ШЫҒАРМАНЫ ОҚЫТУДА МӘНЕРЛЕП ОҚУДЫҢ ТИІМДІ ӘДІСТЕРІ

Кенжеғалиева М.Қ.

Магистрант, І. Жансүгіров атындағы Жетісу университеті,
Талдықорған қ., Қазақстан Республикасы
moldirkenjegalieva@mail.ru

Мақалада мектепте көркем шығармаларды оқыту үдерісінде мәнерлеп оқудың тиімді әдістерін ғылыми-әдістемелік тұрғыда негіздеу мәселесі қарастырылады. Зерттеу жұмысы б-сынып білімгерлері арасында ұйымдастырылып, педагогикалық эксперимент әдісі арқылы жүзеге асырылды. Эксперимент барысында білімгерлер эксперименттік және бақылау топтарына бөлініп, мәнерлеп оқудың арнайы іріктелген әдістерінің оқу үдерісіне ықпалы салыстырмалы түрде талданды.

Зерттеу мазмұны аясында мәнерлеп оқудың интонациялық, когнитивтік және эмоционалдық компоненттерінің білімгерлердің мәтінді қабылдауына әсері кешенді түрде қарастырылды. Нәтижелер білімгерлердің мәтінді терең түсіну деңгейінің, оқу сапасының және эмоционалдық-экспрессивтік дағдыларының айтарлықтай жақсарғанын көрсетті. Сонымен қатар, мәнерлеп оқуға негізделген әдістердің білімгерлердің оқу белсенділігін арттыруға, мәтінмен жұмыс істеу мәдениетін қалыптастыруға және олардың шығармашылық қабілеттерін дамытуға ықпал ететіні анықталды.

Зерттеу қорытындылары мәнерлеп оқудың көркем шығарманы оқытудағы тиімді педагогикалық құрал екенін дәлелдей отырып, оны оқу үдерісіне жүйелі түрде енгізудің қажеттілігін негіздейді.

Кілт сөздер: мәнерлеп оқу, көркем шығарма, оқу әдістемесі, мәтінді түсіну, педагогикалық эксперимент

В статье рассматривается проблема научно-методического обоснования эффективных методов выразительного чтения в процессе изучения художественных произведений в школе. Исследование было организовано среди учащихся 6 класса и проведено с использованием метода педагогического эксперимента. В ходе эксперимента учащиеся были разделены на экспериментальную и контрольную группы, а влияние специально отобранных методов выразительного чтения на учебный процесс было проанализировано в сравнительном аспекте.

В рамках содержания исследования комплексно рассмотрено влияние интонационных, когнитивных и эмоциональных компонентов выразительного чтения на восприятие текста учащимися. Результаты показали значительное улучшение уровня глубокого понимания текста, качества чтения, а также эмоционально-экспрессивных навыков учащихся. Кроме того, было установлено, что методы, основанные на выразительном чтении, способствуют повышению учебной активности учащихся, формированию культуры работы с текстом и развитию их творческих способностей.

Выводы исследования доказывают, что выразительное чтение является эффективным педагогическим средством в обучении художественным произведениям и обосновывают необходимость его систематического внедрения в учебный процесс.

Ключевые слова: выразительное чтение, художественное произведение, методика обучения, понимание текста, педагогический эксперимент.

The article addresses the issue of providing a scientific and methodological justification for effective methods of expressive reading in the process of teaching literary works at school. The study was conducted among 6th-grade students and implemented using the method of a pedagogical experiment. During the experiment, students were divided into experimental and

control groups, and the impact of specially selected expressive reading methods on the learning process was analyzed comparatively.

Within the scope of the research, the influence of intonational, cognitive, and emotional components of expressive reading on students' text comprehension was examined in a comprehensive manner. The results demonstrated a significant improvement in students' deep understanding of the text, reading quality, and emotional-expressive skills. In addition, it was found that methods based on expressive reading contribute to increasing students' learning activity, developing a culture of working with texts, and enhancing their creative abilities.

The conclusions of the study prove that expressive reading is an effective pedagogical tool in teaching literary works and justify the need for its systematic integration into the educational process.

Keywords: expressive reading, literary work, teaching methodology, text comprehension, pedagogical experiment.

Бүгінгі күнде жаңартылған білім мазмұнының аясында білім алушылардың функционалдық, тілдік және коммуникативті құзіреттіліктерін арттыру білім саласының негізгі сапа көрсеткіші болып саналады. Бұл тұрғыдан алғанда мектеп бағдарламасында көркем шығармаларды оқыту процесі мазмұндық ерекшеліктерді қамтып ғана қоймайды, өз алдына мәтінді терең түсіну, кейіпкерлердің эмоцияларын ұғыну және өзіндік талдау әдістерімен толықтырыла түседі. Аталған міндеттерді орындау кезінде мәнерлеп (семантикалық) оқудың ерекшелігі жоғары, себебі ол білім алушылардың мәтінмен тікелей байланысын нығайтып, поэтикалық тілдің ерекшеліктерін ұғынуына сеп болады.

Семантикалық оқу – айтылымды, ырғақты, логикалық және эмоционалдық элементтерді сақтай отырып, көркем мәтіндердің тақырыптық және көркемдік ерекшеліктерін толық көрсетуге бағытталған күрделі социолінгвистикалық қозғалыс [1, 2176]. Ғалымдардың пікірінше, семантикалық оқу сөйлеу мәдениетінің ажырамас бөлігі ғана емес, сонымен қатар мәтінді түсіну деңгейін арттыратын интеллектуалды құрал болып табылады [2, 1706]. Лев Выготский өзінің мәдени-тарихи теориясында сөйлеу мен ойлаудың өзара байланысын сипаттайды және жоғарыда сипатталған оқу процесінде ішкі сөйлеу құралдары дамығанын айтады. Нәтижелер мазмұнды оқу оқушылардың ақыл-ой белсенділігіне тікелей әсер ететінін көрсетеді [3, 176].

Қазақстанда көркем мәтіндерді оқыту мәселесі терең зерттелген. Қазақ әдіскер-ғалымдары Ахмет Байтұрсынов, Мағжан Жұмабаев еңбектерінде сөз өнерін оқытудың негіздері, көркем мәтінді түсінудің маңызы және оқытудағы тілдік сезімді қалыптастыру мәселелері қарастырылған. А. Байтұрсынов «Әдебиет танытқыш» еңбегінде [4, 936] көркем сөздің әсерлілігін жеткізуде дауыс ырғағы, екпін, кідіріс сияқты элементтердің маңызын атап өтсе, М. Жұмабаев «Педагогика» [5, 596] еңбегінде оқушының сезіміне әсер ететін оқу тәсілдерінің тәрбиелік мәніне ерекше көңіл бөледі.

Заманауи зерттеулерде мәнерлеп оқудың тиімді әдістері интерактивті және цифрлық технологиялармен тығыз байланысты. Ойын, кәсіби оқу және сахналау сияқты әдістер, мысалы, оқушылардың шығармашылық белсенділігін жақсартады және мәтінді кеңірек түсінуге мүмкіндік береді [6, 1586]. Сонымен қатар, стандартты оқу дағдыларын қалыптастыру үшін аудио және бейне материалдарды пайдалану білім сапасын арттырудың тиімді әдісі болып көрінеді.

Дегенмен, мектеп тәжірибесінде көркем шығармаларды оқыту барысында мәнерлеп оқу көбіне техникалық дағды деңгейінде қалып, оның толық дидактикалық әлеуеті жүзеге асырылмай отыр. Бұл білімгердің мәтінді үстірт қабылдауына және көркемдік мазмұнын толық түсінбеуіне әкелуі мүмкін. Сондықтан мәнерлеп оқудың ғылыми негізделген тиімді әдістерін жүйелеу және оларды оқу үдерісіне енгізу қажеттілігі туындайды.

Осыған байланысты, зерттеу жұмысының мақсаты – мектепте көркем шығармаларды оқытуда мәнерлеп оқудың тиімді әдістерін ғылыми-әдістемелік тұрғыда негіздеу және олардың білімгердің оқу-танымдық әрекетіне әсерін анықтау.

Зерттеу жұмысы мектеп жағдайында 6-сынып білімгерлері арасында жүргізілді. Зерттеуге жалпы саны 45 білімгер қатысты. Зерттеу нысаны – көркем шығарманы оқыту үдерісі, ал пәні – мәнерлеп оқудың тиімді әдістерінің білімгерлердің мәтінді түсіну және оқу сапасына ықпалы.

Зерттеу педагогикалық эксперимент әдісі негізінде ұйымдастырылды. Экспериментке қатысқан білімгерлер екі топқа бөлінді:

- эксперименттік топ – 23 білімгер;
- бақылау тобы – 22 білімгер.

Топтарға бөлу білімгерлердің бастапқы дайындық деңгейінің шамалас болуын ескере отырып жүзеге асырылды. Бұл зерттеу нәтижелерінің объективтілігін қамтамасыз етуге мүмкіндік берді.

Эксперимент үш кезеңде жүргізілді: бастапқы диагностика, қалыптастырушы кезең және қорытынды бақылау. Бастапқы кезеңде екі топтың да мәнерлеп оқу дағдылары мен мәтінді түсіну деңгейі анықталды. Қалыптастырушы кезеңде тек эксперименттік топта мәнерлеп оқудың тиімді әдістері жүйелі түрде енгізілді, ал бақылау тобында дәстүрлі оқыту тәсілдері қолданылды.

Эксперименттік топта мәнерлеп оқудың тиімділігін арттыру мақсатында бірқатар әдістемелік тәсілдер жүйелі түрде қолданылды: интонациялық модельдеу, рөлдік оқу, мәтінді қайта оқу және интерпретациялау. Интонациялық модельдеу барысында мұғалім тарапынан мәтінді үлгі ретінде дұрыс дауыс ырғағымен, логикалық екпіндер мен паузаларды сақтай отырып оқу ұсынылып, білімгерлер сол үлгіге сүйене отырып өз оқуын жетілдірді. Бұл тәсіл олардың фонетикалық және интонациялық сауаттылығын қалыптастыруға мүмкіндік берді.

Рөлдік оқу әдісі арқылы білімгерлер мәтіндегі кейіпкерлердің рөлін бөлісіп, олардың мінез-құлқын, көңіл күйін және сөйлеу ерекшеліктерін дауыс арқылы жеткізуге тырысты. Бұл тәсіл мәтінді тек мазмұндық тұрғыда емес, тұлғалық-эмоционалдық деңгейде қабылдауға жағдай жасады. Сонымен қатар, мәтінді қайта оқу барысында әртүрлі мақсат қойылды (мысалы, негізгі ойды анықтау, кейіпкер әрекетін бағалау, көркемдік құралдарды табу), бұл білімгерлердің мәтінді терең талдау дағдыларын дамытуға ықпал етті.

Интерпретациялау элементтері білімгерлердің мәтінге жеке көзқарасын қалыптастыруға бағытталды. Олар мәтін мазмұнын өз сөзімен жеткізіп, кейіпкерлер әрекетіне баға беріп, авторлық идеяны түсіндіруге ұмтылды.

Зерттеу нәтижелерін бағалау үшін критерийлік жүйе қолданылды. Бағалау үш негізгі критерий бойынша жүзеге асырылды:

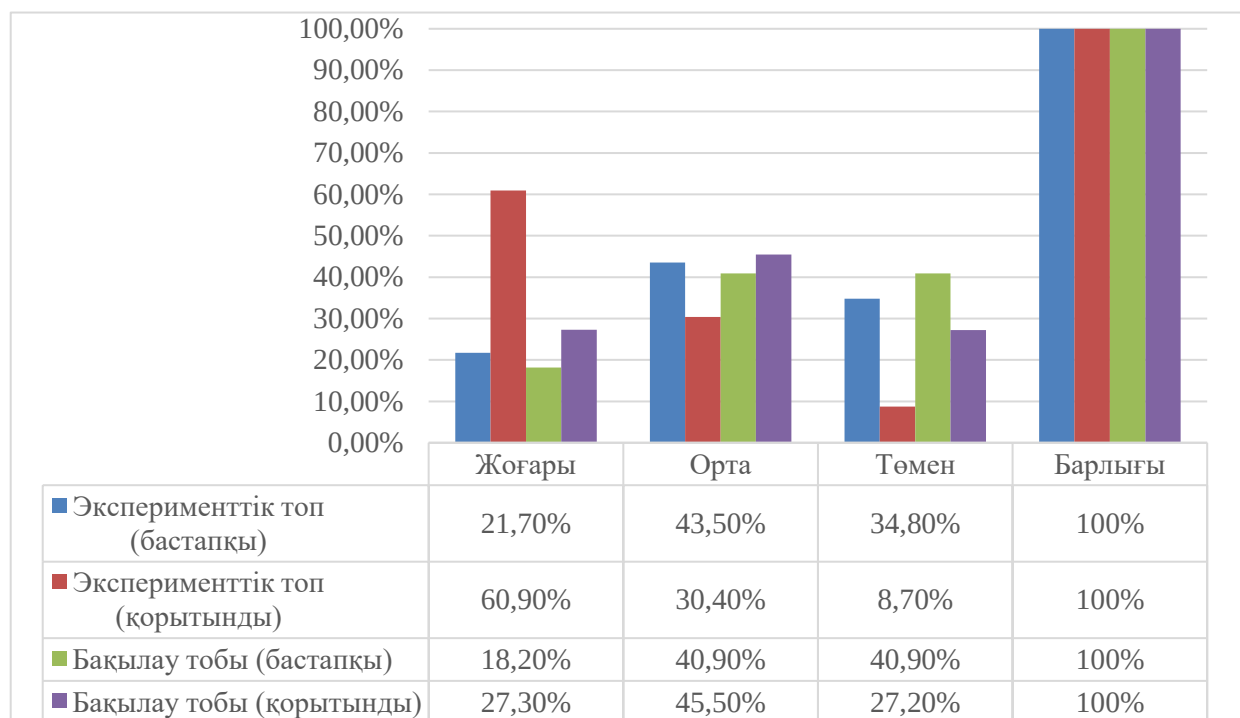
1. Мәнерлеп оқу сапасы (фонетикалық-интонациялық критерий). Көрсеткіштері: дауыс ырғағын сақтау, логикалық екпінді дұрыс қою, паузаларды қолдану, анық артикуляция.

2. Мәтінді түсіну деңгейі (когнитивтік критерий). Көрсеткіштері: мәтіннің негізгі идеясын анықтау, мазмұнын түсіндіру, көркемдік құралдарды тану, сұрақтарға дәлелді жауап беру.

3. Эмоционалдық-экспрессивтік қабылдау (аффективтік критерий). Көрсеткіштері: мәтінді эмоциямен оқу, кейіпкер көңіл күйін жеткізу, авторлық идеяны сезіну, шығармашылық интерпретация.

Эксперимент нәтижелерін өңдеу салыстырмалы талдау негізінде жүргізілді. Эксперименттік және бақылау топтарының бастапқы және қорытынды көрсеткіштері пайыздық тұрғыда салыстырылып, мәнерлеп оқудың тиімді әдістерінің оқу сапасына ықпалы айқындалды.

Сандық деректерді ұсыну барысында білімгерлердің деңгейлік көрсеткіштері (жоғары, орта, төмен) негізге алынып, олардың пайыздық үлесі есептелді (1-сурет). Бұл тәсіл эксперименттік ықпалдың нәтижелілігін объективті түрде бағалауға және оның оқу сапасына әсерін дәлелдеуге мүмкіндік береді.

Сурет 1 – Білімгерлердің мәнерлеп оқу және мәтінді түсіну деңгейінің динамикасы

Зерттеу нәтижелерін тереңірек талдау эксперименттік топта мәнерлеп оқуға негізделген әдістемелік ықпалдың жүйелі және сапалы өзгерістерге алып келгенін көрсетеді. Жоғары деңгей көрсеткішінің 21,7%-дан 60,9%-ға дейін артуы білімгерлердің тек оқу техникасын жетілдіріп қана қоймай, мәтінді саналы түрде қабылдау, интонациялық дәлдікпен жеткізу және авторлық ойды интерпретациялау қабілеттерінің қалыптасқанын дәлелдейді. Сонымен қатар, төмен деңгейдің 34,8%-дан 8,7%-ға дейін төмендеуі әлсіз білімгерлердің де оқу әрекетіне белсенді тартылып, олардың оқу дағдыларында айтарлықтай ілгерілеу болғанын көрсетеді. Бұл құбылыс қолданылған әдістердің дифференциалды ықпал ету мүмкіндігін, яғни әртүрлі дайындық деңгейіндегі білімгерлерге тиімді әсер еткенін айқындайды.

Орта деңгей көрсеткішінің 43,5%-дан 30,4%-ға дейін төмендеуі де кездейсоқ емес, керісінше білімгерлердің бір бөлігінің жоғары деңгейге көтерілуімен түсіндіріледі. Бұл жағдай оқу нәтижелерінің сапалық трансформациясын көрсетеді, яғни білімгерлер тек білім көлемін арттырып қана қоймай, оны қолдану, талдау және эмоциялық тұрғыда жеткізу деңгейіне жеткен. Мәнерлеп оқудың интонациялық модельдеу, рөлдік оқу және қайта оқу сияқты әдістері білімгерлердің мәтінмен «жұмыс істеу» стратегиясын өзгертті: олар мәтінді тек оқып қоймай, оны түсінуге, сезінуге және қайта құруға ұмтылды.

Бақылау тобындағы нәтижелер салыстырмалы түрде тұрақты, бірақ төмен қарқынмен сипатталады. Жоғары деңгей көрсеткішінің 18,2%-дан 27,3%-ға дейін ғана өсуі дәстүрлі оқыту тәсілдерінің белгілі бір нәтижелілікке ие екенін көрсеткенімен, оның әлеуеті шектеулі екенін байқатады. Орта деңгейдің 40,9%-дан 45,5%-ға дейін сақталуы білімгерлердің басым бөлігінің сол деңгейде қалғанын білдіреді, яғни олардың оқу әрекетінде сапалық өзгеріс жеткіліксіз. Төмен деңгейдің 40,9%-дан 27,2%-ға дейін төмендеуі белгілі бір ілгерілеуді көрсеткенімен, бұл өзгеріс эксперименттік топпен салыстырғанда айтарлықтай әлсіз.

Жалпы алғанда, салыстырмалы талдау нәтижелері мәнерлеп оқудың ғылыми негізделген әдістері білімгерлердің оқу сапасын арттыруда, мәтінді терең түсінуінде және эмоционалдық-экспрессивтік дағдыларын дамытуда шешуші рөл атқаратынын дәлелдейді. Эксперименттік топтағы көрсеткіштердің айқын оң динамикасы әдістемелік ықпалдың

тиімділігін ғана емес, сонымен қатар көркем шығарманы оқытуда дәстүрлі тәсілдерден интерактивті, тұлғаға бағытталған әдістерге көшу қажеттілігін негіздейді.

Жүргізілген зерттеу жұмысы көркем шығарманы оқыту үдерісінде мәнерлеп оқудың тек қосымша әдіс емес, білімгердің оқу-танымдық әрекетін белсендіретін жетекші дидактикалық құрал екенін айқындады. Мәнерлеп оқу арқылы білімгер мәтінді тек ақпарат көзі ретінде емес, мағыналық және эмоциялық құрылым ретінде қабылдай бастайды. Бұл өз кезегінде оқу әрекетінің сапалық өзгеруіне, яғни білімгердің мәтінмен жұмыс істеу деңгейінің тереңдеуіне алып келеді.

Сонымен қатар, зерттеу нәтижелері мәнерлеп оқудың әдістемелік тұрғыда дұрыс ұйымдастырылуы білімгерлердің когнитивтік және коммуникативтік қабілеттерінің үйлесімді дамуына ықпал ететінін көрсетті. Әсіресе, интонациялық сауаттылық, логикалық ойлау және мәтінді интерпретациялау дағдыларының қалыптасуы оқу үдерісінің тиімділігін арттырудың маңызды көрсеткіші ретінде анықталды. Бұл мәнерлеп оқуды жүйелі түрде қолданудың оқу мазмұнын меңгерумен қатар, тұлғалық дамуға да әсер ететінін дәлелдейді.

Зерттеу қорытындылары негізінде мектеп тәжірибесінде көркем шығармаларды оқытуда мәнерлеп оқудың ғылыми негізделген әдістерін кеңінен енгізу қажеттілігі анықталды. Бұл бағытта оқыту үдерісін жаңғырту, интерактивті әдістерді қолдану және білімгердің белсенді қатысуына негізделген тәсілдерді жетілдіру өзекті болып табылады. Жалпы алғанда, мәнерлеп оқу білім сапасын арттырудың және білімгердің шығармашылық әлеуетін дамытудың тиімді құралы ретінде қарастырылуы тиіс.

ӘДЕБИЕТТЕР:

1. Fu X. The Application of Functional Equivalence Theory in Novel – A Cases Study of Normal People: A Cases Study of Normal People //Pacific International Journal. – 2024. – Т. 7. – №. 6. – С. 216-221.
2. Eragamreddy N. Reading comprehension and semantic processing //ISRG Journal of Arts Humanities & Social Sciences. – 2025. – Т. 3. – №. 2. – С. 166-178.
3. Akhutina T. V. Модель порождения речи школы ЛС Выготского: основы и верификация //Ученые записки Казанского университета. Серия гуманитарные науки. – 2022. – Т. 164. – №. 1-2. – С. 7-27.
4. Байтұрсынов А.Әдебиет танытқыш: зерттеу мен өлеңдер. – Алматы: Атамұра, 2003. – 208 б.
5. Жұмабаев М. Педагогика. – Нұр-Сұлтан. – 2022. – 160 б.
6. Күребай Б., Майлыбаева Г. Бастауыш сынып оқушыларының зерттеушілік дағдыларын дамыту үшін ойын және интерактивті әдістерді қолдану: эксперименттік зерттеу //Вестник Жетысуского Университета имени И. Жансугурова. – 2025. – №. 2 (115). – С. 154-162.

ТАРИХ ПӘНІН ОҚЫТУДА ЖАСАНДЫ ИНТЕЛЛЕКТІ ҚОЛДАНУ

Қабылхамитова Е.Е.

Білімгер, І. Жансүгіров атындағы Жетісу университеті,

Талдықорған қ., Қазақстан Республикасы

elnaz_kabylkhamitova@mail.ru

Ғылыми жетекші: т.ғ.м, оқытушы-дәріскер **Абиров Д.А.**

І. Жансүгіров атындағы Жетісу университеті, Талдықорған қ., Қазақстан Республикасы

Мақалада тарих пәнін оқытуда жасанды интеллект (ЖИ) технологияларын қолданудың теориялық және әдістемелік негіздері қарастырылады. ЖИ құралдарының оқушылардың танымдық белсенділігі мен тарихи дереккөздермен жұмыс істеу дағдыларын дамытудағы рөлі талданады. Сонымен қатар, тарихи деректерді талдау, хронологиялық модельдеу және виртуалды экскурсиялар ұйымдастыруда ЖИ-дің мүмкіндіктері сипатталады. Авторлар ЖИ-ді қолданудың артықшылықтарымен қатар, оның шектеулері мен педагогикалық жауапкершілік мәселелерін де назарға алады. Мақала заманауи технологияларды тарих сабағына тиімді енгізуді көздейтін педагогтер мен зерттеушілерге арналған.

Кілт сөздер: жасанды интеллект, ChatGPT, Gemini, Gamma App, HeyGen

В данной статье рассматриваются теоретические и методологические аспекты применения технологий искусственного интеллекта (ИИ) в преподавании истории. Авторы анализируют влияние ИИ-инструментов на развитие познавательной активности учащихся и их навыков работы с историческими источниками. Также описываются возможности ИИ в анализе исторических данных, моделировании хронологических событий и организации виртуальных экскурсий. Наряду с преимуществами использования ИИ, внимание уделяется его ограничениям и вопросам педагогической ответственности. Статья предназначена для педагогов и исследователей, стремящихся к эффективной интеграции современных технологий в преподавание истории.

Ключевые слова: искусственный интеллект, ChatGPT, Gemini, Gamma App, HeyGen

This article examines the theoretical and methodological aspects of applying artificial intelligence (AI) technologies in history education. The authors analyze how AI tools contribute to enhancing students' cognitive engagement and their skills in working with historical sources. The article also explores AI's potential in historical data analysis, chronological event modeling, and organizing virtual excursions. Alongside the advantages of AI integration, the authors address its limitations and the issues of pedagogical responsibility. The article is intended for educators and researchers seeking effective ways to integrate modern technologies into history teaching.

Key words: artificial intelligence, ChatGPT, Gemini, Gamma App, HeyGen.

Кіріспе. Цифрлық трансформация жағдайында білім беру жүйесі түбегейлі өзгерістерге ұшырап отыр. Бұл өзгерістер оқыту мазмұны мен әдістерін жаңартуды ғана емес, сонымен қатар оқушылардың білім алу тәсілдерін де қайта қарауды талап етеді. Тарих пәні – тек өткенді баяндау емес, ол сыни ойлау, дерекпен жұмыс істеу, себеп-салдарлық байланыстарды түсіну және тарихи сана қалыптастыру құралы. Осы тұрғыдан алғанда, жасанды интеллект технологиялары тарихты оқытудың жаңа парадигмасын ұсынады. Олар оқушылардың дербес оқу траекториясын құруға, күрделі тарихи процестерді модельдеуге және дереккөздермен интерактивті жұмыс істеуге мүмкіндік береді. ЖИ құралдары оқыту процесін дараландыруға, оқушылардың қызығушылығын арттыруға және оқу материалын визуализациялауға мүмкіндік береді. Мысалы: ChatGPT арқылы оқушылар тарихи тақырып бойынша сұрақтар қойып, нақты жауаптар ала алады. Бұл олардың зерттеу дағдыларын дамытады. Gemini көмегімен тарихи оқиғаларды бейнелеу арқылы оқушылардың елестету қабілеті мен виртуалды қабылдауы артады. Gamma App

арқылы оқушылар өз жобаларын презентация түрінде ұсына алады, бұл олардың шығармашылық және цифрлық сауаттылығын арттырады.

Зерттеу материалдары мен әдістері. Бұл зерттеуде тарихи-салыстырмалы, объективті және контенттік талдау әдістері қолданылды. Ақпарат көздері ретінде кітапханалық қорлар, ғылыми мақалалар, сондай-ақ цифрлық платформалардағы заманауи материалдар пайдаланылды. Зерттеу барысында жасанды интеллекттің білім беру саласындағы қолданысы мен оның тарих пәніндегі әлеуеті жүйелі түрде қарастырылды.

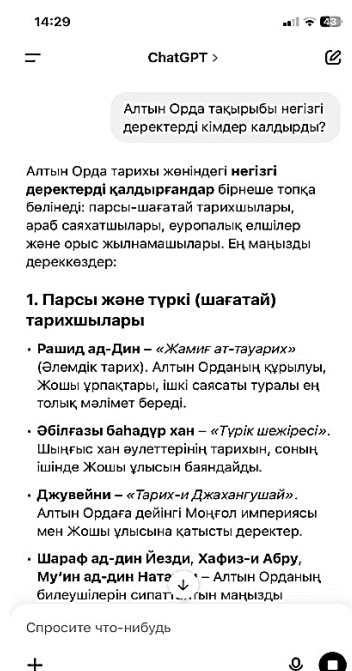
Талдау. ЖИ-дің қалыптасуы 1940-жылдардан басталады. Алан Тьюрингтің «Машина ойлай ала ма?» деген сұрағы мен Тьюринг тесті – осы саланың іргетасы. 1956 жылы Дартмут конференциясында «жасанды интеллект» термині ресми түрде ұсынылды. Кейінгі кезеңдерде ELIZA, SHRDLU, MYCIN сияқты жүйелер пайда болды. 1997 жылы IBM Deep Blue шахмат чемпионын жеңіп, ЖИ-дің әлеуетін көрсетті. Қазіргі кезеңде GPT, BERT, DALL·E, AlphaGo сияқты генеративті модельдер кеңінен қолданылады.

Д.О.Литвиновтың пікірінше «Жасанды интеллект — бұл есептеу құрылғыларының көмегімен зияткерлік мүмкіндіктерді зерттейтін, сондай-ақ зияткерлік машиналар мен зияткерлік компьютерлік бағдарламаларды жасауға бағытталған информатика саласы» .

Бондарев В.Н «ЖИ аясында жүргізілетін зерттеулердің ауқымы өте кең. Ол білімді ұсыну мен логикалық тұжырым жасау сияқты жалпы мәселелерді шешуден бастап, шахмат ойнау, теоремаларды дәлелдеу, өлең шығару сияқты арнайы міндеттерді де қамтиды» деген қорытынды жасайды.

Зерттеу нәтижесі. Жасанды интеллект – адамның ойлау, талдау және шешім қабылдау қабілеттерін модельдейтін есептеу жүйесі. Ол үлкен көлемдегі мәліметтерді өңдеп, сол деректер негізінде үйрену арқылы ерекшеленеді. Қазіргі таңда ЖИ технологиялары сөйлеуді тану, бейне өңдеу, мәтін құрастыру, робототехника секілді түрлі салаларда кеңінен қолданыс табуда. Мұндай жүйелер күрделі тапсырмаларды жоғары дәлдікпен және жылдам орындауға мүмкіндік береді. Болашақта жасанды интеллект адамның күнделікті тіршілігін жеңілдетіп, әртүрлі салалардың қарқынды дамуына ықпал етеді деп күтілуде. Ал, тарих пәнін оқытуда ЖИ қалай қолдана аламыз?

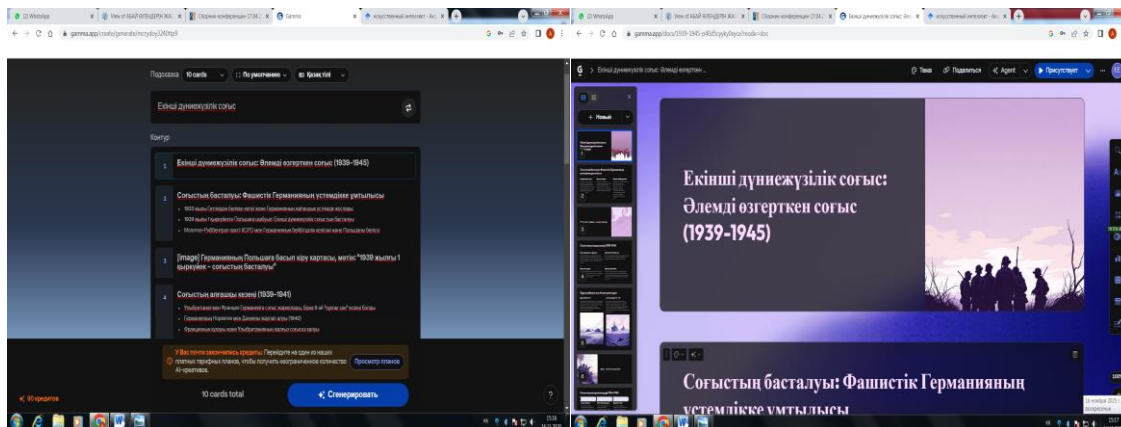
Тарих пәнін оқытуда ЖИ-ді қолдану бірнеше бағытта жүзеге аса алады. Мысалы, ChatGPT тарихи тақырыптар бойынша мазмұндық құрылым қалыптастыруда тиімді құрал ретінде қызмет етеді. Ол зерттеу мәселесін жүйелеп, логикалық жоспар құруға көмектеседі, сондай-ақ қажетті деректерді жинақтап, оларды құрылымдауға мүмкіндік береді. Мысалы, «Алтын Орда тақырыбы бойынша негізгі деректерді кімдер қалдырды?» деген сұраққа жауап алатын болсақ:

Gemini моделі мәтін, бейне, сурет және дыбыстық ақпаратты өңдеуге қабілетті. Бұл жүйе Google экожүйесінің қызметтерімен тиімді жұмыс істейді және тарихи оқиғаларды визуализациялау арқылы оқушылардың қызығушылығын арттыра алады. Ол үшін ең алдымен ChatGPT-ге «Керей мен Жәнібек қазақ хандығын құрды. Керейді ақ киізге көтеріп хан сайлады. Сән салтанатты болуы керек» деп сипаттап, промт жасатамыз, дайын промтты Gemini-ге жазамыз, нәтижесінде төмендегі суретті жасап береді.

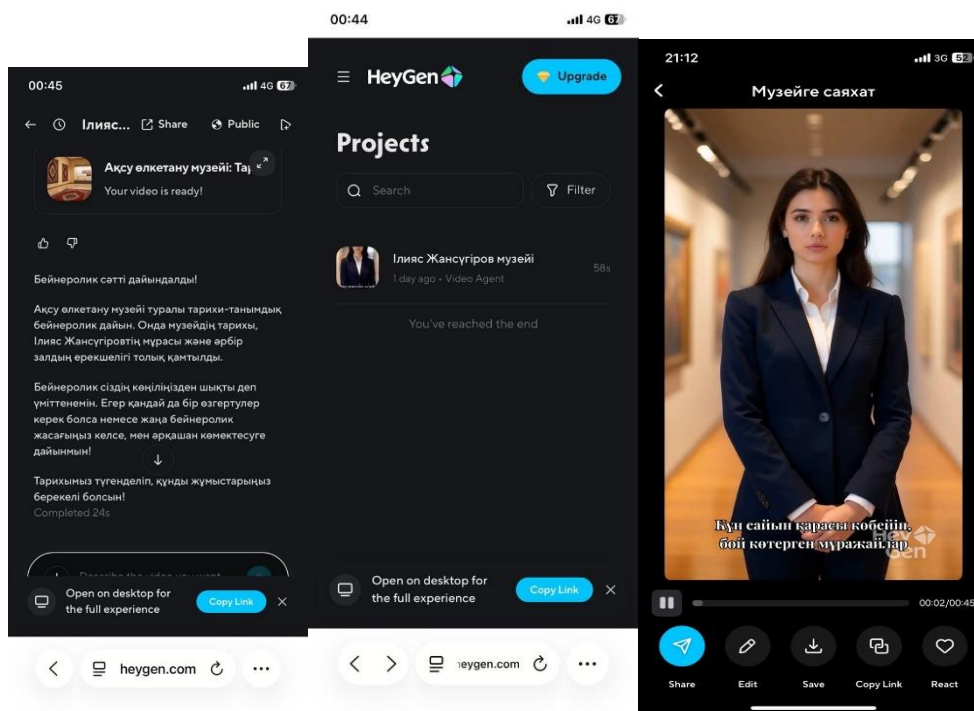

Gamma платформасы — жасанды интеллект негізінде презентациялар, мәтіндік құжаттар және веб-контентті оңай әрі жылдам әзірлеуге мүмкіндік беретін құрал. Бұл қосымша пайдаланушы енгізген тақырыпқа сәйкес автоматты түрде слайдтар құрастырып, мазмұнды құрылымдайды және көрнекі дизайн үлгілерін ұсынады. Сонымен қатар, дайын құжаттарды веб-парақ форматында көрсетуге жағдай жасайды, бұл оны білім беру мен кәсіби ортада тиімді пайдалануға мүмкіндік береді.

Gamma App-қа керек тақырыпты жазған соң, жасанды интеллект тақырыптың мазмұнын шығарады. Тақырыптың мазмұнын қалауымызша өзгертуге болады. Біз «Екінші дүниежүзілік соғыс» тақырыбында презентация жасадық, оны жоғарыда суреттен көруге болады.

HeyGen – жасанды интеллектке негізделген заманауи видео жасау платформасы. Бұл құрал арқылы қолданушы қарапайым мәтінді енгізу арқылы дайын видеоролик жасай алады. Платформа арнайы AI-аватарларды пайдаланып, мәтінді адам сөйлеп тұрғандай етіп дыбыстап, бейне түрінде ұсынады. HeyGen-нің жұмыс істеу принципі өте жеңіл: алдымен қолданушы қажетті мәтінді жазады, кейін виртуалды кейіпкерді (аватарды), дауысты және тілді тандайды. Осыдан кейін жүйе автоматты түрде видеоны құрастырып береді. Нәтижесінде, кәсіби деңгейдегі видео қысқа уақыт ішінде дайын болады. Бұл платформа білім беру саласында, әлеуметтік желілерде контент жасауда, презентациялар мен жарнамалар дайындауда кеңінен қолданылады. Әсіресе, камераға түсірілмей-ақ видео жасау мүмкіндігі қолданушылар үшін үлкен артықшылық болып табылады. HeyGen-нің негізгі артықшылықтарына уақыт үнемдеу, қолданудың қарапайымдылығы және сапалы нәтиже беру жатады. Сонымен қатар, ол бірнеше тілде жұмыс істей алады және табиғи дыбысқа жақын дауыстар ұсынады. Дегенмен, платформаның кейбір функциялары ақылы болуы мүмкін және қазақ тілі толық деңгейде қолдау таппауы ықтимал. Қорытындылай келе, HeyGen – цифрлық контент жасауды жеңілдететін, заманауи талаптарға сай тиімді құралдардың бірі. Мысал келтірер болсақ, HeyGen-ге музейге гид жасап беруін сұрап, керек ақпараттарды жібереміз, бірнеше минуттар ішінде бізге музей ішін таныстыратын гид тің видеосын жасап береді. Оны төмендегі суреттерден көре аламыз

Қорытынды. Жасанды интеллект технологиялары тарих пәнін оқытуда жаңа мүмкіндіктерге жол ашады. Олар оқушылардың танымдық белсенділігін арттырып, тарихи деректермен жұмыс істеу дағдыларын жетілдіруге ықпал етеді. Сонымен қатар, ЖИ мұғалімдерге оқу материалдарын даралап ұсынуға, оқыту үдерісін интерактивті етуге мүмкіндік береді. Алайда, ЖИ-ді қолдану барысында оның шектеулері мен этикалық мәселелерін ескеру қажет. Ақпараттың шынайылығы мен мұғалімнің кәсіби рөлі басты назарда болуы тиіс. Жасанды интеллект – көмекші құрал, ал тарихи ойлау мен дереккөздерді талдау қабілеті білім берудің өзегі болып қала береді.

ӘДЕБИЕТТЕР:

1. Бондарев Владимир Николаевич, Аде Франк Германович «Искусственный интеллект».
2. Жұмабаева А.М. Қазақ тілін оқыту әдістемесі. Оқу құралы. - Қарағанды, «Medet Group».
3. Д.О.Литвинов «Искусственный интеллект».
4. Gubrium, A. C., Fiddian-Green, A., Lowe, S., DiFulvio, G., & Del Toro-Mejías, L. (2016). Measuring down: Evaluating digital storytelling as a process for narrative health promotion. Qualitative Health Research
5. Gubrium, A. C., Fiddian-Green, A., Lowe, S., DiFulvio, G., & Del Toro-Mejías, L. (2016). Measuring down: Evaluating digital storytelling as a process for narrative health promotion. Qualitative Health Research
6. Gubrium, A. C., Fiddian-Green, A., Lowe, S., DiFulvio, G., & Del Toro-Mejías, L. (2016). Measuring down: Evaluating digital storytelling as a process for narrative health promotion. Qualitative Health Research
7. Тулебаева, Маржан Саяновна — «Тарих пәнін оқытуда жасанды интеллектті қолдану мүмкіндіктері» (әдістемелік материал).
8. Kulbayeva, T. A. (2025). Artificial intelligence in history lessons: Pedagogical opportunities and advantages. Eurasian Science Review, 2(Special Issue)
9. Тулебаева, М. С. (2025). Тарих пәнін оқытуда жасанды интеллектті қолдану мүмкіндіктері. Колледж әдістемелік материалы.
10. Raimov, S. (2025). The effectiveness of using artificial intelligence in history lessons. International Journal of Artificial Intelligence,

ӨОЖ 37.091.3:004.738.5:069

PADLET ПЛАТФОРМАСЫ АРҚЫЛЫ МУЗЕЙЛЕР КАРТАСЫН ҚҰРУ: ИНТЕРАКТИВТІ ГИД ПЕН ЖИНАҚТАЛҒАН МӘЛІМЕТТЕР

Қабылхамитова Е.Е.

*Білімгер, І. Жансүгіров атындағы Жетісу университеті,
Талдықорған қ., Қазақстан Республикасы
elnaz_kabylkhamitova@mail.ru*

Ғылыми жетекші: PhD, оқытушы-дәріскер Калиева Б.Т.

І. Жансүгіров атындағы Жетісу университеті, Талдықорған қ., Қазақстан Республикасы

Бұл мақалада Padlet платформасын пайдаланып музейлер картасын құру тәжірибесі қарастырылады. Зерттеу барысында әр музейге қатысты ақпараттарды жинақтау, оларды интерактивті картада көрсету, сондай-ақ қолданушыларға виртуалды гид қызметін ұсыну әдістері талданады. Мақалада платформаның педагогикалық әлеуеті, музейлерді зерттеуде ақпаратты визуализациялаудың тиімділігі және қолданушылардың өзара әрекеттесу мүмкіндіктері көрсетіледі. Бұл тәсіл оқушылар мен музей қонақтарына мәдени және тарихи нысандарды ыңғайлы түрде зерттеуге мүмкіндік береді, сонымен қатар цифрлық білім беру құралдарын енгізудің жаңа жолдарын ашады.

Кілт сөздер: Padlet, HeyGen, гид, жасанды интеллект

В статье рассматривается создание карты музеев с использованием платформы Padlet. Исследование охватывает методы сбора информации о каждом музее, её отображение на интерактивной карте, а также предоставление пользователям функции виртуального гида. В статье подчёркивается педагогический потенциал платформы, эффективность визуализации информации для изучения музеев и возможности взаимодействия пользователей. Такой подход позволяет учащимся и посетителям музеев удобно исследовать культурные и исторические объекты, а также открывает новые пути внедрения цифровых образовательных инструментов.

Ключевые слова: Padlet, HeyGen, гид, искусственный интеллект

This article explores the creation of a museum map using the Padlet platform. The study examines methods for collecting information about each museum, presenting it on an interactive map, and providing users with a virtual guide. The article highlights the platform's educational potential, the effectiveness of visualizing information for museum research, and opportunities for user interaction. This approach allows students and museum visitors to explore cultural and historical sites conveniently, while also opening new avenues for integrating digital educational tools.

Keywords: Padlet, HeyGen, guide, artificial intelligence

Кіріспе

Қазіргі заманда ақпараттық-коммуникациялық технологиялар (АКТ) білім беру процесінің ажырамас бөлігіне айналды. Цифрлық құралдардың қарқынды дамуы оқыту әдістерін жаңартып, білім алушылардың қызығушылығын арттыруға үлкен мүмкіндік беріп отыр. Әсіресе, оқушылар мен музей қонақтарының мәдени және тарихи нысандар туралы білімін тереңдету үшін интерактивті технологияларды қолдану ерекше маңызға ие. Себебі дәстүрлі ақпарат беру тәсілдері кей жағдайда жеткіліксіз болып, заманауи талаптарға сай келмеуі мүмкін. Интерактивті құралдар білім алушыларды белсенді әрекетке тартып, олардың зерттеушілік және шығармашылық қабілеттерін дамытуға ықпал етеді. Осындай құралдардың бірі – Padlet платформасы. Бұл платформа арқылы пайдаланушылар түрлі мәтін, сурет, бейне және сілтемелерді бір ортада жинақтап, оларды визуалды түрде ұсына алады. Padlet оқушыларға өз ойларын еркін жеткізуге, топтық жұмыстар ұйымдастыруға және бірлескен жобалар жасауға мүмкіндік береді. Сонымен қатар, мұғалімдер үшін бұл

құрал сабақтарды қызықты әрі тиімді өткізуге көмектеседі. Музей ісінде де цифрлық технологиялардың рөлі артып келеді. Қазіргі таңда көптеген музейлер келушілердің қызығушылығын арттыру үшін виртуалды және интерактивті шешімдерді енгізуде. Солардың бірі – жасанды интеллектке негізделген виртуалды гидтер, мысалы HeyGen платформасы. Мұндай жүйелер музей экспонаттары туралы ақпаратты тек мәтін немесе аудио арқылы ғана емес, визуалды әрі интерактивті түрде ұсынады. Виртуалды гидтер келушілерге күрделі тарихи мәліметтерді жеңіл әрі түсінікті форматта жеткізіп, олардың назарын ұзақ уақыт ұстап тұруға мүмкіндік береді. HeyGen сияқты технологиялар арқылы музейлерде «тірі» гид әсері қалыптасады. Яғни, виртуалды кейіпкерлер келушілермен «сөйлесіп», сұрақтарға жауап беріп, тарихи оқиғаларды әңгімелеп береді. Бұл әсіресе жастар мен оқушылар үшін өте қызықты әрі есте қаларлық тәжірибе қалыптастырады. Сонымен қатар, мұндай технологиялар тілдік кедергілерді де жоюға көмектеседі, себебі ақпаратты әртүрлі тілде ұсынуға мүмкіндік бар.

Зерттеу материалдары мен әдістері: Аталған зерттеуде Padlet платформасы негізінде музейлер картасын әзірлеу негізгі зерттеу нысаны ретінде қарастырылды. Жұмыс барысында әртүрлі музейлерге қатысты дереккөздер (ресми сайттар, виртуалды экскурсиялар, ғылыми-танымдық мақалалар мен бейнематериалдар) іріктеліп, жүйелі түрде топтастырылды. Сонымен қатар, HeyGen жасанды интеллект платформасының көмегімен виртуалды гид бейнелері жасалып, олар карта мазмұнымен үйлестірілді. Зерттеу барысында талдау, салыстыру, жүйелеу және цифрлық ақпаратты визуалды түрде ұсыну әдістері қолданылды. Padlet платформасында интерактивті карта құру арқылы мәліметтерді құрылымдау және оны пайдаланушыларға қолайлы форматта жеткізу жолдары қарастырылды. Бұған қоса, тәжірибелік әдіс негізінде пайдаланушылардың карта мен виртуалды гидті қолдану тиімділігі бақылау және кері байланыс алу арқылы бағаланды. Аталған әдістер зерттеу мақсатына сай музейлерді цифрлық ортада тиімді таныстырудың оңтайлы тәсілдерін айқындауға мүмкіндік берді.

Талдау. Саяхат — мәдениеттің ең көне құбылыстарының бірі. Кеңістікті еңсеру — тек нақты ландшафттар мен халықтарды түсінуге жақындау ғана емес, сонымен қатар кеңістіктің рухани категориясын ұғынуға ұмтылу. Адамның санасы кеңейіп, жаңа көкжиектер ашылып, түрлі кедергілер (соның ішінде ішкі кедергілер) жеңілген кезде тұлға «кеңістіктік» сипатқа ие болады. Адамдар өздерін жайлы әрі тыныш сезінетін, қайта-қайта оралғысы келетін орынды табу үшін саяхаттайды.

XX ғасырдың соңы мен XXI ғасырдың басында ақпараттық технологиялар қарқынды дамыды. Оларды адам қызметінің барлық саласында кеңінен қолдану нәтижесінде дәстүрлі шындық та, оның виртуалды әлемдегі көрінісі де өзгере бастады. Соның бір мысалы — интернетте пайда болып, жылдам дамып келе жатқан «виртуалды музейлер». Олар — музейлік электронды экспонаттар, сандық фото, аудио және бейнематериалдар, анимациялар және басқа да деректер сақталған мәліметтер базасы.

«Виртуалды музей» ұғымы біздің өмірімізге XX ғасырдың 90-жылдарының ортасынан бастап енді. Веб-сайт музейлерінің әлеуетін алғаш байқағандардың бірі — Microsoft компаниясының басшысы Билл Гейтс. 1989 жылдан бастап ол өнер туындыларының, тарихи жәдігерлердің және құнды қолжазбалардың жоғары сапалы сандық көшірмелеріне құқық сатып ала бастады. Бүгінде бұл бағыт толық жүзеге асуда: виртуалды музейлердің танымалдығы соншалық, оларға арнайы «museum» жоғары деңгейлі домені бөлінген. Мысалы, Канаданың виртуалды музейі 2500-ден астам музейді біріктіреді, ал Еуропалық виртуалды музей Батыс Еуропаның тарихқа дейінгі кезеңін қамтиды.

Алғашқы веб-сайт музейлер 1991 жылы пайда болды. Бастапқыда олар нақты музейлердің сайттары болса, кейін жеке веб-сайт музейлер де пайда бола бастады. Логика қарапайым: егер үй музей бола алса, онда жеке веб-бет те музейге айнала алады. Алғашқы жеке веб-сайт музей 1994 жылы пайда болды.

Музей (латынша museum — «музалар храмы») — табиғи тарих, материалдық және рухани мәдениет ескерткіштерін жинақтау, зерттеу, сақтау және көрсету, сондай-ақ ағартушылық қызметпен айналысатын мекеме. Алғашқы музейлер туралы мәліметтер XV–XVI ғасырларға жатады. Қазіргі музейлердің негізгі төрт қызметі бар: жинау, сақтау, зерттеу және ақпарат тарату.

Виртуалды музей — музейлік материалдарды көрсетуге арналған веб-сайт түрі. Онда өнер туындыларынан бастап тарихи жәдігерлерге, виртуалды коллекциялар мен отбасылық мұраларға дейін түрлі материалдар ұсынылады. Виртуалды музейлер интернет технологияларын пайдалана отырып, экспонаттарды сақтау, қорғау және оларға кең әрі ыңғайлы қолжетімділік берудің тиімді тәсілі болып табылады. Қазіргі интернет кеңістігінде «виртуалды музей» деп аталатын сайттардың екі түрі бар: нақты музейлердің онлайн өкілдіктері және тек виртуалды түрде ғана өмір сүретін музейлер. Нақты да, виртуалды да музейлердің ортақ қасиеті — олар тек көне заттарды сақтайтын орын емес, өткен мен қазіргі уақыт тоғысатын кеңістік. Бұл екі түрде көрінеді: біріншіден, музей экспонаттары қазіргі оқиғалардың материалдарымен толықтырылып отырады; екіншіден, келушілер тарихи кезеңдердің тоғысқан нүктесіне айналады.

Виртуалды музей сырттай қарағанда дәстүрлі музейге ұқсас болғанымен, ол — жаңа шындық. Оның экспозициясы үнемі дамып отырады, ал көрмелер ұзақ уақыт бойы жалғасуы мүмкін. Нақты музейдегі экспонаттар уақыт өте келе бұзылуы мүмкін болса, виртуалды коллекциялар мұндай қауіпке ұшырамайды.

Виртуалды музейдің тағы бір ерекшелігі — көрермен интернет қолданушысы болып табылады. Ол музейді өз компьютері арқылы «аралап», экспонаттармен жеке танысады және өзі қалаған уақытта кіре алады. Мұнда ешқандай кезек, уақыт шектеуі немесе басқа адамдардың кедергісі жоқ. Виртуалды музей тәулік бойы, жылдар бойы тоқтаусыз жұмыс істей алады және әлемнің кез келген нүктесінен қолжетімді. Виртуалды музейдің артықшылығы — ол әр адамға білім мен тәжірибенің жаңа кеңістіктеріне ашық қолжетімділік беретін коммуникациялық орталық болып табылады. Сонымен қатар, нақты музейлердің интернеттегі өкілдіктері де маңызды рөл атқарады, өйткені олар да білім беру мен адамды рухани байытуға қызмет етеді. Дегенмен, жаңа технологияларды қолдану қайшылықсыз емес. Виртуалды бейне нақты заттың орнын баса алмайды. Нақты зат кеңістікте орналасса, оның бейнесі адамның қабылдауында ғана өмір сүреді. Бұл — қабылдаудың екі түрлі мәдениеті.

Қазіргі адам интернет кеңістігіне тереңірек енген сайын ақпаратты қабылдау жылдамдығы мен тереңдігі өзгереді. Ақпарат ағынында «аураның жоғалуы» құбылысы байқалады. Шынында да, көшірме әрқашан түпнұсқадан әлсіз, сондықтан музейге баруды тек сандық бейнелерді қараумен алмастыру мүмкін емес. Осылайша, виртуалды музейлердің басты құндылығы — олар арқылы әлемнің ірі музейлерінің экспозицияларын сандық форматта көруге мүмкіндік бар.

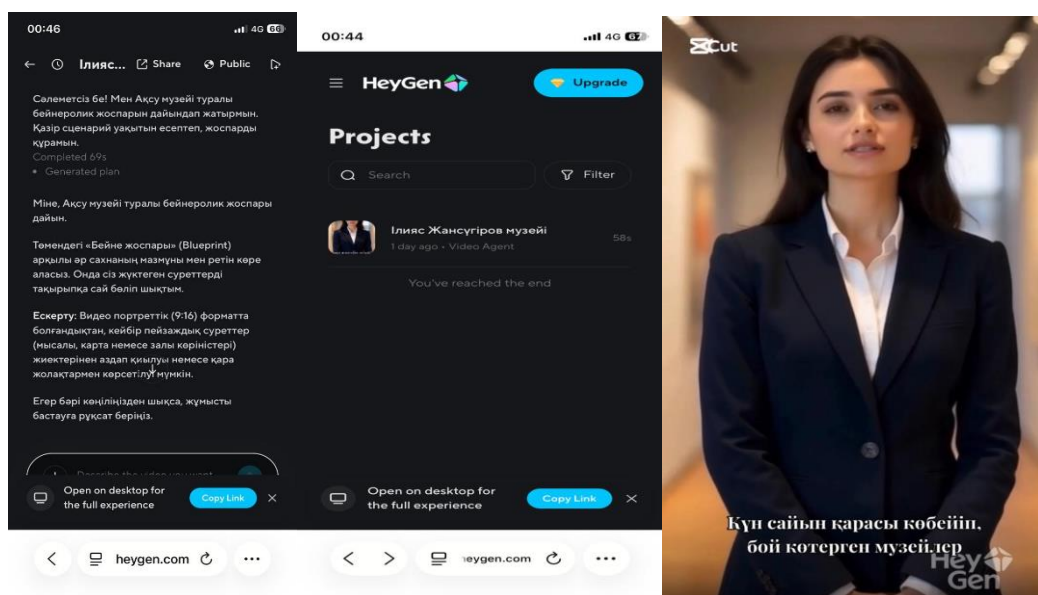
Зерттеу нәтижесі. Қазіргі цифрлық білім беру кеңістігінде виртуалды музейлерді тек көрумен шектелмей, оларды интерактивті форматта ұсыну өзекті болып отыр. Осы тұрғыда Padlet платформасы негізінде құрылған музейлер картасына виртуалды гид қосу — қолданушылардың қызығушылығын арттырудың тиімді тәсілі болып табылады.

Виртуалды гид ретінде жасанды интеллектке негізделген HeyGen жасанды интеллекті пайдаланылды. Бұл құрал мәтіндік ақпаратты бейне форматқа айналдырып, музей экспонаттары туралы мәліметті дыбыспен және визуалды түрде жеткізуге мүмкіндік береді. Әр музей нүктесіне қысқаша сипаттама жазылып, сол мәтін негізінде виртуалды гид бейнесі жасалды. Дайын бейнематериалдар Padlet картасындағы тиісті бөлімдерге енгізілді.

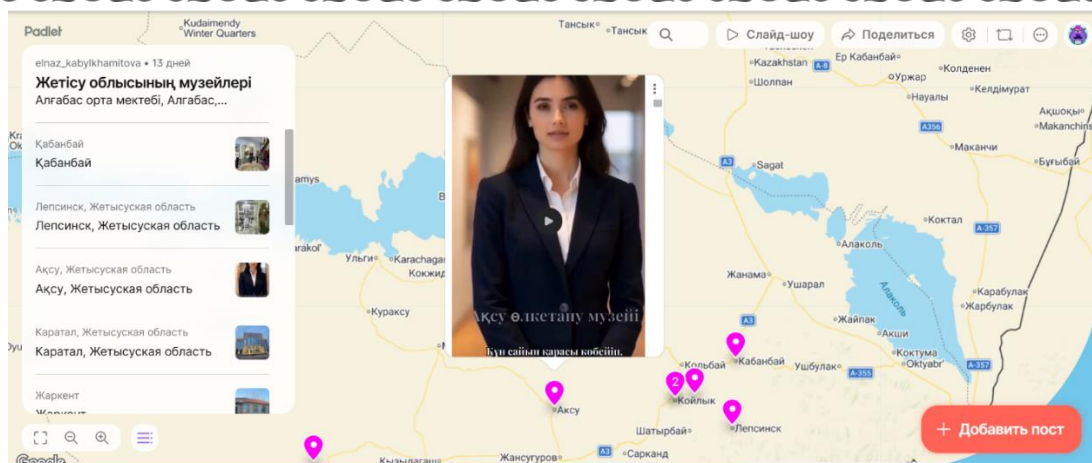
Padlet платформасында гид қосу үшін әрбір музейге жеке пост ашылып, оған мәтіндік сипаттама, суреттер және бейне сілтемелер орналастырылады. Осы арқылы қолданушы картадағы музейді таңдап, тек ақпарат оқып қана қоймай, виртуалды гидтің түсіндіруін тыңдай алады. Бұл тәсіл дәстүрлі ақпарат беруден гөрі тиімді әрі есте сақтауға

жеңіл болып табылады. Сонымен қатар, виртуалды гид қолданушыларға бағыт-бағдар беріп, музейді «экскурсия» форматында таныстыруға мүмкіндік береді. Бұл әсіресе оқушылар үшін тарихи материалды қызықты әрі қолжетімді түрде меңгеруге жағдай жасайды. Осылайша, Padlet платформасы мен HeyGen жасанды интеллектін біріктіре отырып, виртуалды музейлер картасын тек ақпараттық ресурс емес, толыққанды интерактивті білім беру құралына айналдыруға болады.

Практикалық зерттеу барысында Padlet платформасы негізінде Жетісу облысының музейлеріне виртуалды гидтер әзірленді. Зерттеуші ұсынған деректер мен ақпараттар негізінде арнайы дайындалған промпттар қолданылып, классикалық үлгіде киінген виртуалды гидтер музей экспонаттарын таныстыру қызметін жүзеге асырды. Виртуалды гид әрбір музей нүктесіне орналастырылып, экспонаттар туралы мәтіндік сипаттамаларды визуалды және дыбыстық форматта ұсынды. Осы тәсіл арқылы пайдаланушылар тек ақпаратпен танысып қана қоймай, интерактивті түрде музейді «аралап», экскурсияға қатысқандай әсер алды. Мұндай әдіс тарихи және мәдени материалды меңгерудің тиімділігін арттырып, оқушылар мен музей қонақтарының қызығушылығын оятуға мүмкіндік берді. Сонымен қатар, Padlet пен HeyGen платформаларын біріктіру виртуалды музейлер картасын ақпараттық ресурс қана емес, толыққанды интерактивті білім беру құралына айналдыра отырып, цифрлық технологияларды музей ісіне енгізудің практикалық үлгісін көрсетті.

Зерттеу нәтижесінде музейлерге қатысты барлық ақпарат Padlet платформасына енгізілді. Әр музейге жеке пост құрылып, онда мәтіндік сипаттамалар, фотосуреттер және HeyGen арқылы дайындалған виртуалды гид бейнелері орналастырылды. Пайдаланушылар картадағы кез келген музейді таңдай отырып, тиісті ақпаратпен таныса алады, сондай-ақ виртуалды гидтің түсіндіруін тыңдай алады. Padlet платформасының интерактивті мүмкіндіктері – материалдарды категориялар бойынша бөлу, сілтемелер мен мультимедиа файлдарын біріктіру, пікір жазу және кері байланыс беру – зерттеушіге музейлер картасын құрылымдауға және қолданушыларға ыңғайлы форматта ұсынуға мүмкіндік берді. Осылайша, Padlet виртуалды музейлер картасын тек ақпараттық ресурс қана емес, толыққанды интерактивті білім беру құралы ретінде көрсетуге мүмкіндік берді. Зерттеу нәтижесін төмендегі суреттен көре аламыз

Қорытынды

Зерттеу барысында Padlet платформасы мен HeyGen жасанды интеллектін пайдаланып Жетісу облысының музейлеріне виртуалды гидтер жасау тәжірибесі қарастырылды. Практикалық жұмыс нәтижесінде әр музейге қатысты ақпарат жинақталып, интерактивті картаға енгізілді, классикалық үлгіде киінген виртуалды гидтер экспонаттарды визуалды және дыбыстық түрде таныстырды. Padlet платформасының мүмкіндіктері – ақпаратты құрылымдау, мультимедиа файлдарын біріктіру, интерактивті кері байланыс ұйымдастыру – музейлерді тиімді әрі ыңғайлы таныстыруға мүмкіндік берді.

Виртуалды гидтің енгізілуі оқушылар мен музей қонақтарына тарихи және мәдени материалды қызықты әрі қолжетімді форматта меңгеруге жағдай жасады. Зерттеу көрсеткендей, Padlet пен HeyGen платформаларын біріктіру виртуалды музей картасын тек ақпараттық ресурс қана емес, толыққанды білім беру құралына айналдырады. Сонымен қатар, бұл тәсіл музей саласында цифрлық технологияларды қолданудың практикалық үлгісін ұсынып, мәдени мұраны таныстыруда инновациялық әдістерді дамытуға жол ашады.

ӘДЕБИЕТТЕР:

1. Хуторской А. В. Дидактика. Учебник для вузов. Стандарт третьего поколения. СПб: Питер, 2017.
2. Васильченко Л.С. Формирование медиакомпетентности специалиста дошкольного образования в идеях музейной педагогики // Вестник Бурятского государственного университета. – 2012. – № 1. – С. 188–192.
3. Гиренок Ф.И. Клиповое мышление // Литературная газета. – 2014. – № 49.
4. Давыдова В. Локализация в пространстве и во взгляде — разные культуры восприятия: философы за и против виртуальных музеев // Т&Р. – 2015. – URL: <http://theoryandpractice.ru/posts/10434-virtual-art>
5. Могилевская Т. Искусство в Интернете: динамика в России // Взгляд с Востока. – М.: MediaArtLab, 2000. – С. 214–217.
6. Несговорова Г.П. Обзор виртуальных музеев в сети Интернет // Методы и инструменты конструирования и оптимизации программ. – Новосибирск: ИСИ им. А.П. Ершова СО РАН, 2005. – 274 с.
7. Ноль Л.Я. Информационные технологии в деятельности музея: учебное пособие. М.: Прогресс, 2007.
8. Ожегов С.И., Шведова Н.Ю. Толковый словарь русского языка: 1 140 458 слов и фразеологических выражений / РАН, Институт русского языка им. В.В. Виноградова. – 4-е изд., доп. – М.: Азбуковник.

ӨОЖ: 821.512.122–3.09

ТІЛ БІЛІМІ ЖӘНЕ ҰЛТТЫҚ ҚҰНДЫЛЫҚТАР ПАРАДИГМАСЫ

Қайыржанов Н.

Білімгер, І. Жансүгіров атындағы Жетісу университеті,

Талдықорған қ., Қазақстан Республикасы

kaiyrzhanovnurdaulet9@gmail.com

Ғылыми жетекші: п.ғ.м., оқытушы-дәріскер **Есимбекова Д.Б.**

І. Жансүгіров атындағы Жетісу университеті, Талдықорған қ., Қазақстан Республикасы

Мақалада қазақ халқының этнографиялық лексикасы М.Жылқыбаеваның «Жамбылдың жұмбақ әлемі» еңбегі негізінде талданып, олардың мазмұндық әрі танымдық сипаты айқындалды. Зерттеу барысында этнографизмдер наным-сенім, салт-дәстүр, төрт түлік мал, ру-тайпа және ұлттық киімдерге қатысты бірнеше тақырыптық топтарға жіктелді. Әсіресе, Жамбыл Жабаевтың өмірі мен шығармашылығына қатысты деректер арқылы халықтың дүниетанымы, рухани құндылықтары және тарихи жады көрініс табатыны анықталды. Автор ақынның бұрын көп айтыла бермеген қырларын замандастарының естеліктері негізінде саралап, өмір жолы мен қоршаған ортасының тылсым құбылыстармен байланысын көрсетеді. Сонымен қатар, зерттеу нәтижесінде этнографизмдердің тек тілдік бірлік емес, ұлттық мәдениеттің, дүниетанымның және тарихи тәжірибенің маңызды көрсеткіші екені дәлелденді.

Кілт сөздер: этнографизмдер, қазақ халқы, наным-сенім мен әдет-ғұрып, дәстүрлер, ұлттық мәдениет, ру-тайпалық ерекшеліктер, тарихи жады.

В статье анализируется этнографическая лексика казахского народа на основе труда М. Жылкыбаевой «Таинственный мир Жамбыла», выявляются их смысловые и познавательные особенности. В ходе исследования этнографизмы были классифицированы по нескольким тематическим группам: верования и обряды, традиции, родо-племенные термины и национальная одежда. Особое внимание уделено сведениям о жизни и творчестве Жамбыла, что позволило выявить мировоззрение, духовные ценности и историческую память народа. В труде автора ранее малоизвестные аспекты жизни поэта изучаются через воспоминания его современников, показывается связь жизненного пути и окружения Жамбыла с мистическими явлениями. Результаты исследования подтверждают, что этнографизмы являются не только языковыми единицами, но и важными индикаторами национальной культуры, мировоззрения и исторического опыта.

Ключевые слова: этнографизмы, казахский народ, верования и обряды, традиции, национальная культура, родо-племенные особенности, историческая память.

This article analyzes the ethnographic vocabulary of the Kazakh people, drawing on M.Zhylykbayeva's work "The Mysterious World of Zhambyl," and identifies its semantic and cognitive characteristics. During the study, ethnographisms were classified into several thematic groups: beliefs and rituals, traditions, tribal terms, and national clothing. Attention is paid to information about Zhambyl's life and work, revealing the worldview, spiritual values, and historical memory of the people. In this work, previously little-known aspects of the poet's life are explored through the memoirs of his contemporaries, demonstrating the connection between Zhambyl's life and environment and mystical phenomena. The results of the study confirm that ethnographisms are not only linguistic units but also important indicators of national culture, worldview, and historical experience.

Key words: ethnographisms, kazakh people, beliefs and rituals, traditions, national culture, tribal characteristics, historical memory.

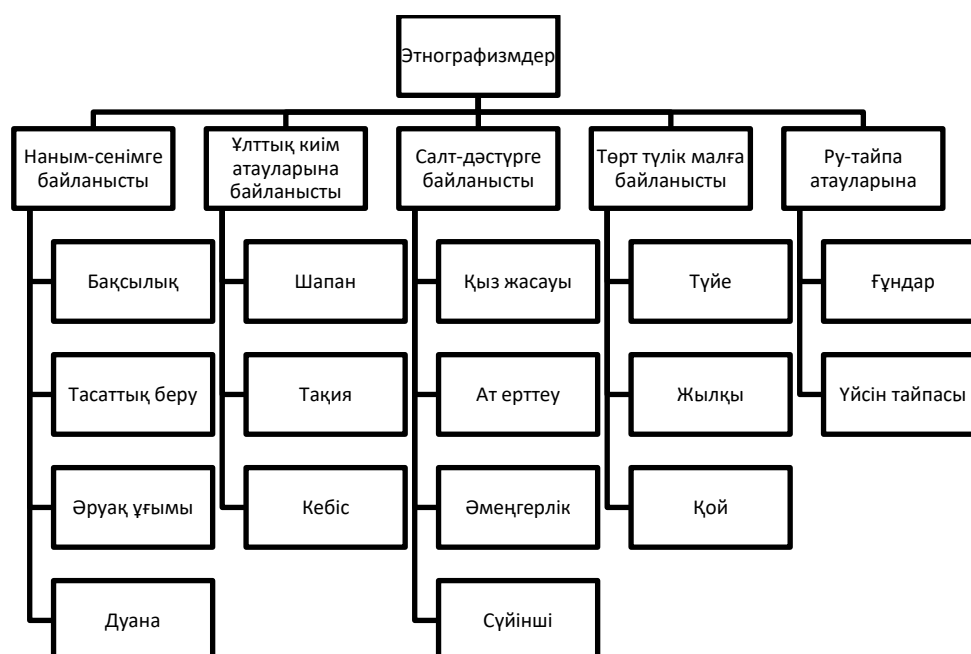
Ерте дәуірден бері қалыптасқан ұлттық болмысымыздағы заттар мен құбылыстардың барлығы этнографиялық мұра ретінде ұрпақтан ұрпаққа жеткен. Этнография – бұл біздің тарихи өткенімізді зерттейтін ғылым саласы. Бұл терминнің грек

тіліндегі мәні «халық туралы жазу» дегенді білдіреді. Әрбір ұлттың өзіндік ерекшеліктері мен этнографиялық элементтері болады. Тіл білімінде этнографиялық заттар мен құбылыстардың атаулары этнографизм деп аталады. Демек, этнографизмдерді зерттейтін ғылым этнолингвистика деп аталады.

Ә.Қайдаров «Этнолингвистика» атты еңбегінде: «Этнографизмдер дегеніміз – өткен тұрмысымызда болған, көбі әлі де қолданылып келе жатқан тұрмыстық бұйымдардың, белгілі бір кәсіпке, шаруашылыққа, салт-дәстүрге, әдет-ғұрыпқа, наным-сенімге, баспанаға, киім-кешекке, ішер асқа, туыстық қатынасқа, ел билеу ерекшелігіне, заң тәртібіне, әдеттік правоға байланысты қолданылатын, халқымыздың тұрмыстық және тілдік өзіндік ерекшелігін көрсететін арнаулы атаулар мен сөз тіркестері», - деп көрсетеді.

Белгілі әдебиеттанушы ғалым А.Сейдімбектің пікірі бойынша: «Белгілі бір халықтың екінші бір халықтан тілі мен сенімі, мекен-тұрағы ғана бөлек емес, сонымен бірге мінез-бітімі салт-дәстүрі де өз ерекшеліктерімен дараланады. Ондай ерекшелікті елемей тұрып этнос туралы белгілі бір тұжырым жасау мүмкін емес. Осылайша этникалық ерекшелікке ден қоятын этнография ғылымы дүниеге келген». Е.Жанпейісов М.Әуезовтің «Абай жолы» романындағы этнолингвистикалық бірліктерді жинақтап, жүйелеп, мағыналық және құрылымдық талдау жасаған. Кейініректе жазған «Қазақ ескіліктері» (Алматы, 2018) атты этнолингвистикалық монографиясы – күрделілігімен, болжамдарының тереңдігімен, материалдарының молдығымен, тек тарихи-салыстырмалы емес, тарихи-салғастырмалы тәсілді кең қолдануымен, ғылыми аппаратының жан-жақтылығымен ерешеленетін зерттеу. Мәдени лексика туралы мәліметтер Ж.Манкееваның «Қазақ тіліндегі этномәдени атаулардың танымдық негіздері» зерттеуінде жан-жақты талданады. Қазақ поэзиясының көрнекті өкілі Жамбыл Жабаевтың болмыс-бітімін тыңға түрен салғандай кванттық физика тұрғысында зерттеген М. Жылқыбаеваның «Жамбылдың жұмбақ әлемі» атты еңбегінің тарихи мәні зор. Әсіресе ұлттық діл мен мәдениеттің айқын көрінісі болып табылатын этнографизмдердің сипатын ашуды мақсат тұттық. Еңбектегі этнографизмде келесідей топтарға бөлінді:

- 1) Наным-сенімге байланысты этнографизмдер
- 2) Салт-дәстүрге байланысты этнографизмдер
- 3) Ру-тайпа атауларына байланысты этнографизмдер
- 4) Төрт түлік малға қатысты этнографизмдер
- 5) Ұлттық киім атауларына байланысты этнографизмдер

Наным сенімге байланысты этнографизмдер

Бақсылық – сөзінің шығу тегі ерте заманда шамандық дінге сүйенген кезде туған деген болжам бар. М.Жылқыбаева еңбегінде қазақ арасында мықты бақсылардың болғанын айтады. Ел басына күн туған жаугершілік замандарда Жарылғап, Түктібай, Өмірзақ деген бақсылардың есімдері кездеседі. «Соғыс майданы басталғанда бақсы-жыраулардың күн жайлатып, ашық аспанда найзағай ойнатып, жай түсіріп, қар жаударып, алай-дүлей соққан боранмен тұншықтырып, қарсыластың береке-құтын қашырған ерлік істері халық прозасынан көпшілікке жақсы таныс. Бұндай ерліктер туралы қытай, араб, иран, әдебиетінде айтылатын ғажайып әңгімелер көп» деп жазады. Ә.Марғұлан: «Арабтар Орта Азияны жаулап алуға келгенде оғыздардың атақты бақсылары майданға шығып, жада (жай) тасымен араб әскеріне қарсы «күн жайлатып», боран соқтырып, қар жаудырып, олардың үрейін ұшырады...» (Жылқыбаева, 2024: 57-б) – деп жазады, бақсының қандай алып күшке ие болғандығын осы мысалдан көрсек болады. Шынымен де қуатты биоэнергетика күшіне ие болған бақсылар өз халқын жаудан қорғағаны белгілі. Бақсылық–қуатты Жаратқанның өзі оның ауыр азабына төзіп, ұстап тұра алатын таза жүректі адамға ғана берген қасиет. Бұл қарапайым адамдарға берілетін қасиет емес, тек таңдаулы адамдар ғана бақсылық қуатқа ие бола алады. Сонымен қатар, сол дәуірдегі адамдардың түсінігінше, оның әрі сиқыры бар, әрі аруағы бар, олар тым қуатты, олардың қолынан келемейтіні жоқ деп түсінген. Тағы да зерттеулерді қарастыра келе, кейбір зерттеушілер сол дәуірдегі адамдардың сана-сеземінің төмен болғандығын көрсетеді. «Ой-өрісі, сана-сезімі төменгі дәрежеде тұрған адамдар, мұндай ұғымдарға нанатын болған. Бақсылардың аруағы бар, жыны бар, солар арқылы өздерінің иелерімен сөйлеседі, көмек-жәрдем алады деп сенген. Қараңғы халықтың бақсылар турасындағы түсініктерін ертеде үстемдік еткен тап көпшілікті өзіне бағындыру үшін пайдаланған, бақсылар айтатын әртүрлі сенім-нанымдарды қалың жұртты уысынан шығармай ұстаудың әдісі еткен» (Ғабдуллин, 2013: 89-бет) Жоғарыда айтылғандарды ескере келе, ғылымда қарама-қарсы пікірлер кездеседі. Бұл ғалымдардың таным-түсінігіне, зерттеулеріне байланысты жүзеге асады.

Ғалыми пікірдерді ескеріп, салыстыру схемасы арқылы көрсетуді жөн көрдік. Ғылымда зерттеулердің бір-бірімен сәйкеспей жататын тұстары болып тұрады. Бұны қарама-қарсылық ұғым ретінде қарастырамыз: а) бақсылық – құдайдың берген бір тылсым күші, тек таңдаулы адамдар ғана бақсы бола алады, олар тылсым күшке ие; б) бақсылық ешқандай да Құдай берген қуат емес, ол тек қараңғы халықты өзіне бағындырып ұстаудың әдісі ретінде қолданылған. Бақсылық жайында айтылған пікірлерді саралай келе, олардың шынымен де сол дәуірде үстем болғанын көреміз, олардың тылсым күштеріне сенуші адамдардың аз болмағаны да шындық, ертедегі бақсылар биоэнергиялық күшті музыка, поэзия, ән мен күй арқылы халыққа жеткізіп отырған, осы негізде қазақтың ауыз әдебиетінде «бақсы сарыны» деп аталатын өлең-күйлерді шығарған. Бұл шығармаларды олар дімкәс адамды немесе ауру малды емдегенде орындайтын болған. Бақсы сарыны арқылы олар өздерің басқаларға рухты, киелі, аруақты етіп көрсетіп, жындарын шақырған. Оны М. Ғабдуллиннің еңбегінен көре аламыз.

*Кереге бойлы кер жылан,
Керілмей-ақ, кел жылан.
Үй айнала сұр жылан,
Сумаңдамай жүр жылан.
Алты жылан ат етіп,
Екі жылан қамшы етіп,
Алты құлаш, ақ жылан,
Белдемеден соқ, жылан... - дейді.*

Осындағы жыландардың бәрін бақсылар өздерінің «жыны», «киелі аруағы» деп көрсетпек болады (Ғабдуллин, 2013: 90-бет). Бақсылардың адам емдегенде айтатын өлеңдері бірсарынды, олар өздерін жыланға, тіпті арыстанға теңеу арқылы басқаларды өздеріне сендіріп отырған.

Тасаттық беру – кей аймақтарда ұзақ мерзімге дейін жауын жаумай, ауа райын құрғақшылық меңдегенде, тасаттық жасап, ел ішінде Құдайдан жаңбыр тілейді. Бұл ұғымды М.Жылқыбаеваның еңбегінде этнографизм ретінде басшылыққа ала отырып, зерттеу жұмысына қостық. Себебі бұл қазақ халқының танымында ерекше орын алады деп айта аламыз. Бір қызығы сол, оның нәтижелі болатынына сенгіміз келмесе де, айлап бір тамшы тамбаған жерге тасаттықтан соң азды-көпті болса да жаңбыр жауады.

Әруақ ұғымы – адамның жаны немесе адам жанының өлгеннен соң тіршілік ету формасы. Бұл ұғым қазақ танымы үшін ерекше ұғым болып табылады. Қазақ халқы ежелден бері әруаққа қатты сенген. Белгілі жазушы М.Мағауин Әруақ жоқ болса, қазақ та жоқ – дейді. Сонымен қатар халқымызда «Өлі разы болмай, тірі байымайды», «Әруақ атсын» немесе «Әруақ қолдасын» деген тіркестерін жиі кездестірсек, батырларымыздың «Әруақ» деп жауға шапқаны тарихи шындық болып табылады. Ғылыми фактілерге жүгіне келе, америкалық атақты өнертапқыш Эдисон өмірінің соңғы кезеңінде әруақтармен сөйлестіретін «скриптік машина» жасауға кіріскені белгілі. Ал Фридрих Юргенсон 1959 жылы Стокгольм маңындағы орманда құстар дыбысын жазып жүріп, мүлгіген тыныштық сәтінде мигнитофон таспасына тіркеліп қалған о дүниелік анасының дауысын естіген күннен бастап әруақтар үнін жазуға жүйелі түрде кіріскен. Ол 1964 жылдан бастап Мюнхендегі Макс Планк атындағы институтта, одан кейін Батыс Берлиндегі Орталық телеграф лабораториясындағы үздіксіз жұмыстар жүргізу арқылы өзге дүние тұрғындарының дауыстарын тіркеп алып, қайта естуге болатынын байқаған (Жылқыбаева, 2024: 44-б). Осы тұрғыда біз өмір сүріп жатқан жаңа заманда, техника дамыған кезеңде, түрлі эксперименттер және ғылыми зерттеулер арқылы көз жеткізуге тырысамыз.

Дуана – жаратылыстың үнін естейтін, пендешілікті ұмытқан адамдар. Олар ел кезіп, халық аралап жүргендіктен, ертеде кей адамдар «миы істемейді» – деп күле қараған. Көріпкелдік қасиетімен ерекшеленген, және де қуатты болған. Ғалым М.Жылқыбаеваның пікірінше, олар алдағы күнді көре алады: «Екей елінің Сәдібек руынан шыққан Қарсыбай дуана қыстың күні ақ қарды жалаңаяқ кешіп жүріп, ел кезеді екен. Бірде ел жиылған думанның үстіне шығып: «Халқым-ай, алдымен сары орыс билейді сендерді. Одан соң қара орыс келеді. Қара орыс билегенде қу ағаштан сығып су шығарғандай күйге түсесіндер. Одан соң ағылшын, ал одан арғысы көрінбей тұр...» (Жылқыбаева, 2024: 170-б). Осындайларды көріп, естімегенді естейтін болғандықтан, халық оларды құрметтеген.

2) Салт-дәстүрге байланысты этнографизмдер

Қыз жасауы – Ұзатылған қызға берілетін дүние-мүлік жасау деп аталады. Қазақ халқы бұл салтқа ерекше көңіл бөліп, «жасауды алты жастан жинасаң асады, жеті жастан жинасаң жетеді» – деген. Оның ішіне күнделікті тұрмысқа қажетті киім-кешек, тұрмыстық заттар, үй жиһаздары, жақсы бұйым, сәукеле, кілем, текемет, ыдыс-аяқ, төсек-орын, киім-кешек, әсем әшекейлер кірген. «Бағытымыз кілемнің әдемілігімен дүниені тамсандырған Қашғар қаласы. Содан ұзатылғалы тұрған қыздың жасауына кілем алмақпыз» (Жылқыбаева, 2024: 23-б). Жасауды қыздың еншісі десе де болады.

Ат ерттеу – жылқыға ер-тоқым салып, жабдықтау, мінуге дайындау. Әдетте жайдақ атқа мінуге қолайсыз болғандықтан, оны ерттеп мінеді. Жайлы ер-тоқым салынған атқа мінген ер жігіт ат үстінде ұзақ уақыт еркін отыра алады. «Ат ерттеп жатқанымызда түлкінің жауаңындай сол үйдің бір бойжеткені сиыр сауып отырған» (Жылқыбаева, 2024: 25-б).

Әмеңгерлік – қазақ жетімін жылатпаған, жесірін қаңғыртпаған текті халық. Бұл ұғымды қазақ танымына тән этнографизм ретінде қарастырдық. Бұл салт-дәстүр қазақ қоғамында ерте кездері болған. Бұл дәстүр бойынша күйеуі қайтыс болған әйелді күйеуінің інілерінің біріне немесе қайын ағасына қосқан. Егер әйел бөтен біреуге кетіп қалса, ол күйеуінен қалған мал-мүлікке ие бола алмайды, тек үйінен келген жасауына ғана ие болады.

Бұны «іргеден шығару» – деп атайды (Тауұлы, 2017:342-б). Күйеуінің туыстарының біріне тұрмыса шықса, бұл «әмеңгерлік» болып есептеледі.

Сүйінші – «Сүйінші, келініңіз келеді деп, Әдеппен қол қусырып сәлем берді» (Наурызбай-Қанышай-ым» жырынан). Қуанышты хабар жеткізуші адам «сүйінші, сүйінші» – деп келеді. Мұндайда қуанышты үй иесі «қалағаныңды ал» дейді немесе оған риза болатындай сыйлық ұсынады. Бұл қуанудың, ризалықтың белгісі (Кенжеахметов, 1994: 42-б).

Жоқтау – қазақ халқы қайтыс болған адамның жақсы қасиеттері мен халқына тигізген пайдасын жырға қосып, зарлы өлеңмен жеткізетін тұрмыстық салт жыры. Жоқтауды ақындар немесе әйел адамдар орындайды. Жоқтау көркем сөзбен жазылып, зарлы, азалы үнмен орындалады. Төменде берілген жоқтау өлеңінен оның мазмұндық және көркемдік ерекшеліктерін байқауға болады:

*Қияда сұңқар тілеткен
Алтайы қызыл түлкі алған,
Киядан барып теке атқан
Паршаны бөздей жыртырған,
Жібекті жүндей түттірген.
Конақ келсе қон деген
Қой семізін сой деген.
Шынжырлы жсауға тарттырған,
Қайыңнан астау шаптырған,
Қаптатып жылқы жаптырған...
Айналайын, әкежан,
Қараның болдың ханындай.*

(Кенжеахметов, 1994: 57-б)

Төрге жайғасу – қазақ үйіндегі ең құрметті, беделді орын. Ол тек дастархан ортасында емес, жалпы үйдің ішіндегі ең беделді орын ретінде қарастырылады. Төрге шығу – құрметті, мәртебелі адам ретінде орын алу рәсімі, оған қонақтар, үлкендер немесе ерекше мәртебеге ие адамдар отырғызылады. Ал төрден орын алу – өзге адамдардан ерекшеленіп, сыйластық пен қадір-қасиетке ие болуды білдіреді. «Шайды ішіп болмай-ақ көрші шал кіріп келді де, төрге жайғасып жатып, келген шаруасын айта бастады» (Жылқыбаева, 2024: 41-б).

3) Ру тайпа атауларына байланысты этнографизмдер

Ғұндар – ерекше айбынды бұл жұрт жайында Қытай жылынамаларында (хунну, сюнну) тайпалары деп айтылады. Тарихи деректерге сүйенсек, жун жұртының тікелей жалғасы болып келеді. Ғұн тайпасы аса қуатты болып келеді, тарихи мәліметтерде олардың қытай халқымен бірнеше рет соғысқандығы жайында баяндалады. Белгілі тарихшы әрі жазушы Мұхтар Мағауиннің еңбегінде ғұндар туралы «Садақ тартуда жойқын, басқа қаруы да кемел, екпінді атты қосындарға бетпе-бет ұрыста қарсы тұра алмаған Чжао, Янь, Цинь патшалықтары өзінің солтүстік және батыс шекараларын жалпағынан бүркейтін ұбақ - шұбақ, алып қорған тұрғыза бастайды. Ақыр түбі бұл бекініс одан әрмен нығайып, ұзарып, біртұтас Қытай империясын негіздеген Цинь Ши-хуанди патшының тұсында (м.д. 221–210) әйгілі Ұлы қытай қорғанына айналғаны белгілі. Алайда, шапқан тоқталмаған. Қытай мен Ғұн арасындағы тайталас майдан тура бес ғасырға созылыпты» (Мағауин, 2024:7-б) осындай қуатты тайпа болғандығы жайында тарихи фактілер көп ұшырасады. Ғұндардың ежелгі қонысы Хуанхэ дарияның алып иіні Ордос, батысында Алашань (Алатағ, Алашай) аймағы және Иньшань (Шұғай - құз) одан әріде Қаңғай тауы, сонымен қатар сақарадағы үлкен өзендер Келүрен, Толы, Орхүн алқабы болған. Ғұндар – көшпелі халық. Негізгі кәсібі – мал шаруашылығы. Көшпелілер суы мол жерлерді айнала көшті. Киген киімдері де мал терісінен жасалған. Ғұндардың түр тұлғасы жөнінде де Мұхтар Мағауиннің еңбегінде былай айтылады «Денелері төртпак, кеуделі, бастары үлкен, домалақ, беттері жалпак, жақтары шығыңқы, қастары қалың, мұрыдары келте, көздері бадамша, өткір: мұрт қояды, сақал жібермейді, тықыр қырылған төбелерінде айдары бар деп жазады» (Мағауин, 2024: 7-б).

Үйсін тайпасы – қазақ даласында мекендеген ежелгі тайпалардың бірі. Далалық өркениетте бұл тайпа көшпелі дәстүрді ұстанған. Сонымен қатар, негізгі кәсібі – мал шаруашылығы болған. М.Жылқыбаеваның айтуынша «Ал енді ғұндар мен үйсіндердің қытай тарихшыларын таңдандырған көп жылқысы ислам дінін қабылдаудан көп бұрын болғанын еске алсақ, Қамбар тегі қазақ үшін неше мың жылдан бұрынғы мезгілдің өкілі секілді» (Жылқыбаева, 2024: 34-б). Сонымен қатар, ғұлама ғалым Әлкей Марғұланның пікірінше «Тарихтың көрсетуінде ғұндар соғыста бірыңғай боз ат, не баран ат пайдаланған. Жауға ылғи күндері боз атпен ай астында тиіп, күндіз күн жағынан тиетін болған... Үйсіннің жылқысы қытай әскерлерінің ерекше назарын аударады. Боз ат мініп шыққан үйсіннің жігіттері қытайларға Тәңірдей көрінеді. Сондықтан қытай хандары үйсіннің бектеріне өздерінің қыздарын беріп, жақын болып, үйсін арқылы ғұн жұртын билемек болды...» (Ә.Марғұлан. Ежелгі жыр аңыздар, 122-б).

Шапырашты руы – қазақ халқының этникалық құрылымында кеңінен таралған ру болып саналады. Аталған ру Үйсін тайпасының құрамдас элементі ретінде сипатталады. Сонымен қатар, жоңғар шапқыншылығы кезеңінде қазақ жерін жаудан қорғаған батыр рулардың бірі деп қарастырамыз. М.Жылқыбаева өзінің еңбегінде шапыраштылардың жоңғарларға қарсы тұрудағы ерліктерін сипаттайды «Жеті жылдай жайлаған бізді сарымсағы жүректей Суықтөбе мен рауғашы білектей Майтөбе деген жерден айырып, атамның ағасы асқан батыр Шамалханды Шапырашты Науырызбай деген мерт қылған. Дүниені дүрліктірген жоңғардың түбіне жеткен де сол Шапыраштылар» (Жылқыбаева, 2024: 25-б).

4)Төрт түлік малға қатысты этнографизмдер.

Төрт түлік – қазақ халқының ежелден келе жатқан және де бүгінгі күнге дейін сақталған негізгі кәсібі. Жесе – азық, кесе – киім, мінсе – көлік, дегендей көшпелі жағдайда өмір сүрген дала халқы үшін төрт түлік мал негізгі тіршіліктің тірегі. Еуразия даласында еркін өмір кешкен түрік жұрты оларға төрт түлік деген атау берген. Төрт түлікке негізінен түйе, жылқы, сиыр және қой жатады.

Түйе – жемге, шөлге төзімді жануар. Ол бір-екі аптаға дейін жем жемей, су ішпей тұра алатын жалғыз мал. Қазақ халқы үнемі бір жерден бір жерге көшіп жүргендіктен, осы түйе малы көлік ретінде пайдаланылған. Бұл жануар қазақ танымында аса маңызды орынды иеленіп, төрт түліктің құрамына кіреді.

Қой – ірі қара малдарға қарағанда жылдық өсімі жоғары. Қой малы тез көбейеді. Көбіне қазақ халқы көшпелі ел болғандықтан, жылқы мен қойды асыраған. Бұл екі малдың басты пайдасы – суыққа төзімді болуы, қыста қалың қардың астынан шөпті теуіп жей алуы. Төрт түлік малдың ішінде ерекше бағалауға ие болған – осы қой мен жылқы, қазақ халқының танымында өте жоғары бағаланады.

Жылқы - қазақ халқының ең ардақ тұтатын жануарларының бірі. Жылқының ең басты қасиеті – ел қорғау жолында аса зор пайда әкелген жануар. Батыр бабаларымыз жойқын ұрыстарды осы жылқы малының көмегі арқылы өткеріп отырды. Жылқы жабайы мал болғандықтан ең алғаш осы Қазақ даласында қолға үйретілген. Жазушы М.Мағауиннің пікірінше: кейінде ашылған жаңалықтарға қарағанда, жабайы жылқыны көнбіс малға айналдыру ең алғаш бүгінгі қазақ даласы – Сарыарқада бұдан бес мың жыл бұрын жүзеге асқан көрінеді. Қазба деректер, ғылыми зерттеулер өз алдына, өзгеше үрдістің нақты көрінісі тасқа таңбаланыпты. Мұның айқын айғағын Шыңғыстау-Көпбейіт петроглифтерінен танып білеміз. Ұлы Абай қонған, мына біз туған бұл жерде әлемдік мәдени қазына қатарына қосуға лайықты қаншама жанды сурет сақталып тұр. Соның ішінде құлан және қыл құйрықты тағы мен тарпаң бедерленген. Ал жабайы жылқы бір жосын. Еркін жүргені бар, содан соң өре салынғаны, тұсауға түскені бейнеленіпті. Бұдан кейін біржола көндігіп, екі аяқты арбаға жегілуі және мініс атына айналуы көрсетілген (Мағауин, 2024 2–3 б). Жоғарыда айтылғандарды ескере келе жылқының негізгі қасиеттерін талдап зереттеу жұмыстарын жүргіздік, енді әрқайсына жеке тоқталатын болсақ. Біріншіден, жылқы – өте таза жануар. Жылқы астаудан су ішпес бұрын, ең алдымен, аузын шайып

барып су ішеді. Басқа малдар сияқты ластанған суды іше бермейді. Екінші, жылқы суыққа өте төзімді жануар болып табылады, қазақ жылқысы қыстағы қатты аяздарға да шыдамды болып келеді. Үшіншіден, жылқы табиғи жайылым жағдайында, әсіресе қыс мезгілінде, қар қабатын тұяғымен аршу арқылы астындағы шөпті тауып қоректенеді. Бұл оның аса текті жануар екендігіне дәлеліміз. М.Жылқыбаева өзінің еңбегінде осы жылқы малына қатысты түр-түс атауларын қолданады. Мысалы жылқының түр түсіне байланысты атаулар торы ат, қарагер ат, баран ат, боз ат атауларын кездестіреміз. Осы ретте қазақ даласында жылқы малының небір түрлерін атауымызға болады. Соның бірі – жабы. Бұл жылқы тек қана үй шарушылығына арналған, жауға шабуға қауқарсыз. Осы ретте Мағрипа Жылқыбаева жылқы малына қатысты әртүрлі атауларды қолданады.

Оған: **Үйір, Ат шалдыру, Барымта, Жүген, Құрық** деген сөз тіркестерін негізге ала отырып әр қайсысына талдау жасадық.

Үйір – Үйір – бір айғырдың қарауындағы 15–20 шақты құлын мен тайдан тұратын аралас биелер тобы. Қазақ тілінде «бір үйір», «екі үйір», «үш үйір» жылқы деген тіркестер жиі ұшырасады. Ескеретін жай «үйір» термині тек жылқы малына қатысты қолданылады. Тілімізде үйір тақырыбына қатысты мақал-мәтелдерді молынан кездестіруге болады. Мысалы, «Айғыр азынап үйірінен шықпас», «Үйірлі жылқы үрікпес», «Тай тулап үйірінен шықпас», сондай-ақ «Елін сағынбайтын ер болмайды, үйірін сағынбайтын ат болмайды» деген мәтелдер үйірдің ерекшелігін және жылқы мен адамның өз елін сағынуын көрсетеді. Осы талдау негізінде «үйір» сөзі қазақ тілінде жылқы малына тән этнографизм ретінде ерекшеленетінін көрсетті.

Ат шалдыру – жылқыны демалту, жол-жөнекей отқа қою, азықтандыру. Көшпелі қазақ қоғамында жылқы тек көлік қана емес, өмірлік маңызды ресурс ретінде бағаланған. Сол себептен сапарға шыққан адам атын уақытылы тынықтырып, жемін беріп, суару дәстүрі қалыптасқан. Бұл әрекет «ат шалдыру» деп аталған және ол тек техникалық тұрғыдан емес, мәдени-әдеттік мәнге де ие болған. Яғни ат шалдыру – ұзақ жолға шыққан адамның атын демалдырып, күш-қуатын қалпына келтірумен қатар, жолдастық, қонақжайлылық сияқты әлеуметтік құндылықтарды да көрсететін дәстүрлі іс-қимыл болып есептеледі. Бұл сөз тіркесі қазақтың көшпелі өмір салты мен жылқы шаруашылығына байланысты қалыптасқан этнографиялық ұғым ретінде қарастырылады. «Осы ауылда ат шалдырып, тамақтанып жүрелік» (С.Бегалин).

Барымта – қазақ халқында ежелден бері келе жатқан бұл ұғым мал атаулыға байланысты қолданылады. Көбінесе жылқы малына қатысты айтылады. Барымта жасау кезінде кем дегенде «бір үйір» немесе «екі үйір» жылқы барымталанады. Малынан айрылып қалған жұрт оны қайтарып алса, ол қарымта делінген. Тілімізде білсе барымта, білмесе сырымта деген сөз тіркестерін де кездестіреміз. Барымта жасаушы топ кілен епті әрі қарулы жігіттерден құралады. Тартыс кезінде ауыр жараланып, мертігіп қалатындарды да кездестіреміз. Жылқы барымталау мен жылқы ұрлау екі бөлек жағдай. Н.Гродековтың түсіндіруі бойынша, барымта алдын ала ескертіліп ашық түрде жасалады, күндіз болады, оның жасауға негізі болуы тиіс. Сонымен қатар, барымта біреу айыпкер болып, би кесіп берген айыпты төлеуден бас тартқан кезде де жасалады. Барымта тек жылқының иесіне немесе кейде оның рулас туысына, қарсыласына жасалған шабуыл болып саналады (Гродеков). Ертеде барымтаны кедей адамдар жасаған. Бай кедейдің ақысын жеп қайтармай қойғанда оған деген өшпенділіпен малың айдап кететін жайттар да кездесіп отырған.

Жүген – атты басқару, жетектеу немесе міну барысында оның басын бұруға әрі тоқтатуға арналған басқа тағылатын әбзел. Жүгеннің құрылымына: желкелік, мильық, кеңсірік, қасқалық, сағылдырық, сулық, ауыздық және тізгін, шылбырды жатқызамыз. Жүгеннің түрлері өте көп: түймелі жүген, үкілі жүген, қасқа жүген, шашақты жүген, өрім жүген, күміс (күмістелген) жүген, олардың басты талабы – жылқыға қолайлы болуы. Сонымен қатар, ерте кездерде бәйбішелер мінетін жылқыға жібек жүген қолданылатын болған. «Жүген-құрықсыз еркін жайылғаннан жұп-жұмыр болып семірген жануар» (Жылқыбаева, 2024: 34-б).

Құрық – бұл жылқыны ұстау және қолға түсіру үшін қолданылатын дәстүрлі мал шаруашылығы құралы. Ол ұзын сапты таяқтан тұрады, ұшында ілмек немесе тұзақ бар, сол арқылы жылқыны алыстан іліп, бақылап, қажетті бағытқа бағыттауға мүмкіндік береді. Құрық малшылар үшін үйірдегі жылқыны ұстап алу кезінде маңызды рөл атқарған, әсіресе жылқыны бөлу, белгілі бір жерге жинау үшін аса тиімді құралдардың бірі. Сонымен қатар, құрықтың қолданылуы дәстүрлі мал шаруашылығы тәжірибесімен және қазақ халқының салт-дәстүрімен тығыз байланысты болып келеді.

Ауыздық – жылқының аузына салынатын және жүгеннің бөлігі ретінде қолданылатын металл құрал.

Қара қыл шылбыр – бұл атқа арналған ұзын бау, көбінесе нөқта сағасына немесе жүген сулығына тағылады. Ол қайыс немесе қылдан жасалып, кейде екі-үш қабаттап өріледі, ұзындығы шамамен 3–4 құлашқа жетуі мүмкін. Шылбыр негізінен аттан түскен кезде оны ұстап тұру немесе қазыққа байлап қою мақсатында қолданылады. «Ат шалдырмақ болып ерден түстім де аттың ауыздығын алып, шылбырды сүйретіп жіберіп, өзім көкмайсаға жантайдым» (Жылқыбаева, 2024:26-б). Әсіресе қашаған, үркек мінезді аттарды бақылау үшін бұл құрал маңызды рөл атқарады, сондықтан малшылардың тәжірибесінде жиі қолданылған.

5) Ұлттық киімдер – халықтың мәдениеті мен тұрмыс-тіршілігін айқындайтын маңызды этнографизмдердің бірі. М.Жылқыбаеваның «Жамбылдың жұмбақ әлемі» атты еңбегінде қазақ халқының киім атауларына қатысты этнографизмдер молынан ұшырасады. Әлемде көптеген ұлттар өмір сүреді, және оларды бір-бірінен ажыратуда тіл, салт-дәстүр, мәдениетпен қатар ұлттық киімдердің де маңызы зор. Осы тұрғыдан алғанда, ұлттық киімдерді әр халықтың өзіндік болмысын танытатын айнасы ретінде қарастыруға болады. Аталған еңбекте қазақ халқына ғана тән киім атаулары этнографиялық мұра ретінде талданады. Мәселен, шапан, тақия, кебіс, мәсі сияқты атаулар ұлттық ерекшелікті айқындайтын этнографизмдер қатарына жатады.

Шапан – қазақ халқының ең көне әрі негізгі сырт киімдерінің бірі. Бұл киім халықты қыстың суығынан, жаздың аптап ыстығынан қорғауға бейімделген. Қазақ дәстүрінде «шапан жабу» рәсімі ерекше мәнге ие. Аталған дәстүр бойынша сыйлы қонақтарға, мерейтой иелеріне шапан жабу – құрмет көрсетудің, сыйластықтың белгісі болып табылады. Осы тұрғыдан алғанда, «шапан» атауы тек киім атауы ғана емес, ұлттық мәдениетті танытатын маңызды этнографизм. «Аттан түсіп, баланы шапанына орап, төбенің етегіне жатқыза бергенде бос қоя салған ат жалт етіп, үркіп жөнелген» (Жылқыбаева, 2024:172-б).

Тақия – қазақ халқының бас киімдерінің ішінде көп таралған. Қазақ тақиясы басқа да түрік халықтарының ішінде қырғыз, өзбек, ұйғыр, татар халықтарынан өзгеше болып келеді. Қазақ тақиясының ең көп таралған түрі конус түріндегі, етек жағы өте биік болып келетін тақия. Тақияның ең жоғарғы ұшына әдемілік үшін шашақ жіп тағу дәстүрі де болған. «Бәрібір ондай қабілетті жақсы меңгерді дегеннің өзінде де тақиядан құрсаулап қысқан тар заман сол кезде ерік берді ме?» (Жылқыбаева, 2024: 50-б).

Кебіс – қазақ әйелдерінің ерте кездері киген орташа биіктіктегі аяқ киімі. Қолдан тігіліп жасалған және де үстінгі жағы жабық болады. Сонымен қатар қазақша ою өрнектермен безендірілген, мысалы ақ кебіске қара түсті ою, қызыл кебіске жасыл немесе қара, ал көк кебіске сары түсті ою салынған.

Мәсі – қазақ халқының дәстүрлі аяқ киімдерінің бірі болып табылады. Ол күнделікті тұрмыста, әсіресе үй ішінде киюге арналған, жұмсақ әрі қолайлы аяқ киім ретінде сипатталады. Мәсінің негізгі қызметі – аяқты суықтан, сондай-ақ шаң-тозаңнан қорғау. Аталған аяқ киім көбінесе табиғи тері мен былғарыдан тігіліп, оның сапасы мен төзімділігіне ерекше мән берілген. Сонымен қатар кей жағдайда ешкі терісінен де дайындалғаны белгілі. «Атын мама ағашқа байлап келіп, шапанын шешіп алып, сілкіп, қағады. Одан соң кебіс-мәсісін сүртеді» (Жылқыбаева, 2024: 34-б).

Қорытындылай келе, қазақ халқының этнографизмдері – ұлттың дүниетанымы мен рухани-мәдени болмысын айқындайтын маңызды тілдік бірліктердің бірі екені анықталды. Зерттеу барысында М. Жылқыбаеваның «Жамбылдың жұмбақ әлемі» еңбегіндегі этнографизмдер бірнеше тақырыптық топтарға жіктеліп, олардың мазмұндық және танымдық ерекшеліктері талданды. Атап айтқанда, наным-сенімге байланысты этнографизмдер арқылы қазақ халқының көне дүниетанымы, табиғатпен байланысы және тылсым күштерге деген сенімі көрініс табады анықталды. Бақсылық, әруақ, тасаттық беру сияқты ұғымдар халықтың рухани өмірінде ерекше орын алғаны байқалады. Сонымен қатар, бұл ұғымдарға қатысты ғылыми еңбектерде қарама-қарсы пікірлердің кездесуі олардың күрделі әрі көпқырлы құбылыс екенін көрсетеді. Салт-дәстүрге байланысты этнографизмдер қазақ қоғамындағы әлеуметтік қатынастар мен әдет-ғұрыптардың мәнін ашып көрсетеді. Қыз жасауы, әменгерлік, сүйінші, жоқтау сияқты ұғымдар арқылы халықтың тұрмыс-тіршілігі, дүниетанымы және адамгершілік қағидалары айқындалады. Ал төрт түлік малға қатысты этнографизмдер көшпелі өмір салтының негізгі тірегі болған мал шаруашылығының маңызын дәлелдейді. Жылқы, түйе, қойға қатысты ұғымдар тек шаруашылық сипатта ғана емес, мәдени-танымдық мәнге де ие екені байқалды. Сондай-ақ ұлттық киім атауларына байланысты этнографизмдер халықтың материалдық мәдениетін танытатын маңызды көрсеткіштердің бірі ретінде қарастырылды. Шапан, тақия, кебіс, мәсі сияқты атаулар арқылы қазақ халқының тұрмыс ерекшеліктері мен эстетикалық талғамы айқын көрінеді. Жалпы алғанда, этнографизмдер – тіл мен мәдениеттің өзара байланысын көрсететін, ұлттық болмысты танытатын маңызды дерек көзі болып табылады. Оларды ғылыми тұрғыда зерттеу қазақ халқының тарихи-мәдени мұрасын тереңірек тануға мүмкіндік береді.

ӘДЕБИЕТТЕР:

1. Жылқыбаева М. Жамбылдың жұмбақ әлемі. – Алматы: EvoPress, 2024. – 404 б.
2. Мағауин М. Шыңғыс хан. Бірінші кітап. – 2008; 2011. – 624 б.
3. Ғабдуллин М. Қазақ халқының ауыз әдебиеті. – Астана: Рауан, 2013. – 456 б.
4. Тауұлы Ә. Қазақ салт дәстүрлері. – Алматы: Балауса, 2017. – 383 б.
5. Динаева С.М., Сапина С.М. Академиялық жазылым және оқылым. – Алматы: ССК, 2016. – 19 б.
6. Сейдімбек А. Қазақ әлемі. Этномәдени пайымдау. – Алматы: Санат, 1997. – 464 б.
7. Момынова Б., Анесова У. Прошлое и будущее казахской этнолингвистики в исследованиях казахских этнолингвистов (на основе исследований Е.Жанпеисова и Ж.Манкеевой). Tiltanym. 2020;(3):34-45. <https://doi.org/10.55491/2411-6076-2020-3-34-45>

ІЛІЯС ЖАНСҮГІРОВТІҢ «ҚУЫРШАҚ» ШЫҒАРМАСЫНДАҒЫ ҚОҒАМ ЖӘНЕ АДАМ БЕЙНЕСІ

Қалиберген М.Қ.

*Білімгер, І. Жансүгіров атындағы Жетісу университеті,
Талдықорған қ., Қазақстан Республикасы
malibergen@mail.ru*

Ғылыми жетекшісі: т.ғ.м., оқытушы - дәріскер **Қаратаева Д.Ғ.**

І. Жансүгіров атындағы Жетісу университеті, Талдықорған қ., Қазақстан Республикасы

Мақалада Ілияс Жансүгіровтің «Қуыршақ» шығармасындағы қоғам мен адам бейнесінің өзара байланысы талданады. Зерттеудің мақсаты – кейіпкер тұлғасының қалыптасуына әлеуметтік ортаның ықпалын анықтау. Жұмыста әдеби-теориялық, психологиялық және контекстуалдық талдау әдістері қолданылды. Нәтижесінде шығармада адамның еркіндігі шектеліп, қоғам қысымына тәуелді «қуыршақ» бейнесіне айналуы көрсетілетіні дәлелденді. Автор қоғамдағы әлеуметтік нормалар мен адам тағдыры арасындағы қайшылықты терең ашып береді. Зерттеу нәтижелері қазақ әдебиетіндегі адам мен қоғам мәселесін түсінуге мүмкіндік береді және әдебиеттану саласында маңызды ғылыми мәнге ие.

Кілт сөздер: Қоғам, адам бейнесі, Ілияс Жансүгіров, «Қуыршақ» шығармасы, әлеуметтік талдау.

В статье анализируется взаимосвязь образа общества и человека в произведении Ильяса Жансугурова «кукла». Цель исследования-выявить влияние социальной среды на формирование личности героя. В работе использованы методы литературно-теоретического, психологического и контекстуального анализа. В результате было доказано, что в произведении показана ограниченность свободы человека и превращение его в «кукольный» образ, зависящий от давления общества. Автор глубоко раскрывает противоречие между социальными нормами в обществе и судьбой человека. Результаты исследования позволяют понять проблему человека и общества в казахской литературе и имеют важное научное значение в области литературоведения.

Ключевые слова: Общество, образ человека, Ильяс Жансугуров, произведение «кукла», социальный анализ.

The article analyzes the relationship between the image of society and man in the work of Ilyas Zhansugurov "the doll". The purpose of the study is to identify the influence of the social environment on the formation of the hero's personality. The methods of literary-theoretical, psychological and contextual analysis are used in the work. As a result, it was proved that the work shows the limitations of human freedom and its transformation into a "puppet" image, depending on the pressure of society. The author deeply reveals the contradiction between social norms in society and human destiny. The results of the study make it possible to understand the problem of man and society in Kazakh literature and have important scientific significance in the field of literary criticism.

Keywords: Society, human image, Ilyas Zhansugurov, the work "doll", social analysis.

Қазақ әдебиетінде адам мен қоғам арасындағы өзара байланыс мәселесі әрдайым өзекті тақырыптардың бірі болып келеді. Әдеби шығармалар арқылы белгілі бір дәуірдің әлеуметтік келбеті, қоғамдық қатынастары мен адам тағдырының күрделі қырлары бейнеленеді. Осы тұрғыдан алғанда, Ілияс Жансүгіров шығармашылығы қазақ әдебиетіндегі әлеуметтік-психологиялық мәселелерді терең әрі көркем жеткізе алған маңызды мұралардың бірі саналады. Оның «Қуыршақ» шығармасы адам болмысы мен қоғам ықпалының арақатынасын ашып көрсететін көркем туынды ретінде ерекше назар аудартады.

Аталған шығарманың өзектілігі – онда жеке тұлғаның еркіндігі мен қоғам тарапынан болатын қысым мәселесінің көркемдік тұрғыда бейнеленуінде. «Қуыршақ» туындысында адам тағдыры сыртқы әлеуметтік күштердің әсерінен қалыптасып, кейіпкердің ішкі жан дүниесі мен психологиялық күйзелісі арқылы беріледі. Бұл шығармада адам бейнесі тек жеке тұлға ретінде ғана емес, белгілі бір қоғамдық жүйенің өнімі ретінде қарастырылады. Осы арқылы автор қоғам мен адам арасындағы күрделі байланысты, тұлғаның тәуелділік жағдайын және еркіндік мәселесін терең философиялық деңгейде көтереді.

Мақаланың негізгі мақсаты – «Қуыршақ» шығармасындағы адам бейнесі мен қоғам арасындағы өзара байланысты жан-жақты талдау, кейіпкердің ішкі әлемін және оның әлеуметтік орта ықпалында қалыптасуын анықтау. Осы мақсатқа жету үшін мынадай міндеттер қойылды: шығармадағы кейіпкер образын айқындау, оның психологиялық ерекшеліктерін саралау және қоғамдық ортаның адам тағдырына тигізетін әсерін талдау.

Жұмыстың зерттеу нысаны ретінде І. Жансүгіровтің «Қуыршақ» шығармасы алынды. Ал зерттеу пәні – қоғам мен адам арасындағы көркемдік байланыс, яғни әдеби мәтіндегі әлеуметтік және тұлғалық қатынастардың бейнеленуі. Мақала жазу барысында әдеби-теориялық талдау, салыстырмалы және интерпретациялық әдістер қолданылды. Бұл әдістер шығарма мазмұнын терең түсінуге, автор идеясын ашуға және кейіпкердің ішкі болмысын жан-жақты қарастыруға мүмкіндік береді.

Ғылыми мақалада Илияс Жансүгіровтің «Қуыршақ» шығармасындағы қоғам мен адам бейнесін жан-жақты ашу мақсатында бірнеше ғылыми әдістер кешені қолданылды. Зерттеу әдістерін кешенді түрде пайдалану шығарма мазмұнын терең түсінуге, авторлық идеяны айқындауға және кейіпкер болмысын көпқырлы талдауға мүмкіндік береді. Ең алдымен, көркем мәтінді талдау әдісі негізге алынды. Бұл әдіс арқылы шығарманың композициялық құрылымы, сюжеттік желісі, образдар жүйесі және көркемдік құралдары сараланды.

Ақынның «Қуыршақ» шығармасының композициялық құрылымы мен сюжеттік желісіне ғылыми тұрғыдан талдау жасау оның идеялық-көркемдік ерекшеліктерін тереңірек ашуға мүмкіндік береді.

Ең алдымен, шығарма сатирикалық-публицистикалық сипатта жазылып, нақты әрі жүйелі композициялық құрылымға негізделген. Автор туындыда екі түрлі бейнені қатар алып көрсетеді: біріншісі – жансыз ойыншық қуыршақ болса, екіншісі – тағдыры еріксіздікке тәуелді тірі адам, яғни қыз бала бейнесі. Бұл екі образдың қатар берілуі арқылы жазушы қоғамдағы әлеуметтік шындық пен адам тағдыры арасындағы қайшылықты айқындайды.

Композициялық тұрғыдан алғанда, шығарманың байланыс кезеңінде «қуыршақ» ұғымының символдық мәні ашылып, оның шынайы өмірмен астасуы көрсетіледі. Яғни, әйел тағдырының заттық деңгейге дейін төмендетілуі – негізгі идеяның бастау көзі ретінде ұсынылады.

Оқиғаның дамуы барысында Әбдірақымның қыз іздеп Бабасқа келуі, олардың арасында саудаласу процесінің жүруі, сондай-ақ Бабастың қарындасын белгілі бір пұлға беруі және өзіне жар ретінде Әминәні алуы арқылы қоғамдағы неке институтының сауда сипатында көрінуі бейнеленеді. Бұл эпизодтар әлеуметтік қатынастардың адамгершілік құндылықтардан алшақтап, материалдық мүддеге негізделгенін айқындайды.

Шиеленіс кезеңінде Қатшаның қалың малы толық төленбеуіне байланысты Бабастың қарындасын қайта алып кетуі оқиға желісін күрделендіре түседі. Мұнда қыз тағдырының толықтай экономикалық қатынастарға тәуелді екендігі анық көрінеді.

Шарықтау шегінде қыздың бірнеше рет «сатылып», кейін қайта «қайтарылуы» арқылы трагикомикалық жағдай күшейеді. Бұл тұста автор әдейі әсірелеу тәсілін қолдана отырып, қоғамдағы адам тағдырының ойыншыққа айналуын өткір сынға алады.

Ал шешімінде авторлық түйін жасалып, әйелді «қуыршаққа» айналдырған ескі салт-дәстүрлер әшкереленеді. Қыз баланы жеке тұлға ретінде мойындамау – үлкен әлеуметтік қасірет ретінде бағаланады.

Шығарманың сюжеттік желісі тұтастай сатирикалық оқиғаларға құрылған. Қыз тағдырының ақша мен малға айырбасталуы сол кезеңдегі әйелдің әлеуметтік мәртебесінің

төмендігін көрсетеді. Неке қатынастарының адамгершілік құндылықтан гөрі сауда формасында берілуі – қоғамдағы моральдық дағдарыстың көрінісі. Кейіпкерлер арасындағы келісімдер жүйесі арқылы әлеуметтік әділетсіздік пен рухани құлдырау айқындалады.

Образдар жүйесіне келсек, қуыршақ – еркі жоқ, айтқанға көнетін әйел бейнесінің символы. Қатша – бостандықты аңсағанымен, әлеуметтік қысымға қарсы тұра алмайтын трагедиялық тұлға. Ал Бабас, Әбдірақым, Ересіл сынды кейіпкерлер – ескі салтты ұстанған, қыз баланы тауар ретінде қабылдайтын әлеуметтік типтер. Осы бейнелер арқылы автор қоғамдағы адамгершілік дағдарысты жинақтап көрсетеді.

Көркемдік құралдар жүйесінде бірнеше маңызды тәсілдер айқын байқалады. Біріншіден, қайталау (анафора, эпифора) тәсілі арқылы «қуыршақ» сөзінің жиі қолданылуы шығарманың негізгі символдық жүгін күшейтеді. Бұл әйелдің адамдық қадір-қасиетінің төмендетілуін әшкерелеуге қызмет етеді. Екіншіден, антитеза тәсілі арқылы «кішкене кісі» және «үлкен кісі» ұғымдары қарама-қарсы қойылып, қоғамдағы құндылықтардың бұрмалануы мен екіжүзділік сыналады. Үшіншіден, шығармадағы сатиралық элементтер – қызды сатып алу, айырбастау, келісімге келу сияқты көріністерді әдейі әсірелеу арқылы ескі әдет-ғұрыптардың мәнсіздігі мен адамгершілікке жат сипатын ашып көрсетеді.

Негіздей келе, Ілияс Жансүгіров «Қуыршақ» шығармасы арқылы қоғамдағы әйел теңсіздігі мәселесін өткір сатиралық тұрғыда көтеріп, адам тұлғасының қадір-қасиетін қорғау идеясын алға тартады. Әсіресе кейіпкердің іс-әрекеті, ішкі монологтары мен авторлық баяндау тәсілдері арқылы адам бейнесінің ерекшеліктері анықталды [1].

Сонымен қатар, әлеуметтік-әдеби талдау әдісі қолданылды. Бұл тәсіл шығармадағы қоғамдық ортаның сипатын, әлеуметтік қатынастарды және олардың кейіпкер тағдырына ықпалын зерттеуге бағытталды. «Қуыршақ» туындысындағы қоғам бейнесі белгілі бір тарихи кезеңнің көрінісі ретінде қарастырылып, әлеуметтік нормалар мен құндылықтардың адам мінез-құлқына әсері талданды. Психологиялық талдау тәсілі де маңызды орын алады. Бұл әдіс арқылы кейіпкердің ішкі жан дүниесі, эмоциялық күйі, психологиялық күйзелістері мен рухани дағдарысы қарастырылды. Кейіпкердің «қуыршақ» бейнесіне айналу үдерісі оның ішкі қайшылықтары мен қоғам қысымының нәтижесі ретінде түсіндірілді.

Контекстуалдық талдау әдісі шығарманы белгілі бір тарихи-әлеуметтік кезеңмен байланыстыра қарастыруға мүмкіндік берді. Осы тұрғыда І. Жансүгіров өмір сүрген дәуірдің ерекшеліктері, қоғамдық-саяси жағдайлар және сол кезеңдегі әдеби бағыттар ескеріліп, шығарма мазмұны сол контекст аясында талданды. Сонымен бірге, дереккөздерге шолу жасалды. Әдебиеттану саласындағы ғылыми еңбектер, теориялық зерттеулер мен сын мақалалар қарастырылып, олардағы тұжырымдар зерттеу жұмысының ғылыми негізін қалыптастыруда пайдаланылды. Бұл өз кезегінде тақырыпты тереңірек ашуға және зерттеу нәтижелерінің ғылыми дәйектілігін арттыруға ықпал етті. Жалпы алғанда, аталған әдістердің өзара үйлесімді қолданылуы «Қуыршақ» шығармасындағы қоғам мен адам бейнесінің күрделі табиғатын кешенді түрде талдауға мүмкіндік берді.

Мақаланы жазу барысында Ілияс Жансүгіровтің «Қуыршақ» шығармасындағы адам және қоғам бейнесінің өзара байланысы кешенді түрде талданып, бірқатар маңызды ғылыми нәтижелер анықталды.

Ең алдымен, шығармадағы адам бейнесі терең психологиялық сипатымен ерекшеленетіні айқындалды. Кейіпкердің ішкі әлемі күрделі, қайшылықтарға толы болып келеді. Ол сыртқы ортаға бейімделуге мәжбүр бола отырып, өзінің шынайы болмысын жоғалта бастайды. Ішкі еркіндікке ұмтылыс пен сыртқы шектеулер арасындағы тартыс кейіпкердің жан дүниесінде үнемі байқалып отырады. Осы тұрғыдан алғанда, шығармада еркіндік пен тәуелділік мәселесі негізгі идеялық өзек ретінде көрінеді. Кейіпкер өзін еркін тұлға ретінде сезінгісі келгенімен, қоғам талаптары оны белгілі бір шеңберде ұстап, тәуелді күйге түсіреді [2].

Сонымен қатар, зерттеу нәтижелері шығармадағы қоғам бейнесінің де айқын әрі шынайы берілгенін көрсетті. Әлеуметтік орта адам тағдырына тікелей ықпал ететін күш ретінде сипатталады. Қоғамдық қысым, қалыптасқан нормалар мен талаптар кейіпкердің іс-

әрекеті мен шешімдеріне әсер етеді. Бұл жерде қоғам тек сыртқы фактор ғана емес, адамның ішкі дүниесіне ықпал ететін, оның ойлау жүйесін қалыптастыратын күш ретінде бейнеленеді. Қоғамдық нормалардың адам тағдырына әсері кейіпкердің еркіндігін шектеу арқылы көрініс табады.

Қоғам мен адам арасындағы байланыс шығармада символикалық деңгейде терең ашылған. Адамның «қуыршаққа» айналуы – автор қолданған маңызды көркемдік символ. Бұл символ арқылы жеке тұлғаның еркіндігінің шектелуі, оның сыртқы күштердің ықпалына толық тәуелді болуы бейнеленеді. Яғни, «қуыршақ» образы – қоғамның басқаруындағы, өз бетінше әрекет ету мүмкіндігінен айырылған адамның көркемдік бейнесі. Бұл жерде адам мен қоғам арасындағы қатынас бағыныштылық сипатта көрініс табады.

Зерттеу нәтижесінде шығармада қолданылған көркемдік құралдардың да ерекше рөл атқаратыны анықталды. Автор символизм, метафора және психологиялық детальдарды шебер пайдалана отырып, кейіпкердің ішкі күйін және қоғамның ықпалын терең жеткізеді. Символизм арқылы идея астарлы түрде берілсе, метафоралар кейіпкердің жағдайын бейнелі түрде сипаттайды. Ал психологиялық детальдар кейіпкердің жан дүниесіндегі өзгерістерді нақты әрі әсерлі көрсетуге мүмкіндік береді [3].

Илияс Жансүгіровтің «Қуыршақ» шығармасы арқылы сол кезеңдегі қазақ қоғамындағы әйел теңсіздігі, әлеуметтік әділетсіздік және адам тағдырының тауарлануы мәселелері терең көркемдікпен бейнеленеді. Автор туындысында қыз баланың қоғамдағы беделінің төмендігін, оның жеке тұлға ретіндегі еркіндігі мен өзіндік пікірінің шектелгендігін айқын көрсетеді.

Шығармада «қуыршақ» образы символдық мәнге ие. Қуыршақ – жансыз ойыншық болғанымен, жазушы оны тірі адаммен, нақтырақ айтқанда, қоғам қысымына түскен әйел тағдырымен параллель қояды. Әйелдің жан иесі екеніне қарамастан, оның ерік-жігерінің жоққа шығарылуы, тағдырының өзгенің қолында болуы – шығарманың негізгі идеялық өзегін құрайды. Қыз баланың қалыңмал (пұл) арқылы бағалануы, оны еркінен тыс тұрмысқа беру немесе кері қайтару сияқты әрекеттер адам құқықтарының аяққа тапталуын көрсетеді.

Аталған туындыда әйел бейнесі тек әлеуметтік объект ретінде емес, сонымен қатар моральдық-этикалық тұрғыдан да қарастырылады. Әйел – ана, тіршілік иесі, нәзік жан ретінде сипаттала отырып, оның тауарға айналдырылуы қоғамдағы рухани дағдарыстың көрінісі ретінде беріледі. Автор қыз баланың ойыншық емес, толыққанды тұлға екендігін астарлы түрде жеткізеді.

Шығармада ағасына сенген қыздың трагедиялық бейнесі мен қарындасын пайда үшін «сатқан» ағаның образы арқылы патриархалдық қоғамдағы қатыгез нормалар сыналады. Бұл құбылыстың сол кезеңде қалыпты жағдай ретінде қабылдануы – қоғамның әлеуметтік-мәдени деңгейін көрсететін маңызды фактор ретінде талданады. Аға тарапынан қарындасының тағдырын өз бетінше шешу, оны материалдық пайда көзіне айналдыру – адамгершілік құндылықтардың құлдырауын айғақтайды.

Сонымен қатар, шығармада Қасымбекұлы Әбдірақым, Бабас және Қатша сияқты кейіпкерлер арқылы әйелдің нақты «бағасы» белгіленіп, сауда нысанына айналғаны көрсетіледі. Қыз баланың пікірі ескерілмей, оның тағдырына қатысты шешімдердің өзгелер тарапынан қабылдануы – әйелдің қоғамдағы құқықтық және әлеуметтік дәрежесінің төмендігін дәлелдейді. Қалыңмал мөлшерінің нақты сомамен берілуі (мың, мың жарым сом) бұл құбылыстың жүйелі әрі қалыпты сипат алғанын көрсетеді.

Қатша бейнесі арқылы автор әйелдің екі жақтың келісімімен «беріліп» немесе «қайтарылып» отыратын объектке айналғанын айқындайды. Бұл жағдай әйел мен жансыз қуыршақ арасындағы айырмашылықтың жойылуына әкелетінін көрсетеді. Осылайша, жазушы оқырманды «әйел – тұлға ма, әлде қоғам еркіне бағынған ойыншық па?» деген философиялық сұрақ төңірегінде ойлануға жетелейді.

«Қуыршақ» шығармасы – қоғамдағы әлеуметтік әділетсіздікті, әсіресе әйел теңсіздігін әшкерелейтін маңызды туынды. Автор адам мен қоғам арасындағы қатынасты

бейнелей отырып, қоғамның басқарушы күш ретіндегі ықпалын және сол ықпалға түскен адамның өз еркінен айырылуын шебер көрсетеді. Сонымен қатар, Ілияс Жансүгіров әрбір қыз баланың еркін, білімді, өзіндік ой-пікірі қалыптасқан тұлға ретінде дамуын қолдайтынын аңғартады. Шығарма бүгінгі күнмен де сабақтасып, әйел құқығы мәселесінің әлі де өзекті екендігін көрсетеді.

Жалпы алғанда, алынған нәтижелер «Қуыршақ» шығармасында адам мен қоғам арасындағы күрделі әрі қайшылықты байланыстың көркемдік тұрғыда терең бейнеленгенін дәлелдейді. Кейіпкердің «қуыршаққа» айналуы – оның жеке еркіндігінің шектелуінің және қоғам ықпалының күшеюінің айқын көрінісі болып табылады.

Зерттеу жұмысымыздағы нәтижелерін ғылыми тұрғыдан талқылау Ілияс Жансүгіровтің «Қуыршақ» шығармасындағы қоғам мен адам бейнесінің терең әрі көпқырлы сипатын айқындауға мүмкіндік береді. Алынған нәтижелер көрсеткендей, шығармада жеке тұлғаның еркіндігі мен әлеуметтік орта ықпалы арасындағы қайшылық негізгі идеялық желі ретінде көрінеді. Бұл тұжырым әдебиеттанудағы тұлға және қоғам арасындағы диалектикалық байланыс туралы теориялық қағидалармен сәйкес келеді. Яғни, адам тек жеке индивид емес, ол – қоғамның жемісі әрі соның ықпалында қалыптасатын күрделі әлеуметтік-психологиялық құбылыс.

Қазақ әдебиетіндегі ұқсас тақырыптармен салыстыра қарастырғанда, қоғам мен адам арасындағы қайшылық мәселесі көптеген қаламгерлер шығармашылығында көрініс тапқанын байқауға болады. Мәселен, Мұхтар Әуезов шығармаларында да адам тағдыры қоғамдық жағдайлармен тығыз байланыста суреттеледі. Алайда Жансүгіров туындыларында бұл мәселе ерекше символикалық және психологиялық тереңдікпен беріледі. «Қуыршақ» шығармасындағы адам бейнесі – тек әлеуметтік қысымның құрбаны ғана емес, сонымен қатар ішкі қайшылықтарымен күресуші тұлға ретінде сипатталады. Бұл ерекшелік автордың көркемдік ізденісінің өзіндік бағытын айқындайды [4].

Жансүгіровтің көркемдік ерекшелігі – оның символизм мен психологиялық талдауды ұштастыра білуінде. «Қуыршақ» образы – автордың басты көркемдік табыстарының бірі. Бұл символ арқылы адам еркіндігінің шектелуі, оның қоғам ықпалына толық тәуелді болуы жинақталған түрде көрсетіледі. Сонымен қатар, автор метафора мен психологиялық детальдарды шебер қолдану арқылы кейіпкердің ішкі әлемін терең ашып көрсетеді. Мұндай тәсілдер шығарманың идеялық мазмұнын күшейтіп, оқырманға әсерін арттырады [5].

Шығарманы қоғамдық-тарихи контекст тұрғысынан қарастыру да маңызды. Жансүгіров өмір сүрген кезең – әлеуметтік өзгерістер мен идеологиялық қысым күшейген уақыт. Осы жағдайлар әдеби шығармаларда адамның еркіндігі мен қоғам арасындағы қатынасты ерекше сипатта бейнелеуге ықпал етті. «Қуыршақ» шығармасындағы кейіпкер бейнесі сол дәуірдегі адамның жағдайын, оның еркіндігінің шектелуін және қоғамдық жүйеге тәуелділігін көрсететін типтік образ ретінде бағаланады.

Автор идеясын интерпретациялау барысында «Қуыршақ» шығармасының астарында терең философиялық ой жатқанын көруге болады. Жансүгіров адам болмысының еркіндігі мәселесін көтере отырып, қоғамның жеке тұлғаға тигізетін ықпалын сын тұрғысынан көрсетеді. Шығармада адам тек сыртқы күштердің ықпалында ғана емес, сонымен бірге өз ішкі әлсіздіктерінің де «тұтқыны» ретінде бейнеленеді. Бұл өз кезегінде адам табиғатының күрделілігін және оның еркіндікке ұмтылуының қайшылықты сипатын айқындайды [6].

Осылайша, талқылау нәтижелері «Қуыршақ» шығармасының қазақ әдебиетіндегі адам мен қоғам мәселесін терең әрі жаңаша қырынан қарастырған маңызды туындылардың бірі екенін дәлелдейді.

Қорытындылай келе, мақалада Ілияс Жансүгіровтің «Қуыршақ» шығармасын талдау барысында қоғам мен адам бейнесінің өзара тығыз әрі ажырамас байланыста екені анықталды. Шығармада жеке тұлғаның тағдыры әлеуметтік орта ықпалымен қалыптасатыны, қоғамдағы нормалар мен талаптардың адам еркіндігін шектейтіні

көркемдік тұрғыда терең бейнеленген. Кейіпкердің «қуыршақ» деңгейіне түсуі – оның еркіндігін жоғалтып, сыртқы күштердің ықпалына толық тәуелді болғанын білдіретін символикалық көрініс.

Осы жұмысымның ғылыми жаңалығы – «Қуыршақ» шығармасындағы қоғам мен адам арасындағы байланысты кешенді түрде қарастырып, оны әлеуметтік, психологиялық және көркемдік тұрғыдан біртұтас талдауда жатыр. Бұл жұмыс шығарма мазмұнын тереңірек түсінуге және автор идеясын жан-жақты ашуға мүмкіндік береді.

Практикалық тұрғыдан алғанда, зерттеу нәтижелерін әдебиет сабақтарында, жоғары оқу орындарындағы дәрістерде және ғылыми зерттеулерде тиімді пайдалануға болады. Аталған талдау оқушылар мен студенттердің көркем мәтінді терең түсінуіне, сондай-ақ қоғам мен адам мәселесін кеңірек пайымдауына ықпал етеді.

Болашақта І. Жансүгіров шығармаларын заманауи әдеби-теориялық бағыттар, соның ішінде психоанализ, структурализм немесе постмодернистік тұрғыдан зерттеу маңызды болмақ. Бұл бағыттағы ізденістер жазушы шығармашылығының жаңа қырларын ашып, қазақ әдебиеттану ғылымының дамуына үлес қосады.

ӘДЕБИЕТТЕР:

1. Илияс Жансүгіров. Шығармалар жинағы. – Алматы: Жазушы, 1988.
2. Зейнолла Қабдолов. Сөз өнері. – Алматы: Қазақ университеті, 1992.
3. Рымғали Нұрғали. Әдебиет теориясы. – Алматы: Мектеп, 2001.
4. Тұрсынбек Кәкішев. Қазақ әдебиеті сынының тарихы. – Алматы: Санат, 1994.
5. Бейсембай Кенжебаев. Қазақ әдебиеті тарихының мәселелері. – Алматы: Ғылым, 1973.
6. Серік Қирабаев. Әдебиет және дәуір талабы. – Алматы: Жазушы, 1986.

МЕКТЕП ОҚУШЫЛАРЫНЫҢ ШЫҒАРМАШЫЛЫҚ ДЕРБЕСТІГІН ҚАЛЫПТАСТЫРУДЫҢ ТЕОРИЯЛЫҚ НЕГІЗДЕРІ

Қасымова Ж.Т.

*Білімгер, І. Жансүгіров атындағы Жетісу университеті,
Талдықорған қ., Қазақстан Республикасы
togzhan.kasymova.03@mail.ru*

Ғылыми жетекші: ф.ғ.к., профессор м.а. **Кыяхметова Ш.А.**

І. Жансүгіров атындағы Жетісу университеті, Талдықорған қ., Қазақстан Республикасы

Мақалада оқушылардың шығармашылық дербестігін қалыптастырудың теориялық негіздері қарастырылады. Зерттеу барысында шығармашылық дербестік ұғымының мәні ашылып, оның қалыптасуына әсер ететін негізгі факторлар жүйеленді. Отандық және халықаралық зерттеулер негізінде шығармашылық дербестіктің тарихи-педагогикалық негіздері талданды. Сонымен қатар, оқушылардың шығармашылық қабілетінің дамуына кедергі келтіретін психологиялық факторлар анықталып, оларды еңсерудің педагогикалық жолдары ұсынылды.

Мақалада шығармашылық дербестікті дамытуда қызығушылық, белсенділік, ізденімпаздық және тәжірибелік әрекеттің маңызы негізделіп, оқу үдерісінде қолайлы орта қалыптастырудың тиімді тәсілдері сипатталды. Зерттеу нәтижелері шығармашылық бағыттағы тапсырмалар мен әдістерді жүйелі қолдану оқушылардың танымдық белсенділігін арттырып, олардың дербес ойлау қабілетін дамытуға ықпал ететінін көрсетеді.

Кілт сөздер: шығармашылық дербестік; танымдық белсенділік; қызығушылық; ізденімпаздық; шығармашылық ойлау; тұлғаға бағытталған оқыту; рефлексия; мотивация.

В статье рассматриваются теоретические основы формирования творческой самостоятельности учащихся. В ходе исследования была раскрыта сущность понятия творческой самостоятельности, систематизированы основные факторы, влияющие на ее формирование. На основе отечественных и международных исследований были проанализированы историко-педагогические основы творческой самостоятельности. Кроме того, выявлены психологические факторы, препятствующие развитию творческих способностей учащихся, предложены педагогические пути их преодоления.

В статье обосновано значение интереса, активности, любознательности и практической деятельности в развитии творческой самостоятельности, описаны эффективные подходы к формированию благоприятной среды в учебном процессе. Результаты исследования показывают, что систематическое применение заданий и методов творческой направленности повышает познавательную активность учащихся и способствует развитию их самостоятельного мышления.

Ключевые слова: творческая самостоятельность; познавательная активность; любознательность; творческое мышление; личностно-ориентированное обучение; педагогическое воздействие; проблемное обучение; практическая деятельность; рефлексия; мотивация; образовательный процесс.

The article discusses the theoretical foundations of the formation of creative independence of students. In the course of the study, the essence of the concept of creative independence was revealed and the main factors influencing its formation were systematized. On the basis of domestic and International Studies, the historical and pedagogical foundations of creative independence were analyzed. In addition, psychological factors that hinder the development of students' creative abilities were identified and pedagogical ways to overcome them were proposed.

The article substantiates the importance of interest, activity, inquisitive and practical activity in the development of creative independence, describes effective ways to create a favorable environment in

the educational process. The results of the study show that the systematic use of tasks and methods of creative orientation increases the cognitive activity of students and contributes to the development of their independent thinking.

Keywords: *creative independence; cognitive activity; curiosity; inquisitiveness; creative thinking; personality-oriented learning; pedagogical influence; problem-based learning; practical activity; reflection; motivation; educational process.*

Қазіргі білім беру саласындағы жаһандану жағдайында оқушылардың тұлғалық дамуын қамтамасыз ету, олардың шығармашылық әлеуетін ашу және өзіндік ойлау қабілеттерін қалыптастыру білім беру жүйесінің негізгі стратегиялық бағыттарының біріне айналады. Қоғамның әлеуметтік-экономикалық қажеттіліктері, еңбек нарығының үнемі өзгеріп отыратын талаптары және ақпараттық технологиялардың қарқынды дамуы білім алушылардан дайын білім алуды ғана емес, сонымен бірге осы білімді жаңа жағдайда шығармашылық жағдайда қолдана білуді талап етеді. Бұл тұрғыда оқушылардың шығармашылық дербестігін қалыптастыру мәселесі білім беру ғылымындағы зерттеулердің өзекті бағыттарының бірі болып табылады. Шығармашылық тәуелсіздік – бұл оқушының танымдық іс-әрекетінде көрінетін, өз бетінше мақсат қою, шешім қабылдау, жаңа идеяларды құру және жүзеге асыру қабілетімен сипатталатын күрделі тұлғалық қасиет [1, 286]. Ол оқушының келесі қасиеттерін біріктіру арқылы қалыптасады: қызығушылық, белсенділік, таным және шешім қабылдай білу. Сондықтан шығармашылық тәуелсіздіктің дамуы тек білім беру мазмұнымен ғана емес, сонымен бірге тәрбие әдістері мен ұйымдастырушылық формаларының әсерімен де тығыз байланысты. Ғылыми-педагогикалық әдебиеттерді талдау шығармашылық іс-әрекет оқушының тұлғалық дамуына, интеллектуалдық және эмоционалдық кеңістігінің кеңеюіне және өзіндік рефлексияның қалыптасуына оң әсер ететінін көрсетеді [2, 486]. Әл-Фараби шығармашылықтың әртүрлі түрлерін егжей-тегжейлі қарастырады. Ұлы ойшылдың пікірінше, қандай ғылым немесе өнер екені маңызды емес, ең бастысы – саналы ақыл. Саналы ақылдың арқасында кейбір таланттар белсенді түрде көрінеді, ал басқалары жоқ. Ештеңе жасамаудың немесе ештеңе ойлап таппаудың енжар қабілеті «білу қабілеті» деп аталады. Қандай өнер болмасын, оның теориясын меңгеру өнер мәселелерін саналы түрде тану және түсіну қабілетін меңгеруді білдіреді. Сондықтан да бала бойындағы дарындылық сияқты ерекше қасиетті алдын ала зерттеп білу, оны тану аса қажет [3, 2276].

Ы. Алтынсариннің педагогикалық көзқарастарында баланың білім алуға деген ішкі ұмтылысы мен ізденімпаздығы жетекші орын алады. Ол оқу процесінің нәтижелілігі тек ақпарат берумен шектелмей, ең алдымен білім алушының қызығушылығын оятуға, оның танымдық белсенділігін арттыруға тікелей байланысты екенін ерекше атап көрсетеді. Ғалымның пікірінше, балада табиғи түрде бар танымдық қажеттілік пен білуге деген құштарлық дұрыс бағытта ұйымдастырылып, жүйелі түрде қолдау тапқан жағдайда ғана нақты нәтижеге жеткізеді. Яғни, білім беру үдерісінде оқушының белсенді субъект ретіндегі рөлі күшейіп, ол дайын білімді қабылдаушы емес, оны өз бетімен ізденіп, игеруші тұлғаға айналуы тиіс.

Ы. Алтынсарин оқытудың тиімділігін қамтамасыз етудің басты шарты ретінде ана тілінде, түсінікті әрі қызықты түрде ұйымдастырылған сабақты қарастырады. Оның «...балаларды мектепте сабаққа, кейіннен ғылымға өз бетімен құмарландыратын сабақ ана тілінде қарапайым, қызықты ұғындырылып пайдаланылса, оқыту нәтижелі болады» деген тұжырымы оқыту мазмұны мен әдістемесінің бала психологиясына сәйкестігін талап етеді. Бұл жерде ғалым оқу материалының күрделілігін төмендетуді емес, оны балаға қолжетімді, өмірмен байланысты, эмоционалды тұрғыдан тартымды формада ұсынудың маңыздылығын негіздейді. Мұндай тәсіл оқушының ішкі мотивациясын қалыптастырып, білімге деген тұрақты қызығушылықтың пайда болуына ықпал етеді.

Сонымен қатар, Ы. Алтынсарин еңбектерінде білім беру мен тәрбиенің біртұтастығы айқын көрінеді. Ол баланың тек интеллектуалдық дамуын ғана емес, оның адамгершілік қасиеттерін,

еңбекке деген көзқарасын, өмірлік ұстанымдарын қалыптастыруды да басты мақсат ретінде қарастырады. Осы тұрғыда «Кел, балалар, оқылық!» өлеңі тек шақыру сипатындағы туынды емес, ол – білімнің құндылығын насихаттайтын, баланың санасына оқу мен ізденістің маңызын сіңіретін педагогикалық құрал. Өлең мазмұны арқылы балалардың білімге деген жағымды эмоционалдық қатынасы қалыптасып, оқу әрекетіне деген ішкі дайындық пайда болады.

Ғалымның бұл идеялары қазіргі білім беру теориясындағы тұлғаға бағытталған оқыту, конструктивизм, мотивациялық педагогика қағидаларымен үндес келеді. Яғни, оқушының қызығушылығына сүйену, оның дербес ізденісін қолдау, оқу мазмұнын өмірлік тәжірибемен байланыстыру – шығармашылық дербестікті қалыптастырудың негізгі алғышарттары болып табылады. Сондықтан Ы. Алтынсариннің педагогикалық мұрасы бүгінгі күні де өзектілігін жоғалтпай, оқушылардың шығармашылық әлеуетін дамытуда ғылыми-әдіснамалық негіз ретінде қарастырылуы тиіс [4, 1636].

Сондай-ақ, оқыту теориясына елеулі үлес қосқан ғалымдардың бірі – Абай Құнанбайұлы. Абай: *«ғылым-білімді әуел бастан бала өзі іздеп таппайды. Басында зорлық, яки алдау мен үйір қылу керек, үйрене келе өзі іздегендей болғаниша ...»* – дейді [5, 936].

Абай Құнанбайұлының бұл тұжырымы баланың білім алуға деген бастапқы мотивациясының табиғатын терең психологиялық тұрғыдан түсіндіреді. Ғұламаның *«ғылым-білімді әуел бастан бала өзі іздеп таппайды»* деген пікірі оқушының оқу әрекетіне бірден саналы түрде қызығушылық танытпайтынын, оның танымдық қажеттілігі бастапқы кезеңде сыртқы ықпал арқылы қалыптасатынын көрсетеді. Яғни, балада білімге деген тұрақты ішкі сұраныс бірден пайда болмайды, ол біртіндеп педагогикалық әсер мен дұрыс ұйымдастырылған оқу-тәрбие процесінің нәтижесінде дамиды.

Абайдың *«басында зорлық, яки алдау мен үйір қылу керек»* деген ойы қазіргі педагогика тұрғысынан тікелей мәжбүрлеу емес, баланы оқуға тартудың әртүрлі әдіс-тәсілдерін білдіреді. Мұнда *«зорлық»* ұғымын оқу тәртібін қалыптастыру, жүйелілікке үйрету, талап қою ретінде, ал *«алдау»* ұғымын қызықтыру, ынталандыру, ойын элементтері мен тартымды әдістер арқылы баланы білімге баулу ретінде түсінген жөн. Демек, Абай баланың оқу әрекетіне енуінің алғашқы кезеңінде сыртқы мотивацияның рөлін ерекше атап өтеді.

Уақыт өте келе, *«үйрене келе өзі іздегендей болғаниша»* деген тұжырым баланың сыртқы ықпал арқылы басталған оқу әрекеті біртіндеп ішкі қажеттілікке айналатынын білдіреді. Бұл – қазіргі педагогикадағы мотивацияның ішкілену процесіне сәйкес келеді. Яғни, бастапқыда мұғалімнің немесе ата-ананың ықпалымен жүзеге асқан оқу әрекеті кейін оқушының өзіндік қажеттілігіне, дербес ізденісіне ұласады. Осы кезеңде бала білімді тек орындау үшін емес, түсіну, тану, өзін дамыту үшін игере бастайды.

Абайдың бұл идеясы оқушылардың шығармашылық дербестігін қалыптастыруда маңызды әдіснамалық негіз болып табылады. Себебі шығармашылық дербестік бірден қалыптаспайды, ол алдымен бағытталған әрекет, кейін біртіндеп өзіндік ізденіс арқылы дамиды. Тәлімгердің міндеті – бастапқы кезеңде оқушыны оқу әрекетіне тарту, қызықтыру, жүйелі талап қою арқылы оның танымдық белсенділігін ояту, ал кейін осы белсенділікті дербес, шығармашылық деңгейге жеткізу.

Жоғарыда аталған тұжырымдарды жалпылай келе, А. Байтұрсынов: *«Бала білімді тәжірибе арқылы өздігінен алуы керек. Мұғалім балаға жұмысты әліне қарай шағындап беру мен бетін белгіленген мақсатқа қарай түзетін отыру керек»,* - дейді [6, 3146].

Ахмет Байтұрсынұлының бұл тұжырымы білім алудың табиғатын әрекет арқылы, тәжірибе негізінде игеру қағидасымен байланыстыра отырып түсіндіреді және қазіргі педагогикадағы конструктивистік бағытпен толық үндеседі. Ғалым *«бала білімді тәжірибе арқылы өздігінен алуы керек»* деп, оқушыны оқу процесінің пассивті объектісі емес, белсенді субъектісі ретінде қарастырады. Бұл жерде білім дайын күйінде берілмейді, керісінше, оқушының жеке тәжірибесі, әрекеті, ізденісі арқылы қалыптасады. Мұндай көзқарас білімнің беріктігін, тереңдігін және функционалдық қолданылуын қамтамасыз етеді.

Байтұрсынұлының педагогикалық ұстанымында тәжірибе ұғымы тек практикалық әрекетпен шектелмейді, ол – ойлау, талдау, салыстыру, қорытынды жасау сияқты танымдық процестердің жиынтығы. Яғни, бала белгілі бір тапсырманы орындау барысында тек ақпаратты қабылдап қоймай, оны өңдейді, өзіндік шешім қабылдайды, нәтижесін бағалайды. Бұл процесс оқушының когнитивтік және операциялық дағдыларымен қатар, шығармашылық және рефлексивтік қабілеттерін де дамытады.

Сонымен қатар, ғалым мұғалімнің рөлін ерекше атап көрсетеді. «*Мұғалім балаға жұмысты әліне қарай шағындап беру*» дегені – оқытуды саралау, оқушының жас және жеке ерекшеліктерін ескеру, тапсырмаларды күрделілік деңгейіне қарай біртіндеп ұсыну қажеттігін білдіреді. Бұл қазіргі білім беру жүйесіндегі дифференциация және деңгейлеп оқыту қағидаларымен сәйкес келеді. Мұндай тәсіл оқушының шамадан тыс жүктелуін болдырмай, оның өз мүмкіндігі шеңберінде табысты әрекет етуіне жағдай жасайды.

Ал «*бетін белгіленген мақсатқа қарай түзетін отыру*» деген тұжырым мұғалімнің бағыттаушы, фасилитатор ретіндегі қызметін айқындайды. Мұғалім оқушыға дайын жауап беруші емес, оның оқу әрекетін ұйымдастырушы, бағыт беруші тұлға ретінде көрінеді. Бұл – қазіргі педагогикадағы «қолдау көрсету» ұғымымен сәйкес келеді, яғни оқушыға бастапқы кезеңде қолдау көрсетіп, кейін біртіндеп дербестікке көшуіне мүмкіндік беру.

Біздің ойымызша, шығармашылық дербестік танымдық іс-әрекетке тұрақты қызығушылық пен оны қажетсіну, белсенділік пен ізденімпаздық нәтижесінде, сондай-ақ нәтижеге жетуге деген мақсаткерлік ұстаным арқылы қалыптасады. Дегенмен де бұл күрделі, көп деңгейлі процесс екенін ұмытпаған жөн.

Шығармашылық қабілеттің дамуына кедергі келтіретін негізгі факторлар психологиялық және тұлғалық сипатқа ие [7, 2306]. Ең алдымен, оқушы бойында қалыптасатын сәтсіздікке ұшырау қорқынышы оның белсенді әрекет етуіне тосқауыл болады. «Қолымнан келмейді» деген сенімсіздік шығармашылық бастаманы әлсіретіп, тәуекел етуге деген дайындықты төмендетеді. Екінші маңызды кедергі – шамадан тыс өзін-өзі сынау. Оқушы өз жұмысын үнемі қанағаттанарлықсыз деп бағалап, нәтижесіне көңілі толмау арқылы ішкі мотивациясын жоғалтады, бұл кей жағдайда өзіндік бағалаудың төмендеуіне әкеледі. Үшінші фактор – әрекетке немқұрайдылық немесе жалқаулық, яғни мақсатқа жетуге бағытталған ерік-жігердің жеткіліксіздігі. Мұндай жағдайларда педагогикалық қолдау көрсету, психологиялық кедергілерді жеңудің тиімді жолдарын қарастыру ерекше маңызға ие.

Оқушының шығармашылық әлеуетін дамыту үшін білім беру үдерісінде арнайы ұйымдастырылған қолайлы орта қалыптастыру қажет [8, 346]. Шығармашылық әрекет кездейсоқ емес, жүйелі және мақсатты педагогикалық ықпалдың нәтижесінде қалыптасады. Сондықтан мұғалім оқушылардың шығармашылық іс-әрекетін ұйымдастыруда бірқатар әдістемелік қағидаларды басшылыққа алуы тиіс. Ең алдымен, тапсырмалардың мазмұны оқушы үшін қызықты, өмірмен байланысты және танымдық тұрғыдан ынталандырушы болуы қажет. Сонымен қатар, шығармашылық тапсырмаларды ұсынудың тиімді әдіс-тәсілдерін таңдау маңызды, себебі тапсырманың берілу формасы оның қабылдануына тікелей әсер етеді.

Ғадылбек Ә. Е. зерттеулеріне сәйкес, «*мұғалімнің маңызды міндеттерінің бірі – проблемалық жағдаяттар тудыру арқылы оқушыны ойлауға, ізденуге бағыттау*» [9, 226]. Мұндай жағдайлар көркемдік шешім табуға, модель құруға, образ қалыптастыруға негіз болады. Сонымен бірге, шығармашылық әрекет нәтижелерін талдау, оларды ғылыми және әдістемелік тұрғыдан бағалау, нақты қорытындылар жасау оқушының рефлексивтік қабілетін дамытуға мүмкіндік береді. Бұл өз кезегінде теориялық білім мен практикалық тәжірибенің өзара байланысын қамтамасыз етеді.

Тұлғаның жан-жақты дамуын қамтамасыз ету мақсатында оқу үдерісін тек сабақпен шектемей, оны қосымша білім беру формаларымен толықтыру қажет [10, 16386]. Атап айтқанда, факультативтік курстар, пәндік үйірмелер, экскурсиялар мен танымдық саяхаттар оқушының шығармашылық белсенділігін арттырудың тиімді құралдары болып табылады. Мұндай жұмыстар ғылыми негізде ұйымдастырылған жағдайда ғана өзінің жоғары нәтижелілігін көрсетеді.

Жалпы алғанда, оқушылардың шығармашылық дербестігі олардың білім алуға деген ішкі қажеттілігімен тығыз байланысты. Бұл қажеттілік ізденімпаздық арқылы көрініс табады, ал ізденімпаздық өз кезегінде қызығушылық пен белсенділіктің нәтижесінде қалыптасады. Осы үдерістердің өзара байланысын ескере отырып, шығармашылық іс-әрекеттің құрылымын келесі компоненттер арқылы сипаттауға болады: қажетсіну, қызығушылық, белсенділік, ізденімпаздық және шығармашылық дербестік.

Бұл құрылымның негізінде мұғалімнің педагогикалық іс-әрекеті жетекші рөл атқарады. Себебі оқушының шығармашылық дамуы кездейсоқ жүзеге аспайды, ол мақсатты түрде бағытталған, ғылыми негізделген педагогикалық ықпал нәтижесінде қалыптасады. Мұғалімнің ұйымдастырушылық және бағыттаушылық қызметі осы процестің тұтастығын қамтамасыз етіп, күтілетін нәтижеге жетудің басты шарты болып табылады.

Қорыта келе айтарымыз, оқушылардың шығармашылық дербестігін қалыптастыру – білім беру жүйесіндегі өзекті әрі көпқырлы педагогикалық мәселе болып табылады. Зерттеу барысында шығармашылық дербестіктің тұлғаның танымдық белсенділігімен, қызығушылығы және ішкі мотивациясымен тығыз байланыста қалыптасатыны анықталды.

Бірқатар ғалымдардың еңбектеріндегі педагогикалық идеялар шығармашылық дербестіктің табиғатын терең түсіндіруге мүмкіндік береді және оның тарихи-әдіснамалық негізін құрайды. Аталған ғалымдардың тұжырымдары білім алушының белсенділігі, дербестігі және тәжірибе арқылы білім алу қағидаларының маңыздылығын дәлелдейді.

Сонымен қатар, шығармашылық қабілеттің дамуына кедергі келтіретін психологиялық факторлар (қорқыныш, өзін-өзі төмен бағалау, әрекетке енjarлық) анықталып, оларды жеңу үшін қолайлы педагогикалық орта қалыптастырудың қажеттілігі негізделді. Оқу үдерісін қызықты мазмұндағы тапсырмалармен, проблемалық жағдаяттармен және шығармашылық бағыттағы жұмыстармен ұйымдастыру оқушылардың шығармашылық белсенділігін арттырудың тиімді жолы болып табылады.

Зерттеу нәтижелері көрсеткендей, шығармашылық дербестік жүйелі, мақсатты және ғылыми негізделген педагогикалық ықпал арқылы қалыптасады. Бұл үдерісте мұғалімнің бағыттаушы, ұйымдастырушы рөлі ерекше мәнге ие. Осыған байланысты білім беру тәжірибесінде шығармашылыққа бағытталған әдістер мен формаларды кешенді түрде енгізу оқушылардың тұлғалық дамуына және олардың дербес ойлау қабілетін жетілдіруге мүмкіндік береді.

ӘДЕБИЕТТЕР:

1. Yu D. et al. Development of creative independence of design students in course of higher education //Propositos y representaciones. – 2020. – Т. 8. – №. 2. – С. 28.
2. Autry L. L., Walker M. E. Artistic representation: Promoting student creativity and self-reflection //Journal of Creativity in Mental Health. – 2011. – Т. 6. – №. 1. – С. 42-55.
3. Әл-Фараби. Философиялық трактаттар. – Алматы: Ғылым, 1973. – 456 б.
4. Ыбырай Алтынсарин. Таңдамалы шығармалар. – Алматы: Жазушы, 1988. – 240 б.
5. А.Құнанбайұлы. Шығармаларының толық жинағы. – Алматы: Ғылым, 1995. – 2 т. – 448 б.
6. Ахмет Байтұрсынұлы. Тіл тағылымы. – Алматы: Ана тілі, 1992. – 448 б.
- 7.Kandler C. et al. The nature of creativity: The roles of genetic factors, personality traits, cognitive abilities, and environmental sources //Journal of personality and social psychology. – 2016. – Т. 111. – №. 2. – С. 230.
8. Дабылтаева Р. Мектеп жасына дейінгі балалардың шығармашылық қабілеттерін дамытудағы артпедагогика //Journal of Educational Sciences. – 2024. – Т. 81. – №. 4. – С. 27-38.
9. Ғадылбек Ә. Е. Проблемаға негізделген оқыту: заманауи білім беру теориясының жаңа парадигмасы //«Qazaq Journal of Young Scientist» халықаралық ғылыми журналы. – 2025. – Т. 3. – №. 6.1. – С. 15-24.
10. Lebedev A. A. Individualization of education via distance learning technologies: Models, stages, forms, components //International Journal of Civil Engineering and Technology. – 2019. – Т. 10. – №. 1. – С. 1631-1645.

ӨОЖ 541.124

Д. ИСАБЕКОВТЫҢ «ӘПКЕ» ДРАМАСЫН ОҚЫТУДАҒЫ ПЕДАГОГИКАЛЫҚ ЖӘНЕ ИННОВАЦИЯЛЫҚ БАҒЫТТАР

Корабаева Б.М.

Магистрант, I. Жансүгіров атындағы Жетісу университеті,
Талдықорған қ., Қазақстан Республикасы
bkorabayeva@mail.ru

Ғылыми жетекші: ф.ғ.к., қауымдастырылған профессор (доцент) **Шыныбекова А.С.**
I. Жансүгіров атындағы Жетісу университеті, Талдықорған қ., Қазақстан Республикасы

Мақалада қазақ драматургиясын оқытудың теориялық және әдістемелік негіздері қарастырылады. Драмалық шығармалардың синкретті табиғаты мен оны меңгертудегі кешенді әдіснамалық ұстанымдардың маңыздылығы айқындалады. Сонымен қатар, драманы оқытуда қолданылатын дәстүрлі және инновациялық әдіс-тәсілдер жүйеленіп, олардың тиімділігі талданады. Д. Исабековтың «Әпке» драмасын оқыту үлгісінде оқушылардың танымдық, шығармашылық және коммуникативтік қабілеттерін дамыту жолдары ұсынылады.

Кілт сөздер: қазақ драматургиясы, драманы оқыту, әдістеме, инновациялық технологиялар, әдеби талдау

В статье рассматриваются теоретические и методические основы преподавания казахской драматургии. Раскрывается синкретическая природа драматических произведений и обосновывается необходимость комплексного методологического подхода к их изучению. Анализируются традиционные и инновационные методы обучения. На примере драмы Д.Исабекова «Әпке» предлагаются эффективные пути развития познавательных, творческих и коммуникативных способностей учащихся.

Ключевые слова: казахская драматургия, обучение драме, методика, инновационные технологии, литературный анализ

The article examines the theoretical and methodological foundations of teaching Kazakh drama. It highlights the syncretic nature of dramatic works and substantiates the need for an integrated methodological approach. Both traditional and innovative teaching methods are analyzed. Using D.Isabekov's play "Äpke" as an example, effective ways of developing students' cognitive, creative, and communicative skills are proposed.

Keywords: Kazakh drama, drama teaching, methodology, innovative technologies, literary analysis

Қазақ драматургиясын оқыту мәселесі қазіргі кезеңде әдебиеттану мен педагогика ғылымдарының тоғысында қарастырылатын күрделі ғылыми бағыттардың бірі болып табылады. Драматургия тек әдеби жанр шеңберінде шектелмей, сахналық өнермен өзара тығыз байланыста дамитын синкретті құбылыс ретінде сипатталады. Осыған байланысты оны оқыту үдерісі де көпқырлы әдіснамалық негіздерге сүйенуі қажет.

Осы тұрғыдан қарастырғанда, қазақ драматургиясын оқыту методологиясы бірнеше ғылыми салалардың өзара ықпалдасуына негізделеді. Атап айтқанда, әдебиеттанулық талдау, театртанулық түсіндіру, педагогикалық технологиялар мен мәдениеттанулық амалдар кешенді түрде қолданылуы тиіс. Мұндай интегративті көзқарас драмалық шығармалардың болмысын жан-жақты әрі терең меңгеруге мүмкіндік береді.

1990-жылдардан бері қарай жазылған әдістемелік еңбектерге шолу жасасақ, Т.Жұмажанова «Қазақ әдебиетінен кластан тыс жүргізілетін жұмыстардың түрлері» (1993), Ж.Кәрімқызы «Мектеп сахнасына арналған әдеби-музыкалық туындылар» (1993), С.Тілешова «Әдебиет» оқулығына әдістемелік нұсқау (1995), Қ.Бітібаева «Әдебиетті оқыту

әдістемесі» (1997), С.Мақырұлы, А.Қыраубайқызы, Г.Құрманбай «Қазақ әдебиеті әдістемелік нұсқау» (2004) еңбектерінде тәуелсіздік алғаннан кейінгі білім берудегі әдебиетті сапалы оқытудың алғы шарттары жайында ой қозғалады. Мысалы, Ә.Қоңыратбаев әдістемелік еңбегінде драманы оқуға қатысты ой айтып, рөлге бөліп, кейіпкерге еліктеп мәнерлеп оқуды ұсынады [1, 137 б.]

С. Дүкенбаевтың шағын әдістемелік зерттеуінде драма мазмұнын меңгеруге басымдық беріледі. Ғалым мазмұнды оқытуды рөлдерге бөліп оқу және оқушылардың жекелеген көріністерді іріктеп оқуы сияқты тәсілдер арқылы жүзеге асыруды ұсынады. Оның пікірінше, пьесаны сыныпта тұтас оқу барысында шығарманың идеялық-көркемдік мазмұны мен сюжеттік дамуы тереңірек ашылып, бұл әдеби талдау жүргізуге қолайлы жағдай туғызады. [2]

Әдіскер-ғалым С. Тілешова Д. Исабековтың «Әпке» драмасын оқытуға арналған әдістемелік нұсқау әзірлеген. Автор драма мазмұнын игеруде мұғалімнің проблемалық жағдаят қалыптастыруына, шығарма негізіндегі басты мәселені айқындауына және оқушыларды шығармашылық ізденіске бағыттауына ерекше мән береді. Осы мақсатта «Пьеса не себепті «Әпке» деп аталған?» немесе «Қазіргі қоғам шындығы қай кейіпкердің тағдыры арқылы көрініс табады?» сияқты проблемалық сұрақтар қою арқылы оқушылардың танымдық белсенділігін арттыруды ұсынады.

Зерттеушінің пікірінше, драмалық шығармаларды оқыту үдерісі оқушылардың әдеби талдау дағдыларын жетілдірумен қатар, олардың оқырмандық мәдениетін қалыптастырып, театр көрермені ретінде де дайындауға ықпал етеді. Бұл тұжырым біздің зерттеу жұмысымыздың өзектілігін айқындай түседі.

Аталған әдістемелік нұсқау драмалық шығармаларды оқытудың ерекшеліктерін нақтылауы және әдеби талдаудың үлгісін ұсынуымен құнды болып саналады. Сонымен қатар, белгілі мектеп әдіскері Қ. Бітібаева өз еңбектерінде драмалық туындыларды оқыту үдерісі ең алдымен әдеби-теориялық ұғымдарды меңгертуден басталуы қажет екенін атап өтеді. Ол драманы оқытуда әдеби-теориялық білімді екі кезеңге бөліп ұсынуды тиімді деп есептейді: алғашқысы – шығармамен танысуға дейінгі кезең, ал екіншісі – әдеби талдаудан кейінгі кезең. Бұл тәсілдің нәтижелілігін әдіскер өзінің педагогикалық тәжірибесі арқылы дәлелдейді.

Драмалық шығармаларды талдауға қойылатын негізгі педагогикалық талаптар төмендегідей жүйеленеді:

Драмалық туындының идеялық мазмұны мен көркемдік формасын өзара бірлікте, тұтас қарастыра отырып талдау;

Кейіпкерлер жүйесін саралап, олардың образдық ерекшеліктерін ашу және дара, салыстырмалы, топтастырылған түрде мінездеме беру;

Шығарманың композициялық құрылымы мен сюжеттік желісін зерделеу, оның негізгі элементтерін айқындап, атқаратын қызметін түсіндіру;

Қолданылған бейнелеу тәсілдерін анықтап, олардың көркемдік қызметін талдау;

Туындының тілдік ерекшеліктерін зерттеп, драматургтің сөз қолданысындағы көркемдік сипаттарды саралау;

Драматургиялық жанрдың өзіндік табиғатын таныта отырып, соған сәйкес әдіс-тәсілдерді қолдану;

Драматургияға қатысты меңгерілген әдеби-теориялық ұғымдарды практикамен ұштастырып, жүйелі түрде бекіту.

Қазіргі білім беру жүйесінде көркем шығармаларды оқыту үдерісін жаңғырту, әсіресе драмалық туындыларды меңгертуде инновациялық әдіс-тәсілдерді тиімді пайдалану өзекті мәселелердің бірі болып табылады. Осы тұрғыдан алғанда, Д. Исабековтың «Әпке» драмасын оқытуда оқушылардың танымдық белсенділігін арттыратын, шығармашылық қабілеттерін дамытатын заманауи педагогикалық технологияларды қолдану маңызды.

Аталған драманы оқыту барысында проблемалық оқыту әдісін қолдану тиімді нәтижелер береді. Мұғалім сабақтың бастапқы кезеңінде проблемалық жағдаят

калыптастырып, оқушыларға «Пьеса не себепті «Әпке» деп аталған?» немесе «Отбасындағы жауапкершілік кімнің мойнында?» деген сұрақтар қою арқылы олардың сыни ойлау қабілетін дамытады. Бұл тәсіл оқушыларды мәтін мазмұнын терең түсінуге жетелейді.

Сонымен қатар, драмалық шығарманың табиғатына сай рөлдік ойын (инсценировка) әдісін пайдалану маңызды. Оқушылардың кейіпкерлер бейнесіне еніп, шығарма үзінділерін сахналауы олардың эмоционалдық қабылдауын күшейтіп, кейіпкер психологиясын тереңірек ұғынуына мүмкіндік береді. Бұл әдіс оқушылардың сөйлеу мәдениетін жетілдірумен қатар, коммуникативтік дағдыларын қалыптастырады.

«Ыстық орындық» әдісі де драманы талдауда тиімді құралдардың бірі болып табылады. Бұл тәсіл арқылы оқушы белгілі бір кейіпкер рөлінде отырып, сыныптастарының сұрақтарына жауап береді, нәтижесінде кейіпкердің ішкі жан дүниесі мен іс-әрекетінің себептері жан-жақты ашылады.

Кейс-стади әдісі драманың мазмұнын өмірмен байланыстыра қарастыруға мүмкіндік береді. Оқушылар шығармадағы отбасы мәселелерін қазіргі қоғам жағдайымен салыстырып, өз көзқарастарын білдіреді, шешімдер ұсынады. Бұл олардың әлеуметтік және аналитикалық ойлау дағдыларын дамытуға ықпал етеді.

Сондай-ақ, кейіпкерлерді салыстыру мақсатында Венн диаграммасын қолдану олардың ұқсастықтары мен айырмашылықтарын жүйелі түрде талдауға мүмкіндік береді. Ал «Автор орындығы» әдісі арқылы оқушылар өздерін жазушының орнына қойып, шығарманың идеялық мазмұнына қатысты балама шешімдер ұсынады, бұл шығармашылық ойлауды дамытады.

Білім беру үдерісінде цифрлық технологияларды қолдану да ерекше маңызға ие. Онлайн платформалар, презентациялар мен бейнематериалдарды пайдалану сабақтың мазмұнын байытып, оқушылардың қызығушылығын арттырады.

Сонымен қатар, дебат әдісі оқушылардың пікірін дәлелді түрде жеткізуіне, қарсы пікірлерді сараптауына мүмкіндік береді. Мысалы, «Әпкенің таңдауы дұрыс па?» деген тақырыпта ұйымдастырылған пікірсайыс оқушылардың сыни ойлау қабілетін жетілдіреді.

Сабақ соңында рефлексия жүргізу, эссе жаздыру сияқты жұмыстар оқушылардың алған білімін жинақтап, жеке көзқарасын қалыптастыруға ықпал етеді. Д. Исабековтың «Әпке» драмасын оқытуда инновациялық әдіс-тәсілдерді кешенді түрде қолдану оқушылардың әдеби талдау дағдыларын дамытып қана қоймай, олардың тұлғалық және шығармашылық әлеуетін арттыруға мүмкіндік береді.

Қорыта айтқанда, қазақ драматургиясын оқыту мәселесі әдебиеттану мен педагогика ғылымдарының өзара ықпалдастығы негізінде қарастырылатын күрделі әрі көпқырлы ғылыми бағыт екені айқындалады. Драмалық шығармалардың синкретті табиғаты оларды оқытуда кешенді әдіснамалық ұстанымдарды талап етеді. Драмалық шығармаларды талдаудың педагогикалық талаптарын сақтау, сондай-ақ инновациялық әдіс-тәсілдерді (рөлдік ойын, кейс-стади, дебат, «ыстық орындық», цифрлық технологиялар және т.б.) кешенді түрде қолдану оқушылардың әдеби талдау дағдыларын жетілдіріп қана қоймай, олардың коммуникативтік, әлеуметтік және шығармашылық қабілеттерін дамытуға ықпал етеді.

Осылайша, Д. Исабековтың «Әпке» драмасын оқыту тәжірибесі негізінде ұсынылған әдістемелік тәсілдер драмалық туындыларды меңгертудің тиімді жолдарын айқындап, қазіргі білім беру үдерісінде олардың өзектілігін дәлелдейді. Бұл бағыттағы ізденістерді одан әрі жетілдіру қазақ драматургиясын оқыту әдістемесін жаңа сапалық деңгейге көтеруге мүмкіндік береді.

ӘДЕБИЕТТЕР:

1. Қоңыратбаев Ә. 4-7 кластарда әдебиетті оқыту методикасы. –Алматы: 1987. -176 б.
2. Дүкенбаев С.Х. Драмалық шығармаларды оқыту /методикалық нұсқау/-Алматы, 1987. - 31б.
3. Бітібаева Қ. Әдебиетті оқыту әдістемесі. -Алматы: Рауан: 1997. -156 б.
4. Тілешова С. «Әдебиет» оқулығына әдістемелік нұсқау.-Алматы: Рауан: 1995. -73 б.

ДЕНЕ ШЫНЫҚТЫРУ САБАҚТАРЫНДА ЖАСАНДЫ ИНТЕЛЛЕКТ АРҚЫЛЫ СТУДЕНТТЕРДІҢ ДЕНЕ БЕЛСЕНДІЛІГІН БАҒАЛАУ

Мауленбаев Д.Д.

Дене шынықтыру пәнінің оқытушысы, педагог-модератор,
Талдықорған жоғары политехникалық колледжі,
Талдықорған қ., Қазақстан Республикасы
assel_miledi83@mail.ru

Бұл мақалада дене шынықтыру сабақтарында студенттердің дене белсенділігін бағалау үдерісінде жасанды интеллект (AI) технологияларын қолданудың ғылыми-әдістемелік негіздері қарастырылады.

Зерттеудің мақсаты – студенттердің физикалық белсенділігін объективті деректер негізінде бағалау тәсілдерін жетілдіру және оқу үдерісін дербестендірудің тиімді жолдарын анықтау. Зерттеу барысында жасанды интеллектке негізделген цифрлық құралдар арқылы студенттердің қозғалыс белсенділігі, физиологиялық көрсеткіштері және жаттығу нәтижелері талданды. Нәтижесінде AI технологиялары дәстүрлі бағалау жүйесінің субъективтілігін азайтып, студенттердің жеке даму динамикасын нақты анықтауға мүмкіндік беретіні дәлелденді. Сонымен қатар, мұндай тәсіл білім алушылардың оқу мотивациясын арттырып, олардың өзіндік бақылау және рефлексия дағдыларын дамытуға ықпал етеді. Зерттеу нәтижелері дене шынықтыру пәнін оқытуда жасанды интеллектті қолданудың педагогикалық әлеуеті жоғары екенін көрсетеді.

Кілт сөздер: дене шынықтыру, жасанды интеллект, дене белсенділігі, бағалау, цифрлық технологиялар, дербестендірілген оқыту, педагогикалық тиімділік

В данной статье рассматриваются научно-методические основы использования технологий искусственного интеллекта (AI) в процессе оценки физической активности студентов на занятиях по физической культуре. Цель исследования – совершенствование методов оценки физической активности студентов на основе объективных данных и определение эффективных способов персонализации образовательного процесса. В ходе исследования с использованием цифровых инструментов, основанных на искусственном интеллекте, были проанализированы двигательная активность студентов, их физиологические показатели и результаты выполнения физических упражнений. В результате доказано, что технологии AI позволяют снизить субъективность традиционной системы оценивания и обеспечивают точное определение индивидуальной динамики развития студентов. Кроме того, данный подход способствует повышению учебной мотивации обучающихся, а также развитию навыков самоконтроля и рефлексии. Результаты исследования свидетельствуют о высоком педагогическом потенциале использования искусственного интеллекта в преподавании дисциплины «Физическая культура».

Ключевые слова: физическая культура, искусственный интеллект, физическая активность, оценивание, цифровые технологии, персонализированное обучение, педагогическая эффективность.

This article examines the scientific and methodological foundations of using artificial intelligence (AI) technologies in assessing students' physical activity during physical education classes.

The aim of the study is to improve methods for evaluating students' physical activity based on objective data and to identify effective ways of personalizing the educational process.

The study analyzes students' motor activity, physiological indicators, and exercise performance using AI-based digital tools.

The results demonstrate that AI technologies reduce the subjectivity of traditional assessment systems and enable accurate identification of students' individual development dynamics. In addition, this approach enhances students' learning motivation and contributes to the development of self-monitoring and reflection skills. The findings indicate a high pedagogical potential for the use of artificial intelligence in teaching physical education.

Keywords: physical education, artificial intelligence, physical activity, assessment, digital technologies, personalized learning, pedagogical effectiveness.

Кіріспе. Қазіргі білім беру жүйесінде цифрлық трансформация үдерісі оқыту мазмұны мен әдістерін жаңғыртуды талап етуде. Бұл өзгерістер тек теориялық пәндерге ғана емес, сонымен қатар практикалық бағыттағы дене шынықтыру пәніне де тікелей әсерін тигізуде.

Дене шынықтыру сабақтарының басты мақсаты – студенттердің физикалық дамуын қамтамасыз ету, олардың денсаулығын нығайту және қозғалыс белсенділігін арттыру. Осы мақсаттарға қол жеткізуде бағалау үдерісінің объективтілігі мен дәлдігі ерекше маңызға ие [1, 396.].

Дәстүрлі жағдайда дене шынықтыру пәнінде студенттердің жетістіктерін бағалау көбіне оқытушының бақылауына және субъективті пікіріне негізделіп келеді. Мұндай тәсіл студенттердің нақты физикалық мүмкіндіктерін толық айқындауға және олардың даму динамикасын жүйелі түрде бақылауға әрдайым мүмкіндік бере бермейді. Сондықтан бағалау жүйесін жетілдіру және оны заманауи технологиялар негізінде жаңғырту қажеттілігі туындайды.

Осы тұрғыда жасанды интеллект технологиялары білім беру үдерісіне жаңа мүмкіндіктер әкеледі. Жасанды интеллект деректерді жинау, өңдеу және талдау арқылы студенттердің дене белсенділігі туралы нақты әрі объективті ақпарат алуға мүмкіндік береді. Мысалы, смарт-құрылғылар мен фитнес-трекерлер көмегімен алынған көрсеткіштер (жүрек соғу жиілігі, қозғалыс қарқындылығы, қадам саны) AI алгоритмдері арқылы өңделіп, әр студенттің физикалық жағдайы кешенді түрде бағаланады [2, 2026.].

Сонымен қатар, жасанды интеллект технологиялары бағалау үдерісін дербестендіруге жағдай жасайды. Әр студенттің жеке ерекшеліктері мен физикалық мүмкіндіктерін ескере отырып, оқу жүктемесін бейімдеу және жеке даму траекториясын қалыптастыру мүмкіндігі кеңейеді. Бұл өз кезегінде студенттердің оқу мотивациясын арттырып, олардың белсенді қатысуына ықпал етеді.

Зерттеудің өзектілігі дене шынықтыру сабақтарында студенттердің дене белсенділігін бағалаудың дәстүрлі тәсілдерін жетілдіру және жасанды интеллект негізінде жаңа бағалау моделін қалыптастыру қажеттілігімен айқындалады. Қазіргі ғылыми әдебиеттерде бұл мәселе қарастырылғанымен, оны нақты педагогикалық тәжірибемен байланыстыра зерттеу жеткіліксіз деңгейде қалып отыр.

Мақалада дене шынықтыру сабақтарында жасанды интеллект арқылы студенттердің дене белсенділігін бағалаудың ғылыми негіздері мен практикалық мүмкіндіктері қарастырылып, оның білім беру үдерісіндегі тиімділігі айқындалады.

Әдістер

Зерттеу жұмысы дене шынықтыру сабақтарында студенттердің дене белсенділігін жасанды интеллект арқылы бағалаудың тиімділігін анықтауға бағытталды. Осы мақсатқа сәйкес зерттеу аралас әдіснамалық (mixed-methods) тәсіл негізінде ұйымдастырылып, сандық және сапалық деректерді кешенді талдау жүзеге асырылды.

Зерттеудің әдіснамалық негізін тұлғалық-бағдарлы оқыту, дербестендірілген білім беру және цифрлық педагогика қағидалары құрады. Сонымен қатар, деректерге негізделген оқыту (data-driven learning) концепциясы басшылыққа алынып, студенттердің физикалық белсенділігі нақты көрсеткіштер арқылы бағаланды [3, 4126.].

Эмпирикалық зерттеу колледждің 1–2 курс студенттері арасында жүргізілді. Зерттеуге жалпы саны 48 студент қатысып, олар екі топқа бөлінді:

- **бақылау тобы (n=24)** – дәстүрлі бағалау әдістері қолданылды;
- **эксперименттік топ (n=24)** – жасанды интеллектке негізделген бағалау құралдары енгізілді.

Зерттеу барысында келесі әдістер қолданылды:

1. Бақылау әдісі

Студенттердің сабаққа қатысу белсенділігі, жаттығуларды орындау сапасы және қозғалыс қарқындылығы жүйелі түрде тіркеліп отырды. Бұл әдіс оқу үдерісіндегі табиғи өзгерістерді бақылауға мүмкіндік берді.

2. Педагогикалық эксперимент

Эксперименттік топта дене белсенділігін бағалау үшін жасанды интеллект технологиялары енгізілді. Атап айтқанда:

- фитнес-трекерлер арқылы жүрек соғу жиілігі, қадам саны, калория шығыны сияқты көрсеткіштер жиналды;
- мобильді қосымшалар көмегімен қозғалыс қарқындылығы мен жаттығу ұзақтығы тіркелді;
- AI алгоритмдері арқылы алынған деректер автоматты түрде өңделіп, студенттердің физикалық белсенділік деңгейі анықталды.

3. Тестілеу және функционалдық өлшеулер

Студенттердің физикалық дайындығы келесі көрсеткіштер бойынша бағаланды:

- төзімділік (жүгіру уақыты);
- жылдамдық (қысқа қашықтыққа жүгіру);
- икемділік (арнайы жаттығулар арқылы).

Бұл көрсеткіштер эксперимент басында және соңында салыстырмалы түрде өлшенді.

4. Сауалнама және рефлексиялық талдау

Студенттердің оқу мотивациясы, өзіндік бақылау деңгейі және AI құралдарына деген көзқарасы сауалнама арқылы анықталды. Сонымен қатар, студенттердің қысқаша рефлексиялық жазбалары мазмұндық талдау әдісімен қарастырылды.

5. Деректерді өңдеу әдістері

Жиналған сандық деректер статистикалық талдау арқылы өңделді. Атап айтқанда, орташа мәндер, пайыздық көрсеткіштер және динамикалық өзгерістер есептелді. Сапалық деректер мазмұндық (контент-анализ) әдісі арқылы жүйеленді. Бұл тәсіл зерттеу нәтижелерінің сенімділігі мен валидтілігін қамтамасыз етті.

Зерттеу кезеңдері:

1. **Дайындық кезеңі** – зерттеу құралдарын іріктеу және бастапқы диагностика жүргізу;
2. **Эксперименттік кезең** – жасанды интеллект технологияларын енгізу және деректер жинау;
3. **Қорытынды кезең** – алынған нәтижелерді талдау және салыстыру.

Осылайша, қолданылған әдістер кешені дене шынықтыру сабақтарында студенттердің дене белсенділігін бағалауда жасанды интеллект технологияларының тиімділігін жан-жақты әрі ғылыми негізде анықтауға мүмкіндік берді.

Нәтижелер. Зерттеу нәтижелері дене шынықтыру сабақтарында жасанды интеллект арқылы студенттердің дене белсенділігін бағалау жүйесінің тиімділігін айқын көрсетті. Алынған деректер бақылау және эксперименттік топтардың көрсеткіштерін салыстыру негізінде талданды.

Эксперименттік топта студенттердің дене белсенділігі деңгейінің айтарлықтай артқаны байқалды. Фитнес-трекерлер мен мобильді қосымшалар арқылы алынған мәліметтерге сәйкес, олардың күнделікті қозғалыс белсенділігі (қадам саны, белсенді уақыт ұзақтығы) бақылау тобымен салыстырғанда орта есеппен 20–25%-ға жоғары болды. Бұл жасанды интеллект негізіндегі үздіксіз мониторинг пен жедел кері байланыстың студенттердің өзін-өзі бақылау дағдыларын дамытуға ықпал еткенін көрсетеді [4, 81б.].

Физикалық дайындық көрсеткіштері бойынша да оң өзгерістер анықталды. Эксперименттік топ студенттері төзімділік, жылдамдық және икемділік көрсеткіштері бойынша бақылау тобынан жоғары нәтижелер көрсетті. Мысалы, төзімділікке қатысты көрсеткіштер

(жүгіру уақытының қысқаруы, жүрек соғу жиілігінің қалпына келу жылдамдығы) едәуір жақсарды. Бұл дербестендірілген жаттығу бағдарламаларының тиімділігін дәлелдейді.

Бағалау үдерісінің сапасына қатысты нәтижелер ерекше назар аудартады. Жасанды интеллект арқылы жүргізілген бағалау студенттердің физикалық белсенділігін нақты әрі объективті анықтауға мүмкіндік берді. Эксперименттік топта бағалау нәтижелері нақты деректерге негізделгендіктен, субъективтілік деңгейі төмендеп, бағалау әділдігі артқаны байқалды. Ал бақылау тобында бағалау көбіне оқытушының бақылауына тәуелді болып қалды.

Сауалнама нәтижелері студенттердің оқу мотивациясының артқанын көрсетті. Эксперименттік топтағы студенттердің 75%-ы дене шынықтыру сабақтарына қызығушылығының артқанын атап өтті, ал 68%-ы өз нәтижелерін нақты көру мүмкіндігі олардың белсенділігін күшейткенін көрсетті. Сонымен қатар, студенттердің басым бөлігі AI құралдары арқылы алынған деректердің өз дамуын түсінуге көмектесетінін білдірді.

Сапалық талдау нәтижелері студенттердің рефлексиялық қабілеттерінің де дамығанын көрсетті. Олар өз нәтижелерін талдап, әлсіз және күшті тұстарын анықтауға бейімделгені байқалды. Бұл олардың оқу үдерісіне саналы қатысуын арттырып, өзін-өзі жетілдіруге деген ұмтылысын күшейтті [5, 566.].

Жалпы алғанда, зерттеу нәтижелері жасанды интеллект технологияларын қолдану студенттердің дене белсенділігін бағалау үдерісін неғұрлым объективті, дәл және тиімді ететінін көрсетті. Сонымен қатар, бұл тәсіл студенттердің физикалық дамуына ғана емес, олардың оқу мотивациясы мен рефлексиялық дағдыларының қалыптасуына да оң әсерін тигізеді.

Талқылау. Алынған нәтижелер дене шынықтыру сабақтарында жасанды интеллект арқылы студенттердің дене белсенділігін бағалау тәсілінің педагогикалық тұрғыдан тиімді екенін көрсетеді және қазіргі цифрлық білім беру тенденцияларымен үйлеседі. Зерттеу барысында анықталған оң өзгерістерді бірнеше ғылыми тұрғыдан түсіндіруге болады.

Біріншіден, эксперименттік топтағы студенттердің физикалық көрсеткіштерінің жақсаруы дербестендірілген оқыту қағидаларының тиімділігін дәлелдейді. Жасанды интеллект әр студенттің физикалық мүмкіндіктерін, жүктемеге реакциясын және даму динамикасын ескере отырып, оқу үдерісін бейімдеуге мүмкіндік береді. Бұл тәсіл студенттердің шамадан тыс жүктемеден сақтануына және олардың физикалық әлеуетін біртіндеп дамытуға жағдай жасайды.

Екіншіден, бағалау үдерісінің объективтілігінің артуы зерттеудің маңызды нәтижелерінің бірі болып табылады. Дәстүрлі бағалау жүйесінде оқытушының субъективті пікірі басым рөл атқарса, жасанды интеллектке негізделген бағалау нақты деректерге сүйенеді. Бұл студенттердің жетістіктерін әділ бағалауға және олардың даму деңгейін дәл анықтауға мүмкіндік береді. Сонымен қатар, объективті бағалау білім алушылардың сенімін арттырып, оқу үдерісіне деген жауапкершілігін күшейтеді [6, 236.].

Үшіншіден, студенттердің оқу мотивациясының жоғарылауы жасанды интеллекттің кері байланыс беру мүмкіндіктерімен байланысты. Нақты уақыт режимінде алынатын ақпарат студенттерге өз нәтижелерін бақылауға, жетістіктерін көруге және алдағы мақсаттарын айқындауға мүмкіндік береді. Бұл жағдай ішкі мотивацияның қалыптасуына әсер етіп, студенттердің оқу белсенділігін арттырады [7, 976.].

Зерттеу барысында анықталған тағы бір маңызды аспект – рефлексиялық дағдылардың дамуы. Жасанды интеллект құралдары студенттерге өз әрекеттерін талдауға, нәтижелерін салыстыруға және жеке қорытынды жасауға мүмкіндік береді. Бұл метатанымдық қабілеттердің дамуына ықпал етіп, білім алудың сапасын арттырады. Сонымен қатар, зерттеу нәтижелері жасанды интеллекттің дене шынықтыру пәніндегі рөлі тек бақылау және бағалау құралы ретінде ғана емес, сонымен қатар оқу үдерісін басқарудың тиімді механизмі ретінде қарастырылуы тиіс екенін көрсетеді. Бұл бағытта AI оқытушыға педагогикалық шешімдерді дәл әрі уақтылы қабылдауға көмектеседі.

Дегенмен, алынған нәтижелермен қатар бірқатар шектеулер де байқалды. Біріншіден, зерттеу белгілі бір студенттер тобымен шектелді, сондықтан нәтижелерді жалпылау үшін кең ауқымды зерттеулер қажет. Екіншіден, жасанды интеллект

технологияларын қолдану материалдық-техникалық ресурстарға тәуелді. Үшіншіден, оқытушылардың цифрлық құзыреттілігі жеткілікті деңгейде болмаған жағдайда, АІ құралдарының тиімділігі төмендеуі мүмкін.

Болашақта дене шынықтыру сабақтарында жасанды интеллектті қолдану бағытында кешенді зерттеулер жүргізу, әдістемелік ұсынымдар әзірлеу және педагогтардың цифрлық құзыреттілігін арттыру маңызды болып табылады.

Жалпы алғанда, зерттеу нәтижелері жасанды интеллект технологияларының дене шынықтыру пәніндегі бағалау үдерісін жаңғыртуда маңызды рөл атқаратынын және оның білім беру сапасын арттырудағы әлеуеті жоғары екенін дәлелдейді [8, 163б.].

Қорытынды. Жүргізілген зерттеу дене шынықтыру сабақтарында студенттердің дене белсенділігін жасанды интеллект арқылы бағалау білім беру үдерісін жетілдірудің тиімді құралы екенін көрсетті. Зерттеу нәтижелері АІ технологияларының бағалау үдерісінің объективтілігін арттырып, студенттердің физикалық көрсеткіштерін нақты әрі жүйелі түрде бақылауға мүмкіндік беретінін дәлелдеді.

Атап айтқанда, жасанды интеллектке негізделген бағалау жүйесі студенттердің жеке даму динамикасын анықтауға, олардың физикалық дайындығын дәл бағалауға және оқу үдерісін дербестендіруге жағдай жасайды. Бұл тәсіл дәстүрлі бағалау жүйесіне тән субъективтілікті азайтып, білім алушылардың жетістіктерін әділ бағалауға мүмкіндік береді. Сонымен қатар, зерттеу нәтижелері студенттердің оқу мотивациясының артқанын және олардың өзіндік бақылау мен рефлексия дағдыларының дамығанын көрсетті. Жасанды интеллект құралдары арқылы алынған нақты деректер студенттердің өз нәтижелерін түсінуіне және оқу үдерісіне саналы қатысуына ықпал етеді.

Жасанды интеллект технологияларын қолдану дене шынықтыру пәнінің мазмұнын жаңғыртып қана қоймай, оны заманауи цифрлық білім беру талаптарына сәйкестендіреді. Бұл өз кезегінде студенттердің физикалық және тұлғалық дамуын қамтамасыз етуде жаңа мүмкіндіктер ашады.

Дегенмен, АІ технологияларын тиімді енгізу үшін белгілі бір шарттарды сақтау қажет: материалдық-техникалық базаны жетілдіру, оқытушылардың цифрлық құзыреттілігін арттыру және деректер қауіпсіздігін қамтамасыз ету. Осы факторлар ескерілген жағдайда ғана жасанды интеллекттің толық әлеуетін жүзеге асыруға болады.

Қорыта келгенде, дене шынықтыру сабақтарында жасанды интеллект арқылы студенттердің дене белсенділігін бағалау білім беру сапасын арттырудың маңызды бағыты ретінде қарастырылуы тиіс. Болашақ зерттеулер осы бағыттағы әдістемелік модельдерді жетілдіруге және жасанды интеллекттің ұзақ мерзімді әсерін жан-жақты талдауға бағытталуы қажет.

ӘДЕБИЕТТЕР

1. Rahman, A., Islam, S. Artificial Intelligence in Physical Education: A Bibliometric and Systematic Review // Pedagogy and Psychology of Sport. – 2026.
2. Chen, Y., et al. AI-Enabled Learning Analytics and Student Engagement in Physical Education // Scientific Reports. – 2026.
3. Cui, B. Innovating Physical Education with Artificial Intelligence // Frontiers in Psychology. – 2025.
4. Zhang, J. Leveraging Artificial Intelligence for Enhanced Physical Education // Computers & Education. – 2025.
5. Нұрғалиева, Г.К. Білім беруді цифрландыру жағдайындағы педагогикалық технологиялар. – Алматы: Ұлттық білім академиясы, 2023.
6. Қайырбеков, А.Ж., Сейітқалиев, Н. Дене тәрбиесі және спорт педагогикасы. – Алматы: Қазақ университеті, 2023.
7. Садыкова, А.К., Тлеубергенова, Г. Цифрлық білім беру ортасында оқытудың жаңа модельдері // Қазақстанның ғылымы мен өмірі. – 2024.
8. Жанпеисова, М.М. Инновациялық оқыту технологиялары және білім беру жүйесі. – Алматы, 2022.

ӨОЖ: 821.512.122.0

ҚАЗІРГІ ІЛІЯСТАНУ БАҒЫТТАРЫ

Мәдібаева Қ.Қ.

*Ф. э. д., профессор, М. Әуезов атындағы Әдебиет және өнер институтының
бас ғылыми қызметкері, Алматы қ., Қазақстан Республикасы*

Мақалада XX ғасыр басындағы қазақ руханияты мен Алаш қозғалысы контекстінде Ілияс Жансүгіров шығармашылығы мен тұлғалық болмысы қарастырылады. Ақынның өмірбаянына қатысты бұрын ғылыми айналымға толық түспеген деректер, оның ішінде «Мамания» мектебі, отбасылық орта, білім алу жолы және Алаш зиялыларымен рухани байланыстары талданады. Сонымен қатар Ілиястың Жетісу тарихына арналған зерттеулері мен публицистикалық еңбектері отарлық саясаттың тарихи шындығын ашудағы маңызды дереккөз ретінде бағаланады. Мақалада тұлғатану, тарихи-әдеби сабақтастық және ұлттық әдебиеттанудың жаңа бағыттары айқындалады.

Кілт сөздер: *Ілияс Жансүгіров, Алаш қозғалысы, ілиястану, Мамания мектебі, Жетісу тарихы, қазақ әдебиеті, тұлғатану, XX ғасыр әдебиеті, отарлық саясат, әдебиеттану.*

В статье рассматривается творчество и личность поэта Ильяса Жансугурова в контексте духовной жизни Казахстана начала XX века и движения Алаш. Анализируются ранее малоизученные факты биографии поэта, включая его образование в школе «Мамания», семейную среду и связи с представителями алашской интеллигенции. Особое внимание уделяется его исследованиям истории Жетысу и публицистическим работам, раскрывающим историческую реальность колониальной политики. Подчеркиваются новые направления современного литературоведения, связанные с персонологическим подходом и изучением национального наследия.

Ключевые слова: *Ильяс Жансугуров, движение Алаш, ильясоведение, школа Мамания, история Жетысу, казахская литература, персонология, литература XX века, колониальная политика, литературоведение.*

The article examines the творчество and personality of the poet Ilyas Zhansugurov in the context of the spiritual life of Kazakhstan in the early twentieth century and the Alash movement. It analyzes previously малоизученные facts of the poet's biography, including his education at the "Mamaniya" school, his family environment, and his connections with representatives of the Alash intelligentsia. Special attention is paid to his studies of the history of Zhetysu and his journalistic works, which reveal the historical reality of colonial policy. The article also highlights new directions in modern literary studies related to the personological approach and the study of national heritage.

Keywords: *Ilyas Zhansugurov, Alash Movement, Ilyas Studies (Ilyasology), Mamaniya School, History of Zhetysu, Kazakh Literature, Personology, 20th Century Literature, Colonial Policy, Literary Studies.*

XX ғасыр басында елдік мүдде, мұраттар тыншытпай, саяси, рухани күреске түскен Алаш қайраткерлері халқымен қайта қауышқан тарихи сәттер ұлттық ұлы мұра – қазақ сөз өнерін түбегейлі танымға тарту міндеттерін күн тәртібіне қосты. Тәуелсіз Қазақстанның XX ғасырдағы әдебиеттану ғылымының күрделі жаңа бағыттарының бірі кезінде қазақ кеңес әдебиетінің негізін қалаушылар мәртебесінде танылып, бағаланған шығармашылық тұлғалар мұрасына қатысты өрістеп, дамыды.

Аса көрнекті ұлт ақыны Ілияс Жансүгіровтің отандық тарихпен тамырлас күрделі кезеңдер ақиқатымен астасқан ақындық ғұмырбаянын да деректік нақтылық негіздерде, ендігі заманның қамтып айтуға мүмкіндік туған қолайлы атмосферасында зерделенуде.

Ілияс Жансүгірұлының озық эпикалық, лирикалық жаңашылдық бағыты, кенже туған драматургиядағы қарымы, жазба проза жанрларын дамытып, байыту өнегесі, сатиралық, публицистикалық мұрасы, ел әдебиетін жинау, көркемдік талқыға тарту ұстанымдары, балаларға арнап жазған туындылары; жедел заманы ыңғайында атқарған педагогтік ұйымдастырушылық, басышылық қызметтері; ұзақ жылдар жария болмай келген Жетісу тарихына қатысты дерек жинаудағы ғылыми ыждаһаты; өмірбаянындағы беймәлім, «жабық» тұстар қазірде – ұрпақ еншісі.

Ілиястың атасы Берсүгір сөз ұстаған, белгілі адам екен. XIX ғасырдың орта тұсында Жетісудың Ресейге қосылу актісіне қатысқан ортада болған, Шоқан Уәлихановтың Қашқар сапарында Ақсу бойында қарсы алып, ілтипат көрсеткен, Жетісу өңірінің игі жақсыларының ішінде жүрген.

Ақынның әкесі – Жансүгірдің әмбебап ісмерлік, саятшылдық, ұсталық, зергерлік қырларына оның айтулы молда болғандығын енді жалтақтамай қосып сөйлейміз.

Ілияс ақындығының бастауында зор рухани кеңістік – дін негіздерінен тарайтын ұлы мұра болғандығын ілиястанушы профессор Шара Қияхметова қадап айтады [1].

Жас Ілиястың өмір ортасы, ғасыр басындағы жаңашыл үрдістер сабақтасып, тоғысып жатқан «Мамания» мектебі...

Қазақ зиялылары дала өміріндегі елеулі жаңалық – Қапалдағы мектеп туралы «Айқап» журналында бірнеше мақала жариялаған.

«Марқұм Маманов Тұрысбек қажы қазақтар арасында асқан данышпан адам да саналған еді.

.... Тұрысбек 18 жыл болыс болған, осы уақыт ішінде пәре алмаған, өзгенің атын мінбеген, қазақтардың бір де бір қойын жемеген, оларды зорлық-зомбылық жасап жылатпаған, халқын ақшаға сатпаған», - деп жазыпты қазақтан шыққан тұңғыш прокурор Жақып Ақбаев 1913 жылы [1].

Ақынның шығармашылық ғұмырбаянында кейінгі кезеңде ғана айналымға түсіп отырған елеулі деректер бар. Кеңестік жүйе қабағына қарайлап отырып өз қолымен жазылған «Өмірбаянында» Ілияс «Мамания» мектебінде оқыдым деп атап көрсетпеген...

Бақытжан Қанапиянов Ілияс Жансүгірұлын 1910-1917 жылдар арасында Қарағаштағы «Мамания» ақсүйектік мектебінде оқыды деп жазады [2]. Мағжан Жұмабаевтың «Ақан сері» атты мақаласын «Құлагерді» жазған Ілияс оқыды, білді дейді. «Мамания» мектебіне қатысты айқындауды қажет ететін тұстар бар. Мағжан жайы – қисынды. Ташкент, Мәскеу, Алматыда болған жылдар өз алдына, рухани бауыры ғой бірі бірінің.

Ілияс Жансүгірұлы өз өмірбаянында оқуы туралы беретін мәлімет «Мамания» мектебіне соқпай өтетіндей, бәлкім уақыт ыңғайында Алаш қайраткерлері қолдаған оқу орнын іркіп те қалуы.

«Сүттіген деген жерде әкем әкеп бергені жаңылмасам, 1910 жылдың мөлшері. Бір ай жарымдай-ақ оқыдым. Ауырып ауылға кеттім... 1912 жылғы күзде «Қыли мектебіндегі» ноғай мұғалімге оқуға кірдім. Оның сабағы – құран оқу, жазу, есеп – осылар еді. Оқуға оқытатыны «Рәһбір бибан ғикайе» деген татарша кітаптар еді. «Жәдидті» төрт жарым ай оқыдым да, оқи алмай кеттім» [3, 72-73 б.].

1914 жылдар «Қазақ» газетінен «Қазақтың бас ақыны» мақаласын оқыған. Одан ілгеріде өлеңі қолына түскенімен, аты-жөнін білмеген ақыны – Абай екен. 1916 жылы әкесі астық сатуға жібергенде сол ақшадан тәуекел етіп, Абайдың 1909 жылғы жинағын бір сомға сатып алады. «Балдырған» атты қолжазба өлең кітабымен 1920 жыл Алматы келіп, одан Ташкент түсіп, бірер ай оқу оқып, қызмет қылып 1921 жылы күзде еліне қайтып, Белтоғанда мұғалім болған.

Қаратаев Қарағаштағы қазақ-татар мектебін 1911 жылы бітірді дейді[4]. Бейсенбай Кенжебаев Ілияс 1914-15 жылдары да өз ауылында мұғалім болып істеген айтады [5].

1925 жылы білім аздығын біліп, оқуды аңсап, Жетісудың партия ұйымының жолдамасымен Мемлекеттік журналистика институтына кеткенінше Ілияс өз айтытуда әлеумет қызметіне 1921 жылдан араласып, мұғалімдік, оқу инструкторы, ауылдық, губерниялық, атком

мүшесі, газет тілшісі, әдеби қызметкер, шығарушы, газет басқармасында хатшылық қызметтер жасаған. 1928 – Қызылорда. «Еңбекші қазақ». 1930 – Жазушылар Одағы ұйымдастыру комитеті. 1934 – Қазақстан Жазушылар Одағының төрағасы. 1935 жылдан 1937-де ұсталған уақытта шейін Көркем әдебиет баспасында поэзия бөлімінің меңгерушісі.

1920-дан былайғы Алматы–Ташкент–Мәскеу–Қызылорда–Алматы ауқымындағы әдеби айналасы, рухани-саяси ортасы туралы ашып, айғақтауды күтіп жатқан «жұмбақтар» бар.

Алаш қайраткерлерімен туыстық, таныстық, мүдделестік бағытында «Сұранып» тұрған мәселелер төңірегінде ой қозғар болсақ Ілияс пен Біләл Сүлеев, Ілияс пен Мұхаметжан Тынышбаев, Ілияс пен Мағжан Жұмабаев, Ілияс пен Міржақып Дулатұлы, Ілияс пен Смағұл Садуақасов, Ілияс пен Мұхтар Әуезов, т.б. тұлғалармен ара-қатынасында, кең ашып, тұлғатану мұраттарына қызметке жететін мәселелер күн тәртібінде тұр.

Ғылыми айналымға кешігіп тартылған ХХ ғасырдың 20-шы жылдарындағы қызу талқылар Ілияс шығармашылығын да шарпымай өткен жоқ. Сәбит Мұқановтың Ілияс Жансүгірұлының «Сағанақ» (Қызылорда, 1928) жинағына қатысты, онан кейін де «қаттылау» кетіскен жағдайы болған. Көптеген саяси ұстанымдар қалыбынан шыға алмай қалған сол тұстағы әдеби «кикілжіңдер» қазірде қайта бір қарауды қажет етеді.

Жеке ғұмырды тұтас дәуір, шығармашылық үдеріс ауқымында танытудың жауапты міндеттері, қазіргі көкейкесті әдбиеттанудың тұлғатанудағы ғылыми өнегесін орнықтырып, ілгері оздыруды жүктеп отыр.

Ілияс Жансүгірұлы өз уақытының өзекті мәселелеріне аса қызу араласты. Ұлт зиялысының замана бет алысындағы жанкештілігі Ілиясқа да тән еді.

Анадан 4 жасында қалып, ауылдағы ауыр кедей тұрмыстың қыспағынан едәуір есейгенде барып сытылып шығып, қатарға кенжелеп келіп қосылғанымен, азғана жылдар ішінде ұлттық сөз өнерін зор поэтикалық құнармен кенелткен ақынның араласқан қырауар шарауасының бірі – қазақ тарихына қатысты деректік, құжаттық негізде ыждаһатты зерттеу жүргізуі.

Ілияс Жансүгірұлының «Жетісу өлкесін орыстың алуы» атты ұзақ жылдар мұрағатта сақталып, кейінде ғана жарық көрген мақаласында (Қолжазба араб ғарпінде. ҚР Орталық мемлекеттік архиві: Қор-Р-1368; Тізбе-1; Іс-51) Жетісу жерінің Ресей патша өкіметінің қарауына өтуі, Жетісуды қоныстанған қазақ руларының ХІХ ғасырдың орта тұсындағы қал-күйі толымды, егжей-тегжейлі сипаттаулармен баяндалады. Жүрекке салмақ салатын ауыр ақиқаттар қамтылған. Бір шегі Қытайға қарап қалған, бір аумағын Қоқан билеген, бір пұшпағын екпіндей жеткен орыс әскері имеденіп үлгірген, «қырық ру» болып бүлініп, бөлінген, жері тілім-тілім талапайдағы ел күйі ауыр арпалыс, шер заманымен бой көрсеткен бұл көлемді мақалада мұрағат құжаттарымен салыстыра зерттеуді күтіп жатқан, сол негізде бұрмасы көп тарихи ахуалды танымға сіңіруге септігін тигізетін нақты пайымдаулар бар. Бейтарап баяндалғандай тарихи фактілердің астарындағы ұлт қасіретін автор жүректен өткізіп, қамығып айтқанын сезінеміз.

Кенесары Қасымұлы бастаған азаттық күрес тарихына қатысты тың деректер, Жетісудағы әркім билік жүйесі жайлы пайымдаулар осы бір тарихи кезеңнің ел әдебиетінде көрініс табуы жөні жаңа зерттеулерді күтеді.

Ілияс Жансүгірұлының Жетісудағы дүрбелең жылдардың дерек, дәйегімен қамдап жазған бірнеше мақаласы – тұтас бір тарихты зерттеу.

Замананың қадау-қадау беталыстарына тоқтам жасап отыруында қатып піскен кәнігі саясаттанушының, әлеуметтанушының, білгір тарихшының өрелі қолтаңбасы тұр. «Аяғөздің округтік приказ жасалуы орыстың Жетісу табалдырығын алғашқы аттағаны болды», «Орыстың Жетісу ішінде қарай соңғы аяқ басуы – Кенесарының Жетісуға келуі болды. 1846 жылда». «Кенесары қозғалысы орысты орасан күтіндірді».

«Қазақтың өз алдына тұтас жұрт болған ұйытқысы бұзылды»...

Ұзынғаш жеңісін Александр патша: «Славное дело!, – деп марқайыпты.

Жетісудағы жер күйігі, өзге жұрттарды мақсатты түрде көшіріп әкеліп қоныстандыру саясаты, 1916 жылдың бүліншілігі бағытында Ілияс Жансүгірұлы тұтас бір өлкені бағындырудың отарлық айла-мүддесін түгін қалдырмай айғақтап саралаған.

Алаш қайраткерлерінің осы қағынды мәселедегі елжандылық, ұлтжандылық өрісінде ыза буып отырып, қазақ ұлтының әлемде баламасы жоқ ауыр отарлық қысымда жанталапайда қалғанын ашынып, аяусыз айыптайды.

Тарихи ауыр уақыттар құрғақ деректермен тізілмеген, байырғы, сөзді жөнімен жұмсайтын шешендік шебер дәстүрде жазба тіл мәдениетін түзу өрісінде де оқшау тұрған Ілияс тарихи ауыр кезеңнің қаралы сұлбасын төпеп айтып төгілген өтімді сөзге сыйдырыпты. Ондаған көркем мәтін, ел адамдарының естелік, көзкөргендерін кіріктірген.

1916 шапқынында арғы бетке қалмаққа 2000 сом беріп өткен Әубәкір Сұлтанбекұлының естелігі, Көдек ақынның әрлі-берлі сабылған жұрттың көрген зорлық зары тұнған өлеңдері, «Алдаберген Қайшыбекұлының естелігі», «Сәтімбекұлы Иманбек жыры», «Бекетбай ақын сөзі», «Дәметкеннің зары», «Салмақбайдың өлеңі», өлеңмен жазылған көлдей көп хаты мәтіндері..., басқа да он-сан ауыртпалық түскен күй-жай...

«17 жыл бостандық болды деп қонысқа келгенде шеке қызған жоқ. Бостандық казак-орыстікі болған екен. Келген соң бар малымды және сыпырып алды. Екі жыл атысып жүріп, тақыр кедей болдым.

Менің әкем Тазабек Албанды алғаш орыс алғанда қарамаймын деп қарсыласып жүріп, орыстан оққа ұшып өлген екен. Менің де көргенім аз болмады. Бірақ әзір жан тірі» (Ө.Сұлтанбекұлы) [6, 152 б.].

XIX ғасырдың орта тұсындағы Жетісу жағдайына, жалғас жатқан Сібірге қараған Орта жүз жайына, 1916 жылдың көтерілісіне қатысты тоқтамдарында Алаштың ел тұтқа ұлдарының, М.Әуезов, Х.Досмұхамедұлының тарихқа төрелік айту, жер, су, ұлт мүддесін көксеу ұстанымдарымен байланған тұтастық бар.

Әдеби мұраны түгендеуде де аса ыждаһатты Ілияс Жетісу тарихына қатысты жазбаларына кіріктірген он-сан өлең жырдың шығарушылары назар аударды. 1846 жылы туған Бекетбай ақын туралы әдебиет тарихы айта ма? Ілияс айтқан. «Бұл – жасы 70-ке келген ескі жүйрік, дағдылы даңғыл Матайдың соқыр ақыны Бекетбай еді. Бекетбай кәрі құлақты, ескі сөзді көп білетін сұңғыла соқыр. Ол кешегі Абылайды айтады. Жетісудағы қалмақты Шоңайға (батыр) көшіртеді. Кенесарының Жетісуға келіп, қазақтың орыс пен қытайдың қайсысына қарарын білмей екі жаққа жарылғанын жыр қылады. Орысқа төре тұқымы, сұлтандар мұрындық болып, елді қаратқанын тап басып айтады. Орыстың ел билеу жөнінің, алым алу ретінің көпке түсініксіз зорлыққа сүйенгендігін, жалпы бұқараның ішінен тұнған наразы екенін айтады. Қилы-қилы заман болып, қарағай басын шортан шалып, елдің ережелі ескі сабасы саязып, қутындаған қу шұнақ, шолақ заманға кез болып тұрғандығын жырлайды. Әрине, Бекетбай саяси сауатты, оқыған адам емес. Ол жұрт басына туған күннің торғайы. Ел ауқымының ауған бетіне шырылдайды» [4, 223 б.].

«Қилы» заман дейді Ілияс... 1916 жылға тели айтады. Ілияс Жансүгірұлы Жетісудағы жаппай ұлттық бас көтеру азаттық күрестің оқиғаларына орай жинаған қырауар дерек, нақтылы материалын «Қилы заманды» жазуында мұраттас, мүдделес дос адамы, өзі арнайы Қарқарға бірге барып аралатып, көрсетіп қайтқан Мұхтар Әуезовпен шығармашылық мұраттарда ризашылықпен бөліскен сияқты.

XX ғасырдың бас кезінде-ақ қауырт қарастырылып әлі де өзектілігінде қалып отырған Абайтану бағытында Ілияс Жансүгірұлы табанды тоқтамдар жасады. 1923 жылы «Тілші» газетінде «Абай кітабы» атты мақаласы басылды.

XX ғасырдың 20-шы жылдарындағы абайтанудағы айтыстардың бастапқы уақытында ақын мұрасын игерудің ұзаққа жалғасатын олжалы шаруасын меңзеуі, Абайға қырын қарап отырған тұста кітабын басу оңай еместігін, бірақ түбінде Абай халықтың Абайы болып қалатынын өзгеше жан ашуымен, келекшек сеніммен қапысыз айтуы, Абай мұрасын алғашқылардың бірі ақтап сөйлеуі – бағалы.

Алаштың айқасқа тұлғалары – Шәкәрім, Мағжан, Әлихан, Ахметке Абайды сеніп тапсыру керек дейді.

Абай өлеңдерінің мәтіндік жаңылыс түзетулеріне қатысты 20-дан астам сөз қате басылған келесіде ескерілуі керек дейді. Мысалын келтіреді. Қазақ әдеби тіліне орай жасаған байламдары бастамашылдық мәнімен бағалы. Абай халықтық рухтағы тілмен сөйледі дейді.

Абай өлеңдерінің 1922 жылғы Ташкент жинағы негізінде ой қотарып, баспа мәдениетінің шарттарын пысықтап, кемшілігін түзетуді міндеттеп ұғындыруымен де ерекшелініп тұрған, бас-аяғы Абай өлеңінің айрықшылығы жөніндегі тоқтаммен тұтасқан сауатты мақала.

Ақынның өмірі мен шығармашылығынан монографиялық зерттеу жазған Мырзабек Дүйсенов сол 1965 жылы ендігі уақытқа қажет деректерді тілге тиек етіпті [6].

Ташкентте шығып тұрған «Ақ жол», «Жас Алаш» басылымдары төңірегіндегі қазақ интелегенциясы мен жазушылары, институт оқытушылары Ілиясты өз ортасына тартқанын айтады. Ақынның өзі де 1928 жылы 15 қаңтарда жазылған қысқаша өмірбаянында «Ақ жол» газетінде корректор болдым деген.

«Ақ жол» - кезінде Иосиф Сталин жапқызған газет. Алашорданың идеологиялық ықпалында болған басылым аталған.

20 жылдардың басында Алаш қайраткерлерінің арнайы, тұтаса, тоғысқан бір ортасы – Ташкент. Мырзабек Дүйсеновтің еңбегінде сөз тасалаған, астарлы өмір деректері бар. Алаш қайраткерлері және Ілияс Жансүгірұлы арақатынасындағы толтыра айтуды қажет ететін фактілер тұр.

Ілиясқа 20-жылдардың аяғы, 30 жылдардың бас кезіндегі үлкен әдеби айтыс тартыстар тұсында «Садуақасовшинаның белді бірі болды, жолбике ақын болып кейін жөнделді» деген кінә тағылып жүрген.

Сәбит Мұқанов «Жікке қарсы күрес» мақаласында Ілияс Жансүгіровті 1925 жылға дейін Мағжан, Мыржақыптардың тобында болды, Байдильдинмен сыбайлас болды деп сынапты (Еңбекші қазақ, 1930, 22 сәуір).

Әбілда Тәжібаев та Ілияс бұрын ашық ұлтшыл-байшыл болған, «жолбике жазушы» деген.

Мырзабек Дүйсенов осындай пікірлерге әдейі бұрылыс жасаған. Ретін келтіріп кіріктірген. Ілиястың «Ақынға» атты «Тілші» газетінде 1923 жылы 10 қаңтар күні басылған өлеңін Мағжан кудаланған күнмен сабақтастырып, бірталай жайды меңзейді.

Ташкенттегі орта жөнін де, оның Ілиясқа оң ықпалын да Мырзабек Дүйсенов үрікпей, қорықпай баяндаған.

Міржақып Дулатұлы 1921 жылы Ташкентте болғандығына орай өзі былай деген екен: «Мен Ташкентке Орынбор арқылы бардым, сонда «Алашорданың» көрнекті қайраткерлерінің біразы – Бөкейханов Әлихан, Байтұрсынов, Әуезов Мұхтар, Сәрсенов Бияхмет сонда тұрады екен [7, 3576].

Оқуы кем, кеш келіп жеткен Ілияс Ташкентте арнаулы білім алып, кемел ортаның кеңшілігіне кенеліп, оң-солын әбден аңғарып қайтады.

Ілиясты тағдыр 1925-28 жылдар арасында Мәскеуде Коммунистік журналистика институтында оқығанында 1923-1927-де сонда болған Мағжанмен тағы тоғыстырған.

1928-де Қызылордаға келіп, «Еңбекші қазаққа» қызметке тұрғанда Міржақып Дулатов та сонда істейтін. Елдес, жерлес Мұхаметжан Тынышбаевпен сан мәрте тағдыр жолдары тоғысқаны даусыз. Жетісу дүбіліп жатқан 1916, 1917-20 жылдар аралығында Мұхаметжан Тынышбайұлы ел арасына көп шықты.

Ілияс Жансүгірұлының қазақ романшылдығының қалыптасып, дамуына елеулі мәні бар «Жолдастар» романы әлі күнге көркемдік бағасын ала қойған жоқ. «Құлагер», «Күй», «Күйшілердің» екпін-тасқыны «Жолдастарға» қарайлата қоймаған. Тілі қанық. Сөлді. Суретті. Ықшам. Оралымды. Қозғалысты. Тынысты. Қилы әлеуметтік топ өкілдерінің сырт кейпі, мінез құлқы, характер даралығы – тұтас қалпы уақыт аясында дөп ашылып отырады. Әдеби шығармадағы жансыздың жанды әрекетімен туатын зор әсердің тәсіліне жетік. Сөзшең. Екі сөзінің бірі қазірде сөйлеуден, қағаберіс қалып бара жатқан, немесе мүлде

қолданысқа түспейтін нақпа-нақ нақыл, маңызды мақал-мәтел. «Көк шұбар книгадан сөйлеген сөз Сатанды ауызға ұрғандай үндетпеді». «Сәлем берген соң сағат бауы салбырап тұрып, қусырылған танауымен тыныстап, сұр қажы Тәжидің сөзін тыңдады».

Жазушы қыр өмірін, 20 жылдардың басындағы ел оқиғаларын, қамды-қамсыз қазақы күнкөріс, малдың күйі, малқор елдің тұрмыстық ұңғыл-сұңғылын сушешен баяндаумен тұтас тербеп жазады. Кейіпкерінің мәртебесіне лайық деталь ойнату, бәрін байқап, қармап, қамтып баяндау, құр қарап тұрған сөздің жанын кіргізу әккілігі, тапқыштығы озат. «Айналасындағы мол жылқыға апан құдықтан қауға тартқандай шайдың шыны-аяғын жан-жаққа таратып Сатан тасымалға түсті». «Мойны мен жаурыны тұтасып, басы ит бастанып қалған, омырауы есіктей болып, қарны дастарханға сүйретіліп отырған» Ықсанбайды дәп алдынан көресін.

Ілияс қара сөзде де, өлең сөзде де, көсем сөзде де, баланың тілінде де, тарихты сөйлеткенде де табиғатты тірі күйінде ортасынан ойып кіріктіріп, сіңістіріп, айтып жеткізгісіз өмір әсерімен байлап тастайды. Кедейдің сыйқын, байдың салтанатын қоспасыз кейіптеуінде табиғатты орайымен «жегеді». Жер жайы, жыл мезгілдері дәп қамтылып көрініс ашады, сурет болып санаға түседі. «Сокқан суық жел параходқа жүк салып болған жүкшілердің кейбірінің жыртық киімдерін өте соғып бүрсендетеді. Желдің лебі күн батардағы Ертістің қара көкшіл суын жыбырлатып бұйраландырады. Бүгін түстен бергі Ертіс бетіндегі осы бір қалыпты суретті жыртып, пристаньнан бір параход жолға шықты».

«Жолдастар» романы тұтас кезең аясындағы ел бейнесін қалыптады. Шығармада қазақ даласының әр қиырынан шыққан жас адамдар әр қилы жағдайда бас қосады.

Еркі жоқ халықтың құлдыққа байланған тағдыры, дала жұртының далбаса өмір дағдысы, Тәуке, Мәди сынды өр ұлдарын қор қылған заман күйі, «жел қуған түйе қарындай үйден-үйге домалап өскен» жетім өмір, 16-ның, одан былайғы жылдардың жаншыған үстіне жанши түскен әділетсіз ауаны... Шығарма құрылымындағы шегініс, кілт бұрылыстар Ілиястың әлемдік озық туындыларға қарайлап жазуға бейімделу сырларын байқатады.

Ұлтты сенделтіп тастаған отаршылдық дертінен қазақ әлі де тұтас айыққан жоқ.

Ілияс прозаны да ықшам, икемді, тебініп, сұранып, жасанып тұрған сөз жақсысымен шоқтай жайнатып жазды. Ендігі қазақтың аузына түспейтін сөз іздесең – Ілиясты оқы!

Ілияс нені, қай бағытта да жазғанда да тіліне ресмилік, қасандық қоспай мықты тірі сөзбен баурап жазған Шебер.

1928 жылы «Сағанақ» шыққанда Сәбең Ілиястың өлеңдік, сөздік жағын ұнатқан. Саяси мәселеде «Ел» деген сөзді көп қосыпсың деп мін айтыпты.

Десе дегендей...Ілияс елінің рухани мұрасын жинап қаттау, саптау шаруасына қызу араласты. Алаңкөңіл мәселелерді құлаққа құйып, шешіміне кірісіп кететін.

Әдеби мұраны жинау экспедициясына қатысты, ел әдебиетін түгендеп, ғылыми қисын түзуге атсалысты. Балалар әдебиетінің жайына қарайлады. Бала жанын қуантқан ойнақы сұлу өлеңдер де жазды. Өтірік өлең жанры тұрғысында ұтқыр тоқтамдар жасады. Албан Асан, Сүйінбай туындыларына бас-көз болды, бағасын ашты.

Ілияс қазақ күйлерінің, ұлттық өнердің тағдырына араша тұру үрдісімен де тұлғалана түсті. Шығарушы, орындаушысымен бірге ұмытылып, зым-зия жоғалып бара жатқан қазақ күйлерін іздеп жар салды. Тойтан атты күйші қайтыс болғанда ол тартқан 40 күй де өлді дейді. Бір Ақсу өңірінің өзінде жасаған Нұрсапа, Егеубай, Молықбай, т.б. күйшілер, олар орындаған, шығарған «Ақкөбек», «Қаракөбек», «Қазан қаласын шапқандағы күй», «Мәдіген Шора», «Барак», «Ала байрақ», «Қара жорға», «Шыңырау», «Абай қоңыр» сынды 38 күйді атайды. Ақтарылмай, атаусыз жатқан қазақтың күй қазынасын түгендейді.

«Театр» атты мақаласында да күй, ән өнерінің жайынан кесек пікірлер айтты. Аймақтық ән-күй мектептерінің айрықшалықтары сахналық туындыларда да ескерілуі міндеттілігін көтерді.

«Ән, әншілер» жайында мақаласында Арқа, Батыс, Жетісу, Сыр әуендерінің, ән сарынындағы қоныс әсері туралы аңғарымпаз пайымдардаулар жасады. Жеке өнерпаздардың айтқыштық, әншілік мақамдарын ажыратып бағалады.

Илиястың руханият бағытындағы мақала зерттеулерінде термин мәнді сөздер бар. Сөз өнеріндегі самғаған құстай озық даралығы даусыз Илияс Жансүгірұлының тілдік тұлғасы кешенді зерттеулерге тартылуы керек.

Сөздің бәсін түсірмеген, жүдетпеген, мазақ қылдырмаған шебер Илияс «Абайдың сөз өрнегі» деген мақала жазған. Дені сау, тілі таза өлең Абайда. Оның өлең қауызының іші толған дән. Абай – қазақ ұғымындағы сөздің сабасы. Аудармада кейбіріне өзінен сөз жалғап отырды. Сыны іштегі шынайы шер. Ақындық ауданы кең. Ескілі-жаңалы 11 түрлі өлең өлшеуі бар. Жырдың 1-3, 2-4 жолы да ұйқасып отыратын Еуропа, араб үлгісін кіргізді. Еуропа егістіктен қашады, Абайда сай тасындай ірі қимыл-қозғалыс басым. Оспан өліміне жыртылмай жосылып жатқан жыр шығарды. Сөз дүкені мықты ұста.

Илияс аударма өнері, Пушкинді аударудағы қазақ поэзиясының олжасы туралы да ой бөлісті.

Елінің тіл кескен, жыр көшкен, қайталанбас күй өнері ақын өлеңіндегі өзекті ағыстың бірі. Басқа құны өз алдына ондаған, жүздеген күй аталған. «Күй», «Күйші» атты поэмалар жазды.

1936 жылғы күздің аяғында даңқы зор «Құлагері» газетке басыла бастады.

Әлем әдебиетіндегі жатсыну, жалғыздық сарыны, қатарлас, тұғырлас Мағжан ақынның жаңа бағыт түзген лирикалық-психологиялық эпикалық туындыларының жағымды жылы әсері байқалатын. Абайдың әйгілі «Аттың сыны» тағы бір дүр етіп, дүркіретіп жетті. Кей түс асып түсіп, қазақ жаны жайланатын жылқы махабаттың сәулелері жылт-жылт шұғылаға шомылтты. Шегінісі, бөлшектеніп берілуі поэма құрылымына жарыс екпініндей ширақтық, ширықтыру дарытқан. Шығармада дүние жаратылыспен тұтасқан тұнып тұрған тұспалды, жан күйі дірілін, табиғат тылсымын селдей ағынды, тегеуірінді тіл билеп төстейді. Құлагер қазасына Күн күрсініп көңіл айтты, Жел жылады, Сулар «ой бауырымдап» ағыл- тегіл болды, Ой- Қыр, Орман, Тоғай шулады. Аң мен Құс күйінді. Аспан мен Жер аза тартты. Қара тас егілді. Қайың ағашы жапырағы жалпылдап сергелдеңге түсті.

Ала қанат сауысқан, қара шыбын қуанды...

Поэмада әшейінде майда жұрттың зорайып аққа жақ болған елдік мінезі, көптің күші бой көрсетті.

Абай, Мағжан деңгейіндегі суретшілдігімен сөз қозғалысымен, қайғының тілін сөйлетуімен баурады шығарма. Психологиялық қосақабаттық егіздеу дегеннің озық бір жаңа түрі туды қазақ өлеңінде.

Бейсембай Кенжебаев «өмірді мұндылардың көзімен көретін» дарынға Белинскийдің ақындарды үш түрге бөліп, «...үшінші бір ақынның таланты, шабыты, Ниагар ұшан суы тәрізді тулап, толқындап, сарқырап көбік шашып атқылап тұрады...» - дегенін келтіріп, отырып былай деп баға беріпті: «Біздіңше Илиястың таланты, шабыты, ақындығы осы сипатты. «Күй», «Күйші», «Дала», «Құлагер» сияқты поэмалар тек өзі сияқты ақыннан туады» [4, 103 б.].

Илиястың әдеби мұраны жинау, бастыру ісіндегі әдістемелік өнегесі – бір төбе.

1930 жылы «Үй сайманы», «Жаратылыс құбылысы», «Құрал-сайман» атты үш бөлімді «Жұмбақтар» жинағын шығарады. 1933 жылы Ғабит Мүсіреповпен бірігіп «Көркем әдебиет хрестоматиясын» шығарған. Ел әдебиетін жанрға бөлу бағытында да елең еткізердей ойлар айтты.

«Бұл жинаққа ел әдебиетінің белгілі бір түрлері – өтірік өлең, өтірік ертегі, өтірік айтыс, өтірік мақтан т.с.с» [8, 294 б.].

«Қазақтың өтірік өлеңі, өтірік ертегі дегендері расында кенеуі жоқ босқа өтірік емес, өте шеберлікпен, тілдік орамдығымен өзгеше өңделген сөз, тұрмыс құбылысындағы құнарсыз нәрсені дардай қылып, ойдан орақ орып, қырдан қысырақ матап болымсыз нәрсені әлденеге ұқсатып, дандайсытып, тыңдаушының сілекейін шұбыртқан өтірік. Ел жанына жақпайтын жай сөз болса, белгілі бір түрдегі алып «Ел әдебиеті» болмас еді. Ел бұл күнге шейін сақталмас еді. Өтіріктің өмірге ұқсастығы болмаса, ел әдебиетінің бойына сіңбес еді.

Жоқ, өтірік – ел әдебиетінің бір мүшесі. Өтірік әдебиетте өмір көп. Салыстыруы бар. Сықақ мол.» [8, 294 б.].

Ілияс «өтірік – ел әдебиетіндегі өзгеше түрлі айна» дейді. Әдеби мұраның ел өміріндегі елеулі беталыстарымен сабақтас табиғатын тамырынан тартып тануға міндеттейді. Ендігі күнкөріс билеген жандалбаса, сүргін уақытта тамтығы ғана қалған өтірік өлеңді жинап түгендеуді қалам білген қазаққа міндеттейді.

Балалар әдебиетін жасауда табақ басы, табалдырығы – ауыз әдебиеті дейді. «Отбасындағы балалар сөзі» деп, жанр ашады. Мектеп жасына дейінгі балалар әдебиеті оқулығы керек дейді.

Бірнеше жыл елде бала оқытқан, мұғалімдік мамандық алған Ілиястың педагогикалық ұстанымдары осы балаларға арнап атқарған әдеби шаруасында тұр.

Ілиястың қазақ фельетонын қалыптастыру өнегесі – ол да бір даралық сипаты.

«Редакцияға келісімен Ілияс газетте іле-шала бірнеше фельетон жариялады; ұлы жазушы М.Горькийдің «Мен жазуды қалай үйрендім», «Жас жазушыларға», деген мақалаларын қазақ тіліне аударып, бастырды. Бұлар газеттің өңін ашып жіберді.

Бізде бұрын фельетонистер Бейімбет Майлин, Аманғали Сегізбаев, Қадыр Тайшықов еді. Олар да қызықты, келісті етіп жазар еді. Ал Ілиястың фельетондары Бейімбет, Аманғали, Қадыр фельетондарынан біраз өзгеше, күштірек, қызықтырақ болып шықты» [4, 105 б.].

Ақын, прозашы, тілтанушы, мәдениеттанушы, этнограф, педагог-әдіскер, психолог, тарих-шежіреші, әнші, күйші, аудармашы, драматург, публицист, абайтанушы, кәнігі фельетоншы, сатирик, киносценарийст, дуалы ауыз шешен, маман жорналшы, очеркші, момынның мұңын айтып, сөзін сөйлеген жанашыр Ілияс – «Саптыаяққа ас құйып, сабынан қарауыл қараған» өз уақыты әмбебап, шебер болуға шыңдаған Алаш ерлерінің бірі болып ұлтының руханият тарихында қалды.

ӘДЕБИЕТТЕР:

1. Қияхметова Ш. Ілияс Жансүгіровтің рухани әлемі. Монография. –Талдықорған, 2016ж., 198б.
2. Жансүгіров І. Құлагер.- Алматы: «Жібек жолы», 2006. 268 б.
3. Жансүгіров І. Көп томдық шығармалар жинағы. – Алматы: «Қазығұрт» баспасы, 2005. Төртінші том: Роман. Мақалалар. – 312 б.
4. Қаратаев М. Туған әдебиет туралы ойлар. Мақалалар жинағы. Алматы: ҚМКӨБ, 1958. 445 б.
5. Кенжебаев Б. Жылдар жемісі. Алматы, «Жазушы», 1984- 288б.
6. Дүйсенов М. Ілияс Жансүгіров. Өмірі мен творчествосы. Алматы: «Ғылым» баспасы – 1965. 300 б.
7. Жұртбай Т. Ұраным Алаш. – Алматы: «Ел-шежіре», 2008. 472- б.
8. Жансүгіров І. Көп томдық шығармалар жинағы. – Алматы: «Қазығұрт» баспасы, 2005. Алтыншы том: Роман. Мақалалар. – 312 б.

УДК 37.032

АРХЕТИПЫ «ЖЕНСКОГО ЛИДЕРСТВА» В КОНТЕКСТЕ МИРОВОЙ И КАЗАХСКОЙ КУЛЬТУР

Мелисова А. А.

Студент, Жетысуский университет имени И. Жансугурова,
г. Талдыкорган, Республика Казахстан
melisovaamina06@gmail.com

Научный руководитель: PhD, преподаватель-лектор Абайдельданова М. К.
Жетысуский университет имени И. Жансугурова, г. Талдыкорган, Республика Казахстан
meruert.abaydeldanova@mail.ru

В статье исследуются исторические и эпические образы сильной и влиятельной женщины в мировой и казахской культурной традиции с опорой на психоаналитическую теорию З. Фрейда и архетипическую концепцию К. Г. Юнга. Особое внимание уделяется анализу женских лидерских образов – Боудикки, Жанны д'Арк, Томирис, а также казахских героинь Карлыги (эпос «Кобланды батыр») и Қыз Жібек. Установлено, что вне зависимости от культурно-исторического контекста данные персонажи демонстрируют стратегическое мышление, самостоятельность, ответственность и способность оказывать влияние на общественные процессы. Результаты исследования подтверждают устойчивость подобных образов в коллективной памяти и подчеркивают их значимость для осмысления феномена женской силы в социально-культурном аспекте.

Ключевые слова: женщина-лидер, архетип, коллективное бессознательное, культурная трансформация, Карл Густав Юнг.

Мақалада әлемдік және қазақ мәдени дәстүріндегі күшті әрі ықпалды әйелдің тарихи және эпикалық бейнелері З. Фрейдтің психоаналитикалық теориясы мен К.Г.Юнгтің архетиптік тұжырымдамасына сүйене отырып зерттеледі. Ерекше назар әйел көшбасшылығының бейнелерін – Боудикка, Жанна д'Арк, Томирис, сондай-ақ қазақ эпосындағы Қарлыға («Қобыланды батыр» жыры) мен Қыз Жібек образдарын талдауға аударылады. Зерттеу нәтижесінде мәдени-тарихи контекстке қарамастан, бұл кейіпкерлердің стратегиялық ойлау, дербестік, жауапкершілік және қоғамдық үдерістерге ықпал ету қабілетімен ерекшеленетіні анықталды. Зерттеу нәтижелері мұндай бейнелердің ұжымдық жадта тұрақты сақталатынын дәлелдеп, олардың әлеуметтік-мәдени тұрғыдан әйел күшінің феноменін түсінудегі маңызын айқындайды.

Кілт сөздер: әйел-көшбасшы, архетип, коллективтік бейсаналық, мәдени трансформация, Карл Густав Юнг.

The article examines historical and epic representations of strong and influential women in both global and Kazakh cultural traditions, drawing on the psychoanalytic theory of Sigmund Freud and the archetypal concept of Carl Gustav Jung. Particular attention is paid to the analysis of female leadership figures, including Boudicca, Joan of Arc, Tomyris, as well as the Kazakh heroines Karlyga (from the epic “Koblandy Batyr”) and Kyz Zhibek. The study finds that, regardless of the cultural and historical context, these figures demonstrate strategic thinking, independence, responsibility, and the ability to influence social processes. The results confirm the persistence of such images in collective memory and highlight their significance for understanding the phenomenon of female strength in a socio-cultural context.

Keywords: woman-leader, archetype, collective unconscious, cultural transformation, Carl Gustav Jung.

В современном гуманитарном знании одной из актуальных проблем является изучение образов женщин в культуре, отражающих фундаментальные психические и

социальные структуры. Особое внимание привлекают сильные и влиятельные женщины, поскольку они выступают самостоятельными действующими лицами, влияют на исторические и социальные процессы, формируют нравственные ориентиры и оказывают воздействие на судьбу общества. Несмотря на богатство историко-фольклорных материалов, системный анализ таких образов остаётся недостаточно разработанным. В мировой и казахской культурных традициях проявления сильных женщин имеют сходные черты, однако отсутствует комплексное исследование, показывающее универсальные характеристики и культурные интерпретации подобных фигур.

Цель настоящего исследования – выявление и анализ проявлений сильной и влиятельной женщины в мировой и казахской культурной традиции, а также демонстрация универсальных черт и вариативных форм таких образов при различных культурных интерпретациях. Для достижения данной цели поставлены следующие задачи: провести теоретический анализ концепций бессознательного и архетипов в работах З. Фрейда и К.Г.Юнга; выявить проявления женской силы и влияния в мировой историко-мифологической традиции на примере известных фигур (Боудикка, Жанна д'Арк); сопоставить мировые примеры с казахскими образами – Томирис, Кыз Жібек и Карлыга, чтобы выявить сходства и различия в культурной интерпретации проявлений женской силы.

Теоретическую основу исследования составляют труды З. Фрейда и К. Г. Юнга. Фрейд рассматривал бессознательное как хранилище вытесненных желаний и мотивов, проявляющихся в сновидениях и культурных текстах, тогда как Юнг выделил коллективное бессознательное и предложил концепцию *архетипов* – универсальных психических структур, проявляющихся в мифологии, эпосе и фольклоре. Эмпирические исследования показывают, что образы сильных женщин повторяются в разных культурах, включая европейскую, азиатскую и ближневосточную традиции. Эти образы могут быть различными по форме – воительницы, правительницы, героини эпоса – но отражают одни и те же универсальные качества. Для анализа использованы методы теоретического, сравнительного и хронологического исследования, контент – и интерпретационного анализа. В ходе проведенного исследования выявлено, что образы сильных и влиятельных женщин проявляются в разных культурах через сходные психические и социальные структуры, при этом каждая традиция формирует свои вариации. Анализ исторических, эпических и современных примеров подтверждает устойчивость таких образов в коллективной памяти и их значимость для понимания женской силы как социального и культурного феномена.

Основателем психоанализа считается Зигмунд Фрейд, который впервые систематически исследовал роль бессознательных процессов в формировании человеческого поведения и культуры. Согласно его концепции, психическая жизнь человека состоит из нескольких уровней: сознательного, предсознательного и бессознательного [1]. Фрейд утверждал, что значительная часть человеческих мотивов и действий определяется бессознательными импульсами, сформированными вытесненными желаниями и ранним опытом. Эти импульсы проявляются не напрямую, а в символической форме – прежде всего в сновидениях и культурных образах. Ученый отмечал, что: «Сновидение есть замаскированное исполнение вытесненного желания» [Там же, с.179]. В рамках психоаналитической теории культура рассматривается как пространство, где бессознательные психические процессы получают символическое выражение. Мифология и фольклор, таким образом, могут рассматриваться как своеобразные отражения глубинных психологических механизмов, характерных для человеческого мышления.

Развивая идеи психоанализа, Карл Густав Юнг предложил концепцию архетипов, которые он определял как врожденные универсальные структуры психики. К.Г. Юнг предположил существование более глубокого уровня психики – коллективного бессознательного [2]. *Архетипы*, по Юнгу, представляют собой первичные психические формы, лежащие в основе человеческого восприятия мира. Они проявляются в символических образах, повторяющихся в мифах, религии, литературе и фольклоре различных народов. К

числу таких архетипов относятся образы героя, мудреца, матери, воина и другие универсальные модели человеческого поведения. Ключевым элементом концепции Юнга является идея коллективного бессознательного – особого уровня психики, который не формируется индивидуальным опытом, а передается из поколения в поколение как часть культурной и психической наследственности человечества. Именно коллективное бессознательное, по мнению Юнга, объясняет тот факт, что в культурах, не имеющих прямых исторических контактов, возникают сходные мифологические сюжеты и типы персонажей. Архетипические образы могут принимать различные формы в зависимости от исторического и культурного контекста, однако их глубинная структура остается неизменной.

Теория архетипов Юнга позволяет выявить устойчивые модели женского лидерства, силы и самостоятельности, которые повторяются в исторических и литературных образах разных эпох и народов. Через призму К. Г. Юнга в данной работе рассматриваются такие фигуры, как Боудикка, Жанна д'Арк, Томирис, а также героиня казахского эпоса «Кобланды батыр» Карлыга и Қыз Жібек.

Одним из ранних исторических примеров архетипа активной роли женщины и политического лидерства является фигура Боудикки – правительницы кельтского племени иценов, жившей в I веке нашей эры. После смерти её мужа, тигерна Прасутага, римские власти аннексировали земли племени, лишили её титула и подвергли Боудикку публичному наказанию, а её двух дочерей – насилию, что вызвало массовое возмущение среди бриттских племён. Это стало непосредственным поводом для вооружённого восстания 60–61 гг. н. э., когда вместе с соседними племенами Боудикка возглавила масштабное вооружённое движение против римского владычества в провинции Британия.

Рисунок 1 – Боудикка – историческая фигура и воительница

(Примечание: Рисунок 1 сгенерирован с использованием модели искусственного интеллекта ChatGPT (OpenAI, GPT-5.3), 2026.)

Современные исследования подтверждают, что восстание носило не только военно-политический характер, но и отражало социальное, культурное и гендерное измерение борьбы: Боудикка выступала как женщина-лидер, способная собирать и мобилизовывать значительные силы в условиях жесткого римского колониального давления [3].

В более поздний исторический период архетип активной и сильной женщины ярко проявляется в фигуре Жанны д'Арк – национальной героини Франции XV века. Во время Столетней войны, в возрасте всего 18 лет, она стала символом сопротивления французского народа и сыграла важную роль в переломных событиях войны. Как отмечает Е. С. Вержевкина, «феномен Жанны д'Арк уникален и тем, что уклад средневекового общества не допускал участия женщины в политике» [4]. Однако именно в этом контексте особенно ярко проявляется

архетипическая сила женской самостоятельности: Жанна выходит за пределы предписанной социальной роли и становится активным участником исторических событий. В рамках архетипического анализа образ Жанны д'Арк можно рассматривать как проявление универсального архетипа женщины-воительницы – фигуры, в которой соединяются решительность, духовная сила и способность брать на себя ответственность за судьбу общества. Следовательно, её историческая роль демонстрирует, что архетип активной и сильной женщины проявляется независимо от культурных и социальных ограничений, подтверждая универсальность данной модели в мировой культурной традиции [4, с 25-27].

Рисунок 2 – Жанна д'Арк – национальная героиня Франции

(Примечание: Рисунок 2 сгенерирован с использованием модели искусственного интеллекта ChatGPT (OpenAI, GPT-5.3), 2026.)

Подобные представления о женской активности и ответственности можно обнаружить и в сакской культурной традиции. Одним из наиболее ярких исторических воплощений данного архетипа является образ Томирис – правительницы сакского племени массагетов, жившей в эпоху позднего VI века до н. э. Основные сведения о ней содержатся в сочинениях античного историка Геродота. Согласно Геродоту, Томирис возглавила сопротивление против персидского царя Кира II Великого, намеревавшегося расширить свою империю за счёт массагетов. В ходе конфликта персидские силы первоначально использовали стратегию обмана, заманив часть массагетской армии в ловушку с провизией и вином, что привело к пленению сына Томирис, Спаргаписа. Узнав об этом, царица собрала войско и вступила в решающее сражение, в результате которого армия Кира была разгромлена, и сам персидский царь погиб. Как отмечает М. С. Тухтаева: «Позже Геродот делает очевидным, что она прибегает к насилию только тогда, когда ей не остаётся других вариантов. Когда она находит труп своего мертвого врага, она говорит Киру, что, хотя она все еще жива и победила его, он уничтожил её, убив её сына обманом. Она не оставляет сомнений в том, что в конце концов главным является не её сила, поскольку она была уничтожена из-за смерти своего сына» [5]. Царица Томирис при этом преуменьшает значение своей власти, но подчёркивает справедливость и правомерность своей мести: «Я залью тебя кровью, как угрожала тебе» [5, с. 11-12]. Данный эпизод демонстрирует, что действия Томирис не были проявлением бесконтрольного насилия, а соответствовали её моральному долгу и социальной ответственности. Именно эти качества формируют архетип сильной и ответственной женщины.

Рисунок 3 – Томирис – правительница сакского племени массагетов

(Примечание: Рисунок 3 сгенерирован с использованием модели искусственного интеллекта ChatGPT (OpenAI, GPT-5.3), 2026.)

Эти события демонстрируют, что Томирис выступала как политический и военный лидер, обладавший авторитетом и влиянием среди своего народа [Там же, с 16-18.].

Эпическая поэма «Кобланды батыр» является ключевым памятником казахской устной литературы, отражающим идеалы степного общества. В этом эпическом пространстве особое значение приобретает образ Карлыги – женщины, которая не ограничена традиционной пассивной ролью, а проявляет активную позицию, стратегическое мышление и моральную автономию. Карлыга выступает архетипическим образцом женщины-воительницы в казахской культуре. Она участвует в стратегическом планировании действий Кобланды, оказывает ему моральную и психологическую поддержку, принимает самостоятельные решения и влияет на исход эпических конфликтов. Сравнительный анализ показывает, что Карлыга локально отражает универсальный архетип активной женщины, который мы видим в мировой традиции у Томирис, Жанны д'Арк и Боудикки. Однако в казахской культуре этот архетип приобретает особый колорит: женщина не только воитель, но и хранитель традиций, морального порядка и социальной гармонии [6].

Рисунок 4 – Карлыга – эпическая героиня из «Кобланды батыр»

(Примечание: Рисунок 4 сгенерирован с использованием модели искусственного интеллекта ChatGPT (OpenAI, GPT-5.3), 2026.)

В казахском фольклоре образ сильной женщины проявляется не только через воинскую и стратегическую активность, как в образе Карлыги из эпоса «Кобланды батыр», но и через личностную и нравственную самостоятельность, воплощённую в героине эпоса Қыз Жібек. Если Карлыга выражает активность через участие в военных и социальных решениях, поддержку батыров и влияние на коллективные действия, то Қыз Жібек демонстрирует другой, но не менее мощный вариант женской силы – способность к самостоятельному нравственному выбору и личной ответственности. Сила Қыз Жібек проявляется прежде всего в её праве на личный выбор возлюбленного. Она принимает решение ответить взаимностью на чувства Төлегена, оценивая его через моральные и этические критерии, а не подчиняясь давлению рода или традиции. Она принимает решение, руководствуясь своими убеждениями, а не общественными требованиями [7].

Подобное проявление силы характера прослеживается и в других женских образах казахского эпического наследия, в частности в образе Баян Сулу из лиро-эпоса Козы Корпеш – Баян Сулу, а также в образе Гаухар из эпоса Ер Таргын, где героини демонстрируют моральную устойчивость, верность собственному выбору и способность влиять на развитие событий [8].

Рисунок 5 – Қыз Жібек – героиня казахского эпоса

(Примечание: Рисунок 5 сгенерирован с использованием модели искусственного интеллекта ChatGPT (OpenAI, GPT-5.3), 2026.)

Сравнение с ранее рассмотренными архетипами женщин-воительниц демонстрирует, что активные женщины обладают универсальными чертами. Однако в казахской традиции выражение женской силы и инициативы может проявляться именно через моральную инициативу и личностную ответственность.

Таким образом, казахский фольклор демонстрирует разнообразные формы проявления активности и влияния женщин: от воинской и стратегической активности Карлыги до моральной автономии и личного влияния Қыз Жібек. Эти два типа женской силы дополняют друг друга, образуя основу для понимания роли и влияния женщин в казахской культурной традиции. Рассмотренные исторические и эпические примеры – демонстрируют повторяющиеся модели активности и лидерства женщин, объединяющие стратегическое мышление, личную автономию и способность влиять на коллективное пространство. По словам Карла Густава Юнга, «архетипы – это врожденные универсальные структуры психики, проявляющиеся в коллективном бессознательном» [2, с. 3-12]. Эти структуры повторяются вне зависимости от времени и культуры, обеспечивая устойчивость женской силы и способность к социальному воздействию.

Архетип образа Томирис проявляется через воинскую стратегическую силу и ответственность за судьбу народа, принимая ключевые решения и контролируя выполнение справедливой мести. Сегодня её архетип реализуется в женщинах-политиках, влияющих на жизнь и безопасность коллективов, государств или сообществ. В образах Боудикки и Жанны д'Арк выражается способность объединять людей и вести сопротивление, сохраняя автономию и моральную устойчивость. В современности это проявляется через женщин-руководителей, активисток, реформаторов и предпринимательниц.

В казахском фольклоре сила и самостоятельность женщин проявляется через образы Карлыги и Қыз Жібек. Карлыга символизирует воинскую и стратегическую активность, защиту коллектива и принятие решительных действий в критических ситуациях. Современный аналог образа Карлыги – женщины, управляющие командами, социальными и культурными проектами. Қыз Жібек воплощает морально-этическую форму активной субъектности: её сила заключается в личной автономии и способности формировать социальные нормы через личный пример. В современности образ Қыз Жібек проявляется в женщинах, которые руководят образовательными, культурными и социальными инициативами, влияющими на формирование ценностей общества.

В результате проведённого исследования подтверждается гипотеза, что архетип проявлений женской силы и лидерства является универсальной и устойчивой структурой, проявляющейся как в мировой, так и в казахской культурной традиции. Исторические и эпические примеры – Боудикка, Жанна д'Арк, Томирис, Қыз Жібек и Карлыга – демонстрируют сходные ключевые характеристики: стратегическое мышление, способность к самостоятельным решениям, ответственность за судьбу общества и влияние на ход исторических или повествовательных событий. Эти качества не случайны, а отражают глубинные психические структуры, которые Карл Густав Юнг определял как коллективное бессознательное. Проведенный сопоставительный анализ показывает, что, несмотря на различия историко-культурных условий, архетип остаётся целостным: Боудикка и Жанна д'Арк олицетворяют прямое военное и политическое лидерство, Томирис – стратегическую власть и моральную решимость, тогда как Қыз Жібек проявляет автономию в нравственном и социальном выборе, а Карлыга – инициативу и воинскую смелость, влияя на коллективные действия в эпосе. Вместе эти образы создают комплексное понимание архетипа активной женщины-лидера.

Сегодня эта сила проявляется в конкретных социальных, профессиональных и культурных контекстах: женщины управляют компаниями и государственными структурами, создают и реализуют социальные и культурные проекты, принимают важные решения в науке, образовании и общественной деятельности [9]. Следовательно, архетип проявлений женской активности и влияния сохраняет свои фундаментальные свойства, реализуясь через исторические фигуры, эпических героинь и современных женщин. Он проявляется через инициативу, стратегическое мышление, моральную автономию и социальное влияние, объединяя культурные интерпретации и обеспечивая преемственность психической и социальной функции архетипа в коллективном бессознательном. Это доказывает, что женская сила – не исторический феномен, а живая, дышащая реальность, которая продолжает формировать общество и определяет судьбу будущих поколений.

ЛИТЕРАТУРА:

1. Фрейд Зигмунд, Толкование сновидений, Вена, Австрия, 1900.
2. Юнг Карл Густав, Архетипы и коллективное бессознательное, Цюрих, Швейцария, 1959.
3. Попкова О. В. История и культура Британии в древности и ранней Римской эпохе: науч. исслед. Волгоград гос. ун-т. – Волгоград, 2024. – URL: <https://dspace.www1.vlsu.ru/bitstream/123456789/12145/3/02784.pdf>

4. Вержевикина Е. С. Жанна д'Арк: диалектика общества и личности в средние века. Вестник Тамбовского университета. Серия: гуманитарные науки. – 2001. – №1. – URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/zhanna-dark-dialektika-obschestva-i-lichnosti-v-srednie-veka>
5. Тухтаева М. С. Ренессанс и образ царицы Томирис. Отан тарихы. Отечественная история. – 2024. – Т. 27, № 1. – С. 5–20. – DOI: 10.51943/2788-9718_2024_27_5-20. – URL: <https://otan.history.iie.kz/main/article/download/610/419>
6. Алдекен, А. С., Мейрманова, Г. Исследование образа женщины в казахском обществе: на основе фольклорных материалов Journal of History. – 2025. – Том 119, № 4. – Россия. – URL: <https://bulletin-history.kaznu.kz/index.php/1-history/article/view/2055>
7. Рахимов А. М. Тентатив исследования ономастического материала национальных версий эпоса «Қыз Жібек» Эпосоведение. – 2024. – № 3. – С. – URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/tentativ-issledovaniya-onomasticheskogo-materiala-natsionalnyh-versiy-eposa-kyz-zhibek>
8. Сергали А., Наханова Б. Образ казахской женщины в эпосе. Восток – Запад: научно-методический журнал для магистрантов и докторантов. Гуманитарные науки и искусство. 2024. Том 2, № 2. URL: <https://journal.e-asj.com/index.php/easj/article/view/11>
9. Корнилова О. В. Роль женщины в современном обществе. Вестник социальной науки. – Республика Беларусь, Витебск, 2023. – URL: <https://elib.bsu.by/bitstream/123456789/195015/1/>
10. OpenAI. (2026). ChatGPT (GPT-5.3). Использовано для генерации изображений. <https://chat.openai.com/>

ӘОЖ 378.147:004.8

БІЛІМ АЛУШЫЛАРДЫҢ ҒЫЛЫМИ ІЗДЕНІСІНДЕ ЖАСАНДЫ ИНТЕЛЛЕКТ ҚҰРАЛДАРЫН ПАЙДАЛАНУ МҮМКІНДІКТЕРІ

Мусахан Б.М.

Магистрант, Қорқыт Ата атындағы Қызылорда университеті,
Қызылорда қ., Қазақстан Республикасы
musahanovbaktiar@gmail.com

Досжанов Б.А.

П.ғ.к., доцент, Қорқыт Ата атындағы Қызылорда университеті,
Қызылорда қ., Қазақстан Республикасы
baranali@mail.ru

Мақалада жоғары білім беру жүйесіндегі білім алушылардың ғылыми ізденіс әрекетінде жасанды интеллект құралдарын пайдаланудың педагогикалық мүмкіндіктері мен этикалық аспектілері қарастырылады. Авторлар жасанды интеллект технологияларының зерттеушілік іс-әрекетті цифрлық трансформациялаудағы рөлін талдап, оларды оқу-зерттеу үдерісіне тиімді кіріктірудің жолдарын зерттейді. Зерттеу аясында 36 респондент арасында сауалнама жүргізіліп, деректер IBM SPSS Statistics 22 бағдарламасымен өңделді. Зерттеу құралының сенімділігі Альфа Кронбах коэффициенті арқылы расталды.

Нәтижелер көрсеткендей, білім алушылар жасанды интеллектіні ақпарат іздеу және күрделі тақырыптарды түсіну процесін жеделдетудің тиімді құралы ретінде қарастырады. Мақала нәтижелері білім алушылардың сыни ойлауын жоғалтпай, жасанды интеллект мүмкіндіктерін ғылыми ізденісте жауапты әрі сауатты пайдалану әдістемесін жетілдіруге бағытталған.

Кілт сөздер: жасанды интеллект, ғылыми ізденіс, Альфа Кронбах коэффициенті, цифрлық трансформация.

В статье рассматриваются педагогические возможности и этические аспекты использования инструментов искусственного интеллекта в научно-исследовательской деятельности студентов в системе высшего образования. Авторы анализируют роль технологий искусственного интеллекта в цифровой трансформации исследовательской деятельности и изучают пути их эффективной интеграции в учебно-исследовательский процесс. В рамках исследования был проведен опрос среди 36 респондентов, данные обработаны с помощью программы IBM SPSS Statistics 22. Надежность инструмента исследования подтверждена коэффициентом Альфа Кронбаха.

Результаты показали, что студенты рассматривают искусственный интеллект как эффективный инструмент для поиска информации и ускорения процесса понимания сложных тем. Результаты статьи направлены на совершенствование методики ответственного и грамотного использования возможностей искусственного интеллекта в научном поиске без потери критического мышления студентов.

Ключевые слова: искусственный интеллект, научный поиск, коэффициент Альфа Кронбаха, цифровая трансформация.

The article examines the pedagogical opportunities and ethical aspects of using artificial intelligence tools in students' research activities within the higher education system. The authors analyze the role of artificial intelligence technologies in the digital transformation of research activities and explore ways of their effective integration into the teaching and research process. As part of the study, a survey was conducted among 36 respondents, and the data were processed using IBM SPSS Statistics 22. The reliability of the research instrument was confirmed by Cronbach's alpha coefficient.

The results showed that students perceive artificial intelligence as an effective tool for information retrieval and accelerating the process of understanding complex topics. The results of the article are aimed at improving the methodology for the responsible and competent use of artificial intelligence capabilities in scientific research without compromising students' critical thinking.

Keywords: artificial intelligence, scientific research, Cronbach's alpha coefficient, digital transformation.

Кіріспе

Қазіргі таңда жаһандық білім беру кеңістігі түбегейлі цифрлық трансформацияны бастан кешіруде. Бұл процесс тек оқу орындарын техникалық жабдықталуымен шектелмей, жоғары оқу орнының іргелі ұстанымдары мен білім алушылардың зерттеу мәдениет мен зерттеу дағдыларын қалыптастыруды қайта қарауды талап етеді. Цифрландыру жағдайында жоғары оқу орындарының басты міндеті – білім алушылардың ақпаратты тек тұтынушы емес, сыни тұрғыдан өңдеп, жаңа білім жасаушы ретіндегі зерттеу әлеуетін дамыту [1, 240 б.]. Мемлекет басшысы Қасым-Жомарт Кемелұлы Тоқаев 2025 жылдың 8 қыркүйегіндегі Қазақстан халқына Жолдауында: «Қазақстан жасанды интеллект дәуіріне қадам басты. Біз жасанды интеллектіні білім беру жүйесіне, ғылым мен өндіріске терең интеграциялау арқылы ұлттық бәсекеге қабілеттіліктің жаңа сапасына көшуіміз керек» деп атап өтті [2]. Бұл тапсырма жоғары оқу орны білім алушыларының зерттеу дағдыларын қалыптастыруда жасанды интеллект құралдарын пайдаланудың маңыздылығын заңды әрі стратегиялық тұрғыдан негіздейді. Қорқыт ата атындағы Қызылорда университетінің «Тұрақты даму саясаты» құжатына сәйкес [3, 47 б.] білім беруді кіріктіру және цифрландыруды дамыту университеттің стратегиялық басымдықтары болып табылады. Осы тұрғыда жасанды интеллект құралдарын білім алушылардың ғылыми жұмыстарына кіріктендіру – университеттің цифрландыру саясатымен толық үндеседі.

Жасанды интеллект технологияларының заманауи білім беру кеңістігіне қарқынды түрде енуі үшін білім алушылардың ғылыми ізденіс әрекетін түбегейлі жаңартып, оны мүлдем жаңа сапалық деңгейге көтеру қажет. Қазіргі таңда жасанды интеллект алгоритмдері жай ғана көмекші құрал емес, ауқымды деректер жиынтығын жылдам сүзгіден өткізіп, жүйелеуге, бұрын талдауға қиындық тудырған күрделі құбылыстар мен процестерді сандық тұрғыдан модельдеуге мүмкіндік беретін қуатты құралға айналды. Сонымен қатар, жасанды интеллект элементтері ғылыми мәтіндердің логикалық орналасуын тексеру, олардың құрылыммен және академиялық стильді сақтай отырып жазылуы көптеген нәтиже алып келеді. Бұл инновациялық технологиялар білім алушының көмекшісі ретінде әрекет ете отырып, оның шығармашылық ізденісіне бағыт-бағдар береді. Осының нәтижесінде зерттеушінің когнитивтік әлеуеті мен зияткерлік қалыптасып, маңызды концептуалды гипотезаларды құруға, теориялық негіздерді тереңдетуге және күрделі ғылыми мәселелердің шешімін табу оңай болады. Алайда, жасанды интеллект құралдарының мұндай жоғары қолжетімділігі мен функционалдық артықшылықтары білім алушының танымдық дербестігіне кедергі келтіріп жатады. Білім алушының ғылыми ізденіс барысындағы сыни пайымдауы мен жауапкершілігі жасанды интеллектпен өзара әрекеттесу кезінде басты назарда болуы қажет. Керісінше, технологиялық мүмкіндіктер мен адамның сыни ойлау қабілеті арасындағы теңгерімді сақтау, сондай-ақ ғылыми ізденіс барысында білім алушылардың академиялық адалдық принциптерін нығайту мен этикалық нормаларды сақтау мәселесі қазіргі педагогикалық үдерістің ажырамас бөлігіне айналуы тиіс [4]. Сондықтан жасанды интеллект құралдарын ғылыми ізденіс үдерісіне сауатты кіріктірудің педагогикалық шарттарын айқындау бүгінгі таңда айрықша өзектілікке ие. *Зерттеудің басты мақсаты – білім алушылардың ғылыми ізденіс барысында жасанды интеллект технологияларын қолдану тәжірибесін жүргізу.*

Әдебиеттерге шолу

Қазіргі таңда жоғары білім беру жүйесіндегі цифрлық трансформация жағдайында жасанды интеллект құралдарын ғылыми ізденіске енгізу мәселесі халықаралық ғылыми

қоғамдастықтың назарында. Осы бағыттағы зерттеулерді екі негізгі арнаға бөліп қарастыруға болады, олар *жасанды интеллектінің функционалдық мүмкіндіктері және оның қолданылуынан туындайтын этикалық мәселелер мен академиялық адалдық*. Осыған байланысты шетелдік ғалымдар жүргізген әдебиеттерге шолу жұмысы ChatGPT-ді білім берудегі жаңа цифрлық трансформацияның бастауы деп бағалайды. Олардың пайымдауынша, жасанды интеллект құралдары тек ақпарат беруші емес, оқытушы мен білім алушының рөлін қайта анықтайтын, оқу сапасын арттыратын жаңа технология болып табылады. Дегенмен, авторлар жасанды интеллектінің мүмкіндіктерімен қатар, оның әрбір ғылыми бағыттағы өзіндік ерекшеліктері мен тиімділік деңгейін ескеру қажеттігін алға тартады [5, 106 б.]. Білім берудегі жасанды интеллектінің эволюциясы қарапайым компьютерлік көмекшілерден күрделі болжау модельдеріне дейін өсті [6, 845 б.]. Заманауи математикалық білім беру зерттеулерде де жасанды интеллект тек есеп шығару құралы емес, білім алушылардың білім деңгейіне қарай бейімделетін жеке оқыту ортасын қалыптастырушы фактор ретінде қарастырылады. Бұл әсіресе базалық білімі төмен немесе ерекше қолдауды қажет ететін білім алушылар үшін өте маңызды [7, 13 б.]. Келесі бір зерттеулерде жалпы білім беру саласындағы жасанды интеллект – дербес оқытудың және кәсіби білім алуға қызығушылықты арттырудың және деректерге негізделген терең түсініктер алудың жаңа дәуірі [8, 222 б.; 9, 614 б.].

Жасанды интеллект технологияларын жоғары білім беру жүйесінің ажырамас бөлігіне айналдыру процесін жай ғана техникалық жаңарту деп қарастыру үлкен қателік болар еді. Шын мәнінде, бұл құбылыс оқыту әдістемесі мен білім беру процесін түбегейлі қайта қарауды талап ететін терең педагогикалық, цифрлық трансформация болып табылады [10].

Мұндай жағдайда жасанды интеллект білім алушының интеллектуалды еңбегін алмастыратын немесе оның орнына ой қорытатын дайын шешімдер базасы емес, керісінше оның когнитивтік көкжиегін кеңейтетін стратегиялық құрал болуы тиіс. Ол білім берудегі уақытша қолдау көрсету мен демеу механизмі қызметін атқаруы қажет. Бұл механизм білім алушыларға күрделі зерттеу құрылымдарын игеруге, ақпараттық ағынды жүйелеуге және гипотезаларды неғұрлым жоғары деңгейде құруға көмектеседі. Ғалымдар Б.С. Ахметов, Б.К. Қорғанбеков «Білім берудегі жасанды интеллект жүйелері білім алушылардың өзін-өзі реттеу дағдыларын дамытуға және оқу траекториясын дербес жоспарлауға көмектесетін дидактикалық орта ретінде жобалануы қажет» деген пікір айтады [11, 180 б.]. Сонымен қатар, ашықтық принципі бойынша білім алушы жасанды интеллектінің қай кезеңде және қалай қолданылғанын нақты біліп, оның нәтижелеріне жауапты әрекет етуі шарт.

Ғылыми зерттеудің эмпирикалық кезеңінде жиналған сандық және сапалық мәліметтерді өңдеу білім алушылар үшін ең күрделі үдерістердің бірі болып табылады. Жасанды интеллект технологиялары бұл кезеңде техникалық кедергілерді жойып, білім алушының назарын деректерді интерпретациялауға бағыттауға жағдай жасайды. Мысалы, ChatGPT, Data Analyst немесе Python негізіндегі кітапханалар үлкен кестелік мәліметтерді (Excel, CSV) жылдам талдап, корреляциялық байланыстарды анықтай алады. «Деректерді жасанды интеллект көмегімен талдау білім алушылардың аналитикалық ойлауын дамытып, зерттеу нәтижелерін нақты дәлелдермен негіздеуге және визуалды модельдеу арқылы ақпараттың айқындылығын қамтамасыз етуге жол ашады» [12, 52 б.]. Бұл тек статистикалық есептеулермен шектелмейді; жасанды интеллект деректерді графикалық түрде (инфографикалар, карталар, интерактивті диаграммалар) ұсыну арқылы зерттеу нәтижелерінің оқылымдылығы мен ғылыми құндылығын арттырады.

Жүргізілген әдебиеттерге шолу жасанды интеллектің білім берудегі орасан зор әлеуетін көрсеткенімен, білім алушының ғылыми ізденісте қолдануына қатысты эмпирикалық деректер мен этикалық ұстанымдар арасындағы байланысты тереңірек зерттеу қажеттігін айқындап берді. Осы олқылықтардың орнын толтыру мақсатында зерттеудің келесі бөлімінде қолданылған әдістемелік тәсілдер, атап айтқанда, білім алушылар арасында жүргізілген сауалнаманың құрылымы мен деректерді талдау жолдары сипатталады.

221

білім алушылардың жасанды интеллектінің функционалдық пайдасын этикалық қауіптерден жоғары қоятынын байқатады. «Болашақта жасанды интеллект құралдарын меңгеру міндетті дағдыға айналады» деген пікірдің жоғары бағалануы ($M=3,96$) білім алушылардың еңбек нарығындағы жаңа талаптарды түсінетіндігін және оған дайын екендігін дәлелдейді.

Интерпретация нәтижесі көрсеткендей, респонденттер жасанды интеллекті құралдарын тек техникалық көмекші ретінде емес, өздерінің когнитивтік және академиялық әлеуетін кеңейтуші стратегиялық құрал ретінде қарастырады. Бұл білім беру жүйесінде жасанды интеллект ресми түрде этикалық негізде интеграциялау қажеттілігін тудырады. Сауалнаманың сенімділігін бағалау мақсатында 8 айнымалы бойынша Альфа Кронбах коэффициенті есептелді. 1-кестеде көрсетілгендей, коэффициент мәні 0,858-ге тең болды. Бұл нәтиже зерттеуде қолданылған құралдың (сауалнаманың) жоғары ішкі консистенттілігін растайды және алынған мәліметтердің ғылыми негізділігіне кепілдік береді.

Кесте 1 – Сауалнаманың ішкі үйлесімділігін тексеру нәтижелері

Көрсеткіш	Мәні
Альфа Кронбаха	0,858
Сұрақтар саны	8
Респонденттер саны	36

Жүргізілген зерттеу жұмысы білім алушылардың зерттеу қызметінде жасанды интеллект құралдарын қолдану ерекшеліктерін кешенді түрде талдауға мүмкіндік берді. 36 респондент арасында жүргізілген сауалнама нәтижелері мен статистикалық өңдеу жұмыстары келесідей негізгі тұжырымдар жасауға негіз болды:

- білім алушылар жасанды интеллект құралдарын оқу және зерттеу үдерісінің тиімділігін арттырушы маңызды ресурс ретінде қабылдайды. Әсіресе, ақпаратты іздеу және күрделі тақырыптарды түсінуді жеделдету көрсеткіштерінің жоғары болуы білім алушылардың технологиялық мүмкіндіктерге жоғары сенім артатынын көрсетеді.

- IBM SPSS Statistics 22 бағдарламасы арқылы есептелген Альфа Кронбах коэффициентінің жоғары мәні қолданылған сауалнаманың ішкі үйлесімділігі мен ғылыми жарамдылығын толықтай растады. Бұл алынған деректердің кездейсоқ емес, жүйелі екендігінің дәлелі.

- білім алушылар жасанды интеллектіні тек дайын мәтін алу құралы ретінде емес, өздерінің академиялық дағдыларын (стилистика, грамматика) жақсарту үшін қолданады. Респонденттердің басым бөлігі жасанды интеллектіні болашақ маман үшін міндетті цифрлық дағды деп есептейді.

Ғылыми ізденістің ақпараттық-іздеу кезеңінде жасанды интеллект негізіндегі Semantic Scholar, Elicit немесе Consensus сияқты платформалар зерттеушінің уақытын айтарлықтай үнемдейді. Бұл құралдар жай ғана кілт сөздер бойынша іздемей, зерттеулердің мазмұнына талдау жасау арқылы ең өзекті және дәйекті дереккөздерді іріктеп береді. Білім алушы үшін бұл мыңдаған зерттеулер ішінен өзінің гипотезасына тікелей қатысты аргументтерді тез табуға, әдебиеттерге шолу жасау кезіндегі библиографиялық тізімді халықаралық стандарттарға сай қатесіз рәсімдеуге таптырмас көмек болып табылады.

Зерттеудің практикалық бөлімінде жасанды интеллекттің аналитикалық әлеуеті сандық және сапалық мәліметтерді интерпретациялауда жаңа мүмкіндіктер ашады. Мәселен, сауалнама нәтижелерін немесе статистикалық көрсеткіштерді өңдеуде жасанды интеллект алгоритмдері корреляциялық байланыстарды жылдам есептеп, үрдістерді болжауға мүмкіндік береді. Бұл білім алушылардың техникалық есептеулерге емес, алынған нәтижелердің ғылыми мәнін ашуға, заңдылықтарды негіздеуге және практикалық ұсыныстарды тұжырымдауға көбірек көңіл бөлуіне жағдай жасайды.

Жасанды интеллект құралдарын қолданудың артықшылықтарымен қатар, академиялық этика мәселесі де басты назарда болуы тиіс. Технологияны пайдалану зерттеушінің дербес

ойлауын алмастырмауы, керісінше оны толықтыруы керек. Білім алушы жасанды интеллект ұсынған кез келген ақпараттың дұрыстығын тексеруге және плагиатқа жол бермеуге жауапты. Ғылыми жұмыста жасанды интеллектінің қай кезеңде және қандай мақсатта қолданылғанын ашық көрсету – бүгінгі таңдағы академиялық мәдениеттің маңызды талабы. Бұл зерттеудің объективтілігін арттырып, автордың кәсіби деңгейін көрсетеді.

Жасанды интеллект технологияларына тәуелділік қаупі білім алушылардың өз бетінше ақпарат іздеу, талдау және синтездеу қабілетін төмендетуі мүмкін. Осы мәселені шешу үшін педагогикалық әдістеме білім алушының рефлексивті позициясын нығайтуға бағытталуы керек. Білім алушылардың жасанды интеллектпен өзара әрекеттесуі барысында сыни ойлауды дамыту – бұл тек ақпаратты тексеру емес, сонымен бірге алгоритмдердің объективтілігіне күмәнмен қарау және алынған нәтиженің ғылыми құндылығын бағалай білу қабілеті. [16, 86 б.]. Бұл тәсіл білім алушының жасанды интеллектке тәуелділігін азайтып, құралды саналы түрде басқаратын кәсіби зерттеуші ретінде қалыптастырады.

Жоғары білім беру жүйесіндегі басты қауіптердің бірі – жасанды интеллект арқылы жасалған мәтіндерді білім алушылардың өз туындысы ретінде ұсынуы. Бұл, білім алушылардың зерттеу дағдыларының қалыптасуына кедергі және академиялық дәреженің құнсыздануына әкеледі. Жасанды интеллект генерациялаған мазмұнды авторлық жұмыс ретінде ұсыну білім алушылар дербес ізденісін жоққа шығарып, ғылыми әдеп нормаларын өрескел бұзу болып табылады, сондықтан жоғары оқу орындары плагиатты анықтаудың жаңа алгоритмдерін енгізілуі қажет [17, 42 б.]. Білім алушы жасанды интеллектіні тек көмекші құрал ретінде пайдалануы керек, ал негізгі тұжырымдар мен қорытындылар оның жеке талдауының жемісі болуы шарт.

Бүгінгі таңда білім алушылар мен оқытушылар арасында жаңа этикалық келісім қалыптасуы қажет. Білім алушы зерттеу барысында жасанды интеллектіні қай мақсатта қолданғанын арнайы сілтемелер арқылы ашық көрсетуі тиіс. Көптеген халықаралық ғылыми басылымдар (мысалы, Nature, Elsevier) жасанды интеллектіні автор ретінде тануға тыйым салғанымен, оны пайдаланғаны туралы ақпаратты міндетті түрде талап етеді. «Академиялық адалдықты сақтаудың тиімді жолы – жасанды интеллектіні пайдалану фактісін жасыру емес, оның зерттеудегі үлесін нақты әдістемелік сипаттау арқылы ғылыми жауапкершілікті сезіну» [18, 10 б.]. Жасанды интеллект модельдерінің ең үлкен техникалық кемшілігі – жоқ деректерді немесе жалған ғылыми сілтемелерді ойдан шығаруы. Білім алушылар үшін қиындық тудырауы мүмкін, себебі қате дерекке негізделген зерттеу өзінің ғылыми құндылығын жоғалтады. Сондықтан жасанды интеллект ұсынған әрбір фактіні, цифрды және дәйексөзді алғашқы дереккөздермен салыстырып тексеру – зерттеушінің тікелей жауапкершілігі болып табылады.

Жоғары оқу орындары деңгейінде жасанды интеллектіні қолданудың нақты ішкі саясатын әзірлеуі қажет. Бұл нұсқаулықтар тек тыйым салуға емес, технологияны қалай дұрыс және қауіпсіз пайдалану керектігіне бағытталуы тиіс. Нұсқаулықта жасанды интеллектіні қолдануға рұқсат етілген зерттеу кезеңдері және тыйым салынған тұстары айқын көрсетілуі шарт. Оқытушылар үшін білім алушылардың жұмысын бағалаудың жаңа критерийлерін енгізу ұсынылады, мұнда тек соңғы нәтиже емес, зерттеудің жүру барысы мен білім алушының жасанды интеллектпен жұмыс істеу рефлексиясы басты назарға алынады.

Білім алушылардың зерттеушілік әлеуетін арттыруда жасанды интеллект құралдарын бағыт-бағдар алу мақсатында пайдаланудың маңызы зор. Бұл әдіс білім алушының дайын жауапқа сүйенбей, жасанды интеллект көмегімен ғылыми дебат жүргізуі арқылы өз аргументтерін нығайтуына және логикалық қайшылықтарды дер кезінде анықтауына мүмкіндік береді. Мұндай когнитивті әріптестік жағдайында білім алушы тек ақпаратты тұтынушы емес, сол ақпаратты сүзгіден өткізіп, өзінің дербес ғылыми позициясын қалыптастыратын белсенді ізденушіге айналады. Бұл процесс білім алушылардың сыни ойлау қабілетін шыңдап, күрделі мәселелерді жан-жақты талдау дағдысын қалыптастырады. Сонымен қатар, жасанды интеллектінің аналитикалық

мүмкіндіктерін пайдалану практикалық тәжірибелерді өңдеудің сапасын жаңа деңгейге көтереді. Үлкен деректермен жұмыс жасау барысында жасанды интеллектінің алгоритмдері заңдылықтар мен пәнаралық байланыстарды жылдам анықтап, зерттеу нысанының визуалды модельдерін құруға көмектеседі. Бұл, білім алушының техникалық есептеулер мен зерттеу дағдыларын дамытатын жұмыстарға кететін уақытын үнемдеп, оның ресурстарын алынған нәтижелерді теориялық негіздеуге және практикалық ұсыныстарды тұжырымдауға бағыттауға жағдай жасайды.

Академиялық ортада жасанды интеллектінің сауаттылығын қалыптастырудың шешуші кезеңі ретінде ашық зерттеу жүргізуді атайды. Бұл бағытта білім алушылардың жасанды интеллектімен жұмыс жасау барысын тіркейтін арнайы рефлексивті күнделіктер мен цифрлық этика семинарларын ұйымдастыру қажет. Мұндай шаралар жасанды интеллектінің қай кезеңде және қандай мақсатта қолданылғанын нақты көрсету арқылы академиялық адалдық принциптерінің сақталуын қамтамасыз етеді. Нәтижесінде, білім алушы технологияның мүмкіндіктерін шектеусіз пайдалана отырып, соңғы шешім мен ғылыми жауапкершілік тек адамның еншісінде қалатынын терең сезінетін болады.

Зерттеу жұмысының нәтижелерін саралай келе, бүгінгі жоғары білім беру жүйесінде жасанды интеллект жай ғана ақпарат іздейтін құрал емес, білім алушының зерттеушілік әлеуетін ашатын шынайы көмекшіге айналып отыр. Жасанды интеллекті технологияларының ақпаратты сүзу, деректерді өңдеу және мәтінмен жұмыс жасау сияқты күнделікті қайталанатын істерді оңтайландырудағы тиімділігін көруге болады. Бұл білім алушыға уақытты үнемдеуге ғана емес, техникалық жұмыстардан босап, өз назарын шығармашылық ізденіске, жаңалықтар ашу мен зерттеу жасауға және тереңірек ойлануға мүмкіндік береді.

Алайда, жасанды интеллектіні ғылыми ортаға енгізу процесі ешқашан педагогикалық бақылау мен этикалық нормалардан тыс қалмауы тиіс екенін түсінуіміз керек. Алдағы уақытта білім беру парадигмасы жасанды интеллектіні қолдану немесе қолданбау деген таңдаудан, оны академиялық адалдық аясында қалай сауатты басқару деген мәселеге ауыстыру қажет. Тек озық технологияның мүмкіндіктері мен адамның жеке интеллектуалдық жауапкершілігі үйлескен жерде ғана жасанды интеллект білім алушының шынайы зерттеушілік құзыреттілігін арттыратын құнды ресурсқа айналады.

Қорытынды

Жүргізілген зерттеу жұмысы білім алушылардың академиялық және ғылыми-зерттеу қызметінде жасанды интеллект құралдарын қолдану ерекшеліктерін кешенді түрде талдауға мүмкіндік берді. 36 респондент арасында жүргізілген сауалнама нәтижелері мен статистикалық өңдеу жұмыстары мен сенімділік анализі сауалнаманың ішкі консистенттілігі жоғары екенін көрсетті. Альфа Кронбах коэффициентінің мәні ($=0,858$) таңдалған сұрақтардың зерттеу нысанын өлшеудегі дәлдігі мен өзара үйлесімділігін толықтай растап, білім алушылардың жасанды интеллекті құралдарына оң көзқараспен қарайтынын айқындады. Әсіресе, жасанды интеллектінің тақырыпты түсіну процесін жеделдету және ақпараттық сенімділік көрсеткіштері бойынша ең жоғары орташа баллдар тіркелді. Бұл білім алушылардың технологияны тек көмекші ресурс емес, когнитивтік әлеуетті арттырушы стратегиялық құрал ретінде қабылдайтынын білдіреді. Білім алушылар жасанды интеллекті құралдарын пайдалануда академиялық адалдық пен этикалық нормаларды сақтаудың маңыздылығын түсінеді. Сонымен қатар, жасанды интеллектіні болашақ маман үшін міндетті цифрлық құзыреттілік ретінде тануы олардың еңбек нарығындағы жаңа талаптарға бейімделуге дайын екендігін көрсетеді. Түйіндей келе, жасанды интеллект заманауи білім беру парадигмасының ажырамас бөлігіне айналды. Зерттеу нәтижелері жоғары оқу орындарында жасанды интеллекті құралдарын оқу үдерісіне жүйелі түрде интеграциялау және білім алушылардың жасанды интеллекті бойынша сауаттылықтарын арттыру бойынша әдістемелік ұсыныстар әзірлеу қажеттілігін негіздейді.

ӘДЕБИЕТТЕР:

1. Ерманқызы, Ж. (2024). Жоғары мектепте білім беру процесінде цифрлық технологияларды қолданудың педагогикалық аспектілері. «Qazaq Journal of Young Scientist» халықаралық ғылыми журналы, 2(10-11), 31-35.
2. Тоқаев Қ. К. Қазақстан жасанды интеллект дәуірінде. Қазақстан халқына Жолдауы. – Астана: Акорда, 2025, 8 қыркүйек.
3. Bekenova, Z., Amirkulova, Z., & Meirbaev, B. (2023). Цифрлық трансформация аясындағы ғылыми этика. Journal of Philosophy Culture and Political Science, 83(1).
4. NJSC "Korkyt Ata Kyzylorda University". (2024). Sustainable Development Policy. Kyzylorda, URL: <https://korkyt.edu.kz/files/SDG/%D0%9F%D0%BE%D0%BB%D0%B8%D1%82%D0%B8%D0%BA%D0%B0%20%D0%A6%D0%A3%D0%A0%20English.pdf>
5. Satir, T., & Korucu, A. T. (2023). An Evaluation on the Use of Artificial Intelligence in Education Specific to ChatGPT. Shanlax International Journal of Education, 12(1), 104-113.
6. Kaban, A. (2023). Artificial Intelligence in Education: A Science Mapping Approach. International Journal of Education in Mathematics, Science and Technology, 11(4), 844-861.
7. Subroto, P. W., Malik, M., Raditya, A., & Saputra, N. N. (2024). A Bibliometric Analysis on Artificial Intelligence in Mathematics Education. Journal of Research and Advances in Mathematics Education, 9(1), 1-15.
8. Durak, G., Çankaya, S., Özdemir, D., & Can, S. (2024). Artificial intelligence in education: A bibliometric study on its role in transforming teaching and learning. International Review of Research in Open and Distributed Learning, 25(3), 219-244.
9. Ryskul, M., Dina, B., Aksoy, B., Yerlan, I., Duman, A., & Ussenov, N. (2025). Developing Students' Research Skills Through Field Work. Qubahan Academic Journal, 5(1), 611-627.
10. Mouta, A., Torrecilla-Sánchez, E. M., & Pinto-Llorente, A. M. (2024). Design of a future scenarios toolkit for an ethical implementation of artificial intelligence in education. Education and Information Technologies, 29(9), 10473-10498.
11. Давлетова, А. (2024). Преимущества и недостатки использования искусственного интеллекта в образовании. Академический научный журнал компьютерных наук, (1), 99-109.
12. Mochizuki, Y., Bruillard, E., & Bryan, A. (2025). The ethics of AI or techno-solutionism? UNESCO's policy guidance on AI in education. British Journal of Sociology of Education, 1-22.
13. Holton, E. F., & Burnett, M. F. (2005). The basics of quantitative research. Research in organizations: Foundations and methods of inquiry, 29-44.
14. Jebb, A. T., Ng, V., & Tay, L. (2021). A review of key Likert scale development advances: 1995–2019. Frontiers in psychology, 12, 637547.
15. Malakul, S. (2025). Exploring Factors Influencing Teachers' Acceptance of AI Tools for Creating Animated Educational Videos With Pedagogical Agents. Journal of Computer Assisted Learning, 41(4), e70083.
16. Zdravkov, N. (2025). Shaping Minds, Shaping Machines: The Quiet Revolution of AI in UNESCO's Educational Dream (Doctoral dissertation).
17. Ahuerma, F. M. (2024). UNESCO Proposal for the use of Generative AI in Education: Eight Challenges and Seven Actions.
18. Kornieva, Z., Baklazhenko, Y., & Lukianenko, V. (2025). AI & AIED: ENSURING ACADEMIC INTEGRITY IN AI-DRIVEN EDUCATION. Advanced Education, 4-11.

ӘОЖ 316.347 (574)

ЖЕТИСУ ОБЛЫСЫ ДИАСПОРАЛАРЫНЫҢ ӘЛЕУМЕТТІК-МӘДЕНИ АХУАЛЫ (ТАЛДЫҚОРҒАН ҚАЛАСЫ МЫСАЛЫНДА)

Мурзакенова А.Б.

Білімгер, І. Жансүгіров атындағы Жетісу университеті,
Талдықорған қ., Қазақстан Республикасы
akbayanmurzakenova@icloud.com

Ғылыми жетекші: PhD, оқытушы-дәріскер Калиева Б.Т.

І. Жансүгіров атындағы Жетісу университеті, Талдықорған қ., Қазақстан Республикасы

Бұл мақалада Жетісу өңіріндегі диаспоралардың әлеуметтік-мәдени ахуалы Талдықорған қаласы мысалында қарастырылады. Зерттеу барысында аймақта өмір сүретін түрлі этностық топтардың тарихи қалыптасуы, олардың қоғамдағы орны, мәдени дәстүрлерінің жалғасуы және қоғамдық өмірге араласу дәрежесі сараланады. Сонымен қатар этносаралық қатынастардың дамуына ықпал ететін мәдени ұйымдар мен қоғамдық институттардың қызметі сипатталады. Зерттеуде өңірдегі этномәдени бірлестіктердің қызметі, ұлттық мерекелер мен мәдени шаралардың маңызы және олардың этностар арасындағы өзара татулық пен келісімді нығайтудағы рөлі сипатталады. Сонымен қатар өңірдегі әлеуметтік-мәдени үрдістерге ықпал жасайтын тарихи және демографиялық факторлар қарастырылады. Зерттеу барысында ғылыми әдебиеттер, кітаптар, энциклопедиялар мен аймақтық зерттеулерге талдау жасалды. Сонымен қатар сұхбат жүргізу әдісі қолданылып, Талдықорған қаласында тұратын түрлі этнос өкілдерінің пікірлері мен тәжірибелері ескерілді. Бұл әдістер диаспоралардың қазіргі әлеуметтік және мәдени жағдайын жан-жақты зерттеуге мүмкіндік береді.

Кілт сөздер: диаспора, этносаралық қатынастар, этномәдени бірлестіктер, Жетісу облысы, Талдықорған.

В данной статье рассматривается социально-культурное положение диаспор Жетысуского региона на примере города Талдыкорган. В ходе исследования анализируется историческое формирование различных этнических групп, проживающих в регионе, их роль в обществе, сохранение культурных традиций и уровень участия в общественной жизни. Кроме того, описывается деятельность культурных организаций и общественных институтов, способствующих развитию межэтнических отношений. В статье освещается работа этнокультурных объединений региона, значение национальных праздников и культурных мероприятий, а также их роль в укреплении взаимопонимания и общественного согласия между этносами. Также рассматриваются исторические и демографические факторы, влияющие на социально-культурные процессы в регионе.

В ходе исследования был проведён анализ научной литературы, книг, энциклопедий и региональных исследований. Кроме того, использовался метод интервью, учитывались мнения и опыт представителей различных этносов, проживающих в Талдыкоргане. Эти методы позволили всесторонне изучить современное социальное и культурное положение диаспор.

Ключевые слова: диаспора, межэтнические отношения, этнокультурные объединения, Жетысуская область, Талдыкорган.

This article examines the socio-cultural situation of diasporas in the Zhetysu region, using the city of Taldykorgan as an example. The study analyzes the historical formation of various ethnic groups living in the area, their role in society, the preservation of cultural traditions, and their level of participation in public life. In addition, the activities of cultural organizations and public institutions that contribute to the development of interethnic relations are described.

The article highlights the work of ethnocultural associations in the region, the significance of national holidays and cultural events, and their role in strengthening mutual understanding and social harmony among ethnic groups. Furthermore, historical and demographic factors influencing socio-cultural processes in the region are considered.

The research involved the analysis of scientific literature, books, encyclopedias, and regional studies. Interviews were also conducted, taking into account the opinions and experiences of representatives of various ethnic groups living in Taldykorgan. These methods made it possible to comprehensively study the current social and cultural situation of diasporas.

Keywords: diaspora, interethnic relations, cultural diversity, Zhetysu region, Taldykorgan.

Кіріспе

Қазіргі кезеңде этносаралық қатынастар мен диаспоралардың қоғамдағы рөлі көптеген мемлекеттер үшін маңызды ғылыми және әлеуметтік мәселелердің бірі. Қазақстан көпұлтты мемлекет ретінде түрлі этностардың бейбіт өмір сүруі мен мәдени әртүрліліктің сақталуына ерекше мән береді. Ел аумағында жүзден астам этнос өкілдері тұрып, олар қоғамның әлеуметтік, экономикалық және мәдени дамуына өз үлестерін қосып келеді. Осы тұрғыдан алғанда диаспоралардың әлеуметтік-мәдени ахуалын зерттеу қазіргі қоғам үшін маңызды ғылыми бағыттардың бірі болып табылады.

Қазақстанның әрбір өңірінің этникалық құрамы тарихи көші-қон процестері мен әлеуметтік-экономикалық өзгерістердің нәтижесінде қалыптасқан. Осындай аймақтардың бірі – **Жетісу облысы**. Бұл өңір тарихи тұрғыдан түрлі халықтардың қоныстанған аймағы ретінде белгілі. XIX–XX ғасырларда болған көші-қон процестері, саяси өзгерістер және экономикалық факторлар Жетісу өңірінің көпэтносты қоғамға айналуына ықпал етті. Бүгінде облыс аумағында қазақтармен қатар орыс, ұйғыр, татар, кәріс, неміс және басқа да этностардың өкілдері өмір сүріп келеді.

Жетісу облысының әкімшілік орталығы – **Талдықорған** қаласы. Қала өңірдің саяси, экономикалық және мәдени орталығы болып табылады. Мұнда әртүрлі этностардың мәдениеті мен дәстүрлері тоғысып, көпұлтты мәдени орта қалыптасқан. Қалада этномәдени бірлестіктер, мәдени орталықтар және қоғамдық ұйымдар жұмыс істейді. Олардың қызметі этностар арасындағы мәдени байланыстарды нығайтуға және ұлттық дәстүрлерді сақтауға бағытталған.

Сонымен қатар Қазақстандағы этносаралық келісімді қамтамасыз етуде **Қазақстан халқы Ассамблеясы** маңызды рөл атқарады. Бұл ұйым этностардың мәдени дамуына қолдау көрсетіп, қоғамдық келісім мен тұрақтылықты нығайтуға бағытталған түрлі бағдарламалар мен мәдени іс-шараларды жүзеге асырады.

Осыған байланысты Жетісу облысындағы диаспоралардың әлеуметтік-мәдени ахуалын зерттеу аймақтағы этносаралық қатынастардың ерекшеліктерін түсінуге мүмкіндік береді. Бұл мақаланың мақсаты – Жетісу облысындағы диаспоралардың әлеуметтік-мәдени жағдайын **Талдықорған** қаласы мысалында талдау және олардың қоғамдағы рөлін анықтау. Зерттеу барысында өңірдің этникалық құрамы, диаспоралардың қалыптасу тарихы, мәдени өмірі және этномәдени бірлестіктердің қызметі қарастырылады.

Зерттеу нәтижесі

Қазіргі әлеуметтік ғылымдарда «диаспора» ұғымы белгілі бір этникалық топтың тарихи отанынан тыс жерде өмір сүріп, өзінің тілін, мәдениетін және ұлттық бірегейлігін сақтауға ұмтылатын қауымдастық ретінде қарастырылады. Диаспоралар көбінесе көші-қон, саяси өзгерістер немесе экономикалық себептер нәтижесінде қалыптасады.[1]

Жетісу өңіріндегі диаспоралардың этникалық құрамы XIX ғасырдан бастап күрделі көші-қон процестерінің нәтижесінде қалыптасты. Ресей империясының отарлау саясаты барысында Жетісу жеріне славян халықтарының қоныстануы басталып, кейін бұл үрдіс кеңестік кезеңде жалғасын тапты. XX ғасырдың 30–40 жылдарындағы күштеп қоныс аудару саясаты нәтижесінде өңірге орыс, украин, кәріс, ұйғыр, шешен этностары көшірілді. Жетісу өңірінің этникалық құрамына қатысты аймақтық зерттеулерде бұл өңірдің тарихи

тұрғыдан көпэтносты аймақ екені көрсетіледі. Мысалы, «Жетісу облысының Қазақстан халқы ассамблеясы » еңбегінде XIX–XX ғасырлардағы көші-қон процестері нәтижесінде аймақта әртүрлі этностардың қоныстанғаны баяндалады. Жетісу облысының орталығы Талдықорған қаласының тарихы XIX ғасырда Гавриловка ауылының негізінде басталған. Алғашқы кезеңдерде елді мекеннің дамуы баяу жүрді. Мұнда алғашқылардың бірі болып ресейлік шаруалар – жақсы үлеске ие болу үмітімен ұзақ жолға шыққан адамдар шұбап келді. Мемлекеттік жеңілдіктер, алым-салықтардан босату және әдеттегі іс – егіншілікпен айналысу мүмкіндігі Жетісуды жаңа мүмкіндіктер мен сәтті бастамалар аймағына айналдырды. [2] Жетісу өңірінің этникалық құрамына қатысты аймақтық зерттеулерде бұл өңірдің тарихи тұрғыдан көпэтносты аймақ екені көрсетіледі. Мысалы, «Жетісу тарихы» еңбегінде XIX–XX ғасырлардағы көші-қон процестері нәтижесінде аймақта әртүрлі этностардың қоныстанғаны баяндалады. Бұл деректер Жетісудың полиэтникалық сипатқа ие болғанын дәлелдейді. Қазіргі таңда орыстар – қазақтардан кейінгі ең ірі этникалық топтардың бірі. Бүгінде қала шамамен 70-ке жуық ұлт өкілдерінен құралған.[3]

Кесте 1 – 2010 жылғы қазақ халық санағы бойынша Талдықорған қаласының этникалық құрамы :

Этникалық тегі	Халық саны	Халықтың пайызы
Қазақтар	93 156	64,96%
орыстар	36 532	25,47%
корейлер	5,172	3,61%
Татарлар	2 783	1,94%
немістер	1,581	1,10%
украиндықтар	1071	0,75%
Ұйғырлар	962	0,67%
шешендер	354	0,25%

Бұл деректер Талдықорған қаласының этникалық құрамын, яғни қалада қандай ұлт өкілдері және қанша мөлшерде тұратынын көрсетеді.[4]

«Этносаралық қатынастар» ұғымы әртүрлі этникалық топтар арасындағы әлеуметтік, мәдени және саяси өзара әрекеттестікті білдіреді. Бұл қатынастар қоғамдағы тұрақтылық пен келісімді қамтамасыз етуде өте маңызды.

«Қазақстандағы этносаралық қатынастар» атты еңбекте этностар арасындағы тұрақтылықтың сақталуы мемлекеттік және ұйымдық қолдау арқылы жүзеге асатыны айтылған.[5] Бұл пікірге сүйене отырып, Талдықорған қаласындағы этномәдени бірлестіктердің қызметін осы саясаттың нақты көрінісі ретінде бағалауға болады. Мысалы, Талдықорған қаласындағы Достық үйі мен Тіл сарайы орталықтары этносаралық келісімді нығайтуда маңызды рөл атқарады. Бұл мекемелерде ұлттық мерекелер, мәдени фестивальдер, дөңгелек үстелдер және тіл курстары ұйымдастырылып, әртүрлі этностардың өкілдері бір ортада өзара қарым-қатынас орнатуға мүмкіндік алады. Атап айтқанда, Наурыз, Масленица және Сабантуй сияқты шаралар барлық этнос өкілдерінің қатысуымен өткізіліп, өзара құрмет пен түсіністікті арттыруға ықпал етеді. Дегенмен, бұл іс-шаралардың әсері көбінесе уақытша сипатта болатынын да ескеру қажет. Біздің ойымызша, тұрақты нәтижеге қол жеткізу үшін мұндай мәдени қатынас тек мерекелік деңгейде ғана емес, күнделікті қоғамдық өмірде де жалғасуы тиіс. Мысалы, мектептер мен тіл үйрету курстары арқылы жас ұрпаққа ана тілі мен ұлттық дәстүрлерді үйрету жұмыстарын жүргізу қажет деп есептейміз.

Зерттеу барысында Талдықорған қаласында тұратын түрлі этнос өкілдерімен сұхбат жүргізілді. Сұхбатқа орыс, татар, шешен, әзербайжан этностары қатысты. Сұхбат әдісі қолданылып, сұрақтар диаспоралардың әлеуметтік-мәдени жағдайын анықтауға бағытталды. Атап айтқанда, этностардың мәдени дәстүрлерді сақтау деңгейі, тілдік жағдайы, мәдени өмірге қатысуы және әлеуметтік бейімделуі қарастырылды.

Мәдени дәстүрлерді сақтау тұрғысынан әр этнос өзіндік ерекшеліктерін көрсетті. Орыс этносы дәстүрлерін қоғамдық ортада да сақтап, мәдени іс-шараларға белсенді қатысатынын атап өтті. Ал татар, әзербайжан және шешен диаспоралары дәстүрлерді көбіне отбасылық жағдайда ұстанатынын анықталды. Әзербайжан ұлт өкілінің айтуы бойынша, олар дәстүрлерін негізінен отбасы аясында сақтап, тұрмыстық әдет-ғұрыптар мен мерекелік рәсімдерде ұрпақтан-ұрпаққа жеткізеді. Шешен диаспорасының өкілдері де өз ұлттық дәстүрлерін сақтауға ерекше мән береді. Олардың айтуынша, дәстүрлер негізінен отбасылық ортада берік сақталады. Әсіресе үйлену тойлары сияқты маңызды өмірлік кезеңдерде ұлттық салт-дәстүрлерді толыққанды орындау үлкен маңызға ие. Олар үшін бұл этникалық бірегейлікті сақтауда маңызды.

Тілдік жағдай бойынша орыс этносы қазақ және орыс тілдерін қатар қолданса, татар, әзербайжан және шешен респонденттері ана тілін негізінен отбасында пайдаланып, қоғамдық ортада қазақ және орыс тілдеріне жүгінеді. Барлық этнос өкілдері еңбек, білім және медицина саласында қоғамға интеграцияланған. Олар жергілікті ортаға бейімделіп кеткенін және басқа ұлттармен қарым-қатынастары жақсы екенін атап өтті.

Қорытынды

Жүргізілген зерттеу Жетісу өңірінің, соның ішінде Талдықорған қаласының тарихи тұрғыдан қалыптасқан көпэтносты құрылымға ие екенін көрсетті. Аймақтағы этникалық құрам XIX–XX ғасырлардағы көші-қон процестері мен саяси өзгерістердің нәтижесінде қалыптасып, бүгінгі күні де өз ерекшелігін сақтап отыр. Зерттеу барысында барлық этнос өкілдерінің қоғамдық өмірге жақсы бейімделгені, әлеуметтік-экономикалық салаларда белсенді қызмет атқаратынын және басқа этностармен өзара қарым-қатынасының тұрақты әрі оң сипатта екені анықталды. Бұл Талдықорған қаласындағы этносаралық қатынастардың жақсы деңгейде қалыптасқанын көрсетеді.

Талдықорған қаласы көпэтносты қоғамның мысалы болып табылады. Мұнда әр этнос өз мәдениетін сақтап, қоғамдық өмірге белсенді қатысып, бір шаңырақ астында тату өмір сүріп жатыр.

ӘДЕБИЕТТЕР:

1. Жұбатқанов К. Қазақстандағы диаспоралардың тарихы <https://abai.kz/post/105522>
2. Титенев В. З. «Жетісу облысының Қазақстан Халқы Ассамблеясы: бірлік пен келісім жолындағы 30 жыл. ассамблея народа казахстана области жетісу: 30 лет во имя единства и согласия». Алматы қ., «Баспа Ақжар» ЖШС, 2025 ж. – 216 б. – 22-26 бб. «Жетісу энциклопедия» / ... – Алматы : Арыс, 2004. – 712 б. – 59-68 бб.
3. Талдықорған — <https://kk.wikipedia.org/wiki/Талдықорған>
4. «Қазақстандағы этносаралық қатынастар: проблемалары және тарихи тәжірибе : қазақстан халықтары ассамблеясы стратегиясын насихаттауға арналған облыстық ғылыми-практикалық конференцияның материалдарының жинағы». 2003 жылғы 14 наурыз / ; Қорқыт Ата атындағы Қызылорда Мемлекеттік Университеті... – Қызылорда : Тұмар, 2003. - 60 б.

ЖАСӨСПІРІМДЕРДІҢ ЭМОЦИОНАЛДЫҚ ДАМУ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ ЖӘНЕ ӘДЕБИЕТ ПӘНІНІҢ РӨЛІ

Мырзабек Н.Н.

Магистрант, I. Жансүгіров атындағы Жетісу университеті,
Талдықорған қ., Қазақстан Республикасы
nazerke_myrzabek01@mail.ru

Бұл мақалада жасөспірім кезеңіндегі эмоционалдық дамудың психологиялық-педагогикалық ерекшеліктері, оны әдебиет пәні арқылы қолдаудың мүмкіндіктері және білім беру жүйесінде жасанды интеллектіні қолданудың осы үдеріске ықпалы қарастырылады. Мақалада эмоциялық құбылмалылық, эмпатия, өзін-өзі реттеу, көркем мәтіннің тәрбиелік әлеуеті және цифрлық оқыту құралдарының мүмкіндігі талданды. Нәтижесінде әдебиет сабағы жасөспірімнің ішкі күйін тану, кейіпкер сезімін түсіну, моральдық таңдау мен эмоциялық рефлексияны дамытуға тиімді орта екені айқындалды, ал жасанды интеллект құралдары осы үдерісті дербестендіру, эмоциялық талдауды тереңдету және кері байланысты жеделдету тұрғысынан қосымша мүмкіндік беретіні анықталды. Мақаланың практикалық маңызы мектептегі әдебиет сабақтарына эмоциялық талдау мен жасанды интеллектке негізделген қолдау элементтерін жүйелі енгізу жолдарын ұсынуымен анықталады.

Кілт сөздер: жасөспірім, эмоционалдық даму, жасанды интеллект, эмпатия, цифрлық білім беру.

В статье рассматриваются психологические и педагогические особенности эмоционального развития подростков, возможности его поддержки средствами предмета литературы, а также влияние использования искусственного интеллекта в системе образования на данный процесс. В статье включает анализ эмоциональной вариативности, эмпатии, саморегуляции, воспитательного потенциала художественного текста и возможностей цифровых обучающих инструментов. Результаты показывают, что урок литературы является эффективным пространством для осмысления внутреннего состояния подростка, понимания чувств персонажа, морального выбора и эмоциональной рефлексии, а инструменты искусственного интеллекта могут усиливать этот процесс за счёт персонализации, оперативной обратной связи и углубления аналитической работы с текстом.

Ключевые слова: подросток, эмоциональное развитие, искусственный интеллект, эмпатия, цифровое образование.

This article examines the psychological and pedagogical characteristics of adolescents' emotional development, the possibilities of supporting it through literature instruction, and the role of artificial intelligence in education in this process. In this article analyzes emotional variability, empathy, self-regulation, the educational potential of literary texts, and the opportunities created by digital learning tools. The findings show that literature lessons provide an effective space for understanding adolescents' inner states, interpreting characters' feelings, and developing moral choice and emotional reflection, while AI-based tools can enhance personalization, feedback, and emotional-textual analysis.

Keywords: adolescent, emotional development, artificial intelligence, empathy, digital education.

Кіріспе

Жасөспірімдік кезең – тұлғаның өзін-өзі тануы тереңдеп, ішкі күйі күрделеніп, эмоциясы құбылмалы сипат алатын өтпелі шақ. Бұл жаста жас адамның айналамен қатынасы, құрдастар пікірі, өзін бағалауы, әділет, жалғыздық, қабылдану, реніш, үміт, сенім секілді сезімдік күйлері ерекше өткір қабылданады. Сондықтан мектептегі білім беру

мазмұны тек ақпарат берумен шектелмей, оқушының эмоционалдық мәдениетін де қалыптастыруы тиіс. Осы тұрғыдан алғанда әдебиет пәні айрықша мәнге ие, өйткені көркем мәтін адам жанының иірімдерін, сезімнің астарын, мінез бен әрекеттің ішкі себептерін ашуға мүмкіндік береді. Сонымен бірге қазіргі білім беру кеңістігі цифрлық технологиялармен, соның ішінде жасанды интеллект негізіндегі құралдармен қарқынды толықтырылып келеді. Егер бұл мүмкіндіктер педагогикалық мақсатқа сай қолданылса, олар әдебиет сабағында жасөспірімнің эмоционалдық дамуын қолдаудың жаңа тетіктерін ұсына алады. Мысалы, мәтіндегі кейіпкер сезімін талдауға арналған интерактивті сұрақтар, жеке оқушының жауабына сай бейімделетін тапсырмалар, рефлексиялық жазбаларды құрылымдауға көмектесетін цифрлық көмекшілер, эмоциялық сөздік қорды кеңейтетін интеллектуалды платформалар әдебиет сабағының тәрбиелік әлеуетін күшейте түседі.

Жасөспірім эмоциясының басты ерекшелігі – оның тұрақсыздығы емес, әлеуметтік ортаға жоғары сезімталдықпен байланысқан құбылмалылығы. Осыны Р. Уолш, М. ван Бюрен, М. Холларек және әріптестері ерте жасөспірімдерге жүргізген экологиялық сәтті бағалау зерттеуінде нақтылайды: эмоциялық ахуалдың деңгейі мен өзгергіштігі әлеуметтік контекстке тәуелді болатыны анықталған, әсіресе жалғыздық жағдайында валенттілік төмендеп, эмоциялық ауытқу күшейетіні көрсетілген [1, 59]. Бұл тұжырым жасөспірімнің сезімі тек ішкі биологиялық өзгерістердің нәтижесі емес, ол әлеуметтік қатынас, қолдау және қабылдану сезімімен тікелей астасатынын дәлелдейді. Осындай жағдайда әдебиет сабағы кейіпкер жалғыздығын, торығуын, үмітін немесе қарсылығын талқылау арқылы оқушының өз күйін сыртқа шығаруға қауіпсіз арна бола алады. Ал жасанды интеллект негізіндегі интерактивті платформа осындай талдауда оқушыға «кейіпкердің эмоциясын қандай сөзбен сипаттауға болады?», «осы сезімнің себебі не?», «мәтіндегі қай сөйлем бұл күйді аңғартады?» деген жекелендірілген сұрақтар ұсына отырып, эмоциялық талдауды тереңдете алады. Мысалы, «Жусан иісі» шығармасындағы сағыныш пен жетімдік сезімін талдау барысында оқушы өз эмоциясын мәтінге жанастырып, оны атауға және түсіндіруге үйренеді, ал цифрлық көмекші оған осы рефлексияны нақты тілмен жеткізуге тірек бола алады.

Жасөспірім шақтың екінші маңызды қыры – эмоциялық даму мен әлеуметтік бірегейліктің қатар қалыптасуы. К. Мэйн мен Н. Бутонның жүйелі шолуында жасөспірімнің оң әлеуметтік болмысын қалыптастыруда әлеуметтік-эмоциялық дағдылардың барлығы маңызды екені, әсіресе өзін тану, өзгені түсіну және қарым-қатынасты реттеу қабілеттері шешуші рөл атқаратыны айтылады [2, 2]. Бұл пайым әдебиет пәнінің мүмкіндігін тереңдетеді, себебі әдеби мәтінде кейіпкердің қоғамдағы орны, өзінің кім екені, өзгенің бағасына тәуелділігі, ішкі қақтығысы көркем түрде көрінеді. Жасөспірім роман, әңгіме, повесть кейіпкерлерін талдау кезінде шын мәнінде өзін де талдайды. Осыған байланысты әдебиет сабағында «кейіпкер не сезінді?» деген сұрақпен шектелмей, «ол өзін кім ретінде көрді, неге дәл солай әрекет етті?» деген деңгейге көтерілу жасөспірімнің эмоциясын саналы пайымдауға жетелейді. Мұнда жасанды интеллектің тағы бір пайдалы қыры көрінеді: ол әртүрлі деңгейдегі оқушыға бір мәтін бойынша әртүрлі күрделіліктегі сұрақтар ұсынып, біреуге сезімді анықтатса, екіншісіне сол сезімнің әлеуметтік себебін талдауы мүмкін. Бұл дербестендіру мұғалімнің уақытын үнемдеп қана қоймай, әр оқушының ішкі дайындығына сай жұмыс істеуге жол ашады.

Қазақстандық зерттеулер де эмоциялық дамудың оқу табыстылығымен және икемді дағдылармен байланысын көрсетеді. Н.Ю. Фоминых, А.Е. Мухаметкаиров, А.А. Кудышева және әріптестері жоғары сынып оқушыларында эмоционалды интеллект төмен болған жағдайда оның компоненттері қарым-қатынас, эмпатия, өзін-өзі басқару және мотивациямен тікелей байланыста әлсірейтінін, ал эмоциялық сауаттылықты дамыту икемді дағдылардың өсуіне әсер ететінін дәлелдейді [3, 7]. Бұл тұжырым әдебиет пәнінің мәртебесін тек эстетикалық пән деңгейінде емес, тұлғалық құзыреттілік қалыптастыратын орта деңгейінде қарауға мүмкіндік береді. Әдебиеттегі кейіпкер сезімін тану, көңіл күй реңкін анықтау, авторлық бағалауды сезіну, диалог астарын түсіну – бұлардың бәрі

эмоцияны атау мен ажыратудың табиғи жаттығулары. Осындай үдерісте жасанды интеллект оқушы жазған жауаптарды талдап, қолданылған эмоциялық сөздердің аясын кеңейтуге ұсыныс бере алады. Мысалы, «ренжіді» деген жалпылама сөздің орнына «торықты», «қапаланды», «налиды», «іштен тынды», «жатсынды» сияқты реңктерді ұсыну арқылы оқушының эмоциялық сөздік қорын байытуға болады. «Менің атым Қожа» шығармасын оқытуда Қожаның қылығын жай тәртіп бұзу ретінде емес, мойындалуға ұмтылу, өкпе, намыс, ішкі жалғыздық сияқты сезімдік қабаттар арқылы түсіндіруде мұндай интеллектуалды көмекші құралдар пайдалы бола алады.

Мектептегі эмоционалдық даму жеке мәтінмен ғана емес, жалпы оқу ортасының сипатымен де анықталады. С. Юсупова мен Б. Тарман Қазақстандағы оқушылар қабылдауын зерттей отырып, мектеп климатының көпқырлы екенін, өзара әрекет, мәдени құзыреттілік және әлеуметтік қатынастардың сапасы білім алушының мектепті қабылдауына елеулі ықпал ететінін көрсетеді [4, 50]. Бұл қорытындыдан әдебиет сабағының тиімділігі тек мәтін таңдауға емес, сабақ үстіндегі эмоциялық қауіпсіздікке де тәуелді екені аңғарылады. Егер сыныпта баланың ойын мазақ ету, сезімін жоққа шығару, пікірін бөлу басым болса, ең терең шығарма да тәрбиелік әсерін әлсіретеді. Керісінше, мұғалім пікір алуандығын құрметтеп, кейіпкер әрекетіне байланысты түрлі сезім мен бағалауды қабылдай алса, әдебиет сабағы жасөспірімнің өзін еркін білдіру алаңына айналады. Жасанды интеллект осы ортада мұғалімнің орнын баспайды, бірақ сыныптағы эмоциялық белсенділікті мониторингтеуге, аноним рефлексия жинауға, оқушылар жиі қиналатын сұрақтарды іріктеуге, әр сабақ соңындағы кері байланысты жылдам жүйелеуге көмектесе алады. Мұндай мүмкіндік әсіресе үлкен сыныптарда әр баланың көңіл күйін жедел байқап отыруда маңызды.

Көркем мәтінді эмоциялық даму құралына айналдырудың тікелей әдістемелік моделі де қазіргі зерттеулерде ұсынылып отыр. С. Әл-Шаммари және әріптестері әдебиет курсына эмоционалдық интеллект құрылымдарын кіріктіру студенттердің эмпатиялық түсінуі мен сыни ойлауын күшейтетінін, эмоциялық әсер, эмоциялық хабардарлық және эмоциялық интеграция арасындағы байланыс айқын көрінетінін көрсетеді [5, 1]. Бұл тұжырым мектеп жағдайына да бейімделе алады. Мысалы, шығарма талдағанда оқушыдан «кейіпкердің әрекеті дұрыс па?» деп қана сұрамай, «ол қандай эмоциялық қысымда тұр?», «оның сезімі сөзінен қалай байқалады?», «бұл күй бүгінгі жасөспірімге таныс па?» деген тапсырмалар беру әдебиет сабағын эмоциялық рефлексия сабағына айналдырады. Ал жасанды интеллектке негізделген цифрлық көмекші осы талдауда оқушы жауабына қарай қосымша дәлел сұрап, қай эмоцияның дәлелсіз аталғанын көрсетіп, кейіпкердің сөзінен немесе әрекетінен мысал табуға бағыттай алады. Бұл оқушыны үстірт пікірден терең талдауға көшіретін педагогикалық мүмкіндік.

Көркем мәтіннің эмпатия қалыптастырудағы әсері жасөспірімдердің өз тәжірибесі арқылы да расталады. Е. Санти, К. Себула, С. Макгеоун жүргізген сапалық зерттеуде тұрақты көркем мәтін оқитын 12–14 жастағы жасөспірімдер әдеби кейіпкерлерге жанашырлық таныту арқылы шынайы өмірдегі адамдарды жақсырақ түсіне бастағанын, оқудың әлеуметтік байланыс пен ішкі байлықты тереңдететінін атап көрсеткен [6, 2]. Бұл нәтижені мектеп тәжірибесіне көшіргенде әдебиет пәнінің басты артықшылығы анық көрінеді: ол дайын мораль үйретпейді, қайта эмоциялық тәжірибені модельдейді. Оқушы шығармадағы қорқыныш, ұят, қызғаныш, кешірім, үміт, аяныш сияқты сезімдерді «қауіпсіз қашықтықта» бастан өткеріп, кейін оны өмірлік жағдаяттарға көшіреді. Осы үдерісте жасанды интеллект кітапқа немесе мәтінге балама емес, оқушының осы сезімдік қозғалысты байқап, оны тілге айналдыруына көмектесетін құрал ретінде құнды. Мысалы, оқушы кейіпкерге хат жазғанда немесе өз күнделігі үлгісінде рефлексия жасағанда цифрлық көмекші оның ойын құрылымдап, сұрақ қою арқылы рефлексияны тереңдетіп, эмоцияның себеп-салдарын ашуға итермелей алады.

Жүргізілген талдау жасөспірімнің эмоционалдық дамуын екі үлкен арнада қарастыру қажеттігін көрсетті. Біріншісі – ішкі психологиялық арна. Мұнда эмоцияның құбылмалылығы, өзіндік сананың өсуі, әлеуметтік бағалауға сезімталдық, ұялу, намыс, жалғыздық, қабылдану сияқты күйлер басым келеді. Екіншісі – мәдени-педагогикалық және цифрлық арна. Бұл арнада мектеп ортасы, мұғалімнің сөйлеу мәнері, мәтін таңдауы, кейіпкерді талдау мәдениеті, пікір алмасу сапасы және жасанды интеллектіні дұрыс пайдалану шешуші мәнге ие. Егер осы арналар тоғысса, әдебиет пәні жасөспірімнің эмоциялық жетілуін жылдамдататын, ал цифрлық қолдау оны жекелендіре түсетін пәнге айналады.

Практикалық тұрғыдан алғанда әдебиет сабағында бірнеше ұстаным маңызды. Біріншіден, кейіпкерді сипаттау барысында міндетті түрде эмоциялық сөздікпен жұмыс жүруі керек. Оқушы «ренжіді», «қуанды» деген екі-ақ деңгеймен шектелмей, «торықты», «абыржыды», «қысылды», «үміттенді», «іштен тынды», «кек сақтады», «елжіреді» сияқты реңктерді ажыратуы тиіс. Екіншіден, әр шығармада «ішкі монолог», «сезім картасы», «кейіпкер күнделігі», «эмоцияның өзгеру сызығы» сияқты тапсырмалар болғаны пайдалы. Үшіншіден, мұғалім кейіпкер әрекетін біржақты айыптамай, оның эмоциялық алғышарттарын бірге талдауы қажет. Төртіншіден, жасанды интеллектті қолдану кезінде ол дайын жауап беретін құрал емес, ойлануға жетелейтін көмекші ретінде пайдаланылғаны дұрыс. Мысалы, ол оқушы жауабына балама сұрақ ұсына алады, кейіпкер эмоциясын салыстыруға мүмкіндік береді, шығармадағы сезім динамикасын кестелеуге көмектеседі, бірақ соңғы қорытындыны бәрібір оқушының өзі жасауы керек. Бұл тәсіл жасөспірімді тез үкім шығарудан гөрі түсінуге, яғни эмпатиялық ойлауға үйретеді.

Мысал ретінде М. Әуезовтің кейіпкерлер әлемін, Б. Соқпақбаевтың жасөспірім психологиясына жақын образдарын, С. Мұратбеков шығармаларындағы сезім иірімдерін қолдануға болады. Сабақта оқушыға «кейіпкердің орнында болсаң не істер едің?» деген қарапайым сұрақтан гөрі «кейіпкер шешімінің артында қандай сезім тұр?», «оның үнсіздігі нені білдіреді?», «осы сәттегі эмоция өзгерсе, оқиға қалай өзгерер еді?» деген күрделірек сұрақтар ұсынылса, әдеби талдау мен эмоционалдық даму табиғи түрде бірігеді.

Қорытынды

Жасөспірімдердің эмоционалдық дамуы – күрделі, көпқырлы және әлеуметтік ортаға тәуелді үдеріс. Бұл кезеңде оқушының эмоциясы күшейіп қана қоймай, өзін және өзгені түсіну қажеттілігі артады. Зерттеу нәтижелері әдебиет пәнінің дәл осы қажеттілікке жауап бере алатын ерекше білім кеңістігі екенін көрсетті. Әдебиет сабағы көркем образ, кейіпкер сезімі, моральдық қақтығыс, ішкі монолог және эмоциялық реңк арқылы жасөспірімге өз жан дүниесін тануға көмектеседі. Сонымен қатар білім беру жүйесінде жасанды интеллектіні орынды және педагогикалық мақсатқа сай пайдалану осы үдерісті әлсіретпей, керісінше күшейте алатыны айқындалды. Ол эмоциялық талдауды жекелендіруге, рефлексияны құрылымдауға, кері байланысты жеделдетуге, мәтінмен жұмысты тереңдетуге мүмкіндік береді. Сондықтан әдебиет пәнін тек мазмұндық талдау шеңберінде емес, эмоциялық сауаттылықты қалыптастыратын және жасанды интеллект қолдауымен байытылатын пән ретінде жаңаша қарастыру қажет. Бұл бағытта мәтінмен эмоциялық жұмыс, рефлексиялық тапсырмалар, пікірталас мәдениеті, қауіпсіз сынып климаты және цифрлық қолдау өзара бірлікте ұйымдастырылғанда ғана әдеби білім шынайы тұлғалық нәтижеге жеткізеді.

ӘДЕБИЕТТЕР:

1. Уолш Р.Дж., ван Бюрен М., Холлапек М. және т.б. Social Contexts, Momentary Mood and Affective Variability in Early Adolescence: An Exploratory Ecological Momentary Assessment Study // Journal of Early Adolescence. 2024. Vol. 44, № 1. P. 59–95. DOI: 10.1177/02724316231160147.

2. Мэйн К., Бутон Н. The Importance of Social and Emotional Skills During Adolescence to Promote a Positive Social Identity: A Systematic Literature Review and Reflection Using Bronfenbrenner's Bioecological Theory // Education Sciences. 2025. Vol. 15, Article 258. DOI: 10.3390/educsci15020258.

3. Фоминых Н.Ю., Мухаметкаиров А.Е., Кудышева А.А. және т.б. Эмоционалды интеллект жоғары сынып оқушыларының икемді дағдыларын дамыту факторы ретінде // Psychology and Cognitive Sciences. 2025. № 151(2). Б. 7–26. DOI: 10.32523/3080-1893-2025-151-2-7-26.

4. Юсупова С., Тарман Б. Cultural Empathy and School Climate in Kazakhstan: A Factor and Cluster Analysis of Students' Perceptions // Journal of Curriculum Studies Research. 2025. Vol. 7, № 1. P. 47–65. DOI: 10.46303/jcsr.2025.3.

5. Әл-Шаммари С. және т.б. Integrating Emotional Intelligence into Literature Education in Society 5.0 // International Journal of Society, Culture & Language. 2025. DOI берілген мақала.

6. Санти Е., Себула К., Макреон С.П. Reading and Empathy: Qualitative Insights into Adolescents' Experiences with Fiction Books // Literacy. 2025. Vol. 59, № 3. DOI: 10.1111/lit.70006.

ІЛІЯС ЖАНСҮГІРҰЛЫ – ФОЛЬКЛОРТАНУШЫ

Набиолла Н.

М. Әуезов атындағы Әдебиет және өнер институтының ғылыми қызметкері,
Алматы қ., Қазақстан Республикасы

Бұл мақалада Ілияс Жансүгірұлының фольклортанушылық қызметі жан-жақты қарастырылады. Ақынның халық ауыз әдебиетін жинау, жүйелеу және жариялау ісіндегі еңбегі мұрағаттық деректер негізінде талданады. Сонымен қатар оның Жетісу өңіріндегі экспедициялық жұмыстары, ел арасынан жинаған фольклорлық мәтіндері, оларды ғылыми айналымға енгізудегі рөлі айқындалады. Ілияс Жансүгірұлының фольклорды тек жинаушы емес, оны зерттеуші, жүйелеуші әрі мәдени-ғылыми құндылық ретінде бағалаушы тұлға екені көрсетіледі. Оның еңбектері арқылы қазақ фольклортану ғылымының қалыптасуындағы орны ашылады.

Кілт сөздер: Ілияс Жансүгірұлы, фольклортану, халық ауыз әдебиеті, Жетісу, экспедиция, мұрағат, қазақ мәдениеті, өтірік өлең, айтыс, этнография.

В данной статье всесторонне рассматривается фольклористическая деятельность Ильяса Жансугурова. Анализируется его вклад в сбор, систематизацию и публикацию казахского устного народного творчества на основе архивных материалов. Особое внимание уделяется его экспедиционной деятельности в Жетысу, собранным фольклорным текстам и их введению в научный оборот. Показано, что Ильяс Жансугуров был не только собирателем, но и исследователем и систематизатором фольклора, рассматривавшим его как культурно-научную ценность. Раскрывается его роль в становлении казахской фольклористики.

Ключевые слова: Ильяс Жансугуров, фольклористика, устное народное творчество, Жетысу, экспедиция, архив, казахская культура, ложные песни, айтыс, этнография.

This article provides a comprehensive analysis of Ilyas Zhansugurov's contribution to folklore studies. Based on archival sources, it examines his work in collecting, systematizing, and publishing Kazakh oral folk literature. Special attention is given to his field expeditions in the Zhetysu region, the folklore materials he gathered, and their introduction into scholarly circulation. The study highlights that Zhansugurov was not only a collector but also a researcher and systematizer of folklore, viewing it as a significant cultural and scholarly heritage. His role in the development of Kazakh folkloristics is also emphasized.

Keywords: Ilyas Zhansugurov, folkloristics, oral folklore, Zhetysu, expedition, archives, Kazakh culture, mock songs, aitys, ethnography.

Алаш қайраткерлерінің бірі, ақын-жазушы, аудармашы, публицист, халық мұрасының жанашыры Ілияс Жансүгірұлы – 1894 жылы қазіргі Жетісу облысы Ақсу ауданы Жансүгіров ауылында туған. Өзінің туып-өскен жері туралы «Өмірбаяным» атты мақаласында: «Өмір таңы балалық қой, оны еске алсам өскен жерім ойыма түседі. Боз дала, құла құм, оларды қақ айыра аққан иір өзен. Өзен өлкесі түлкі жүн құла қамыс, тал, жыңғыл, жиде. Қыры – теріскей, қара жусан, ойы – ши, ұсақ құрақ, құмы – сағыз, селеу, қылша...міні, менің өскен жерім. Бұл Жоңғар Алатуынан (Жөңке) аққан, Балқашқа құятын Ақсу өзенінің бойы, әзіргі атақпен 4-ауыл, Ақсу болысы, Талдықорған үйезі, Жетісу губерниясы. Ел жөнінен: Орта жүз, найман, матай, аталық, қайнар деген рудан әкем 9-ата» (1), – деген мәлімет береді. Ілиястың өзі айтқандай оның туған жылы белгілі болғанымен айы мен күні бүгінге дейін әлі белгісіз. Бірақ Ф.Ғабитованың күнделігіне сүйенген М. Имангазинов Ілиястың туған ай-күнін 1 мамыр дегенге тиянақтайды. Күнделікте Сәкен мен Бейімбет Ілиясты ортаға алып туған күнін сұрағанда:

– Жазға салым туыппын, бірақ ай-күнін білмеймін, – депті.
– Ендеше жазға салым күннің біреуін таңда, еуропалықтарша тойлаймыз туған күніңді, – деп Сәкен мен Бейімбет ұсыныс жасайды. Ілияс:

– Туған күнді тойлап, уақыт өткізіп жүремін бе?, – деп көнбейді. Екі құрдас болмаған соң, ақырында ойланып тұрып:

– Мереке күні бәрібір жұмыс істемейміз, мейрамдаймыз ғой. Ендеше менің туған күнім сол бірінші май күні болсын, – дейді. Сондықтан әр кітаптардағы он төртінші май, не басқа емес, нақты бірінші май деп жазылса керек-ті. Өйткені, мектеп және жоғары оқу орындарында пайдаланатын көп еңбектерде он төртінші май деп жазылған» (2), – деген ұсыныс айтады. Сондықтан күнделікте айтылғандай, Ілиястың өз аузымен айтып, сол күнге тиянақтаған уәжге тоқтаған дұрыс секілді.

Ақынның анасы оның төрт жасында дүние салып, әке тәрбиесінде өседі. Әкесі Жансүгір ескіше сауаты бар, ел ортасында сыйлы болған адам. Әкесі туралы ақын: «Жансүгір – әкем, көзі тірі. Жылы жылан. Биыл 71-де. Жарым көшпелі жұқана шаруа, қолында бір шаруа баласы бар. Өмір жүзіндегі сүйенгені сол. Намазды дұрыс оқырлық мұсылманшасы бар, ескі пікірлі адам. Менің жылымды жылқы дейді, онысы 1894 жыл болады. Жазға салым туыппын. Ел ішінен туған ай-күніңді, сағатыңды қайдан табарсың! Анамды аз білем, 4 жасымда жетім қалдым», – дейді өзінің Мәскеудегі Журналистер институтына жазған өмірбаянында. Ілиястың әкесі туралы М.Дүйсенов: «Әкесі Жансүгір ептеп ескіше оқығаны бар, әділетсіздікке, қиянатшылдыққа төзбейтін, өнерге ерекше ден қоятын он саусағынан өнері тамған кісі болыпты. Сол кездегі баспадан шыққан халықтық жыр-дастандар, айтыстарды жинап, баспа бетін көрмеген ел аузында жатқа айтылатындарын көшіріп алып, жұртқа оқып беріп жүрген. Әсіресе, ол Шернияз, Базар сияқты ақын-жыраулар мен Ақан, Біржан сияқты әнші-ақындардың шығармаларын мұқият жинап, ел арасында кең насихаттайды. Сол кезеңдегі ел арасына, соның ішінде Жетісу бойына аты шыққан Сүйінбайдың жырлары да Жансүгірдің сүйіп оқитын өлеңдерінің бірі болған» (3), – деп атап өтеді. Ілиястың әдебиетке әуестігін оятып, оның ел ескілігіне жасынан құмар болуына әке ықпалының айрықша көп әсері болғанын осыдан көреміз.

Ақын алғашқы сауатын әкесінің ескіше оқытуымен ашқан. Оның өзін оқытқан кезін ақын былай еске алады: «Шүу дегенде әліп-биден әкем өзі оқытты. Иман-шарт, әптиектің ежк-сүресінде сүйретіп жүріп Құранға түсірді. Менен басқа бала оқытқан кісі емес. Тек қыстың ұзақ түндерінде, білте шамның жарығында, бір шыбықты ала отырып мені тізеге алушы еді. Оқудан мақсат – бұ дүние үшін қолында қой-серкештің қамы болса, о дүние үшін аузында иманы болып, бес мезгіл намаз оқыса», – сол еді дейді.

Ақынның берісі Жетісу, арысы Орта Азияға танымал «Мамания» мектебінен білім алғаны айтылып, жазылып жүр. Ілияс оқыған жылдары сол мектепке Бұқарадан оқып шыққан Қасен деген молда Сүттіген деген жердегі Тұрысбек ауылына имам болған. 1910 жылдар шамасында, Ілиястың 15-16 жас мөлшерінде әкесі осы моллаға оқуға берген. Бірақ онда ұзақ оқи алмай ауырып, бір жарым ай мөлшерінде ауылына қайтып кетеді. «Матайдан шыққан біз қатар оқыған жастар осылардың мектебінен шыққан, бірақ, мен оқи алмадым», – дейді Ілияс.

Бірнеше жылдан кейін, яғни 1912 жылы «Қыли» мектебіндегі ноғай мұғалімнен оқуын жалғастырады. Онда «жәдиттен» төрт жарым ай оқып, оқуын онда да бітіре алмай қайтып кетеді. 1920 жылы Алматыға келеді. Ондағы мұғалімдер даярлайтын үш айлық курстан оқиды. Осы кезеңдерде Түркістан губерниясынан халық мұрасын жинауға келген комиссия мүшелеріне жолығып, өзінің «Балдырған» жинағын береді. Ондағы кісілер ақынды Жетісудан халық мұрасын жинауға жұмысқа тартады. Екі-үш ай солармен бірге ел арасынан халық әдебиетін жинайды. Бұл жолғы фольклорлық экспедиция туралы Айгүл Дәрмішова: «1921 жылы Ә.Диваев Жетісу, Сырдария өңірі халқының ауыз әдебиетін жинауға шыққан экспедицияны басқарады. Экспедиция арнаулы бағдарлама бойынша ел аузынан аңыз-әңгіме, өтірік өлең, ертегі-жыр, жұмбақ-жаңылтпаш, айтыс өлеңдер, т.б. қағаз

бетіне түсіріп, кімнен, қашан, қалай жазып алғандықтарын реттеп отыруы тиіс болады. Бұл жұмысқа Ә. Диваев мұғалімдер даярлайтын курста оқып жүрген бірнеше жасты қатыстырады. Соның бірі – І.Жансүгіров еді» (4), – дейді. Сонымен Ілияс осы комиссия мүшелерімен бірге Ташкентке барып, ондағы мұғалімдер жетістіру институтынан алты ай оқиды. Кейіннен осы оқу орнынан «мұғалім» деген дипломын алып, өзінің ауылына келеді. Онда қоғамдық жұмыстармен араласа жүріп, арасында өз бетімен бала оқытады. Ақын өзінің өміріндегі оқу жылын есептегенде «барлығы 38 ай білім алыппын» деп толғанады. Өз білімін толықтыру үшін кейін Мәскеуден «Журналистер институтынан» да оқуын жалғастырады.

Мұрағат деректеріне қарағанда Ілияс өзінің жазып-сызғандарын құнттап, бір жүйеге келтіріп отырғаны байқалады. Олай дейтініміз ақын өз қолжазбалары мен баспа бетінде жарық көрген шығармаларының библиографиялық көрсеткішін де жасап отырған. ҚР Орталық мұрағатындағы 1368 бума, 1-тізбе, 5-делодағы материалдарға қарағанда өз қолымен, қара, қызыл сиялы қаламмен «Жазған кітаптарым, 1916 жылдан бастап» деп көрсетілген. Оны ақын төмендегідей тізбелеп береді:

1. Балдырған (өлең) – научный комиссияда;
2. Қол-бала (өлең) – Сұлтанғазы жатқа біледі.

1919 жыл

1. Қарабек (пьеса, 3 перделі) – Талдықорған Арком қосшысында;

1920 жыл

1. Салтанат (пьеса, 3 перделі) – Талдықорған Арком қосшысында;
2. Түрлі жималар. Жетісу әдебиеті – Білім комиссиясында;
3. Бисекенің өмірі – Қаракерей жаққа кетті.

1921 жыл

1. Қанды күнгі қазақ (пьесе, 1 перделі) 1920 жыл Ташкент (жоғалды);
2. Қызыл жалау (жыр) – 1921 жыл Міржакып алып еді.

1923 жыл

1. Ақын Сара (пьеса, 1 перделі) – Білім комиссиясына жіберілді.
2. Толғамбай-Түбек (айтыс, 1 перделі) – Білім комиссиясына жіберілді.
3. Тілеуқабактың қызы мен Наурызбай (айтыс) – Білім комиссиясына жіберілді.
4. Черкестер (Лермонтовтан аударылған өлең) – Білім кеңсесіне жіберілді;
5. Адамдар немен жасайды (Толстойдан) – Алматы.

Жоғарыдағы Ілиястың өзі тізбелеп отырып көрсеткен шығармаларының бір-екі мәтіні ғана Ілиястың көптомдығында жарияланып жүргені болмаса, дені әлі күнге дейін ғылыми айналымға енбеген, оқырманына жетпеген шығармалар екені анық. Бұл шығармалар кезінде Ілиястың үйін тінту кезінде қолды болған, болмаса жойылған болуы мүмкін. Ақын өзі көрсеткен шығармалардың тек тізімдігі ғана қалуы соны айғақтаса керек.

Осы делода ақын шыққан кітаптарым деп 14 кітаптың атын атайды:

1. Беташар, 2. Өтірік, 3. Сағанақ, 4. Балаларға тарту, 5. Малта, 6. Шаркей, 7. Одақ, 8. Жұмбақ, 9. Жаңқа, 10. Сықақ, 11. Жаңа жолда, 12. Дала, 13. Кек, 14. Жаңа жыр. Жоғарыдағы жарық көрген кітаптарының арасында өз шығармашылығымен қатар, ел арасынан жинап, жариялаған фольклорлық мәтіндердің де кездесетінін байқаймыз. Мәселен 1927 жылы жарық көрген «Өтірік» кітабының мұқабасында, жақшағаның ішінде кітаптың жинақ екенін білдіретін ескертпесі бар. Осы «Өтірік» кітабын Алматыдағы досымыз Ербол Бораншыұлының жеке кітапханасынан көріп, аттай қалап, Талдықорғандағы Ілияс Жансүгіров музейіне өткізуге мұрындық болған болатынбыз. Сол кітап кейін Жансүгіров атындағы Жетісу университетінің ғалымдарының қайта құрастыруымен 2024 жылы жеке кітап болып шықты. Алайда бұл басылымда кітаптың әуелгі аты сақталмай өзгеріске ұшырағанына куә болып отырмыз.

Ақын жеке шығармаларымен қатар, аудармамен де айналысқан, ел тағдырымен тіке қатысы бар саяси жағдайлардан да тысқары қалған жоқ, сол кезеңдегі халықтың тұрмыс-тіршілігі, саяси жағдайлар туралы газет беттерінде үздіксіз мақалалар жариялап отырады. Қолжазбадан және бір назар аударатын жағдай – ақын өзінің жазған-сызғандарын сұрыптап отырған. 1920-1932 жылдары жазылған өлеңдерін саралап, тақырыптары бойынша, «Тәуірі», «Нашары» деп екі бағанға топтастырған.

Ол 1924 жылдың басындағы кітаптарым (жеке кітапхана қорында сақталған кітаптары болуы керек) деп қазақ және орыс жазушыларының шығармасымен қатар, кейбір сөздіктер де қамтылған 26 кітаптың (ішінде көптомдықтары да кездеседі) тізімдігін жазып қалдырған. Бұдан біз ақынның өз кезеңінде баспа бетінде жарық көрген дүниелердің барлығын көзден таса қылмағанын көреміз. Баспасөз материалдарымен қатар, жаңа кітаптарды да қарап, олармен танысып отырған.

Ақынның шығармашылық жолын бірнеше бағытта қарастыруға болатын секілді. Әуелі Ілияс Жансүгірұлы ақын. Оның өлеңдері мен поэмалары халық жүрегінен орын алып, ғылыми қауым оған өз бағасын да беріп үлгерді. Алғашқы өлеңдер жинағының бірі – Сәбит Мұхановтың алғы сөзімен «Сағанақ» деген атпен 1928 жылы жарық көрген болатын. Сонымен қатар үлкен аудармашы. Оның аударған орыс ақын-жазушыларының шығармалары да бүгінгі күндері ел игілігіне айналған. Оған ақын аударған Пушкиннің, Горькийдің, Лермонтовтың, Некрасовтың, т.б. орыс ақын-жазушыларының, сонымен бірге түркі тектес халықтардың да ақын-жазушыларының шығармаларын қазақ тіліне аударып, қалың оқырман қауымға ұсынғанын айтса да жеткілікті. Ал қоғамдық қызметтерге араласып, елді алаңдатқан күрмеуі күрделі мәселелерді көтеріп, оны шешу жолдарын да ұсынған публицистикалық мақалаларының да шоғыры мол. Сонымен бірге драматургия саласына да қалам тербеп, бірқатар пьесалар жазғаны да белгілі. Проза саласына роман, әңгімелер жазғанын білеміз. Өзіне дейінгі және өз заманындағы ақын-жазушылардың шығармашылық тұлғасына да тоқталып, ол туралы да қалам тербеген. Ілияс күнделік жазудың шебері болған. Ол өзінің жүрген-тұрған жерін, қоршаған ортасы мен адамдардың тұрмыс-тіршілігін, айналысатын кәсіп көздерін, ондағы кәсіптің әр саласында жүрген адамдардың өмірі туралы да жазып отырған. Солардың арасында ақын еңбегінің үлкен бір саласы ретінде айрықша атап өтетініміз – ел ескілігін жинап, халықтың өзіне қайтару барысында атқарған істерінің ұлылығы.

Ілияс қысқа ғана ғұмырында қазақ руханиятын, соның ішінде халық әдебиетін жинап, жариялауға айрықша үлес қосқан тұлға. Оны ақынның жазған жырлары да дәлелдеп көрсетеді:

*Ежелден ескеруші ем елдің сөзін,
Бұлақтың тазалауға тінтіп көзін.
Барма деп, ашпаған сыр, айтпаған жыр,
Құлақты қырға түріп жүрген кезім.*

Оның фольклорды жинап, жариялауы негізінен сол кездегі Жетісу губерниясының аумағында болды. Сонымен бірге жұмыс сапарымен Қазақстанның шығысы мен батысын, оңтүстігі мен солтүстігіне барған кездерде де ел ескілігін жинап, күнделігіне түртіп отырғанын көреміз. Сол кезеңде ол халық әдебиеті мен күйлерін жинауға бастамашы болып, өзі де көп дүниелерді жинап, жариялауға атсалысты. Ақынның халық мұрасына жақындығын өзі туралы жазған өмірбаянында да айтып өтеді. Онда: «сөзге үйірлеу, құймақұлақтау едім. Қонақ айтқан әңгіме, балалар айтқан жұмбақ, кемпірлердің ескі күндерін еске алып айтқандары, қыз-жігіт айтысқан қара өлеңдер, ұрыс-соғыс хабарлары менің ең ұнаттып тыңдаған нәрселерім. Хат білген соң өлең кітап оқығыш болдым. «Қыз Жібек» қиссаларын қызығып оқушы едім. Мен оқығанда тыңдамайтығұн жан болмайтын, кейін аймағымыздың, ауыл бозбаласының әншісі болдым. Жарып той бастап, таңдап әріптес алып, айтысып «құтырған» күндер өтті, тойды таңға тарқатпай, ауыл-ауылмен ауызға қаратқан түндер кетті...» (5), – дейді ақын.

Ілиястың ел аузынан жазып алған тапқырлық, шешендік сөздерімен, қағытпа, әзіл-қалжыңдары бір төбе. Халықтық толғау, термелер, қара өлеңдер де жетерлік. Қысқасы білгісі келетін ақын-жазушы, сыншы-зерттеуші, тарихшы ғалымдарды баспагерлерді сарғая күтіп жатқан І.Жансүгіров мұралары осындай сан-алуан (6).

Ілиястың ел аузынан жинап жариялаған мәтіндерінің бір парасы төмендегідей: «Жалайыр Қабан ақынның ұрылармен қақтығысуы», «Тезек төре мен Бүйембай ақын», «Тезек төре мен Бақтыбай ақын», «Құлмамбет пен Түбек ақын» айтыстары да жазып алынып, сақталған (7).

Ілияс жинаған мұраларда фольклордың барлық жанрлары дерлік қамтылған. Осы мұраларды Шара Қыяхыметова төмендегідей топтастырады:

1. Өтірік өлеңдер («Жүз ауыз өтірік айтқан тазша», «Байсараның өтірігі», «Өтірік ертегі», «Балапанды Барқын таз», «Ығай мен Сығай»); 2. Айтыстар («Бақтыбай мен Бәйбектің», «Бақытбай мен Мәйкенің», «Бала Ораз бен Жібектің», «Тәуке батыр мен әйелінің», «Бөлтірік пен Майкөттің», «Жанақ пен баланың», «Жаскілең мен Жаңаберженнің», т.б.); 3. Мысал-жұмбақ айтыстар (Арыстан мен масаның айтысы, Атасы мен келінінің айтысы, Сауыншы мен бұзаудың, Қарға мен балапанының айтысы, т.б.); 4. Толғау, арнау өлеңдер (Есмағамбет Айтқожаұлы, Орынбай Байқожаұлы, Дүйсенбай Шомақов, Нармамбет Ормамбетұлы, Балұан Шолақ, Жанбатыр, Қапез, т.б.); 5. Батырлар жыры («Қобыланды батыр», «Ер Тарғын», «Ер Шора», «Алпамыс батыр», т.б.); 6. Ақындардың шығармалар жинағы (Шал, Шортанбай, Құл, Сүйінбай Асан ақындардың шығармалары); 7. Қазақ жұмбақтары, жаңылтпаштары, мақал-мәтелдері («Жұмбақ» жинағы); 8. 1916 жыл туралы мәліметтер; 9. Қазақтың әдет-ғұрып, салт-санасы жөнінде айтылған өлеңдер мен әңгімелер; 10. Қазақтың өткен батырлары мен билері туралы жазбалар; Қу елі материалдары (8).

Ақынның ел арасынан жинап, сақтаған халық мұралары бүгінгі күндері ҚР Орталық архивінде сақтаулы тұр. 1958 жылы таңдамалы жинағы дайындалса, 1960 жылдан кейін көптомдығы басылып шықты. 2004, 2019 жылдары басылған ақынның көптомдығында біраз дүниелері жарық көрген. Бірақ ақынның өз шығармашылығы қамтылған да, ел арасынан жиғандары дерлік қамтылмаған. Ілиястың кейбір ел арасынан жинаған материалдары автордың өз туындысы ретінде жарық көргенін байқаймыз.

Төменде ақынның қолжазба қорында сақталған дүниелерді атап өтуді жөн көрдік, 1368 бума 1-тізбе 3-делода Пушкин, Чехов шығармаларынан аудармалары сақталған. Осы бумада Қояндыға барғанда Біржанның «Жанботасын», «Егіз тауық болғанда шығарған әні», «Әсет пен Кемпірбай» (Кемпірбайдың саулығындағы көк кептер), «Тыныштығұлдың өлеңі», «Қызға жазған Антонның хаты» деген шығармалар сақталған. Сонымен бірге әнші Қалидан жазып алдым деген он шумақтан тұратын «Құлагердің өлеңі» деген мәтін сақталған. «Құлагер» деген және бір мәтін «Ұлы даланың көне сарындары» антологиясының 1-томына енген болатын (9). Онда негізінен үш шумақ мәтін берілген. Оны Ілияс жазып алған мәтінмен салыстыра қарағанда өзгешеліктерінің барлығын байқадық. Төменде қолжазба қорда сақталған мәтінді толық беруді жөн көрдік:

Құлагер өлеңі

*Қайтейін әттең менің құлагерім,
Салбырап шабушы едің төменгі ерінің.
Бауырында Соқтансоқтың келіп өлдің,
Қайтейін бұйырмаған арам терің.*

*Құлагер кішкентайдан құрдас еді,
Түлкіні тастан қашқан құтқармас еді.
Болғанда таң мезгілі танау қағып,
Қойсада тасқа байлап тұрмас еді.*

Құлагер кішкентайдан керім еді,
Нағашым сұрағанда беріп еді.
Жылқыны Жыландыдан айдағанда,
Бір сынышы көзі шыққыр көріп еді.

Құлагер кішкентайдан десім еді,
Тігілген жел жағыма қосым еді.
Бәйгені осы жолы бір әпермей,
Қазаңның жеткен жері осы ма еді.

Құлагер атаң тұлпар, анаң сұңқар,
Соғып ем семізіңде сегіз арқар.
Анаңның бауырында бір құнан бар,
Тәңірім аман қойса ода тұлпар.

Құлагер атаң тұлпар, анаң жүйрік,
Аладан құлагерге келді бұйрық.
Анаңның бауырында бір құнан бар,
Тәңірім аман қойса ода жүйрік.

Құлагер кішкентайдан тай болғаны,
Жігітке артық дәулет бай болғаны.
Өлді деп құлагерді естігенде,
Көңілі дұспан иттің жасай болғаны.

Құлагер кішкентайдан керім еді,
Иесі бұл керімнің серім еді.
Алдында келе жатқан құлагерді,
Маңдайдан қандай ақымақ періп еді.

Құлагер шапқан сайын созылады,
Қашаудай төрт аяғы жазылады.
Өлді деп құлагерді естігенде,
Үйдегі қатын-бала азынады.

Ауылым Қызылтаудың жел бетінде,
Қараймын құлагердің келбетіне.
Еліміз апарма деп қақсап еді,
Қарармын енді қалай ел бетіне.

Міндім де құлагерді өрге бардым,
Құлагер қазаң жетіп өле қалдың.
Бәйгеге бір апарып қосқанымда,
Жүз жылқы, алты түйе, бір жамбы алдың.

Ту ұстап, тұлпар мінген Мұса серің,
Аралап бұл жүруші ең жүзің керім.
Қалының Қазіреті дүлдүліндей,
Үш жүзге мәлім болған құлагерім.
Ой-ай, ай неге келдім.

Акын осы өлеңді әнші Қалидан жазып алдым деген түсінік берген. Әнші Қали деп отырғаны – Қали Байжанов екені белгілі. Осы өлеңді 1930 жылдары Қарқараға барған сапарында жазып алған.

Ал М.Горькийден аударған «Дауылпаз» шығармасы 1368 буманың 1-тізбе, 4-делосында сақтаулы тұр (төте жазумен). Ілиястың аудармалары 2019 жылғы көптомдығының 3-томында жеке жинақталып берілген. «Дауылпаз» да сонда жарияланған.

Ілияс Жансүгірұлының қолында кезінде Ғабдолла Мыштактың құрастырған «Шайыр» жинағы да болған (10). Сол жинақтың ішкі бетіне Ілиястың аты-жөні жазылған (орысша, төте жазумен) екі тілдегі жеке мөрі басылған (Мөр қызыл сиялы).

1368-бума 2-тізбе 56-делода 1933 жылы Жансүгірұлы мен Мүсірепұлы құрастырған 6-сыныпқа арналған «Көркем әдебиет жинағы» (латынша) сақталған. Онда қазақ, орыс, Кеңес одағына қарайтын басқа да елдер мен алыс шетелдегі ақын-жазушылардың шығармалары топтастырылған. Сонымен бірге Сәкеннің 1932 жылы шыққан «Билер дәуірі әдебиеті» де (латынша) сақталған.

Ілиястың құрастыруымен «Құл» деген атпен латын әрпімен 1934 жылы Қазақ Көркем Әдебиет баспасынан шыққан кітабы да сақтаулы тұр. Оның мазмұны төмендегідей болып келеді: Жинаушыдан; Құлдың Құлманға айтқаны; Ораз төреге; Есім төреге; Шора деген егіншіге; Сайлау туралы; Құдияр деген елге мықаншы сайлау туралы; Балқаш еліне; Жақамбайға; Тұманбайға; Ақан болысқа, Тағы да сайлау туралы; Әркімге айтқан өлеңдері қатарлылар қамтылған.

1368-бума 1-тізбе 65-делода (конспекты) «Дүнген көтерілісі», «Ауру» қатарлы екі өлеңнің кімдікі екені жазылмаған, өзінікі болуы мүмкін. Сонымен бірге бұнда Нармамбет Орманбетұлының өлеңдерінен: «Сарыарқа», «1911 жылғы (доңыз жылғы құрғақшылық туралы айтқаны)», «Өмір» (ишарат), «Ишарат», «Ғашықтық туралы (бірінші, екінші хат)», «Қызға», «Мақаш өлгенде», «Ғазал», «Қасірет бір үлкен тау», «Ілімді құс, ілкімді ат», «Қызыл алтай, сарыбалақ», «Көк есер деген жігіт бар», «Бұлбұлдан шешен бір құс жоқ» қатарлы 13 өлеңін көшіріп жазған (төте жазумен). Сонымен бірге Ілиястың өз шығармасы «Күйшінің» қолжазбасы да осында сақталған (төте жазумен). Осы бумада «Қиссалар туралы» деп тақырып қойып Қазандағы Құсайыновтар баспасынан шыққан 53 кітаптың тізімдігін береді. Авторы мәлім емес бір шумақ лирикалық өлеңді көшіріп жазады. (Өлең құрылысы Абай төңірегіндегі ақындарға келетіндей):

*Қолаң шаш, жазық маңдай, ашық қабақ,
Қалам қас, жұмыр мойын, алма сабақ.
Құралай көз, ашық жүз, жазық бетті,
Інжір тіс, қызыл ерін, мамық тамақ (11).*

Әбубәкір молланың «Әдебиет қазақия», «Ноғайлы Мамай батыр өлгенде қарт шешесінің жоқтау айтқаны», «Өткен заманды Әбубәкір молланың жоқтап айтқан толғауы» қатарлы шығармалар да сақталған (төте жазумен).

«Том ағайдың лашығы» деген орысшаға аударылған, балаларға арналған шетел жазушысының шығармасын қазақшаға аударып бастаған, алайда айналасындағы әріптестерінің «бүгінгі күнге үйлеспейді» дегенін сын-пікірін естіп, аудармасын тоқтатып қойғаны туралы жазады. Осы бумада «Қарабауыр» деген әңгімесі сақталған. Осы конспегіне «Өлеңмен екі ірі нәрсе жазуым керек. Оның бірі – Құлагер, екіншісі – Соқыр күйші. Осы екеуін де сезіммен, көркем суретпен жазу керек» деп түртіп қойған. Бұл шамамен 1930 жылдары. Бір айта кететін жағдай – қолжазба қордағы төте жазумен сақталған Ілиястың шығармаларына белгілі жазушы Жанат Ахмәди шағын түсініктер жазып, олардың мазмұны туралы мәліметтер келтірген. Кейбірін крилл әрпіне түсірген.

1368-бума, 1-тізбе 53-бумада төмендегідей шығармалар сақталған екен: «Ауылдан хат (Семейдегі жігітіме)» (7 шумақ), «Тойла», «Қараталда қырылған Жалайыр-Сырымбет деген елдің өлген 84 кісісіне айтқан дауысынан» (Дәрменқұлұлының жазып алғаны), «Бақтыбайға жазып берген Нұғыман хаты» (49 шумақ. Бұл хаттың өзі Есембайұлы Дәулетбақ дегенде сақтаулы екен деп ескерту жазады), «Дәметкеннің зары» (Шөкенұлы Құсайынның естегісінен. Бұл көзі көрмейтін Дәметкен деген кемпірдің жалғыз баласы

Далабайды құшақтап айтқан зары), «Шокпар руынан Салмақбайдың абақтыда жатып шығарған өлеңі» қатарлы дүниелер сақталған.

1368-бума, 1-тізбе 55-делода «Лепсі үйезі бойынша материалдар» (Мырзақанұлынан естегілер), «1916 жылғы оқиғада менің көргенім (Ахметжан Мәмбетәліұлы болыстың үйінде жалға жүргендегі көрген жағдайы)» сақталған.

1368-бума 1-тізбе, 52-делода «Жетісуді орыс алғаны», «Ұзынағаш соғысы» туралы тарихи деректерді келтіреді. «Шалтабайдың өлеңі» (Манап Байпақұлының жинағынан алынды деп ескертеді) қатарлылар бар.

1368-бума, 1-тізбе 59-делода Ридер сапары жазылған.

1368-бума, 1-тізбе, 56-делода «Көдек өлеңі» (бір өлең), «Әбен Атамқұлұлының Жәркент үйезіндегі албан руынан Өлмес Кінәрбекұлы деген шалға шығарып берген дауысынан», «Бөлтіріктің сөзі» (жігіт алар жылда), «Әубәкір Сұлтанбекұлының естегісі», «Алдаберген Қойшыбекұлының естегісі», «Етекбайдың өлеңінен», «Тымбекұлы Имамбектің жырынан», «Қарашұлы Молдақыметтің сөзінен» қатарлы шығармалар бар. Бұлардың барлығы да 1916 жылғы көтеріліске байланысты дүниелер.

1368-бума 1-тізбе 51-делода ел арасынан жинаған «Алдар Көсе» (алданған сарт), «Жалайыр Қабан ақын», «Үйсін Сіргелі Жәңкел ақын», «Үш өлеңші» (өлеңмен), «Төрт ұры жігіт» (өлеңмен), «Кенесары туралы», «Ойсыл домбырашы», «Кенесарының қарындасы домбырашы Қарашаш сұлу (аяқталмаған)», «Ержанды Қоқан ханы өлтірген қонаққа шақырып», «Үсен ку», «Мейірман өлеңі», «Шарғын тастан (шағатай)», «Қарабектің қартайғандағы арманы», «Мейірманның сөзі (бір моллаға айтқаны)», «Шалдың сөзі», «Бақтияр», «Мақсұттың келін өлтіргені», «Кейкіні Бұтақбай (Бақтиярұлы) өлтірген», «Күржікбайдың өлімі», «Мақсұттың қырғыздың манабының ертоқымын алдырғаны», «Үсеннің Серікбайдың болыс болды деп жүнін алдап алғаны», «Батталдың шешесінің өз қозысын сойып беріп кеткені», «Үсеннің Малай мырзаға айтқан жарамазаны», «Жолдыбайдың баталары», «Қоңырбайдың қатынына берілген бата», «Ноғай Ешенше барғандардың алдарындары», «Бұрынғы елдің орыс төрелерінен қорқыуы», «Қаумен», «Қауменді қырғыз өлтірген», «Қараш батыр», «Төле бидің Ескелді биге бата беруі», «Рақым Байтоқұлы. Әр атаның баласына айтқаны», «Құнанбай, ысты Бөлтірік, Сары үйсін Сары би», «Қалмақ ханның биесі құлын салғаны», «Қосшыбай ку», «Ағыбай мен Наурызбайдың бәсі», «Уа, тұмақ киген түлкі, ат жетектеген тазы көрдіңдер ме?», «Өліп тірілген» (Есембет қабірден кісі шығарып алған), «Құдыққа түсіп кеткен», «Мұсағиннің өлеңі» қатарлы дүниелер бар. Ал Ғалымбет Шыңғысұлы (4-ауыл, Іле ауданы, шапырашты) деген кісінің атымен тізімдікте бар, мәтіні жоқ төмендегідей шығармалардың аталады: «Майлы Қожаның ноғайға айтқаны», «Түбек, Тезек, Құлмамбеттердің өлеңі», «Мың бір түн» (12). Жоғарыдағы аты аталған материалдардың біразы 2019 жылы жарық көрген Ілиястың көп томдығының 4-томында жарияланған (13).

Сол кезеңдегі қолжазба мұраларды жазып алу барысындағы ақынның жолыққан Жетісудағы халық ақындары туралы қысқаша мәлімет С.Медеубекұлының І. Жансүгірұлы туралы жазған «Халық мұрасының жанашыры» мақаласында да айтылады (14). Ол 1920 жылдардың басында Ілияс Жансүгірұлы жолыққан Бөлтірік Атыханұлы, Үмбетәлі Кәрібаев, Бейсембай, Ердем, Қапез Байғабылұлы, Майлы Орманұлы, Көдек Маралбайұлы туралы қысқаша мәлімет беріп, олардың Ілияспен жолығу барысына қысқаша шолу жасайды.

Ілияс Жансүгірұлының 1927 жылы Мәскеудегі Кеңес Одағы елдерінің кіндік баспасынан бастырып шығарған «Өтірік» (ел әдебиетінен жинақ) кітабының орны ерекше. Онда автор осы кітапты құрастыруының мән-маңызы жайында тоқталып, бұндай дүние бұрын-соңды жүйелі түрде жиналып жарық көрмегендігі жайында айта келіп, «ел әдебиетінің бұл түрі бұл күнге шейін жиналып, басылып жарыққа шықпай жатқан қазына (өтіріктен Ә.Диваев жинағында там-тұмдап ұшырайды және Радлов жинағынан алып Қыр баласы Ташкенде шыққан «Жас қайрат» журналына біраз өтірік басты). Бірақ, ел ішінде өтірік аз емес, өтірік орасан көп. Қазақтың өтірік өлең, өтірік ертегі дегендері расында

кенеуі жоқ босқа өтірік емес, өте шеберлік пен тілдік орамдылығы мен өзгеше өңделген сөз. Тұрмыс құбылысындағы құнарсыз нәрсені дардай қылып, ойдан орақ орып, қырдан қысырақ матап, болымсыз нәрсені әлденеге ұқсатып, дандайсытып тыңдаушының сілекейін шұбыртқан өтірік ел жанына жақпайтұғын жәй сөз болса белгілі бір түр алып «ел әдебиеті» болмас та еді, ел бүгінге дейін сақтамас та еді, өтіріктің өмір кілтеңіне ұқсастығы болмаса ел әдебиетінің бойына сіңбес те еді», – дейді. Ақын осы кітабының алғы сөзінде өтіріктің де ел арасынан жоғалып бара жатқанын айтады. Ат үстіндегі өмір егін шаруашылығына, отырықшылыққа ауысуына байланысты бұрынғыдай өтірік те айтылмай, ұмыт болып бара жатқанын, сол дүниелердің ел есінде барын қағазға түсіріп кейінге қалдыруды мақсат еткенін де тілге тиек етеді. Ақын кітап кіріспесінің соңында бұл жинақтың мәтіндері негізінен Жетісу облысындағы албан, суан, дулат, жалайыр, найман руларының арасынан жиналғандығын, біразына сол кездегі елдің әр жерінен келген студенттердің де көмегі болғандығын, негізі Жетісуда орналасқан халықтың мұралары екендігін ескертеді. Автор бұнда қолына түскен өтіріктің бәрін жарияламағанын, ішіндегі көркем деп танылған, ел әдебиетінің талап-талғамына жауап беретін дүниелерді ғана іріктеп жариялап отырғанын айтады. Кіріспе соңында осы жинақтың шығуына ат салысқан, көмек қолын созған ел адамдарына алғысын білдіреді.

Кітаптың кіріспесінде ақын әрбір өтірік мәтінінде қазақ этнографиясына, көшпелі қазақтың тұрмыс-тіршілігіне қажетті дүниелер мен жоралғылардың, әдет-ғұрыптардың, бір сөзбен айтқанда отбасы ғұрпына қатысты дүниелердің де жүз беріп отыратындығын нақтылы мысалдармен келтіреді. Халық арасында болатын үйлену ғұрпы барысында орындалатын жол-жосындардың барлығы да өтірік өлеңде көрініс тапқанын тілге тиек етеді. Оны ақын төмендегідей мысалдармен бекіте түседі:

*Инелік пен масаны құда қылып,
Инеліктің үстіне шекпен жаптым.*

Немесе:

*Әкесіне ас беріп жатыр екен,
Көбелектің үйіне кіріп келсем... міні бұл жалпы елді билеген салт-сананың, әдет-нанымның жарықшағы, –* дейді, ақын (15).

Ақын осы кітабында өтірікті шартты түрде бірнеше топқа бөліп жіктейді. Олар: өтірік өлең, өтірік ертегі, өтірік айтыс, өтірік мақтан тағы-тағылар, – деп келеді. Бұнда өтіріктің түрлерінің әрқайсысынан халықтың тұрмыс-тіршілігі аңғарылады дейді. Онда халық өмірі мына шумақтардан көрінетініне айрықша тоқталады:

*Кенеге кежім жауып бесті ат қылдым,
Бетегені бес жарып келісап қылдым.
Бозторғайдың шудасын күзеп алып,
Күндіз-түні иіріп бес қап қылдым.*

Бұл шумақтардан ат күтімі, бәйге бабы, ағаштан келі-келісап жасау (қазақтың қолөнері), түйені күзеп, шудасынан жіп иіріп, қап тоқуы қатарлы көшпелі қазақ өмірінің тыныс-тіршілігі, шаруа ыңғайы көрініс тапқанын мысалдармен беріп, салыстырулар жасайды. Ақын кіріспеде өтіріктің барлығы да құнды деген ойдан аулақ. «Өтіріктің де өтірігі бар, оның ішінде құнарсыз, жалғыз тиынға тұрмайтыны бар, оны жинап әуре болу керек емес. Және бар өтірік бұл ғана емес, бұл мыңнан бірі де болмас. Өтірік те күнінде күбіді, заманында балалады. Бұрын өтірік айту үлкен мақтан да, мақсат та болған. Өтірікшілер бәсекелесіп бәйгеге түскен, айтысқан, ұлы жиында ел ен-жарласып бұларды ақындардай жарысқа салған. Әдейі ел қыдырып өтірікті таратқан өтірікшілер болған. Бұлар асқан «суайт» деген атаққа да ие болған. Әрине, мұны туғызған ел өмірінің, қоғам құрылысының жағдайы, өмір күйі, шаруа шарты. Қол бостық, жұмыс жоқтық. Айдалада аңдай, аспандағы құстай табиғат құшағына бөленіп өскен еркін еркелік, бұл жағдайлар өз

дәуірінде күшті күй, әсем ән, өзгеше өтіріктерді туғызып кетті», – деген ой айтады. Халықтың тұрмыс-тіршілігі басқа күйге ауысқандықтан, өмір салтына байланысты көшпелі өмірде туып-қалыптасқан кей дүниелер де жоғалуға айналғанын, солардың қатарында «өтірікті» де атап өтеді. Қазіргі күні өтірік айту – сықаққа, сынға ұшырады, әзілге айналдырып жіберді деп ой қорытады.

Кіріспеде ақын ел әдебиетінің шығу, пайда болу тарихына да барлау жасайды. Ел әдебиеті жайдан-жай пайда бола қалған жоқ, олар «ел әдебиеті, өтіріктің бәрі де Мейірман секілді, болмаса Бұқар жырау, Жиренше шешен, Абай секілді сөз тапқыр адамның айтқаны. Келе-келе ен-таңбасы жоғалып, бұралқы малдығы кетіп, елдің қорасына сіңіп кеткен. Мына жинақтағы бірлі-екісі болмаса, көбі иесіз, ен-таңбасыз әдебиеттер» деп атап өтеді. Автор кіріспесінің соңында ел әдебиетінің бұл түрін жинақтап-жариялауы – жас балалар үшін екенін, бүгінгі күндері балалар оқитын дүниелердің жоқтығы себеп болғандығын ескертеді.

Ақынның осы кіріспе мақаласынан-ақ, қазақ халқының өмір салтының, көшпелі өмірден отырықшылыққа бет алғанын, тұрмыс-тіршілігінің өзгеруіне байланысты көшпелі мәдениетке тән кейбір жанрлардың жоғалып бара жатқанын, сол құнды дүниелерді ертерек жинап, ел игілігіне айналдырмасақ көз жазып қалатынымызды ескертеді. Ақынның өтіріктің түрлерін шартты түрде жүйелеуі де бүгінгі күні өз құндылығын жойған жоқ. І.Жансүгірұлының фольклорлық мәтінді талдауда халықтың этнографиялық тұрмыс-тіршілігімен байланыстыра қарауы, фольклор мен этнографияны сабақтастыра талдауы өте құнды. Фольклорлық мұралардың ең алғаш пайда болу себептеріне, оларды жеке адамдар шығарып, уақыт өте келе авторы ұмытылып, халықтық дүниеге айналып кеткені туралы айтылған ой-тұжырымдары да бүгінгі күні өз құндылығын жоймаған ғылыми тұжырымдар деп бағамдауға болады. Ақынның халықтық мұраларды сақтауға өз тарапынан да қыруар жұмыстар жасалғанын байқаймыз. Әсіресе балаларға арнап жазған шығармаларының халықтық сипаты басым. Тілі жеңіл, ойы ұшқыр. Оқып отырып халықтың тұрмыс-салтынан хабардар болып отырсыз. Сол шығармаларының бірі Ілияс Жансүгірұлының 1929 жылы балаларға арнап шығарған «Шәркей» кітабының да орны бөлек (16). Ол туралы кітаптың мұқабасында Қазақстан орталық жаңа әліпби комитетінің тапсырысы бойынша «Білім ордасы жас балалар оқуына ұнатқан» деген сөздер жазылған. Бұл кітапты балалардың оқуына қызықты ету үшін арнайы суретшіге суреттер де салдырған. Шығармасының аты «Шәркей» болғанымен жас балаларға қазақ этнографиясына байланысты құнды дүниелерді жайлап түсіндіргені көрінеді. Әуелі қойды қырқу, онан кейін қырқылған жүнді тулаққа салып сабаумен сабау, сабалып майдаланға жүнді шиге тарту, шиге тартып болған соң оның үстіне су құйып шиді орау, оралып болған шиді екі кісі жіппен тартып, басқаларының тебуі, тебіліп, шидің ішінде бірігіп, киізге айналған дүниені білектен, оны қарпу, онан кейін киізді жақсылап кептіру, оны шәркей шығатындай етіп пішуі, оған қажетті жіп үшін жүнді шүйкелеп иіруі, иірілген жіппен шәркейді сыруы – барлығы да апасы мен баласының арасындағы диалог арқылы беріліп отырады. Баласының бастан-аяқ сұрайтыны бір-ақ сұрақ – Шәркейім дайын болды ма? Ал, апасы оны жұмыстың ретімен таныстырып отырады. Ақырында шәркейін апасына тіктіріп киіп алады да, ақ марқасына барып мақтанады. Шығарма балаларға арналған және оқуға оңай, түсінуге жеңіл шап-шағын дүние боп шыққан. Бірақ шап-шағын бұл шығарма баланың таным-түсінігіне, дүниетанымына әсерінің, тәрбиелік қуатының жоғарылығымен құнды.

Ілияс Жансүгірұлының балалардың ұғым-түсініктеріне арнап жазған және бір кітабы – «Балаларға базарлық». Ақын осы кітабында төрт түлік мал мен аң-құстарды, жәндіктерді халықтық сарында жырлап, балалардың түсінігіне ыңғайлағанын көреміз. Онда әр жануарға жеке-жеке тақпақ арнаған. Айталық «Ешкі», «Қой», «Түйе», «Сиыр», «Жылқы», «Төбет», «Мысық», «Қасқыр», «Қоян», «Түлкі», «Қарға», «Сауысқан», «Бөдене», «Көгершін», «Торғай» қатарлы жан-жануарлардың кейбіріне бір шумақ арнаса, енді біріне бірнеше шумақтан тақпақтар жазған. Төменде түйеге байланысты жазылған өлең шумақтарын назарға алып көрейік:

*Маң-маң басқан маң басқан,
Шудаларын шаң басқан.
Екі өркешін қом басқан,
Төрт аяғын тең басқан
«Шөк» дегенде «вық» деген,
Шешіп үйді жық деген, – деп келеді.*

Немесе, бақа туралы бүгінде балалардың жаттауына қолайлы төмендегі шумақтарды еске түсіруге болады:

*Бақа-бақа балпақ,
Басың неге жалпақ?
Көзің неге тостақ?
Бұтың неге талпақ?
Темір қалпақ көп киіп,
Басым содан жалпақ.
Көсіліп көлде көп малтап,
Бұтым содан талпақ.
Қырдан қарауыл көп қарап,
Көзім содан тостақ (17).*

Бұл кітаптарындағы мәтіндердің барлығы да халықтық сарында, балалардың ұғым-түсінігіне сай жазғаны байқалады. Кейінгі оқулықтарда авторы аталмағандықтан кімдікі екені белгісіз боп келген. Шын мәнінде бала тәрбиесіне баса назар аударған ақын тақпақтарының орны ерекше.

Ілияс Жансүгірұлы жинаған фольклорлық мәтіндер біраз газет-журналдарда жарияланғаны белгілі. Соның бірі – 1924 жылы Ташкентте шыққан «Жас қайрат» журналының №5 санында жарық көрген. Ондағы мәтіндер Ілиястың «Қара жаяу» атты бүркеншік есімімен жарық көрген. Журналдың әдебиет бөлімінде «Қожанасыр әңгімелері» деген атпен үш мәтін берілген. «Көсе», «Әкесінің баласына айтқан өсиеті» қатарлы мәтіндер жарық көрген (18). Бұл мәтіндер бүгінгі күндері фольклорлық жинақтарға енгенімен, ең алғашқы жариялаушысы ретінде І.Жансүгірұлының еңбегінен бөле қарауға болмайды.

Ақынның артына қалдырған мол рухани мұрасынан оның ел ескілігін жинауға бір кісідей үлес қосқанын көреміз. Ол халық мұрасын өзі ғана жинап қоймай, сол кезеңдегі көне дүниелерден хабары бар, ел азаматтарын да аттанысқа келтіргені байқалады. Оған негізінен ауыл мұғалімдерінің ерекше ықылас танытқаны белгілі. Оны Ілиястың көптомдығына енген, Ілиясқа осы мазмұнда хат жазған Сейіт Жәмәгөтұлының жазбасынан көреміз. Сол кездері Мұқаншы ауылында тұратын Сейіт Жәмәгөтұлы «Жансүгірұлы» атты 1930 жылдың 18 қаңтарында Ілиясқа жазған хатында ел арасынан халық мұрасын өзі және оқушылары арқылы да жинағанын, оларды баспа бетінде жарық көрсе деген тілегі бар екенін білдірген. Хатында жиналған мұралар туралы төмендегідей мәлімет береді: «Әсіресе, баспасөз арқылы халық әдебиетін жинауға, халық тұрмысының қағаз бетіне түсіп қалуына құмар-ақ едім. Ол міндетті орындай алмадым. Керегі не, тұрмыс нашар болды, бірсыпыра нәрселерді жөндеуге болмай отыр. Ол жинаған жазбаларым басуға жіберуге жөні бар ма, басыла ма, бұрын басылған ба, мыналар еді: «Құламерген», «Қабанбай батыр» өлеңі, бір кітапша толық, «Бір байдың жарлығы егін салдырғаны», ... «Айбала мен Байболаттың айтысы», «Ноғай ақыны мен қазақ ақынының айтысы...», «Аяғы сынған ақсақ қыз өлеңі»..., «Көрұғылы» кітабы (бірақ ол назым ескіше)..., «Дәриға қыз өлеңі... «Өтірік өлең» (19), т.б. халық мұраларының қолында бар екенінен хабар береді. Бұл мәтін бүгін де Орталық мемлекеттік мұрағаттың қорында да сақтаулы тұр.

Ілияс Жансүгірұлының құрастыруымен 1929 жылы латын әрпімен Қызылордадан басылып шыққан кітабы – «Жаңқа». Онда негізінен өз дәуірінің ақын-жазушыларының

шығармаларымен қатар, ел әдебиетінен деген атпен бірнеше мәтін кірген. Авторлық шығармалардан Сәкен, Бейімбет, Мағжан бастаған ақындардың өлеңдері жинақталып берілген. Олардың арасында өзінің де өлеңдері бар. Шығарманың дені авторлық болғандықтан оған көп тоқталмадық.

Илияс Жансүгірұлы халық мұраларын жинап қана қоймай, кейбір үлгілері туралы зерттеу мақала да жазған. Оның «Ән, әншілер жайында» (ойласу ретінде) деген мақаласы соның дәлелі. Ақын бұл мақаланы жазуда өзінің осы саланың кәсіби маманы емес екенін, алайда бүгінгі күні осы туралы ой қозғау уақыт талабы екенін ашып айтады. Сол арқылы бұл бағытта жүрген мамандар мен әуесқойларға ой тастайды. Елімізге осы саланы зерттеуге ауадай қажет ұлттық мамандарды жетістіріп шығуға, сол саланың білікті тұлғаларын қалыптастыруға ой тастайды. Қанша мықты маман болса да, сол ұлттың өз ішінен жетіліп шыққан ғалымдар болмаса, сол ұлттың өзіне тән болмысын, ерекшелігін танып-білуге, ашуға өзгелердің таным деңгейі жете бермейтінін, тек сыртынан ғана барлау жасап, тереңіне бойлай алмағандықтан осы сала бойынша жасаған ғылыми тұжырымдарының кемшін түсіп жататын жағының да жоқ емес екенін ашып айтады. Мақаланың басында ақын бұл өнердің тарихының тереңде екеніне тоқталып, ол туралы өз ой-тұжырымын жасайды. «Ән-күйімізді сөз қылуды бүгінгі өмір тілейді. Неге десеңіз, ән-күй тіршілік басқышында аңның аз-ақ алдында тұрған халық пен мәдениеттің жоғарғы сатысында тұрған халықтың екеуіне бірдей. Бірақ екеуінде бірдей емес, әркімнің ән-күйі өзінше «сабасына қарай піспегі, сақалына қарай іскегі» болады деп тұжырымдайды (20). Мақалада әннің пайда болуы туралы халық аңыздарынан да мысалдар ала отырып сөз бастайды. «Біздің әніміз елдікі дедік. Ал ел қайдан алған? Ән надан елдің ішіндегі әуезе сықылды көктен келген бе, желден қалған ба, қамыстан шыққан ба, құстан алған ба, осы толып жатқан әннің шығарушысы кім?» деп толғанады. Осы арқылы халық ән-күйлерінің шығу тарихы туралы аңыздарға барлау жасап, әнді шығарушы әншілер жайынан ой қозғайды. «Бір елдің шаруа түрі мен қоғам құрылысы – өзінше күйді, әнді, ырғақты тілейді. Ән-күй сол елдің әлеуметтік-шаруа жүйесінің жемісі болады. Осы екі жүйе әр елдің ән-күйінде өзінше таңба салады. Мөр басады. Екінші сөзбен айтсақ – ән-күй сол екі ұлы саланың сарыны болады», - дейді. Онда ақын ән өнерінің, ән сөзі мен оның әуенінің (сазының) өткені мен бүгініне тоқталып, XX ғасырдың басындағы музыка өнерінің жалпы даму барысына шолу жасайды. Осы барыста алғашқы қазақ театры туралы сөз қозғап, «оның бүгінгі бір сүбесі ән-күй болып келеді» дейді. Ән өнері туралы сөз қозғағанда оның ұлттық ерекшелігіне баса назар аударады. Жеке адамның сезім сезгірлігінің түрліше болатыны секілді, әр халық, әр ұлт, оның ішіндегі әр топтардың да өзінің таным-түсінігі, талап-деңгейіне байланысты туындыларды барлыққа әкелетініне назар аудартады. Әр елдің музыкасы мен өнері өзіне жақын, өз құлағына қанық болса, өзгелерге тосырқайтындай тосын жай болатынына, музыканың да ұлттық ерекшелікке ие болатынына назар аудартады. Мақалада сол кезеңнің идеологиялық талап-тілегіне сай таптық тұрғыдан да барлау жасайды. Автор Осы мақалада екі өнерді (ән мен күйді) бірдей қаузау мүмкін емес екендігін ескертіп, тек ән өнері туралы, әншілер жайынан сөз қозғайтындығын еске салады. Мақалада «әннің тууы үшін алдымен әнші туады, әнді шығарушыны әнді тыңдаушы тудырады» деп ән, әнші (композитор), тыңдарман ортасындағы нәзік байланысты ашып көрсетеді. Бір сөзбен айтқанда қалың тыңдарманның талабы мен өресіне сай әнші әнді барлыққа әкеледі дегенді айтады. Осы арқылы ән туралы өзінің болжамын айтып, оның түпкілікті тиянақталған ғылыми тұжырым емес екендігін еске салады. «Ел музыкасының түрі көп болады. Мұны қамсыз жіктеу, қақысыз тәптештеу өте қиын. Сөйтсе де, долбармен басты үш салаға бөлуге болады. Онда мұның бірі ой музыкасы болмақ. Біздің осы күнгі ел әндеріміздің көбі-ақ ой музыкасына жатуы керек. Мұнда ән не зар, не қуаныш сарыны болып, ырғағы мен толқынымен тыңдаған құлаққа ой салады...бұнда өлеңдер сол әннің негізгі сарынына бағынып айтылған болады. Сөз көмекші ретінде ғана болады. Екінші – сөз музыкасы. Бұл да ән, бұл да ырғақ, мұнда ән сарыны тұйықтау. Ән мен ой салатын ырғақтан гөрі сөз салмағы басым болады. Ән сөзге еріп, сөз

энге жетекші болады. Біздің ел әніндегі жыраулардың, ел ақындарының қолданатыны осы үлгі болады. Өткен жырау-ақындардың әндері, бүгінгі Исаның «Желдірмесі» осы саланың сарыны болмақ. Қимыл музыкасын үшінші десек, бұл бізде көп жоқ па деймін. Өйткені біздің әнді биге, қозғалысқа, дене қимылына септеген үлгі жоққа тән. Музыканың бұл түрінде қимыл қозғалысы басым болуы керек. Ән сөзі – сол қозғалыстың қоштаушысы есебінде ғана болады. Бізде би әндері болмағанымен, күйде болуы мүмкін. Домбыра күйде билеушілер толқушылар, домбыраның басына байлайтын «Ортеке» дейтін би қуыршақтары болатын секілді еді. Біздің көп күйдің өзі – жорғаның жүрісін, аттанған қолдың, құстың қанат қағысын тартып отырады. Бірақ қазақтың билі әнін мен өзім естіген емен. Бізде би күйі болғанымен, би әні жоқ деуге батылымыз барады. Бірақ би күй – музыка өнерінің осындай бір ұлы саласы. Бізде би әнінің қалаға үйір болғанымыздан бері қарай жаңа түрлерінің басы қылтып көріне бастаған сияқты» дейді. Автор осы мақаласында әннің аймақтық ерекшелігіне де назар аударады. Арқаның, батыстың, жетісудің ән салу мәнеріне мән береді. Тау халықтарының әндері (кавказ, қырғыз халықтарының әндері) арқаның әніндей емес екеніне талдау жасайды. Сары даладан гөрі асқар таулардың арасында әннің тынысының терең емес екендігіне, ауыздан шыққан ән тау жақпарларына соғылып, тез қайтатынына, тынысының терең болмайтынына мән береді. Ал Арқаның әні өзінің табиғатына сай толқынданып кете береді дегенді айтады. Ақын мақаласында әр жердің әні әртүрлі. Қарқаралы, Баян, Көкшетау, Ертіс бойы әнді асқақтатып, шырқап салса, Орал, Бөкей, Кіші жүз жағы қоңыр, жыраулатып, құба жонданып ыңыранып келеді. Жетісу жеңіл-желпілеу, аяң жорғалай келсе, Сырдария мыңқылдайды. Бұл біздің өз болжамымыз, тексеруді тілейтін пікір деп ой айтады.

«Ел музыкасын, ел әнін шығарушыны білмейді, керек те қылмайды. Құлақтан құлақ салып, ауыздан ауызға алып қыдыртып жүре береді. Ел әні – ел әдебиеті секілді көпке бірдей, жұртқа ортақ. Онан соң ел әні өзгеше болады. Ән аз, әнді шығарушы аз, әнді салушы көп, пайдаланушы көп. Әнді салушының көбі шын шығарушы емес. Өзгертіп, өңдеп салушы...сондықтан көп әннің бір сарындас келе беретіні осы ел әнінің өзгергіш салтынан ба дейміз». І.Жансүгірұлының жоғарыдағы тұжырымдарынан бүгінгі күндері ғылыми теримге айналған фольклорлық музыка өнері туралы айтылған алғашқы тұжырымдар деп айтуымызға болатын секілді. Ілияс ән өнері туралы айта отырып, сол көне, халық әндері мен халық композиторлары шығарған дүниелердің барлығы да бүгінгі тыңдармандардың барлығының ойынан шығады деуіміз қиын секілді деген ой айтады. Яғни біздің дәуір дейді ол, көне мен жаңаның аралығындағы өтпелі кезең, тоқырау үрдісінің етек алған тұсы дейді. Осыны айта келіп, мен бұл мақалада көнені мансұқтап отырғаным жоқ, ел әндері де жиналып, қатталуы керек, оның тыңдаушылары да заман өткен сайын жоғалмайтыны да шын. Бірақ жаңа заманға сай, өз әніміз бен күйіміз де болуы керек дегенді айтады. Ескіні жамап-жасқап жаңа түрге ендіргенімізбен, ол жаңа туындыға айналмайды деген ой қозғайды.

Ақын мақаласында театр өскен сайын, қанатын жайып, өрісін кеңейткен сайын ән-күй де өседі. Өзгереді түрленеді дейді. Біздің осы күнгі жалғыз театрымыз қала-қаланың бәрінде де болады. Бір қаланың өзінде ұлт театрының әлденеше түрлері болады. Театр мазмұнға, түрге қарай – драма театры, сықақ театры, ән-күй театры деген сияқты әр сала өзді-өзімен кететін заман болады деген ой айтады. Расында да қазіргі күні еліміздің жер-жерінде өнер ордаларының бой көтергені шындық.

І.Жансүгірұлы біздің қазіргі ұлт театры деп жүргеніміз таза театр емес, әрі театр, әрі құлып. Бұлай болуы қазір заңды да, театрға қоятын бүгінгі күннің тілегі де осылай. Бірақ бұл уақытша жағдай болуы керек. Қала халқы мен дала халқының танымы бірдей болмағандықтан далаға бейімделген өнер туындыларының қала халқының көңілінен шыға қалуы қиындау, олай дейтін бір себебі – қаладағы халықтың әр ұлттан құралғанынан да болса керек.

Ілияс халық мұрасымен қатар авторлық дүниелердің бүгінгі заман талабына, қала мәдениеті мен дала мәдениетіне қалай бағытталуы керек, осы саланың басы-қасында жүрген тұлғалар қай бағытта жұмыс жасағаны абзал дегенге назар аудартады.

Ілиястың халық мұрасын тездетіп жинауға ден қойған және бір мақаласы - «Қазақ күйлері жиналсын». Ақын осы салада ерекше еңбек еткен Затаевичтің еңбегін айрықша бағалайды. Оны жыл құсы деп атап, осындай өнер қайраткерлерін ұтымды пайдаланып қалуымыз керек деген ой айтады. Сондай-ақ оның Қарқаралы жақтан жазып алған халық күйлерінің бірнешеуінің атын атайды. Оның ел аузынан жинап бастырған мың әнімен қатар күйлерін де санамалап көрсетеді. Бірақ ақын оның жинап, жариялап жүргені тек үлкен қазынадан «өнгені» ғана деп, ел арасында жиналмай қаншама мұраларымыздың жатқанын, оны тездетіп жинамаса айрылып қалатынымызды ашық айтады. Мақаланың басында «елде не көп, ән көп, әдебиет көп, күй көп. Бірақ біз ел әдебиетінің, ел өнерінің бәрін де жинап, жеткізе алмай жатырмыз. Ел өнері – бізде әлі де ақтарусыз жатқан дүние», –дейді (21).

Ақын заманның өзгеруіне, елдің жұмыс бастылығына байланысты халық мұрасының да ескерусіз қалып бара жатқанына күйініш білдіреді. Сондай-ақ күйші қарттардың азайып бара жатқанын, көп күйлердің олармен бірге келмеске кетіп бара жатқанын тілге тиек етеді. «Біздің елде ертеректе Тойтан деген бір шал қырық күй тартады екен. Ол күйлердің біреуін де бұл күнде ешкім білмейді. Тек күй аттарын ғана айтып аңыз қылысады. Сөйтіп Тойтан өлімі қырық күйді ала кетіп отыр. Жалғыз Тойтан емес, домбырашылар, күйшілер күйімен бірге зым-зия жоғалып жатыр. Елде жастан домбырашы шығу, жаңадан күй шығу өте сирек», - дейді. Газет беттерінде күй аты, оның мазмұны, күйшілер туралы жазылуы керек деп атап өтеді. Сондай-ақ өзінің ел аузынан жинаған қырыққа тарта күйінің, Манарбек Ержанов білетін отыз күйдің атын атап көрсетеді. Газет беті тарлық ететіндіктен тек аттарын ғана атап отырғанын еске салады. Ақын өзі жинаған күйлерінің географиясын да айта кетеді. Бұл күйлердің Балқаштың екі мүйісінде отырған тобықты мен матайлардың арасында ғана тараған күйлер екенін жазады. Сөз арасында өзі мен Манарбектің жиған күйлерінің арасында аты ұқсас күйлер болғанымен олардың тарту мәнерінде өзгешеліктердің де бар екенін атап көрсетеді. Бұдан басқа жалпы қазақтың күйі де қазірге дейін атаусыз, ақтарусыз жатқан қазына екенін еске салады.

Ақын халық музыкасын соның ішінде ән-күйіміздің терең зерттелмей тың жатқанын тілге тиек етеді. Оның басты себебі ретінде өнердің жайын білетін білікті, білімді маманның өзімізде жоқтығымен байланыстырады. Әсіресе, әр ұлттың өз маманы болуы керек дегенді ортаға салады. Халық әндерінің шығу тарихы қалай, қайдан шығып, қалай дамыған, таралған дегенге назар аудартады. Сондай-ақ, осы дүниелердің шығуына сол елдің шаруа түрі, қоғамдық құрылысы, өзінше ән, күй, ырғақты барлыққа әкеледі дейді. «Ән-күй» сол елдің әлеумет-шаруа жүйесінің жемісі болады деп тұжырымдайды.

Жинақтай келгенде І.Жансүгірұлы ән-күйді жаңадан қарау керектігін, оны қара қазақ емес, музыка өнерінен, өзге елдің тәжірибесінен хабары бар, сырттан келген ғалымдардың көмегіне жүгіне алатын музыка маманы керек дегенді ортаға салады. Өнерді дамыту үшін томағатұйық қалмай, өзге ел өнерпаздарымен де араласа білудің қажеттігін қаузады. Сол елдердің музыка мектептеріне жастарды жіберу және бұл жұмыс кешіктіруге болмайтын маңызды, іргелі жұмыстар екенін баса айтады.

Әрине, XX ғасырдың басындағы ұлт зиялыларының алдында көптеген ұлттық құндылықтарды қалай сақтап қалу, оны кейінгі ұрпаққа қалай жеткіземіз деген мақсат пен міндет тұрды. Сол мақсат жолында олар күресе білді. Халық мұрасын жинады, жариялады, алғашқы зерттеулерді де жазды. Мақалалары арқылы қалай жинау мен зерттеудің керектігі жөнінде алғышартын дайындап берді, Тіпті сол мұраларды өзінің шығармаларына арқау етіп көркем шығармалар да жазды. Сол шығармалардың қатарында Ілиястың «Құлагер», «Күй», «Күйші», т.б. поэмалары мен драмалық шығармаларын, балаларға арнап жазған шағын көркем туындыларын атасақ та жеткілікті.

ӘДЕБИЕТТЕР:

1. ҚР Орталық мемлекеттік архиві, 1368-бума, 1-тізбе, 1-дело.
2. Имангазинов М. Илияс Жансүгіров өмірі мен шығармашылығы (оқу құралы) / Көп томдық шығармалар жинағы. Т. 12. – Алматы: Кітап баспасы, 2019. – 6-б.
3. Дүйсенов М. Илияс Жансүгіров: Өмірі мен творчествосы. – Алматы: Ғылым, 1965. – 6-б.
4. Дәрмішева А. Илияс Жансүгіров – фольклоршы // Илиястану ілімдері. Мақалалар жинағы. Т. 18. / Құрастырған. Ш.Қыяхыметова. – Баянжүрек баспасы, 2019. – 387 б.
5. ҚР Орталық Мемлекеттік архиві, 1368-бума, 1-тізбе, 1-дело.
6. Күмісбайұлы Ш. Жұмбақ мекен жұлдыздары. – Алматы: Арыс, 2010. – 119-б.
7. Күмісбайұлы Ш. Жұмбақ мекен жұлдыздары. – Алматы: Арыс, 2010. – Б. 120-121.
8. Қыяхыметова Ш. Ілияс және фольклор // Қыяхыметова Ш. Ілияс Жансүгіровтың рухани әлемі (Монография). – Алматы: Баянжүрек, 2019. – Б. 276-278.
9. Ұлы даланың көне сарындары: Антология. Үш томдық. Т.1. Музыкалық фольклор. Дәстүрлі ән өнері / жауапты редактор Қазтуғанова А.Ж. – Алматы: Brand Book, 2019. – 186 б.
10. ҚР Мемлекеттік архиві, 1368-бума, 2-тізбе, 56-дело.
11. ҚР Мемлекеттік архиві, 1368-бума, 1-тізбе, 65-дело
12. ҚР Мемлекеттік архиві, 1368-бума, 1-тізбе, 51-дело.
13. Жансүгіров Ілияс. Көптомдық шығармалар жинағы. Т.4. Мақалалар. Күнделіктер. – Алматы: Абзал-Ай, 2019. – 320 б.
14. Медеубекұлы С. Халық мұрасының жанаңшыры // Илияс тағлымы. Көптомдық шығармалар жинағы. Т. 17. – Алматы: Бая-Жүрек баспасы, 2019. – Б.174-181.
15. Жансүгірұлы І. Өтірік. – Мәскеу: Кеңес Одағы елдерінің кіндік баспасы, 1927. – 4-б.
16. Жансүгірұлы І. Шәркей. – Қазақстан баспасы, 1929.
17. Жансүгірұлы І. Балаларға базарлық. – Казиздат, 1929.
18. Жас қайрат. 1924. – №5. 27-28-бб; 30-б. (Журналдың осы бір саны – Өлишер Новои атындағы Өзбекстан Ұлттық кітапханасының сирек кездесетін басылымдар мен қолжазбалар қорында сақтаулы, ПЯУ-36).
19. Жансүгірұлы І. Өмірбаяным // Жансүгіров Ілияс. Мақалалар, күнделіктер. Көптомдық шығармалар жинағы. Т.4. – Алматы: Абзал-Ай баспасы, 2019. – 52-б.
20. Жансүгірұлы І. Ән, әншілер жайында (ойласу ретінде).
21. Жансүгіров Ілияс. Қазақ күйлері жиналсын // Көп томдық шығармалар жинағы. Т.4. – Мақалалар, күнделіктер – Алматы: «Абзал-Ай» баспасы, 2019. – 212 б.

ӘОЖ 821.512.122

Қ.А. ЙАССАУИДІҢ “ХИКМЕТ” ӨЛЕҢІН ДІНИ БІЛІМ МЕН АДАМГЕРШІЛІК ҚҰНДЫЛЫҚТАРДЫ ҚАЛЫПТАСТЫРУДА ЖАСАНДЫ ЗИЯТ НЕГІЗІНДЕ ОҚЫТУ

Нұрмұқаева Ж.Ж.

Білімгер, І. Жансүгіров атындағы Жетісу университеті,
Талдықорған қ., Қазақстан Республикасы
nurmukaeva.zhaniya@icloud.com

Ғылыми жетекші – п.ғ.м., оқытушы-дәріскер **Тумабаева М.Б.**

І. Жансүгіров атындағы Жетісу университеті, Талдықорған қ., Қазақстан Республикасы
madina_tumabaeva@mail.ru

Мақалада Қ.А. Йассауидің “Диуани хикмет” шығармасындағы “хикмет” өлеңін 8-сыныпта оқытудың жасанды зият негіздері тұрғысынан қарастырылады. Өлеңнің жасөспірімдерге тәрбиелік ж/е дәстүрлі діни таным тұрғысынан әсері, олардың сыни ойлау, рухани-адамгершілік түсініктерді қабылдау ерекшеліктерімен байланысы қарастырылды. Мектеп бағдарламасында Қ.А. Йассауидің “Диуани хикмет” шығармасының, әлеуметтік дағдылар мен адамгершілік құндылықтарды қалыптастыруға бағытталған басқа да туындылардан айырмашылығы анықталды. Қ.А. Йассауидің “хикмет” өлеңін 8-сыныпта оқытудың жасанды зият негізінен әдістемелері қарастырылған. Өлеңнің жасөспірімдердің рухани адамгершілік құндылықтары мен, діни танымдарының дамуына әсері талданды. Автор өлеңді оқыту аясында пайдаланатын “пікірталас”, “пирамида тарихы”, “ассоциативті қатар”, “проблемалық жағдаят” әдістерін жасанды зият негізінде ұсыну жолдарын сипаттады. Әдістерді жасанды зият үлгісінде ұсыну арқылы, оқушылардың әлеуметтік, жаһандық, адамгершілік, шығармашылық құзыреттіліктері мен сыни ойлау қабілеттерін дамытудағы оң әсерін көрсетеді.

Кілт сөздер: Өлең, адамгершілік пен мораль, жаһандық құзырлық, жасанды зият, пирамида тарихы, ассоциативті қатар, проблемалық жағдаят.

В статье рассматриваются основы использования искусственного интеллекта при обучении стихотворению «хикмет» из произведения К.А. Яссауи «Дивани хикмет» в 8 классе. Анализируется воспитательное значение стихотворения для подростков и его влияние с точки зрения традиционного религиозного сознания, а также его связь с особенностями формирования критического мышления и восприятия духовно-нравственных понятий у учащихся.

В школьной программе выявлены особенности «Дивани хикмет» К.А. Яссауи по сравнению с другими произведениями, направленными на формирование социальных навыков и нравственных ценностей. Рассматриваются методические подходы к обучению стихотворению «хикмет» в 8 классе на основе искусственного интеллекта. Проанализировано влияние стихотворения на развитие духовно-нравственных ценностей и религиозного мировоззрения подростков.

Автор описывает способы применения таких методов, как «дискуссия», «история пирамиды», «ассоциативный ряд» и «проблемная ситуация» в контексте искусственного интеллекта. Использование этих методов в формате искусственного интеллекта способствует развитию социальных, глобальных, нравственных, творческих компетенций учащихся и их критического мышления.

Ключевые слова: стихотворение, нравственность и мораль, глобальная компетентность, искусственный интеллект, история пирамиды, ассоциативный ряд, проблемная ситуация.

The article examines the foundations of using artificial intelligence in teaching the poem “hikmet” from K.A. Yassawi’s work Diwani Hikmet in the 8th grade. It analyzes the educational impact of the poem on adolescents from the perspective of traditional religious understanding, as well as its connection with the development of critical thinking and the formation of spiritual and moral concepts in students.

The study identifies the specific features of Diwani Hikmet by K.A. Yassawi within the school curriculum in comparison with other works aimed at developing social skills and moral values. Methodological approaches to teaching the poem “hikmet” in the 8th grade based on artificial intelligence are also considered. The influence of the poem on the development of adolescents’ spiritual and moral values and religious awareness is analyzed.

The author describes ways of applying teaching methods such as “discussion,” “pyramid story,” “associative chain,” and “problem-based situation” within the framework of artificial intelligence. Implementing these methods through AI-based approaches contributes to the development of students’ social, global, moral, creative competencies, as well as their critical thinking skills.

Keywords: poem, morality and ethics, global competence, artificial intelligence, pyramid story, associative chain, problem-based situation.

Кіріспе

«Хикмет» өлеңінің рухани-моральдық, махаббат-философиялық дүниетанымы қазіргі оқушының жаһандық құзыреттіліктерін, рухани адамгершілік құндылықтары мен сыни ойлауын дамытуда, дәстүрлі діни танымын арттыруға оң әсерін тигізетіндігін көрсету жоспарланды. Өлеңді оқыту барысында жасанды зият үлгісінде ұсынылатын пікірталас, ассоциативті қатар, проблемалық жағдаят сияқты ұтымды педагогикалық технологиялар кеңінен сипатталды.

Зерттеу нәтижелері өлеңді оқыту оқушылардың шығармашылық, әлеуметтік, коммуникативтік дағдылары мен жаһандық, азаматтық құзыреттіліктерін дамытуда ерекше мәнге ие болатынын растайды. Өлең жалпы білім беретін мектептерде әдебиет пәнін оқытуды кемелдендіруге және этикалық-дидактикалық мазмұндағы, халықтың мәңгі өшпес асыл мұрасын оқушы санасына тұрақты әсер етуге бағытталған. Өлең жанрын оқыту-оқушылардың эмоционалдық қабылдауын, көркемдік талғамын және сын тұрғысынан ойлауын дамытуға көзделген процесстердің бірі. Өлеңдер арқылы оқушылар бағалы мәдени тәжірибемен танысып, өмірлік құндылықтарды меңгереді. Осы тұрғыдан қарастырғанда, Қ.А. Йассаuidiң еңбектерінің тәрбиелік және кең ауқымды аса маңызды мәнге ие.

Мысалы, Қ.А. Йассаuidiң “хикмет” өлеңі 8-сынып бағдарламасына енгізілген. Рухани терең сарындағы өлең 14-15 жастағы оқушылардың рухани-адамгершілік түсініктерді қабылдау қабілеттеріне сай келеме? осы сұраққа жауап ретінде төмендегі кестеге назар аударсақ .

Кесте 1 – “Ұлы классиктердің тәрбие жөніндегі тұжырымдамалары”

№	Ұлы классиктер	Пікірлері:
1	Әбу Насыр Әл-Фараби (870-950 ж)	“Адамға ең бірінші білім емес, тәрбие керек. Тәрбиесіз берілген білім-адамзаттың қас жауы, ол келешекте оның өміріне қауіп әкеледі ” [1]
2	Константин Дмитриевич Ушинский (1823-1871 ж)	“Тәрбиенің мақсаты қоғамдық пайдалы мүшесі жеке тұлғаны адамгершілікке тәрбиелеу, адамгершілік тәрбиесінің негізгі құралы- оқыту” [2]
3	Ыбырай Алтынсарин (1841-1889 ж)	“Адамгершілікке тәрбиелеу құралы- еңбек пен ата-ана үлгісі” [3]
4	Мағжан Жұмабаев (1893-1938 ж)	“Жас бала- жас шыбық. Оны қалай иіп тастасақ, солай өседі” [4]

«Сонымен қатар: «Білім беру жүйесінде мд тәрбие мен оқытудың орны ерекше. Себебі баланың бойына адамгершілік пен ізгілікті, білімге деген қызығушылықты қалыптастыру дәл осы балабақша қабырғасынан басталады» [5]. Жоғарыда көрсетілген ұлы классиктердің,әлі күнге дейін өз маңыздылығын жоймаған пікірлері мен бб жүйесіндегі мәліметтерге сүйене отырып,бала тәрбиесін ерте жастан бастау қажеттігін ,баланың бойына жастайынан адамгершілік құндылықтарды сіңіру керектігін түсінеміз.Демек 14-15 жастағы оқушылар тәрбиелеу мен оқытуға бағытталған ,рухани терең сарындағы өлеңдердің мазмұндарынан адамгершілік түсініктерді қабылдау қабілеттеріне ие әрі бейім болып келеді.Өлеңде көбіне адамгершілік,махаббат,әділдің сияқты тақырыптар көтеріледі.Сөзімізге дәлел ретінде мына бір пікірді ұсынамыз:”Қ.А. Йассауи әлемінен аңғарылатыны,адамдық мұрат пен игілікті істі ардақтайды. Адамгершілік, әділеттілік, жасампаздық, жауапкершілік, мейірімділік, ізгілік, сыйластық сырына еркін еніп, қоғамдық-әлеуметтік мәні ,тарихимәдени арналары мен көркемдік- рухани сипаты кең түрде ашылады[6].

Бұл түсініктер осы жастағы оқушылардың білім көкжиегін кеңейтіп,өмірлік қағидаларын қалыптастыруға ықпал етеді.Өлеңді 8сыныпта оқыту-жасөспірімдердің ойлау қабілетін жетілдіріп қана қоймай,рухани және көркемдік тәрбие берудің нәтижелі жолы.

Сонымен қатар мектеп бағдарламасында адамгершілік құндылықтарды қалыптастыруға бағытталған туындылар саны өте көлемді.

Кесте 2 – 8-сынып оқу бағдарламасындағы бір бағыттағы 4 әдеби шығармаға салыстырмалы талдау

№	Автор	Шығарма атауы	Мақсаты
1	Қорқыт ата	“Қорқыттың нақыл сөздері”	Мақсаты: оқушылардың руханиадамгершілік санасын қалыптастыру, ұлттық дүниетанымын дамыту.
2	Ақтамберді Сарыұлы	“Балаларыма өсиет” толғауы	Мақсаты: оқушылардың рухани санасын қалыптастыру, ізгі мінез, жауапкершілік, білімге ұмтылыс қасиеттерін дамыту.
3	Б. Момышұлы	“Ұшқан ұя” әңгімесі	Мақсаты: оқушылардың рухани дүниесін жетілдіру, отансүйгіштік сезімін қалыптастыру, ұлттық мәдениетке құрметін арттыру.
4	Қ.А.Йассауи	“Хикмет” өлеңі	Мақсаты_ :қоғамдағы моральдық әлсіреу себептерін, адам мінезіндегі кемшіліктерді, ақиқат жол мәнін ұғындыруға бағытталады.

Сонымен осы салыстырмалы талдау жұмысына сүйене отырып талдаған мәселенің түйіні:Қожа Ахмет Ясауидің «хикмет» өлеңі мазмұны жағынан алдыңғы туындылардан діни-рухани бағыттылығымен, сопылық дүниетанымымен ерекшеленеді. Шығармада қоғамдағы моральдық құлдырау, имандылық әлсіреуі, нәпсіге тәуелділік мәселелері терең сын тұрғысынан бейнеленеді. «Хикметте» басты назар адам мен Жаратушы байланысына, рухани тазалыққа, ақиқат жолына түсу мәселесіне аударылады. Сондықтан туындының ерекшелігі діни-философиялық тереңдік, сопылық идея, рухани тазару концепциясының басымдығымен айқындалады.

Материалдар мен әдістер

Өлең жастарға қандай ой салады? *Біріншіден*, Жастарды имандылыққа, әділдікке, ізгілікке тәрбиелеу мақсаты көзделеді.

*Даналардың айтқаны келер болды,
Қияметтің қияпаты төнер болды,
Ақымақтар айқаймен жеңер болды,
Бұл не деген замана болды достар.*

*Халайықтан мейірім мен рақым кетті,
Момыңга телі-тентек зақым етті,
Тал түсте талапайда ақым кетті,
Бұл не деген замана болды достар.*

Өлең жолдарында заманның рухани құлдырауы бейнеленеді. Ақын қиямет белгілерін адамгершілік құндылықтардың әлсіреуімен байланыстырады. Қоғамдағы әділетсіздік, мейірімсіздік, ақымақтықтың үстемдігі нақты суреттеледі. Момын жандардың жапа шегуі арқылы әлеуметтік теңсіздік мәселесі көтеріледі.

Екіншіден, ақын жастарды әділдікке, ізгілікке, рухани құндылықтарды сақтауға бағыттау мақсаты көрініс табады.

*Үлкен-кіші адамнан ибалық әдет кетті,
Қыз-бозбала жазтардан әдеп кетті,
Мінез-құлықты бұзатын әлек кетті,
Бұл не деген замана болды достар.
Мұсылманды мұсылман түтіп жейді,
Бірін-бірі ұқпайды, түсінбейді,
Мұсылмандар пірге көз қырын түсірмейді,
Бұл не деген замана болды достар.
Жамағаттың жақсыға құрметі жоқ,
Кішілердің үлкенге ізеті жоқ,
Патшаларға әділдік міндеті жоқ,
Бұл не деген замана болды, достар.
Дәруіштер дұғасының шипасы жоқ,
Тым болмаса үстінде лыпасы жоқ,
Құнарсыз қу тақырдай бұтасы жоқ.
Бұл не деген замана болды, достар.*

Өлең жолдарында қоғамдағы рухани және әлеуметтік дағдарыс терең бейнеленеді. Жақсы адамдарға құрметтің, үлкенге ізеттің жойылуы адамгершілік құндылықтардың әлсіреуін көрсетеді. Билік иелерінің әділетсіздігі қоғамдық теңсіздіктің негізгі себебі ретінде сипатталады. Дәруіштердің хәлін суреттеу арқылы рухани тұлғалардың қадірсізденуі айқындалады.

Үшіншіден, өлең жастарды шыншылдыққа, адалдыққа, әділдікке тәрбиелеу идеясы айқындалады.

*Азған заман ғалымы залым болар,
Қошаметшіл қулықпен мәлім болар,
Анығын айтқан адалдар жазым болар,
Бұл не деген замана болды, достар.
Айтылған сөз, уәденің байламы жоқ,
Жалғандыққа шындықтың қайраны жоқ,
Шындықты айтып осылай шырқыраған
Құл Қожа Ахмет сөзінің жалғаны жоқ.*

Қожа Ахмет Ясауидің бұл өлең жолдарында заманның азғындауы ғалымдардың әділетсіздігі арқылы бейнеленеді. Қошаметшілдік пен қулықтың үстемдігі қоғамдағы шынайылықтың әлсіреуін айқындайды. Адалдықты айтқан жандардың жапа шегуі әлеуметтік әділетсіздікті кеңінен сипаттайды. Уәде мен сөздің құнсыздануы моральдық дағдарыстың белгісі ретінде көрініс табады. Яғни Қожа Ахмет Ясауи өлеңдері қоғамдағы рухани азу, адамдық қасиеттердің әлсіреуін жинақтап көрсетеді. Зұлымдық, екіжүзділік, сыйластықтың жоғалуы заман бейнесін айқындайды. Жастарды шындыққа, парасаттылыққа, адал өмір салтына шақырады.

Негізгі бөлім

Қ.А. Йассауидің “Хикмет” өлеңін қандай себептермен оқыту қажеттілік тудырады немесе не себеппен мектеп бағдарламасында енгізілген? деген сұрақтың пайда болуы орынды. Өйткені “Хикмет” өлеңінде Иасауи ілімі арқылы адамның рухани кемелдігі мен парасаттылығы мәселесі көрініс табады. Өлеңде адамгершілік қасиеттері, оның ішінде махаббат, мейірімділік және әділдік тақырыптары терең суреттеледі. Сонымен қатар, хикмет шығармалары Жаратушыға деген сенім мен діни білім негізінде адам санасын тәрбиелеуге бағытталған. Хикмет өлеңі арқылы оқушы ішкі сана мен жүрек тазалығын, Жаратушыны түсіну және діни құндылықтарды бойға сіңіру қажеттілігін меңгереді. Сөзімізге дәлел ретінде Досай Кенжетаевтің пікірін ұсынамын “Иасауи ілімі – адамтанудың шыңы сияқты ғасырлар өтсе де, бүгінгі технология мен ғылым, информация дәуірінің ғылымы болса да тыныштықсыз, дәулетті болса да бақытсыз адамына жол көрсететін, жөн сілтейтін, ой салатын, көңіл көзімен ойлаудың жолы ретінде парасаттылық, даналық пен сыршылыққа толы қазына мұхиты. Ислам дүниетанымында бүкіл жаратылған әлем, Жаратқан ие-Тәңір жайында сана-рухымызға сыр толы мәлімет беретін хикмет көзі болып табылады. Бұл мәліметтердің яғни, аяттардың өзегінде махаббат жатыр”[7]. Осы тұрғыда қазіргі бб жүйесінде діни білімнің маңызын байқаймыз. Дін – көркем мінез қалыптастырудың ғажайып мектебі. Діни тәрбие – адамның ішкі жан дүниесін тазартып, ізгілікті адам қалыптастыра отырып, дүниені тәрбиелеу арқылы рухани сауаттылыққа жетіп, мінез-құлқын түзеуге көмектеседі. Өз дінінің қадір-қасиетін сезбеген, елінің тарихынан бейхабар жанның ұлт мүддесіне жаны ашымасы анық. Қаншама ақын-жазушылардың, ғұлама-ғалымдардың қанатты сөздеріне қарасақ адамға ең алдымен тәрбие берілуі керек екендігі айтылады. Кез келген адамды тәрбиелеудің ұлттық негізі болуы тиіс. Діни тәрбиені ұлттық тәрбиемен қатар сіңіріп, жастардың бойындағы отансүйгіштікпен дінде құнды саналатын асыл қасиеттерді қалыптастыруға негіз болып саналад [8]. Аталмыш өлеңді оқыту арқылы қазіргі қоғамдағы өзекті мәселелермен жұмыс жасауға болады. Өлеңдегі сопылық суфизм бағытында жазылған өлең жолдарын талдау арқылы бүгінгі жас ұрпаққа адамгершілік құндылықтардың мәнін ұғындыру көзделеді. Оқушыларға діни білім беру олардың адамгершілік және ізгілік қасиеттерін дамытуға көмектеседі, дұрыс пен бұрысты ажыратуды үйретеді. Діни тәрбие оқушылар арасында қақтығыстар мен агрессияны азайтуға ықпал етеді, өзгелерді сыйлау қасиетін қалыптастырады. Сонымен қатар, жасөспірімдердің ішкі тыныштығын және психологиялық тұрақтылығын нығайтады. Аталмыш білім оқушыларды зиянды әдеттерден, қылмыс пен нашарлықтан қорғауға мүмкіндік береді, әлеуметтік жауапкершілікті сезінуге және қоғамға пайдалы іс жасауға бағыттайды. Оқушылар өз мәдениеті мен дәстүрін бағалап, ұлттық құндылықтарды құрметтеуді үйренеді, жеке және қоғамдық өмірде дұрыс шешім қабылдауға, өмірлік бағдар қалыптастыруға жол ашады. Осы тұрғыдан өлеңнің мектеп бағдарламасына енуі өте тиімді, әрі қажет.

Нәтижелер мен талқылау

Қазіргі қоғамдағы білім беру жүйесі заман талабына сай, инновациялық және цифрлық бағытта үлгі болуы тиіс. Білім беру жүйесін заманауи цифрлық технологиялар мен инновациялық тәсілдердің мүмкіншіліктері көп, заманауи жүйе оқытуды жекелендіріп, икемді, интерактивті және ғылыми-зерттеуге бейімделген. Инновациялық әдіс тек оқушылардың білім сапасын арттырып қана қоймай, олардың шығармашылық және сыни ойлау қабілеттерін дамытуға, жаңа технологияларды меңгеруге, сондай-ақ жаһандық проблемаларды шешуге дайын, бәсекеге қабілетті тұлға ретінде қалыптасуына мүмкіндік береді. Осы тұрғыда заман талабына сай әдістің бірі- жасанды зият. Жасанды зият (ЖЗ) – компьютер мен бағдарламалар арқылы ойлай алатын, ақпаратты өңдейтін технология. Ол оқушыларға күрделі тақырыптарды жеңіл тілмен түсінуге, тәжірибе жасауға және шығармашылық қабілеттерін дамытуға көмектеседі. ЖЗ жеке оқу жоспарларын жасап, әр оқушыға өз деңгейіне сәйкес тапсырма береді. Сондай-ақ, ол тестілеу мен кері байланысты автоматты түрде жүргізе алады. Оқушылар үшін ЖЗ оқу процесін қызықты, интерактивті және тиімді етеді. Бұл технология білімді тез меңгеруге және өз бетімен зерттеу

жасауға мүмкіндік береді. Жз платформаларына: ChatGPT, gemini, canva al, felo al, grok al, edcafe al, genspark.ai ж.т.с.с AI құралдары өте көп.

ЖИ технологиялары педагогтердің кәсіби қызметін оңтайландырып, оқу контентін дайындау сапасын арттыруға, сондай-ақ білім алушылардың жеке ерекшеліктеріне сәйкес бейімдеуге мүмкіндік береді.

Аталған жүйелерді пайдалану оқыту процесін жетілдіруге, уақыттық ресурстарды үнемдеуге және білім беру мазмұнын цифрлық форматта тиімді ұйымдастыруға жағдай жасайды. Осыған орай, жасанды интеллект құралдары сабақ жоспарын құрастыруда, бөлім бойынша жиынтық бағалау (БЖБ), тоқсандық жиынтық бағалау (ТЖБ) және әртүрлі форматтағы тест тапсырмаларын әзірлеуде маңызды рөл атқарады.

Жасанды интеллект технологиялары оқу материалдарын әзірлеу барысында келесі функционалдық мүмкіндіктерді жүзеге асырады:

- сабақ жоспарларын автоматты түрде құрастыру;
- ғылыми және мультимедиялық материалдарды іріктеу;
- сараланған тапсырмалар дайындау;
- негізгі ұғымдар мен терминдерді жүйелеу;
- презентациялар мен визуалды модельдер әзірлеу.

Жасанды интеллект — мұғалімдердің басты бәсекелесі емес, көмекші құралы. Ол педагогикалық үдерісті анағұрлым тиімді, икемді және жекелендірілген сипатта ұйымдастыруға мүмкіндік беріп, мұғалімнің кәсіби қызметін сапалы жүзеге асыруына жағдай жасайды. Дегенмен, ЖИ мұғалімнің орнын толықтай алмастыра алмайды, себебі білім беру тек ақпарат жеткізу ғана емес, ол — рухани өзара байланыс, тәрбие беру және шабыттандыру үдерісі болып табылады. Сондықтан ЖИ-ді орынды әрі тиімді пайдалану арқылы мұғалімнің рөлін күшейту — болашақ білім беру жүйесінің негізгі басым бағыттарының бірі болып табылады.

1. Пікірталас әдісі. Бұл әдістің мәні: әдебиет сабағында оқушылардың белгілі бір шығармадағы моральдық мәселелер бойынша өз пікірін еркін жеткізуіне жағдай жасау олардың сыни ойлау қабілетін арттырады. Бұл тәсіл оқушылардың сөйлеу мәдениетін, сыни ойлауын, талдау қабілетін және өз ойын нақты жеткізуін қалыптастырады. Тапсырма барысында оқушылар «Хикмет» өлеңі бойынша **«Қазіргі қоғамда адамдардың адамгершілік құндылықтар сапасының төмендеуі өзекті мәселе ме?»** сынды тақырып аясында топ бойынша әр топ оқушылары, өз пікірлерін, аргументтерін білдіре отырып, пікірталасқа түседі.

Әдістің мақсаты:

1. Оқушылардың әдеби шығармадағы көтерілген мәселелерге өз көзқарасын қалыптастыруына жағдай жасау;
 2. Кейіпкерлердің іс-әрекеті мен көзқарастарын талдап, өз бағасын беру қабілетін дамыту;
 3. Оқушылардың өз пікірін еркін айтып, дәлелдей алу дағдыларын қалыптастыру;
 4. Танымдық белсенділікті арттырып, пікір алмасу арқылы сыни ойлауын дамыту.
- Осы әдісті практика жүзінде іске асырып алған нәтиже мынадай:

Диаграмма 1— Оқушылардың өлеңді қабылдау және талдау деңгейі

Жоғарыда сыныптағы 25 оқушының дастанды қабылдау және талдау деңгейіне байланысты үш топқа бөлінуі бағанды диаграммада көрсетілді:

- 17 оқушы – белсенді, қызығушылығы жоғары;
- 5 оқушы – оқыған, бірақ пікірталаста қиналған;
- 3 оқушы – қызығушылық танытпаған.

Сыныпта оқушылардың пікірталасқа қатысу деңгейі әртүрлі болып, олардың әдеби шығарманы қабылдауы мен талдау қабілеттерінде айырмашылық байқалды. 17 оқушы пікірталасқа белсенді қатысып, өз ойларын еркін жеткізе алды, өлең шумақтарын талдап, көзқарастарын дәлелдеді.

Ал 5 оқушы өлеңді оқығанымен, пікірталаста ойын нақты жеткізуде қиындықтар көрсетті. Оларға сұрақ-жауап, бағыттаушы тапсырмалар арқылы қосымша қолдау қажет. Сонымен қатар, 3 оқушы пікірталасқа белсенді қатыспай, қызығушылық танытпады. Бұл жағдайда олардың ынтасын арттыру үшін қызықты сұрақтар, топтық жұмыс және ынталандыру әдістерін қолдану маңызды.

2. «Пирамида тарихы» әдісі. Жолдың номерін сөздің саны білдіретін, «пирамидаға» сыйғызылған ерекше құрылым жатыр:

- 1) басты кейіпкердің аты (тақырыптың);
- 2) мінездеме немесе сипаттама;
- 3) әрекеттің орны (пайдалану);
- 4) проблема;
- 5) жағдайдың өрісін сипаттау;
- 6) проблеманы шешу құралы.
- 7) проблеманы шешу және гипотезасы.

Әдістің мәні оқушыларға шығарманың мазмұнын қысқа әрі құрылымды түрде жүйелеп, негізгі ойды бірізділікпен жеткізуге үйрететін тәсіл. Бұл әдіс арқылы оқушылар оқиға желісін кезең-кезеңімен талдап, басты кейіпкер, мәселе, шешім сияқты маңызды элементтерді нақты ажыратады. Осы тәсіл оқушылардың логикалық ойлауын, мәтінді құрылымдауды, негізгі ақпаратты іріктеуді және өз ойын қысқа әрі нақты жеткізу дағдыларын дамытады. Тапсырма барысында оқушылар **“Хикмет” өлеңіндегі көтерілген өзекті әлеуметтік мәселелерді жан-жақты, салыстырмалы түрде талдап, оларды шешу жолдарын ұсынады.** Талдау жұмыстары ата заманнан келе жатқан, әрі әлі күнге дейін өз өзектілігін жоймаған мәселелерді шешудің жаңа жолдарын ұсынуға мүмкіндік береді.

Әдістің мақсаты :

Өлеңді кезең-кезеңімен құрылымдап, мазмұнын жүйелі түсіну, логикалық ойлау мен талдау дағдысын дамыту, өз ойын нақты әрі дәлелді жеткізуге үйрету және өлеңдегі проблемаларды талдап, шешу жолдарын ұсыну.

3. Ассоциативті қатар. Ассоциативті қатар әдісінің мәні: Оқушылар тақырыпқа қатысты, белгілі бір терминге, ұғымға, құбылысқа өздерінің ассоциацияларын ұсынады. Мысалы: **«адамгершілік құндылықтар»**. Оқушылар мәселенің салдарын сөйлемнің айналасына жазып шығады. Әдісті қолдану арқылы оқушылардың шығармашылық белсенділігі мен логикалық ойлауын дамытуға ықпал етеді, есте сақтау механизмдерін жетілдіреді және сөздік қорын байытады. Әрбір адамның ассоциациялары тек жеке болғандықтан сәйкесінше оқушылар қателесуден қорықпайды, өзін еркін сезінеді және сабақта айтарлықтай белсенділік танытады. Тісінше, оқу процесіне қызығушылық артып, оқытудағы уәждеме күшейтіледі.

Әдістің мақсаты:

Әдістің мақсаты – оқушылардың шығармашылық белсенділігін және өз ойын еркін жеткізу қабілетін дамыту, ұғымдар арасындағы логикалық байланыстарды анықтап сыни ойлауды жетілдіру, ассоциациялар арқылы есте сақтау мен сөздік қорын байыту, қателіктен қорықпай белсенді қатысу арқылы оқу мотивациясын арттыру.

4. Проблемалық жағдаят әдісі. Оқушылардың алдына шешімі дайын емес, ізденісті талап ететін, қайшылықты мәселелер қою арқылы олардың шығармашылық ойлауын, белсенділігін және зерттеу дағдыларын дамытатын интерактивті оқыту технологиясы. Оқушыларға өлең бойынша проблеманы ұсынамыз, ал оқушылар сұрақтар мен болжамдар арқылы сол мәселелерді шешеді.

Мысалы:

1. Жағдаят: Сыныптастарың сыныптағы әлсіз және әділ мінезді оқушыларды мазақтап, буллинг жасады.

2. Жағдаят: Қоғамда пара берушілер мен өсек тасушы, екіжүзді адамдар үстемдік жасап, шыншыл және адал адамдардың беделі түсіп жатыр.

3. Жағдаят: Жастар қоғамдық жерлерде үлкендерге құрмет көрсетпей, сыйластық танытпауда.

4. Жағдаят: Қоғамда адамдар жалған уәде беріп, сөзінде тұрмай, сенімсіздік тудырады.

5. Жағдаят: Қоғамда мейірім мен әділдік азайып, кейбір адамдар әлсіздерді пайдаланып, қысым көрсетеді.

Әдістің мақсаты:

Оқушылардың сыни және өзіндік ойлау қабілетін дамыту. Проблеманы көп қырлы қарастыру дағдысын қалыптастыру. Мәтінге зерттеушілік көзқарас пен талдау қабілетін дамыту. Дәлелді және сенімді түрде ой білдіру мәдениетін қалыптастыру.

«Хикмет» өлеңін оқыту оқушылардың жан-жақты дамуына мүмкіндік жасап, бірқатар негізгі құзыреттіліктерді қалыптастырады. Ең алдымен оқушылардың **танымдық құзыреттілігі** артып, XII-XIV ғасырлардағы түркі халықтарының әлеуметтік болмысы, тарихи контексті туралы түсінігі кеңейеді. Өлеңнің идеялық мазмұнын талдау арқылы, өлең астарын терең түсіну, ақпаратты жан-жақты саралау дағдылары дамиды. Сонымен бірге оқушылардың **әлеуметтік-құқықтық құзыреттілігін** дамытып, әділдік, шыншылдық, сыйластық туралы көзқарасын тереңдетеді. Көтерілген мәселелерге сын тұрғыдан қарау, проблемалық жағдаяттардан көп тұстан талдау **сыни ойлау құзыреттілігін** қалыптастырады. Сондай-ақ, өлеңдегі көрініс тапқан, адами құндылықтарды сараптау оқушылардың **рухани-адамгершілік құзыреттілігін** нығайтады. Адамгершілік борыш, сыпайылық, құрмет сияқты қасиеттер жетіледі. Пікірталас, көркем талдау, альтернативті жолдарды ұсыну сияқты әдістер оқушылардың **шығармашылық құзыреттіліктерін** жетілдіріп, ойлау қабілетін, тіл мәдениетін әдеби шығармашылыққа деген қызығушылығын арттырады. Сонымен бірге оқушылардың **коммуникативтік құзыреттілігі** нығайып, қоғамдағы адамдар әрекетіне баға беру, пікір білдіру, дәлелді сөйлеу білу қабілеті қалыптасады. Топтық жұмыс пен пікірталас арқылы ынтымақтастықта әрекет ету мәдениеті жетіледі.

Қорытынды

Қорыта айтқанда, Қожа Ахмет Яссауидің «Хикмет» өлеңін 8-сыныпта оқыту – жас ұрпақты бағалы рухани мұрамен таныстыруда, тарихи-мәдени сана қалыптастыруда ерекше орны бар әдеби-дидактикалық процесс. Өлеңнің идеялық-композициялық құрылымы, көтерген әлеуметтік мәселелері мен адам іс-әрекеттеріне қатысты түйінді ойлары жасөспірімдердің ішкі ой әлеміне, дүние қабылдауына сай келіп, олардың кәмілеттік жасқа тән адамгершілік-этикалық ұғымдарды түсінуіне оң әсер береді. Махаббат пен сыйластық, жағымды мінез-құлық қасиеттері, міндетті қарым-қатынас этикасы сияқты мәңгілік тақырыптар оқушылардың өмірлік құндылықтар туралы терең ойлануына жетекші болады.

Сабақ барысында қолданылатын түрлі әдіс-тәсілдер – пікірталас, пирамида тарихы, ассоциативті қатар, проблемалық жағдаят – оқушылардың өлеңді жан-жақты зерделеуіне, дербес ойлауына, өлеңді тек оқушы емес, зерттеуші көзқараспен қабылдауына мүмкіндік береді. Аталған әдістер әдеби еңбекке қызығушылықты арттырып қана қоймай, оқушыларды дәлелді пікір айтуға, жауапкершілікпен ой қорытындылауға, логикалық ойлау мәдениетін жетілдіруге жағдай жасайды. Әсіресе проблемалық жағдаят әдісі арқылы оқушылар өлең құрылымын талдай отырып, XII-XIV ғасырлардан бері жалғасып келе

жатқан, ХХІ ғасырға дейін өзектілігін жоймаған әлеуметтік мәселелерді қарастырып, оларды шешудің жаңа жолдарын ұсынады.

Өлеңнің адамгершілік-тәрбиелік сипаты оқушылардың рухани әлемін байытады. Өлеңдегі ұнамсыз мінез-құлықтан туындайтын бұрыс іс-әрекеттердің кері салдарын талдай отырып, жасөспірімдер жақсыдан үлгі алуға, жат әрекеттерден аулақ болуға, үлкенді сыйлап, кішіге ізет көрсетуге үйренеді. Бұл – әдебиеттің тәрбиелік қуатының көрінісі.

Демек, «Хикмет» өлеңін оқыту – тек бір өлеңді меңгеру емес, оқушы тұлғасының қалыптасуына ықпал ететін кіріккен педагогикалық үдеріс. Ол ұлттық құндылықтарды қастерлейтін, терең ойлайтын, тарихи санасы оянған, өз пікірін дәлелдей алатын рухани бай тұлға тәрбиелеудің тиімді жолы болып табылады.

ӘДЕБИЕТТЕР:

1. <https://abai.kz/post/98105>
2. <https://madeniportal.kz/referat/kdusinskii-orystyn-uly-klassik-pedagogy>
3. <https://share.google/KVgfvNLwJcMJTaWRt>
4. <https://osken-onir.kz/kogam/21810-zhas-bala-zhas-shyby.html>
5. <https://aqtobegazeti.kz/?p=167550>
6. https://www.researchgate.net/publication/378507248_Koza_Ahmet_Asai_hikmetterin_degi_adamdyk_mrattar_pen_imandylyk_negizderi
7. Қазақ мұсылмандығы және оның қалыптасу алғышарттары:Монография.5-т.Астана,2018.-230-231 бет.
8. [maqalalar/din-jane-qogam/din-tarbie-quraly-744/](#)

ӨОЖ.541.124

ЖАСАНДЫ ИНТЕЛЛЕКТ АРҚЫЛЫ ОҚУШЫЛАРДЫҢ ТАРИХИ ДЕРЕКТЕРМЕН ЖҰМЫС ІСТЕУ ДАҒДЫЛАРЫН ДАМУ

Нурахметова М.С.

*І. Жансүгіров атындағы Жетісу мемлекеттік университеті,
Талдықорған қ., Қазақстан Республикасы
nurakhmetova_86@mail.ru*

Мақалада жасанды интеллект (ЖИ) технологияларын мектеп тәжірибесінде қолдану арқылы оқушылардың тарихи деректермен жұмыс істеу дағдыларын дамыту мәселесі қарастырылады. Зерттеудің мақсаты – ЖИ құралдарын пайдалану оқушылардың тарихи деректерді талдау, салыстыру және интерпретациялау қабілеттеріне әсерін анықтау.

Кілт сөздер: жасанды интеллект, тарихи дерек, сыни ойлау, цифрлық педагогика, тарихты оқыту.

В статье рассматривается проблема развития навыков работы с историческими источниками у учащихся посредством использования технологий искусственного интеллекта (ИИ) в школьной практике. Цель исследования – определить влияние использования инструментов ИИ на способности учащихся анализировать, сравнивать и интерпретировать исторические данные.

Ключевые слова: искусственный интеллект, исторический источник, критическое мышление, цифровая педагогика, преподавание истории.

This article examines the development of students' skills in working with historical sources through the use of artificial intelligence (AI) technologies in school practice. The purpose of the study is to determine the impact of AI tools on students' ability to analyze, compare, and interpret historical data.

Keywords: artificial intelligence, historical sources, critical thinking, digital pedagogy, history education.

Президент Қасым-Жомарт Тоқаевтың төрағалығымен жасанды интеллектті дамыту мәселелері жөнінде өткен кеңісінде «жасанды интеллект дәуірі – жаңа экономикалық және білім беру мүмкіндіктерін қалыптастыратын маңызды кезең» екенін атап өтіп, білім беру жүйесін цифрландыру мен заманауи технологияларды енгізудің маңыздылығына ерекше тоқталды[1]. Сондай-ақ Орта білім беру жүйесінде жасанды интеллектті қолдану жөніндегі әдістемелік ұсынымдар негізінде білім беру ұйымдарына оқыту мен тәрбие беру процесіне жасанды интеллект (ЖИ) технологияларын жүйелі түрде енгізу ұсынылады[2]. Бұл бастама білім беру мазмұнын жаңғыртып, оқушылардың тек білімді меңгеруі емес, оны талдай алуы, сыни бағалауы және жаңа білім қалыптастыру қабілеттерін дамыту қажеттігін көрсетеді. Осы тұрғыдан алғанда, жасанды интеллект технологияларын оқу үдерісіне енгізу – уақыт талабы ғана емес, білім сапасын арттырудың негізгі тетіктерінің бірі болып табылады.

Қазіргі ХХІ ғасырдағы білім беру жүйесінің трансформациясы цифрландыру үдерістерімен тығыз байланысты. Ақпараттық қоғам жағдайында білім беру мазмұны мен әдістері жаңарып, оқушылардан тек білімді меңгеру ғана емес, оны талдау, сыни бағалау және жаңа білім қалыптастыру қабілеттері талап етіледі. Осы тұрғыдан алғанда, құзыреттілікке негізделген білім беру бағыты оқушылардың зерттеушілік дағдыларын дамытуға ерекше мән береді[3]. Тарих пәні – оқушылардың сыни ойлауын, деректерді талдау қабілетін және тарихи санасын қалыптастыратын маңызды оқу пәндерінің бірі болып табылады. Тарихи білімнің негізін тарихи деректер құрайды, ал тарихи деректермен жұмыс істеу – оқушылардың деректанулық құзыреттілігінің басты көрсеткіші.

Тарихи деректермен жұмыс істеу оқушылардың тарихи құжаттарды түсіну, олардың мазмұнын талдау, деректердің сенімділігін бағалау, әртүрлі дереккөздерді салыстыру және тарихи қорытынды жасау қабілеттерін қамтиды. Алайда қазіргі мектеп тәжірибесінде бұл

дағдылар жеткілікті деңгейде қалыптаспай отырғаны байқалады. Көптеген оқушылар дайын ақпаратты қабылдауға бейім болып, дереккөздерді дербес талдау мен интерпретациялау дағдыларын толық меңгермейді[4]. Бұл өз кезегінде тарихи ойлаудың қалыптасуына кері әсер етеді. Сондықтан тарихты оқыту әдістемесінде оқушылардың белсенді танымдық әрекетін ұйымдастырудың жаңа тәсілдерін енгізу қажеттілігі туындайды.

Соңғы жылдары білім беру саласында жасанды интеллект технологиялары кеңінен қолданыла бастады. Жасанды интеллект – деректерді өңдеу, талдау және интерпретациялау мүмкіндігі жоғары цифрлық құрал ретінде оқу процесін жекелендіруге және оқушылардың танымдық белсенділігін арттыруға мүмкіндік береді. Білім беру контекстінде жасанды интеллект оқушыларға күрделі мәтіндерді түсіндіруге, тарихи құжаттарды талдауға, ақпаратты құрылымдауға және өз бетінше қорытынды жасауға көмектеседі. Жасанды интеллекттің тарих пәнінде қолданылуы оқушылардың тарихи деректермен жұмыс істеу дағдыларын жаңа деңгейге көтеруі мүмкін. Атап айтқанда, ЖИ құралдары тарихи мәтіндерді жеңілдетіп түсіндіру, негізгі идеяларды анықтау, салыстырмалы талдау жүргізу және деректерге қатысты сұрақтар құрастыру сияқты әрекеттерді тиімді ұйымдастыруға мүмкіндік береді. Бұл өз кезегінде оқушылардың зерттеушілік қабілеттерін дамытуға және тарихи ойлау дағдыларын қалыптастыруға ықпал етеді.

Сонымен қатар, халықаралық зерттеулерде жасанды интеллекттің білім беру сапасын арттырудағы әлеуеті жоғары екені көрсетілген. Дегенмен, жасанды интеллектті нақты пәндік контексте, әсіресе тарих сабақтарында қолданудың тиімділігі жеткілікті деңгейде зерттелмеген. Қазақстандық білім беру тәжірибесінде бұл мәселе әлі де ғылыми тұрғыдан толық қарастырылмаған. Осыған байланысты жасанды интеллект технологияларын білім беру үдерісінде тиімді қолданудың педагогикалық негіздерін анықтау өзекті ғылыми мәселе болып табылады.

Зерттеудің мақсаты – мектеп тәжірибесі негізінде жасанды интеллект құралдарын пайдалану арқылы оқушылардың тарихи деректермен жұмыс істеу дағдыларының даму деңгейін анықтау. Осы мақсатқа жету үшін тарихи деректермен жұмыс істеу дағдыларының теориялық негіздерін талдау, жасанды интеллекттің білім беру үдерісіндегі мүмкіндіктерін анықтау, ЖИ құралдарын қолдану арқылы өткізілген сабақтардың тиімділігін бағалау және оқушылардың тарихи деректермен жұмыс істеу деңгейінің өзгерісін анықтау міндеттері қойылды. Зерттеудің ғылыми жаңалығы – тарих пәнін оқытуда жасанды интеллект құралдарын қолдану арқылы оқушылардың деректанулық дағдыларын дамытуға бағытталған тәжірибелік модельдің ұсынылуында. Ал практикалық маңыздылығы – ұсынылған әдістер мен тапсырмалар жүйесі тарих пәні мұғалімдеріне оқушылардың тарихи деректермен жұмыс істеу дағдыларын тиімді дамытуға мүмкіндік береді. Зерттеудің негізгі сұрағы: жасанды интеллектіні пайдалану оқушылардың тарихи деректермен жұмыс істеу дағдыларын қаншалықты арттырады?

Тарих ғылымының негізін тарихи деректер құрайды, өйткені өткенді тану тікелей сол деректер арқылы жүзеге асады. Тарихи дерек – өткен қоғамның өмірі, оқиғалары мен құбылыстары туралы мәлімет сақтайтын материалдық немесе рухани мұра. Ғылыми әдебиеттерде тарихи деректер мазмұнына, формасына және шығу тегіне қарай жіктеледі. Біріншіден деректер зерттеліп отырған кезеңде жасалған құжаттар болса, екіншіден деректер кейінгі зерттеулер нәтижесінде пайда болады. Тарихи деректердің басты ерекшелігі – олардың объективті шындықты емес, белгілі бір тарихи контекст пен авторлық көзқарас арқылы бейнелеуі. Сондықтан оларды талдау барысында деректің шығу тегі, авторы, мақсаты және тарихи жағдайы ескерілуі тиіс.

Тарихи ақпарат ұғымы тарихи деректерге қарағанда кең мағынаға ие. Ол – тарихи деректерді талдау, салыстыру және интерпретациялау нәтижесінде алынатын білім. Бұл үдерісте деректер жүйеленіп, себеп-салдар байланыстары анықталып, белгілі бір қорытынды жасалады. Демек, тарихи ақпарат – оқушының немесе зерттеушінің танымдық әрекетінің нәтижесі. Тарихи ақпаратты қалыптастыру бірнеше кезеңнен тұрады: деректерді жинау, іріктеу, салыстыру, талдау және интерпретациялау. Бұл кезеңдердің әрқайсысы оқушылардың тарихи ойлау дағдыларын дамытуда маңызды рөл атқарады.

Тарихи сауаттылық – тарихи деректер мен ақпаратты түсіну, талдау, бағалау және интерпретациялау қабілеттерінің кешені. Ол тек фактілерді білу емес, тарихи ойлау мәдениетін, сыни көзқарасты және дәлелді пікір қалыптастыру қабілетін қамтиды[5]. Тарихи сауаттылықтың құрамына уақыт пен кеңістік туралы түсінік, себеп-салдар байланыстарын анықтау, дереккөздердің сенімділігін бағалау және көпқырлы көзқарасты қабылдау кіреді. Қазіргі білім беру жағдайында тарихи сауаттылық оқушылардың функционалдық сауаттылығының маңызды бөлігі ретінде қарастырылады[6].

Оқушылардың тарихи деректермен жұмыс істеу дағдылары көпдеңгейлі құрылымнан тұрады. Бірінші – танымдық деңгей, мұнда оқушы деректің мазмұнын түсінеді, негізгі ақпаратты анықтайды. Екінші – аналитикалық деңгей, онда деректер талданып, салыстырылады және олардың сенімділігі бағаланады. Үшінші – интерпретациялық деңгей, оқушы деректерді белгілі бір контексте түсіндіріп, өз көзқарасын қалыптастырады. Төртінші – бағалау және рефлексивтік деңгей, онда оқушы қорытынды жасап, өз пікірін дәлелдейді және өз әрекетін талдайды[7].

Сонымен қатар, қазіргі білім беру жағдайында бұл құрылым цифрлық және ақпараттық дағдылармен толықтырылады[8]. Оқушылар цифрлық дерек көздерін іздеу, сұрыптау, олардың сенімділігін бағалау және жасанды интеллект құралдарын тиімді пайдалану дағдыларын меңгеруі тиіс[9]. Бұл тарихи деректермен жұмыс істеудің заманауи мазмұнын айқындайды. Аталған дағдылар жүйесі иерархиялық және өзара байланысқан сипатқа ие, сондықтан оларды дамыту кезең-кезеңімен және жүйелі түрде ұйымдастырылуы қажет.

Жасанды интеллект технологиялары осы дағдыларды дамытуда маңызды рөл атқарады. Ол оқушыларға деректерді талдауды жеңілдетіп қана қоймай, олардың сыни ойлауын, зерттеушілік қабілетін және оқу мотивациясын арттырады. Сонымен қатар, ЖИ қолдану оқушыларды ақпаратты дайын күйінде қабылдаудан гөрі, оны талдауға және интерпретациялауға бағыттайды.

Қорытындылай келе, оқушылардың тарихи деректермен жұмыс істеу дағдыларын дамыту – қазіргі білім беру жүйесінің маңызды міндеттерінің бірі. Бұл дағдылар оқушылардың тарихи сауаттылығын қалыптастырып, олардың сыни ойлауын, зерттеушілік қабілетін және ақпаратпен жұмыс істеу мәдениетін дамытады. Жасанды интеллект технологияларын тиімді қолдану осы үдерісті жаңа деңгейге көтеріп, білім беру сапасын арттыруға мүмкіндік береді.

ӘДЕБИЕТТЕР:

1. Қазақстан Республикасы Президентінің жанындағы Жасанды интеллектті дамыту мәселелері жөніндегі кеңес материалдары. – Астана, 2024. – 3–5-бб.
2. Қазақстан Республикасы Оқу-ағарту министрлігі. Орта білім беру жүйесінде жасанды интеллектті қолдану бойынша әдістемелік ұсынымдар. – Астана, 2025. 140-б.
3. И.А. Зимняя Ключевые компетенции как результат образования // Высшее образование сегодня. – 2003. – №5. – С. 34–42.
4. П.В. Степанов Формирование универсальных учебных действий школьников. – М.: Просвещение, 2010. – С. 56–78.
5. П.Сейкрас Historical Thinking Concepts. – Vancouver: University of British Columbia, 2013. – pp. 12–25.
6. OECD. The Future of Education and Skills 2030. – Paris, 2019. – pp. 45–60.
7. С. Вайнбург Historical Thinking and Other Unnatural Acts. – Philadelphia: Temple University Press, 2001. – pp. 67–89.
8. UNESCO. Artificial Intelligence in Education: Challenges and Opportunities. – Paris, 2019. – pp. 15–30.
9. W.Holmes, Bialik M., Fadel C. Artificial Intelligence in Education: Promises and Implications for Teaching and Learning. – Boston, 2019. – pp. 21–40.

ӘОЖ 821.512.122(092)

ИЛІЯС ЖАНСУГІРОВ – ЖЫРМЕН ӨРІЛГЕН ӨМІР, ӨНЕРМЕН ӨРІЛГЕН МҰРА

Озенбаева Н., Канагатжанова А.

Білімгерлер, І. Жансүгіров атындағы Жетісу университеті,

Талдықорған қ., Қазақстан Республикасы

ozenbaevanazerke@gmail.com, kanagatzanovaalina@gmail.com

Тұрысбекова А.Қ.

Қазақ тілі мен әдебиеті пәнінің мұғалімі, № 2 орта мектеп,

Талдықорған қ., Қазақстан Республикасы

Бұл мақалада Илияс Жансүгіровтің өмірі мен шығармашылық мұрасы кең көлемде қарастырылып, оның қазақ әдебиетіндегі орны жан-жақты талданады. Ақынның балалық шағы, қалыптасу кезеңі және жаңа тарихи-әлеуметтік ортаның оның шығармашылығына ықпалы шығармашылық факторлар ретінде сараланады. Илияс поэзиясының басты ерекшеліктері ретінде тіл байлығы, ұлттық колорит, көркемдік шеберлік және халықтық сипат айқындалады. Мақалада ақынның табиғат лирикасы ерекше назарға алынып, «Жетісу суреттері» циклі арқылы туған жер көріністерін бейнелеудегі көркемдік ізденістері талданады. Сонымен қатар, «Күй», «Күйші» және «Құлагер» поэмалары негізінде ақынның эпикалық қуаты, образ жасау шеберлігі және халықтың рухани әлемін бейнелеудегі көркемдік жүйесі қарастырылады. Әсіресе «Құлагер» поэмасы арқылы қоғамдағы әділетсіздік, адамгершілік құндылықтар, өнер мен тұлға тағдыры мәселелері терең философиялық тұрғыдан ашылады. Зерттеу барысында Мұхтар Әуезов, Зейнолла Қабдолов және Рымғали Нұрғали сынды ғалымдардың еңбектеріне сүйене отырып, Илияс Жансүгіров шығармашылығының ғылыми бағалануы мен әдебиет тарихындағы маңызы айқындалады. Сонымен қатар ақынның прозалық, аудармашылық және қоғамдық қызметі де қамтылып, оның әмбебап шығармашылық тұлғасы жан-жақты сипатталады.

Кілт сөздер: Әдеби көркемдік жүйе, рухани құндылықтар, ақындық шеберлік, қазақ әдебиеті тарихы

В данной статье подробно рассматриваются жизнь и творческое наследие Ильяса Жансугурова, а также всесторонне анализируется его место в казахской литературе. Анализируются этапы становления поэта, особенности его детства и влияние историко-социальной среды на формирование его мировоззрения и творчества. Главными особенностями поэзии Ильяса являются богатство языка, национальный колорит, художественное мастерство и народный характер. В статье особое внимание уделяется пейзажной лирике поэта, а также анализируются его художественные поиски в изображении родной природы на примере цикла «Картины Жетысу». Кроме того, на основе поэм «Куй», «Куйши» и «Кулагер» раскрываются эпическая мощь поэта, его мастерство создания образов и художественная система отражения духовного мира народа. Особенно на примере поэмы «Кулагер» с глубокой философской точки зрения рассматриваются проблемы социальной несправедливости, нравственных ценностей, искусства и судьбы личности. Исследование опирается на труды таких литературоведов, как Мухтар Ауэзов, Зейнолла Кабдолов и Рымғали Нурғали, что позволяет определить научную оценку творчества Ильяса Жансугурова и его значение в истории литературы. Также в статье рассматриваются прозаическая, переводческая и общественная деятельность поэта, что позволяет всесторонне охарактеризовать его как универсальную творческую личность.

Ключевые слова: Литературно-художественная система, духовные ценности, поэтическое мастерство, история казахской литературы.

This article provides a detailed examination of the life and creative legacy of Ilyas Zhansugurov and offers a comprehensive analysis of his place in Kazakh literature. It explores the stages of his early development, including his childhood and formative years, as well as the influence of the historical and social environment on the shaping of his worldview and artistic work. The key features of Zhansugurov's poetry are identified as linguistic richness, national color, artistic mastery, and a strong connection to folk traditions. Particular attention is given to the poet's nature lyrics, with an analysis of his artistic representation of his native land in the cycle "Zhetysu Pictures." Furthermore, based on the poems "Kui," "Kuishi," and "Kulager," the article examines the poet's epic scope, his skill in creating vivid imagery, and his artistic approach to depicting the spiritual world of the people. The poem "Kulager," in particular, is analyzed from a philosophical perspective, addressing issues of social injustice, moral values, art, and the fate of the individual. The study draws on the works of prominent literary scholars such as Mukhtar Auezov, Zeynolla Kabdолоv, and Rymgali Nurgali, which makes it possible to provide a scholarly assessment of Zhansugurov's творчество and determine his significance in the history of literature. In addition, the article examines the poet's prose, translation work, and public activities, offering a comprehensive characterization of his versatile creative personality.

Keywords: Literary and artistic system, spiritual values, poetic mastery, history of Kazakh literature.

Мақалада ХХ ғасырдағы тарихи оқиғалардың, соның ішінде 1937 жылғы саяси қуғын-сүргіннің ақын тағдырына тигізген әсері көрсетіліп, оның қайғылы қазасының қазақ әдебиеті үшін орны толмас шығын болғаны атап өтіледі. Соған қарамастан, Ілияс Жансүгіров мұрасының уақыт өте келе қайта жаңғырып, ұлттық құндылық ретінде бағаланғаны тұжырымдалады.

Зерттеу нәтижесінде ақын шығармаларының көркемдік, тәрбиелік және рухани маңызы жоғары екендігі дәлелденіп, оның мұрасы бүгінгі және болашақ ұрпақ үшін маңызды рухани қазына ретінде бағаланады.

Ілияс Жансүгіров – қазақ әдебиетінің тарихында өшпес із қалдырған ұлы тұлғалардың бірі. Оның шығармашылығы – ұлт руханиятының асыл қазынасы, көркем сөз өнерінің биік шыңы. Ақын поэзиясы арқылы қазақ халқының болмысын, дүниетанымын, тарихи тағдырын терең бейнелеп, әдебиетке жаңа мазмұн мен жаңа көркемдік өрнек әкелді. Ілияс өмір сүрген кезең – қоғамдық-саяси өзгерістерге толы, күрделі уақыт еді. Осындай аласапыран дәуірде ақын өз халқының үнін жеткізіп, рухани мұрасын байыта білді. Қазақ әдебиеттану ғылымында Ілияс Жансүгіров шығармашылығы кеңінен зерттелген. Ұлы жазушы Мұхтар Әуезов оның поэзиясын жоғары бағалап, ақын тілінің байлығын, көркемдік қуатын ерекше атап өткен. Ал әдебиет зерттеушілері Зейнолла Қабдолов мен Рымғали Нұрғали Ілиястың шығармаларын терең талдап, оның қазақ әдебиетіндегі орнын айқындап берген. Бұл ғалымдардың еңбектері ақын мұрасының ғылыми тұрғыдан бағалануына үлкен негіз болды.

Ақын 1894 жылы Жетісу өңірінде дүниеге келді. Оның балалық шағы табиғат аясында, қазақы салт-дәстүр мен халық ауыз әдебиетінің ықпалында өтті. Болашақ ақын жастайынан жыр-дастандарды тыңдап, халық әндері мен күйлерін бойына сіңіріп өсті. Бұл оның шығармашылық болмысының қалыптасуына зор әсер етті. Ғалым Зейнолла Қабдолов атап өткендей, Ілиястың поэзиясындағы ұлттық бояу, тіл байлығы, образдылық – барлығы халықтық негізден бастау алады. Ақынның алғашқы шығармаларынан-ақ туған жерге деген сүйіспеншілік, табиғатқа деген ерекше іңкәрлік байқалады. Оның «Жетісу суреттері» атты өлеңдер циклінде туған өлкенің табиғаты жанды бейнедей суреттеледі. Таулардың асқақтығы, өзендердің сылдыры, даланың кеңдігі – бәрі де ақын жүрегінің нәзік сезімімен астасып жатады. Мұхтар Әуезов Ілиястың табиғат лирикасын жоғары бағалап, оны «қазақ даласының көркем шежіресі» деп атаған. Ілияс Жансүгіров шығармашылығының ең маңызды бөлігі – оның поэмалары. «Күй», «Күйші», «Құлагер» сияқты шығармалары қазақ әдебиетінің классикалық туындыларына айналды. Әсіресе

«Күй» және «Күйші» поэмаларында күй өнері арқылы халықтың рухани әлемі, тарихи тағдыры, жан дүниесі көркем бейнеленеді. Ақын күйді тек музыкалық өнер ретінде емес, халықтың жаны, оның ғасырлар бойғы тарихының көрінісі ретінде көрсетеді. Илияс шығармашылығының шыңы – «Құлагер» поэмасы. Бұл туынды қазақ әдебиетіндегі ең терең, ең көркем поэмалардың бірі саналады. Поэмада Ақан сері тағдыры арқылы өнер адамының өмірі, қоғамдағы әділетсіздік, адамдар арасындағы қызғаныш пен іштарлық мәселелері кеңінен ашылады. Поэманың негізгі оқиғасы – Сағынайдың асына жиналған халықтың арасындағы бәйге жарысы. Бұл бәйгеде Ақан серінің тұлпары Құлагер ерекше көзге түсіп, жүйріктігімен бәрінен озады. Алайда көреалмаушылық пен зұлымдықтың кесірінен Құлагер қастандықпен өлтіріледі. Бұл оқиға – поэманың шарықтау шегі. Ақын осы бір трагедиялық сәт арқылы қоғамдағы әділетсіздікті, асылдың қор болуын көрсетеді. Құлагер бейнесі – символдық бейне. Ол – еркіндік, сұлулық, тазалық, өнердің биіктігі. Ал оның қазасы – осы қасиеттердің аяққа тапталуын білдіреді. Ақан серінің қайғысы – жеке адамның қайғысы ғана емес, ол – бүкіл халықтың жүрегіндегі мұң. Ақын осы арқылы өнер адамының қоғамдағы орнын, оның тағдырын терең философиялық тұрғыдан бейнелейді. Ғалым Рымғали Нұрғали «Құлагер» поэмасын қазақ поэзиясындағы трагедиялық туындылардың ең биік үлгісі ретінде бағалайды. Ол поэманың көркемдік құрылымына, образдар жүйесіне, тіл ерекшеліктеріне талдау жасап, Илиястың шеберлігін ерекше атап өтеді. Поэманың көркемдік ерекшелігі – оның тілінің байлығында, образдарының айқындығында, композициялық құрылымының шеберлігінде. Илияс Жансүгіров эпикалық баяндау мен лирикалық сезімді үйлестіре отырып, оқырманға терең әсер қалдырады. Аттың шабысын, табиғат көріністерін, адам сезімін бейнелеуде ақын теңдессіз шеберлік танытады. И. Жансүгіровтың прозалық шығармаларының ішіндегі көлемдісі - «Жолдастар» романы. Мұнда қазақ сахарасындағы еңбек адамдарының тұрмыс тіршілігін, азаттықты көксеген арман аңсарын, 1916 жылғы ұлт-азаттық көтерілісінің дүмпуін суреткерлікпен ашып көрсетеді. Қаламгер әдебиет сыны мен аударма саласында да өнімді еңбектенді. А. Пушкиннің көптеген өлеңдеріне қоса, «Евгений Онегин» романын қазақ тіліне алғаш рет толық аударды. Сондай-ақ, М. Лермонтовтың, А. Горькийдің, Н. Некрасовтың, В. Маяковскийдің көптеген шығармаларын қазақ тіліне тәржімалады. Илияс Жансүгіров тек ақын ғана емес, қоғам қайраткері ретінде де танылды. Ол Қазақстан Жазушылар одағы жұмысына белсене қатысып, қазақ әдебиетінің дамуына үлкен үлес қосты. Сонымен қатар ағарту саласында қызмет етіп, мәдениетті дамытуға атсалысты. Оның еңбегі тек әдебиетпен шектелмей, ұлттық сананың қалыптасуына да ықпал етті. Алайда XX ғасырдың зобалаң кезеңі ақын тағдырына ауыр соққы болды. 1937 жылғы Сталиндік қуғын-сүргін кезінде Илияс Жансүгіров жазықсыз айыпталып, өмірден ерте кетті. Бұл – қазақ әдебиеті үшін орны толмас қаза болды. Кейінгі жылдары ақын толық ақталып, оның есімі халқына қайтарылды. Елімізде бірнеше мектепке, көшеге, ауданға, елді мекенге, Талдықорған қаласындағы Жетісу мемлекеттік университетіне И. Жансүгіровтың есімі берілді. 1994 жылы университеттің қарсы алдындағы алаңға ақынның қоладан құйылған ескерткіші орнатылды. Талдықорғанда ақынның өмірі мен шығармаларына арналған әдеби-мемориалдық мұражай жұмыс істейді.

Қорыта айтқанда, Илияс Жансүгіров – қазақ әдебиетінің ғана емес, тұтас ұлт руханиятының биік шыңын айқындаған бірегей тұлға. Оның жырмен өрілген өмірі мен өнермен өрілген мұрасы – уақыт өткен сайын құнын жоғалтпайтын, қайта жаңғырып, жаңа қырынан танылатын мәңгілік қазына. Ақын шығармалары арқылы қазақ халқының дүниетанымы, эстетикалық талғамы, рухани ізденісі мен тарихи санасы терең көрініс табады. Илияс Жансүгіров поэзиясы – тек көркем сөз емес, ол – халық жанының айнасы. Оның әрбір өлеңі мен поэмасында ұлттың мұңы мен арманы, қуанышы мен қайғысы астасып жатыр. Әсіресе «Құлагер» сияқты туындылары арқылы ақын адамгершілік, әділет, өнердің қадірі секілді мәңгілік құндылықтарды көтеріп, оқырманды терең ойға

жетелейді. Бұл шығармалар бүгінгі күнде де өзектілігін жоғалтпай, әр ұрпаққа жаңаша әсер беріп келеді. Ақын мұрасының өміршеңдігі – оның шынайылығында, халықтық сипатында және көркемдік қуатында. Мұхтар Әуезов, Зейнолла Қабдолов, Рымғали Нұрғали сынды ғалымдардың еңбектерінде Ілияс шығармашылығының тереңдігі мен маңызы жан-жақты дәлелденген. Олар ақын туындыларын тек әдеби мұра ретінде ғана емес, ұлттық болмысты танытатын рухани құндылық ретінде бағалайды. Сонымен қатар, Ілияс Жансүгіровтің тағдыры – қазақ зиялыларының қилы кезеңдегі ауыр өмірінің көрінісі. 1937 жылғы Сталиндік қуғын-сүргін оның өмірін қыршыннан қиғанымен, оның шығармашылық рухын өшіре алмады. Керісінше, уақыт өте келе ақын мұрасы қайта жаңғырып, өзінің лайықты бағасын алды. Бұл – нағыз өнердің мәңгілік екенін дәлелдейтін айқын мысал. Бүгінгі таңда Ілияс Жансүгіров шығармалары білім беру жүйесінде кеңінен оқытылып, ғылыми тұрғыдан зерттеліп келеді. Оның туындылары жас ұрпаққа рухани тәрбие беріп, ұлттық құндылықтарды дәріптеуде маңызды рөл атқарады. Ақын мұрасы – тек өткеннің ескерткіші емес, қазіргі және болашақ ұрпақ үшін де бағыт-бағдар беретін рухани шамшырақ. Қорыта айтқанда, Ілияс Жансүгіров – жырымен ұлттың жанын сөйлеткен, өнерімен халықтың рухын асқақтатқан ұлы ақын. Оның есімі мен еңбегі қазақ әдебиетінің алтын қорында мәңгі сақталып, ұрпақтан ұрпаққа жалғаса бермек

ӘДЕБИЕТТЕР:

1. Жансүгіров Ілияс. Құлагер. – Алматы: Жазушы, 1989.
2. Жансүгіров Ілияс. Шығармалар жинағы. – Алматы: Жазушы, 2004.
3. Әуезов Мұхтар. Әдебиет тарихы. – Алматы: Ана тілі, 1991.
4. Қабдолов Зейнолла. Сөз өнері. – Алматы: Санат, 2002.
5. Нұрғали Рымғали. Қазақ әдебиетінің алтын ғасыры. – Алматы: Күлтегін, 2003.
6. Қирабаев С. Әдебиет және дәуір талабы. – Алматы: Жазушы, 1986.

ӘОЖ 821.512.122(092)

ИЛІЯС ЖАНСУГІРОВ МҰРАСЫНЫҢ ӨМІРШЕҢДІГІ: ӘДЕБИ-ТАРИХИ АСПЕКТ

Орда Г.Ж.

Ф.ғ.д., профессор, М. Әуезов атындағы Әдебиет және өнер институты,
Алматы қ., Қазақстан Республикасы
Orda_68@mail.ru

Мақалада Ілияс Жансүгіров мұрасының әдеби-тарихи маңызы, оның ұлттық әдебиетті дамытудағы орны және шығармаларының зерттелу деңгейі қарастырылады. Ақын поэзиясындағы дәстүр мен жаңашылдық, әсіресе ат сынына қатысты туындылар арқылы ұлттық дүниетанымның көрінісі талданады. Сонымен қатар қаламгер еңбектерінің басылымдары мен ғылыми зерттелуі жүйеленіп, оның мұрасының өміршеңдігі дәлелденеді.

Кілт сөздер Ілияс Жансүгіров, әдеби мұра, ұлттық әдебиет, поэма, «Күлагер», «Күйші», әдеби-тарихи зерттеу, ат сыны, дәстүр сабақтастығы, фольклор, поэзия

В статье рассматривается литературно-историческое значение наследия Ильяса Жансугурова, его вклад в развитие национальной литературы и уровень изученности его творчества. Анализируется сочетание традиции и новаторства в поэзии поэта, особенно в произведениях, связанных с образом коня как важного элемента национального мировоззрения. Также систематизируются издания его произведений и научные исследования, подтверждающие долговечность и актуальность его наследия.

Ключевые слова: Ильяс Жансугуров, литературное наследие, национальная литература, поэма, «Кулагер», «Күйши», литературно-историческое исследование, описание коня, преемственность традиций, фольклор, поэзия

The article examines the literary and historical significance of Ilyas Zhansugurov's heritage, his contribution to the development of national literature, and the level of research on his works. It analyzes the combination of tradition and innovation in the poet's works, particularly those related to the symbolic image of the horse as an essential element of the national worldview. The study also systematizes publications of his works and scholarly research, demonstrating the enduring relevance of his literary legacy.

Keywords: Ilyas Zhansugurov, literary heritage, national literature, poem, "Kulager", "Kuyshi", literary-historical research, horse imagery, continuity of tradition, folklore, poetry.

Қазақ әдебиетінің тарихынан үлкен орын алатын, ұлттық әдебиеттің классикалық деңгейге көтерілуіне мол үлес қосқан қаламгердің бірі – Ілияс Жансүгірұлы. Ол ұлттық әдебиеттің дамуына «Жетісу суреттері», «Гималай» жыр-толғаулары, «Күй», «Дала», «Күйші», «Күлагер», «Кәмпеске», «Мәйек», «Жаңа туған», «Жорық» поэмаларын «Мақпал», «Көбік шашқан», «Исатай» поэмалары, «Жолдастар» романы, «Кек», «Турксиб», «Исатай-Махамбет» пьесалары және басқа туындыларымен үлес қосты. Аталған туындылар қазақ әдебиетін классикалық деңгейге көтеріп, ұлттық әдебиеттің алтын қорына қосылды.

Қаламгер мұрасы туралы сөз еткенде алдымен – ақын мұрасының өзектілігі, екінші – зерттелуі, үшінші – басылымдары аясында сөз қозғаған жөн. Осы ойымызды толықтыру үшін әр мәселе төңірегінде бір-екі мысал келтіріп көрелік.

Ақын мұрасының өзектілігі жөнінде бір детальға көңіл аударалық. Ол – ақынның қазақ әдебиетінің тарихындағы аттың сынына қатысты жырлары. Қазақ поэзиясындағы аттың сыны туралы сөз еткенде алдымен, А.Құнанбайұлының «Шоқпардай кекілі бар, камыс құлақ» өлеңі есімізге оралады. Абай жүйрік атты былай сипаттайды:

*Шоқпардай кекілі бар, қамыс құлақ,
Қой мойынды, қоян жақ, бөкен қабақ.
Ауыз омыртқа шығыңқы, майда жалды,
Ой желке, үңірейген болса сазақ.*

*Теке мұрын, салпы ерін, ұзын тісті,
Қабырғалы, жотасы болса күшті.
Ойынды еті бөп-бөлек, омыраулы,
Тояттаған бүркіттей салқы төсті... (1, 32)*

Ал, І. Жансүгіров «Құлагер» поэмасында Құлагердей жүйрікті Күреңбай сыншының көзімен суреттеген:

*Сом аяқ, быртық бақай, болат тұяқ
Тасындай шұбар ала Көкшетаудың.
Тәулет бас, қамыс құлақ, қуарған жақ,
Құлан жал, бұлан мойын, қой жұтқыншақ,
Қоян жон, жазық жая, жауырынды,
Құс топшы, қос шынтағы қалқыңқырақ.
Сіңірлі, жер соғарлы, аяғы тік,
Түлкі төс, тазы тізе, ит жілінішкі,
Шашақты, шақпақ етті, аласа ұршық;
Құндыздық қалай біткен құйрыққа дүп?
Қоқанның жібегіндей жеңіл құйрық,
Не қою, не болмаса емес сұйық!
Бұтының арасынан ел көшкендей,
Жамбастың басы делдек, қуыс қолтық... (2)*

Абай салған дәстүрді сыншы Күреңбайдың көзімен әдемі жалғастырған ақын үлгісімен қазақ поэзиясында жазылған шығармалар қатары жеткілікті. Қазақ поэзиясындағы Махамбеттің «Ат – жігіттің майданы», «Арғымақ, сені сақтадым», Н.Наушабаевтың «Ат – ердің қанаты» жырларының қатары бүгінде күн санап толығуда. Олардың қатарында А. Тоқмағамбетовтың «Ат үстіндегі айқас», Ә. Тәжібаевтың «Ат үстінде», Ғ. Қайырбековтың «Мыс салт атты», «Ат екен бір аспаншыл», Қ. Мырза-Әлінің «Шабан ат – жаман ат», «Қаладағы қартайған ат», А. Тілеуұлының «Арғымақ атта сын болмас», А. Өтегеновтің «Атбегі», Б. Момышұлының «Әскер аты», Т. Сәдуақастың «Жирен ат», К. Салықовтың «Текестегі ат ізі», Р. Ниязбектің «Қазақ атқа қонса», «Қанжар мен ақбоз ат», Ш. Сариеттің «Бозжорға», Т. Сарыбаевтың «Азаматтың қанаты ғой ат деген», Ж.Жақыпбаевтың «Ат туралы», С. Оспановтың «Ат жарыста», К. Шалқарұлының «Қара сұр ат», Кәп Құмарұлының «Аттың сыны», Т. Досымовтың «Сәйгүлік», С. Нұржанның «Жылқышы», «Жылқы қырғыны», «Ата – желік», «Алагөз атты қосқанда», С. Сейітманның «Арғымақ», А. Ахметбекұлының «Көк боз атың кісінеп», Т. Таңжарықтың «Жылқылар», т.б. жырларды атауға болады.

Жылқы малына қатысты қазақ поэзиясынан келтірілген мысалдар қазақ пен жылқы арасындағы өзара ықпалдастықтың ажырамас бөлігі ретінде суреттелуімен рекшеленеді. Себебі, жылқы феномені қазақ өркениетінің ажырамас құрамдас бөлігі ретінде ерекше мәнге ие. Өйткені қазақ қоғамының қалыптасуы мен дамуы жылқы шаруашылығымен тығыз байланыста өрбіді, ал бұл өз кезегінде әлеуметтік құрылымға, шаруашылық жүйесіне және мәдени-символдық кеңістікке тікелей ықпал етті. Әдебиет – өмірдің көркем шежіресі болса, қазақ әдебиетінде жылқы малына қатысты жырлардың көптеп жазылуы да содан. Тарихи деректер мен этнографиялық зерттеулер көрсеткендей, қазақ халқы мен жылқы арасындағы өзара байланыс синкретті сипатта болды. Яғни, жылқы тек көлік немесе

шаруашылық құралы ғана емес, сонымен бірге әскери стратегияда, әлеуметтік мәртебені айқындауда және дүниетанымдық жүйеде маңызды рөл атқарды. Сондықтан аталған жырларды қарастыруда жаңа методологиялық тәсілдерге сүйенген абзал.

Атап айтатын болсақ, Б. Момышұлы екінші дүние жүзілік соғыста атты әскер дивизиясына қанат бітірген аттарды «Әскер аты» өлеңінде төмендегіше суреттеген:

*Тік аяқ, бура санды, құймақ тұяқ,
Кең маңдай, етсіз жақты, қамыс құлақ.
Омыраулы, жібек жалды, сағақ мойын,
Бұлшық етті, сауырсын, артың талмақ (3).*

Ал, Алтай аймағында туып өскен ақын Кәп Құмарұлы «Аттың сыны» өлеңінде жүйрікті:

*Елік бас, теріс азу, елең құлақ,
Өр кеуде, бөкен танау, құлан сирақ.
Тік бақай қысқа біткен, берік белді,
Тұяғы кер құланға бітер тұяқ... – деп бейнелейді (4).*

Бір ғана жылқы малына қатысты әңгіме қозғау үшін оның арғы тарихына үңілуге тура келеді. Жылқының шығу тегі мен қолға үйретілу үдерісін зерттеу – тек зоотехникалық немесе биологиялық мәселе ғана емес, ол кең ауқымды тарихи-мәдени мәселе болып табылады. Археологиялық, генетикалық және палеозоологиялық зерттеулер бұл бағытта маңызды деректер ұсына алады. Әсіресе, Еуразия даласындағы ертедегі жылқы шаруашылығының ошақтарын анықтау қазақ халқының тарихи тамырларын тереңірек түсінуге мүмкіндік береді. Ат жалын тармаса бойына ішкен асы дарымайтын қазақ халқының бар өмірі жылқымен тікелей байланысты. Сондықтан да қазақ ақындарының барлығы да өздерінің жанына жақын жүйріктерді жырға қосты. Бірі жастық шағында үйреткен асауын, екіншісі қазақ басына күн туған жаугершілік заманда аттың ерге қанат бітіргенін, үшіншісі жүйріктердің бойындағы ерекшеліктерді жарыса жырға қосты. Бұл – ақын мұрасындағы аттың сынына қатысты ойлардан туған тұжырымдардың бір көрінісі ғана.

Екінші мәселе бойынша қаламгер мұрасының зерттелуі туралы сөз еткенде, алдымен М. Дүйсенов (5), М. Иманғазин (6), А. Дәрмішева (7), Ш. Қыяхыметова (8) тәрізді ілиястанушылардың еңбектері есімізге оралады. Сонымен бірге әр жылдарда жарық көрген «Қазақ әдебиетінің тарихы» атты кешенді зерттеулерді баса айтқанымыз жөн. Еліміз тәуелсіздік алған соң жарық көрген кешенді зерттеулердің қатарында 2004 жылы мемлекеттік «Мәдени мұра» бағдарламасы аясында М.О. Әуезов атындағы Әдебиет және өнр институтынан жарық көрген 10 томдық «Қазақ әдебиетінің тарихы» атты академиялық еңбекті атауға болады. Академиялық еңбектің 7-томында ҚР ҰҒА академигі Р. Нұрғали «Отызыншы жылдардағы драматургия», «Ілияс Жансүгіров», Ә. Нарымбетов «30-жылдардағы поэмалар», Б. Ыбырайым «20-30 жылдардағы поэзия», Б. Майтанов «30-жылдардағы қазақ романы» тарауларын жазса, осы зерттеулердің барлығында 20-30 жылдардағы қазақ әдебиетіне қомақты үлес қосқан І. Жансүгіров мұрасы кең ауқымда зерттелді.

2010 жылы академик С. Қирабаевтың басшылығымен зерттелген «Қазақ көркем сөзінің шеберлері» атты еңбекте Н.Ақыштың авторлығымен ақынның өмірі мен шығармашылығы туралы «Ілияс Жансүгіров» деген шағын шығармашылық портрет берілді.

2024 жылы С. Сейфуллин, І. Жансүгіров, Б. Майлиннің 130 жылдығына арналған «Қазіргі әдебиеттану, өнертану және фольклортанудың өзекті мәселелері» атты Республикалық ғылыми-теориялық конференция материалдары жарық көрді.

2024 жылы жарық көрген «Алаш қайраткерлері және ұлттық фольклор» атты ұжымдық монографияда Ә. Диваев, Ә. Бөкейхан, А. Байтұрсынұлы, М. Жұмабаев, Ж.Аймауытұлы, Х. Досмұхамедұлы, М. Жұмабайұлы, Қ. Кемеңгерұлы, С. Сейфуллин, І.Жансүгірұлы, М. Әуезов тәрізді халық мұрасын жинауға қомақты үлес қосқан қаламгердің

еңбегі таратыла зерттелді. Аталған монографиядағы «Ілияс Жансүгірұлы» тарауын институттың ғылыми қызметкері Насихат Набиолла жазды. Ғылым мәдениетін сақтаған автор ақын мұрасын монографиялық үлгіде зерттеген М. Дүйсенов, М. Иманғазин, А.Дәрмішева, Ш. Қыяхыметова тәрізді ғалымдардың еңбектеріне сүйене отырып ой қорытады. Зерттеушінің негізгі жетістігі – мұрағатта сақталған деректерге тиянақты талдау жасауы. Оны Қазақстан Республикасы Орталық мемлекеттік архивінен алынған 15-қор, 1-тізбе, 490-іс; 266-қор, 1-тізбе; 415-қор, 1-тізбе, 1-іс; 503 қор, 1-тізбе, 21, 22, 26-іс тәрізді көрсетілген бума, тізбе, делолардан көруге болады. Ілиястың ел аузынан жинаған мұралары төмендегіше жүйеленді: 1. Өтірік өлеңдер, 2. Айтыстар, 3. Мысал-жұмбақ айтыстар, 4. Толғау, арнау өлеңдер, 5. Батырлар жыры, 6. Ақындардың шығармалар жинағы, 7. Қазақ жұмбақтары, 8. 1916 жыл туралы мәліметтер; 9. Қазақтың әдет-ғұрып, салт-санасы жөнінде айтылған өлеңдер мен әңгімелер; 10. Қазақтың өткен батырлары мен билері туралы жазбалар түгел қамтылды. Осы туындылардың кейбірі ақынның төл туындысы ретінде аталып жүргені де жасырын емес.

Зерттеуші «Құлагер», «Күй», «Күйші», т.б. поэмалары мен драмалық шығармалары, балаларға арнап жазған шағын көркем туындылары туралы тың ойларды ортаға салды. Автор І.Жансүгірұлының халық мұрасын жинаумен бірге «Ән, әншілер жайында» (ойласу ретінде), «Қазақ күйлері жиналсын» деген мақалаларына тоқталып, оның халық мұрасын жинаушы ғана емес, күй өнеріне жан бітіруші екенін «Күй», «Күйші» «Дала» поэмаларындағы фольклорлық сана, фольклорлық поэтика мәселерімен түсіндірген.

Соңғы жылдарда жазылған келесі зерттеу – Қазақ ұлттық қыздар педагогикалық университетінің профессоры, филология ғылымдарының докторы Зайкенова Руда Зайкенқызының «І.Жансүгіров поэмаларындағы өнер құдыреті» атты мақаласы. Ғалым ақынның қазақтың күй өнерін жинау мен насихаттаудағы еңбектерін тілге тиек ете отырып, «Күй», «Күйші» поэмаларына герменевтикалық талдау жасады. «Ән-күй» – сол елдің әлеумет-шаруа жүйесінің жемісі» деп түсінген ақын аталған поэмаларымен халықтың күй өнеріне жан бітірді.

Үшінші мәселе – қаламгер мұрасының басылымдары болса, бұл мәселені алғашқы басылымдарынан бастап сөз етуге тура келеді. Әр жылдарда жарық көрген «Жолдастар» романы (1935), «Жол аузында» (1935), «Күй» (1935), «Шығармалар» (1962), «Поэмалары» (1972), «жазушы» баспасынан шыққан «Бес томдық шығармалар жинағы» (1987), «Қазығұрт» баспасынан шыққан 10 томдық «Көп томдық шығармалар жинағы» (2005), «Дала» (2013), «Құлагер» (2016), І.Жансүгіров Жетісу мемлекеттік университеті «Ілиястану» ғылыми-практикалық орталығынан шыққан 20 томдық «Көп томдық шығармалар жинағы» (2019), т.б. шығармалар жинағын салыстыра отырып ақын мұрасының академиялық жинағын дайындау – алдағы уақытта атқарылатын жұмыстар.

Қорыта айтқанда, Ілияс Жансүгіров мұрасының өміршендігін оның шығармашылығы туралы бір ғасырдан бері үздіксіз зерттеу жұмыстары жасалып жатқанынан көруге болады. Ақын поэзиясы туралы сөз еткенде, оның Абай негізін салған ұлттық поэзияны жалғастырушы ғана емес, ұлттық поэзиядағы дәстүр сабақтастығын жалғай отырып, қазақ поэзиясын жаңашылдықпен дамытқанын басай айтқан орынды. Оны «Құлагер» поэмасындағы аттың сынына қатысты дәстүр сабақтастығынан көруге болады. Қаламгер мұрасының басылымдары «Қазығұрт» баспасынан шыққан 10 томдық, Ілияс Жансүгіров ғылыми-зерттеу орталығы құрастырған 20 томдық еңбектердің қатары алдағы уақытта бес томдық академиялық жинақпен толықтыру көзделуде. Осының барлығы жинала келіп, ақын мұрасы жыл өткен сайын саф алтындай жарқырай түскенін көрсетпек.

ӘДЕБИЕТТЕР:

1. Абай (Ибраһим) Құнанбаев. Таңдамалы шығармалар: Өлеңдер мен поэмалар. Абай институтының еңбектері. 7-кітап / құраст., алғы сөзін жазған, жалпы ред.басқ. Ж.Дәдебаев. – Алматы: «Қазақ университеті», 2021. – 242 б.

2. Жансүгіров І. Құлагер. Өлеңдер мен поэмалар. – Алматы: Атамұра, 2003. – 360 б.
3. Момышұлы Б. Әскер аты // <https://www.zharar.com/index.php?do=shorttexts&action=item&id=46203>
4. Құмарұлы К. Кәрібоз [Мәтін]: өлеңдер мен дастандар / К. Құмарұлы; ред. Б.Беделханұлы. – Астана: Елорда, 2001. – 255 б.
5. Дүйсенов М. Іяс Жансүгіров: Өмірі мен творчествосы. – Алматы: Ғылым, 1965. – 6-б.
6. Имангазинов М. Ілияс Жансүгіров өмірі мен шығармашылығы (оқу құралы) / Көп томдық шығармалар жинағы. Т. 12. – Алматы: Кітап баспасы, 2019. – 6-б.
7. Дәрмішева А. Іяс Жансүгіров – фольклоршы // Ілиястану ілімдері. Мақалалар жинағы. Т. 18. / Құрастырған. Ш.Қыяхыметова. – Баянжүрек баспасы, 2019. – 387 б.
8. Қыяхыметова Ш. Іяс және фольклор // Қыяхыметова Ш. Ілияс Жансүгіровтың рухани әлемі (Монография). – Алматы: Баянжүрек, 2019. – Б. 276-278.

ӘОЖ 37.07:005

ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ БІЛІМ БЕРУ ҰЙЫМДАРЫНЫҢ СТРАТЕГИЯЛЫҚ ДАМУ ЖҮЙЕСІНІҢ ҚАЗІРГІ СИПАТТАМАСЫ

Омаров А.Е.

*Executive MBA студент, І. Жансүгіров атындағы Жетісу университеті,
Талдықорған қ., Қазақстан Республикасы
ansagan.erkinyuly@gmail.com*

Жанатқызы Ж.

*Магистрант, І. Жансүгіров атындағы Жетісу университеті,
Талдықорған қ., Қазақстан Республикасы
zhansaiuw05@gmail.com*

Қазіргі жаһандану және білім экономикасының қалыптасуы жағдайында білім беру жүйесінің тиімділігі елдің әлеуметтік-экономикалық дамуының маңызды факторларының бірі болып табылады. Қазақстанда білім беру ұйымдарының стратегиялық даму жүйесін жаңғыртуға бағытталған реформалар жүргізілуде. Мақалада Қазақстандағы білім беру ұйымдарының стратегиялық даму жүйесінің қазіргі жағдайы талданады. Зерттеу барысында мемлекеттік бағдарламалар, OECD есептері және 2023–2025 жылдардағы статистикалық деректер пайдаланылды. Нәтижелер білім беру саласының дамуы цифрландыру, кадрлық әлеуетті арттыру, инфрақұрылымды жаңарту және білім сапасын бағалауды жетілдіру бағыттарына негізделгенін көрсетті. Сонымен қатар, педагогтердің кәсіби дамуын қолдау және халықаралық стандарттарға интеграция үрдісі байқалады. Зерттеу білім беру ұйымдарының стратегиялық басқаруын жетілдіру қажеттігін көрсетеді.

Кілт сөздер: білім беру жүйесі, стратегиялық даму, білім беру саясаты, кадрлық әлеует, Қазақстанның білім беру саласы.

В условиях современной глобализации и формирования экономики знаний эффективность системы образования является одним из важных факторов социально-экономического развития страны. В Казахстане проводятся реформы, направленные на модернизацию системы стратегического развития образовательных организаций. В статье анализируется текущее состояние стратегического развития образовательных учреждений Казахстана. В ходе исследования использованы государственные программы, отчёты OECD и статистические данные за 2023–2025 годы. Результаты показали, что развитие сферы образования основано на цифровизации, повышении кадрового потенциала, модернизации инфраструктуры и совершенствовании системы оценки качества образования. Также наблюдаются поддержка профессионального развития педагогов и интеграция в международные стандарты. Исследование подчеркивает необходимость совершенствования стратегического управления образовательными организациями.

Ключевые слова: система образования, стратегическое развитие, образовательная политика, кадровый потенциал, система образования Казахстана.

In the context of globalization and the development of a knowledge-based economy, the effectiveness of the education system is one of the key factors of a country's socio-economic development. In Kazakhstan, reforms aimed at modernizing the strategic development system of educational institutions are being implemented. This article analyzes the current state of strategic development in educational organizations in Kazakhstan. The study uses state programs, OECD reports, and statistical data from 2023–2025. The results show that educational development is based on digitalization, strengthening human resource capacity, modernization of infrastructure, and improvement of education quality assessment. It also highlights support for teachers' professional development and integration into international standards.

Keywords: *education system, strategic development, education policy, human resource potential, education system of Kazakhstan.*

Білім беру жүйесі кез келген мемлекеттің әлеуметтік-экономикалық дамуының негізгі факторларының бірі болып табылады. ХХІ ғасырдағы білім экономикасы жағдайында білім беру ұйымдарының стратегиялық дамуы инновациялық басқару модельдерін енгізуді, білім сапасын арттыруды және адами капиталды дамытуға бағытталған тиімді саясатты талап етеді. Қазақстанда білім беру саласының стратегиялық дамуы мемлекеттік бағдарламалар мен ұзақ мерзімді ұлттық стратегияларға негізделеді. Мемлекеттік деңгейде білім беру жүйесін жаңғырту «Білім мен ғылымды дамытудың 2020–2025 жылдарға арналған мемлекеттік бағдарламасы» және «Қазақстан Республикасында жоғары білім мен ғылымды дамытудың 2023–2029 жылдарға арналған тұжырымдамасы» арқылы жүзеге асырылуда. Сонымен қатар, Қазақстан халықаралық білім беру кеңістігіне интеграцияланып, OECD және UNESCO сияқты ұйымдардың ұсынымдарын енгізіп келеді. [1] OECD зерттеулері білім беру саясатының тиімділігі педагогтердің кәсіби құзыреттілігі мен басқару сапасына тікелей байланысты екенін көрсетеді. [2] Осыған байланысты Қазақстандағы білім беру ұйымдарының стратегиялық даму жүйесінің қазіргі жағдайын талдау ғылыми және практикалық тұрғыдан маңызды болып табылады. Қазақстанда білім беру жүйесінің стратегиялық дамуы мемлекеттік саясаттың маңызды бағыттарының бірі болып табылады. Соңғы жылдары білім беру жүйесін модернизациялау мақсатында бірнеше маңызды реформалар жүзеге асырылды. 2023–2025 жылдары білім беру саласында келесі стратегиялық бағыттар басымдыққа ие болды.

Қазақстан Республикасында білім беру жүйесін стратегиялық дамыту мемлекеттік саясаттың басым бағыттарының бірі болып табылады. Соңғы жылдары білім беру саласын жаңғырту мақсатында инфрақұрылымды дамыту, педагог кадрлардың мәртебесін арттыру, білім беру сапасын жақсарту және цифрлық трансформацияны енгізу бағытында кешенді реформалар жүзеге асырылып келеді. Бұл реформалар білім беру ұйымдарының стратегиялық дамуын қамтамасыз етуге және олардың жаһандық білім кеңістігінде бәсекеге қабілеттілігін арттыруға бағытталған. Қазақстандағы білім беру жүйесінің стратегиялық дамуының маңызды бағыттарының бірі – мектеп инфрақұрылымын жетілдіру және білім беру нысандарының санын арттыру болып табылады. Соңғы жылдары мемлекет үш ауысымды мектептер мәселесін шешуге ерекше назар аударып келеді. Үш ауысымды мектептердің болуы білім беру сапасына кері әсер ететін факторлардың бірі болып саналады, себебі бұл жағдай оқыту уақытының қысқаруына, оқушылар мен мұғалімдерге түсетін жүктеменің артуына және білім беру процесінің тиімділігінің төмендеуіне алып келеді. Осыған байланысты Қазақстанда жаңа мектептер салу бойынша ауқымды ұлттық жобалар жүзеге асырылуда. Мәселен, 2023 жылдан бастап іске асырылған «Жайлы мектеп» ұлттық жобасы аясында 2025 жылға дейін ел бойынша жүздеген жаңа мектеп салу жоспарланған. [3] Бұл жобаның басты мақсаты – үш ауысымды мектептерді жою, апатты мектептердің орнына жаңа білім беру нысандарын салу және оқушыларға заманауи инфрақұрылымы бар білім беру ортасын қалыптастыру. Инфрақұрылымды дамыту нәтижесінде соңғы жылдары үш ауысымды мектептердің саны біртіндеп азайып келеді. Қазақстан Республикасы Оқу-ағарту министрлігінің деректеріне сәйкес, жаңа мектептердің іске қосылуы арқылы мыңдаған оқушыға қосымша орындар ашылып, мектептердегі орын тапшылығы мәселесі айтарлықтай төмендеген. Бұл өз кезегінде білім беру ұйымдарының стратегиялық даму жүйесінде инфрақұрылымдық факторлардың маңызды рөл атқаратынын көрсетеді. Білім беру жүйесінің тиімділігі көбінесе педагог кадрлардың кәсіби деңгейіне және олардың әлеуметтік жағдайына байланысты. Осыған байланысты Қазақстанда педагогтердің әлеуметтік мәртебесін арттыруға ерекше көңіл бөлініп келеді. 2019 жылы қабылданған «Педагог мәртебесі туралы» заң педагогтердің құқықтарын қорғауға, олардың әлеуметтік кепілдіктерін арттыруға және кәсіби қызметін қолдауға бағытталған маңызды институционалдық қадам болды. Соңғы жылдары мұғалімдердің жалақысы кезең-кезеңімен өсірілді. 2024–2025 оқу жылындағы ресми деректер бойынша Қазақстан мектептерінде шамамен **406 мың педагог қызметкер** жұмыс істейді. [4]

Мұғалімдердің жалақысының өсуі олардың әлеуметтік жағдайын жақсартуға және педагог мамандығының қоғамдағы беделін арттыруға ықпал етті. Сонымен қатар педагогтердің кәсіби дамуын қолдау мақсатында біліктілікті арттыру курстары, педагогикалық шеберлік орталықтарының бағдарламалары және халықаралық тәжірибеге негізделген оқыту жүйелері енгізілуде. Бұл шаралар білім беру ұйымдарының кадрлық әлеуетін күшейтуге және стратегиялық даму мақсаттарын жүзеге асыруға мүмкіндік береді. Қазақстандағы білім беру жүйесінің стратегиялық дамуының тағы бір маңызды бағыты – цифрлық трансформация болып табылады. Қазіргі кезеңде білім беру процесіне цифрлық технологияларды енгізу білім беру сапасын арттырудың негізгі факторларының бірі ретінде қарастырылады. Қазақстанда электрондық білім беру платформалары, онлайн оқыту жүйелері және цифрлық білім беру ресурстары белсенді түрде енгізілуде. BilimLand, Kundelik, Daryn Online сияқты платформалар білім беру процесінің цифрлануына айтарлықтай ықпал етті. Сонымен қатар соңғы жылдары жасанды интеллект технологияларын білім беру жүйесіне енгізу мәселесіне де ерекше назар аударылуда. Жасанды интеллект негізіндегі оқу платформалары оқушылардың білім деңгейін талдауға, жеке оқу траекториясын құруға және білім беру процесінің тиімділігін арттыруға мүмкіндік береді. Қазақстан үкіметі білім беру мен ғылым саласына инвестиция көлемін арттыра отырып, цифрлық білім беру инфрақұрылымын дамытуға бағытталған бағдарламаларды іске асыруда. Бұл өз кезегінде білім беру жүйесінің жаһандық цифрлық трансформация үдерістеріне интеграциялануына мүмкіндік береді.

Қазақстандағы білім беру жүйесінің стратегиялық дамуы оның қаржыландыру құрылымымен де тығыз байланысты. Білім беру саласын қаржыландыру мемлекеттік саясаттың негізгі құралдарының бірі болып табылады. 2025 жылғы деректер бойынша Қазақстандағы білім беру қызметтерінің жалпы көлемі **1,95 триллион теңгеге** жетті. [5] Бұл көрсеткіш білім беру жүйесінің экономикалық маңыздылығының артып келе жатқанын көрсетеді. Білім беру қызметтерінің құрылымын талдау көрсеткендей, жалпы білім беру мектептері білім беру қызметтерінің **58,5%** үлесін құрайды. Бұл мектеп білімінің елдегі білім беру жүйесінің негізгі сегменті екенін көрсетеді. Сонымен қатар мектепке дейінгі білім беру саласының үлесі **13,9%**, жоғары және жоғары оқу орнынан кейінгі білім беру **10,4%**, ал техникалық және кәсіптік білім беру **7%** үлеске ие. Мұндай құрылым білім беру жүйесінің әртүрлі деңгейлерінің дамуындағы теңгерімділікті қамтамасыз ету қажеттігін көрсетеді. Білім беру саласын қаржыландыру құрылымын талдау мемлекеттік сектордың басымдығын көрсетеді. Қазақстанда білім беру саласын қаржыландырудың шамамен **87,4% мемлекеттік бюджет есебінен** жүзеге асырылады. [6] Бұл білім беру жүйесінің мемлекеттік басқару жүйесіне тәуелді екенін және білім беру ұйымдарының стратегиялық дамуы мемлекеттік саясатпен тікелей байланысты екенін көрсетеді. Мемлекеттік қаржыландыру білім беру ұйымдарының инфрақұрылымын дамытуға, педагогтердің жалақысын арттыруға, ғылыми зерттеулерді қолдауға және білім беру бағдарламаларын жаңартуға бағытталады. Қазақстандағы білім беру ұйымдарының стратегиялық дамуы бірнеше негізгі бағыттар бойынша жүзеге асырылады. Олардың ішінде білім беру сапасын арттыру, басқару тиімділігін жетілдіру және білім беру мазмұнын жаңарту маңызды орын алады. Білім беру сапасын бағалау ұлттық мониторинг жүйелері мен халықаралық зерттеулер арқылы жүзеге асырылады. Қазақстан халықаралық білім беру зерттеулеріне белсенді қатысатын елдердің бірі болып табылады. Мәселен, OECD ұйымының TALIS халықаралық зерттеуінің 2024 жылғы нәтижелері Қазақстандағы мұғалімдердің **82%-ы қоғамда мұғалім мамандығы жоғары бағаланады** деп есептей-тінін көрсетеді. Бұл көрсеткіш педагог мәртебесінің артып келе жатқанын және білім беру саласына қоғамның назар аударып отырғанын көрсетеді. [7] Сонымен қатар PISA халықаралық зерттеулері білім беру жүйесінің тиімділігін бағалауға мүмкіндік береді және білім беру саясатын жетілдіру үшін маңызды деректер береді. Білім беру ұйымдарын басқару жүйесін жетілдіру де стратегиялық даму бағыттарының бірі болып табылады. Соңғы жылдары мектеп директорларын кәсіби даярлау және білім беру ұйымдарын басқару тиімділігін арттыру мақсатында арнайы бағдарламалар енгізілуде. Алайда басқару саласында кадр тапшылығы мәселесі сақталуда. 2025 жылғы деректер

бойынша Қазақстанда шамамен **740 мектеп директоры жетіспейді**. [8] Бұл білім беру ұйымдарын басқару жүйесінде институционалдық және кадрлық мәселелердің бар екенін көрсетеді. Білім беру мазмұнын жаңарту да стратегиялық дамудың маңызды бағыты болып табылады. Қазақстанда жаңартылған білім беру бағдарламалары енгізіліп, оқушылардың функционалдық сауаттылығын, сыни ойлау қабілетін және цифрлық құзыреттілігін дамытуға бағытталған оқу бағдарламалары әзірленді. Бұл бағдарламалар халықаралық білім беру стандарттарына сәйкес әзірленіп, оқушылардың ХХІ ғасыр дағдыларын қалыптастыруға бағытталған.

Сонымен қатар білім беру жүйесінде жүргізіліп жатқан реформаларға қарамастан бірқатар жүйелік проблемалар сақталуда. Олардың ішінде білім беру ұйымдарын басқарудағы кадр тапшылығы, ауылдық және қалалық мектептер арасындағы білім сапасының айырмашылығы, педагогтердің кәсіби дамуының теңгерімсіздігі және цифрлық білім беру ресурстарының жеткіліксіздігі сияқты мәселелер бар. Әсіресе ауылдық мектептердегі инфрақұрылымның әлсіздігі және білікті педагогтердің тапшылығы білім беру сапасының аймақтық теңсіздігіне алып келеді. OECD сарапшылары білім беру жүйесінің тиімділігі педагогтердің кәсіби дамуын қолдау, мектептердің басқару автономиясын кеңейту және білім беру ұйымдарының стратегиялық басқару жүйесін жетілдірумен тығыз байланысты екенін атап көрсетеді. [9] Сондықтан Қазақстандағы білім беру ұйымдарының стратегиялық дамуын қамтамасыз ету үшін кадрлық саясатты жетілдіру, білім беру ұйымдарының басқару тиімділігін арттыру және білім беру инфрақұрылымын дамыту бағытында жүйелі реформаларды жалғастыру қажет. Осылайша, Қазақстандағы білім беру ұйымдарының стратегиялық даму жүйесі соңғы жылдары айтарлықтай өзгерістерге ұшырағанымен, оның тиімділігін арттыру үшін институционалдық басқаруды жетілдіру, педагог кадрлардың кәсіби дамуын қолдау және цифрлық білім беру инфрақұрылымын кеңейту бағытында жүйелі саясат жүргізу қажет.

Қорыта айтқанда, Қазақстандағы білім беру ұйымдарының стратегиялық даму жүйесі соңғы жылдары айтарлықтай жаңғыртылып, білім беру инфрақұрылымын дамыту, педагог кадрлардың мәртебесін арттыру, цифрлық технологияларды енгізу және білім сапасын бағалау жүйесін жетілдіру бағыттарында маңызды нәтижелерге қол жеткізілді. Мемлекеттік қаржыландырудың басымдығы мен халықаралық тәжірибені енгізу білім беру жүйесінің тұрақты дамуына ықпал етуде. Сонымен қатар басқару жүйесіндегі кадр тапшылығы, ауылдық және қалалық мектептер арасындағы білім сапасының айырмашылығы, педагогтердің кәсіби дамуының теңгерімсіздігі сияқты мәселелер сақталуда. Сондықтан білім беру ұйымдарының стратегиялық дамуын тиімді қамтамасыз ету үшін институционалдық басқаруды күшейту, кадрлық саясатты жетілдіру және цифрлық білім беру инфрақұрылымын дамыту бағытында жүйелі жұмыстарды жалғастыру қажет.

ӘДЕБИЕТТЕР:

1. OECD. Education at a Glance 2023. Paris: OECD Publishing, 2023.
2. OECD. Education Policy Outlook 2024. Paris: OECD Publishing, 2024.
3. OECD. Results from TALIS 2024: Kazakhstan Country Note. 2025.
4. Ministry of Education of Kazakhstan. State Program for Education and Science Development 2020–2025.
5. EconomyKZ. Kazakhstan's Education Market Growth: Q2 2025 Insights. 2025.
6. Eurasian Research Institute. Education in Kazakhstan: Challenges, Reforms and the Road to Equity. 2025.
7. Prime Minister of Kazakhstan. Education System Development in Kazakhstan. 2025.
8. Prime Minister of Kazakhstan. Reforms in Education: Future Orientation and Societal Demands. 2025.

ӘОЖ. 37.091.3:821.512.122

5–7 СЫНЫПТАРДА ҚАЗАҚ ӘДЕБИЕТІНІҢ ТЕОРИЯЛЫҚ ҰҒЫМДАРЫН МЕҢГЕРТУДЕ ДЕҢГЕЙЛІК ТАПСЫРМАЛАР ЖҮЙЕСІНІҢ ТИІМДІЛІГІ

Өміржанова Ә.С.

Білімгер, І. Жансүгіров атындағы Жетісу университеті,
Талдықорған қ., Қазақстан Республикасы
aigerimomirzhanova41@gmail.com

Ғылыми жетекші — ф.ғ.к., қауымдастырылған профессор (доцент) **Шыныбекова А.С.**
І. Жансүгіров атындағы Жетісу университеті, Талдықорған қ., Қазақстан Республикасы

Бұл мақалада 5–7 сынып оқушыларына қазақ әдебиетінің теориялық ұғымдарын меңгертуде деңгейлік тапсырмалар жүйесін қолданудың тиімділігі жан-жақты қарастырылады. Әдеби-теориялық білімді қалыптастыру барысында оқушылардың жас ерекшеліктері, қабылдау деңгейі, танымдық белсенділігі және жеке қабілеттері ескеріліп, тапсырмаларды саралау қажеттілігі ғылыми тұрғыда негізделеді. Сонымен қатар, әдеби ұғымдардың (теңеу, эпитет, метафора, сюжет, композиция, кейіпкер бейнесі) күрделілігі мен оларды меңгертудегі әдістемелік қиындықтар сараланады. Зерттеу барысында деңгейлік тапсырмалар жүйесінің құрылымы мен мазмұны талданып, оның оқу үдерісіндегі рөлі айқындалады. Деңгейлік тапсырмалар арқылы білім алушылардың теориялық білімді біртіндеп меңгеруі, оны практикада қолдануы және шығармашылық жұмыстарда пайдалана алуы қамтамасыз етіледі. Мақалада ұсынылған әдістемелік тәсілдер мен тапсырма үлгілері мұғалімдердің тәжірибесінде қолдануға бағытталған. Зерттеу нәтижелері деңгейлік оқытудың тиімділігін дәлелдеп, қазақ әдебиетін оқыту сапасын арттыруға ықпал ететінін көрсетеді.

Кілт сөздер: деңгейлік тапсырмалар, әдебиет теориясы, функционалдық сауаттылық, сыни ойлау, шығармашылық қабілет, оқыту әдістемесі.

В данной статье всесторонне рассматривается эффективность использования системы уровневых заданий при формировании теоретических понятий по казахской литературе у учащихся 5–7 классов. В процессе формирования литературно-теоретических знаний научно обосновывается необходимость дифференциации заданий с учётом возрастных особенностей учащихся, уровня восприятия, познавательной активности и индивидуальных способностей. Также анализируется сложность литературных понятий (сравнение, эпитет, метафора, сюжет, композиция, образ персонажа) и методические трудности их усвоения. В ходе исследования рассматриваются структура и содержание системы уровневых заданий, а также определяется её роль в учебном процессе. С помощью уровневых заданий обеспечивается поэтапное усвоение теоретических знаний учащимися, их применение на практике и использование в творческих работах. Предложенные в статье методические подходы и примеры заданий ориентированы на применение в практике учителей. Результаты исследования доказывают эффективность уровневого обучения и показывают его положительное влияние на повышение качества преподавания казахской литературы.

Ключевые слова: уровневые задания, теория литературы, функциональная грамотность, критическое мышление, творческие способности, методика обучения.

This article comprehensively examines the effectiveness of using a system of level-based tasks in teaching theoretical concepts of Kazakh literature to students in grades 5–7. In the process of developing literary-theoretical knowledge, the necessity of differentiating tasks is scientifically justified, taking into account students' age characteristics, level of perception, cognitive activity, and individual abilities. The study also analyzes the complexity of literary concepts (simile, epithet, metaphor, plot, composition, character image) and the methodological difficulties in teaching them. The research explores the

structure and content of the level-based task system and defines its role in the educational process. Through level-based tasks, students gradually acquire theoretical knowledge, apply it in practice, and use it in creative work. The methodological approaches and task samples presented in the article are intended for practical use by teachers. The research results demonstrate the effectiveness of level-based instruction and its positive impact on improving the quality of teaching Kazakh literature.

Keywords: level-based tasks, literary theory, functional literacy, critical thinking, creative abilities, teaching methodology.

Кіріспе

Зерттеу жұмысының өзектілігі: Қазіргі білім беру жүйесінде оқушылардың оқу жетістіктерін арттыру, олардың жеке қабілеттерін ескеру және оқу үдерісін дараландыру мәселесі өзекті болып отыр. Қазақ әдебиетін оқытуда теориялық ұғымдарды меңгерту (теңеу, эпитет, метафора, кейіпкер, сюжет, композиция) оқушылар үшін күрделі танымдық үдеріс болғандықтан, оны тиімді ұйымдастыру қажеттілігі туындайды. Осы тұрғыда деңгейлік тапсырмалар жүйесін қолдану – әр оқушының білімді өз мүмкіндігіне қарай меңгеруіне мүмкіндік беретін маңызды әдістемелік құрал болып табылады. Деңгейлік тапсырмалар оқушылардың танымдық белсенділігін арттырып, әдеби-теориялық ұғымдарды терең түсінуіне жағдай жасайды. Қазақстан Республикасында білім беру мазмұнын жаңарту аясында оқыту үдерісін саралау мен тұлғаға бағыттау басты талаптардың бірі ретінде қарастырылуда. Бұл бағытта деңгейлік оқыту технологиясын қолдану оқушылардың оқу мотивациясын арттырып, функционалдық сауаттылығын дамытуға ықпал етеді. Қазақстан Республикасының Президенті Қасым-Жомарт Тоқаев өз Жолдауларында білім беру жүйесін дамытуға ерекше назар аударып, «Білім сапасы – ұлт болашағының кепілі» екенін атап өтіп, ұстаздардың рөлі мен оқыту сапасын арттырудың стратегиялық маңызын айқындайды. Сонымен қатар ол жаңа дәуірдегі білім беру жүйесі оқушының ойлау қабілетін дамытып, заманауи дағдыларды қалыптастыруға бағытталуы тиіс екенін үнемі атап келеді. Бұл тұжырымдар білім беру үдерісінде инновациялық және сараланған оқыту технологияларын қолданудың өзектілігін күшейтеді. Сондықтан 5–7 сыныптарда қазақ әдебиетінің теориялық ұғымдарын меңгертуде деңгейлік тапсырмалар жүйесінің тиімділігін зерттеу – қазіргі педагогика ғылымы үшін аса маңызды және өзекті мәселе болып табылады.

Зерттеу жұмысының мақсаты: 5–7 сынып оқушыларына қазақ әдебиетінің теориялық ұғымдарын меңгертуде деңгейлік тапсырмалар жүйесінің тиімділігін анықтау.

Зерттеу жұмысының міндеттері:

1. Қазақ әдебиетін оқытудағы теориялық ұғымдардың ерекшеліктерін сипаттау;
2. Деңгейлік тапсырмалар жүйесінің педагогикалық негіздерін талдау;
3. 5–7 сынып оқушыларының жас ерекшеліктеріне сай тапсырмалар жүйесін құрастыру;
4. Деңгейлік тапсырмаларды сабақ үдерісінде қолдану жолдарын қарастыру;
5. Әдеби-теориялық білімді меңгертудегі тиімділігін анықтау.

Зерттеу жұмысының жаңашылдығы: Зерттеу жұмысында 5–7 сынып қазақ әдебиеті сабақтарында теориялық ұғымдарды меңгертуде деңгейлік тапсырмалар жүйесі кешенді түрде қарастырылып, оқушылардың білім деңгейіне сай сараланған тапсырмалар үлгілері ұсынылады. Сонымен қатар, әдеби-теориялық ұғымдарды меңгертудің тиімді жолдары тәжірибелік тұрғыда негізделеді.

Әдебиетке шолу: Қазақ әдебиетін оқыту әдістемесінде теориялық ұғымдарды меңгертудің маңызы туралы көптеген ғалымдар зерттеу жүргізген. А. Смағұлова «Қазақ әдебиетін оқытудың заманауи әдістері» еңбегінде әдеби ұғымдардың көркем мәтінді түсінудегі рөлін айқындап, теориялық білімнің практикалық талдаумен ұштасуы қажеттігін көрсетеді. Қазіргі әдіскер-ғалымдар (С. Қалиев, Ұ. Әбдіғаппарова, Ф. Оразбаева) оқыту үдерісінде оқушының жас ерекшелігін ескеріп, саралап оқыту технологияларын қолданудың тиімділігін атап өтеді. Саралап оқыту, соның ішінде деңгейлік тапсырмалар жүйесі, оқушылардың білімді бірдей деңгейде емес, жеке қарқынмен меңгеруіне мүмкіндік

береді. Халықаралық педагогикада (Bloom таксономиясы негізінде) оқу тапсырмаларын жеңілден күрделіге қарай жүйелеу білім сапасын арттыратыны дәлелденген.

Зерттеу әдіснамасы: Зерттеу жұмысы 5–7 сынып оқушыларына қазақ әдебиетінің теориялық ұғымдарын меңгертуде деңгейлік тапсырмалар жүйесін қолданудың тиімділігін анықтауға бағытталды. Зерттеу барысында келесі әдістер қолданылды:

- ғылыми-теориялық әдебиеттерді талдау;
- педагогикалық бақылау;
- салыстырмалы талдау;
- тәжірибелік оқыту (эксперимент);
- оқушылардың оқу нәтижелерін саралау.

Тәжірибе барысында әдебиет сабақтарында деңгейлік тапсырмалар жүйесі енгізіліп, оқушылардың білімді меңгеру деңгейі бақылау және эксперименттік топтарда салыстырылды. Тапсырмалар үш деңгей бойынша құрылды: базалық, алгоритмдік және шығармашылық деңгей.

Зерттеу нысаны – 5–7 сынып оқушыларының әдеби-теориялық ұғымдарды меңгеру үдерісі.

Зерттеу пәні – деңгейлік тапсырмалар жүйесін қолдану арқылы оқыту әдістемесі.

Зерттеу жұмысының нәтижесі: Зерттеу барысында деңгейлік тапсырмалар жүйесін қолдану оқушылардың әдеби-теориялық ұғымдарды меңгеру деңгейін арттыратыны анықталды. Оқушылардың мәтінді талдау дағдылары дамып, теориялық білімді практикада қолдану қабілеті қалыптасты. Сонымен қатар, сабаққа деген қызығушылық пен белсенділік артқаны байқалды.

Талқылау. Зерттеу нәтижелері деңгейлік тапсырмалар жүйесін қолдану оқушылардың әдеби-теориялық ұғымдарды меңгеру сапасын айтарлықтай арттыратынын көрсетті. Базалық деңгейдегі тапсырмалар барлық оқушының негізгі ұғымдарды түсінуіне мүмкіндік берсе, орта деңгей тапсырмалары оларды талдау және салыстыру дағдыларын қалыптастырды. Жоғары деңгей тапсырмалары оқушылардың шығармашылық және сыни ойлау қабілеттерін дамытты. Бұл нәтижелер Л. Выготскийдің «жақын даму аймағы» теориясымен сәйкес келеді, яғни оқушы күрделірек тапсырмаларды мұғалімнің қолдауы арқылы меңгереді. Сондай-ақ Bloom таксономиясындағы танымдық деңгейлер (білу–түсіну–қолдану–талдау–жинақтау–бағалау) деңгейлік тапсырмалар құрылымымен толық үндеседі. Зерттеудің ғылыми жаңалығы – қазақ әдебиеті пәнінде теориялық ұғымдарды меңгертуде деңгейлік тапсырмалар жүйесін нақты 5–7 сынып тәжірибесінде жүйелі түрде қолдану үлгілерінің ұсынылуы. Бұл әдіс оқушылардың жеке ерекшеліктерін ескере отырып, оқу сапасын арттыруға мүмкіндік береді. Теориялық тұрғыдан алғанда, зерттеу саралап оқытудың тиімділігін нақтылайды, ал практикалық тұрғыдан деңгейлік тапсырмалар жүйесін сабақта қолданудың дайын үлгілерін ұсынады. Зерттеудің шектеуі ретінде барлық оқушылардың танымдық деңгейі бірдей емес екендігі және уақыт факторының кейде нәтижеге әсер етуі қарастырылады. Болашақта бұл бағытта цифрлық платформалармен (интерактивті тапсырмалар, онлайн тесттер) интеграциялау мүмкіндігі бар.

Зерттеу жұмысының қорытындысы: Деңгейлік тапсырмалар жүйесі қазақ әдебиетін оқытуда тиімді әдіс болып табылады. Ол оқушылардың жеке ерекшеліктерін ескеріп, білімді кезең-кезеңімен меңгеруге мүмкіндік береді. Бұл тәсіл оқыту сапасын арттырып, оқушылардың шығармашылық және танымдық қабілеттерін дамытуға ықпал етеді. Сондықтан деңгейлік тапсырмаларды жүйелі түрде қолдану қазіргі білім беру талаптарына толық сәйкес келеді.

Негізгі бөлім

Қазіргі білім беру жүйесінің басты мақсаты – оқушының тек білім алып қана қоймай, оны өмірде қолдана алу қабілетін қалыптастыру. Бұл талап әдебиет пәніне де тікелей қатысты. Әсіресе, қазақ әдебиетін оқыту барысында теориялық ұғымдарды (теңеу, эпитет, метафора, кейіпкер, сюжет, композиция т.б.) меңгерту – күрделі әрі маңызды үдеріс. 5–7 сынып оқушылары үшін бұл ұғымдар абстрактілі сипатта болғандықтан, оларды тиімді

менгерту үшін оқыту әдістерін дұрыс ұйымдастыру қажет. Осы орайда деңгейлік тапсырмалар жүйесі – оқытудағы тиімді тәсілдердің бірі. 5–7 сынып кезеңі – оқушылардың логикалық ойлау қабілеті дамып, абстрактілі ұғымдарды қабылдауға көше бастайтын маңызды кезең. Бұл жаста білім алушылар нақтыдан абстрактіге қарай ойлауға бейімделеді, алайда бұл үдеріс барлық оқушыларда бірдей деңгейде жүзеге аспайды [1, 57]. Сондықтан оқу үдерісінде оқушылардың жеке ерекшеліктерін ескеру, олардың танымдық мүмкіндіктеріне сәйкес тапсырмалар ұсыну аса маңызды болып табылады. Біркелкі тапсырмалар барлық оқушының білімді толық меңгеруіне мүмкіндік бермейді, керісінше кейбір оқушылар үшін күрделі, ал енді біреулері үшін тым жеңіл болуы мүмкін [2, 76].

Әдебиет теориясын меңгертуде келесі қиындықтар кездеседі: ұғымдардың абстрактілі болуы; терминдердің көптігі мен күрделілігі; мәтінмен жұмыс дағдыларының жеткіліксіздігі; оқушылардың білім деңгейіндегі айырмашылықтар; көркем ойлау мен тілдік қордың әрқелкі дамуы [3, 89]. Сонымен қатар, оқушылардың көпшілігі теориялық ұғымдарды жаттап алғанымен, оларды мәтін ішінде тану немесе өз сөзінде қолдану барысында қиналады. Бұл – теориялық білім мен практикалық дағдының арасында байланыс әлсіз екенін көрсетеді. Осы қиындықтарды жеңудің тиімді жолдарының бірі – оқыту үдерісінде деңгейлік тапсырмалар жүйесін қолдану.

Деңгейлік тапсырмалар жүйесінің мәні. Деңгейлік тапсырмалар – оқушылардың білім деңгейіне қарай сараланып берілетін, біртіндеп күрделенетін тапсырмалар жиынтығы. Бұл жүйе оқыту үдерісінде әр білім алушының жеке ерекшеліктерін, қабілетін және дайындық деңгейін ескеруге мүмкіндік береді [4, 65]. Деңгейлік тапсырмалар арқылы оқушылар оқу материалын өз мүмкіндігіне сай меңгеріп, біртіндеп жоғары нәтижеге жетуге ұмтылады. Деңгейлік тапсырмалар жүйесінің негізгі мақсаты – оқушылардың білімін тек тексеру емес, оны дамыту, тереңдету және практикада қолдануға үйрету. Бұл тәсіл оқытудағы саралау принципіне негізделіп, білімді қарапайымнан күрделіге қарай игеруді қамтамасыз етеді. Аталған жүйе оқушылардың танымдық белсенділігін арттырып, олардың өзіндік жұмыс жасау дағдыларын қалыптастырады [5, 102]. Сонымен қатар, әр деңгейдегі тапсырмалар білім алушылардың ойлау әрекеттерінің әртүрлі сатысын қамтиды: білу, түсіну, қолдану, талдау, жинақтау және бағалау. Бұл өз кезегінде оқушылардың сыни ойлау қабілетін дамытуға ықпал етеді. Деңгейлік тапсырмалар жүйесінің ерекшелігі – оқушылардың барлығының оқу үдерісіне қатысуын қамтамасыз етуінде [6, 59]. Яғни, үлгерімі төмен оқушылар базалық деңгей тапсырмаларын орындау арқылы негізгі білімді меңгерсе, ал жоғары деңгейдегі оқушылар күрделі, шығармашылық тапсырмалар арқылы өз білімін тереңдетеді [7, 33]. Осылайша, деңгейлік тапсырмалар жүйесі оқыту сапасын арттыруға, оқушылардың білім алу мотивациясын күшейтуге және олардың жеке мүмкіндіктерін толық ашуға бағытталған тиімді педагогикалық құрал болып табылады. Бұл жүйе негізінен төмендегі 3 деңгейден тұрады.

Кесте 1 – Деңгейлік тапсырмалар жүйесі

Деңгей	Тапсырма түрлері
1-деңгей (репродуктивті)	• теориялық ұғымды тану, анықтау • мысал келтіру • ережені қайталау
2-деңгей (алгоритмдік)	• мәтіннен табу • салыстыру • талдау
3-деңгей (шығармашылық)	• өз бетінше қолдану • мәтін құрастыру • әдеби талдау жасау [8, 29]

Деңгейлік тапсырмаларды қолдану үлгісі. Қазақ әдебиеті сабақтарында әдеби-теориялық ұғымдарды тиімді меңгертудің бір жолы – деңгейлік тапсырмалар жүйесін қолдану. Бұл тәсіл оқушылардың білімді біртіндеп, қарапайымнан күрделіге қарай игеруіне мүмкіндік береді. Төменде «Теңеу» тақырыбы бойынша деңгейлік тапсырмаларды қолдану үлгісі ұсынылады.

Тақырып: Теңеу

1-деңгей (репродуктивті)

Бұл деңгейде оқушылар теориялық ұғыммен алғаш танысып, оны түсіну және есте сақтау дағдыларын қалыптастырады.

Тапсырмалар:

- Теңеудің анықтамасын айт;
- Мысал келтір: “Батыр ... сияқты”;
- Берілген сөйлемнен теңеуді тап;
- Теңеуге тән белгілерді ата (–дай, –дей, сияқты, секілді).

Бұл деңгейдің мақсаты – оқушының жаңа ұғымды қабылдауы және оны қарапайым деңгейде тануы.

2-деңгей (алгоритмдік)

Бұл кезеңде оқушылар теориялық білімді практикада қолдануға үйренеді, мәтінмен жұмыс жасап, талдау дағдыларын дамытады.

Тапсырмалар:

- Өлеңнен немесе мәтіннен теңеулерді тап;
- Теңеудің жасалу жолын түсіндір;
- Теңеуді басқа көркемдегіш құралдармен салыстыр (эпитет, метафора);
- Берілген сөйлемдерді өзгертіп, теңеу қосып жаз.

Бұл деңгейдің мақсаты – оқушының ойлау қабілетін дамыту, білімді қолдану және талдау дағдыларын қалыптастыру.

3-деңгей (шығармашылық)

Бұл деңгейде оқушылар алған білімдерін еркін қолданып, шығармашылық жұмыстар орындайды.

Тапсырмалар:

- Өз өміріңнен мысал келтіріп, 3 теңеу құрастыр;
- Кейіпкерді сипаттап, теңеу қолдан;
- Берілген тақырыпқа (мысалы, «Менің досым», «Табиғат көрінісі») шағын мәтін жазып, теңеулерді пайдалану;
- Өз ойыңнан өлең немесе сипаттама құрастыру.

Бұл деңгейдің мақсаты – оқушылардың шығармашылық қабілетін дамыту, тіл байлығын арттыру және әдеби тілде еркін ойлауына мүмкіндік беру.

Жалпы тиімділігі. Ұсынылған деңгейлік тапсырмалар жүйесі арқылы оқушы алдымен теориялық ұғымды түсінеді; кейін оны мәтінде танып, қолданады; соңында өз бетінше құрастырып, шығармашылықпен пайдаланады. Осылайша, деңгейлік тапсырмалар оқушылардың білімді механикалық түрде жаттап қана қоймай, оны саналы түрде меңгеруіне, өмірлік тәжірибеде қолдана алуына және әдеби тілде еркін ойлауына ықпал етеді. Сонымен қатар, бұл тәсіл әр оқушының жеке мүмкіндігін ескеріп, олардың сабаққа деген қызығушылығын арттыруға және оқу мотивациясын күшейтуге жағдай жасайды.

Кесте 2 – Деңгейлік тапсырмаларды қолданудың тиімділігі

№	Нәтиже	Сипаттамасы
1	Әр оқушы өз деңгейінде білім алады	Барлық оқушы тапсырманы орындай алады, бұл олардың оқу мотивациясын арттырады.
2	Теориялық білім практикамен ұштасады	Оқушы тек жаттап қоймай, оны мәтінде қолдануды үйренеді.
3	Сыни ойлау дағдылары дамиды	Жоғары деңгей тапсырмалары талдау мен бағалауға бағытталған.
4	Шығармашылық қабілет қалыптасады	Оқушылар өз мәтіндерін құрастырып, әдеби тілде ойлауға дағдыланады.
5	Функционалдық сауаттылық артады	Оқушы алған білімін өмірлік жағдаяттарда қолдана алады.

Зерттеу жұмысының тәжірибелік бөлімі 5–7 сыныптарда қазақ әдебиетінің теориялық ұғымдарын меңгертуде деңгейлік тапсырмалар жүйесінің тиімділігін анықтауға бағытталды. Тәжірибе жалпы білім беретін мектептің 5–7 сынып оқушылары арасында жүргізілді. Зерттеуге барлығы 72 оқушы қатысып, олар екі топқа бөлінді:

- Эксперименттік топ – 36 оқушы
- Бақылау тобы – 36 оқушы

Зерттеу кезендері

1-кезең – диагностикалық кезең. Бұл кезеңде оқушылардың әдеби-теориялық ұғымдарды меңгеру деңгейі анықталды. Нәтижелер төмендегідей болды:

Кесте 3 – Бастапқы диагностика нәтижесі

Деңгей	Эксперименттік топ	Бақылау тобы
Жоғары	17%	16%
Орта	42%	44%
Төмен	41%	40%

Нәтижелер бойынша оқушылардың басым бөлігінде теориялық ұғымдарды терең түсіну деңгейі төмен екендігі анықталды.

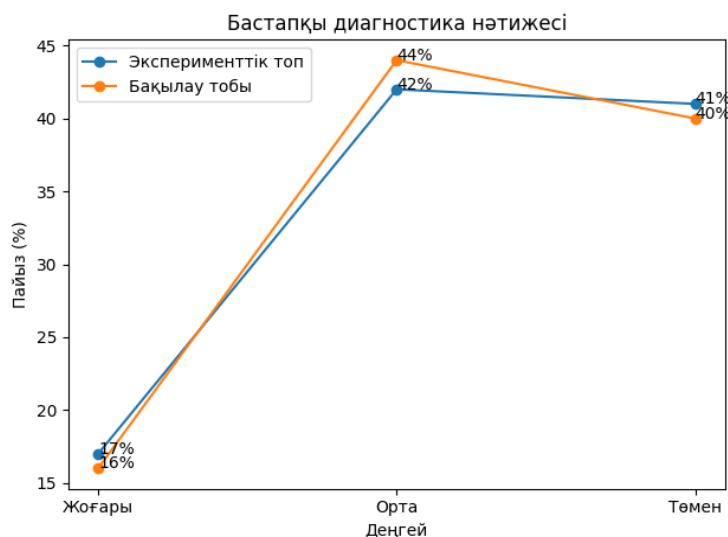

Диаграмма 1 – Бастапқы диагностика нәтижесі

2-кезең – тәжірибелік кезең

Эксперименттік топта деңгейлік тапсырмалар жүйесі қолданылды. Сабақтарда тапсырмалар үш деңгейде берілді:

- I деңгей (репродуктивті) – анықтаманы білу, тану
- II деңгей (алгоритмдік) – мәтінмен жұмыс, талдау
- III деңгей (шығармашылық) – өз ойын жеткізу, қолдану

Оқушылардың белсенділігі артты:

- I деңгей тапсырмаларын орындау – 100%
- II деңгей – 83%
- III деңгей – 67%

Бақылау тобында дәстүрлі әдіс қолданылып, белсенділік төмен деңгейде қалды (шамамен 55–60%).

3-кезең – қорытынды кезең. Бұл кезеңде тәжірибе нәтижелері сараланып, қорытынды шығарылды.

Кесте 4 – Қорытынды бақылау нәтижелері

Денгей	Эксперименттік топ	Бақылау тобы
Жоғары	58%	25%
Орта	34%	46%
Төмен	8%	29%

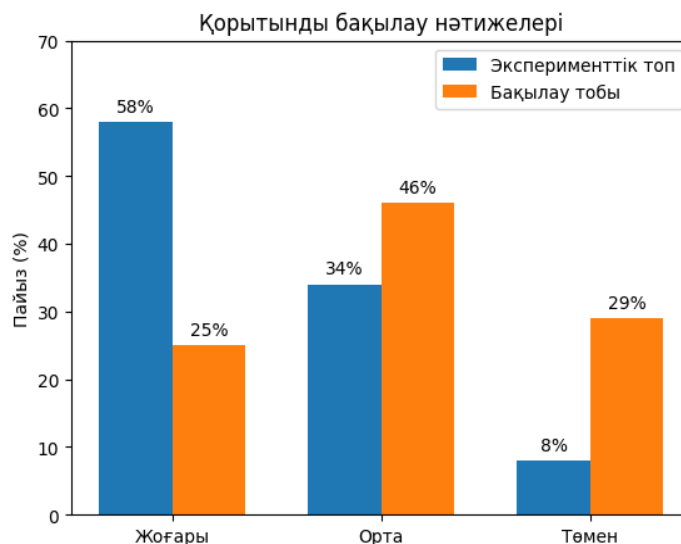

Диаграмма 2 – Қорытынды бақылау нәтижелері

Зерттеу нәтижелері бойынша:

- жоғары деңгей 17%-дан 58%-ға дейін өсті (+41%)
 - төмен деңгей 41%-дан 8%-ға дейін төмендеді (–33%)
 - оқушылардың сабаққа қызығушылығы 70%-дан 92%-ға дейін артты
 - теориялық ұғымдарды дұрыс қолдану көрсеткіші 45%-дан 85%-ға дейін көтерілді
- Бақылау тобында өсім айтарлықтай байқалмады (шамамен 8–10%).

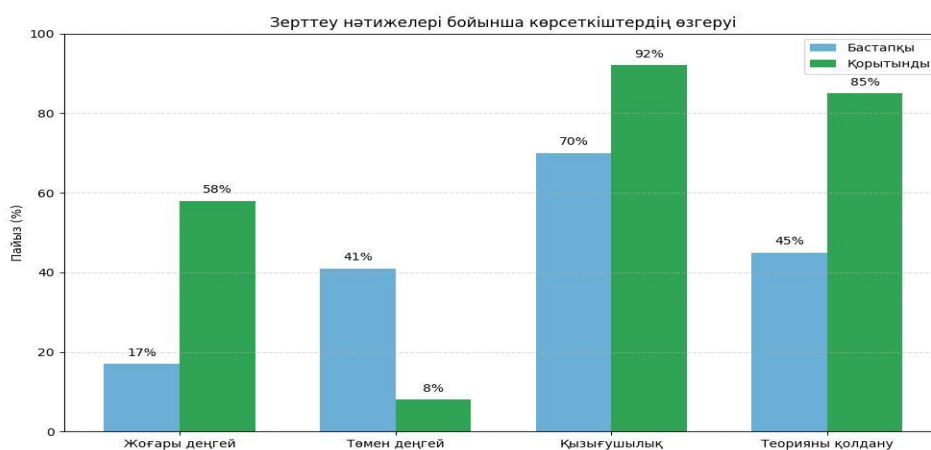

Диаграмма 3 – Зерттеудің салыстармалы нәтижесі

Жүргізілген тәжірибе деңгейлік тапсырмалар жүйесінің жоғары тиімділігін көрсетті. Бұл әдіс оқушылардың білім сапасын арттырды; теориялық ұғымдарды меңгеруді жеңілдетті; шығармашылық және сыни ойлауды дамытты; оқу мотивациясын күшейтті. Осылайша, деңгейлік тапсырмалар жүйесін жүйелі қолдану қазақ әдебиеті сабақтарының сапасын арттырудың тиімді жолы екендігі тәжірибе жүзінде дәлелденді.

Қорытынды

Қазақ әдебиеті пәнінде теориялық ұғымдарды меңгерту – оқушылардың әдеби сауаттылығын қалыптастырудың негізгі шарты болып табылады. Әдеби-теориялық білім оқушылардың көркем мәтінді түсінуіне, талдауына және өз ойын жүйелі жеткізуіне мүмкіндік береді. Осы тұрғыдан алғанда, оқу үдерісін тиімді ұйымдастыруда деңгейлік тапсырмалар жүйесін қолдану – нәтижелі әрі заманауи әдістердің бірі екендігі дәлелденді. Зерттеу нәтижелері көрсеткендей, деңгейлік тапсырмалар жүйесі оқушылардың білімді кезең-кезеңімен меңгеруіне, теориялық ұғымдарды практикада қолдануына және шығармашылық қабілеттерін дамытуына ықпал етеді. Әсіресе, тапсырмалардың сараланып берілуі әр оқушының жеке мүмкіндігін ескеруге, оқу мотивациясын арттыруға және сабаққа белсенді қатысуына жағдай жасайды. Тәжірибелік бөлім нәтижелері деңгейлік оқытудың тиімділігін нақты дәлелдеді: оқушылардың теориялық білімді меңгеру деңгейі жоғарылап, талдау және салыстыру дағдылары қалыптасты, шығармашылық тапсырмаларды орындау белсенділігі артты. Сонымен қатар, бұл әдіс мұғалімге оқыту үдерісін жүйелі ұйымдастыруға және оқушылардың білім нәтижелерін нақты бағалауға мүмкіндік береді.

ӘДЕБИЕТТЕР:

1. Әбдіғапбарова Ұ. Қазіргі білім беру технологиялары және оқыту әдістемесі. – Алматы: Қазақ университеті, 2021. – 256 б;
2. Смағұлова А. Қазақ әдебиетін оқытудың заманауи әдістері. – Алматы: Білім, 2023. – 240 б;
3. Қалиев С. Педагогика және оқыту әдістемесі. – Алматы: Рауан, 2020. – 300 б;
4. Нұрғали Р. Әдебиет теориясы және көркем мәтінді талдау. – Алматы: Санат, 2021. – 280 б;
5. Оразбаева Ф. Тілдік қатынас және функционалдық сауаттылық. – Алматы: Print-S, 2022. – 260 б.
6. Ахметова, Г. (2024). Саралап оқыту технологиясы және оның тиімділігі. Алматы: Ғылым.
7. Жаңартылған білім беру жағдайында қазақ әдебиетін оқыту. (2023). Алматы: Мектеп баспасы.
8. Исабекова, А. (2021). Оқушылардың сыни ойлау қабілетін дамыту жолдары. Алматы: Білім.

«ҚАРАМОЛА ЕРЕЖЕСІНІҢ» ҚАБЫЛДАНУ ТАРИХЫ ЖӘНЕ АБАЙДЫҢ РӨЛІ

Өскембаев Е.С.

Магистрант, І. Жансүгіров атындағы Жетісу университеті,
Талдықорған қ., Қазақстан Республикасы
erasyl.uskembaev@mail.ru

Мақалада XIX ғасырдың екінші жартысындағы қазақ қоғамының әлеуметтік-саяси жағдайы, «Қарамола ережесінің» қабылдануына негіз болған тарихи алғышарттары және Абай Құнанбайұлының заңгерлік-реформаторлық рөлі талданады. Дәстүрлі әдет-ғұрып заңдары мен Ресей империясының заңнамалық нормаларының тоғысуы ретіндегі құжаттың құқықтық сипаты сараланады.

Кілт сөздер: Қарамола жарғысы, Абай Құнанбайұлы, реформа, заң.

В статье анализируются социально-политические условия казахского общества во второй половине XIX века, исторические предпосылки принятия «Карамолинского положения», а также правовая и реформаторская роль Абая Кунанбаева. Рассматривается правовой характер данного документа как результата взаимодействия традиционного обычного права и законодательных норм Российской империи.

Ключевые слова: Карамолинское положение, Абай Кунанбаев, реформа, закон.

The article analyzes the socio-political conditions of Kazakh society in the second half of the 19th century, the historical prerequisites for the adoption of the 'Karamolin Regulation,' as well as the legal and reformist role of Abai Kunanbayev. The legal nature of this document is considered as a result of the interaction between traditional customary law and the legislative norms of the Russian Empire.

Keywords: Karamolin Regulation, Abai Kunanbayev, reform, law.

XIX ғасырдың соңындағы қазақ даласындағы мемлекеттік-құқықтық трансформациялар-отандық тарих ғылымы мен заңтану саласындағы ең өзекті тақырыптардың бірі. Ресей империясының әкімшілік реформалары дәстүрлі билер соты мен дала заңдарын біртіндеп шектей бастаған тұста, қазақ қоғамына екі жүйенің арасындағы алтын көпір болатын, жаңа жағдайға бейімделген құқықтық құжат қажет болды. Осындай тарихи жағдайда дүниеге келген бірегей құжат – 1885 жылғы «Қарамола жарғысы». Бұл ереже тек құқықтық акт ғана емес, сонымен бірге ұлы ойшыл Абай Құнанбайұлының мемлекеттік деңгейдегі қайраткерлігін, заңгерлік біліктілігін және ұлттық мүддені қорғаудағы табандылығын көрсететін тарихи жәдігер.

XIX ғасырдың екінші жартысында қазақ даласындағы дәстүрлі құқық жүйесі терең әлеуметтік-саяси дағдарысқа ұшырады. Ғасырлар бойы көшпелі қоғамның ішкі тұтастығын сақтап келген «Жеті жарғы» нормалары капиталистік қатынастардың енуі мен жаңа әлеуметтік-экономикалық жағдайларға толық жауап бере алмады. Қоғамда сауда қатынастарының дамуы, ақша айналымының пайда болуы және отаршылдық басқару жүйесінің күшеюі дәстүрлі заңдарды қайта қарауды талап етті. Әсіресе, руаралық қақтығыстардың жиілеуі мен жер дауының шиеленісуі құқықтық жүйенің пәрменсіздігін көрсетті. Осыған байланысты, қазақ қоғамының рухани тірегі болған билер сотының беделі де біртіндеп әлсірей бастады. Мұхтар Әуезов атап көрсеткендей, бұл кезеңде билер арасында парақорлықтың етек алуы мен әділетсіз шешімдердің көбеюі халық арасында үлкен наразылық тудырып, сот жүйесін түбегейлі реформалау қажеттілігін туғызды[1]. Осындай күрделі тарихи жағдайда, 1885 жылы мамыр айында Абай Құнанбайұлы бастаған қазақ оқымыстылары мен ел игі жақсылары Шар өзенінің бойындағы Қарамолада төтенше съезд өткізді. Бұл жиынның басты мақсаты - сол кезеңдегі қазақ қоғамында шешімі табылмай

келген күрделі әлеуметтік-құқықтық мәселелерді реттеуге бағытталған нақты заңнамалық қадамдар жасау болды. Ресей империясының 1867–1868 жылдардағы әкімшілік реформалары қазақ даласының дәстүрлі басқару жүйесін түбегейлі өзгертіп, жаңа аумақтық-әкімшілік бөліністерді енгізген еді. Осы реформалардан кейін қалыптасқан жаңа саяси жағдай қазақтың дәстүрлі әдет-ғұрып заңдары мен империяның ресми басқару тетіктерін өзара үйлестіруді, яғни құқықтық нормаларды біріздендіру міндетін алға тартты. Бұл тек заңдарды механикалық түрде біріктіру емес, дала заңдарын империялық сот жүйесінің талаптарына бейімдей отырып, билер сотының құзыретін жаңаша айқындауды қажет етті. Осылайша, жиынның түпкі мәні - отаршыл билік пен көшпелі қоғам арасындағы құқықтық алшақтықты жойып, екі жаққа да түсінікті әрі тиімді ортақ ережелер жиынтығын қалыптастыру талпынысынан көрінді. Мұндай қадамдар ел ішіндегі барымта, жер дауы және отбасылық-некелік қайшылықтарды тек күшпен емес, жүйелі заң үстемдігі арқылы шешуге мүмкіндік беруі тиіс еді. Ғалым Ғайрат Сапарғалиев бұл съездің маңызын талдай келе, билер сотын толық жоймай, керісінше оны империялық сот жүйесінің бір құрамдас бөлігіне айналдыру арқылы қазақ қоғамының ерекшелігін сақтап қалу талпынысы болғанын дәлелдейді[2]. Абай Құнанбайұлының тікелей редакциялауымен дайындалған «Қарамола ережесі» дәстүрлі «Әдет» құқығы мен патшалық заңдарды ұштастырған бірегей құжатқа айналды. Бұл құжаттың зерттелу тарихы отандық тарихнама мен құқықтану ғылымында айрықша маңызға ие, себебі ол ұлы ақынның реформаторлық қабілетін айғақтайтын басты дереккөз болып табылады. Кеңестік дәуірде бұл тақырыптың ғылыми негізін қалауда Мұхтар Әуезовтің еңбегі орасан зор болды. Ғалым өзінің іргелі зерттеулерінде бұл құжатты жай ғана заңдар жиынтығы емес, далалық демократияның дәстүрлері мен патшалық Ресейдің әкімшілік жүйесі арасындағы қайшылықтарды шешуге бағытталған «алтын көпір» ретінде сипаттады[1]. М. Әуезов ереженің әрбір бабында Абайдың гуманистік көзқарасы мен әділдік принциптері жатқанын алғаш рет жүйелі түрде негіздеп берді. Кейінірек, XX ғасырдың екінші жартысында заңгер-ғалым Ғайрат Сапарғалиев бұл мәселені құқықтық тұрғыдан тереңдете зерделеді. Ол өзінің «Абай және заң» атты еңбегінде Қарамола съезінде қабылданған 74 бапқа баптық талдау жасап, оның қазақ қоғамындағы қылмыстық, азаматтық және отбасылық құқық қатынастарын реттеудегі тарихи рөлін айқындады [2]. Ғалымның пайымдауынша, бұл ереже — қазақ даласындағы билер сотының беделін заң жүзінде нығайтуға және паракорлық пен ағайыншылыққа тосқауыл қоюға жасалған алғашқы ресми қадамдардың бірі. Тәуелсіздік алғаннан кейін бұл тақырып жаңа қырынан зерттеле бастады. С. Өзбекұлы секілді құқық зерттеушілері бұл құжатты Абайдың құқықтық мұрасының шыңы деп бағалап, оның «Жеті жарғы» мен заманауи еуропалық заңнамалық принциптерді ұштастыруға талпынғанын атап көрсетті[3]. Сонымен қатар, тарихшы Е. Бекмахановтың еңбектерінде де бұл съездің әлеуметтік-саяси астары мен Ресей империясының отарлау саясатына тигізген жанама әсерлері сөз болды. Қазіргі таңда абайтанушы Мекемтас Мырзахметұлы бастаған ғалымдар тобы мен Абайдың «Жидебай-Бөрілі» мемлекеттік музей-қорығының мамандары ереженің түпнұсқа мәтіндерін жаңа архив деректерімен салыстырып, құжаттың әлі де ашылмаған тарихи қабаттарын зерделеп келеді. Бұл зерттеулердің барлығы «Қарамола ережесін» тек өткен күннің ескерткіші емес, қазақ заңгерлік ой-санасының эволюциясын көрсететін маңызды құжат ретінде таниды.

1885 жылдың мамыр айында Семей облысына қарасты Шар өзенінің бойындағы Қарамола деген жерде қазақ халқының құқықтық мәдениеті мен мемлекеттік басқару тарихында ерекше маңызға ие тарихи оқиға орын алды. Бұл - Семей, Павлодар, Қарқаралы, Өскемен және Зайсан сынды бес дуанның ең беделді билері мен болыстарының басын қосқан төтенше съезд еді. Аталған жиын Ресей империясының аймақтық басқару жүйесін заман талабына сай жетілдіру және далалық өлкедегі сот ісін жүйелеу мақсатында Семей генерал-губернаторы Шиклинскийдің тікелей нұсқауымен ұйымдастырылды.

Дегенмен, бұл басқосу тек отаршыл биліктің кезекті әкімшілік іс-шарасы шеңберінде қалып қоймай, қазақ қоғамының ішкі құқықтық дамуына соны серпін берген,

тарихи бетбұрыс жасаған бірегей құбылысқа айналды. Жиынның басты ерекшелігі — онда қазақ даласының дәстүрлі әдет-ғұрып заңдары мен империяның ресми заңнамалық принциптерін ұштастыру талпынысы жасалды. Бұл съезд дала демократиясының институционалдық тұрғыдан трансформациялануына жол ашып, билер сотының мәртебесін жаңа жағдайда бекітуге мүмкіндік берді. Осылайша, Қарамола съезі қазақ зиялылары мен ел ағаларының саяси-құқықтық деңгейінің өскенін көрсетіп, ұлттық мүддені заң аясында қорғаудың алғашқы институционалдық қадамдарының бірі ретінде тарих сахнасына шықты. Бұл басқосу қазақ даласындағы құқықтық реформалардың бастауы болып қана қоймай, ұлы Абайдың мемлекетшілдік қыры мен реформаторлық әлеуетін танытқан маңызды алаңға айналды.

Осы тарихи басқосудың нәтижесінде қазақ даласындағы құқықтық қатынастарды жаңа белеске көтерген, мазмұны жағынан өте ауқымды заңнамалық құжат дүниеге келді. Көптеген дереккөздер мен зерттеулерде бұл ереже 73 баптан тұрады деп көрсетілсе де, белгілі этнограф-ғалым Зейнолла Сәніктің ғылыми еңбектерінде құжаттың ішкі құрылымы мен баптық жүйесіне терең талдау жасала отырып, оның шын мәнінде 74 баптан құралатыны нақты дәлелденген [4]. Бұл құжат кейіннен тарих қойнауына «Қарамола ережесі» (немесе «Семей қазақтары үшін қылмысты істерге қарсы заң ережелері») деген атаумен еніп, қазақ заңнамасының алтын қорына айналды.

Ереженің мазмұндық сипаты өте кең ауқымды қамтыды: онда қылмыстық құқық бұзушылықтардан бастап, азаматтық мүлік дауларына және әкімшілік басқару тәртібіне қатысты ең өзекті мәселелер жан-жақты зерделенді. Бұл құжат қазақ қоғамында ғасырлар бойы түйіні шешілмей келген немесе жаңа кезеңде шиеленісе түскен руаралық дау-дамайларды, жер мәселесін, барымта мен ұрлықты реттеудің нақты құқықтық механизмдерін белгілеп берді [5].

Қарамола ережесінің басты ерекшелігі әрі тарихи құндылығы — оның даланың байырғы дәстүрлі «Әдет» құқығы мен патшалық Ресейдің жаңа әкімшілік-басқару жүйесінің талаптарын шебер ұштастыра білуінде еді. Бұл жай ғана заңдар жиынтығы емес, көшпелі халықтың өмір сүру салтын ескере отырып, оны заманауи мемлекеттік басқару принциптерімен сабақтастырған реформаторлық сипаттағы құжат болды. Осылайша, ереже қазақ қоғамындағы құқықтық вакуумды толтырып, әділ сот төрелігін жүзеге асырудың жаңа институционалдық негізін қалады. Бұл қадам қазақ билер сотының мәртебесін заң жүзінде бекітуге және қоғамдық қатынастарды өркениетті жолмен реттеуге мүмкіндік берді.

Қарамола съезі қазақ қоғамының құқықтық санасының жаңа деңгейге көтерілгенін аңғартты. Ол тек заң қабылдау алаңы ғана емес, сонымен қатар дәстүр мен жаңашылдықтың тоғысқан тұсы болды. Осы тұрғыдан алғанда, Қарамола ережесі — қазақ халқының құқықтық мәдениетін жаңғырту жолындағы маңызды қадамдардың бірі. Бұл тарихи кезеңде Абай Құнанбайұлының рөлі айрықша болды. Ол тек ақын, ойшыл ғана емес, сонымен қатар әділ би, көреген реформатор ретінде де танылды. Қарамола съезінде Абай Құнанбайұлы төбе би болып сайланып, бүкіл жиынға төрағалық етті. Бұл оның ел ішіндегі беделінің, әділдігі мен білімінің жоғары болғанының айқын дәлелі еді. Съезд барысында Абай қазақтың дәстүрлі әдет-ғұрып заңдарын терең меңгергенін және орыс заңдарын да жақсы білгенін көрсетті. Ең маңыздысы — ол осы екі түрлі құқықтық жүйені үйлестіріп, небәрі үш күннің ішінде «Қарамола ережесінің» жобасын дайындап шықты. Абайдың бұл еңбегі жай ғана заң құрастыру емес, нағыз реформаторлық қадам болды. Ол қоғамдағы дау-дамайларды әділ шешуді, тәртіпті нығайтуды басты мақсат етті. Әсіресе, оның әйел құқығын қорғауға бағытталған нормаларды енгізуі, парақорлыққа тыйым салуы-сол дәуір үшін үлкен жаңалық еді. Бұл арқылы Абай қоғамдағы әділетсіздікке қарсы тұрып, құқықтық мәдениетті көтеруге ұмтылды.

Қарамола ережесінің басты ерекшелігі — оның дәстүр мен жаңашылдықты ұштастыруында. Бұл құжат қазақтың ежелгі Жеті жарғы заңдарының негізінде жасалғанымен, Ресей империясының құқықтық нормаларымен де үйлесім тапты. Яғни,

ереже бір жағынан ұлттық құқықтық дәстүрді сақтаса, екінші жағынан жаңа саяси жағдайға бейімделді. Мұндай үйлесім қазақ қоғамының құқықтық дамуына жаңа серпін берді.

«Қарамола ережесі» тарихи сахнаға «Жеті жарғының» заңды жалғасы ретінде шыққанымен, ол қазақ даласындағы құқықтық қатынастарды жаңа сапалық деңгейге көтерген алғашқы ресми жазбаша құжат болып табылады. Екі құжат та қазақтың дәстүрлі әдет-ғұрып заңдарына, атап айтқанда руаралық даулар, ұрлық-қарлық, жесір дауы мен мүлік құқықтарын реттеуге негізделген. Оларда жаза ретінде айыппұлдың малмен немесе ақшамен төленуі, сондай-ақ дауды бітімгершілікпен шешуге басымдық беру секілді ортақ құндылықтар сақталған. Дегенмен, «Жеті жарғы» ауызша жеткен дала заңдарының жиынтығы болса, «Қарамола ережесі» сол нормаларды жүйелеп, 74 (кей деректерде 73) бапқа бөліп, жазбаша тұжырымдауымен құнды.

Кесте 1 – Жеті жарғы мен Қара мола ережесінің салыстырмалы талдауы

Аспект	Жеті жарғы (XVII-XVIII ғғ.)	Қарамола ережесі (1885 ж.)
Құқықтық негізі	Тек қазақ әдет-ғұрыбы мен «Қасым ханның қасқа жолы», «Есім ханның ескі жолы» дәстүрлері.	Қазақ әдет-ғұрпы + Ресей империясының заңдары (Шиклинский қолдауымен, Абайдың редакциялауымен).
Форматы мен бекітілуі	Ауызша дала заңдары, баптарға бөлінбеген, жадыда сақталып келді.	Жазбаша форматтағы 74 бап. 1886 жылы Қазан қаласында ресми кітап болып басылып шықты.
Сот жүйесі	Билер соты — дербес, шешімдері ауызша кесім түрінде айтылды.	Билер соты хатқа түсірілді («цивилизацияланды»), империялық сот жүйесінің бір бөлігі ретінде танылды.
Әлеуметтік реформалар	Дәстүрлі жазалау (құн төлеу), патриархалдық отбасылық нормалар.	Әйел құқығы күшейтілді: жесір дауын шешудің жаңа тетіктері енді. Парақорлыққа ресми тыйым салынды.
Субъектілер құқығы	Рулық мүдде басым, жеке адам құқығы ру арқылы қорғалды.	Жеке тұлғаның жауапкершілігі артты, орыс/ноғай уәкілдерінің қатысуынсыз қазақ билерінің дербес шешім шығару мүмкіндігі қарастырылды.
Қолданылу аймағы	Бүкіл қазақ даласы (Үш жүздің аумағы).	Семей облысының бес дуаны (Семей, Павлодар, Қарқаралы, Өскемен, Зайсан).
Тарихи маңызы	Көшпелі қоғамның біртұтастығын сақтаған заңдар жиынтығы.	«Жеті жарғыны» модернизациялап, отаршылдық жағдайда ұлттық мүддені қорғауға бейімдеген алғашқы жазбаша кодекс.

Бұл кестеден көріп отырғанымыздай, Қарамола ережесі - дәстүрлі дала заңдарын сақтап қана қоймай, оны заманауи жазбаша заңнамалық қалыпқа келтірген бірегей құжат. Ол Абай Құнанбайұлының бастамасымен «Жеті жарғыны» жаңа тарихи кезеңнің талаптарына сай икемдеп, қазақ қоғамының құқықтық мәдениетін жаңа белеске көтерді. Бұл ереже арқылы қазақ даласында алғаш рет ресми іс қағаздарын жүргізу мен заң үстемдігін орнатудың алғышарттары қаланды.

Ресей билігі де бұл ережені қолдады. Съезд Семей генерал-губернаторы Шиклинскийнің тапсырмасымен ұйымдастырылып, 1886 жылы бұл ереже Қазан университетінің баспаханасында татар тілінде, араб әрпімен «Семей қазақтары үшін қылмысты істерге қарсы заң ережелері» деген атаумен жеке кітапша болып жарық көрді. Бұл оның ресми сипат алып, кеңінен қолданылғанын көрсетеді. Патша үкіметі билер сотын толық жоймай, оны өз бақылауында ұстай отырып, қазақ даласындағы құқықтық жүйені реттеуді көздеді. Осы тұрғыдан алғанда, Қарамола ережесі отаршылдық саясат пен ұлттық құқықтың тоғысқан тұсында пайда болған ерекше құжат болды.

Съезге тек Абай ғана емес, әр түрлі дуандардан келген көптеген беделді билер мен ел ағалары қатысты. Олардың көбі ережені қолдап, өз қолдарын қойды. Атап айтар болсақ, Павлодар оязының билері – Жүсіп Батышұлы, Иса Бердәліұлы, Молдабай Сәрсенбіұлы, Мұқатай Келдібекұлы, Санияз Бабайұлы, Сымағұл Шоқпарұлы қолдарын қойды. Билер - Серғазы Тайсарыұлы мен Жалалдин Рамазанұлы мөрлерін басты.

Қарқаралы оязының билері – Хәкім Құдаймендеұлы, Абай Майқыұлы, Еркеш Сыбанұлы, Санаубай Қашқынбайұлы, Билібай Тұманбайұлы, Абыралы болысынан Шәкірұлы мөрлерін басты. Билер – Оспан Атақозыұлы, Хамит Алдабергенұлы қолдарын қойды. Иса Шүңтіұлы таңбасын басты.

Семипалат оязының құрметті қазақтары - Ибраһим Құнанбайұлы, Құдайберген Тастанбекұлы, Иса Сүтжанұлы, Айтқазы Жексенбайұлы, Жұмақан би Жарқынбайұлы қолдарын қойды. Билер - Сүйіндік Қабайұлы, Әлжан Анарұлы мөрлерін басты.

Өскемен оязының болысы хоронжи Ислам Әлиханұлы, құрметті қазақ Құрманғали Жақыпұлы, билер - Жанқұдай Қойтыұлы, Ержан Нұқайұлы қолдарын қойды. Болыстар - Иса Күнбасұлы, Қабанбай Қошқарұлы, Үсен би Қалабайұлы мөрлерін басты. Құрметті қазақ Қалматай Исақожаұлы таңбасын басты. Тауман би Аманұлы қолын қойды.

Зайсан дуанының болыстары – Бұқыш Жиенбайұлы, Билеуші Босқынбайұлы, Жұмақан Қисықұлы, Қоқаш би Есенкелдіұлы қолдарын қойды. Болыстар - Ақшал Қожабергенұлы, Дәркенбай Жақсыбайұлы, билер - Жайсаңбай Елемесұлы, Батбақбай Тілеуұлы, Қайранбай Құлындықұлы мөрлерін басты. Съезд бастығы Өскемен оязы Маневский қолын қойды. Семипалат оязының лауазымын ада етуші Казанцев, Зайсан приставының көмекшісі Нарбота, Қарқаралы оязының аға көмекшісі лауазымын ада етуші Айтбақи қолдарын қойды және әскери губернатор Тубкленский қолын қойды[6]. Жалпы, съезде Зайсан, Өскемен, Павлодар, Қарқаралы, Семей дуандарынан билер мен ақсақалдар бас қосып, ережені мақұлдады. Бірақ, Қарамола съезінің тарихындағы ең маңызды тұлға – Абай Құнанбайұлы болды. Ол бұл съезге тек Тобықты руының өкілі ретінде емес, бүкіл облыс билерінің ішінен суырылып шыққан, заң саласын терең меңгерген «Төбе би» (төраға) ретінде қатысты. Абай үш күннің ішінде 73 баптан тұратын ереженің жобасын жүйелеп, қағазға түсірді. Ол қазақтың байырғы әдет-ғұрпын сақтай отырып, оны Ресейдің «Сібір қазақтары туралы» (1822 ж.) және «Қылмыстық істер туралы» (1854 ж.) заңдарымен шебер ұштастыра білді. Заңға адам құқығын қорғауға бағытталған жаңа нормалар енгізді. Мысалы, әйел теңсіздігін жою, жесір дауын шешудің жаңа тетіктері, пара алған билерді жауапқа тарту сияқты мәселелер алғаш рет жазбаша бекіді. Генерал-губернатор Шиклинскиймен қарым-қатынаста қазақ билерінің дербестігін сақтап қалуға тырысты. Ресейлік әкімшілік билер сотын бақылауда ұстағысы келгенімен, Абайдың арқасында билердің шешім қабылдау еркіндігі барынша сақталды.

Ереженің қабылдануы қазақ қоғамындағы құқықтық мәселелерді шешуде маңызды рөл атқарды. Ол ұрлық, барымта, жесір дауы сияқты күрделі мәселелерді реттеуге мүмкіндік берді.

Ереженің ең негізгі әрі іргелі жаңалығы — дәстүрлі билер сотын «цивилизациялау», яғни оны өркениетті құқықтық арнаға түсіру болды. Ғасырлар бойы тек ауызша айтылып, жадыда сақталып келген дала билігі ендігі жерде хатқа түсіп, мөрмен бекітілген ресми құжат мәртебесіне ие болды. Бұл тек техникалық өзгеріс емес, сот билігінің ашықтығы мен есептілігін қамтамасыз еткен маңызды қадам еді. Мұндай жүйе билердің өз бетінше, субъектілі факторларға сүйеніп шешім қабылдауына немесе ағайыншылық пен парақорлыққа салынуына тосқауыл қойып, әрбір кесім үшін олардың заң алдындағы жауапкершілігін еселеп арттырды.

Алайда, Абайдың бұл жаңашыл реформасы мен құқықтық қатаң тәртіп орнатуға ұмтылысы қазақ қоғамындағы барлық топтарға бірдей ұнай қоймады. Әсіресе, Тобықты ішіндегі және өзге де рулардағы ескі салтты пір тұтқан «ескішіл» топтар мен өздерінің жеке басының мүддесін ел мүддесінен жоғары қойған «пысық» билер Абайдың өсіп келе жатқан саяси беделінен сескене бастады. Олар Абайдың бұл әрекетін өздерінің үйреншікті билік жүйесіне төнген қауіп ретінде қабылдап, оған қарсы астыртын айла-шарғылар мен ашық жала

жабу науканын ұйымдастырды. Осы қарсылықтың салдарынан генерал-губернатордың атына «Абай елдің байырғы салтын бұзып, халықты бүлдіріп жатыр, патша заңын емес, өз заңын орнатпақшы» деген мазмұндағы жалған арыздар қарша борады. Бұл Абай үшін тек саяси күрес ғана емес, рухани тұрғыдан да үлкен соққы болды. Ұлы жазушы Мұхтар Әуезов өзінің «Абай жолы» роман-эпопеясында осы Қарамола съезін және одан кейінгі құқықтық текетірістерді Абай өміріндегі ең ауыр, психологиялық жағынан қиын әрі тағдыршешті жауапты кезең ретінде аса шеберлікпен суреттейді [7]. Жазушы Абайдың осы сәттегі жалғыздығын, бірақ соған қарамастан әділдік жолынан таймаған табандылығын реформатор тұлғаның қасіреті мен жеңісі ретінде көрсетеді. Бұл кезең Абайдың тек ақын емес, халқының құқықтық мәдениетін жаңғырту жолында басын бәйгеге тіккен нағыз мемлекетшіл қайраткер екенін тарих алдында тағы бір мәрте дәлелдеп берді. Абайдың әділдігі мен терең білімі жеңіп шықты. 66 би ережеге бірауыздан қол қойып, мөр басты. Бұл құжат қазақ қоғамындағы дау-дамайларды реттеуде 1890-жылдардың соңына дейін тиімді қызмет етті.

Қорытындылай келе «Қарамола ережесі» – қазақтың дәстүрлі заңгерлік мәдениетінің жаңа сапалық деңгейге көтерілуінің айғағы. Ол – қазақ даласындағы құқықтық мемлекет құру идеясының алғашқы қарлығаштарының бірі.

Абай Құнанбайұлы бұл құжат арқылы өзінің тек ұлы ақын ғана емес, сонымен бірге ірі заңгер, әлеуметтік реформатор екенін дәлелдеді. Ережедегі нормалар (әсіресе әйел теңдігі мен әділ сот туралы) бүгінгі Қазақстан Республикасының құқықтық жүйесінде де өз жалғасын тауып отыр. Қарамола ережесін зерттеу – Абайтану мен қазақ құқық тарихы үшін әлі де маңыздылығын жоғалтпаған іргелі тақырып.

ӘДЕБИЕТТЕР:

1. Әуезов М. О. Абай Құнанбаев: мақалалар мен зерттеулер. – Алматы: Ғылым, 1967.
2. Сапарғалиев Ғ. С. Абай және заң. – Алматы: Қазақстан, 1970.
3. Өзбекұлы С. Арыстарымыздың құқықтық көзқарастары. – Алматы: Жеті жарғы, 1998.
4. Сәнік З. Көптомдық шығармалар жинағы. – Алматы: «Ан арыс» баспасы, 2017.
5. Абай (Ибраһим) Құнанбайұлы. Шығармаларының екі томдық толық жинағы. – Алматы: Жазушы, 2005. – Т. 2: Қара сөздері мен поэмалары, «Семей қазақтары үшін қылмысты істерге қарсы заң ережелері».
6. Бүркіт Нұрасыл «Қарамола ережесі» мақаласы – Қазақстан тарихы порталы // E-history.kz : портал. – 2020. – 11 сәуір. – URL: <https://e-history.kz/kz/news/show/23908>
7. Әуезов М. О. Абай жолы: Роман-эпопея. Төрт томдық. – Алматы: Жазушы, 2013.

РАЗВИТИЕ УСТНОЙ РЕЧИ ПОДРОСТКОВ: ПСИХОЛОГИЧЕСКИЕ И МЕТОДИЧЕСКИЕ АСПЕКТЫ

Приступа К. П.

Студент, Жетысуский университет имени И. Жансугурова,
г. Талдыкорган, Республики Казахстан
karrrr929292@gmail.com

Научный руководитель: PhD, преподаватель-лектор **Абайдельданова М. К.**
Жетысуский университет имени И. Жансугурова, г. Талдыкорган, Республика Казахстан
meruert.abaydeldanova@mail.ru

Статья посвящена анализу трудностей, возникающих у учащихся при формировании навыков устной речи. Рассматриваются психологические и методические причины речевых барьеров, включая страх ошибки, неуверенность в себе, тревожность и индивидуально-типологические особенности личности. Особое внимание уделяется влиянию школьной среды и педагогических методов на развитие уверенной устной речи. В работе анализируются практические приёмы и методические подходы, направленные на преодоление данных трудностей, включая использование диалоговых и групповых форм работы, создание психологически безопасной образовательной среды и постепенное формирование уверенности учащихся. Предложенные рекомендации способствуют повышению речевой активности и уверенности подростков при устных ответах и публичных выступлениях.

Ключевые слова: устная речь, подростки, речевая активность, уверенность, образовательная среда.

Мақала оқушылардың ауызша сөйлеу дағдыларын дамытудағы негізгі қиындықтарды зерттейді. Психологиялық және әдістемелік кедергілер, соның ішінде қате жасау қорқынышы, сенімсіздік, уайымшылдық және жеке тұлғаның ерекшеліктері қарастырылады. Ерекше назар мектеп ортасының және педагогикалық тәсілдердің сенімді ауызша сөйлеуге әсеріне аударылады. Жұмыста диалогтық және топтық әдістерді қолдану, психологиялық қауіпсіз білім беру ортасын құру және оқушылардың сенімін кезең-кезеңмен қалыптастыру сияқты практикалық тәсілдер ұсынылады. Ұсыныстар оқушылардың ауызша жауап беру және көпшілік алдында сөйлеу кезінде белсенділігін және сенімділігін арттыруға бағытталған.

Кілт сөздер: ауызша сөйлеу, оқушылар, сөйлеу белсенділігі, сенімділік, білім беру ортасы.

The article examines the main difficulties students face in developing oral communication skills. Psychological and methodological barriers, including fear of mistakes, lack of confidence, anxiety, and individual characteristics, are analyzed. Special attention is given to the impact of the school environment and pedagogical approaches on fostering confident oral speech. Practical strategies are proposed, including dialogue and group activities, creating a psychologically safe educational environment, and gradually building students' confidence. The recommendations aim to enhance students' speech activity and confidence during oral responses and public speaking.

Keywords: oral speech, students, speech activity, confidence, educational environment.

В современной методике преподавания языков принято выделять четыре ключевых аспекта речевой деятельности, владение которыми определяет уровень коммуникативной компетенции учащегося: аудирование, письмо, чтение и говорение. Несмотря на их взаимосвязанность, именно говорение (продуктивный вид деятельности) традиционно признается фундаментом человеческой коммуникации. Оно служит не только средством передачи информации, но и инструментом социализации, самовыражения и

академического успеха. В то же время практика показывает, что именно развитие навыков устной речи вызывает наибольшие затруднения у обучающихся. Проблема заключается в том, что говорение требует мгновенного использования лингвистических ресурсов в условиях дефицита времени. Причинами низкой речевой активности зачастую становятся недостаточная мотивация, отсутствие языковой среды и, что немаловажно, когнитивные барьеры. Как отмечал Л. С. Выготский, связь мысли и слова не является постоянной. Это динамический процесс перехода от внутреннего замысла к внешнему оформлению [1, с. 286]. Сложность этого перехода часто приводит к возникновению пауз, нарушению логики и страху перед совершением ошибки.

Целью исследования является выявление причин затруднений в устной речи у подростков и определение эффективных методов повышения их уверенности при устных ответах и публичных выступлениях. Для достижения этой цели были поставлены следующие **задачи**: проанализировать особенности развития устной речи и проявления речевой тревожности у подростков; определить психологические и педагогические факторы, препятствующие свободному выражению мыслей; разработать рекомендации и практические приёмы, направленные на формирование уверенной устной речи. **Актуальность исследования** обусловлена тем, что значительное число подростков испытывает страх и неуверенность при устной коммуникации, что снижает их речевую активность, ограничивает участие в учебном процессе и затрудняет социальное взаимодействие, поскольку умение свободно выражать мысли является ключевым для общения и социальной адаптации. В работе применялись **методы** анализа научной и методической литературы, наблюдения за речевой активностью учащихся, беседы с педагогами, а также анализ педагогических приёмов развития устной речи. **Ожидаемые результаты** включают выявление ключевых факторов речевой тревожности и подбор методических приёмов, способствующих повышению уверенности подростков при устных ответах и публичных выступлениях.

Традиционно проблемы говорения разделяют на лингвистические и психологические. К первым относятся скудный словарный запас и незнание грамматических структур. Ко вторым – страх публичного выступления и боязнь негативной оценки. А. А. Леонтьев подчеркивал, что общение – это сложный психологический процесс, где важную роль играет интенция говорящего [2, с. 36]. Если у учащегося нет внутренней потребности высказаться, учебная коммуникация становится формальной.

Особое место в этиологии речевых трудностей занимают индивидуальные особенности учащихся. Обучение часто строится на экстравертивной модели (требование быстрой реакции, групповые дискуссии), что создает дискомфорт для интровертов. Учащиеся с интровертированным типом личности склонны к более длительной внутренней обработке информации. Для них ситуация спонтанного ответа является стрессогенной, что ведет к снижению беглости речи, или вовсе ее отсутствию. Современные исследования с применением технологий виртуальной реальности подтверждают, что уровень стресса напрямую коррелирует с плавностью речи. Так, в работе Sandoval Y. и коллег, отмечается, что ситуации публичных презентаций в контролируемой цифровой среде позволяют выявить индивидуальные пороги тревожности, которые в обычном классе могут игнорироваться [3]. Без учета этих особенностей невозможно построить эффективную методическую модель развития речи (см. рис. 1).

Влияние виртуальной реальности на уровень стресса и беглость речи

Рисунок 1 – Влияние виртуальной реальности на уровень стресса и беглость речи
(Примечание* Рисунок 1 сгенерирован с использованием модели искусственного интеллекта ChatGPT (OpenAI, GPT-5.3), 2026)

Анализ теоретических источников был дополнен эмпирическими наблюдениями и беседами с учителями школы. В ходе профессиональных обсуждений педагоги отмечали устойчивую тенденцию к снижению речевой активности учащихся, что, по их мнению, во многом связано с ограниченным словарным запасом и недостаточной читательской практикой. Отсутствие регулярного чтения художественной и научно-популярной литературы сказывается не только на объеме лексического запаса, но и на способности выстраивать развернутые логически последовательные высказывания. Кроме того, учителя подчеркивали выраженное влияние индивидуально-личностных особенностей обучающихся. Повышенная тревожность, страх публичной оценки, неуверенность в собственных знаниях и зависимость от мнения сверстников существенно снижают готовность подростков к устным ответам. В этой связи отмечается необходимость дифференцированного подхода к организации речевой деятельности, предполагающего учет темперамента, уровня коммуникативной подготовки и психологической устойчивости учащихся.

Наблюдение за речевой активностью школьников и студентов во время педагогической практики (психолого-педагогической оценки) показало, что затруднения устного самовыражения сохраняются и на более поздних этапах обучения. Причиной этого является отсутствие сформированного опыта уверенного публичного высказывания в школе: студенты, не имеющие такой практики, нередко сталкиваются с аналогичными трудностями при выступлениях на семинарах и защите проектов. Это позволяет говорить о пролонгированном характере проблемы и подчеркивает важность её своевременного решения на уровне общего образования. Таким образом, совокупность теоретических положений, эмпирических наблюдений и мнений практикующих педагогов подтверждает необходимость разработки методических условий, способствующих формированию устойчивой и уверенной устной речи учащихся. Для преодоления данных проблем важно перейти от преимущественно репродуктивных упражнений к интерактивным методам обучения, стимулирующим речевую активность и взаимодействие учащихся. Основные методы, способствующие развитию устной речи учащихся, а также примеры их практической реализации представлены в таблице 1.

Таблица 1 – Методы развития устной речи учащихся

Метод	Основная цель	Примеры применения на уроке
Учебные обсуждения и дискуссии	Развитие аргументации и связной речи учащихся	Обсуждение проблемных вопросов, проведение дебатов, коллективный поиск решений

Метод	Основная цель	Примеры применения на уроке
Развитие коммуникативной уверенности	Снижение речевой тревожности и формирование уверенности при устном высказывании	Короткие выступления, презентации, тренировочные мини-диалоги
Учет индивидуальных особенностей учащихся	Адаптация методов обучения к индивидуальным психологическим и коммуникативным особенностям	Работа в малых группах, предварительная подготовка тезисов, предоставление времени на обдумывание ответа
Использование современных технологий	Повышение мотивации учащихся и активизация речевой деятельности	Онлайн-обсуждения, интерактивные викторины, совместная подготовка цифровых презентаций

Каждый из представленных методов требует более детального рассмотрения.

1. Метод учебных обсуждений и дискуссий.

Развитие связной речи невозможно без создания условий, имитирующих реальное общение. О. О. Айвазян рассматривает обсуждение как эффективный механизм развития речи, отмечая, что именно в диалоге школьники учатся аргументировать свою позицию и выстраивать логические цепочки [4].

Чтобы дискуссия была успешной, она должна опираться на:

- актуальность темы для возраста учащихся;
- предварительную подготовку «опорных» фраз;
- безоценочную атмосферу на этапе генерации идей.

Использование учебных обсуждений способствует снижению речевой тревожности, поскольку внимание учащихся смещается с оценки индивидуального ответа на процесс коллективного поиска решения. В условиях диалога ответственность распределяется между участниками, что уменьшает психологическое напряжение и формирует более устойчивую речевую активность.

2. Развитие коммуникативной уверенности.

В контексте методики развития устной речи особое значение приобретает психологическая готовность учащегося к публичному выступлению. Несмотря на то, что труды Д. Карнеги зачастую относят к популярной психологии, его практические рекомендации по выработке уверенности в себе находят глубокое отражение в современных приемах преодоления «речевой тревожности» [5, с. 12-14].

Для решения проблемы формирования устной речи учащихся, особенно в ситуациях презентаций или дискуссий, целесообразно адаптировать следующие положения его концепции:

- принцип «завоевания права говорить» через компетентность.

Одной из причин речевого ступора является неуверенность в содержании высказывания. Карнеги подчеркивал: выступающий должен знать тему в десять раз глубже, чем он планирует изложить. В методическом аспекте это означает, что этапу говорения должен предшествовать этап глубокого погружения в тему через чтение и аудирование. Учащийся, обладающий избыточной информацией по вопросу, чувствует себя психологически защищенным, что снижает риск возникновения паузы хезитации (запинок) [5, с. 18-19].

- Эффект психологической установки и «правило действия».

Карнеги предлагает бороться со страхом через преднамеренное погружение в пугающую ситуацию. С точки зрения обучения, это коррелирует с методом «постепенной десенсибилизации». Для учащихся-интровертов или тех, кто испытывает сильный страх ошибки, важно создавать «микро-ситуации успеха». Например, начинать не с полноценного доклада, а с короткой реплики с места. Карнеги утверждал, что уверенность – это результат тренировки, а не врожденное качество [5, с. 22]. Регулярное вовлечение в краткие диалоги позволяет сформировать привычку к публичному высказыванию.

➤ Акцент на «заинтересованности» в предмете речи.

Согласно Д. Карнеги, энтузиазм говорящего способен компенсировать возможные лингвистические огрехи. В рамках академического письма и методики это подтверждает важность персонализации обучения. Если тема дискуссии лично значима для учащегося, его внимание переключается с формы (как я выгляжу? не ошибся ли я в грамматике?) на содержание (что я хочу донести?). Это способствует снижению эмоционального напряжения и психологических барьеров, которые могут препятствовать эффективному обучению [5, с. 25].

➤ Визуализация и техника «вживания в роль».

Автор рекомендует использовать позитивные установки перед началом выступления. В педагогической практике это может быть реализовано через ролевые игры. Когда учащийся выступает не от своего лица, а в роли «эксперта», «журналиста» или «критика», уровень его личной ответственности за ошибку снижается, что способствует более свободной и беглой речи [5, с. 28].

Основные педагогические приёмы, направленные на снижение речевой тревожности учащихся, могут быть представлены в виде интеллект-карты (рис. 2).

Рисунок 2 – Педагогические приёмы снижения речевой тревожности учащихся
(Примечание* Рисунок 2 сгенерирован с использованием модели искусственного интеллекта ChatGPT (OpenAI, GPT-5.3), 2026)

Представленные приёмы отражают основные психологические механизмы формирования уверенности учащихся в процессе устной речевой деятельности.

Следовательно, использование советов Д. Карнеги в образовательном процессе позволяет трансформировать учебную речевую деятельность из стрессовой ситуации в инструмент личностного роста. Развитие уверенности, по Карнеги, напрямую связано с систематичностью упражнений и развитием способности к самопрезентации, что является неотъемлемой частью коммуникативной компетенции [5, с. 30-31].

3. Учет индивидуальных особенностей.

Формирование устной речи невозможно без учета индивидуально-типологических особенностей подростков. Уровень речевой активности во многом зависит от темперамента, особенностей нервной системы, уровня тревожности и коммуникативного опыта. В частности, интровертированные учащиеся чаще испытывают внутреннее напряжение в ситуациях публичного выступления, что может снижать качество их устных ответов.

Для таких учащихся целесообразно использовать методы, предоставляющие время на осмысление и «инкубацию» мысли, что позволяет снизить когнитивную нагрузку и повысить уверенность в формулировке ответа. К числу эффективных приёмов относятся:

- предварительное написание тезисов или краткого плана перед устным ответом, что способствует структурированию высказывания;
- работа в малых группах (2–3 человека), где уровень социальной тревожности ниже и создаются более комфортные условия для выражения собственной позиции;
- использование письменных чатов или онлайн-форумов как промежуточного этапа, позволяющего постепенно переходить от письменного общения к устной дискуссии;
- предоставление времени на подготовку ответа вместо мгновенного опроса, что снижает страх неожиданности.

Важно отметить, что подобный дифференцированный подход не снижает требований к учащимся, а создает условия для постепенного включения каждого в активную речевую деятельность. Индивидуализация методов обучения способствует формированию положительного коммуникативного опыта, что в дальнейшем повышает устойчивость к стрессовым ситуациям публичного выступления.

4. Использование современных технологий.

Опыт развития коммуникативных умений показывает, что интеграция цифровых инструментов и игровых механик способствует повышению вовлечённости учащихся и активизации их речевой деятельности [6]. Использование современных образовательных платформ, интерактивных сервисов и элементов геймификации позволяет создать более динамичную и мотивирующую среду, в которой подростки чувствуют себя увереннее при выражении собственных мыслей. По мнению исследователей, применение цифровых технологий расширяет возможности для организации различных форм речевого взаимодействия, включая онлайн-обсуждения, совместную подготовку презентаций и участие в виртуальных проектах [6]. Такие форматы позволяют учащимся постепенно преодолевать коммуникативные барьеры, поскольку создают более привычные и психологически комфортные условия общения. Наряду с этим, игровые элементы (рейтинговые системы, командные задания, интерактивные викторины) способствуют формированию положительной мотивации и снижают уровень тревожности. Исследования показывают, что в цифровой или виртуальной среде уровень стресса во время устных выступлений может снижаться, что положительно влияет на беглость речи и уверенность учащихся [3]. В таких условиях подростки чаще проявляют инициативу и активность, что может служить переходным этапом к более уверенным устным выступлениям в традиционном формате урока.

Таким образом, формирование устной речи у подростков представляет собой сложный и многогранный процесс, который включает как развитие языковых навыков, так и преодоление психологических барьеров. Основными трудностями выступают низкая речевая активность, страх публичного выступления, неуверенность в своих знаниях и зависимость от мнения окружающих. Эти факторы ограничивают способность подростков свободно выражать мысли и участвовать в диалогах и дискуссиях. Для успешного преодоления этих трудностей необходим комплексный подход, включающий создание психологически безопасной образовательной среды, использование интерактивных методов работы, постепенное вовлечение учащихся в устные выступления и учет индивидуальных особенностей каждого ребенка. Применение групповых форм работы, ролевых игр, цифровых платформ и предварительной подготовки позволяет подросткам развивать уверенность, снижать тревожность и постепенно формировать навыки свободного и связного устного выражения. Системная и дифференцированная организация речевой деятельности способствует повышению уверенности и коммуникативной компетенции подростков, улучшает их способность к самовыражению и успешной социальной адаптации, создавая условия для личностного и академического развития.

ЛИТЕРАТУРА:

1. Выготский Л. С. Мышление и речь. — Москва, 1934. — 323 с.
<https://www.marxists.org/russkij/vygotsky/1934/thinking-speech.pdf>
2. Леонтьев А. А. Психология общения. — Москва, 1997. — 365 с.
<https://www.klex.ru/yoh>
3. Sandoval Y., Farías B., Gajardo L., Quezada Cáceres S., Lagos G., Rojas C. Stress Situations and Speech Fluency: A Pilot Study of Oral Presentations in Immersive Virtual Reality Environments. Behavioral Sciences. Basel (Швейцария), 2025. — Том 15, №12, статья 1652.
<https://pubmed.ncbi.nlm.nih.gov/41463995/>
4. Айвазян О. О. Дискуссия как механизм развития связной устной речи школьников: теория и метод. Тамбовский университет. Серия: Гуманитарные науки. — Тамбов, 2021. — 126-133 с.
<https://vestsutmb.elpub.ru/jour/article/view/71/71>
5. Карнеги Д. Как вырабатывать уверенность в себе и влиять на людей, выступая публично. — Минск, 2016. — 417 с. <https://books.google.ru/books?id=y6ocDQAAQBAJ>
6. Осиянова О. М., Таксанова А. О. Опыт развития коммуникативных умений школьников. Russian Journal of Education and Psychology. — Оренбург, 2025. — Том 16, №5, 288-311 с. DOI: <https://doi.org/10.12731/2658-4034-2025-16-5-923>
7. OpenAI. (2026). ChatGPT (GPT-5.3). Использовано для генерации изображений <https://chat.openai.com/>

НЕСІПБЕК АЙТҰЛЫ «БӘЙТЕРЕК» ПОЭМАСЫ АРҚЫЛЫ ОҚУШЫЛАРДЫҢ ӘДЕБИ-ЭСТЕТИКАЛЫҚ ТАЛҒАМЫН ҚАЛЫПТАСТЫРУ

Рахымғазы Л.А.

*Білімгер, І. Жансүгіров атындағы Жетісу университеті,
Талдықорған қ., Қазақстан Республикасы
lashyn.aidarova@icloud.com,*

*Ғылыми жетекші: қазақ тілі мен әдебиеті пәнінің мұғалімі Скиндинова Ж.М.
№14 орта мектеп-гимназия, Талдықорған қ., Қазақстан Республикасы
madina_tumabaeva@mail.ru*

Бұл мақалада Несіпбек Айтұлы «Бәйтерек» поэмасын оқыту арқылы оқушылардың әдеби-эстетикалық талғамын қалыптастыру қарастырылды. Зерттеу барысында поэманың көркемдік-идеялық мазмұны талданып, шығармадағы ұлттық рух, тарихи таным, елдік идеяның көркем бейнеленуі сипатталды. Сонымен қатар әдеби шығарманы оқыту барысында оқушылардың көркем мәтінді қабылдау, түсіну, талдау қабілеттерін дамыту жолдары қарастырылды.

Мақалада поэманы әдебиет сабағында оқытудың әдістемелік ерекшеліктері көрсетілді, оқушылардың эстетикалық дүниетанымын дамытуға бағытталған тиімді әдіс-тәсілдері ұсынылды. Шығарманы талдау барысында көркемдік құралдарды анықтау, образдық жүйені талдау, шығармашылық тапсырмалар орындау сияқты жұмыстардың оқушылардың әдеби талғамын қалыптастырудағы маңызы айқындалды. Сонымен қатар поэманың тәрбиелік және танымдық мүмкіндіктері қарастырылды, оның оқушылардың ұлттық құндылықтарға деген құрметін арттырудағы рөлі сипатталды. Зерттеу нәтижесінде Несіпбек Айтұлы «Бәйтерек» поэмасын жүйелі түрде оқыту оқушылардың көркем әдебиетті қабылдау мәдениетін қалыптастыруға, эстетикалық ойлауын дамытуға және әдеби шығармаларды бағалай білу қабілетін жетілдіруге ықпал ететіні анықталды.

Кілт сөздер: поэма, көркем мәтін, оқыту әдістемесі, ұлттық құндылықтар.

В данной статье рассматривается формирование литературно-эстетического вкуса учащихся через изучение поэмы Несипбека Айтұлы «Бәйтерек». В ходе исследования анализируется идейно-художественное содержание поэмы, описывается художественное воплощение национального духа, исторического сознания и идеи государственности в произведении.

Также рассматриваются пути развития у учащихся способности восприятия, понимания и анализа художественного текста в процессе изучения литературных произведений.

В статье представлены методические особенности преподавания поэмы на уроках литературы, предложены эффективные методы и приемы, направленные на развитие эстетического мировоззрения учащихся. В процессе анализа произведения раскрывается значение таких видов работы, как определение художественных средств, анализ образной системы и выполнение творческих заданий, в формировании литературного вкуса учащихся.

Кроме того, рассматриваются воспитательные и познавательные возможности поэмы, описывается ее роль в укреплении уважения учащихся к национальным ценностям. В результате исследования установлено, что систематическое изучение поэмы Несипбека Айтұлы «Бәйтерек» способствует формированию культуры восприятия художественной литературы, развитию эстетического мышления и совершенствованию способности оценивать литературные произведения.

Ключевые слова: поэма, художественный текст, методика преподавания, национальные ценности.

This article examines the formation of students' literary and aesthetic taste through the study of Nesipbek Aituly's poem "Baiterek." The research analyzes the ideological and artistic content of the poem and describes the artistic representation of national spirit, historical consciousness, and the idea of statehood within the work.

It also explores ways to develop students' abilities to perceive, understand, and analyze literary texts during the study of literary works.

The article presents methodological features of teaching the poem in literature classes and proposes effective methods and techniques aimed at developing students' aesthetic worldview. In the process of analyzing the work, the significance of activities such as identifying artistic devices, analyzing the system of images, and completing creative tasks in forming students' literary taste is highlighted.

In addition, the educational and cognitive potential of the poem is examined, and its role in strengthening students' respect for national values is described. The study concludes that systematic teaching of Nesipbek Aituly's poem "Baiterek" contributes to the formation of a culture of literary perception, the development of aesthetic thinking, and the improvement of students' ability to evaluate literary works.

Keywords: poem, literary text, teaching methodology, national values.

Кіріспе

Әдебиет пәні – оқушылардың дүниетанымын кеңейтетін, көркем сөздің құдіретін сезіндіретін және ұлттық құндылықтарды бойына сіңіретін маңызды оқу саласы. Көркем әдеби шығармаларды жүйелі түрде оқыту арқылы оқушылардың ойлау қабілеті дамып, олардың көркем мәтінді қабылдау, талдау және бағалау дағдылары қалыптасады. Осы тұрғыдан алғанда әдебиет сабағы тек білім беріп қана қоймай, сонымен қатар оқушылардың әдеби-эстетикалық талғамын қалыптастыруға да зор ықпал етеді.

Әдеби-эстетикалық талғам – тұлғаның көркем шығарманың мазмұнын, идеясын және көркемдік ерекшеліктерін түсініп, оны бағалай білу қабілеті. Мұндай талғам оқушының әдеби туындыны терең қабылдауына, көркем бейнелерді сезінуіне және шығарманың идеялық мазмұнын түсінуіне мүмкіндік береді. Сондықтан мектептегі әдебиет сабақтарының негізгі міндеттерінің бірі – оқушылардың көркем әдебиетке деген қызығушылығын арттырып, олардың эстетикалық дүниетанымын қалыптастыру болып табылады. Бұл міндетті жүзеге асыруда қазақ әдебиетінің көрнекті өкілдерінің шығармаларын оқытудың маңызы ерекше. «Бәйтерек» поэмасының тәрбиелік мүмкіндіктері де ерекше. Шығармада туған жерге сүйіспеншілік, ұлттық рух, елдік сана және болашаққа деген сенім идеялары көрініс табады. Осындай мазмұндық ерекшеліктері арқылы поэма оқушылардың патриоттық сезімін оятып, олардың ұлттық құндылықтарға деген құрметін арттыруға ықпал етеді. Сонымен бірге шығарманың көркемдік мазмұнын талдау оқушылардың эстетикалық талғамын қалыптастырып, олардың әдеби шығармаларды бағалай білу қабілетін дамытады.

Осы принциптерге сүйене отырып талдаған мәселенің түйіні: Мектеп бағдарламасындағы әдеби шығармалардың тізбектелуі белгілі бір ғылыми-әдістемелік принциптерге негізделгені анықталды. Хронологиялық, жас ерекшелігі, тақырыптық, жанрлық және тәрбиелік принциптер әдеби білімді жүйелі түрде меңгеруге мүмкіндік береді. Бұл принциптер оқушылардың әдеби шығармаларды біртіндеп түсінуіне, көркем мәтінді талдау дағдыларын дамытуына және олардың эстетикалық талғамын қалыптастыруына ықпал етеді.

Материалдар мен әдістер

Зерттеу жұмысында негізгі материал ретінде Несіпбек Айтұлы жазған «Бәйтерек» поэмасы алынды. Поэма мазмұны, көркемдік ерекшеліктері және тәрбиелік мәні тұрғысынан талданып, оның оқушылардың әдеби-эстетикалық талғамын қалыптастырудағы мүмкіндіктері қарастырылды. Зерттеуде педагогикалық әдістер қолданылды. Яғни, талдау, жинақтау әдісі арқылы поэманың идеялық-көркемдік мазмұны қарастырылды. Салыстырмалы талдау әдісі арқылы шығарманың тақырыптық, тәрбиелік маңызы анықталды. Сонымен әдеби талдау әдісі арқылы поэмадағы көркемдік құралдар, бейнелі сөздер, образдар жүйесі жүргізілді. Поэманың жастарға беретін ойы?

Біріншіден, Несіпбек Айтұлы «Бәйтерек» поэмасы жастарға терең тәрбиелік және рухани ой салады. Поэмада Бәйтерек образы арқылы халықтың тарихы, ұлттық рухы және ел болашағына деген сенімі бейнеленеді. Бұл шығарма жастарды туған жерді қадірлеуге, ел тарихын құрметтеуге және ұлттық құндылықтарды бағалауға үндейді. Екіншіден, поэма жастарды отансүйгіштікке, бірлікке және рухани биіктікке тәрбиелейді.

Кесте 1 – «Бәйтерек» поэмасының тәрбиелік мәні

№	Тізбектелу принципі	Мазмұны	Білім беруде маңызы
1	Хронологиялық принцип	Әдеби шығармалардың тарихи кезеңдер бойынша берілуі (халық ауыз әдебиеті, көне әдебиет, классикалық және қазіргі әдебиет)	Оқушылар әдебиеттің даму кезеңдерін жүйелі түрде меңгереді, тарихи сабақтастықты түсінеді
2	Жас ерекшелігі принципі	Шығармалардың оқушылардың жас деңгейіне және қабылдау мүмкіндігіне сай таңдалуы	Оқушылар мәтінді жеңіл түсініп, әдебиетке қызығушылығы артады
3	Тақырыптық принцип	Белгілі бір тақырыпқа байланысты шығармаларды топтастыру	Оқушылар белгілі бір мәселені бірнеше шығарма арқылы жан-жақты түсінеді
4	Жанрлық принцип	Әдеби шығармаларды жанр түрлеріне (ертегі, өлең, әңгіме, поэма, т.б.) қарай жүйелеу	Оқушылар әр жанрдың ерекшеліктерін ажырата біледі
5	Тәрбиелік мәні принципі	Шығармалардың рухани және адамгершілік құндылықтарды насихаттауы	Оқушылардың ұлттық құндылықтары мен патриоттық сезімі қалыптасады

Негізгі бөлім

«Бәйтерек» поэмасының көркемдік ерекшеліктері

Несіпбек Айтұлы «Бәйтерек» (Несіпбек Айтұлы. Бәйтерек. – Алматы: Жазушы, 2010. <https://bilim-all.kz/olen/24908-Baiterek>) поэмасы символикалық және образдық жүйеге бай шығарма болып табылады. Ақын поэмада Бәйтерек образы арқылы халықтың тарихы мен ұлттық рухын бейнелейді. Тамыры тереңге кеткен, биікке бойлаған ағаш бейнесі өткен мен болашақты байланыстырады. Бұл көркемдік тәсіл оқушыларға поэзиялық тілдің байлығын, бейнелі сөздердің әсерін түсінуге көмектеседі. Поэманың тілдік құрылымы мен көркемдік құралдары да ерекше назар аударуға лайық. саналады.

Оқушылардың әдеби-эстетикалық талғамын қалыптастыру

Поэманы оқыту барысында келесі әдіс-тәсілдер қолданылады: Мәтінмен жұмыс – оқушылар поэманың мазмұнын талдап, негізгі идеяларды анықтайды. Талдау және сұрақ-жауап – поэманың образдары мен көркемдік құралдарын талдай отырып, оқушылар өз ойларын білдіреді. Шығармашылық тапсырмалар – эссе жазу, сурет салу немесе шағын қойылым жасау арқылы оқушылар поэманың идеясын тәжірибеде көрсетеді.

Жастарға поэманың ой салатын мәні

«Бәйтерек» поэмасы жастарға маңызды ой береді: Туған жерді қадірлеу; Ұлттық мәдениет пен тарихты құрметтеу; Биік мақсатқа ұмтылу және өз елінің болашағына жауапкершілікпен қарау. Мысалы, поэмадан алынған Бәйтерек бейнесі – бұл елдің бірлігі мен болашағының символы. Ақынның поэтикалық тілінде жас ұрпаққа рухани биіктік пен патриоттық сезімді дамыту идеясы көрініс табады.

Көркемдік ерекшеліктері мен әсері

Поэмада қолданылған бейнелі сөздер, эпитеттер, метафоралар және символдық образдар оқушылардың көркем ойлау қабілетін дамытуға көмектеседі. Бәйтерек бейнесі тарихи сабақтастық пен ел болашағының символы ретінде ұсынылып, оқушыларға көркем мәтінді терең түсінуге мүмкіндік береді. Мысалы, Бәйтеректің тамыры – өткен тарихты, ал

биік діңі – елдің болашағын бейнелейді. Бұл жастарға өз тарихи тамырын ұмытпау, ел болашағына жауапкершілікпен қарау ойларын береді

Тәрбиелік және патриоттық мәні

Зерттеу көрсеткендей, поэма оқушылардың ұлттық рухын, патриоттық сезімін және адамгершілік құндылықтарды қалыптастыруға ықпал етеді. Шығармада туған жерді қадірлеу, ұлттық мәдениет пен салт-дәстүрді құрметтеу сияқты ойлар көрініс табады. Талдау барысында анықталған негізгі идеялар: Тарихи сабақтастықты сақтау; Ұлттық құндылықтарды бағалау; Болашаққа сенім мен жауапкершілік сезімін тәрбиелеу

Оқушылардың әдеби-эстетикалық талғамын қалыптастыруға әсері

Поэманы оқыту барысында қолданылған әдіс-тәсілдер (мәтінмен жұмыс, сұрақ-жауап, шығармашылық тапсырмалар) оқушылардың көркем мәтінді түсіну және бағалау қабілетін арттырды. Мысалы, эссе жазу, шығармашылық көрініс жасау немесе поэманы талдау сабақтары оқушылардың эстетикалық сезімін дамытып, олардың әдеби шығарманы бағалай алу деңгейін көтерді.

Қорытынды талқылау

Зерттеу нәтижелері көрсеткендей, «Бәйтерек» поэмасы оқушылардың әдеби-эстетикалық талғамын қалыптастыруда маңызды құрал болып табылады. Поэманың көркемдік, идеялық және тәрбиелік мәні оқушылардың: әдеби шығармаларды терең түсінуіне; көркемдік және символдық ойлау қабілетінің дамуына ұлттық рух пен патриоттық сезімін қалыптастыруға ықпал етеді.

Мектеп бағдарламасында Несіпбек Айтұлы «Бәйтерек» поэмасын жүйелі түрде енгізу оқушылардың эстетикалық мәдениеті мен әдеби талғамын дамыту алдымен поэманы қызықты өткізу үшін Буктрейлер жасаймыз. Буктрейлерде бейне, иллюстрациялар, фотосуреттер кітап мұқасы сияқты визуалды элементтер қолданылады. Бұл заманауи жанр әдеби шығармаларды немесе өнер туындыларын интернет технологиялары арқылы насихаттауға арналған». Оның көздейтін мақсаты – оқырманның кітапқа деген қызығушылығын ояту, шақыру.

Сурет 1 – Буктрейлерден алынған суреттер

Сурет1: Бәйтерек ағашының бейнесі – тамыры тереңге кеткен, биікке бойлаған ағаш. Бұл бейне поэманың негізгі символы болып табылады. Тамыр – халықтың тарихын, өткенін білдірсе, биік діңі – елдің болашағы мен жастардың үмітін көрсетеді. Бұл образ арқылы оқушылар ұлттық тарих пен рухани сабақтастықты сезінеді.

Сурет 2: Сыныптағы оқушылар поэманы оқып, талқылап отыр. Бұл көрініс сабақтағы әдеби талдау процесін бейнелейді. Оқушылар поэманың мазмұнын түсініп, автордың қолданған бейнелі сөздері мен идеялық мәнін талқылайды. Бұл олардың әдеби-эстетикалық талғамын дамытуға ықпал етеді.

Сурет 3: Оқушылар шығармашылық тапсырма орындап жатыр: сурет салып немесе шағын қойылым жасап, поэманың негізгі образдарын бейнелейді. Бұл көрініс поэманы тек оқу ғана емес, шығармашылық жолмен түсіну арқылы оның тәрбиелік мәнін меңгеру процесін көрсетеді.

Сурет 4: Жастар Бәйтерек бейнесін символ ретінде зерттеп, елдің бірлігі мен болашағына байланысты ой бөлісіп отыр. Бұл сурет оқушылардың поэма арқылы ұлттық құндылықтарды түсінуін, патриоттық сезімін қалыптастыруын бейнелейді.

Тарихи-компаративтік талдау әдісі

Тарихи-компаративтік талдау әдісі – әдеби шығармаларды зерттеуде қолданылатын ғылыми тәсілдердің бірі. Бұл әдіс шығарманың мазмұнын, идеялық және көркемдік ерекшеліктерін тарихи контекстпен салыстыра отырып талдауға мүмкіндік береді.

«Бәйтерек» поэмасына қолданылуы Несіпбек Айтұлы «Бәйтерек» поэмасын тарихи-компаративтік әдіспен зерттегенде:

1. Тарихи контекст: Поэмада қазақ халқының өткен тарихы, тәуелсіздік идеясы, ұлттық бірлік мәселелері көркем бейнеленген. Бәйтерек образы арқылы халықтың тарихи сабақтастығы мен болашаққа деген сенімі көрсетіледі.

2. Салыстырмалық талдау: Шығарма басқа ұлттық әдеби туындылармен салыстырылып, ұқсас идеялар мен образдық ерекшеліктері анықталады. Мысалы, халық эпосындағы немесе классикалық поэзиядағы ұлттық символдармен Бәйтеректің рөлі салыстырылады.

3. Әдеби талдау: Поэмадағы символдық образдар, эпитеттер мен метафоралар тарихи мәні мен қазіргі кездегі маңызы тұрғысынан қарастырылады. Бұл оқушыларға шығарманың тек көркемдік мәнін ғана емес, оның тарихи және мәдени рөлін түсінуге мүмкіндік береді.

Әдістің мақсаты.

1. Оқушыларға шығарманы тарихи дәуірмен байланыстыра отырып түсінуге үйрету.
2. Ұлттық мәдениет пен әдеби дәстүрді салыстыра білу қабілетін қалыптастыру.
3. Шығармадағы идеялық және тәрбиелік мәнді тереңірек қабылдауға мүмкіндік беру.
4. Көркем мәтінді талдау кезінде тарихи және мәдени байланыстарды бағалай алу қабілетін дамыту.

Проблемалық сұрақтар әдісі

Әдістің мәні. Проблемалық сұрақтар әдісі оқушылардың шығарманы терең түсінуі мен сыни ойлау қабілетін дамытуға бағытталған. Бұл әдіс оқушыларды белсенді ойлауға, шығарманың идеялық мәнін зерттеуге және әдеби-эстетикалық талғамын қалыптастыруға үйретеді

«Бәйтерек» поэмасына мысалдар

Мысал 1: Сұрақ: «Бәйтерек образы халық тарихын қалай бейнелейді?»

Міндет: Оқушылар поэмадан нақты үзінділер келтіріп, Бәйтерек арқылы өткен мен болашақ арасындағы байланысты талдайды.

Мысал 2: Сұрақ: «Поэмадағы тәуелсіздік идеясы қазіргі жастар үшін қандай мәнге ие?»

Міндет: Оқушылар идеяны түсіндіреді, мысалдар келтіреді және поэманың тәрбиелік рөлін сипаттайды.

Мысал 3: Сұрақ: «Бәйтерек бейнесі арқылы автор қандай ұлттық құндылықтарды насихаттайды?»

Міндет: Оқушылар бейнелер мен символдық элементтерді талдап, ұлттық құндылықтарды анықтайды.

Әдістің нәтижесі:

Оқушылар мәтінді терең талдайды, ой-пікірін дәлелдермен қорғайды. Көркем шығарманың идеялық және тәрбиелік мәнін түсінеді. Сыни ойлау, шығармашылық қабілеті және әдеби-эстетикалық талғамы дамиды.

Проблемалық сұрақтар әдісінің мақсаты

Проблемалық сұрақтар әдісінің негізгі мақсаты – оқушылардың шығарманы терең түсінуін, сыни ойлау қабілетін және әдеби-эстетикалық талғамын дамыту. Нақты айтқанда, бұл әдіс арқылы:

1. Шығарма мазмұнын терең талдауға үйрету – оқушылар сұрақтарға мәтіннен дәлел келтіре отырып жауап береді.

2. Сыни ойлау қабілетін қалыптастыру – күрделі және ойландыратын сұрақтар арқылы оқушылар өз көзқарасын қалыптастырады.

3. Тәрбиелік және патриоттық құндылықтарды меңгерту – поэманың идеясын зерттей отырып, ұлттық рух, адамгершілік және отансүйгіштік сезімін дамыту.

4. Оқушылардың шығармашылық қабілетін дамыту – жауапты шығармашылық түрде дәлелдермен қорғай білуге үйрету.

Қорытынды

Зерттеу барысында Несіпбек Айтұлы «Бәйтерек» поэмасы арқылы оқушылардың әдеби-эстетикалық талғамын қалыптастыру мәселесі жан-жақты қарастырылды. Поэманың көркемдік, идеялық және тәрбиелік мәні анықталып, оны мектеп бағдарламасында тиімді оқытудың әдіс-тәсілдері талданды. Сабақ барысында қолданылатын түрлі әдіс-тәсілдер - кейіпкерлік-талдамалық әдіс, тарихи-компаративтік талдау, рөлдік сот, проблемалық сұрақтар - оқушылардың шығарманы жан-жақты зерделеуіне, дербес ой түюіне, мәтінді тек мазмұндаушы емес, зерттеуші көзқараспен қабылдауына мүмкіндік береді. Бұл әдістер әдеби текстке деген танымдық қызығушылықты арттырып қана қойма, оқушыларды дәлелді пікір айтуға, жауапкершілікпен ой қорытындылауға, логикалық ойлау мәдениетін дамытуға жол ашады.

«Бәйтерек» поэмасы – көркем әдебиет арқылы жастардың рухани және эстетикалық дамуына үлес қосатын маңызды туынды. Мектеп бағдарламасында оны жүйелі түрде оқыту оқушылардың әдеби-эстетикалық талғамын қалыптастырып, көркем мәтінді қабылдау мәдениетін дамытуға ықпал етеді. Сонымен қатар поэма жастарды ұлттық тарихқа, елдің болашағына деген сүйіспеншілікке және патриоттық сезімге тәрбиелейді.

ӘДЕБИЕТТЕР:

1. Айтұлы Н. Бәйтерек. – Алматы: Жазушы, 2010. <https://bilim-all.kz/olen/24908-Baiterek>
2. Аханов К. Тіл білімінің негіздері. – Алматы: Санат, 2002. <https://library.qyzpu.edu.kz/kk/lib/document/EK/6AE23412-45EF-4057-B976-1A9AD76AA387/>
3. Балақаев М. Семантикалық құрылымдар және тілдік байланыс. – Алматы: Атамұра, 2005.
4. Жұбанов Қ. Қазақ әдебиеті тарихы: Көркем шығармаларды талдау әдістемесі. – Алматы: Білім, 2008.
5. Баймұханов С. Әдебиет пәнін оқытудың әдістемесі. – Алматы: Аруна, 2012.

ӘОЖ 37.018.43

ПОЭЗИЯЛЫҚ МӘТІНДЕРДІ ЖАСАНДЫ ИНТЕЛЛЕКТ ЭЛЕМЕНТТЕРІН ҚОЛДАНУ АРҚЫЛЫ ЗЕРДЕЛЕУ

Сағытжан А.

*Білімгер, Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті,
Алматы қ., Қазақстан Республикасы*

Ғылыми жетекшісі: ф.ғ.к., қауымдастырылған профессор м.а. **Қасен Е.С.**
*Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті,
Алматы қ., Қазақстан Республикасы*

Мақалада Gemini, ChatGPT, Perplexity және ватсап желісіндегі Meta AI секілді жасанды интеллект түрлерін қолданып, поэзиялық мәтінге талдау жасау ерекшеліктері қарастырылады. Поэзиялық мәтіндерді оқытуда жасанды интеллект технологияларын қолданудың тиімді жолдары ұсынылады. ЖИ-дың эмоционалдық-психологиялық талдауға бейімділігі сипатталады.

Кілт сөздер: Поэзия, жасанды интеллект, тілдік талдау, платформалар.

В статье рассматриваются особенности анализа поэтического текста с использованием таких видов искусственного интеллекта, как Gemini, ChatGPT, Perplexity и Meta AI в сети WhatsApp. Предлагаются эффективные способы применения технологий искусственного интеллекта в обучении поэзии. Описывается склонность ИИ к эмоционально-психологическому анализу.

Ключевые слова: Поэзия, искусственный интеллект, лингвистический анализ, платформы.

The article examines the features of analyzing poetic texts using artificial intelligence tools such as Gemini, ChatGPT, Perplexity, and Meta AI integrated into WhatsApp. Effective ways of applying artificial intelligence technologies in teaching poetry are proposed. The tendency of AI toward emotional and psychological analysis is also described.

Keywords: Poetry, artificial intelligence, linguistic analysis, platforms.

Поэзия – сөз өнерінің ең көркем, озық үлгісі, көркемдік шеберліктің жоғары деңгейін танытатын шығармашылық сала. Ол тіл арқылы ойды жеткізіп қана қоймай, қоғамдық-әлеуметтік құбылыстарды бейнелеп, адам санасы мен эстетикалық сезімін дамытудың тиімді құралы болып табылады. Өлеңдегі сөз суреттілігі мен бейнелілігі өмір шындығынан нәр алып, сол шындықпен тығыз байланысады. Сондықтан поэзиядағы көркемдік шеберлік ақынның өмірді түсінуі мен сезіну қабілетіне, ой-сезімінің тереңдігіне тәуелді.

Поэзиялық тілдің басты ерекшелігі – мазмұнмен біртұтастығында. Өлең тек сөздер жиынтығы емес, ой мен сезімнің көркем бейнесі. Сөздің көркемдігі ақынның бейнелі ойлауына, дүниені қабылдау ерекшелігіне байланысты қалыптасады. Әдебиеттанушы ғалым З.Ахметовтің: «Поэзия тілінің сипат-ерекшелігін сөз еткенде, оны поэзиялық туындылардың, өлең-жырлардың мазмұнынан бөлек алып қарауға болмайды. Өйткені поэзияның, өлеңнің тілі, оның негізгі өзгешеліктері көркем шығарманың идеялық мазмұнын ашу, жеткізу талабына сай қалыптасады»[1, 7 б.] Осы тұрғыдан алғанда, поэзиялық ой абстракциялық сипатқа ие болып, өмір құбылыстарының маңызды әрі жалпы қасиеттерін даралық ерекшеліктерімен ұштастыра отырып ашады. Ақын шындықты дәлелдемей, оны образ арқылы көзге елестетіп көрсетеді. Бұл ерекшелік **лирикалық шығармаларда** айқын көрінеді. Лирикада ой тікелей айтылмай, сезім арқылы беріліп, оқырманға әсерлі елестерініс ұсынады. Сондықтан поэзияны талдау барысында мәтіннің мағыналық, стильдік, эмоционалдық және көркемдік қырларын кешенді түрде қарастыру қажет. Көркем ой

жүйесінің өзгешелігі – құбылыстардың жалпы заңдылықтарымен қатар, олардың жеке, өзіндік белгілерін де танып-білуге ұмтылуында.

Жасанды интеллекттің мәтін талдаудағы орны қандай? Жасанды интеллект (ЖИ) – адам интеллектінің кейбір функцияларын орындауға қабілетті компьютерлік жүйелер мен алгоритмдер жиынтығы. Мәтін талдауда ЖИ мәтіндерді автоматты түрде өңдеп, құрылымын анықтап, семантикалық және стильдік ерекшеліктерін зерттеуге мүмкіндік береді.

Әдебиет – жазушылардың өз аудиториясымен байланыс орнату құралы болып келе жатқанына сан ғасыр өтті. Олар өз идеяларын, шығармашылық түйсігін, өмірлік тәжірибесін оқырмандарымен бөліседі. Латын Америкасы әдебиетін мысалға алсақ, автор мен оқырман арасындағы эмпатия шығарманың мәнін арттырып, оны белгілі бір толық мәнмәтінге айналдырады. Ал ЖИ-дің осындай байланыс орнатуға қабілеті жете бермейді. Сондықтан оның туындылары оқырман үшін әсерсіз әрі мағынасыз болуы мүмкін.

Таза шығармашылық ақын-жазушылардың ішкі әлемімен ғана емес, сонымен қатар олардың өз ортасы және әріптестерімен өзара әрекеттесуіне де байланысты. Жасанды интеллект әдеби шығармашылық саласында керемет жетістіктерге жеткенімен, ол жазушының ойын дәл тауып қағазға түсіре алмайды. Шығармашылық, эмоция және адами сезімталдық -әдебиеттің маңызды элементтері болып қала береді. Сондықтан жазушылар әдеби әлемде мәңгілік өз рөлін атқара бермек. Дегенмен, ЖИ жазушыларға өз еңбектерін дамыту мен жетілдіруге көмектесетін құнды құрал бола алады. Мұндағы маңыздысы – тепе-теңдік сақтап, жасанды интеллектіні адами шығармашылыққа қауіп ретінде емес, оны толықтыратын мүмкіндік ретінде қарастыру. Ал әдебиет саласында ChatGPT қалай қолданылып жүргені әзірге белгісіз, жуық арада ЖИ көмегімен жазылған ірі, көлемді шығармалардың пайда болатынына да сенуге болады. Алайда оның жазуында адамға тән жан, сезім, ерекше магия болмайды деп ойлаймын, оның жазуы роботтық сипатта. Кітапты оқығанда сол кітапты жазған жазушымен тілдескендей боласың, сол жазушының жанымен жанасқандай сезім пайда болады. Ал **ChatGPT** ондай әсер бере ала ма? Оның жаны, санасы бар ма? Бұл үлкен күмән тудыратын сұрақтар[2, 11 б.].

Мәтінді ЖИ-дің талдауы және дәстүрлі әдеби талдау. Мәтін талдауды балалар әдебиеті мәтіндеріне бағыттап көрелік. Себебі, бұл жанр тілдік құрылымдардың қарапайым көрінісі арқылы күрделі мағыналарды жеткізуге мүмкіндік береді. Балалар әдебиеті оқушының когнитивтік және эмоционалдық дамуына әсер ететін ерекше шығармашылық элементтерге ие. Сонымен қатар бұл мәтіндерде қолданылатын көркемдік тәсілдер мен тілдік құралдар Жасанды интеллект арқылы талдау үшін қолайлы зерттеу нысанын құрайды. Соның ішінде **Gemini, ChatGPT, Perplexity және ватсап желісіндегі Meta AI** секілді жасанды интеллект түрлерін қолданып көреміз.

Балалар поэзиясында ескерілуге тиіс талаптардың бірі – балалар ақыны өз шығармасын қай жастағы оқырманға арнап жазып отырғандығын міндетті түрде жадында ұстауы керек те, көркемдік әлем шындығы баланың жас ерекшелігіне лайықталып ұсынылуы қажет. Сонда ғана балаларға арналған поэзиялық шығарма өз межесінен табылмақ. Яғни, балаларға арналған поэзиялық туындыда сыртқы пішін – тілдік қолданыс, ішкі пішін – көркемдік шындық және мазмұн - бала болмысы өзара ұштаса көрініс табуы қажет. Ең бастысы – балаларға арналған поэзиялық туындының қай-қайсысы да өз оқырманына жалпылама түрде (кез келген жастағы бала) емес, нақтылай (белгілі бір жастағы бала) бағытталуы шарт. Себебі, бөбек үшін қызықты дүние сәби үшін қызықсыз болуы, балдырған үшін тартымды дүние жеткіншек үшін мүлдем қажетсіз[3, 72-73 б.]. Осы орайда **Қастек Баянбайдың «Атқа міндім»** деп аталатын оқиғалы өлеңіне көңіл қойып көрелік:

Дәстүрлі талдау. Аталмыш өлеңнің ең құнды қасиеті ұлттық колориттің айқындығы болып табылады. Баяндай бейнелеу жолымен жасалған динамикаға толы өлең сюжеті атқа мініп көрген қазақ баласының қай-қайсысының да басынан өткерген психологиялық ахуалға негізделген. Өлеңде ситуациялық өзгерістермен қатарласа

берілетін баланың ішкі ой-сезіміндегі түрлі құбылыстар ситуациялық-психологиялық қызықты параллельдер түзе келе, тұтастай өлең мазмұнының әсерлі шығуына жол ашады. Мәселен, атқа алғаш рет мінген баланың әрекеті мен сол әрекетке ілесе санасында пайда болған өзгеріске назар аударып байқайық:

*Желдірмек боп атымды,
Қысып қалдым тақымды.
Атым желіп жөнелді,
Қайтсем екен мен енді?!
Батылдық жоқ жаңағы,
Зәрем ұшып барады... (Қастек Баянбайдың «Атқа міндім» өлеңінен)*

Қазақ баласы үшін таныс сурет. Таныс күй. Айнала жұрт алдындағы балалық мақтаныштың балалық қорқынышқа ұласуы.

Егер өлең оқырманы бұл күйді күні кеше ғана бастан өткерген бала болса, ішкі құпиясын әлдебіреу біліп қойғандай, тағы бір ыңғайсызданып қалып, іле-шала өзін-өзі іштей қайрап, батылдана түсері анық. Сөйте тұра, өзіне ұқсас өлең кейіпкерінің әрі қарай қандай күй кешкенін білуге ынтығары және хақ.

Атқа мінген сәтте өзін үлкен жігітке балап, батылдана, мақтана тақымды басып қалған бала кейіпкердің ой дүниесінде болып өткен кейінгі құбылыстар да қызық. *Таңсық емес, таныс.*

*...Батылдық жоқ жаңағы,
Зәрем ұшып барады.
Қыза түсті құрғыр ат,
Көзім кетті бұлдырап,
Жел еседі зуылдап,
Құлақ кетті шыңылдап.
Ат жалына жабысып,
Қолым қалды қарысып.
Тізгін жоқ сол қолдағы,
Қамышы жоқ оң қолдағы.
Құламасам болғаны,
Жыламасам болғаны.
Дүңкілдетіп даланы,
Атым шауып барады... (Қастек Баянбайдың «Атқа міндім» өлеңінен)*

Өлеңді тұтастай алып қарар болсақ, бұл өлеңде қарапайым ситуация мен соған орайласа кейіпкер санасында неше құбылған психологиялық ауанды бейнелеу арқылы әдемі де әсерлі көркемдік шындық жасалған және бұл шындық бала оқырманды іштей ыңғайсыздандырады, ойландырады, жігерлендіреді. Бала оқырман қорқақтықтың ел алдында қолайсыздыққа ұрындырарын түйсінеді, сол себепті де «Қорыққанымды жаңағы жұрт білмесе жарады», - деп, алдағы уақытта қорқақтыққа бой алдырмауға өзін-өзі тәрбиелей бастайды. Өлеңде көзделген мақсат та осы болатын. Мақсатқа жеткізген - өлеңде жасалған көркемдік шындықтың әсіре бояусыз шынайылығы, бала оқырманды алуан күйге түсірген әсерлілігі. Демек, балалар поэзиясында көзделген мақсатқа жету үшін, бірінші кезекте, бала оқырманға өмірдің өзінен алынған көркемдік шындық ұсынылуы шарт. Ал балаға таныс өмірлік шындық дегеніміз, бұл - баланың өзі, өз болмысы, балалық армандары мен қиялдары, ойлары мен сезімдері, көңіл ауаны мен әсерлері, танып-білгендері мен түсініп-түйсінгендері, әдет-дағдылары мен мінез-құлқы, күнделікті ойын-қызықтары, қоршаған ортасы, хайуанаттар мен жануарлар, сан алуан өсімдіктер дүниесінен тұратын көзтаныс табиғат әлемі, т.с.с. баланың өзіне жақын жағдайлар. Міне, осындай сан қилы жағдайлар мен заттар дүниесінен тұратын айнала өмірдегі мың сан мінездер мен

әрекеттердің, сезімдер мен әсерлердің, құбылыстар мен оқиғалардың, табиғат суреттері мен бояуларының ішінен балалар ақыны ең қажеттісін ғана екшеп алуы қажет. Бұл тұста оның негізгі сүйенері өзі тандап алған өмірлік шындықтың бала үшін қаншалықты қажеттілігі, баланың таным-білім деңгейіне қаншалықты лайықтылығы болып табылады»[3, 74-77-б.].

Көріп отырғанымыздай, бірінші кезекте, балалар әдебиетін талдауда **дәстүрлі әдеби талдау** адам қабілетіне негізделгендіктен, өлеңнің психологиялық, тәрбиелік және көркемдік мәнін толық аша алады. Қастек Баянбайдың «Атқа міндім» өлеңінде кейіпкерлердің ішкі сезімдері, баланың қорқынышы мен батылдығы, сондай-ақ ұлттық колорит пен өмірлік жағдайлары дәстүрлі талдау арқылы нақты әрі дәл сипатталады. Дәстүрлі әдіс арқылы бала оқырманның психологиялық тәжірибесі мен эмоционалды реакциясын ескере отырып, көркемдік шындық пен педагогикалық мәнді тиімді жеткізуге болады.

ЖИ талдау. Meta AI: Кейіпкер алғашында батыл болып, атын желдірмек болады, бірақ кейін жағдай өзгеріп, аты шауып кеткенде қорқып, зәресі ұшады. "Қайтсем екін, Құламасам болғаны, Жыламасам болғаны" деген жолдарда оның қорқыныш пен абестік сезімі ашып тұр.

1.Тілдік талдау:

- Өлеңде дыбыс ебендеу көп: "Дүңкілдетіп", "Жел еседі зуылдап", "Құлақ кетті шыңылдап".
- "Қыза түсті құрғыр ат" - мұнда "құрғыр" сөзі кейіпкердің амалының жоқтығын көрсетеді.
- "Ат жалына жабысып, Қолым қалды қарысып" - өте бейнелі суреттеу.

Бұл өлең адамның өзін-өзі бақылай алмайтын сәттерін, қорқыныш пен батылсыздықты шебер суреттеген сияқты.

ChatGPT: Бұл өлең – балалар әдебиетіне арналған, онда баланың алғашқы атқа міну тәжірибесі көркемдік тұрғыдан бейнеленген. Өлеңде келесі ерекшеліктер бар:

1. *Ситуацияның балалар психологиясына сай болуы:* Баланың қорқынышы мен қызықшылығы, батылдыққа ұмтылысы ашық көрсетілген. Мысалы, «Батылдық жоқ жаңағы, Зәрем ұшып барады» жолдары баланың ішкі күйін нақты жеткізеді.

2. *Қозғалыс пен динамика:* Аттың жылдамдығы, желдің әсері, баланың әрекеттері («Жел еседі зуылдап, Құлақ кетті шыңылдап») арқылы оқырманға оқиғаның шиеленісті сәті көрініп тұр.

3. *Дыбысқа еліктеу* (ономатопея): «Зуылдап», «шыңылдап», «дүңкілдетіп» сөздері оқиғаның динамикасын сездіреді және оқырманға визуалды әрі акустикалық әсер береді.

4. *Баланың эмоциялық реакциясы:* Өлең баланың қорқынышын, қуаныш пен толқуды бір уақытта жеткізеді, бұл балалар әдебиетінде маңызды – оқырман кейіпкерге эмоциялық түрде еніп, өзін сол сәтте сезіне алады.

Perplexity:Бұл Абай Құнанбайұлының «Атым желіп жөнелді» өлеңі – қазақ балалар әдебиетінің классикасы. (көріп тұрғанымыздай жалған ақпарат береді екен).

1. Мазмұны мен идеясы:

Бала ат үстінде желдей шауып, қорқып, дәрменсіз күй кешеді. Табиғат күші мен адамның әлсіздігі, қорқыныш пен көмек сұрау мотивтері басым.

2. Өнеркүліптік ерекшеліктері:

•**Ықылымы:** Төрт жолдық буынды (8 буын) өлең, қайталау («Батылдық жоқ жаңағы») эмоцияны күшейтеді.

•**Суреттеу:** Дыбыстық бейнелеу күшті («зуылдап», «шыңылдап», «дүңкілдетіп») – жел мен аттың шапқанын естітеміз.

•**Сөз өнері:** Аллитерация («желдірмек», «қысып қалдым») және қарама-қайшылық («батылдық жоқ») баланың үрейін ашады.

Балаларға әсері

Қорыққан бала көзқарасы арқылы қиялды оятып, эмоциялық тәжірибе береді; жеңіл ырғағымен есте қалады.

Gemini: 1. *Тақырыбы мен мазмұны:*

Өлеңнің негізгі тақырыбы — алғаш рет атқа мінген (немесе атты тізгіндей алмаған) баланың сезімі мен қорқынышы. Мұнда баланың аңдаусызда атты желдіртіп алып, кейін оны тоқтата алмай сасқалақтаған сәті шебер суреттелген.

2. Көркемдік ерекшелігі мен құрылымы:

Динамика: Өлең өте жылдам ырғақпен жазылған. «Жөнелді», «зуылдап», «шауып барады» деген етістіктер оқырманға аттың екпінін сезіндіреді.

Психологиялық күй: Автор баланың қорқынышын сыртқы белгілер арқылы береді: «зәрем ұшып барады», «көзім бұлдырап», «кұлақ шыңылдап». Бұл – бала психологиясын дәл көрсету.

Аллитерация мен ұйқас: Өлең жеңіл оқылады, ұйқастары (тақымды/атымды, барады/жаңағы) баланың жаттап алуына өте ыңғайлы.

3. Тәрбиелік мәні:

Өлеңде екіұдай мағына бар:

Батылдық пен тәжірибе: Баланың батыл болғысы келгенімен («желдірмек боп»), іс жүзінде дайын еместігі көрінеді.

Сактық: Жануармен жұмыс істегенде абай болу керектігін жанама түрде меңзейді.

Түйін: Бұл – кішкентай оқырманды оқиға қызығымен баурап алатын, сонымен бірге кейіпкердің ішкі толқынысын шынайы жеткізетін сәтті шыққан лирикалық шығарма.

Екінші кезекте өлең бір мезгілде бірнеше жасанды интеллект платформасы (Meta AI, ChatGPT, Perplexity, Gemini) арқылы талданды. Нәтижелерді салыстыру барысында жасанды интеллекттің поэзиялық мәтінді талдаудағы мүмкіндігі мен шектеулері айқын байқалды. Зерделеу нәтижесі ЖИ-дың өздігінен толыққанды әдеби талдау жасай алмайтынын, бірақ дұрыс бағытталған жағдайда тиімді **көмекші құрал** бола алатынын көрсетті.

Meta AI өлеңдегі кейіпкердің психологиялық күйіне назар аударып, батылдық пен қорқыныштың қарама-қайшылығын нақты мәтін жолдары арқылы көрсетеді. Бұл ЖИ-дың эмоционалдық-психологиялық талдауға бейімділігін байқатады. Меніңше, талдау жүйеленбеген, ғылыми категориялармен тереңдетілмеген.

ChatGPT мәтінді балалар әдебиеті контекстінде қарастырып, композициялық, эмоциялық және дыбыстық ерекшеліктерді бөліп көрсетеді. Мұнда талдау құрылымдылығы жоғары болғанымен, кей тұстарда нақты мәтінмен байланыс әлсіздеу, жалпы сипатта қалып қояды.

Perplexity жүйесі елеулі қателікке жол беріп, өлеңді Абай Құнанбайұлына тиесілі екендігін айтты. Бұл мысал жасанды интеллекттің дереккөзге сын көзбен қарамай қолданылған жағдайда **жалған ақпарат беру қаупін** айқын дәлелдейді. Осы себепті ЖИ нәтижесін міндетті түрде әдеби-тарихи тұрғыдан тексеру қажеттігі туындайды. Бұл да сайып келгенде соңында адамның өз ізденісіне әкелетінін көрдік.

Ал **Gemini** өлеңнің тақырыбы, динамикасы, психологиялық күйі және тәрбиелік мәнін жүйелі түрде талдайды. Бұл ЖИ-дың құрылымдық талдауға бейімді екенін көрсетеді. Меніңше, кей тұста педагогикалық тұжырымдар басым болып, әдеби-теориялық тереңдік жеткіліксіз болды.

Поэзиялық мәтінді жасанды интеллект арқылы ұтымды зерделеу әдістері. Жасанды интеллект поэзиялық мәтінді талдауда тиімді нәтиже көрсетуі үшін оны жалпылама тапсырмалар шеңберінде қолдану жеткіліксіз. ЖИ-ды поэзиялық мәтінді зерделеуге бағытталған жүйелі талдау құралы ретінде пайдалану қажет. Бұл мақсатта арнайы әдіс-тәсілдерді кезең-кезеңімен қолдану маңызды.

1-әдіс: Поэзиялық мәтінді жасанды интеллект арқылы зерделеу барысында бірден толық талдау жүктеу жауаптың жалпылама болуына әкеледі. Сондықтан талдауды нақты **аспектілерге бөліп, әр бағыт бойынша жеке сұрау** тиімді нәтиже береді. Бұл әдіс ЖИ-дың мәтінге терең үңілуіне және талдаудың жүйелі сипат алуына мүмкіндік береді. Аталған тәсілде мәтін алдымен бір ғана бағытта талданады: психологиялық аспект (кейіпкердің ішкі күйі мен эмоциясы), тілдік аспект (дыбыстық бейнелеу, лексикалық қолданыс), көркемдік

аспект (образ бен суреттеу тәсілдері), идеялық аспект (негізгі ой, тәрбиелік мән). Әр аспект бойынша алынған нәтижелер кейін біріктіріліп, тұтас ғылыми қорытынды жасалады. Қолдану мысалы: «Өлеңдегі кейіпкердің психологиялық күйін нақты жолдарға сүйене отырып талдап бер» деген сұрақ ЖИ-дың мәтіндік дәлелге негізделген жауап беруін қамтамасыз етеді. Артықшылығы: талдаудың құрылымдылығы, мәтінге сүйенген дәлелді тұжырымдардың жасалуы және соңғы қорытындыны қалыптастыруға қолайлы негіздің пайда болуы.

2-әдіс: Жасанды интеллекттің жалпылама тұжырым жасауын болдырмау үшін оған жауапты *мәтінге сүйене отырып дәлелдеуді міндеттеу* қажет. Қолдану мысалы: сұраққа «Өлеңдегі қорқыныш сезімін қандай сөздер мен тіркестер арқылы берілгенін нақты мысалмен көрсет» деп нақты нұсқау беру. Артықшылығы: ЖИ жауаптарының мәтіндік дәлелге негізделуіне, зерттеушінің мәтінмен жұмыс дағдыларының дамуына және талдау сапасының артуына мүмкіндік береді.

3-әдіс: Бұл әдістің мәні - ЖИ-дан тек талдау жасауын сұраудың орнына, оған **өзінің немесе басқа ЖИ-дың талдауындағы қателерді анықтау тапсырмасын беру**. Қолдану мысалы: «Мына талдауда поэзиялық мәтінге сай келмейтін, жалпылама немесе дәлелсіз тұстарды тауып, түзет.» «Бұл талдауда қандай тұжырымдар мәтінге сүйенбейді? Нақты көрсетіңіз». Артықшылығы: ЖИ өзін-өзі тексеру режиміне өтеді; жалған ақпарат пен үстірт ойлар бірден көрінеді; зерттеушінің сыни ойлау қабілеті айқын байқалады. Бұл әдіс ғылыми жұмыста ерекше құнды, себебі зерттеуші «дайын жауапты қабылдаушы» емес, **талдаушы субъект** ретінде әрекет ететінін дәлелдейді.

4-әдіс: Бір ғана ЖИ-ға сүйену талдауды шектейді, өйткені әр жүйе мәтінді әр қырынан қарастырады. Сондықтан бір өлеңді *бірнеше ЖИ-ға беріп, алынған нәтижелерді салыстыру* тиімді. Қолдану мысалы: бір өлеңді 2-4 ЖИ арқылы талдату; жауаптарды салыстырып, қай аспект жақсы ашылғанын, қайсысы жалпылама кеткенін немесе қателіктер барын анықтау. Артықшылығы: ЖИ шектеулері көрініп, салыстырмалы талдау жасалады; зерттеушінің сыни ойлауы дамиды; ең ұтымды талдау жолдары айқындалады.

Қорытындылай келе, біз мысалға алып отырған балалар әдебиетін зерттеуде дәстүрлі әдеби талдау басты рөл атқарады екен. Жасанды интеллект жүйелері – тек қосымша құрал ретінде, талдаушыға мәтін құрылымын жылдам бағалауға, семантика мен стильді шығарып алуға көмектеседі. Көріп отырғанымыздай, дәстүрлі талдау мен ЖИ мүмкіндіктерін үйлестіре қолдану шығармашылыққа толыққанды талдау жүргізуге мүмкіндік береді, бірақ негізгі шешімді және көркемдік бағалауды адам жасайды. Осылайша, әдебиет зерттеуінде ЖИ тек *көмекші құралға* айналады, ал бала оқырманға арналған поэзиялық мәтіннің тәрбиелік және эмоционалды мәнін ашу дәстүрлі әдістің басты артықшылығы болып қала береді. Осылайша, әдебиеттің шынайы құдіреті – адам санасындағы сезім мен түсінікте, ал жасанды интеллект тек сол сезімді ашуға жол ашатын құрал ғана болып қала береді.

ӘДЕБИЕТТЕР:

1. Ахметов З. Өлең сөздің теориясы. – Алматы, 1973. – 212 б.
2. Әлімақын Д. ChatGPT әдебиетке әсер ете ме?. «Егемен Қазақстан» газеті, 25 қаңтар 2025 жыл. – № 18.
3. Әлтайұлы А. Қазақ балалар поэзиясы. – Алматы: Қазығұрт, 2021. – 363 б.
4. Әуелханұлы М. Жасанды интеллект дәуірі. «Алматы ақшамы» газеті. – Алматы, 2025 жыл. – № 6.

ФИЗИКАНЫ ОҚУ БАРЫСЫНДА PROBLEM BASED LEARNING ӘДІСІН ИНТЕГРАЦИЯЛАУДАҒЫ ЖИ РӨЛІ

Сапина А.А., Калимоллақызы Ә.

Студенттер, Қ. Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік университеті,
Ақтөбе қ., Қазақстан Республикасы
cargenforsythe@gmail.com

Бұл мақалада физиканы оқыту барысында Problem Based Learning (PBL) әдісін жасанды интеллект (ЖИ) технологияларымен интеграциялау мәселелері қарастырылады. Зерттеуде PBL әдісінің мәні, оның физика пәніндегі қолданылу ерекшеліктері және ЖИ-дің оқу процесін жетілдірудегі рөлі талданады. Сонымен қатар, ЖИ көмегімен оқу процесін жекелендіру, проблемалық тапсырмаларды құру, виртуалды зертханаларды қолдану мүмкіндіктері сипатталады. Мақалада аталған тәсілдің артықшылықтары мен қиындықтары қарастырылып, оның оқушылардың сыни ойлауын, зерттеушілік қабілеттерін дамытудағы маңызы айқындалады. Зерттеу нәтижелері ЖИ мен PBL интеграциясы физиканы тиімді оқытуға ықпал ететінін көрсетеді.

Кілт сөздер: жасанды интеллект, PBL, физиканы оқыту, проблемалық оқыту, цифрлық білім беру

В данной статье рассматриваются вопросы интеграции метода Problem Based Learning (PBL) с технологиями искусственного интеллекта (ИИ) в процессе обучения физике. Анализируются сущность метода PBL, особенности его применения в преподавании физики, а также роль ИИ в совершенствовании образовательного процесса. Особое внимание уделяется возможностям персонализации обучения, созданию проблемных заданий и использованию виртуальных лабораторий. В статье также рассматриваются преимущества и трудности данного подхода, а также его влияние на развитие критического мышления и исследовательских навыков учащихся. Результаты показывают, что интеграция ИИ и PBL способствует повышению эффективности обучения физике.

Ключевые слова: искусственный интеллект, PBL, обучение физике, проблемное обучение, цифровое образование

This article examines the integration of Problem Based Learning (PBL) with artificial intelligence (AI) technologies in physics education. The study analyzes the essence of the PBL approach, its application in teaching physics, and the role of AI in improving the learning process. Special attention is given to personalized learning, automated problem generation, and the use of virtual laboratories. The advantages and challenges of this approach are also discussed, along with its impact on developing students' critical thinking and research skills. The findings suggest that the integration of AI and PBL significantly enhances the effectiveness of physics education.

Keywords: artificial intelligence, PBL, physics education, problem-based learning, digital learning

Қазіргі жаһандану және цифрландыру дәуірінде білім беру жүйесі түбегейлі өзгерістерге ұшырап отыр. Ақпараттық технологиялардың қарқынды дамуы, әсіресе жасанды интеллекттің (ЖИ) білім беру саласына енуі оқыту әдістерін жаңартуды талап етеді. Дәстүрлі оқыту тәсілдері көбіне білімді дайын күйінде беруге бағытталса, бүгінгі күні оқушылардың сыни ойлауын, зерттеушілік дағдыларын және өз бетінше білім алу қабілетін дамыту басты мақсатқа айналып отыр. Осы тұрғыдан алғанда, Problem Based Learning (PBL), яғни проблемалық оқыту әдісі, заманауи білім беру талаптарына жауап беретін тиімді тәсілдердің бірі болып табылады.

Физика пәні – табиғат құбылыстарын түсіндіретін, логикалық ойлау мен аналитикалық қабілетті талап ететін күрделі ғылым саласы. Дегенмен, көптеген оқушылар үшін физика абстрактілі формулалар мен теориялар жиынтығы ретінде қабылданып, пәнге деген қызығушылықтың төмендеуіне әкеліп жатады. Бұл мәселе әсіресе дәстүрлі оқыту әдістері қолданылған жағдайда айқын көрінеді, өйткені мұндай тәсілдерде оқушылар көбіне пассивті тыңдаушы ролінде қалып қояды. Сондықтан физиканы оқытуда оқушыларды белсенді қатыстыру, оларды нақты өмірлік жағдайлармен байланыстыра отырып оқыту маңызды.

Осы қажеттілікті ескере отырып, Problem Based Learning әдісі ерекше маңызға ие. Бұл әдіс оқушыларға нақты проблемалық жағдайларды ұсыну арқылы олардың білімді өз бетінше ізденуіне, талдау жасауына және шешім қабылдауына мүмкіндік береді. PBL әдісі тек білім беруді ғана емес, сонымен қатар оқушылардың коммуникативтік, зерттеушілік және шығармашылық қабілеттерін дамытады. Әсіресе физика пәнінде бұл әдіс табиғи құбылыстарды тәжірибе арқылы түсінуге, теорияны практикамен байланыстыруға жағдай жасайды. Жасанды интеллект технологияларының дамуы PBL әдісін жаңа деңгейге көтеруге мүмкіндік беріп отыр. ЖИ оқыту процесін жекелендіруге, оқушылардың білім деңгейіне сәйкес тапсырмалар ұсынуға, олардың қателерін талдап, жедел кері байланыс беруге мүмкіндік береді. Бұл өз кезегінде оқыту сапасын арттырып, әрбір оқушының жеке қажеттіліктерін ескеруге жағдай жасайды. Мысалы, ЖИ негізіндегі платформалар күрделі физикалық есептерді түрлі деңгейде ұсыну арқылы оқушылардың қабілетіне қарай бейімделе алады. ЖИ технологиялары виртуалды зертханалар мен симуляциялар құруға мүмкіндік береді. Бұл әсіресе физика пәнінде аса маңызды, себебі кейбір тәжірибелерді мектеп жағдайында жүргізу қиын немесе қауіпті болуы мүмкін. Виртуалды ортада оқушылар тәжірибе жасап, нәтижелерін талдай отырып, теориялық білімдерін практикамен ұштастыра алады. Бұл тәсіл оқушылардың пәнге деген қызығушылығын арттырып қана қоймай, олардың терең түсінуіне ықпал етеді[1].

Осылайша, жасанды интеллект пен Problem Based Learning әдісін біріктіру физиканы оқытуда жаңа мүмкіндіктер ашады. Бұл интеграция оқыту процесін интерактивті, тиімді және оқушыға бағытталған етуге мүмкіндік береді. Аталған тәсіл білім беру жүйесінің заманауи талаптарына сәйкес келіп, болашақта бәсекеге қабілетті, шығармашыл және сыни тұрғыдан ойлай алатын тұлғаны қалыптастыруға негіз болады. Қазіргі білім беру жүйесінің басты мақсаты – оқушыларды тек дайын біліммен қамтамасыз ету емес, олардың өз бетінше ойлау, мәселе шешу және білімді тәжірибеде қолдану қабілеттерін дамыту болып табылады. Осы мақсатқа жетуде Problem Based Learning (PBL) әдісі мен жасанды интеллект (ЖИ) технологияларын біріктіру ерекше маңызға ие. Бұл интеграция оқыту процесін жаңа сапалық деңгейге көтеріп, оны неғұрлым икемді, тиімді және оқушыға бағытталған етеді. Әсіресе физика пәнін оқытуда ЖИ мен PBL-дің үйлесімі күрделі ұғымдарды түсіндіруді жеңілдетіп, оқушылардың пәнге деген қызығушылығын арттыруға мүмкіндік береді.

Ең алдымен, ЖИ технологиялары проблемалық тапсырмаларды құру процесін айтарлықтай жеңілдетеді және жетілдіреді. Дәстүрлі жағдайда мұғалім әртүрлі деңгейдегі есептер мен тапсырмаларды өз бетінше дайындайды, бұл көп уақыт пен күшті талап етеді. Ал ЖИ негізіндегі жүйелер оқушылардың білім деңгейін, оқу қарқынын және жеке ерекшеліктерін талдай отырып, автоматты түрде сәйкес проблемалық тапсырмалар ұсына алады. Мысалы, бір оқушыға қарапайым деңгейдегі есеп ұсынылса, екінші оқушыға күрделірек, талдауды қажет ететін тапсырма беріледі. Бұл тәсіл оқытуды жекелендіруге мүмкіндік береді және әрбір оқушының әлеуетін толық ашуға жағдай жасайды.

Сонымен қатар, ЖИ оқушылардың жауаптарын талдап, олардың қателерін анықтай алады. Бұл PBL әдісі үшін өте маңызды, себебі проблемалық оқытуда оқушының өз бетінше қателесу арқылы үйренуі негізгі рөл атқарады. ЖИ жүйелері қателердің түрін анықтап, нақты кері байланыс береді, мысалы, есепті шешу барысында формуланы дұрыс қолданбағанын немесе логикалық қателік жібергенін көрсетеді. Мұндай жедел кері байланыс оқушылардың білімін уақытында түзетуге және терең түсінуге көмектеседі[2].

ЖИ мен PBL интеграциясының тағы бір маңызды мүмкіндігі – оқу процесін бейімдеу (адаптивті оқыту). Әрбір оқушының білім алу қарқыны мен стилі әртүрлі болғандықтан, дәстүрлі оқыту әдістері барлық оқушылардың қажеттіліктерін толық қанағаттандыра алмайды. Ал ЖИ жүйелері оқушының алдыңғы нәтижелерін, тапсырмаларды орындау жылдамдығын және қателерін талдай отырып, оқу траекториясын жеке түрде құрастырады. Бұл әсіресе физика пәнінде маңызды, себебі кейбір тақырыптар (мысалы, механика немесе электр құбылыстары) оқушылар үшін қиын болуы мүмкін. ЖИ мұндай жағдайларда қосымша түсіндірулер, жеңілдетілген тапсырмалар немесе визуалды материалдар ұсына алады. Физиканы оқытуда ЖИ мен PBL интеграциясының тағы бір маңызды бағыты – виртуалды зертханалар мен симуляцияларды қолдану. Физика пәні тәжірибеге негізделген ғылым болғандықтан, теорияны практикамен ұштастыру аса маңызды. Алайда мектеп жағдайында барлық тәжірибелерді жүргізу мүмкін емес, себебі кейбір құрал-жабдықтар жетіспеуі немесе қауіпсіздік талаптары шектеу қоюы мүмкін. ЖИ негізіндегі виртуалды зертханалар бұл мәселені тиімді шешеді. Оқушылар компьютер немесе мобильді құрылғылар арқылы түрлі тәжірибелерді орындап, нәтижелерін бақылап, талдай алады. Мысалы, қозғалыс заңдарын, электр тізбектерін немесе оптикалық құбылыстарды виртуалды ортада зерттеу оқушылардың түсінігін тереңдетеді. Бұл симуляциялар PBL әдісімен тығыз байланысты, себебі оқушыларға нақты проблемалық жағдай ұсынылады. Мысалы, “нәліктен дененің қозғалысы белгілі бір жағдайда баяулайды?” немесе “электр тізбегіндегі ток күші неге өзгереді?” сияқты сұрақтар қойылып, оқушылар виртуалды тәжірибелер арқылы жауап іздейді. Бұл тәсіл оқушылардың зерттеушілік дағдыларын дамытып, оларды ғылыми ойлауға баулиды.

ЖИ мен PBL интеграциясы сонымен қатар оқушылардың ынтасын арттыруда маңызды рөл атқарады. Интерактивті тапсырмалар, ойын элементтері (геймификация) және визуалды материалдар оқушылардың оқу процесіне деген қызығушылығын күшейтеді. ЖИ жүйелері оқушылардың жетістіктерін бақылап, марапаттау жүйесін енгізе алады, бұл олардың мотивациясын арттырады. Мысалы, белгілі бір деңгейдегі есептерді сәтті орындаған оқушыға келесі күрделі деңгей ашылады немесе арнайы жетістіктер беріледі. Тағы бір маңызды аспект – мұғалімнің рөлінің өзгеруі. ЖИ мен PBL интеграциясы мұғалімді тек ақпарат жеткізуші емес, бағыттаушы және кеңесші рөліне ауыстырады. Мұғалім оқушыларға дайын жауап берудің орнына, олардың ойлау процесін бағыттап, дұрыс сұрақтар қоюға көмектеседі және зерттеу жүргізуге жағдай жасайды. Ал ЖИ техникалық және аналитикалық жұмыстарды (мысалы, тапсырмаларды тексеру, деректерді талдау) өз мойнына алады. Бұл мұғалімге шығармашылық және әдістемелік жұмыстарға көбірек көңіл бөлуге мүмкіндік береді[3].

ЖИ мен PBL интеграциясының тағы бір мүмкіндігі – деректерге негізделген оқыту (data-driven learning). ЖИ жүйелері оқушылардың оқу процесі туралы үлкен көлемдегі деректерді жинап, талдай алады. Бұл деректер оқушылардың қай тақырыптарды жақсы меңгергенін, қай жерде қиындықтар бар екенін анықтауға мүмкіндік береді. Мұғалім осы ақпаратты пайдалана отырып, оқыту стратегиясын жетілдіре алады. Мысалы, егер сыныптың көп бөлігі белгілі бір тақырыпты түсінбесе, мұғалім сол тақырыпқа қайта оралып, басқа әдістерді қолдана алады. Сонымен қатар, ЖИ халықаралық білім беру ресурстарына қолжетімділікті кеңейтеді. Оқушылар әлемдік деңгейдегі білім беру платформаларын пайдаланып, әртүрлі көзқарастар мен әдістерді үйрене алады. Бұл олардың білімін кеңейтіп, жаһандық ойлау қабілетін қалыптастырады. PBL әдісімен үйлескенде, бұл ресурстар нақты проблемаларды шешуде қолданылып, оқушылардың білімін практикада қолдануына мүмкіндік береді.

Дегенмен, ЖИ мен PBL интеграциясының мүмкіндіктері тек техникалық аспектілермен шектелмейді. Бұл тәсіл оқушылардың тұлғалық дамуына да әсер етеді. Проблемалық тапсырмаларды шешу барысында оқушылар топпен жұмыс істеуді, өз пікірін қорғауды, басқалардың көзқарасын құрметтеуді үйренеді. Ал ЖИ бұл процесті қолдап,

әрбір оқушының белсенді қатысуын қамтамасыз етеді. Қорытындылай келе, жасанды интеллект пен Problem Based Learning әдісінің интеграциясы физиканы оқытуда кең мүмкіндіктер ашады. Бұл тәсіл оқыту процесін жекелендіруге, интерактивті етуге және тиімділігін арттыруға мүмкіндік береді. ЖИ оқушылардың білімін талдап, оларға сәйкес тапсырмалар ұсынса, PBL олардың осы білімді қолдану және дамыту қабілетін қалыптастырады. Нәтижесінде, оқушылар тек теориялық білім алып қана қоймай, оны нақты өмірлік жағдайларда қолдана алатын, сыни тұрғыдан ойлайтын және шығармашыл тұлға ретінде қалыптасады[4].

Жасанды интеллект (ЖИ) пен Problem Based Learning (PBL) әдісін біріктіре отырып оқыту – қазіргі білім беру жүйесіндегі инновациялық бағыттардың бірі. Бұл тәсіл әсіресе физика сияқты күрделі пәндерді оқытуда үлкен мүмкіндіктерге ие. Алайда кез келген жаңа технологиялық және әдістемелік шешімдер сияқты, бұл интеграцияның да өз артықшылықтары мен қиындықтары бар. Оларды жан-жақты қарастыру аталған тәсілді тиімді енгізу үшін маңызды. Ең алдымен, ЖИ мен PBL интеграциясының негізгі артықшылықтарының бірі – оқытудың жекелендірілуі. Дәстүрлі оқыту жүйесінде мұғалім бір уақытта барлық оқушыға бірдей материал ұсынады, ал оқушылардың білім деңгейі, қабылдау қабілеті әртүрлі болады. ЖИ технологиялары әрбір оқушының оқу қарқынын, қателерін және жетістіктерін талдай отырып, жеке оқу траекториясын құра алады. Бұл оқушының әлсіз тұстарын анықтап, соған сәйкес тапсырмалар беруге мүмкіндік береді. Ал PBL әдісі осы білімді нақты проблемаларды шешуде қолдануға жағдай жасайды. Нәтижесінде оқушы тек теорияны меңгеріп қана қоймай, оны тәжірибеде пайдалана алады. Тағы бір маңызды артықшылық – оқушылардың танымдық белсенділігінің артуы. PBL әдісі оқушыларды пассивті тыңдаушыдан белсенді зерттеушіге айналдырады. Олар нақты проблемаларды шешу барысында ақпарат іздейді, талдайды, өз болжамдарын ұсынады. ЖИ бұл процесті қолдап, қажетті ресурстарды ұсынып, бағыт-бағдар береді. Сонымен қатар интерактивті платформалар, симуляциялар және виртуалды зертханалар оқушылардың пәнге деген қызығушылығын арттырады. Физика сияқты күрделі пәнді визуалды түрде түсіну оқушылар үшін әлдеқайда жеңіл әрі қызықты болады.

Үшінші артықшылық – жедел және сапалы кері байланыстың қамтамасыз етілуі. Дәстүрлі жағдайда мұғалім барлық оқушылардың жұмыстарын бірден тексеріп, толық кері байланыс беруі қиын. Ал ЖИ жүйелері оқушылардың жауаптарын автоматты түрде тексеріп, нақты қателерін көрсетіп, түзету жолдарын ұсына алады. Бұл оқушыларға өз қателерін дереу түсініп, түзетуге мүмкіндік береді. PBL әдісімен үйлескенде бұл кері байланыс оқушылардың проблеманы шешу процесін жақсартады.

ЖИ мен PBL интеграциясының тағы бір артықшылығы – тәжірибелік дағдыларды дамыту мүмкіндігі. Виртуалды зертханалар арқылы оқушылар түрлі тәжірибелерді қауіпсіз ортада жүргізе алады. Бұл әсіресе мектеп жағдайында құрал-жабдық жетіспейтін немесе қауіпті тәжірибелерді орындау қажет болған жағдайда өте тиімді. Оқушылар тәжірибе нәтижелерін бақылап, талдау арқылы ғылыми ойлау дағдыларын дамытады. Сонымен қатар, бұл тәсіл мұғалімнің жұмысын жеңілдетеді. ЖИ жүйелері тапсырмаларды тексеру, деректерді талдау сияқты рутиналық жұмыстарды автоматтандырады. Мұғалім өз уақытын оқушылармен жеке жұмысқа, шығармашылық тапсырмаларға және әдістемелік жетілдіруге жұмсай алады. Бұл жалпы оқу процесінің сапасын арттырады.

Алайда ЖИ мен PBL интеграциясының бірқатар қиындықтары да бар. Ең алдымен, техникалық инфрақұрылым мәселесін атап өткен жөн. ЖИ технологияларын тиімді пайдалану үшін мектептерде заманауи компьютерлер, тұрақты интернет байланысы және арнайы бағдарламалық қамтамасыз ету қажет. Қазақстанның кейбір аймақтарында бұл мүмкіндіктер толық қамтамасыз етілмеген, бұл өз кезегінде жаңа әдістерді енгізуді қиындатады. Екінші маңызды мәселе – мұғалімдердің дайындық деңгейі. ЖИ технологияларын және PBL әдісін тиімді қолдану үшін мұғалімдер арнайы білім мен дағдыларға ие болуы керек. Көп жағдайда мұғалімдер жаңа технологияларды қолдануға

дайын болмауы немесе оларды тиімді пайдалануды білмеуі мүмкін. Сондықтан мұғалімдерді қайта даярлау және кәсіби дамыту маңызды міндет болып табылады[5].

Тағы бір қиындық – академиялық адалдық мәселесі. ЖИ жүйелері кейде оқушыларға дайын жауаптарды оңай алуға мүмкіндік береді. Бұл олардың өз бетінше ойлау қабілетінің төмендеуіне әкелуі мүмкін. PBL әдісі бұл мәселені ішінара шешеді, себебі ол дайын жауаптарды емес, мәселені шешу процесін талап етеді. Дегенмен, мұғалімдер оқушылардың шынайы білімін бағалау үшін қосымша әдістерді қолдануы қажет.

Сонымен қатар, ЖИ жүйелеріне шамадан тыс тәуелділік қаупі бар. Егер оқыту процесі толықтай автоматтандырылса, оқушылардың шығармашылық және сыни ойлау қабілеттері шектелуі мүмкін. Сондықтан ЖИ тек көмекші құрал ретінде қолданылып, негізгі рөлді мұғалім мен оқушы арасындағы өзара әрекет атқаруы тиіс. Тағы бір маңызды мәселе – деректердің қауіпсіздігі мен құпиялылығы. ЖИ жүйелері оқушылар туралы үлкен көлемдегі деректерді жинайды және өңдейді. Бұл деректердің қауіпсіз сақталуы және дұрыс пайдаланылуы өте маңызды. Әйтпесе, жеке ақпараттың таралу қаупі туындайды. Психологиялық аспектілерді де ескерген жөн. Кейбір оқушылар жаңа технологияларға тез бейімделсе, басқалары үшін бұл қиындық тудыруы мүмкін. Сонымен қатар, ұзақ уақыт компьютер алдында жұмыс істеу денсаулыққа кері әсер етуі ықтимал. Сондықтан оқу процесін дұрыс ұйымдастырып, дәстүрлі және цифрлық әдістердің балансын сақтау қажет.

Қорытындылай келе, ЖИ мен PBL интеграциясы физиканы оқытуда үлкен артықшылықтарға ие: ол оқытуды жекелендіреді, оқушылардың белсенділігін арттырады, тәжірибелік дағдыларды дамытады және оқу процесін тиімді етеді. Сонымен қатар, техникалық, әдістемелік және этикалық қиындықтар да бар. Бұл қиындықтарды шешу үшін кешенді тәсіл қажет: инфрақұрылымды дамыту, мұғалімдерді даярлау, қауіпсіздік шараларын күшейту және ЖИ-ді тиімді пайдалану стратегияларын әзірлеу. Тек осы жағдайда ғана ЖИ мен PBL интеграциясы білім беру жүйесінде өзінің толық әлеуетін көрсете алады.

Қазіргі білім беру жүйесінің дамуы цифрлық технологиялардың, соның ішінде жасанды интеллекттің (ЖИ) кеңінен қолданылуымен тығыз байланысты. Бұл өзгерістер оқыту әдістерін қайта қарастыруды және оларды заманауи талаптарға бейімдеуді қажет етеді. Осы тұрғыдан алғанда, Problem Based Learning (PBL) әдісін ЖИ технологияларымен интеграциялау физиканы оқытуда тиімді және болашағы зор бағыттардың бірі болып табылады. Жүргізілген талдау көрсеткендей, PBL әдісі оқушылардың білімді дайын күйінде қабылдауынан гөрі, оны өз бетінше іздену, талдау және қолдану арқылы меңгеруіне мүмкіндік береді. Ал ЖИ осы процесті қолдап, оны неғұрлым тиімді, икемді және жекелендірілген етеді. Атап айтқанда, ЖИ оқушылардың білім деңгейін анықтап, соған сәйкес тапсырмалар ұсыну, оқу процесін бейімдеу және жедел кері байланыс беру арқылы оқыту сапасын арттырады. Бұл өз кезегінде әрбір оқушының жеке ерекшеліктерін ескеруге мүмкіндік береді.

Физика пәнін оқытуда бұл интеграцияның маңызы ерекше. Себебі физика – тек теориялық білімді ғана емес, сонымен қатар тәжірибелік дағдыларды, логикалық ойлауды және ғылыми көзқарасты талап ететін пән. ЖИ негізіндегі виртуалды зертханалар мен симуляциялар оқушыларға күрделі құбылыстарды көрнекі түрде түсінуге, тәжірибелер жүргізуге және олардың нәтижелерін талдауға мүмкіндік береді. Ал PBL әдісі арқылы бұл тәжірибелер нақты проблемаларды шешумен ұштасып, оқушылардың зерттеушілік қабілеттерін дамытады. Сонымен қатар, ЖИ мен PBL интеграциясы оқушылардың мотивациясын арттыруда маңызды рөл атқарады. Интерактивті және проблемалық тапсырмалар оқушыларды оқу процесіне белсенді қатысуға ынталандырады. Олар тек білім алушы емес, сонымен қатар зерттеуші, талдаушы және шешім қабылдаушы рөлін атқарады. Бұл тәсіл оқушылардың сыни ойлауын, шығармашылық қабілеттерін және өз бетінше жұмыс істеу дағдыларын қалыптастырады.

Дегенмен, бұл интеграцияны жүзеге асыру барысында бірқатар қиындықтар да туындайды. Атап айтқанда, техникалық инфрақұрылымның жеткіліксіздігі, мұғалімдердің цифрлық құзыреттілігінің әртүрлі деңгейде болуы, сондай-ақ академиялық адалдық

мәселелері маңызды кедергілердің бірі болып табылады. Сонымен қатар, ЖИ технологияларына шамадан тыс тәуелділік қаупі де бар, бұл оқушылардың дербес ойлау қабілетіне кері әсер етуі мүмкін. Сондықтан ЖИ-ді тиімді пайдалану үшін оны дәстүрлі оқыту әдістерімен үйлестіре отырып, теңгерімді түрде қолдану қажет.

Осыған байланысты, ЖИ мен PBL интеграциясын табысты жүзеге асыру үшін кешенді тәсіл қажет. Біріншіден, білім беру ұйымдарын қажетті техникалық құралдармен қамтамасыз ету маңызды. Екіншіден, мұғалімдердің кәсіби біліктілігін арттыру, оларды жаңа технологияларды тиімді қолдануға үйрету қажет. Үшіншіден, оқу процесінде академиялық адалдықты сақтау және оқушылардың дербес жұмыс істеу дағдыларын дамытуға ерекше көңіл бөлу керек.

Қорытындылай келе, жасанды интеллект пен Problem Based Learning әдісінің үйлесуі физиканы оқытуда жаңа мүмкіндіктер ашады. Бұл тәсіл білім беру процесін сапалы жаңа деңгейге көтеріп, оқушылардың тек білім алуына ғана емес, оны тиімді қолдана алуына жағдай жасайды. Болашақта бұл бағыттың одан әрі дамуы білім беру жүйесінің инновациялық әлеуетін арттырып, бәсекеге қабілетті, шығармашыл және сыни тұрғыдан ойлай алатын тұлғаларды қалыптастыруға ықпал етеді.

ӘДЕБИЕТТЕР:

1. Barrows H. S. Problem-based learning in medicine and beyond: A brief overview // New Directions for Teaching and Learning. – 1996. – №68. – P. 3–12.
2. Savery J. R. Overview of problem-based learning: Definitions and distinctions // Interdisciplinary Journal of Problem-Based Learning. – 2006. – Vol. 1, №1. – P. 9–20.
3. Russell S., Norvig P. Artificial Intelligence: A Modern Approach. – 4th ed. – Upper Saddle River: Prentice Hall, 2021. – 1152 p.
4. Holmes W., Bialik M., Fadel C. Artificial Intelligence in Education: Promises and Implications for Teaching and Learning. – Boston: Center for Curriculum Redesign, 2019. – 244 p.

ӘОЖ 821.512.122(092)

«МЕКТУБАТ» ШЫҒАРМАСЫ ЫБЫРАЙ АЛТЫНСАРИНГЕ ТИЕСІЛІ МЕ?

Sönmez M.

PhD, Niğde Ömer Halisdemir Üniversitesi, Türkiye, Niğde şehri
mesutsonmez@ohu.edu.tr

Зерттеудің мақсаты — араб графикасымен жазылған, 1896 және 1899 жылдары жарық көрген, зерттеушілер еңбектерінде көбіне «Mektubat» атауымен белгілі кітаптың авторлық тиесілігіне қатысты ғылыми әдебиеттерде орын алған қайшылықтар мен белгісіздіктерді талдап, аталған мәселеге нақты ғылыми тұжырым жасау. Кейбір дереккөздерде бұл еңбектің Ыбырай Алтынсариннің өзі құрастырған туындысы екендігі туралы пікірлер кездеседі. Осыған байланысты зерттеу аясында еңбектің Ыбырай Алтынсаринге тиесілілігі мәселесі арнайы қарастырылып, аталған проблемаға қатысты дәйекті қорытынды жасау көзделді.

Жинақталған деректерді кеіненді талдау нәтижесінде «Mektubat» туралы төмендегідей ғылыми тұжырым жасауға болады: аталған кітап кейбір зерттеулерде көрсетілгендей, Ыбырай Алтынсариннің көзі тірісінде өзі тікелей дайындаған еңбегі болып табылмайды. Керісінше, бұл — оның 1879 жылы кирилл графикасында жарық көрген Kirgizskaya Khrestomatiya атты еңбегінің негізінде дайындалған нұсқасы. Аталған еңбек Қазандық молла Кәшішафеддиннің Қарқаралы қаласында 1890–1895 жылдар аралығында педагогикалық қызмет атқарған кезеңінде қолына түскен. Кейіннен ол мәтіндердің бір бөлігін араб графикасына бейімдеп, 1896 жылы жеке басылым ретінде жариялаған.

Кілт сөздер: Ыбырай Алтынсарин, Қырғыз хрестоматиясы, Mektubat, қазақ тіліндегі алғашқы кітаптар.

Çalışmanın amacı, Arap harfleri ile yazılmış, 1896 ve 1899 yılları baskısı bulunan, araştırmacılarca genellikle “Mektubat” olarak anılan kitabın kime ait olduğu konusundaki belirsizlikleri ele alarak bu konuya açıklık getirmektir. Bazı kaynaklarda bu kitabın İbray Altınşarin’in kendisinin hazırladığı bir kitap olduğu yönünde bilgiler mevcuttur. Çalışmada İbray Altınşarin’in eseri olup olmadığı sorusuna yanıt aranmış ve bu konu kesinleştirilmeye çalışılmıştır. Eldeki veriler ışığında Mektubat hakkında şunlar söylenebilmektedir: Mektubat adlı kitap bazı kaynaklarda belirtildiği gibi İbray Altınşarin’in hayatı boyunca hazırladığı bir kitap değildir. İbray Altınşarin’in 1879 yılında Kiril harfli biçimde yayımladığı Kirgizskaya Hrestomatiya’nın Kazanlı Molla Keşşafeddin’in Karkaralı’da öğretmenlik yaptığı 1890 ile 1895 yılları arasında eline geçmesi sonrası metinlerin bir kısmını Arap harfleriyle düzenleyerek 1896’da yayımladığı biçimdir.

Anahtar Kelimeler: İbray Altınşarin, Kirgizskaya Hrestomatiya, Mektubat, Kazakça ilk yayınlar.

The aim of this study is to address and clarify the uncertainties regarding the authorship of the work commonly referred to by researchers as “Mektubat,” which was written in Arabic script and published in the years 1896 and 1899. Some sources suggest that this book was prepared by İbray Altınşarin himself. Accordingly, the study seeks to determine whether the work can indeed be attributed to İbray Altınşarin and attempts to reach a definitive conclusion on this matter.

In light of the available data, the following can be stated about Mektubat: Contrary to what is indicated in some sources, the book titled Mektubat is not a work prepared by İbray Altınşarin during his lifetime. Rather, it is a version of his work Kirgizskaya Khrestomatiya, originally published in 1879 in Cyrillic script, which came into the possession of the Kazan-based Mullah Keshshafeddin during his tenure as a teacher in Karkaraly between 1890 and 1895. He subsequently rearranged part of the texts into Arabic script and published it in 1896.

Keywords: *Ibray Altynsarin; Kirgizskaya Khrestomatiya; Mektubat; early publications in Kazakh language.*

Giriş

Çalışmanın amacı, Arap harfleri ile yazılmış, 1896 ve 1899 yılları baskısı bulunan, kapağındaki ifadeden dolayı araştırmacılarca genellikle “Mektubat” olarak anılan kitabın kime ait olduğu konusundaki belirsizlikleri ele alarak bu konuya açıklık getirmektir. Bazı kaynaklarda bu kitabın İbray Altınсарin’in kendisinin hazırladığı bir kitap olduğu yönünde bilgiler mevcuttur. Çalışmada İbray Altınсарin’in eseri olup olmadığı sorusuna yanıt aranmıştır. Kitabın kapağındaki ve içindeki bilgiler, yayım tarihi, Altınсарin’in eserleri göz önünde bulundurularak değerlendirme yapılmıştır.

İbray Altınсарin’in Hayatı ve Çalışmaları

İbray Altınсарin, 20 Ekim 1841’de günümüzdeki adıyla Kostanay şehri, Zatobol ilçesinde doğmuştur (Süleymenov, 1955: 9). 4 yaşındayken babası ölmüş ve 9 yaşına kadar dedesinin yanında büyümüştür. Dedesi Balgoca Yamgırçin onu 1850 yılında Orenburg’da eğitim faaliyetine başlayan Rus okuluna yazdırmıştır (İlminskiy, 1891: 72-75). 1857’de bu okulu bitirdikten sonra bir süre Torgay’da tercümanlık yapmış, daha sonra 1 Ağustos 1859 itibarıyla Orenburg bölge idaresinde çevirmen olarak çalışmaya başlamıştır. Burada çalışırken vali V. V. Grigoryev aracılığıyla 1859 yılında İlminskiy ile tanışmıştır (İlminskiy, 1891: 13-15).

1860’da bölgede kurulan dört okuldan biri olan Torgay okulunda öğretmenlik görevi verilmiştir. İlminskiy Kazan’a döndükten sonra Altınсарin’e Rusçasını geliştirmesi için kitaplar göndermiş, Rus görevlilerle Rusça pratik yapmasını önermiştir (İlminskiy, 1891: 27-34). Görevlendirildiği okul Torgay’da 1864’e kadar faaliyete geçememiş, Altınсарin bu sürede birkaç öğrenciye özel olarak ders vermiştir (İlminskiy, 1891: 35).

Altınсарin, 1866 yılında Akmeşit ilçesinden Jappas boyundan olan Ayғанıs ile evlenmiştir (Jumaliyev, 1960’tan aktaran Ayan, 2008: XXVII, Ayan, 2015).

1868 yılında alınan kararla Orenburg bölgesi bozkırı Ural ve Torgay olarak iki birime ayrılmış, 1869 yılında Altınсарin’e Torgay başkanının kâtipliği görevi verilmiştir. 1870’lerin başlarında zaman zaman hâkim vekilliği yapmıştır (İlminskiy, 1891: 5/38/335). 1872 yılında Kazak dili için Rus harflerine dayalı bir alfabe oluşturma komisyonu kurulurken İlminskiy, yetkililere komisyona Altınсарin’i de dâhil etmelerini önermiştir (İlminskiy, 1891: 194).

Altınсарin, 1 Eylül 1879’da Torgay Bölgesindeki Kırgız (Kazak) okulları müfettişliğine atanmış, Altınсарin’in girişimleriyle Torgay ve Irgız’da okullar açılmıştır (İlminskiy, 1891: 42-47).

İbray Altınсарin, 1889 Nisan ayında hastalanmış, Mayıs ayında bir miktar toparlanmış olsa da hastalığı ilerlemiş ve 17 Temmuz 1889’da vefat etmiştir (İlminskiy, 1891: 383-385). Bazı kaynaklarda farklı bilgiler olsa da (Jumaliyev, 1960: 41) Altınсарin’in vefatından sonra yeğeni Ahmetbek Balgujin’in İlminskiy’e yazdığı mektupta Altınсарin vefat ettiğinde 12 yaşında bir kızı, 9 yaşında bir oğlu, 2 yaşında bir oğlu ve 1 yaşında bir kızı olduğu bilgisi yer alır (İlminskiy, 1891: 283).

Altınсарin, 1860 yılından başlayarak ömrünün sonuna kadar Kazakların eğitimi için çaba göstermiştir. O, klasik medrese eğitimine karşı olmuş, pozitif bilimlerin de yer aldığı eğitim sistemi kurulması için mücadele etmiş, Rus eğitiminin örnek alınması gerektiğini düşünmüştür. Özellikle Tatar mollaların klasik eğitim tarzını, eğitimin içeriğini, onların öğrencilere karşı yaklaşımlarını sürekli eleştirmiştir.

İbray Altınсарin, gençlik yıllarından başlayarak Tatarcanın doğal Kazakçaya zarar verdiği, Kazakların kendi dillerinde yazılmış kitaplar okumaları gerektiği, mollaların Kazak coğrafyasında yaygınlaşmasından rahatsızlık duyduğu ve onların öğretilerinin Kazaklara faydası olmadığı görüşündedir (İlminskiy, 1891: 215). Onun bu bakış açısı kimi Kazak araştırmacılarca İslam dinine de karşı olduğu yönünde yorumlanmışsa da (Hasanova, 1972: 9) Altınсарin’in karşı olduğu durum İslam dininin yayılması değil sorgulamadan yapılan kalıplaşmış nakilcilik tarzındaki eğitim sistemi ve Tatarcanın yaygınlaşıp Kazakçanın yazı dili olamayışı durumudur. Bu görüşleri nedeniyle çalışmalarında Kazakçaya dayalı bir yazı dili kullanmaya çaba göstermiş, Kazakçanın

yazı dili haline gelmesi sürecinde önemli rol oynamıştır. Onun çalışmaları, Kazak ağız özelliklerini barındıran bir yazım ile yazılmış olması yönüyle önceki çoğu çalışmadan ayrılmaktadır. İbiray Altınsarin'in çalışmalarında kullanmış olduğu yeni yazım, kendisinden sonra eser veren bazı Kazakları da etkilemiş ve verilen eserlerin yazımında Kazak ağız özellikleri yoğunlaşmaya başlamıştır. İbiray Altınsarin'in eserlerinde kullandığı alfabeler sonraki yıllarda Kazakça için hazırlanan alfabelere de örnek olmuş ve yeni alfabe çalışmalarında çoğunlukla İbiray Altınsarin'in kullandığı alfabeler temel alınmıştır.

İbiray Altınsarin'in çalışmaları:

1870'te Rusça yayımlanan *Obıçayev pri pohoronah i pominkah i kirgizov orenburgskogo vedomstva* (Orenburg Bölgesinde Kazakların Ölen Kişiyi Gömme ve Onun Adına Yemek Verme Âdeti) adlı makale,

Yine 1870'te Rusça yayımlanan *Obıçayev pri ovatovstve i svod'bah i kirgizov orenburgskogo vedomstva* (Orenburg Bölgesinde Kazakların Kız isteme ve Düğün Âdeti) adlı makale,

1879'da yayımlanan *Kirgizskaya Hrestomatiya* (Kırgız [Kazak] Antolojisi) adlı kitap,

Yine 1879'da yayımlanan *Naçal'noye Rukovodstvo K Obuçeniyu Kirgizov Russkomu Yazıku* (Kırgızlara Rus Dilini Öğretmek İçin İlk Kılavuz) adlı kitap,

1884'te yayımlanan *Şerayitü'l-İslam - Musulmanşılıktın Tutkası (İslam'ın Şartları - Müslümanlığın Kuralları)* adlı kitaptır.

Altınsarin, 1879'da *Kazak Gazeti* adıyla ilk dört sayfası Kazakça sonraki dört sayfası Rusça olarak sekiz sayfalık bir gazete hazırlamış fakat bu gazeteyi yayımlama izin talebine 1880'da olumsuz cevap gelmiştir. Altınsarin'in hazırladığı bu gazete taslağında Kiril harflerini kullanmıştır (Ebilkasimov, 1982: 58-64). İlminskiy'e 30 Eylül 1884'te yazdığı mektupta Kazak tarihiyle ilgili bir kitap hazırlığına başladığını yazmıştır (İlminskiy, 1891: 261).

Orenburg Bölgesinde Kazakların Ölen Kişiyi Gömme ve Onun Adına Yemek Verme Âdeti adlı makalesi, Orenburg çevresinde cenaze törenlerinin nasıl olduğu, öncesi ve sonrasındaki uygulamalar, mezar şekli gibi konuları içeren bir çalışmadır (Altınsarin, 2003: 120-123). *Orenburg Bölgesinde Kazakların Kız isteme ve Düğün Âdeti* adlı makalesi, Orenburg çevresinde düğün öncesi ve sonrası uygulamalar, düğünün yapılışı, gelenekler vb. konuları işleyen bir çalışmadır (Altınsarin, 2003: 124-134).

İbiray Altınsarin, Kiril alfabesiyle 1879 yılında Orenburg'da yayımladığı *Kirgizskaya Hrestomatiya*'nın ön sözünde bu kitabı, okullarda kullanılabilecek Kazakça kitap bulunmaması, okullarda okutulan dili ağır, Tatar yazı diliyle yazılmış kitapların okuma yazma bilmeyen Kazaklar için anlaşılması güç kitaplar olması sebebiyle yazdığını belirtmiştir. Kitapta Kiril harflerinin kullanılmasının Kazakların Rusça öğrenmesine katkısı olacağını düşündüğünü belirtmiştir (Altınsarin, 1879a). Dört bölümden oluşan kitabın birinci bölümü *uvak engimeler balalar tuvrasında* şeklinde başlıklandırılmıştır. Bu bölümde çoğunluğu çocuklar için hazırlanmış kısa hikâyelerden oluşan yirmi yedi metin bulunmaktadır. *Ülken kisiler tuvrasında engimeler* olarak başlıklandırılan ikinci bölümde otuz bir metin bulunmaktadır. *Er türli ölen jırlar* olarak başlıklandırılan üçüncü bölümde on iki ayrı metin bulunmaktadır. *Makaldar* başlığıyla yer alan dördüncü bölümde altmış yedi atasözü bulunmaktadır (Altınsarin, 1879a). Kitaptaki metinlerin bir kısmı Rus yazarların eserlerinden çeviridir fakat bu çeviriler birebir çeviri değil Kazak yaşamına uyarlanmış çevirilerdir (Altınsarin, 2003: 7).

Kırgızlara Rus Dilini Öğretmek İçin İlk Kılavuz adlı kitabında yine Kiril harflerini kullanmıştır. Kitap; 1. Zat Esim (İsim), 2. Sın Esim (Sıfat), 3. San Esim (Sayılar), 4. Esimdik (Zamir), 5. Üstev jane Şılav (Zarf ve Bağlaç), 6. Kömekşi Söz (Yardımcı Kelime), 7. Etistik (Fiil), 8. Kazak dilinden Rus diline çeviri yapma alıştırmaları ve örnekler şeklinde sekiz bölümden oluşmaktadır (Altınsarin, 1879b). Altınsarin kitabın ön sözünde bu kitabın Kazak öğrencilerin Rusça derslerinde kullanabileceklerini bunun yanı sıra Rusça öğrenmek isteyen diğer Kazakların da kullanabileceği nitelikte hazırladığını belirtmiştir (Altınsarin, 1879b: V-VI).

Şerayitü'l-İslam - Musulmanşılıktın Tutkası adlı kitabı ise Arap harfleriyle yazılmış 76 sayfalık, dört alt bölümden oluşan, İslam'ın temel esasları ve uygulamaları hakkında bilgiler yer alan bir kitaptır. Kitabın ilk 7 sayfası giriş niteliğindedir. Ardından başlayan birinci bölüm îmân hakkındadır ve 22. sayfaya kadar devam eder. İkinci bölüm, namaz, oruç, hac, zekât konularını içerir ve 22. sayfadan 53. sayfaya kadar devam eder. 53-62 sayfaları arasında ahlak konusu ele alınmıştır. 62. sayfadan sonuna yani 76. sayfaya kadar kısa sureler ve bazı duaların Kazakçası verilmiştir (Altınsarin, 1884). Altınsarin, bu kitabı yazma nedeninden kitabın giriş kısmında ve İlminskiy'e yazdığı mektuplarda bahsetmiştir. Tatar mollalarının Kazaklara verdiği nakil usulüne dayanan medrese eğitiminin yetersizliğinden, yalnızca İslam dini üzerine ezberci eğitim yapılmasından, pozitif bilimlerle ilgili eğitimlerin olmamasından, Tatarcanın yazı dili olarak kullanımının mecburi olması ve Kazakçanın kullanılmamasından rahatsızdır. Bu durumun Kazakları Tatarlaştırbileceği için sakıncalı olduğunu, Tatarca dinî kitapların Kazaklar tarafından tam anlaşılmadığını belirtmiştir (İlminskiy, 1891: 249-250).

Mektubat

Mektubat kitabı bazı kaynaklarda İbiray Altınsarin'in eseri olarak verilmiştir, kimi Rusça kaynaklarda "Mektubat" adı nedeniyle hatalı bir şekilde "письма" olarak verilmiştir (Süleymenov vd., 1975: 66; Dosbenbetova & Sak, 2021). Kimi internet kaynaklarında da İbiray Altınsarin'in 1889 tarihli, mektuplar içeren bir eser olarak bahsedilmektedir, bu tarih ve içerik bilgisi kitaptaki bilgilerle uyuşmamaktadır.

1896 ve 1899 yıllarında baskıları olan "Mektubat" kitabının 1896 baskısının iç kapağında şu bilgiler bulunmaktadır: Üst kısımda "Mektubat", onun altında "Kırgız ve Kazak tilinde" ifadeleri yer almaktadır. Daha sonra "tercüme ve tertib etüb yazguçı molla Keşşafeddin bin Şahmerdan bin 'Abdullah bin Fethullah bin İşay bin Mansur bin Yusuf el-Menzilevî es-Sülûkî tevellüde sümme'l-Kazanî tahsila sümme'l-Karkaralı mu'allime" ifadeleri bulunmaktadır. Ardından "bu kitabı basma olunmuştur Kazanda Çerikof hatunun variselerinin tab'hanesinde Muhammed Can ve biraderi Şerif Can el-Kerimîlerinin haracatı ilen 1896'ncı yılda" ifadeleri yer almaktadır. Daha sonra "bu kitabın basmasına ruhsat berildi sangtpeterburhda 25'nci sentabırda 1896'ncı yılda" ifadeleri vardır. En altta ise Rusça yayınevi, yayın yeri, yayın tarihi bilgileri verilmiştir (Mektubat, 1896).

1899 baskısının iç kapağında ise: Üst kısımda "Mektubat" altında "Kazak tilindegi hrestomatiya" ifadeleri yer almaktadır. Onun altında "bu kitabı Mırza Altınsarin jıyub jazgan" ifadesi yer almaktadır. Daha sonra "bu kitabı basma olunmuştur Kazanda Çerikof hatunun variselerinin tab'hanesinde 1899'nci" ve devamında "bu kitabın basmasına ruhsat berildi sangtpeterburhda 25'nci sentabırda 1899'nci yılda" ifadeleri vardır. En altta yine Rusça yayınevi, yayın yeri, yayın tarihi bilgileri verilmiştir (Mektubat, 1899).

Kitabın 23 ve 24. sayfalarında metinlerin arasında şu bilgi yer almaktadır: "1863'nci yılda tuvıp on jasıma kelgende okuv okıy bastap özimizdin tuvgan avılıımız Sülûk atlı avılда eki jılday okıp andan son Sülûk atlı avılга segiz şakırında Nergey atlı avılда altı jılday okuv okıdım. Andan son 1881'nci yılda Kazan kalasına barıp köp kitaplar jazıp şıgargan ülken molda hem akın müderris Şehabüddin el-Mercanî aziretlerinin medresesinde togız jıllar okuv okıp andan son 1889'nci jılının 29'nci agusında Ufa kalasına barıp müftiy ve kazı aziretleridin aldında imtihan kıldım. Jaksı javap bergenim üşün maktav kagazı şakadatnama berip imam katip hem müderris bolurга jaraysın dep şıgardılar. Sonan son 1890'nci yılda saparga şıgıp Semey oblısı Karkaralı atlı kalada bes jılday Nogay balalarına okuv okıdım. Süytib turganımda magan bir dos adamdun Rusşa harfler menen jazılган Altınsarin Mırzanın jıyub jazgan bir kitabı kolıma tuskende körüb okıdım." (Mektubat, 1896, 23-24; Kutalmış, 2004, 73-74).

Kitabın sonunda ise şu bilgiler bulunmaktadır: "Tasnib etib tertib kılub jazguçı mu'allim Molda Keşşafeddin Şahmerdan oğlu ol 'Abdullah oğlu ol Fethullah oğlu. Ufa gubernasından Menzile oyazdının Sülûk avılıının Kazan kalasının i'tibarlı köb kitabdar tasnib etüb şıgargan ahund molda Şahabeddin Mercanî hazretlerinin tilmizi. Bir min segiz jüz toksan altısı yılda – jigirmi jedinci martda hicriye menen bir min üş jüz on üşinşi yılda – jigirmi togunşı şevvalde te'lipi kaleme alındı" (Mektubat, 1896: 44-45).

Kirgizkaya Hrestomatiya'nın 1879 yılındaki Kiril harfli ilk baskısında aşağıdaki başlıklar yer almıştır: *Uvak engimeler - balalar tuvrasında ana başlığı altında; söz bası, örmekşi, kumurska, karlıgaş, Satemir kan, Abılay kan, talantın paydası, ake men bala, asıl şöp, bakşa agaştarı, bir uvus makta, altın şettevik, şeşe men bala, avruvdan ayagan küştirek, meyirimdi bala, Polkan degen it, tışkannın ösiyeti, İzbastı biy, tül'ki men eşki, karga men tül'ki, karga men kurt, savıskan men karga, jan janvarlardın davlaskanı, Kara Batır, Bayulı, Canıbek Batır, bay men jarlı balası, balanın aylası, okuvdağı balalardın üyine jazgan kattarı, balgoja biydin katı. Ülken kisiler tuvrasında angimeler ana başlığı altında; alim kisi, Lokpan akim, zirettik, Silinçi degen kanım, maldı baydaga jaratuv, dun'ye kalay etsen tabıladı, bil'gennin baydası, Kıpşak Seyitkul, taza bulak, adep, kanagat, munsız adam, adil'dik, Petr patsanın tergel'geni, mujık pen jasavul, jomart, sarandık pen jiynaktılık, salaktık, Akmak dos, jaman joldas, ayvannın estisi köp, birak adamday tolık akılı jok, ötiriktin zalalı, dadandık, jamandıkka jaksılık, Sakıp, tekeppirşilik, kiyiz üy men agaş üy, danışpan kazı, üş urı, ündi, jiyrenşe. Er türli ölen jırlar ana başlığı altında; bir kanga bir biydin jamandardan korlık körgende aytkan sözi, orak batırdın balası Alibek Mırzanın bir kanga aytkan sözi, Seyit Ahmet degen jigittin üyine túsirmegen kurbısına aytkan sözi, Nurjan Biydin bir sözi, Urunbay akının Erden Biydi maktaganı, adil'dik körmegen üşün bir türege aytilgan söz, bir akının adil' türege aytkan sözi, jaz, özen, Koblandı Batır men Tay Burul, ösiyet ölender, janakpen balanın aytıskanı. En sonda ise Makaldar başlığı altında 65 atasözü yer alır.*

Mektubat'ta ise şu başlıklar yer almıştır: *söz bası, örmekşi-kumurska-karlıgaş, Satemir kan, Abılay kan, talantın paydası, ake men bala, asıl şöp, bakşa agaştarı, bir uvus makta, altın şettevik, şeşe men bala, avruvdan ayagan küştirek, meyirbandı bala, tışkannın ösiyeti, İzbastı, tül'ki menen eşki, karga menen tülki, karga menen kurt, savıskan menen karga, jan janvarlardın davlaskanı, balanın aylası, alim kisi, Lokpan akim, zirekettik, maldı baydaga jaratuv, dun'ye kalay etsen tabıladı, bil'gennin baydası, adep, kanagat, adil'dik, jomart, akmak dos, kiyiz üy menen agaş üy, üş urı, ötiriktiñ zalalı, dadandık, jamandıkka jaksılık, Sakıp, makaldar, taza bulak, sarandık pen jiynaktılık, Seyit Ahmet, adil'dik körmegen üşün bir türege aytilgan söz, jaz, vasiyet sözderi.*

Kirgizkaya Hrestomatiya'da olup Mektubat'ta olmayan başlıklar ise şunlardır: *Polkan degen it, Kara batır, Bayulı, Canıbek batır, bay men jarlı balası, okuvdağı balalardın üyine jazgan kattarı, Balgoja biydin katı, Silinçi degen kanım, Kıpşak Seyitkul, munsız adam, Petr patsanın tergel'geni, Mujık pen jasavul, Salaktık, Jaman joldas, ayvannın estisi köp, birak adamday tolık akılı jok, tekeppirşilik, danışpan kazı, ündi, jiyrenşe, bir kanga bir biydin jamandardan korlık körgende aytkan sözi, Orak batırdın balası Alibek Mırzanın bir kanga aytkan sözi, Nurjan biydin bir sözi, Urunbay akının Erden biydi maktaganı, bir akının adil' türege aytkan sözi, özen, Koblandı batır men Tay burul, janak pen balanın aytıskanı.*

Sonuç

Mektubat kitabının içerdiği metinler, kitabı düzenleyen kişinin kitap içerisinde düştüğü notlar kitabın nasıl ortaya çıktığı konusunda açık bir şekilde bilgi vermektedir. Mektubat kitabının İbiray Altınsarin'e ait olmadığını söylemek doğru olmayacağı gibi bu biçimiyle doğrudan onun hazırladığı bir kitap olduğunu söylemek de doğru olmayacaktır. Yukarıdaki bütün bilgiler göz önünde bulundurulduğunda *Mektubat* hakkında şunlar söylenebilmektedir: *Mektubat* adlı kitap bazı kaynaklarda belirtildiği gibi İbiray Altınsarin'in hayattayken hazırladığı bir kitap değildir. İbiray Altınsarin'in 1879 yılında Kiril harfleriyle yayımladığı *Kirgizkaya Hrestomatiya*'nın Kazanlı Molla Keşşafeddin'nin Karkaralı'da öğretmenlik yaptığı 1890 ile 1895 yılları arasında eline geçmesi sonrası metinlerin bir kısmını Arap harfleriyle düzenleyerek 1896'da yayımladığı biçimidir. *Kirgizskaya Hrestomatiya*'nın asıl biçiminde bulunan bazı hikâye ve şiirlere bu kitapta yer verilmemiştir. Asıl biçiminde 71 parça metin bulunurken bu baskılarda 45 başlık altında hikâye ve şiirler yer almıştır.

KAYNAKÇA:

1. Altınsarin, I. (2003). Eki Tomdık Şığarmalar Jıynağı, Ölender, Etnografıyalık Enbekter, Ğılımı Edistemelik Şığarmalar. T. 1. (Haz. E. Şayhiuli). Almatı: Kazgurt.

2. Altinsarin, İ. (1879a). Kirgizskaya Hrestomatiya. Orenburg: İ. İ. Evfimovskago-Mirovitskagso.
- Altinsarin, İ. (1879b). Naçal'noe Rukovodstvo k obučeniyu Kirgizov Russkomu Yazıku. Orenburg: İ. İ. Evfimovskago-Mirovitskagso.
3. Altinsarin, İ. (1884). Şeraitü'l İslam - Musılmanşılıqtın Tutkası. Kazan: Kazan Üniversitesi.
4. Ayan, E. (2008). Ibray Altınsarin-Hikâye ve Şiirlerinin Dili (Hayatı-Dilciliği-Eserleri / Gramer Metin-Dizin). Yayımlanmamış Doktora Tezi, Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İzmir.
5. Ayan, E. (2015). Modern Kazak Edebiyatının Öncüsü Ibray Altınsarin. İstanbul: Bilge Kültür Sanat Yayınları.
6. Dosbenbetova, A. Ş. & Sak, Nuray (2021). "Ibray Altınsarin – Osnovopolojnik Kazakskoy Detskoy Literaturı", Prosvetitel'skiye İdei Ibraya Altınsarina : İstoki, Razvitiye, Sovromennost', 28-29 sentyabrya 2021.
7. Ebilkasimov, B. (1982). XIX. Ğasırdın Ekinşi Jartısındağı Kazak Edebi Tili (Baspa Nuskalar Tili Negizinde). Almatı: Ğılım Baspası.
8. Hasanova, S. (1972). Ibray Altınsarin Şıǵarmalarının Tili (Muǵalimderge Kömekşi Kural). Almatı: Mektep Baspası.
9. İlminskiy, N. İ. (1891). Vospominaniya ob' İ. A. Altınsarin'. Kazan: V. M. Klyuçnikova.
- Jumaliyev, K. (1960). Kazak Edebiyeti Tarihının Meseleleri jane Abay Poeziyasının Tili, 2. Tom. Almatı: Kazaqtın Memlekettik Kórkem Edebiyet Baspası.
10. Mektubat (1896). Mektubat - Kırgız ve Kazak Tilinde (Haz. Molla Keşşafeddin Şahmerdan). Kazan: Çarıkof Hatununun Variseleri.
11. Mektubat (1899). Mektubat - Kazak Tilindegi Hrestomatiya (Haz. Molla Keşşafeddin Şahmerdan). Kazan: Çarıkof Hatununun Variseleri.
12. Süleymenov, B. S. (Ed.) (1955). Altınsarin, İ. - Tandamalı Şıǵarmalar. Almatı: Kazak SSR Ğılım Akademiyası.
13. Süleymenov, B. vd. (1975). I. Altınsarin – Üş Tomdık Şıǵarma, (1. C), Almatı: Kazak SSR Ğılım Akademiyası.

ӘӘЖ 343.148.4

ҚҰЖАТТАРДЫ СОТ-ТЕХНИКАЛЫҚ ЗЕРТТЕУ ӘДІСТЕРІНІҢ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

Турукұлова С.Е.

Магистрант, әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті,

Алматы қ., Қазақстан Республикасы

sara_20.02@mail.ru

Бұл мақалада құжаттарды техникалық және құжаттарды сот-техникалық әдістерінің теориялық негіздері мен жіктелуі қарастырылады. Онда сараптамалық зерттеу әдісі, техникасы және құралдары ұғымдары, олардың өзара байланысы және дәлелдемелік ақпаратты алудағы рөлі сипатталған. Құжаттарды сот-техникалық зерттеу әдістерді анықтау мен жіктеуге әртүрлі ғылыми тәсілдер, соның ішінде олардың жалпылық дәрежесі, шығу көзі, зерттеу кезеңдері және алынған ақпараттың сипаты бойынша бөлінуі талданады. Жалпы ғылыми, нақты ғылыми және мамандандырылған әдістерге, сондай-ақ сараптамалық мәселелерді шешуде қолданылатын салыстырмалы зерттеу әдістеріне ерекше назар аударылады. Құжаттарды техникалық және құжаттарды сот-техникалық зерттеу әдістерінің бірыңғай жіктелуінің болмауы атап өтіледі және сараптамалық тәжірибеде әдістерді кешенді қолдану қажеттілігі негізделеді. Қазіргі заманғы ғылыми және технологиялық жетістіктерді ескере отырып, құжаттарды сот-техникалық зерттеу әдіснамаларды дамыту перспективалары туралы қорытынды жасалады.

Кілт сөздер: құжаттарды техникалық және құжаттарды сот-техникалық зерттеу, сараптама әдістері, зерттеу әдіснамасы, құралдарды жіктеу, құжаттарды сот-техникалық зерттеу, криминалистика.

В статье рассматриваются теоретические основы и классификация методов технико-криминалистической экспертизы документов. Раскрывается содержание понятий метода, приёма и средства экспертного исследования, их соотношение и роль в процессе получения доказательственной информации. Анализируются различные научные подходы к определению и классификации методов экспертизы, включая их деление по степени общности, источнику происхождения, стадиям исследования и характеру получаемой информации. Особое внимание уделяется общенаучным, частно-научным и специальным методам, а также методам сравнительного исследования, применяемым при решении экспертных задач. Отмечается отсутствие единой классификации методов технико-криминалистической экспертизы документов и обосновывается необходимость комплексного применения методов в экспертной практике. Сделан вывод о перспективах развития методического аппарата экспертизы с учётом современных научно-технических достижений.

Ключевые слова: технико-криминалистическая экспертиза документов, методы экспертизы, методика исследования, классификация методов, судебная экспертиза, судебно-криминалистическая экспертиза документов, криминалистика.

This article examines the theoretical foundations and classification of methods for the technical and forensic examination of documents. It describes the concepts of method, technique, and means of expert examination, their relationship, and their role in obtaining evidentiary information. Various scientific approaches to the definition and classification of forensic methods are analyzed, including their division by degree of generality, source of origin, research stages, and the nature of the information obtained. Particular attention is paid to general scientific, specific scientific, and specialized methods, as well as comparative research methods used in solving expert problems. The lack of a unified classification of methods for the technical and forensic examination of documents is noted, and the need for a comprehensive application of methods in expert practice is substantiated. A conclusion is drawn regarding the prospects for the development of forensic methodologies, taking into account modern scientific and technological advances.

Keywords: forensic examination of documents, examination methods, research methodology, classification of methods, forensic examination of documents, forensic examination, forensic science, criminalistics.

Құжаттарды сот-техникалық зерттеу сарапшы белгілі бір әдіснаманы қолдана отырып жүргізеді. Сот-сараптама әдіснамасының ұғымын әдістер жиынтығы. сондай-ақ әдістер мен құралдар ретінде түсіну керек.

Құжаттарды сот-техникалық зерттеудің мәні - хат материалдарының қасиеттеріндегі және құжаттар деректемелерінің белгілеріндегі. оларды дайындау жағдаяттары. олардағы өзгертулерді енгізу тәсілдері туралы. сондай-ақ құжаттарды дайындау немесе оларға өзгертулер енгізу үшін пайдаланылған заттар мен материалдар туралы нақты мәліметтерді анықтау болып табылады.

Құжаттардың сот-техникалық сараптамасының объектілері болып келесілер табылады: құжаттар олардың деректемелері мен материалдары; құжаттарды толық немесе жекелеген үзінділерін дайындауға. не бұрын дайындалған құжаттарға өзгертулер енгізуге арналған құрылғылар; құжаттар дайындауға. не бұрын дайындалған құжаттарға өзгертулер енгізуге арналған заттар.

Құжаттың деректемелері - баспа мәтіндер баспаханалық. машинкаға басылған. көшіргіш-көбейткіш және компьютерлік техникамен алынған; қолжазба мәтіндер жазбалар. қолтаңбалар. сандық және өзге белгілер; куәландырғыш баспа нысандарының бедерлері мөрлердің. бұрыштамалардың; құжаттардағы фотосуреттер бастапқы фотосуреттің басқа адамның бейнесімен ауыстырылу туралы болжам пайда болған кезде және тағы басқа [1].

Құжаттың материалдары – құжаттың негізі қағаз. картон. қағаз негізіндегі басқа материалдар; штрихтар мен бедерлердің бояғыш заттары; қосымша заттар желім. сүргіш; түзету заттары техникалық қателерді жөндеу үшін құжаттарда қолданылатын; құжаттың жекелеген үзінділерін жауып тұратын заттар дақ. үстінен сызу сызығы; егер құжаттың сол не басқа үзіндісі өңдеуге ұшыраса. өңдеу заттарының қалдықтары.

Құжаттарды дайындау үшін толық немесе жекелеген үзінділерін. не бұрын дайындалған құжаттарға - мөрлерге. мөртабандарға өзгертулер енгізуге арналған құрылғылар; әртүрлі баспа құрылғылары баспа машинкалары. принтерлер. МФУ және тағы басқа. жазу құралы қаламұш. шарикті. гелді және капиллярлы қаламдардың жазу тораптары. қарандаштар. фломастерлер; компостерлер. перфораторлар.

Құжаттарды сот-техникалық зерттеу әдістерінің жіктелуін ұсынбас бұрын және олардың сипаттамаларын келтірмес бұрын. «құжаттардың сот-сараптама әдісі» ұғымының мәнін. әдісті және құралдарды нақтылау ұсынылады.

А.А. Проткин әдісті объективті шындықты ұйымдастырылған тану әдісі ретінде кеңінен түсінеді. А.А. Проткин құжаттарды сот-техникалық зерттеу әдісінде сарапшыға қойылған сұрақты шешу үшін фактілік деректерді алуға арналған логикалық және аспаптық әдістер жүйесі ретінде сипаттайды [2. 24 б.].

Ю.В. Зайнашева. Т.К. Нарезная және М.А. Пилюгина сараптама әдісін логикалық тұрғыдан өзара байланысты және сарапшыға қойылған сұрақты шешу үшін қолданылатын операциялар жүйесі ретінде ұсынады [3. 89 б.].

А.И. Винбергінің айтуынша бойынша «әдіс көбінесе әдістің мүмкіндіктеріне сәйкес келетін нақты мақсатқа жетуге бағытталған теориялық зерттеулерге немесе практикалық әрекеттерге жақындау принципін көрсетеді» [4. 12 б.].

Ю.В. Зайнашев. Т.К. Нарезная және М.А. Пилюгина құжаттарды сот-техникалық зерттеу әдістерді заңды түрде қолданылатын жаратылыстану ғылымдарының әдістері мен құралдары ретінде анықтайды. Бұл әдістер криминалистикалық және құжаттардың сот-сараптамалар тәжірибесімен әзірленіп. бекітілді [3. 100 б.].

«Сараптама техникасы» және «зерттеу құралы» ұғымдарын қарастырайық.

Сараптама әдістері әдіснаманы құрайды. Әдістер - зерттелетін объект туралы жаңа білім алу мақсатында объективті шындық заңдары туралы мамандандырылған білімді практикалық қолдану [2. 23 б].

Зерттеу құралы сараптама жүргізуде қолданылатын кез келген ғылыми және техникалық құралдарды білдіреді. Сараптама құралдарына объектілерді зерттеу және сараптамалық қорытынды дайындау үшін тікелей қолданылатын құрылғылар мен жабдықтар жатады [2. 24 б].

Осылайша, әдіс, техника және құралдар ұғымдары бірдей емес деген қорытынды жасауға болады. Кез келген әдіс белгілі бір тергеу құралын пайдаланатын әдіс арқылы жүзеге асырылады. Сарапшы сарапшының мақсатына жетуін қамтамасыз ете отырып, әдістерді, әдістерді және құралдарды дәйекті және жан-жақты қолданады.

Құжаттарды сот-техникалық зерттеу әдістер құжаттарды сот-техникалық зерттеу дәлелдемелерді жинау және зерттеу, сондай-ақ оларды қылмыстарды анықтау, шешу және тергеу кезінде қолдану үшін қолданылады.

Е.Р. Россинская құжаттардың сот-сараптама әдістерін зерттей отырып, бұл әдістерді ғылым мен тәжірибенің басқа салаларынан ажырату қажет деп санайды, нысан мен міндеттердің нақты сипатына назар аударады [5. 45 б].

Құжаттардың сот-сараптама сараптамада әртүрлі әдістер қолданылады.

Құжаттардың сот-сараптама сараптамалау әдістерінің бірыңғай жіктелімі әлі қабылданған жоқ. Бұл әдістерді топтарға бөлудің көптеген тәсілдері бар және мұндай бөлудің негізін таңдаудың негіздемесі бар.

Нақты теориялық және эксперименттік мәселелерді шешуде ғылыми мақсаттарға сай келетін әдістер мен сараптамалық жұмыста жиі қолданылатын әдістерді ажырату маңызды. Бұл бөлу кездейсоқ екенін атап өткен жөн, себебі сарапшылар қолданатын барлық әдістер ғылыми және техникалық жетістіктерге негізделгендіктен, шынымен ғылыми сипатқа ие. Құжаттардың сот-сараптамасында әр түрлі әдістер қолданылады, себебі сараптамалық мәселені бір ғана әдіспен шешу мүмкін емес.

А.М. Зинин мен Н.П. Майлис қолданыстағы сараптамалық әдістерді келесідей ажыратуды ұсынады: жалпылық және бағыныштылық дәрежесі; мақсат пен нәтижелер; алынған ақпараттың сипаты, қасиеттері және осы ақпараттың атрибуттары; сараптамалық зерттеу кезеңдері; ғылыми білім салалары [6. 37 б].

А.А. Проткин мен Т.Ф. Моисеева сараптамалық зерттеу әдістерін жіктеу бойынша басқа ғалымдардың пікірлеріне сүйене отырып, келесі әдістер топтарын ұсынады [2. 26 б]:

1) Жалпы диалектикалық әдісті А.И. Винберг пен А.Р. Шляхов анықтады.

2) Жалпы ғылыми әдістерді Е.Р. Россинская анықтады.

3) Т.В. Аверьянова нақты ғылыми және арнайы әдістерді, басқаша бір нысанды әдістер деп ұсынды;

4) Т.В. Аверьянова арнайы әдістерді атап өтті.

Бірінші топқа жалпы әдіс кіреді. Бұл әдіс басқа деңгейлерде әдістерді қолдану және жетілдіру үшін негіз болып табылады. Ол сараптамалық тәжірибеде кеңінен қолданылатын талдау, синтез, салыстыру, жалпылау, индукция және дедукция сияқты формальды логикалық санаттарды және когнитивті операцияларды қамтиды. Логикалық сипаты бойынша әдістер индуктивті және дедуктивті, аналитикалық және синтетикалық болып бөлінеді [4. 12-15 бб].

Екінші топқа жалпы ғылыми әдістер кіреді. Бұл әдістер белгілі бір объектіні, құбылысты немесе фактіні зерттеуді жеңілдететін белгіленген ережелер, қабылданған әдістер және ұсыныстар жүйесінің бөлігі болып табылады. Әдістердің бұл тобы әмбебап болып саналады, себебі олардың кез келгенін сапалық және сапалық экономикалық талдау жүргізетін сарапшыға қойылған бірқатар сұрақтарды шешу үшін қолдануға болады. Оларға бақылау; өлшеу; сипаттау; эксперимент; және модельдеу сияқты әдістер жатады. Нақты ғылыми және мамандандырылған әдістерге мыналар жатады: нақты аспаптық және аналитикалық әдістер.

Бұл әдістер зерттеу объектісінің морфологиялық және мазмұндық қасиеттерін зерттеу үшін қолданылады; және көмекші техникалық немесе нақты ғылыми әдістер.

Нақты ғылыми әдіс - ғылыми білімнің нақты. бір саласына да. бірнеше ғылымға да қолданыла алатын әдіс. Ол объектінің морфологиялық және мазмұндық қасиеттерін зерттеуге мүмкіндік береді.

А.И. Винберг пен А.Р. Шляхов мұндай әдістерге келесі әдістердің түрлерін тікелей жатқызады: микроскопиялық; фотографиялық; химиялық; спектрлік; хроматографиялық; рентгендік; физикалық және техникалық; математикалық; электрондық есептеу.

Көрсетілген әдістерді зерттеу объектісінің зерттелген қасиеттерін жазу мақсатына. мақсатына және әдісіне байланысты кіші түрлерге бөлуге болады.

Арнайы әдістің мақсаты - олардың нақты. бір объектіні зерттеуге бейімделуі [6. 37 б]. Олар әрбір зерттеу түрінде қолданылады. Е.Р. Россинскаяның айтуынша. әдістердің бұл тобы жалпы сараптамалық әдістер деп аталады. Оларға мыналар жатады: кескін талдауы; морфологиялық талдау; материалдық дәлелдемелердің құрамын талдау; материалдық дәлелдемелердің құрылымын талдау; зерттелетін объектінің физикалық. химиялық және басқа да қасиеттерін талдау.

Т.Ф. Моисеева сараптамалық зерттеу әдістерін жіктеудің үш критерийін ұсынады:

1) Дереккөз бойынша. Осы критерийге сүйене отырып. келесі үш әдіс түрін ажыратуға болады: басқа салалардан алынған және өзгермеген түрінде қолданылатындар; ғылымның басқа салаларынан алынған. бірақ ашу мақсатында түрлендірілгендер; және ашу мақсатында арнайы әзірленгендер [7. 16 б].

2) Ғылым саласы бойынша. шешілетін міндеттер бойынша оларға мыналар жатады: іздерді анықтау әдістері; нысандарды алдын ала зерттеу әдістері; аналитикалық және салыстырмалы зерттеу әдістері; зерттеу нәтижелерін ұсыну әдістері.

3) Сараптамалық зерттеу кезеңдері бойынша Т.Ф. Моисеева келесі әдістерді ажыратуды ұсынады: дайындық; аналитикалық; эксперименттік; салыстырмалы; синтездеу.

А.М. Зинин мен И.Н. Подволоцкий өздерінің «Габитоскопия және портреттік сараптама» еңбегінде жеке кезеңдерде сараптамалық зерттеу жүргізуде қолданылатын әдістерді анықтайды.

Авторлар портретті зерттеудің барлық кезеңдерінде дидактикалық әдіс. индукция. дедукция. талдау. синтез және салыстыру жалпы әдіс немесе логикалық зерттеу әдістері қолданылғанымен. жалпы немесе жалпы ғылыми және когнитивті әдістерді - бақылау. өлшеу. сипаттау. эксперимент. модельдеу және кибернетикалық әдістерді - зерттеудің барлық кезеңдерінде. сондай-ақ нақты кезеңдерде қолдануға болатынын атап көрсетеді. Өз кезегінде. портретті зерттеу кезінде нақты аспаптық және көмекші. немесе нақты ғылыми. немесе жалпы сараптамалық және мамандандырылған әдістер тікелей қолданылады.

Бұл жағдайда А.М. Зинин мен И.Н. Подволоцкий әдістерді қолдануды кезең-кезеңмен ажыратады: дайындық кезеңінде немесе алдын ала зерттеуде - сандық камералардың көмегімен алынған кескіндердің сапасын жақсарту мақсатында оларды өңдеу әдісі. бейне кескіндерді зерттеу кезінде кескіндерді сүзу әдісі; аналитикалық кезеңде немесе бөлек зерттеуде - жүйелеудің жалпы ғылыми әдісі және нақты әдістер - топтастыру әдісі. сондай-ақ белгілердің пайда болу жиілігін зерттеу әдістері. егжей-тегжейлі. эмпирикалық. белгілер әдісі; салыстырмалы сараптамалық зерттеу кезеңінде олар салыстыру әдістерін ажыратады: мысалы. визуалды. координаталық торды пайдалану. «маскаларды» пайдалану. биологиялық симметрияны салыстыру. қолданбаларды пайдалану. әдістерді қолдану арқылы біріктіру әдісі - медиальды жазықтық бойымен біріктіру. сынған сызық бойымен біріктіру. әртүрлі әдістерді қолдана отырып. бір кескінді екіншісіне қабаттастыру әдісі [8. 143 б].

Сараптамалық зерттеу нәтижелерін бағалау кезеңінде. оның мәні нәтижелерді жалпылама синтездеуде. барлық сәйкес келетін және әртүрлі сипаттамаларды бағалауда жалпы ғылыми әдістер: талдау. синтез және басқалар қолданылады.

А.М. Зинин мен И.Н. Подволотский сандық сипаттамаларды салыстырмалы зерттеуде қолданылатын әдістерді бөлек бөліп көрсетеді: өлшеу. математикалық және геометриялық.

Осы әдістерден басқа. В.А. Снетков портретті сәйкестендіру әдістерін де ажыратады. оларға мыналар кіреді: өлшеу әдісі; ықтималдық-статистикалық; проективтік-геометриялық; аналитикалық [9. 111 б.].

Әрбір сипаттаманы бөлек зерттеу кезеңінде бағалау кезінде В.А. Снетков келесі әдістерді қолдануды орынды деп санайды: ықтималдық-статистикалық әдіс; егжей-тегжейлі әдіс; эмпирикалық әдіс; белгілер әдісі [9. 112 б.].

Т.В. Аверьянова және В.Ф. Статкус сәйкестендіру кезінде салыстыру келесі әдістердің тіркесімін қолдану арқылы жүзеге асырылатынын атап өтеді: сипаттамалық және өлшеу әдістері - бет элементтерінің пішінін. өлшемін. орналасуын. санын. экспрессия дәрежесін және симметриясын зерттеу; ықтималдық-статистикалық әдістер - бет ерекшеліктерінің ақпараттық мазмұнын және пайда болу жиілігін зерттеу [10. 513 б.].

Ішкі істер органдарының мамандарына арналған нұсқаулықта жоғарыда аталған әдістерге мыналар қосылды: бет элементтерінің өлшемдерін олардың жазықтық кескіндерінен қалпына келтірудің проективтік-геометриялық әдісі; аналитикалық; бұрыштық өлшеу әдісі; және келесі әдістер атап өтілген: комбинация. суперпозиция. салыстыру.

А.М. Зинин жекелікті анықтау үшін қолданылатын бірқатар әдістерді анықтайды: белгілердің пайда болу жиілігін зерттеу әдісі; егжей-тегжейлі анықтау әдісі; эмпирикалық әдіс; белгілер әдісі [8. 109 б.].

А.М. Зинин келесі салыстыру әдістерін қамтиды: комбинациялар. суперпозициялар және салыстырулар. ал жеке әдістерді ажыратады: ықтималдық-статистикалық әдіс; проективтік-геометриялық әдіс; аналитикалық әдіс; бұрыштық өлшеу әдісі [8. 117 б.].

Мысалыға Ресей Ішкі істер министрлігінің Саратов заң институтының «Габитоскопия және портреттік сараптама» оқу құралында портреттік сараптама жүргізуде қолданылатын бірқатар дәстүрлі әдістер ұсынылған. Бұл әдістер үш топқа бөлінеді: салыстырулар; комбинациялар; суперпозициялар. [10. 220 б.].

Салыстыру әдістеріне алты әдіс кіреді: визуалды салыстыру; маскаларды пайдаланып салыстыру; координаталық торларды пайдалану; салыстырмалы мәндерді салыстыру; беттің биологиялық асимметриясы; қолданбаларды салыстыру.

Суперпозициялау әдістері екі тәсілге бөлінеді: беттің сагиттальды-медиальды сызығының түзу тік сызығы бойымен кесілген бір бұрышты кескіндерді суперпозициялау; сынған зигзаг сызығы бойымен кесілген бір бұрышты кескіндерді суперпозициялау.

Суперпозициялау әдістері үш нұсқада қолданылатындай ұсынылған: теріс және оң кескіндерді мөлдір негізде «берілуде» немесе экранға проекциялау арқылы суперпозициялау; мөлдір негізде кескінді мөлдір емес негіздегі кескіннің үстіне суперпозициялау; оптикалық суперпозициялау құрылғысында екі мөлдір емес кескінді оптикалық суперпозициялау.

Дәстүрлі салыстыру әдістерінен басқа. кеңінен қолданылмайтын келесі қосымша әдістер көмекші ретінде көрсетілген: проективтік-геометриялық немесе графикалық идентификациялау алгоритмдерінің әдісі; көп бұрышты фотографиялық портреттер арқылы идентификациялаудың аналитикалық әдісі; бұрыштық өлшеу әдісі [8. 48 б.].

С.А. Пичугин зерттеу әдістерінің келесі бөлінуін атап өтті: сапалық сипаттамалық; сандық математикалық әдістер

С.А. Пичугин келесілерді сапалық әдістерге жіктейді: визуалды салыстыру; медиальды жазықтықпен бөлінген қарама-қарсы жартыларды біріктіру; айнадағы және тік кескіндер; бөлшекті сынған жазықтық бойымен сәйкестендіру; теріс оң кескіндер; координаталық торды пайдалану; және «маскаларды» пайдалану.

С.А. Пичугин келесілерді сандық әдістерге жіктейді: салыстырмалы шамаларды салыстыру; ықтималдық-статистикалық әдіс; проективтік-геометриялық әдіс; аналитикалық әдіс; және бұрыштық өлшеу әдісі.

Құжаттарды сот-техникалық зерттеу әдістерін зерттеу келесі қорытындыларға әкелді: сот-сараптамалық құжаттарды зерттеу әдістемесі сенімді дәлелдемелік ақпарат алуға бағытталған өзара байланысты әдістердің, әдістердің және құралдардың кешенін білдіретіні анықталды. Сонымен қатар, әдіс, техника және құрал сараптамалық жұмыстың тәуелсіз, бірақ өзара толықтыратын элементтері болып табылады. Сараптама әдісін сарапшының міндеттерін шешуді қамтамасыз ететін логикалық және аспаптық операциялар жүйесі ретінде қарастыру керек, ал әдістер әдісті практикалық іске асыру қызметін атқарады, ал құралдар сараптамалық зерттеудің логистикалық негізі қызметін атқарады деп анықталды.

Құжаттарды сот-техникалық зерттеу зерттеу әдістерінің күрделі, көп қабатты құрылымы бар екені және зерттеу нысандары мен сараптама мақсаттарының әртүрлілігіне байланысты жалпы, жалпы ғылыми, нақты ғылыми және мамандандырылған әдістерді қамтитыны анықталды. Құжаттарды техникалық және сот-сараптамалық сараптама әдістерінің бірыңғай, жалпы қабылданған жіктелуінің болмауы анықталды. Бұл жалпылық дәрежесіне, мақсатқа, зерттеу кезеңдеріне, шығу көзіне және т.б. негізделген жіктеу негіздеріне көзқарастардың айырмашылығымен түсіндіріледі. Сараптамалық мәселелерді бір ғана әдісті қолдану арқылы шешу мүмкін емес болғандықтан, әдістерді қолдану кешенді екені дәлелденді; Сараптаманың тиімділігіне тек олардың жүйелі үйлесімі арқылы ғана қол жеткізіледі. Сараптаманың әртүрлі кезеңдерінде дайындық, аналитикалық, эксперименттік, салыстырмалы және синтетикалық логикалық, жалпы ғылыми және мамандандырылған аспаптық әдістерді қоса алғанда, әртүрлі әдістер тобы қолданылатыны талданды. Сапалық сипаттамалық және сандық математикалық, ықтималдық-статистикалық, геометриялық әдістерді қоса алғанда, салыстырмалы зерттеу әдістері сараптамалық тәжірибеде ерекше маңызға ие екені, зерттелетін объектілер арасындағы сәйкестіктер мен айырмашылықтарды анықтауды қамтамасыз ететіні анықталды. Құжаттардың техникалық және Құжаттарды сот-техникалық зерттеу одан әрі дамыту әдістердің жіктелуін жақсартумен, аспаптық және цифрлық технологияларды қолдануды кеңейтумен, сондай-ақ ғылыми тәсілдерді біріктірумен байланысты деген қорытынды жасалды.

Жүргізілген талдау құжаттарды сот-техникалық зерттеуде құжаттарды зерттеу әдістерінің динамикалық дамып келе жатқан ғылыми білім мен практикалық құралдарды білдіретіні туралы қорытынды жасауға мүмкіндік береді. Оларды жіктеуге көптеген ғылыми тәсілдердің пайда болуына қарамастан, қазіргі уақытта бірыңғай әмбебап жүйенің жоқтығы байқалады, бұл

Қорта келгенде, әдіснамалық сараптаманы дамытудың негізгі бағыты әдістерді ресми түрде анықтау емес, оларды цифрландыруды және шектеулерді кеңейтуді қоса алғанда, заманауи жағдайларға интеграциялау және бейімдеу болуы керек. Толықтығы мен сенімділігін барынша арттыратын әдістерді кешенді қолдану ерекше маңызды.

Құжаттарды сот-техникалық зерттеу нәтижелерінің объективтілігі мен қайталануын жақсарту үшін мамандандырылған аспаптық және математикалық әдістерді одан әрі дамыту және енгізу қажет. Дәлелдемелерге қойылатын талаптардың артуын ескере отырып,

Сондықтан құжаттарды сот-техникалық зерттеуде құжаттарды зерттеу әдістерін жетілдіру ғылыми негізділікке, практикалық қолданылуына және технологиялық прогреске негізделуі керек, бұл яғни, қылмысты ашудың тиімділігін және қылмыс себептерін анықтауды қамтамасыз етеді.

ӘДЕБИЕТТЕР:

1. Сот сараптамасы органдарында сот сараптамалары мен зерттеулерді ұйымдастыру және жүргізу қағидаларын бекіту туралы. Қазақстан Республикасы Әділет министрінің 2017 жылғы 27 сәуірдегі № 484 бұйрығы. Қазақстан Республикасының Әділет министрлігінде 2017 жылғы 26 мамырда № 15180 болып тіркелді. // <https://adilet.zan.kz/kaz/docs/V1700015180>

2. Проткин А.А. Техничко-криминалистическая экспертиза документов: учебник. / А.А. Проткин. / – М.: Юрлитинформ. 2017. – 352 с.
3. Зайнашева Ю.В. Классификация методов, применяемых в судебной экспертизе. / Ю.В. Зайнашева. Т.К. Нарезная. М.А. Пилюгина. // Материалы XI Международной студенческой научной конференции «Студенческий научный форум» URL: <http://scienceforum.ru/> (дата обращения: 12.05.2020).
4. Винберг А.И. Судебная экспертология (Общетеорит. и методол. пробл. судеб. экспертиз): учеб. пособие / А.И. Винберг. Н.Т. Малаховская; Отв. ред. Б.А. Викторов. – Волгоград: ВСШ МВД СССР. 1979. – 183 с.
5. Россинская Е.Р. Судебная экспертиза в гражданском, арбитражном, административном и уголовном процессе: монография / Е.Р. Россинская. – 4-е изд., перераб. и доп. – М.: Норма НИЦ ИНФРА-М. 2018. – 576 с.
6. Зинин А.М. Судебная экспертиза. / А.М. Зинин. Н.П. Майлис. – М.: Закон и право. 2002. – 320 с.
7. Моисеева Т.Ф. Методы и средства экспертных исследований: учебник. / Т.Ф.Моисеева. – М. Московский психолого-социальный ин-т. 2006. – 215 с.
8. Зинин А.М. Габитоскопия и портретная экспертиза. / А.М. Зинин. И.Н.Подволоцкий. – М.: НОРМА ИНФРА-М. 2018. – 288 с.
9. Снетков В.А. Габитоскопия: учебник / Снетков В.А.; Отв. ред.: Белкин Р.С. – Волгоград: НИиРИО ВСШ МВД СССР. 1979. – 183 с.
10. Практическое руководство по производству судебных экспертиз для экспертов и специалистов: научно-практическое пособие / Под ред. Аверьянова Т.В.. Статкус В.Ф. – М.: Юрайт. 2011. – 720 с.

ӨОЖ 821.512.122(092)

ІЛІЯС ҚАЛАМЫНЫҢ ҚҰДІРЕТІ - ҚҰЛАГЕРГЕ СОҒЫЛҒАН СӨЗ ЕСКЕРТКІШ

Турсыбекова А.Е.

Ф.ғ.к., оқытушы-дәріскер, І. Жансүгіров атындағы Жетісу университеті,
Талдықорған қ., Қазақстан Республикасы
asem.erikovna85@gmail.com

Муратова А., Мұрат Ә.

Білімгерлер, І. Жансүгіров атындағы Жетісу университеті,
Талдықорған қ., Қазақстан Республикасы
asemmuratova09@gmail.com, aigerim3853@gmail.com

Бұл мақалада Ілияс Жансүгіровтің «Құлагер» поэмасы көркемдік-идеялық, философиялық және ұлттық-танымдық тұрғыдан жан-жақты талданады. Зерттеу барысында поэманың негізгі өзегі – Ақан сері Қорамсаұлының тұлпары Құлагердің қастандықпен өлтірілуі арқылы бейнеленген адам мен қоғам арасындағы қайшылық, әділетсіздік пен күншілдіктің табиғаты қарастырылады. Мақалада Құлагер бейнесі еркіндік, сұлулық және рухани тазалық символы ретінде интерпретацияланып, оның трагедиялық тағдыры ұлттық рухтың күйреуімен сабақтастырылады. Сонымен қатар, Ақан сері тұлғасы өнер адамының ішкі әлемі, психологиялық күйзелісі және қоғаммен күресі арқылы ашылады.

Кілт сөздер: Ілияс Жансүгіров, «Құлагер» поэмасы, Ақан сері, трагедия, ұлттық рух.

В данной статье проводится всесторонний художественно-идеологический, философский и этнопознавательный анализ поэмы Ильясa Жансугурова «Кулагер». В ходе исследования рассматривается центральный конфликт поэмы — противостояние личности и общества, природа несправедливости и зависти, показанные через трагическую гибель коня Акана серы Корамсаулы. Образ Кулагера интерпретируется как символ свободы, красоты и духовной чистоты, а его судьба связывается с угасанием национального духа того времени. Кроме того, личность Акана серы раскрывается через призму внутреннего мира творческого человека, его психологических переживаний и борьбы с общественными устоями.

Ключевые слова: Ильяс Жансугуров, Поэма «Кулагер», Акан Серы, трагедия, национальный дух.

This article provides a comprehensive artistic, ideological, philosophical, and ethno-cognitive analysis of Ilyas Zhansugurov's poem Kulager. The study examines the central conflict of the poem—the nature of the contradiction between the individual and society, as well as injustice and envy, depicted through the tragic death of the legendary horse, Kulager, belonging to the poet-singer Akan Seri Koramsauuly. The image of Kulager is interpreted as a symbol of freedom, beauty, and spiritual purity, with his tragic fate linked to the decline of the national spirit of that era. Furthermore, the personality of Akan Seri is revealed through the prism of the artist's inner world, his psychological struggles, and his resistance against societal norms.

Keywords: Ilyas Zhansugurov, The poem «Kulager», Akan Seri, tragedy, national spirit.

Қазақ сөз өнерінің тарихында құбылыс ретінде танылған бірегей тұлға – Ілияс Жансүгіров. Оның шығармашылық мұрасы ұлттық руханияттың ең терең қабаттарын бойлап, халықтың тарихи жады мен эстетикалық дүниетанымын жаңа белеске көтерді. Ақынның шоқтығы биік туындысы – «Құлагер поэмасы» - қазақ поэзиясының алтын қорына қосылған, мазмұны жағынан энциклопедиялық, көркемдігі жағынан мінсіз дүние. Бұл шығармада ХІХ ғасырдағы сал-серілік мәдениеттің символына айналған Ақан сері Қорамсаұлының өміріндегі ең қасіретті кезеңі – сүйікті тұлпарының қазасы – жай ғана

баяндалып қоймай, бүкіл адамзаттық трагедия ретінде бейнеленеді. Поэмада көтерілген әділетсіздік, күншілдік пен тектілікке қарсы бағытталған соқыр зұлымдық секілді мәселелер – уақыт пен кеңістікке бағынбайтын, бүгінгі қоғам үшін де мейлінше өзекті тақырыптар. Сұлулықты бағалау, өнердің тазалығын қорғау және рухани құндылықтардың құлдырауына жол бермеу мәселелерін «Құлагер» поэмасының контекстінде жаңа тұрғыдан қарастыру – қазіргі әдебиеттану ғылымының кезек күттірмейтін маңызды міндеттерінің бірі. Ақын шығармада өнер иесінің ішкі жан дүниесін, қоғамдағы әділетсіздік пен қызғаныштың зардабын терең бейнелейді. Құлагер – тек жүйрік ат қана емес, ол – еркіндіктің, сұлулықтың, өнердің символы. Ал оның қаза табуы – сол асыл қасиеттердің қоғамдағы қатыгездікпен тұншықтырылуының көрінісі. Поэманың негізгі идеясы – талант пен сұлулыққа қарсы бағытталған күншілдік пен озбырлықты әшкерелеу. Автор қазақ қоғамындағы рулық тартыстарды, бақталастықты, іштарлықты сынай отырып, адамгершілік пен әділдікті жоғары қояды. Құлагердің өлімі арқылы ақын халықтың жан жарасын, рухани күйзелісін көрсетеді. Шығарманың көркемдік ерекшелігі – тілінің бейнелілігі мен поэтикалық қуатында. Ілияс табиғат суреттерін, ат бәйгесінің динамикасын, кейіпкерлердің психологиялық күйін әсерлі жеткізеді. Әсіресе, Құлагердің шабысын суреттеу – қазақ поэзиясындағы үздік көріністердің бірі. Ақын эпитет, теңеу, метафораларды шебер қолдана отырып, оқырманға терең эмоциялық әсер қалдырады. Сонымен қатар, поэмада халықтың эстетикалық талғамы, өнерге деген құрметі, ұлттық дүниетанымы кеңінен көрініс табады. Ақан серінің қайғысы – жеке адамның трагедиясы ғана емес, бүкіл халықтың қайғысы ретінде бейнеленеді. Бұл шығарма жай ғана тұлпар туралы жыр емес, бұл – еркіндік пен озбырлықтың, сұлулық пен жауыздықтың, өнер мен күншілдіктің мәңгілік майданы. Ақын Ақан сері мен оның қанатына айналған Құлагер тағдыры арқылы тұтас бір дәуірдің шындығын, қазақ сахарасындағы әлеуметтік теңсіздік пен рухани трагедияны философиялық биіктен толғайды. Ақан сері Қорамсаұлының тұлпары Құлагердің бәйгеде қастандықпен өлтірілуін - философиялық деңгейге көтеріп, қоғамдық әділетсіздікті, адам психологиясын бейнелейді. Бірақ поэманың жүрегі – Құлагер мен Ақанның ішкі сезімдері, олардың ой әлемі, бір-біріне деген махаббаттың тереңдігі.

Құлагер – поэмасының өзегі. Ол жай ғана бәйге аты емес, ол – Ақанның арман-аңсары, еркіндікке деген құштарлығының тірі бейнесі. Сұлулықтың, тазалықтың, тектіліктің жарқын символы, Ақанның жан серігі. Ілияс Жансүгіров Құлагерді бейнелегенде оған адамдық сипат беріп, оның ішкі әлемін тереңнен ашады. Тұлпардың жүрісінде – асқақтық, тұяғының дүбірінде – даланың еркін тынысы бар. «Желдей ұшқан жүйріктіңінде» тек жылдамдық қана емес, шынжырланбаған ерік-жігер мен тазалық жатыр. Құлагердің ішкі сезімдері поэмада нәзік беріледі. Ол бәйге жолында жай ғана жүгіріп келе жатқан жануар емес, иесінің үмітін арқалаған, жеңіске деген құмарлықтан «қуанышпен қалықтаған» періште іспеттес. Ақын оның «күміс тұяғымен жер шұқылаған» сәтін суреттей отырып, тұлпардың бойындағы тектілік пен сұлулық құпиясын паш етеді. Алайда, сол сұлулық пен тазалыққа толы жүректің қастандық сәтінде «сыздауы» – адалдықтың жауыздық алдындағы қорғансыздығын көрсетеді. Құлагердің қазасы – тек тұлпардың өлімі емес, бұл – дала еркіндігі мен сұлулығының тас-талқан болуы.

Ақан сері – бұл поэмадағы трагедиялық тұлға. Оның Құлагерге деген махаббаты – адам мен табиғаттың үндестігінің ең жоғарғы нүктесі. Ақан үшін Құлагер – «жүрек жарасының емі», «көңілдің қанаты». Олардың арасындағы байланыс физикалық деңгейден асып, рухани туыстыққа ұласқан. Ақанның бәйге алдындағы толғаныстары оның ішкі психологиялық шиеленісін айқын көрсетеді. «Менің Құлагерім, сен жеңесің бе, әлде тағдырдың құрбаның ба?», бұл сұрақ Ақанның көкірегіндегі күдік пен үрейдің көрінісі. Ол өз тұлпарының күшіне сенгенімен, айналасындағы Батыраш пен Қотыраш секілді адамдардың іштарлығынан, озбырлығынан қаймығады. Ақанның ішкі ойлары монологтар арқылы ашылып, оның өнер адамына тән нәзік те сезімтал жанын көрсетеді. Құлагер өлтірілген сәтте Ақанның әлемі астаң-кестең болады. Оның «Құлагер! Құлагер! Сен қайдасың?» деп салған

айғайы – бүкіл даланы жаңғыртқан өкініш пен мұң зары. Тек жүйріктің мертігуі емес, ол Ақанның асқақ армандарының, ақындық рухының қанаты қайрылуы еді. Бұл жердегі Ақанның қайғысы жай ғана мал жоқтау емес, ол – өз жанының бір бөлшегін, өмірлік мақсатын жоғалтуы. «Қара торықпын» күйінің сарынымен астасқан бұл мұң – рухани үзілістің, қоғамдағы әділетсіздікке деген наразылықтың белгісі. Ақанның ішкі толғаныстары арқылы ақын: «Әділет қайда, адамдық қайда?» деген басты сұрақты алға тартады. Байлардың озбырлығы, күншілдіктің құрбаны болған асылдың өлімі – бұл қазақ мұңының философиясы. Ілияс Жансүгіров Құлагердің өлімін бейнелеу арқылы зұлымдықтың уақытша жеңісін көрсеткенімен, Ақанның өлмес рухы мен өнері арқылы ізгіліктің мәңгілігін дәлелдеді. Құлагер мен Ақан – бірінің жаны біріне көшкен, тағдырлары тамырлас егіз ұғым секілді. Бірінің үні өшкенде, екіншісінің де өмірінің мәні мен сәні бірге келмеске кетті.

Ақын – өз шығармашылығында тарихи әділдік пен қоғамдық мәселелерді ту еткен бірегей тұлға. Оның тарихқа деген сыншылдық көзқарасы ешқашан айныған емес. Бүгінгі таңда «Ақынға сын айтудың не қажеті бар?» деген пікірлер кездескенімен, шын мәнінде, халықтың басына күн туғанда үнсіз қалу – нағыз қаламгерге жат құбылыс.

Жазушы немесе ақын – тек сөз шебері емес, ол халықтың мұңын мұңдап, жоғын түгендейтін қоғам қайраткері. Ел басына зобалаң орнап, билік басындағылар әділетсіздік танытқанда, бейтарап қалу – оқырман алдындағы абыройдан айырылумен тең. Ілияс Жансүгіров өз заманындағы қара басын ойлап, «бәледен іргесін аулақ салған» пассивті зиялылардың қатарынан болмады. Оның ақындық ары мен азаматтық болмысы халық тартқан тауқыметті көрмегенсіп өтуге жібермеді.

І. Жансүгіров қай заманда да өз ұлтының жарқын болашағын іздеген тұлға. Кеңестік кезеңнің алғашқы жылдарындағы өзгерістерді ол халық жағдайының оңалуына бастайтын қадам деп қабылдады. Қазан төңкерісі мен үкімет тарапынан жүзеге асырылған жаңа құрылыстар, екпінді істер ақын көзіне ел мұратына жетелейтін даңғыл жол болып көрінді. Оның сол кезеңдегі шабытты жырлары осы сенім мен үміттің айқын көрінісі еді. Ол билікке жалтақтамай, халықтың жағында тұрып, ақиқатты айта білген қайсар ақын ретінде тарих бетінде қалды.

Поэманың композициялық құрылымы оқырманды бәйге алдындағы асқақ үміттен трагедиялық құрдымға дейін біртіндеп жетелейді. Жансүгіров бұл шығармада тек екі тұлғаның тағдырын ғана емес, тұтас қоғамның бет-бейнесін ашады. Бұл шығарма – уақыт пен кеңістіктен аттап өткен, кез келген дәуірдегі әділетсіздікке қарсы жазылған мәңгілік шығарма.

Қорыта келгенде, Ілияс Жансүгіровтің «Құлагер» поэмасы – қазақ әдебиетіндегі көркемдік деңгейі жоғары, идеялық мазмұны терең, тарихи негізі берік туындылардың бірі. Ақын бұл шығарма арқылы нақты бір тарихи оқиғаны кең философиялық арнаға түсіріп, адамзатқа ортақ рухани мәселелерді көтере білді. Поэмада бейнеленген Ақан сері Қорамсаұлы трагедиясы – тек жеке адамның қайғысы емес, ол қоғамдағы әділетсіздік пен адамгершілік құндылықтардың әлсіреуінің көрінісі ретінде сипатталады.

Шығармадағы Құлагер бейнесі – жер бетіндегі идеалды сұлулық пен кемелдіктің символы. Оның қазасы арқылы Жансүгіров қоғамдағы озып туған талантқа деген өшпенділігін әшкереледі. Батыраш бейнесі – бұл нақты адам емес, бұл – кез келген дәуірде кездесетін, өзгенің биіктігін көтере алмайтын, сұлулықты жою арқылы ғана өзін растайтын соқыр күштің метафорасы. Сондықтан поэманың қорытынды түйіні: зұлымдық тұлпарды өлтіргенімен, оның аңызы мен рухын жеңе алмады. Ақан серінің трагедиясы – бұл өнердің қатыгез қоғаммен қақтығысы. Оның ішкі арпалысы, Құлагерімен қоштасуы – адам мен табиғат арасындағы үзілген алтын көпірдің зары. Ақын Ақанды бейнелеу арқылы өнерпаз жанының нәзіктігін ғана емес, оның әділетсіздікке қарсы тұрар жалғыз қаруы – оның үні мен күйі екенін көрсетті. Поэманың философиялық құндылығы да осында: тұлпар өлсе де, оны жоқтаған жыр өлмейді, демек, өнер зұлымдықтан жоғары тұрады.

Сонымен қатар, поэмада ұлттық болмыс, салт-дәстүр, халықтың дүниетанымы көркем тілмен шебер өрнектелген. Сонымен бірге, поэмадағы көркемдік шешімдер арқылы ақын ұлттық болмысты жаңа деңгейде таныта білді. Шығармада адам мен қоғам

арасындағы күрделі қарым-қатынастар терең философиялық тұрғыдан пайымдалады. Ілияс Жансүгіровтің суреткерлік шеберлігі оқырманды тек ойландырып қана қоймай, рухани әсерге бөлейді. Поэманың идеялық мазмұны ұлт әдебиетінің дамуындағы маңызды кезеңдердің бірін айқындайды. Осы арқылы «Құлагер» туындысы қазақ әдебиетінің мәңгілік құндылықтарының қатарынан берік орын алады. «Құлагер» поэмасының құндылығы – оның тек көркем шығарма ретінде ғана емес, рухани-тәлімдік мәні зор мұра екендігінде. Бұл туынды бүгінгі күнде де өзектілігін жоғалтпай, оқырманды адамгершілікке, әділдікке, сұлулықты бағалай білуге тәрбиелейді. Осы тұрғыдан алғанда, Ілияс Жансүгіровтің «Құлагер» поэмасы – қазақ сөз өнерінің асыл қазынасы, уақыт өткен сайын мәні тереңдей түсетін мәңгілік көркем ескерткіш болып табылады.

Бүгінгі күн тұрғысынан алғанда, «Құлагер» – рухани иммунитет қалыптастыратын шығарма. Ол оқырманды «Құлагерін өлтірген Батыраш болмауға» үндейді. Поэманың мазмұны ұлттық болмысымыздың қатпарларын ашып, салт-дәстүр мен адамгершілік нормаларының маңызын ұлықтайды. «Құлагер» поэмасы уақыт өткен сайын ескірмейтін, керісінше, әр дәуірдің өзіндік әділетсіздігіне қарсы тұрар қауқар беретін, ұлттық ар-ұжданның айнасы болып қала бермек.

ӘДЕБИЕТТЕР:

1. Ілияс Жансүгіров. Құлагер: поэмалар мен өлеңдер жинағы. – Алматы: Жазушы, 2003.
2. Ілияс Жансүгіров. Шығармалар жинағы. – Алматы: Ғылым, 1988.
3. Ақан сері Қорамсаұлы. Әндер мен өлеңдер. – Алматы: Өнер, 1991.
4. Қазақ әдебиетінің тарихы. – Алматы: Ғылым, 2010.
5. Қабдолов З. Сөз өнері. – Алматы: Санат, 2002.
6. Қирабаев С. Қазақ әдебиеті және дәуір шындығы. – Алматы: Жазушы, 1990.

ӘОЖ 821.512.122(092)

ІЛИЯС ЖАНСҮГІРОВ – ҚАЗАҚ ӘДЕБИЕТІНІҢ ІРІ ТҰЛҒАСЫ

Турысбекова А.Е.

Ф.ғ.к., оқытушы-дәріскер, І. Жансүгіров атындағы Жетісу университеті,
Талдықорған қ., Қазақстан Республикасы
asem.erikovna85@gmail.com

Дүйсекүл Н., Жарықбасова Н.

Білімгерлер, І. Жансүгіров атындағы Жетісу университеті,
Талдықорған қ., Қазақстан Республикасы
nurilaaitbaikyzy@gmail.com, zharykbasova08@mail.ru

Бұл мақалада Ілияс Жансүгіровтің өмірі мен шығармашылығы жан-жақты қарастырылып, оның қазақ әдебиетіндегі орны, поэзиясындағы көркемдік ерекшеліктері және ұлттық руханиятқа қосқан зор үлесі талданады. Сонымен қатар, ақынның шығармаларындағы негізгі тақырыптар мен идеялар сараланып, олардың тарихи-мәдени мәні айқындалады. Мақалада Ілияс Жансүгіров мұрасының бүгінгі күндегі өзектілігі мен тәрбиелік, эстетикалық құндылығы көрсетіліп, оның шығармаларының қазақ әдебиетін дамытудағы рөлі жан-жақты бағаланады.

Кілт сөздер: әдеби мұра, көркемдік талдау, тарихи-мәдени мән

В данной статье всесторонне рассматривается жизнь и творчество Ильяса Жансугурова, анализируется его место в казахской литературе, художественные особенности его поэзии и его огромный вклад в национальную духовность. Кроме того, анализируются основные темы и идеи в произведениях поэта и определяется их историко-культурное значение. В статье показана актуальность наследия Ильяса Жансугурова сегодня, а также его образовательная и эстетическая ценность, и всесторонне оценивается роль его произведений в развитии казахской литературы.

Ключевые слова: литературное наследие, художественный анализ, историко-культурное значение

This article comprehensively examines the life and work of Ilyas Zhansugurov, analyzing his place in Kazakh literature, the artistic features of his poetry, and his enormous contribution to national spirituality. Furthermore, it analyzes the main themes and ideas in the poet's works and determines their historical and cultural significance. The article demonstrates the relevance of Ilyas Zhansugurov's legacy today, as well as its educational and aesthetic value, and comprehensively assesses the role of his works in the development of Kazakh literature.

Keywords: literary heritage, artistic analysis, historical and cultural significance

Қазақ әдебиеті – ғасырлар қойнауынан бастау алып, ұлттың рухани болмысын, дүниетанымын, арман-мұратын айқын бейнелейтін асыл қазына. Осы бай мұраны қалыптастырып, оның көркемдік деңгейін жаңа биікке көтерген тұлғалардың бірі – Ілияс Жансүгіров. Ол – тек өз дәуірінің емес, бүгінгі күннің де рухани кеңістігінде ерекше орын алатын, сөз өнерінің шынайы шебері ретінде танылған ұлы ақын.

Ақынның шығармашылық әлемі – кең де терең, мазмұнға бай көркем дүние. Ақын өз туындылары арқылы қазақ халқының тұрмыс-тіршілігін, ұлттық болмысын, салт-дәстүрін, табиғатқа деген ерекше көзқарасын шебер суреттей білді. Оның әрбір өлеңі мен поэмасы – тек көркем шығарма ғана емес, сол дәуірдің тынысын, халықтың жан дүниесін бейнелейтін рухани айна іспетті. Қазақ әдебиетінің аса көрнекті өкілі, ұлттық поэзияны жаңа деңгейге көтерген ірі ақындардың бірі. Ол тек ақын ғана емес, сонымен қатар жазушы, драматург және қоғам

қайраткері болды. Оның шығармалары қазақ халқының өмірін, тұрмысын, өнерін, рухани дүниесін кеңінен бейнелейді. Ілиястың мұрасы – қазақ әдебиетінің алтын қазынасы. Ақын поэзиясында сөз бен сезім, ой мен образ өзара үйлесім тауып, ерекше көркемдік сипатқа ие болады. Ол қазақ тілінің бай мүмкіндігін толық пайдаланып, ұлттық поэзияға жаңа өрнек, тың серпін әкелді. Әсіресе, оның «Құлагер» поэмасы – тек жеке шығармашылық жетістік емес, бүкіл қазақ әдебиетінің биік шыңы ретінде бағаланады.

Қаламгердің өмір жолы мен шығармашылығы – бір-бірімен тығыз байланысты ұғымдар. Оның тағдыры күрделі тарихи кезеңдермен астасып жатса, шығармалары сол дәуірдің шындығын, қайшылығын, халықтың мұң-мұқтажын терең бейнелейді. Ақынның қаламынан туған әрбір туынды – оның ішкі жан дүниесінің, өмірге деген көзқарасының көрінісі.

Сондықтан Ілияс Жансүгіровтің өмірі мен шығармашылығын зерттеу – тек әдеби мұраны тану ғана емес, ол – қазақ халқының рухани әлемін, мәдени құндылықтарын терең түсінудің бір жолы. Бұл мақалада ақынның өмір жолы, шығармашылық мұрасы және оның қазақ әдебиетіндегі орны жан-жақты қарастырылады.

Жазушы 1894 жылы бұрынғы Жетісу облысы, Ақсу ауданында дүниеге келген. Ол қарапайым қазақ отбасында өсіп, бала кезінен халықтың тұрмыс-тіршілігін, салт-дәстүрін көріп жетілді. Әкесі Жансүгір домбыра тартып, халық әндерін айтатын өнерлі адам болған. Осы орта Ілиястың өнерге, әсіресе сөз өнері мен күйге қызығушылығын ерте оятты.

Болашақ ақын алғашында ауыл молдасынан сауат ашады. Кейінірек Верный (қазіргі Алматы) қаласына барып, білімін жалғастырады. Ол тек діни біліммен шектелмей, орыс тілін меңгеріп, әлем әдебиетімен таныса бастайды. Жас Ілияс Абай, Пушкин, Лермонтов сияқты ұлы тұлғалардың шығармаларын оқып, өзінің дүниетанымын кеңейтеді.

1920-жылдары Ілияс Жансүгіров қоғамдық-саяси өмірге белсене араласады. Ол түрлі басылымдарда қызмет істеп, қазақ мәдениеті мен әдебиетін дамытуға атсалысты. Сонымен қатар, ол Қазақстандағы алғашқы әдеби ұйымдардың қалыптасуына қатысып, жас ақын-жазушыларға бағыт-бағдар берді.

Ілияс Мәскеудегі журналистика институтында да білім алады. Бұл оның кәсіби тұрғыда қалыптасуына үлкен әсер етті. Осы кезеңде ол әдебиетті терең зерттеп, өз шығармашылығын жаңа деңгейге көтереді.

Алайда 1937 жылы сталиндік репрессия кезінде Ілияс Жансүгіров «халық жауы» деген жалған айыппен тұтқындалады. 1938 жылы ол атылып, өмірі қайғылы аяқталады. Кейін ақын толық ақталып, оның есімі қазақ әдебиетінде қайта жаңғырды.

Бүгінде Ілияс Жансүгіров қазақ әдебиетінің ірі тұлғасы ретінде танылып, оның есімі ел жадында мәңгі сақталды.

Ілияс Жансүгіровтің шығармашылығы өте бай және жан-жақты. Ол поэзияда ерекше із қалдырды. Оның өлеңдерінде табиғат, адам тағдыры, өнер тақырыптары кеңінен қозғалады.

Ақынның ең танымал шығармаларының бірі – «Құлагер» поэмасы. Сонымен қатар «Күй», «Күйші», «Дала» поэмалары да қазақ әдебиетінде маңызды орын алады. Бұл туындыларда қазақ халқының мәдениеті, музыкасы, тарихы көркем тілмен бейнеленген. Ақын поэзиясында табиғат ерекше суреттеледі. Ол табиғатты тек фон ретінде емес, тірі бейне ретінде көрсетеді. Ілияс Жансүгіров тек поэзиямен шектелмей, проза және драматургия саласында да еңбек етті. Оның пьесалары қазақ театр өнерінің дамуына ықпал етті. Жазушы шығармаларында әлеуметтік мәселелер, әділетсіздік, адам тағдыры сияқты тақырыптар қозғалады.

Сонымен қатар, Ілияс фольклор жинаумен де айналысты. Ол қазақтың ауыз әдебиеті үлгілерін зерттеп, оларды сақтауға үлес қосты. Бұл оның ұлттық мәдениетке деген құрметін көрсетеді.

Ақын шығармашылығының басты ерекшелігі – оның тіл байлығы мен образ жасау шеберлігі. Ол сөз арқылы көркем сурет салып, оқырманға терең әсер қалдырады. Ілияс поэзиясы – сезім мен ойдың, өнер мен шындықтың үйлесімі.

Ақын бұл шығармада адам психологиясын терең ашып, көркем тілмен әсерлі жеткізеді. Поэманың тілі бай, образдары айқын, оқиғасы әсерлі.

«Құлагер» поэмасына терең талдау

«Құлагер» – Ілияс Жансүгіровтің ең көрнекті әрі көлемді поэмаларының бірі. Бұл шығарма қазақ әдебиетінде эпикалық поэзияның биік үлгісі ретінде бағаланады. Поэмада атақты әнші, сері, ақын Ақан сері Қорамсаұлының өмірі мен оның тұлпары Құлагердің трагедиялық тағдыры суреттеледі.

Поэма бірнеше бөлімдерден (тараулардан) тұрады және әр бөлім белгілі бір оқиғаға негізделген. Жалпы мазмұндық тұрғыдан оны мынадай бөліктерге бөлуге болады:

1. Кіріспе бөлім – қазақ даласының көрінісі, халық өмірі, табиғат суреттері беріледі.
2. Ақан серінің бейнесі – оның өнері, серілік өмірі, халық арасындағы беделі сипатталады.
3. Құлагердің сипаты – тұлпардың жүйріктігі, ерекше қасиеттері көркем тілмен бейнеленеді.
4. Бәйге көрінісі – асқа жиналған ел, бәйге алдындағы тартыс, адамдар арасындағы бәсеке.
5. Құлагердің қазасы – поэманың шарықтау шегі. Құлагердің қызғаныштан өлтірілуі.
6. Қайғы және трагедия – Ақан серінің қайғысы, әділетсіздікке қарсылық, философиялық ойлар.

Бұл құрылым поэманың композициялық тұтастығын сақтап, оқырманға оқиғаны біртіндеп терең түсінуге мүмкіндік береді.

Поэманың басты идеясы – әділетсіздік пен қызғаныштың зардабын көрсету. Құлагердің өлімі арқылы ақын қоғамдағы көреалмаушылық, іштарлық сияқты жағымсыз қасиеттерді әшкерелейді.

Сонымен қатар, шығармада өнердің, сұлулықтың, дарынның бағаланбауы мәселесі де көтеріледі. Ақан сері – өнер иесі, ал Құлагер – сол өнердің символы ретінде беріледі.

Көркемдік ерекшелігі

Ілияс Жансүгіров бұл поэмада қазақ тілінің бай мүмкіндігін толық пайдаланады. Табиғат суреттері ерекше әсерлі берілген. Мысалы, бәйге кезіндегі динамика, аттың шабысы, халықтың көңіл күйі өте шебер суреттеледі.

Ақын теңеу, эпитет, метафораларды кең қолданады. Құлагер бейнесі тек ат емес, еркіндік пен сұлулықтың символы ретінде көрінеді.

Ақан сері бейнесі

Ақан сері – поэманың басты кейіпкері. Ол – өнер адамы, сезімтал, нәзік жанды тұлға. Оның Құлагерге деген сүйіспеншілігі ерекше беріледі. Құлагердің өлімі Ақан үшін тек аттың өлімі емес, рухани күйреу ретінде көрсетіледі.

Ғалымдардың пікіріне тоқталатын болсақ қазақ әдебиеттану ғылымында «Құлагер» поэмасына жоғары баға берілген. Көптеген ғалымдар бұл шығарманы қазақ поэзиясының шыңы деп есептейді.

Белгілі әдебиеттанушылар Ілияс Жансүгіровтің бұл поэмасы арқылы ұлттық поэзияны жаңа деңгейге көтергенін атап өтеді. Олар поэманың көркемдік деңгейін, тіл байлығын, композициялық құрылымын ерекше бағалайды.

Кейбір зерттеушілер «Құлагерді» трагедиялық эпос ретінде қарастырып, оны әлемдік әдебиеттегі ірі туындылармен салыстырады. Сонымен қатар, бұл шығармада әлеуметтік мәселелердің де терең көрініс тапқаны айтылады.

Поэманың маңызы

«Құлагер» – тек әдеби шығарма ғана емес, қазақ халқының рухани дүниесінің көрінісі. Бұл поэма арқылы біз қазақ қоғамының болмысын, адамдар арасындағы қарым-қатынасты, ұлттық мінезді түсінеміз.

Бүгінде бұл шығарма мектептерде, жоғары оқу орындарында оқытылады және ғылыми зерттеулердің негізгі нысандарының бірі болып табылады. Ол халық тілін шебер пайдаланып, поэзияға жаңа леп әкелді. Ақын шығармаларында теңеу, эпитет, метафоралар кеңінен қолданылады.

Сонымен қатар, оның поэзиясында музыкамен байланыс ерекше байқалады. «Күй», «Күйші» поэмалары арқылы ол сөз бен әуенді ұштастыра білді.

Жазушы қазақ әдебиетінің дамуына үлкен үлес қосты. Ол түрлі басылымдарда жұмыс істеп, әдеби ұйымдарға жетекшілік етті. Жас ақын-жазушыларға қолдау көрсетті.

Алайда 1937-1938 жж. саяси қуғын-сүргін кезінде ол жазықсыз айыпталып, өмірі қайғылы аяқталды. Бұл қазақ әдебиеті үшін орны толмас қаза болды. Қуғын-сүргін құрбаны болуы.

Ілияс Жансүгіровтің тағдыры қазақ халқының XX ғасырдағы ең ауыр кезеңдерінің бірімен – Сталиндік қуғын-сүргін жылдарымен тығыз байланысты. Бұл уақытта кеңес өкіметі көптеген зиялы қауым өкілдерін «халық жауы» деп айыптап, жазықсыз жазалады. Қазақтың талай көрнекті ақын-жазушылары, ғалымдары осы зұлматтың құрбанына айналды.

1937 жылы Ілияс Жансүгіров те жалған айыппен тұтқындалады. Оған «ұлтшыл», «кеңес өкіметіне қарсы» деген негізсіз кінәлар тағылды. Шын мәнінде, оның бар «кінәсі» – қазақ халқының рухын көтергені, ұлттық мәдениетті, өнерді жырлағаны еді. Сол кездегі саясат үшін бұл қауіпті саналды.

Ақын қамауда ауыр тергеулерге ұшырайды. Оған қысым көрсетіліп, мойындату әрекеттері жасалады. Бірақ Ілияс – рухы мықты, ар-намысын биік ұстаған тұлға еді. Соған карамастан, әділетсіз жүйе оның тағдырын аямады. 1938 жылы ол атылып, өмірі қасіретті түрде аяқталды.

Бұл – тек бір адамның емес, тұтас ұлттың қасіреті еді. Ілиястың қазасы қазақ әдебиеті үшін орны толмас ауыр соққы болды. Оның талай жазылмай қалған шығармалары, айтылмай кеткен ойлары сол зұлматпен бірге жоғалды.

Кейін, уақыт өте келе, әділдік орнап, Ілияс Жансүгіров толық ақталды. Оның есімі халқына қайта оралды. Бүгінде ол – қуғын-сүргін құрбаны ғана емес, қазақ руханиятының символына айналған ұлы тұлға ретінде бағаланады.

Ақын – қазақ әдебиетінің тарихында өшпес із қалдырған, сөз өнерін жаңа биікке көтерген ұлы тұлғалардың бірі. Оның өмір жолы – тағдырдың талай сынынан өткен күрделі кезеңдердің көрінісі болса, шығармашылығы – сол дәуірдің шындығын, халықтың жан дүниесін, арман-тілегін көркем бейнелеген рухани мұра. Ақынның әрбір туындысы – тек әдеби шығарма ғана емес, ұлттың болмысын, мәдениетін, дүниетанымын танытатын асыл қазына.

Ілияс поэзиясы өзінің терең мазмұнымен, көркемдік қуатымен және тіл байлығымен ерекшеленеді. Ол қазақ сөзінің мүмкіндігін кеңейтіп, поэзияға жаңа өрнек, тың серпін әкелді. Әсіресе, «Құлагер» поэмасы арқылы ақын тек бір оқиғаны емес, тұтас қоғамның шындығын, адам бойындағы қайшылықтарды, әділет пен зұлымдықтың күресін шебер көрсете білді. Бұл шығарма – Ілиястың шығармашылық шеберлігінің шыңы ғана емес, қазақ әдебиетінің де асыл інжу-маржандарының бірі. Ақынның өмірі қайғылы аяқталғанымен, оның мұрасы мәңгілікке айналды. Қуғын-сүргіннің қасіреті оның ғұмырын қысқартқанымен, оның есімі мен еңбегін халық жадынан өшіре алмады. Керісінше, уақыт өткен сайын Ілияс Жансүгіровтің тұлғасы асқақтап, оның шығармаларының құндылығы арта түсті. Бүгінде ол – қазақ руханиятының символына айналған, ұлттық әдебиеттің алтын қорынан орын алған ірі тұлға.

Ілияс Жансүгіровтің шығармашылығы – кейінгі ұрпақ үшін сарқылмас рухани қазына. Оның туындылары арқылы біз тек әдебиетті ғана емес, ұлттық құндылықтарды, адамгершілікті, өнер мен сұлулықты танимыз. Ақын жыры оқырманды ойландырады, сезіндіреді, рухани тұрғыдан байытады.

Сондықтан Ілияс Жансүгіровтің өмірі мен шығармашылығын зерттеу – бүгінгі күн үшін де, болашақ үшін де маңызды. Оның мұрасы – өткеннің ескерткіші ғана емес, қазіргі заманның да рухани тірегі.

ӘДЕБИЕТТЕР:

1. Жансүгіров І. Шығармалар жинағы. – Алматы: Ғылым, 1988
2. Сыдықов Т. Ілияс Жансүгіров ХХІ ғасыр көзімен. Көп томдық шығармалар жинағы 6-том. – Алматы: Баянжүрек, 2019
3. Бейісқұлов Т. Құлагер ақынның қазасы. – Алматы : Баянжүрек, 2019
4. Сарбасова Қ. Ілияс Жансүгіров шығармаларының тілі. Көп томдық шығармалар жинағы.8-том. – Алматы: Кітап 2019.

УДК 343.3/.7

ЭКОЛОГИЧЕСКИЙ ГЕНОЦИД КАК САМОСТОЯТЕЛЬНОЕ ПРЕСТУПЛЕНИЕ ПРОТИВ МИРА И БЕЗОПАСНОСТИ ЧЕЛОВЕЧЕСТВА: ПРОБЛЕМЫ ПРИЗНАНИЯ И ПРАВОВОГО РЕГУЛИРОВАНИЯ

Үркұмбай С.Ш.

Докторант, әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті,

Алматы қ., Қазақстан Республикасы

Urkumbay_sulushash@live.kaznu.kz

В статье рассматриваются теоретические и правовые аспекты признания экоцида в качестве самостоятельного преступления против мира и безопасности человечества. Анализируются международно-правовые предпосылки формирования данного института, включая нормы международного гуманитарного права и положения Римского статута Международного уголовного суда. Особое внимание уделяется закреплению ответственности за экоцид в уголовном законодательстве Республики Казахстан, а также сравнительно-правовому анализу законодательства зарубежных стран. Выявляются проблемы отсутствия единого международно-правового определения экоцида, а также трудности его квалификации и правоприменения. Обосновывается необходимость криминализации экоцида на международном уровне и внесения соответствующих изменений в Римский статут. Делается вывод о высокой общественной опасности данного деяния и необходимости усиления международных и национальных механизмов охраны окружающей среды.

Ключевые слова: экоцид, международное уголовное право, преступления против человечества, экологическая безопасность, Римский статут, экологические преступления, уголовная ответственность, Республика Казахстан, экологическая катастрофа, охрана окружающей среды.

Мақалада экоцидті адамзаттың бейбітшілігі мен қауіпсіздігіне қарсы тәуелсіз қылмыс ретінде танудың теориялық және құқықтық аспектілері қарастырылады. Онда осы институттың қалыптасуының халықаралық құқықтық алғышарттары, соның ішінде халықаралық гуманитарлық құқық нормалары және Халықаралық қылмыстық соттың Рим статутының ережелері талданады. Қазақстан Республикасының қылмыстық заңнамасында экоцид үшін жауапкершілікті кодификациялауға, сондай-ақ шетел мемлекеттерінің заңнамасын салыстырмалы құқықтық талдауға ерекше назар аударылады. Экоцидтің бірыңғай халықаралық құқықтық анықтамасының болмауы, сондай-ақ оны жіктеу мен орындаудағы қиындықтар анықталған. Экоцидті халықаралық деңгейде қылмыс деп тану және Рим статутын тиісінше өзгерту қажеттілігі негізделген. Онда бұл әрекеттің қоғамдық қауіп-қатері жоғары және қоршаған ортаны қорғаудың халықаралық және ұлттық тетіктерін күшейтетіні туралы қорытынды жасалады.

Кілт сөздер: экоцид, халықаралық қылмыстық құқық, адамзатқа қарсы қылмыстар, экологиялық қауіпсіздік, Рим статуты, экологиялық қылмыстар, қылмыстық жауапкершілік, Қазақстан Республикасы, экологиялық апат, қоршаған ортаны қорғау.

This article examines the theoretical and legal aspects of recognizing ecocide as an independent crime against the peace and security of humanity. It analyzes the international legal prerequisites for the formation of this institution, including the norms of international humanitarian law and the provisions of the Rome Statute of the International Criminal Court. Particular attention is paid to the codification of liability for ecocide in the criminal legislation of the Republic of Kazakhstan, as well as a comparative legal analysis of the legislation of foreign countries. The lack of a uniform international legal definition of ecocide, as well as the difficulties of its classification and enforcement, are identified. The need to criminalize ecocide at the international level and amend the Rome Statute accordingly is substantiated.

It concludes that this act poses a high public danger and that international and national mechanisms for environmental protection need to be strengthened.

Key words: *ecocide, international criminal law, crimes against humanity, environmental safety, Rome Statute, environmental crimes, criminal liability, Republic of Kazakhstan, environmental disaster, environmental protection.*

Признание экоцида в качестве самостоятельного преступления против мира и безопасности человечества Данный подход прямо корреспондирует к положениям ст. 169 УК РК [1].

Эта норма, по мнению В.Н. Кудрявцева, появилась в отечественном законодательстве в силу предписаний [2, 131 б]. Конвенции о запрещении или ограничении применения конкретных видов обычного оружия, которые могут считаться наносящими чрезмерные повреждения или имеющими неизбирательное действие от 10 апреля 1981 г. [3].

Представление о преступлении экоцида исторически корреспондирует к актам международного права, регламентирующим применение методов и средств ведения вооруженных конфликтов (в частности, к вышеуказанной Конвенции и I Дополнительному протоколу к Женевским конвенциям о защите жертв войны). Действительно, исторически вопрос о преступности экоцида возник в связи с массовым уничтожением лесов во время войны США во Вьетнаме. Однако в последующем возможность совершения этого преступления перестала рассматриваться в «жесткой связке» с наличием вооруженного конфликта – совершение акта экоцида «стало расцениваться как преступление против безопасности человечества вне зависимости от того, совершен он в мирное или в военное время» [4, 4 б.; 5, 56 б].

В настоящее время под экоцидом у ряда авторов употреблен практически либо во многом совпадающий по содержанию термин «биоцид» [6, 86 б].

Обычно понимается умышленное совершение такого неблагоприятного воздействия на природную среду, которое может привести к экологической катастрофе либо иному природному бедствию «самых серьезных масштабов». В результате под угрозой могут оказаться жизни неопределенного круга лиц на значительных территориях вплоть до глобального уровня [7, 47 б].

Именно по этой причине в отечественной доктрине все чаще звучат призывы о признании экоцида преступлением не только на национальном, но и на международном уровне. По мнению А.Х. Абашидзе и А.М. Солнцева, в настоящее время вопрос о признании экоцида преступлением против человечности «является нерешенным». Не смотря на всю очевидность того факта, что уничтожающее неважно, в ходе вооруженного конфликта или нет воздействие на окружающую среду создает реальную угрозу ин интересам безопасности всего человечества, «в перспективе ситуация не будет меняться к лучшему». На сегодня, несмотря на доктринальные разработки, ни в одном действующем международно-правовом акте не содержится дефиниции экоцида. Причина заключается в том, то «оценки международных событий часто носят политический характер». Поэтому необходимо перевести вопрос о криминализации и пенализации преступления экоцида в правовую плоскость: в частности, он может быть криминализован как самостоятельное преступление или как разновидность преступлений против человечности в Римском Статуте Международного уголовного суда [8, 274 б].

Так или иначе, многие отечественные авторы в настоящее время признают экоцид в качестве самостоятельного преступления против человечности либо преступления против безопасности человечества в целом. Как известно, в ч. 1 (j) ст. 7 Римского Статута Международного уголовного суда в качестве одного из преступлений против человечности прямо определен апартеид в самом общем смысле – осуществление политики дискриминации по расовому признаку. Речь идет о таких основополагающих актах международного права как Международная Конвенция о ликвидации всех форм расовой дискриминации от 7 марта 1966 г. [9]. /7/ что даже важнее Конвенция о пресечении преступления апартеида и наказании за него от 30 ноября 1973 г. [10]. Поэтому в отечественной доктрине практически единодушно

апартеид признавался и признается самостоятельным преступлением против человечности по международному праву нету [11, 125 б].

В настоящее время все большее число исследователей высказывается требование о необходимости его криминализации в этом качестве то есть как преступления против человечности в главе 4 УК РК.

В частности один из российских ученых Т.Г. Гигинейшвили предложила введение в УК РФ самостоятельной нормы об апартеиде как «совершаемой в рамках широкомасштабного или систематического преследования расовой, религиозной, национальной, этнической, политической и иной социальной группы, а равно в условиях институционализированной дискриминации названной группы в целях установления и поддержания господства над такой группой» [12, 5 б].

Наряду с международно-правовыми нормами, преступление экоцида нашло своё закрепление в Уголовном кодексе РК. Статья 169 УК РК экоцид квалифицируется Массовое уничтожение растительного или животного мира, отравление атмосферы, земельных или водных ресурсов, а также совершение иных действий, вызвавших или способных вызвать экологическое бедствие или чрезвычайную экологическую ситуацию[1].

Квалифицируя экоцид как преступление, стоит обратить свое внимание на понятие «экологическая катастрофа», на сегодняшний день в законодательстве нет легального определения данной дефиниции. По мнению некоторых научных деятелей, рассматривающих семантику понятия «экологическая катастрофа», расценивают это термин как разрушение экосистемы, обусловленное ее внутренним изменением. Масштаб разрушений экосистемы может носить как глобальный, так и локальный характер, а способы экоцида могут быть различны от применения ядерного оружия до загрязнения атмосферного воздуха, при увеличении предельной концентрации отравляющих химических веществ, находящихся в атмосфере земли, на квалификацию преступления способ не влияет [13].

Не только в УК РК, но и в законодательстве других зарубежных стран предусмотрена ответственность за экоцид. Помимо республики Казахстан экоцид как преступление включено в уголовное законодательство еще 9 стран, таких как Грузия, Армения, Украина, Беларусь, Россия, Кыргызстан, Молдова, Таджикистан и Вьетнам. Уголовный закон каждой из этих стран дает понятие преступлению «экоцид», а также предусматривает меру ответственности за это преступление. Как правило, под экоцидом понимаются различные действия, которые могут вызвать экологическую катастрофу. Верхний предел наказания по такому преступлению установлен сроком до 20 лет [14, 143 б].

Следует отметить, что в большинстве уголовных кодексов, в которых есть статьи, предусматривающие ответственность за экоцид, такое преступление обозначено как «Преступление против мира». Так, в УК РК статья 169 об экоциде входит в раздел IV «Преступления против мира и безопасности человечества». В частности, преступления об экоциде стоят наряду с такими преступлениями как геноцид, военные преступления, преступления агрессии, преступления против человечества, изложенные в статье 5 раздела 2 Римского статута от 17 июля 1998 года [15].

Вышеназванные группы преступлений являются серьезными международными преступлениями вызывающие озабоченность, всего мирового сообщества. В этой связи стоит сказать о том, что необходимо включить и экоцид в перечень таких преступлений, в качестве пятого преступления против мира и соответственно внести поправки в Римский статут. Внесение изменений в Римский статут позволит сделать возможным судебное преследование через Международный уголовный суд.

Наряду с изменениями в Римском статуте, в связи с особой важностью защиты экосистемы и пресечения акций экоцида необходимо разработать отдельный нормативно-правовой акт, посвященный данному международному преступлению. Британский адвокат Полли Хиггинс лоббирует закон об экоциде. На сегодняшний день разработан проект данного нормативно-правового акта. Основная цель проекта: Предотвращение риска и / или

фактического причинения ущерба экосистеме; Запрет на принятие решений, которые могут привести в последствие к значительному повреждению или разрушению экосистемы; Препятствование принятию решений политического, финансового и делового характера, которые могут нанести урон экосистеме. Проект закона, дает понятие «экоцида», как самостоятельного термина в международном праве, уже не определяя его через понятие «средства воздействия на природную среду» установленного в Конвенции 1977 года.

«Преступления экоцида - это действие или бездействие, совершенное в периоды мира или военного конфликта в ходе деятельности государства, корпорации или любой другой организации, которое вызывает, способствует или может привести к серьезным экологическим, климатическим или культурным потерям, ущербу или разрушению экосистемы соответствующей территории, при котором использование населением такой территории будет серьезно ограничено» [16].

Отдельный закон об экоциде стал бы дополнением к уже имеющимся международным соглашениям в сфере охраны окружающей среды. К таковым соглашениям относятся: «Венская конвенция об охране озонового слоя» (1985 года) [17]; «Конвенция о трансграничном загрязнении воздуха на большие расстояния» (1979 года) [18]; «Конвенция о стойких органических загрязнителях» (2001 года) и другие [19]

В настоящее время, каждая из стран пытается провести различные мероприятия по сохранению окружающей среды. Так многие страны отказались от полиэтиленовых пакетов, и перешли на бумажные.

Подводя итоги, хотелось бы сказать, что, международная опасность экоцида заключается в создании причинения экологической катастрофы не только для одной страны, но и целого мира. Такой катастрофой может считаться крайне неблагоприятная природная аномалия вследствие воздействия человеческой деятельности на внешнюю природную среду обитания людей. Способы экоцида могут быть различными и на квалификацию преступления не влияют. Экоцид может последовать из-за взрывов на ядерных объектах, атомных бомбардировок, исследовательской деятельности и др. Но важно отметить, что экоцид в отличие от обычных экологических преступлений всегда является умышленным.

Таким образом, экоцид представляет собой одно из наиболее опасных деяний современности, создающее угрозу не только отдельным государствам, но и всему человечеству. Несмотря на закрепление ответственности за экоцид в национальном законодательстве ряда стран, включая Республику Казахстан, на международном уровне данное преступление до сих пор не получило должного правового признания и четкого нормативного закрепления.

Кроме того, требуется совершенствование национального законодательства, направленное на конкретизацию признаков данного преступления и повышение эффективности его правоприменения. Усиление уголовно-правовой защиты окружающей среды является важным условием обеспечения экологической безопасности и устойчивого развития современного общества.

ЛИТЕРАТУРА:

1. Қазақстан Республикасының Қылмыстық кодексі Қазақстан Республикасының Кодексі 2014 жылғы 3 шілдедегі № 226-V ҚРЗ. <https://adilet.zan.kz/kaz/docs/K1400000226>
2. Международное уголовное право. 2-е изд. / под ред. В.Н. Кудрявцева. М.: Наука, 1999. С. 131–132 /
3. Ведомости Верховного Совета СССР. 1984. № 3. Ст. 50.
4. Греченкова О.Ю. Экоцид как преступление против мира и безопасности человечества: автореф. дис. ... канд. юрид. наук. Краснодар: Кубанский государственный аграрный университет, 2007. С. 10;
5. Кибальник А.Г., Соломоненко И.Г. Преступления против мира и безопасности человечества. СПб.: Юридический Центр Пресс, 2004. С. 109.

6. О спорах в различии содержания понятий «экоцид» и «биоцид» см., например: Давитадзе М.Д. Экоцид как преступление против безопасности человечества // Вестник Московского университета МВД России. 2016. № 7. С. 85–89.
7. Обзор точек зрения по этому вопросу см.: Королев А.Н. Экоцид в системе международных правонарушений // Международное публичное и частное право. 2007. № 2. С. 46–48.
8. Абашидзе А.Х., Солнцев А.М. Экоцид как международное преступление: проблемы и перспективы // Международное уголовное правосудие: современные проблемы. М.: Институт права и публичной политики, 2009. С. 273–274.
9. Ведомости Верховного Совета СССР. 1969. № 25. Ст. 219
10. Ведомости Верховного Совета СССР. 1975. № 43. Ст. 686.
11. Лукашук И.И., Наумов А.В. Международное уголовное право. М.: Спарк, 1999. С. 124–125;
12. Гигинейшвили М.Т. Апартеид: предпосылки и перспективы криминализации в уголовном праве России: автореф. дис. ... канд. юрид. наук. Краснодар: Кубанский государственный аграрный университет, 2013. С. 9.
13. Тимофеев А.Д. Семантика понятий «Экологический кризис» и «Экологическая катастрофа» // Известия РГПУ им. А.И. Герцена. 2015
14. Широченко И. О., Новикова Д. А., Шитова Т. В. Экоцид как международное преступление против мира и безопасности человечества // Аграрное и земельное право. – 2019. – №. 10 (178). – С. 142-144.
15. Римский статут Международного уголовного суда (Принят в г. Риме 17.07.1998 Дипломатической конференцией полномочных представителей под эгидой ООН по учреждению Международного уголовного суда) // Консультант Плюс: Законодательство
16. ERADICATING ECOCIDE [Электронный ресурс] //URL: <https://eradicatingecocide.com/the-law/the-model-law/>
17. Қазақстан Республикасының Озон қабатын қорғау жөніндегі Вена конвенциясына қосылуы туралы. Қазақстан Республикасының Заңы 1997 жылғы 30 қазан N 177-https://adilet.zan.kz/rus/docs/Z970000177_
18. Қазақстан Республикасының Ауаның алыс қашықтықта шекарааралық ластануы туралы конвенцияға қосылуы туралы. Қазақстан Республикасының Заңы 2000 жылғы 23 қазан N https://adilet.zan.kz/rus/docs/Z0000000089_
19. Орнықты органикалық ластағыштар туралы Стокгольм конвенциясын ратификациялау туралы. Қазақстан Республикасының 2007 жылғы 7 маусымдағы N 259 Заңы. https://adilet.zan.kz/rus/docs/Z0700000259_

І. ЖАНСУГІРОВТІҢ «ҚҰЛАГЕР» ПОЭМАСЫНДАҒЫ ЭТНОЛИНГВИСТИКАЛЫҚ ЭТЮДТЕР МЕН ЕРЕКШЕЛІКТЕР

Чалтикенова Л.А.

Ф.ғ.к., оқытушы-дәріскер, І. Жансүгіров атындағы Жетісу университеті,
Талдықорған қ., Қазақстан Республикасы
lyazzat,chaltykenova.59@mail.ru

Казанчиева Г.А.

Қазақ тілі мен әдебиеті пәні мұғалімі, № 5 мектеп-гимназия,
Талдықорған қ., Қазақстан Республикасы
glmirakazancieva@gmail.com

Ұлттық болмысты танып білуде өзіндік үлесін қосушы қоғамдық ғылым салаласының бірі мәдениет десек, жеке адамның басына тән қасиеттен басталып, бүкіл ұлттық менталитетті, жасырлар бойы қалыптасқан ұлттық сана, дүниетаным, салт-дәстүр, рухани-материалдық байлықтың бәрін түгел қамтиды. Біз мақаламызда І. Жансүгіровтің «Құлагер» поэмасындағы этнолингвистикалық этюдтерді, ерекшеліктерді өмірдегі ортақ дүниетаным мен барша мәдени лексиканы іштей сала-салаға жіктеп, жүйелеп, мүмкін болғанынша ақынның тілдегі өзінің нақыш-өрнегімен сөйлеті білуін, алуан түрлі ұғым-түсініктердің мән-мағынасын ашып көрсетуді мақсат етіп алдық. Осы мақсатқа жету үшін қазіргі тілдің жаңа бағыттарының бірі, этнолингвистикалық зерттеуде Ильяс Жансүгіровтің ұлт тілінің мүмкіншілігі мен өзіндік табиғи ерекшеліктерін сарқа пайдаланып, оны әсерлі көркем нақыштармен халыққа таныта білгенін нақты мысалдармен талдадық.

Кілт сөздер: этнолингвистика, этюд, дүниетаным, табиғат, мәдениет, қоғам.

Культура, одна из отраслей социальных наук, вносящая свой вклад в понимание национальной идентичности, начинается с присущих индивиду качества и охватывает всю национальную ментальность, национальное самосознание, мировоззрение, обычаи и традиции, а также духовное и материальное богатство, сформировавшиеся на протяжении веков. В нашей статье мы поставили перед собой цель классифицировать и систематизировать этнолингвистические этюды и особенности поэмы И. Жансугурова «Кулагер» по ветвям в рамках общего мировоззрения и всего культурного словаря, а также максимально раскрыть способность поэта говорить на своем языке и выражать свои мысли на этом языке, и выявить смысл различных понятий и идей. Для достижения этой цели мы проанализировали на конкретных примерах, как Ильяс Жансугуров в одном из новых направлений современного языка — этнолингвистических исследованиях — смог в полной мере использовать возможности и уникальные природные особенности национального языка и представить его публике посредством впечатляющих художественных выражений.

Ключевые слова: этнолингвистика, этюд, мировоззрение, природа, культура, общество.

Culture, one of the branches of social sciences, which contributes to the understanding of national identity, begins with the inherent qualities of an individual and covers the entire national mentality, national self-awareness, worldview, customs and traditions, as well as spiritual and material wealth, formed over the centuries. In our article, we set ourselves the goal of classifying and systematizing ethnolinguistic etudes and poems of I. Zhansugurova's "Kulager" by branches within the framework of the general worldview and the entire cultural dictionary, as well as to maximally reveal the poet's ability to speak in his own language and express his thoughts in this language, and to reveal the meaning of various concepts and ideas. To achieve this goal, we analyzed on concrete examples how Ilya Zhansugurov in one of the new directions of the modern language – ethnolinguistic studies – was

able to fully use the opportunities and unique natural features of the national language and present it to the public through impressive artistic expressions.

Keywords: *ethnolinguistics, study, outlook, nature, culture, society.*

Этнолингвистика – тіл мен ұлттың ортасы арасындағы байланысты этнографиялық, мәдени және әлеуметтік деректердің тілдің дамуындағы рөлін зерттейтін ғылым саласы екені бәрімізге белгілі. Этнолингвистикада тілдің құрылымы, сөзжасамы, морфологиясы мен синтаксисі және сөздік қоры белгілі бір мәдениет пен қоғамның ерекшеліктерімен тығыз байланысты екені қарастырылады. Этнолингвистикалық этюдтер дегеніміз этнолингвистиканың зерттеу объектілері мен әдістерін қолдана отырып, тілдің этностық, мәдени және әлеуметтік қырын зерттеуге арналған жазбаша зерттеулер. Олар мәдениеттің, ұлттық дәстүрлердің, дүниетанымдардың, мифологияның, салт-дәстүрлердің көрсету арқылы тілдің ерекшеліктерін анықтауға көмектеседі. Енді біз зерттеу мақаламызда І.Жансүгіров шығармаларындағы этнолингвистикалық этюдтердің негізгі көріністерінің бірі мәдениет пен тілдің өзара әсеріне тоқталмақпыз. І. Жансүгіровтің "Құлагер" поэмасы қазақ мәдениеті мен тілінің терең таңбаланған туындысы болып табылады. Ақынның ұлтын ұлықтайтын күрескерлік тұлғасын танытып, салты мен дәстүрін, этнографиялық құндылықтарын қастерлеп, тарих тамырын тереңінен бойлай, поэтикалық жанрда еркін, кең құлаштай суреттеп берген шығармасы. Поэмада қазақ халқының дәстүрлі өмір салты, табиғатқа және жан-жануарларға деген көзқарасы, тарихи және мифологиялық элементтер айқын көрініс табады. Енді поэмадағы мәдениет көріністеріне тоқталар болсақ, қазақтардың ұлттық мәдениеті мен дүниетанымы, дәстүрі, салт-дәстүрлерінің көріністері ерекше айқындалған. Оны біз төменде талдап көрсеткен қалып, қимыл сапа егістіктерімен берілген табиғат сипаттары мен қазақтың дәстүрлі өмірлерін ақынның суреттеуінен көреміз.

Маужырау - 1. Балбырап ұйқысы келу. 2. Ауысп. Мең-зең, дел-сал болуы.

*Көк орман, көркем тоғай маужыраған,
Сұлудың көзіндей көл жаудыраған.
Малта тас, маржан, ақық, меруерт тас,
Төгіліп көк жиекке саудыраған[1, 42].*

Берілген үзіндідегі «маужырау» сөзіне этнолингвистикалық тұрғыдан қарасақ, ол тек физиологиялық күйді ғана емес, қазақтың табиғатты қабылдау тәсілі мен дүниетанымын да көрсетеді. Алдымен, «маужырау» – негізгі мағынасында адамның ұйқысы келіп, балбырап, босаңсу күйін білдіреді. Ауыспалы мағынада – мең-зең, дел-сал, яғни сыртқы әсерге баяу жауап беретін, тыныш күй. Бұл сөз қазақ тілінде көбіне табиғатқа қатысты қолданылады, «дала маужырады», «күн маужырап тұр» деген сияқты. Яғни адамға тән күй табиғатқа телінеді. Бұл – антропоморфизмнің, яғни адам қасиетін табиғатқа көшірудің айқын көрінісін танытып тұр. Сонымен бірге, бұл шумақтағы «Көк орман, көркем тоғай маужыраған» – дегенде орман мен тоғай ұйқысы келіп, маужырағандай күйде сипатталады. Этнолингвистикалық тұрғыдан бұл қазақ халқының табиғатты жанды, сезімтал әлем ретінде қабылдайтынын көрсетіп тұр. Дәстүрлі дүниетанымда табиғат – адаммен үндес, тіршілік иесі сияқты. «Сұлудың көзіндей көл жаудыраған» – мұнда көл сұлудың, әдемі адамның көзіне теңеледі. Бұл – қазақ мәдениетінде сұлулық эталоны ретінде әйел бейнесінің жиі қолданылуын көрсетеді. Табиғат пен адам сұлулығының қатар қойылуы – эстетикалық танымның бірлігі. Келесі «Малта тас, маржан, ақық, меруерт тас, Төгіліп көк жиекке саудыраған» – деген жолдарда табиғат байлығы асыл тастармен маржан, ақық, меруерттермен салыстырылады. Бұл жерде бірнеше мәдени қабат беріледі. Қазақ халқы асыл тастарды байлық, әсемдік, құндылық символы ретінде қабылдаған. Табиғат көрінісін асыл дүниелермен теңеу – оның қадірін арттыру, киелі кеңістік ретінде тану. Жалпы, бұл үзіндіде автор, «маужырау» сөзі арқылы, табиғаттың тыныш, бейбіт, үйлесімді күйін берген.

Адам мен табиғат арасындағы рухани жақындықты көрсетіп, әрі қазақтың поэтикалық тіліндегі табиғатты жандандырып, табиғат пен адамның етене байланыста

болғандығын көрсетеді. Маужырау - тек лексикалық бірлік емес, ол қазақтың табиғатқа деген нәзік, сезімтал, әрі үйлесімді көзқарасын танытатын этномәдени концепт. Енді келесі балбырау сөзіне тоқталып өтсек, балбырау - ауысп. Бей-жай болу, маужырау.

*Жалбырау - даудыраған, қобыраған.
Көк кілем, балаусасы балбыраған,
Көк жібек жапырағы жалбыраған.
Ақ қанат аспандағы сонда жауып,
Бал бұлақ таудан, тастан орғылаған[1].*

Бұл үзіндідегі «балбырау» мен «жалбырау» сөздері қазақтың табиғатты бейнелеуіндегі ұлттық-мәдени ерекшеліктерді айқын көрсететін тілдік бірліктер. Алдымен, «балбырау» – ауыспалы мағынада бей-жай, маужыраған, рахат күйді білдіреді. Өлеңдегі «Көк кілем, балаусасы балбыраған»- деген жолда «көк кілем» – дала, жайқалған шөп. «Балбырау» сөзі арқылы шөптің толысып, нәрге бай, жұмсақ, тіршілікке толы күйі суреттеледі. Этнолингвистикалық тұрғыдан бұл қазақ халқының көшпелі өмірімен байланысты шүйгін шөптің малға жайлы қоныс, ырыс-береке белгісі екенін дәлелдейді. «Балбырау» сөзінің түбіріндегі «бал» ұғымы арқылы тәттілік, молшылық, құнарлылық ассоциациясы беріледі. Ал, жалбырау «Көк жібек жапырағы жалбыраған» – даудыраған, қобыраған, яғни көп, қалың, мол күйді білдіреді. Жапырақтардың көптігі мен жайқалғанын көрсету үшін қолданылған. Бұл жерде табиғаттың молшылық, кеңдік сипаты айқындалады,

«көк жібек» тіркесі арқылы жапырақтың нәзіктігі мен әсемдігі беріледі. Жібек – қазақ мәдениетінде бағалы, әдемі материал, сондықтан табиғат сұлулығы соған теңеледі. «Ақ қанат аспандағы сонда жауып»- мұндағы «ақ қанат» көбіне құсқа аққуға, қазға немесе бұлтқа қатысты бейне. «Ақ» түс тазалықтың, киеліліктің, жақсылықтың символы. Қазақ дүниетанымында оң мәнге ие. Ал енді, «Бал бұлақ таудан, тастан орғылаған» -дегенде, «Бал бұлақ» – судың тәттілігі емес, оның тазалығы, шипалылығы, өмір нәрі екенін білдіретін метафора. Су – қазақ мәдениетінде тіршіліктің көзі, қасиетті ұғым.

Бұл үзіндідегі талдау табиғат «көк кілем», «көк жібек» сияқты тұрмыстық әрі бағалы заттармен салыстырылады – бұл халықтың күнделікті өмірімен тығыз байланысты, «балбырау», «жалбырау» арқылы табиғаттың толысқан, мол, берекелі күйі беріледі. Түске байланысты түстер (көк, ақ) пен заттар (жібек, бал) арқылы ұлттық символика көрінеді. Адам баласына тән сезім-күйлер табиғатқа көшіріліп, табиғат жанды, тірі әлем ретінде танытылып отыр. І. Жансүгіровтің бұл өлең жолдарында қазақ халқының табиғатты тек сыртқы орта емес, ырыс, сұлулық, тіршілік пен үйлесімнің қайнар көзі ретінде қабылдайтынын көрсетеді. Бұл үзіндідегі «мөлдіреу» сөзі арқылы табиғаттың тазалығы мен көркемдігі ғана емес, қазақ халқының кеңістік, жер, су туралы дүниетанымы да көрінеді.

Ақынның амал-әрекет етістіктерімен берілген табиғи құбылыстарды суреттеуін мына мысалдардан көрсек болады.

Мөлдіреу - түп-тұнық болып жату, жарқырау

*Айнадай мөлдіреген Қусақ көлі,
Осы еді Ерейменде жердің сөлі.
Ел жайлап, мал жайылып, думан болған,
Жайдырған жасыл кілем жұмақ жері[1, 421].*

Алдымен, мөлдіреу сөзі, түп-тұнық болу, жарқырау деген мағына береді. Өлеңде, «Айнадай мөлдіреген Қусақ көлі» көлдің айнадай болуы – оның ерекше тазалығы мен тынықтығын білдіреді. Этнолингвистикалық тұрғыдан алғанда су – қазақ мәдениетінде тіршіліктің, тазалықтың, қасиеттіліктің белгісі деп білдеі. Айна образы арқылы табиғаттың мінсіз, кіршіксіз күйі көрсетіледі, мөлдір су – жақсы қоныс, өмір сүруге қолайлы орта ретінде бағаланған. «Осы еді Ерейменде жердің сөлі»- мұндағы жердің сөлі тіркесі өте

маңызды. Сөл – нәр, қуат, тіршілік негізі. Бұл- белгілі бір өңірдің ең шұрайлы, ең құнарлы бөлігі екенін білдіреді, қазақтың жерді тек кеңістік емес, тірі организм сияқты қабылдайтынын көрсетеді. Мекендеген жердің сөлі, құты бар деп таниды.

Ел жайлап, мал жайылып, думан болған,- бұл жол көшпелі өмір салтын айқын көрсетеді, ел жайлау – жазғы қонысқа көшу дәстүрі, жердің құндылығы – оның малға жайылылығы, елге қолайлылығы арқылы анықталады. Думан сөзі – молшылық, береке, әлеуметтік өмірдің қызуы.

Жайдырған жасыл кілем жұмақ жері, жасыл кілем – шүйгін шөптің бейнесі. Бұдан біз даланы тұрмыстық затпен, кілеммен салыстыру арқылы жақын, таныс бейне жасауды, адамзаттың жұмақ жері – табиғаттың үздік, көркем үлгісін, оның қасиетті, мінсіз мекен ретінде танытқанын көреміз. Бұл жолдардағы негізгі этнолингвистикалық ерекшеліктер табиғаттың оның ішінде көл, жер, шөптің тазалық, құнар, тіршілік көзі ретінде бейнеленгендігі, мөлдіреу, сөл, жасыл кілем арқылы құнарлылық концептісінің берілуі қазақтың дәстүрлі дүниетанымында жер мен судың киелі, жанды мәнге ие болуында деп білеміз. Ақын көшпелі өмірге сай өлшемдерді жердің бағасы – жайылым, су, кеңдік деп бағалайды. Мұндағы негізгі этнолингвистикалық ерекшеліктер мөлдіреу сөзі тек табиғаттың сыртқы сипатын емес, қазақ халқы үшін ең маңызды құндылықтарды – тазалық, құнарлылық, үйлесімді тіршілік кеңістігін бейнелейтін этномәдени ұғым ретінде көрінеді. Осындағы жарқын табиғат суреттері - қазақтың шексіз даласы, өзен-көлдері, таулары, мал шаруашылығы – бұл элементтер қазақ халқының табиғатпен байланысын көрсетеді.

Жылқы малы қазақ батырларының, аңшылардың, ер азаматтарының, жалпы қазақ халқының өмірінде маңызды рөл атқарады.

Құла - сары мен жиреннің аралығындағы түс; басы мен денесі жылтыр сары не құрым сары, сауыры мен жал құйрығы қара, жотасында құйрығына дейін созылған жіңішке жолағы бар жылқы. Құла кер - ақ сары мен қоңыр сары түстің араласа біткен түрі [2, 421]. Мына деректе ата бабамыз жылқыны түсіне қарай бөліп қоймай, әртүрлі дәстүрлерге байланысты қолданған. "Құлагер" – ат, ол қазақ мәдениетінің символына айналған. Ат сөзі Құлагер поэмасында 209 рет кездеседі. Ат - піштірілген еркек жылқы. 2. Мініп, жегіп күшін пайдаланатын көлік.

*Қазақта Құлагерді көп айтады,
«Серінің серігі еді»деп айтады.
«Ат сыры иесіне мәлім» деп жұрт,
Тегінде мал көрмесе, неге айтады[3, 85].*

Бұл үзіндіде қазақ халқының жылқыға қатысты дүниетанымы, әлеуметтік-мәдени құндылықтары және тілдік танымы айқын көрінеді.

Алдымен, «Құлагер» бейнесіне тоқталсақ. Мұндағы Құлагер – жай ғана ат емес, ол қазақ мәдениетінде ерекше орын алатын тұлпар, аңызға айналған жүйрік. Бұл бейне Құлагер арқылы кең тараған. Құлагерді «көп айтады» деу – халық жадында сақталған, ұрпақтан-ұрпаққа жеткен мәдени код екенін білдіреді. Яғни жылқы – тек көлік емес, рухани-символдық мәні бар жануар.

Серінің серігі еді- деп айтады, бұл жолда «сері» ұғымы маңызды. Сері – ел аралап, өнер қуған, эстетикалық талғамы жоғары, еркін тұлға. Мұнда Құлагердің иесі ретінде Ақан сері меңзеледі. Ат пен адамның байланысы жай иелік емес, рухани серіктестік, жылқының иесінің мәртебесін, болмысын толықтырады.

«Ат сыры иесіне мәлім» деп жұрт- дегенде қазақтың мақал-мәтелдік ойлау жүйесінің көрінісі айтылған. Осындағы жылқының қасиетін сырт көз емес, иесі ғана толық біледі деген түсінік, адам мен мал арасындағы терең тәжірибелік, толғану байланысы сезіледі. Мал шаруашылығымен, оны бағумен айналысқан халық үшін, бұл – өмірлік шындық. Тегінде мал көрмесе, неге айтады. Бұл жолда халық даналығының негізі – тәжірибе екені айтылады. Демек, қазақ қоғамында сөз текке айтылмайды, оның артында

нақты өмірлік негіз бар. Мал шаруашылығы ұлттың негізгі тіршілік көзі болғандықтан, оған қатысты білім тәжірибелік сипатта қалыптасқан. Қазақ ұлты болмысында жылқы малы – қазақ мәдениетінің өзегі, әлеуметтік мәртебе мен рухани құндылықтың белгісі болып саналған. Құлагер бейнесі арқылы ұлттық жады, аңыз, тарихи тұлғалар байланысы көрінеді. Ақынның тілдегі мақал-мәтелдерді, тұрақты тіркестерді қолдануы арқылы халықтың танымдық тәжірибесі берілген. Адамзат пен жануар арасындағы қатынастың тиімділігі емес, мәдени-рухани деңгейде сипатталған. Осы берілген үзіндіден

қазақ халқы үшін жылқының тек шаруашылықтағы рөлімен шектелмей, ұлттық болмыс, эстетика және дүниетанымның ажырамас бөлігі болғанын байқаймыз.

Жылқы атауынан туған негізгі және туынды мағыналық бірліктеріне, сөз тіркестеріне, жылқы малының сипатына, бітіміне, жүрісіне, шабысына, желісіне байланысты ұлтымызда мыңдаған сөздер мен сөз тіркестері бар. І. Жансүгіровтің «Құлагер» поэмасында жылқыға қатысты ерекше тілдік қолданыстар, сөз байлығы, метафора, теңеулер, эпитеттердің берілуі адамға эмоциялық жүк артып, шығарма мазмұнын әсірелей түседі. Мысалы:

*Көмбеде көрісерміз, асықпаңдар!
Сол күні Құлагердің сөйлер өзі-ақ!
Сол күні Құлагердің айтар өзі-ақ,
Қайтейін онан бері сөзді қозғап [1, 78].*

Бұл үзінді қазақтың бәйге, тұлпар және намысқа қатысты дүниетанымын терең бейнелейді. Алдымен, көмбеде көрісерміз тіркесіне назар аударайық. «Көмбе» – бәйгенің аяқталатын жері, яғни жеңіс анықталатын шешуші сәт. Этнолингвистикалық тұрғыдан – бұл ұғым қазақ мәдениетінде әділдік пен шындықтың өлшемі, «асықпаңдар» деуі – сөзбен емес, іспен дәлелдеуді құндылық ретінде тануы. Сол күні Құлагердің сөйлер өзі-ақ! – дегенде Құлагер «сөйлейді» деп беріледі. Бұл – тура мағына емес, метафоралық әрі антропоморфтық тәсіл, аттың «сөзі» – оның шабысы, жүйріктігі, яғни шын баға жарыс кезінде анықталады, қазақ танымында тұлпар – иесінің абыройын сөйлететін тірі бейне ретінде танылған. Сол күні Құлагердің айтар өзі-ақ, қайталану – ойды күшейту. Осында халықтық поэтикадағы экспрессивтік тәсіл нақты көрінеді, сенімділік, күмәнсіздік, яғни жүйріктің шын қасиеті бәрібір ашылатыны айтылады. Қайтейін онан бері сөзді қозғап-дегенде артық сөзден қашу, іс пен нәтиженің басымдығы айқын көрінеді. Қазақ қоғамында «бос мақтан» емес, нақты іс әрекетпен дәлелдеу жоғары бағаланған. Мұндағы этнолингвистикалық ерекшеліктерге «көмбе» концептісі арқылы бәйге мәдениеті мен жарыс дәстүрі көрінеді. Құлагер бейнесі арқылы жылқының әлеуметтік және символдық мәртебесі ашылған, «сөйлер өзі-ақ» тіркесі – әрекет арқылы шындықты дәлелдеу идеясын білдіріп тұр. Лингвистикалық тұрғыдан антропоморфизм мен метафора кең қолданылған. Бұл өлең жолдарынан қазақ халқының «сөз емес – іс шешеді», «уақыт бәрін көрсетеді» деген дүниетанымын, сондай-ақ тұлпар арқылы намыс, абырой, әділ бәсеке ұғымдарын бейнеленгендігін көреміз.

*Қарағым, шабушы едің, Құлагерім!
Салбырап саптыаяқтай төменгі ернің:
Атығай, Қарауылға бәйге әперген,
Айырылдым сенен нағым, ардагерім!? [4, 178].*

Осындағы салбырап, саптыаяқтай төменгі ернің – теңеу. Мұнда «саптыаяқ» (ыдыс) арқылы аттың ернінің салбыраған күйі нақты, көзге елестейтін бейнеде беріледі. Бұл – қазақ тұрмысымен байланысты заттық образ. Шабушы едің – өткен шақтағы дағды, жүйріктік қасиетті білдіріп тұр. Қарағым, Құлагерім, ардагерім дыбыстардың қайталануы өлеңге әуезділік, үндік үйлесім берген. Өлең жолдары эмоциялық-экспрессивті лексикаға, тәуелдік және қаратпа формаларға, теңеу мен риторикалық сұрақтарға негізделген. Осының бәрі

бірігіп, сөйлеушінің Құлагерге деген терең сағынышын, қасіретін және құрметін тілдік құралдар арқылы әсерлі жеткізеді. Поэмада қазақ тілінің байлығы, мағынасы мен тұрмыспен байланысты сөздер мен терминдер кеңінен пайдаланылған. Мысалы, мал шаруашылығына қатысты сөздердің қолданылуы, қазақ халқының шаруашылығындағы маңызын көрсеткен. "Бәйге", "ат", "сайыс" сынды сөздер ұлттық спорт пен мәдениетті танытады. Қазіргі таңда І.Жансүгіровтің "Құлагер" поэмасын этнолингвистикалық тұрғыда қазақ тілінің, мәдениеті, дүниетанымының байлығын көрсететін туынды ретінде танимыз. Ол қазақ халқының рухын, патриотизмін және табиғатпен үйлесімділігін қалаушы ретінде көрінеді.

Сонымен қорыта келе, І. Жансүгіровтің «Құлагер» поэмасындағы этнолингвистикалық этюдтер, тілдік ерекшеліктер ұлт тілінің мәдениетін, тарихын, ұлттың болмысын тереңірек түсінуге, сондай-ақ мәдениаралық өзара әрекетті нығайтуға мүмкіндік береді.

ӘДЕБИЕТТЕР:

1. Жансүгіров І. Көп томдық шығармалар жинағы, 1- VI том -Алматы: Қазығұрт, 2005.
2. Қайдар Ә. Ғылымдағы ғұмыр мақалалар жинағы- Алматы:Сардар,2014.-562 б.
3. Сарбасова Қ.Б. І. Жансүгіров шығармаларының тілі: монография .2019.-190 б.
4. Қазақ тілінің түсіндірме сөздігі / жалпы редакциясын басқарған Т. Жанұзақов. – Алматы: Дайк-Пресс, 2008.

УДК 004.72

АРХИВЫ ОЖИВАЮТ: ЦИФРОВЫЕ ТЕХНОЛОГИИ И ИСТОРИКО-КУЛЬТУРНЫЙ КОНТЕКСТ В РАССКАЗЕ «ЛЮБКА» ДИНЫ РУБИНОЙ В АСПЕКТЕ НАПИСАНИЯ ЭССЕ

Чеснокова К.А.

М.п.н., преподаватель-лектор, Жетысуский университет им. И. Жансугурова,
г. Талдыкорган, Республика Казахстан
bolgar_k@mail.ru

Белоусова В.С.

Студент, Жетысуский университет им. Ильяса Жансугурова,
г. Талдыкорган, Республика Казахстан
belousova.vikttorii@gmail.com

Актуальность темы заключается в том, что школьная программа Казахстана по литературе предполагает не только чтение и пересказ произведений, но и развитие навыков самостоятельного анализа, умения писать эссе. Рассказ Дины Рубиной «Любка» - это текст, который можно рассматривать как культурный архив, фиксирующий социальные и психологические реалии постсоветского времени. Цель статьи - показать, как школьники могут использовать рассказ для написания эссе, а также как цифровые технологии помогают расширить интерпретацию текста. Задачи: раскрыть художественные особенности произведения, обозначить его историко-культурный контекст и предложить методику написания эссе на основе цифровых инструментов.

Ключевые слова: цифровые технологии, историко-культурный контекст, рассказ «Любка», Дина Рубина, эссе, школьное образование.

Тақырыптың өзектілігі Қазақстанның әдебиет бойынша мектеп бағдарламасы шығармаларды оқып, қайталап қана қоймай, өз бетінше талдау дағдыларын, эссе жазу қабілетін дамытуды көздейді. Дина Рубинаның "Любка" әңгімесі-посткеңестік дәуірдің әлеуметтік және психологиялық шындықтарын жазатын мәдени мұрағат ретінде қарастыруға болатын мәтін. Мақаланың мақсаты-оқушылардың эссе жазу үшін әңгімені қалай пайдалана алатынын, сондай-ақ цифрлық технологияның интерьерді кеңейтуге қалай көмектесетінін көрсету.

Кілт сөздер: цифрлық технологиялар, тарихи-мәдени контекст, «Любка» әңгімесі, Дина Рубина, эссе, мектептегі білім.

The relevance of the topic lies in the fact that the Kazakh literature school curriculum involves not only reading and retelling works, but also developing self-analysis skills and the ability to write essays. Dina Rubina's short story "Lyubka" is a text that can be seen as a cultural archive that captures the social and psychological realities of the post-Soviet era. The purpose of this article is to explore how students can use the story to write essays and how digital technologies can enhance the learning experience.

Keywords: digital technologies, historical and cultural context, "Lyubka", Dina Rubina, essay, school education.

Отмена традиционных школьных сочинений по литературе создала новые сложности для школьников при написании эссе. Без регулярной практики в структурировании мыслей и аргументации на основе прочитанных произведений многие учащиеся испытывают трудности с формулировкой четкой позиции и логическим построением текста. Кроме того, отсутствие привычных заданий снижает мотивацию к

глубокому анализу литературных произведений, что негативно сказывается на развитии критического мышления и навыков письменной речи. В результате школьники часто сталкиваются с проблемами в выражении своих идей и недостаточной уверенностью при выполнении творческих заданий. Г.Ребель отмечает: "Между тем надоевшие учителям традиционные сочинения по литературе были совершенно необходимым и чрезвычайно полезным интеллектуальным тренингом, в ходе которого дисциплинировалась, оформлялась, обретала логическую стройность и доказательность мысль, а это имело огромное значение для интеллектуального развития ребенка в целом" [1].

Рассказ «Любка» отражает судьбу женщины, оказавшейся на периферии общества. В нем проявляются темы социальной маргинализации, разрыва между «высокой» культурой и повседневной жизнью, а также мотив памяти и забвения. Для школьного эссе важно не только пересказать сюжет, но и выделить ключевые идеи: как личная история героини становится частью коллективного опыта, как язык и детали быта фиксируют культурные коды времени.

Рассказ Дины Рубиной можно рассматривать и в более широком культурологическом контексте - как форму художественной фиксации памяти эпохи. Литературный текст выступает своеобразным «архивом» повседневности, в котором сохраняются социальные отношения, бытовые практики и ценностные ориентиры определённого времени. Через судьбу Любки автор показывает не только индивидуальную историю героини, но и более масштабные процессы трансформации общества конца XX века. Подобный подход позволяет рассматривать произведение как источник для осмысления культурных и социальных изменений постсоветского пространства. Ученики могут строить эссе по структуре:

- **Вступление:** обозначить актуальность темы и связь с современностью.
- **Основная часть:** проанализировать характер героини, её судьбу и социальный контекст.
- **Заключение:** показать, чему учит рассказ и как он связан с личным опытом читателя.

По мнению исследователей, ученик часто сам выбирает "тему для эссе", знакомится с ней, изучает и анализирует её, сам оценивает "свои собственные результаты, которые обогащают ... новыми знаниями, навыками и умениями. Полученные знания во время работы над эссе потом можно применить на практике в работе с разного рода информацией" [2].

Интересен взгляд исследователей на проблемно-тематическое своеобразие рассказа, которое можно проработать с учащимися. Так Ю.Сюй, анализируя конфликты персонажей в творчестве Д.Рубиной, считает, что рассказ «Любка» показывает столкновение двух разных миров - интеллигентной молодой женщины Ирины и отвергнутой обществом бывшей уголовницы Любки, которая, несмотря на тяжелое прошлое, сохраняет человеческое достоинство и верность своим принципам. Через их взаимоотношения автор раскрывает тему моральных ценностей и внутренней силы человека в условиях жестокого и несправедливого общества эпохи перестройки. Исследователь обращает внимание на то обстоятельство, что Дина Рубина раскрывает сложные конфликты между обществом и личностью, внутренние моральные дилеммы героинь и противостояние стереотипам, что придаёт сюжету глубину и эмоциональную насыщенность. Дружба Ирины Михайловны и Любки, основанная на искренности и общей заботе о дочери Сонечке, становится символом преодоления социальных барьеров и взаимной поддержки в трудных жизненных обстоятельствах [3, С. 368 – 371].

В рассказе особое значение имеют художественные детали — предметы, жесты и особенности речи персонажей, которые не только описывают, но и формируют их психологический портрет и социальное положение, придавая повествованию достоверность и эмоциональную выразительность, что позволяет читателю глубже понять мотивы героев.

Ю.Сюй предлагает проанализировать глубину сюжета и эмоциональную насыщенность произведения с помощью составления таблицы, пример которой приведен ниже [3, С. 371].

Таблица 1 – Конфликты в рассказе «Любка» Дины Рубиной

Конфликт	Интерпретация
- Противостояние Любки и общества.	- Любка, будучи бывшей уголовницей, сталкивается с предвзятым отношением и осуждением со стороны общества, что создает внешний конфликт.
- Внутренние моральные переживания Ирины.	- Ирина, молодая врач, переживает внутренние моральные сомнения, принимая решение нанять Любку в качестве няни, балансируя между своими этическими принципами и необходимостью заботы о ребёнке.
- Напряжённые отношения между Ириной и участковым.	- Участковый настойчиво пытается отговорить Ирину от сотрудничества с Любкой, что приводит к напряжённому противостоянию между ними.
- Борьба Любки с её прошлым и настоящим.	- Любка испытывает внутреннюю борьбу, связанная с её прошлым преступным опытом и новой ролью няни, что формирует её сложный и многогранный характер.
- Разрыв между общественными стереотипами и истинной сущностью Любки.	- В рассказе проявляется конфликт между общественными стереотипами о Любке как преступнице и её истинной личностью, которая оказывается честной и порядочной.

В последние годы методы цифровой филологии в Digital Humanities активно развиваются и применяются как в научных исследованиях, так и в школьном обучении литературе, позволяя анализировать большие тексты и выявлять скрытые лексические и семантические связи.

Цифровые технологии в написании эссе Современные цифровые инструменты помогают школьникам углубить анализ текста. Например:

- Использование **электронных архивов** и корпусов для поиска ключевых слов и выражений.
- Применение **частотного анализа** для выявления повторяющихся мотивов (например, слов, связанных с памятью или судьбой).
- Создание **визуализаций** — схем, карт или презентаций, которые помогают структурировать эссе. Такая работа соответствует целям школьной программы Казахстана: развивать критическое мышление, умение работать с информацией и формировать собственную позицию.
- Работа с обучающими видео ресурсами, позволяющими наглядно представить структуру эссе и положительные, а также негативные моменты готового эссе.

Остановимся подробно на частотном анализе и применении видео ресурсов.

Онлайн-платформа Voyant Tools, доступная для визуализации и статистической обработки текстов, позволяет определить частотность слов, выявить ключевые лексические доминанты и проследить распределение словоформ, что помогает учащимся понять структуру произведения как на содержательном, так и на языковом уровне.

Нами был опробован ресурс Voyant Tools. В выборке из рассказа «Любка», полученной в Voyant Tools, мы видим несколько лексических доминант, которые помогают понять художественные акценты текста:

1) Слово «вдруг» (46) задаёт динамику повествования, создаёт эффект неожиданности и напряжения, словно автор постоянно держит читателя в состоянии ожидания («Она умерла в одно мгновение: стояла у окна с пятимесячной Сонечкой на руках, вдруг сказала спокойно: - Что-то нехорошо мне, Ира, дай-ка воды,- успела опустить ребенка в коляску и - у мамы никогда ничего не болело!- упала навзничь» [4]).

2) «Пальто» (36) выступает как предметная деталь, повторяющаяся настолько часто, что превращается в символ - возможно, социальной принадлежности или атмосферы быта

(«Пальто сидело как родное, как давняя, на тебя только сшитая, на твоих плечах обношенная, согретая твоим теплом вещь» [4].

3) «Ринмихална» (28) отражение ключевого персонажа, чье имя в тексте повторяется многократно. Его частотность указывает на то, что отношения между Любкой и Ириной Михайловной — ядро рассказа, а само имя становится маркером социального и психологического контраста (« - Ну надо же,- сказала Любка не без уважения,- как горевать умеет... Ринмихална, я что думаю: а ведь многие, пожалуй, по стране сегодня вот такого воют?...» [4].

4) «Глаза» (22) концентрируют внимание на зрительном восприятии и психологическом состоянии героев, а «тихо» (20) формирует атмосферу приглушенности, противопоставленную внезапности «вдруг» («Губы мягкие, пухлые, глаза перед всеми виноватые. На кармашке белейшего халата уютно вышито синей шелковой ниткой: «И. М. З.» [4].

Подобная форма анализа с использованием цифровых инструментов развивает исследовательские навыки учащихся, формирует умение работать с данными и интерпретировать результаты, а также повышает их интерес к литературе за счёт визуализации текста как материала для самостоятельного изучения.

Таким образом, частотный анализ с помощью Voyant Tools выявляет ключевые мотивы и скрытые семантические структуры текста, включая контраст внезапности и тишины, значимость бытовых деталей, акцент на взгляде и внутреннем мире персонажей, а также центральную фигуру повествования.

Эти моменты очень важны, так как тексты Дины Рубиной многолики, насыщены сложными номинациями и удивительными совпадениями. Т.С.Вахрушева пишет: "Нетривиальный ход событий, сочетающийся с эмблематикой образного ряда, допускает разрядку социокультурного кода – кода важного и необходимого для читателя. Картина жизни складывается в прозе Дины Рубиной в сферическое бытие, тяготеющее к полилинейной парадигме. Проектируя варианты разрешений проблем и вопросов, Дина Рубина дает возможность потенциально заинтересованному читателю выстроить свою версию художественной дешифровки объективного настоящего" [5].

Для написания эссе, особенно в онлайн-формате, важно следовать определённым рекомендациям, чтобы произведение было структурированным и понятным. Предлагаем разбор наиболее популярных и доступных видео ресурсов, способствующих достижению этой задачи.

Канал Адукар предлагает полезные советы по созданию качественного эссе, включая выбор интересной темы, исследование надежных источников и правильное структурирование текста с введением, основной частью и заключением.

Авторы подчеркивают необходимость аргументации, использования логических доводов и фактов, чтобы придать эссе убедительность. Наконец, не пренебрегать редактированием и корректурой. Вернувшись к тексту после его написания, проверять орфографию, пунктуацию и стилистику [6].

Т. Франк считает, что эссе на экзамене вызывает страх из-за сложности угадывания ответа, но следуя пяти правилам: составление плана, использование стандартного формата, краткость, создание интересного тезиса и объединение аргументов в заключении, можно легко справиться с любой задачей [7].

Писатель В.Г.Кротов в 10 занятии литературного курса "Учись сочинять. Как стать писателем..." даёт подробные рекомендации по написанию эссе как свободного и доступного жанра, позволяющего каждому выразить свои мысли, но для его написания существуют определенные правила и источники вдохновения, которые можно найти в данном уроке [8].

После работы с данными видео подсказками необходимо выполнить ряд заданий, для знакомства с историко-культурными особенностями описанной в рассказе эпохи.

Таблица 2 – Задания для знакомства с историко-культурным контекстом.

Задание	Иллюстративный материал
:Прочитать биографию автора и выделить ключевые события её жизни, которые могли повлиять на создание произведения.	
1. Составить хронологию исторических событий периода, описанного в рассказе (репрессии, смерть Сталина).	
2. Проанализировать культурную среду эпохи 50-х гг. XX века: музыка, мода, литература, кино.	
3. Сравнить образы Любки и других персонажей через призму социальных стереотипов времени.	
4. Выделить основные символы и метафоры текста, объяснить их значение в контексте исторического момента.	

5. Написать мини-эссе на тему влияния политических изменений на судьбы героев.

Заключение

Таким образом, рассказ Дины Рубиной «Любка» можно рассматривать как культурный архив, который помогает школьникам не только понять историко-культурный контекст, но и научиться писать эссе. Цифровые технологии делают процесс анализа более увлекательным и продуктивным, превращая чтение в исследование. Включение таких методов в школьную программу способствует развитию аналитических способностей и формированию личностного отношения к литературе.

ЛИТЕРАТУРА:

1. Ребель Г. Эссе или рассуждение? О жанре школьного сочинения // Спецпроект "Филолог". – Выпуск 13. – URL: https://philolog.pspu.ru/module/magazine/do/mpub_13_256 (Дата обращения: 10.03.2026).
2. Дмитриева О.В. Методические рекомендации для школьников и педагогов «Как писать эссе?» // Образовательная социальная сеть nsportal.ru. – URL: <https://nsportal.ru/shkola/literatura/library/2025/01/17/metodicheskie-rekomendatsii-kak-pisat-esse-kak-napisat-rasskaz> (Дата обращения 10.03.2026).
3. Сую Ю. Конфликты персонажей в творчестве Дины Рубиной // Litera. 2024. № 6. DOI: 10.25136/2409-8698.2024.6.69648 EDN:BESGGZURL: https://nbpublish.com/library_read_article.php?id=69648 (Дата обращения: 11.03.2026).
4. Рубина Д.И. Любка // Библиотека РусЛит. – URL: <https://www.ruslit.net/preview.php?path.txt> (дата обращения: 10.03.2026).
5. Вахрушева Т.С. Своеобразие сюжета и эмблематика образного ряда в малой прозе Дины Рубиной // Филологический аспект: международный научно-практический журнал. 2021. № 05 (73). Режим доступа: <https://scipress.ru/philology/articles/svoeobrazie-syuzheta-i-emblematika-obraznogo-ryada-v-maloj-proze-diny-rubinoj.html> (Дата обращения: 10.03.2026).
6. Как правильно писать эссе | Полезные советы | Пример эссе | Эссе онлайн // Адукар. – URL: https://www.youtube.com/watch?v=wA5K2_8IZfA (Дата обращения: 10.03.2026).
7. Франк Т. 5 правил для написания сочинений на экзамене // URL: <https://www.youtube.com/watch?v=KXgwDroHG8M> (Дата обращения: 10.03.2026).
8. Литературный курс "Учись сочинять. Как стать писателем...". Занятие 10. Эссе // URL: https://www.youtube.com/watch?v=kRv_yzoMnoQ (Дата обращения: 10.03.2026).

ӘОЖ 821.512.122

ИЛІЯС ЖАНСУГІРОВ ПОЭЗИЯСЫНДАҒЫ ФРАЗЕОЛОГИЗМДЕРДІ ЖАСАНДЫ ИНТЕЛЛЕКТ АРҚЫЛЫ ОҚЫТУ

Шагибанова Ә.

*Білімгер, Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті,
Алматы қ., Қазақстан Республикасы*

*Ғылыми жетекшісі: ф.ғ.к., қауымдастырылған профессор м.а. Қасен Е.С.
Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті,
Алматы қ., Қазақстан Республикасы*

Бұл мақалада Илияс Жансүгіров поэзиясындағы фразеологизмдердің көркемдік, мағыналық және танымдық ерекшеліктері қарастырылады. Фразеологизмдерді оқытуда жасанды интеллект технологияларын қолданудың тиімді жолдары ұсынылады. Жасанды интеллект арқылы мәтіндегі тұрақты тіркестерді анықтау, мағынасын түсіндіру, интерактивті тапсырмалар әзірлеу және білім алушыға жедел кері байланыс беру мүмкіндіктері сипатталады.

Кілт сөздер: Поэзия, фразеологизм, жасанды интеллект, тілдік талдау.

В данной статье рассматриваются художественные, семантические и познавательные особенности фразеологизмов в поэзии Ильяса Жансугурова. Предлагаются эффективные пути применения технологий искусственного интеллекта в обучении фразеологизмам. Описываются возможности искусственного интеллекта по автоматическому выявлению устойчивых выражений в тексте, объяснению их значений, разработке интерактивных заданий и предоставлению оперативной обратной связи обучающимся.

Ключевые слова: Поэзия, фразеологизм, искусственный интеллект, языковой анализ, методика обучения, художественный текст.

This article examines the artistic, semantic, and cognitive features of phraseological units in the poetry of Ilyas Zhansugurov. Effective ways of applying artificial intelligence technologies in teaching phraseological units are proposed. The study describes the capabilities of artificial intelligence for automatically identifying set expressions in texts, explaining their meanings, creating interactive tasks, and providing prompt feedback to learners.

Keywords: Poetry, phraseology, artificial intelligence, linguistic analysis, teaching methodology, literary text.

Қазіргі білім беру кеңістігінде көркем туындыларды оқытуда жаңа технологияларды қолдану өзекті мәселелердің бірі болып отыр. Қазіргі кезеңде гуманитарлық ғылымдар мен цифрлық технологиялардың тоғысуы тіл білімін оқыту үдерісіне жаңа бағыттар енгізуде. Соның ішінде жасанды интеллект жүйелерін білім беру саласында қолдану тілдік деректерді талдау, түсіндіру және меңгерту жұмыстарын жетілдіруге мүмкіндік береді. Әсіресе, күрделі мағыналық құрылымға ие фразеологизмдерді меңгерту барысында дәстүрлі әдістермен қатар, жасанды интеллект мүмкіндіктерін пайдалану тиімді нәтиже береді.

Фразеологизмдер – халықтың рухани мәдениетін, дүниетанымын, тарихи тәжірибесін және ұлттық танымын бойына жинақтаған тілдік бірліктер. Сондықтан оларды оқыту тек тілдік білім берумен шектелмей, мәдени-танымдық мазмұнды да қамтиды. Қазақ әдеби тілінің көркемдік дамуына елеулі үлес қосқан Илияс Жансүгіров поэзиясы бейнелі сөз өрнегімен, ұлттық сипаттағы тілдік қолданыстарымен ерекшеленеді. «Тұтас алғанда, Илияс поэзиясы терең ойдың, үлкен сезімнің поэзиясы. Ол өрен жүйрік, асқақ акынның тегеурінді талантынан туған жоғары идеалы, шыншыл, ұшқыр қиялды, қуатты поэзия, ыстық жүректен қорғасындай балқып төгіліп, алуан сырлы образдар қорытқан салмақты, салиқалы

поэзия»[1, 300 б.]. Әсіресе, ақын поэзиясындағы фразеологизмдер тек тілдік құрал ғана емес, сонымен қатар автордың дүниетанымын, эмоциялық күйін және ұлттық болмысты танытатын маңызды көрсеткіш болып табылады. «Ақын І.Жансүгіров туындыларының тілін танымдық, қатысымдық тұрғыда ғылыми-теориялық негізде қарастыру тіл мен ұлт, тіл мен таным сабақтастығын зерделеуге мол мүмкіндік береді» [2, 18 б.]. Осы тұрғыдан алғанда, Ілияс Жансүгіров поэзиясындағы фразеологизмдерді жүйелі түрде талдау және оларды заманауи технологиялар арқылы оқыту ғылыми және практикалық маңызға ие. Ілияс Жансүгіров шығармаларындағы фразеологизмдердің қолданыс ерекшеліктері – ерекше тілдік құбылыс. Сондықтан оларды жасанды интеллект негізінде оқытудың тиімді тәсілдерін ұсыну аса қажет.

Қазақ әдебиеті поэзияға да, прозаға да бай, қай тармағын алмасақ та, өзінің берер тәлімі, ақылы мол. Соның ішінде поэзия – әдебиеттің бір кірпіші, онсыз қазақ әдебиеті құралмайды. Ақындарымыз өз өлеңдерінде жақсылықты үлгі еткен, тек жай сөздермен жеткізіп қана қоймай, өлеңдерінде эпитет, теңеу, тұрақты тіркестерді дұрысынан пайдалана білген. «І.Жансүгіров поэзиясындағы фразеологизмдер өзіндік дара танымына сәйкес ғаламның ассоциативтік бейнесін танытып, бейнелік мәнге ие болуымен де, окказионалды қолданылуымен де ерекшеленеді» [2, 226 б.]. Шынтуайтында да ақын поэзиясы қазақ әдебиетіндегі тілдік көркемдігімен, образдылығымен және ұлттық сипаттағы сөз қолданыстарымен ерекшеленеді. Ілияс Жансүгіров поэзиясы қазақ әдеби тілінің бай мүмкіндіктерін танытатын көркем мұралардың бірі болып саналады. Фразеологизмдер поэзиялық мәтінге бейнелілік, мәнерлілік, эмоциялық реңк беріп, авторлық идеяны терең жеткізуге қызмет етеді. Сондықтан ақын поэзиясындағы тұрақты тіркестерді зерттеу – тілдік әрі әдеби тұрғыдан маңызды мәселе. Ақын шығармаларында фразеологизмдер молынан кездесіп, поэтикалық мәтіннің мазмұнын тереңдетіп, көркемдік қуатын арттырады. Фразеологизмдер – даяр қалпында қолданылатын, мағына тұтастығына ие тұрақты тіркестер. Олар жеке сөздер арқылы берілмейтін ұғымдарды бейнелі түрде жеткізіп, автор ойын әсерлі жеткізуге мүмкіндік береді.

Ілияс Жансүгіров поэзиясында сезімге толы лирикалық өлеңдері де бар. Соның бірі – «**Өтініш**» өлеңі[3]. Мұнда ақын өлеңнің адам жанын емдейтін қасиетін, тағдырдың тауқыметін фразеологиялық образдармен өреді. «**Шырмаяқ өмір шырмалу**» – тағдырдың күрделілігі, қиындықтардың бірінен соң бірінің шығуы, шешімі қиын жағдайға тап болу; «**Басын шату**» – шатастыру, басын қатыру, тығырыққа тіреу; «**Қайғы құм жауып**» – қайғының астында қалу, үміттің үзілуі, рухани басылу. Бұл – ақынның авторлық метафоралық тіркесі; «**Жан жүгін жеңілту**» – іштегі мұнды, шерді тарқату, рухани жеңілдеу; «**Құлақ қою**» – зейін қойып тыңдау, ерекше назар аудару; «**Құлап ұғу**» – бар ынтасымен түсінуге тырысу, шын көңілмен қабылдау; «**Жала жабу**» – негізсіз айыптау, адамның сыртынан өтірік айту; «**Ойын бұлдау**» – өз пікірін тықпалау, өзін ғана дұрыс санап, паңдану.

Ақын «**Сәулем**» өлеңіндегі фразеологизмдерді өзіндік ішкі тебіренісін, өлеңге деген қасиетті көзқарасын және оқырманмен арадағы рухани байланысты көрсету үшін қолданған. Лирикалық өлең болғандықтан, мұндағы әрбір тіркес автордың жан дүниесінің диагностикасы іспеттес. Өмірдегі қиындықтарды жай ғана «қиыншылық» демей, бейнелі түрде жеткізеді: «**Шырмаяқ өмір шырмалу**» және «**Басын шату**» - бұл тіркестер адамның тығырыққа тірелгенін, шешімі жоқ мәселелердің арасында қалғанын визуалды түрде елестетеді. «**Шырмаяқ**» сияқты жабысқан тағдыр тауқыметін көрсету үшін қолданылған. «**Қайғы құм жауып**» - қайғының ауырлығын, адамды басып тастайтын қауқарын суреттейді. Құм астында қалған зат сияқты, адамның да үміті көміліп бара жатқанын білдіреді. Автор өлеңнің адам жанын жеңілдететін қасиетін фразеологизмдермен негіздейді: «**Жан жүгін жеңілту**»: іштегі мұнды сыртқа шығару, жеңілдеу мағынасында. Ақын үшін өлең жазу – жай ғана ермек емес, бұл – рухани тазару процесі. Ақын оқырманнан тек тыңдауды емес, оны жан-тәнімен түсінуді сұрайды: «**Құлақ қою**» және «**Құлап ұғу**» - бұл тіркестер жай тыңдаудан жоғары, «бүкіл болмысыңмен сезіну» дегенді білдіреді. Ақын өз жырының

бетінен ғана қалқымай, тереңіне бойлауды талап етеді. «Жала жаппа»: Өз шығармашылығының шынайылығын қорғау, оқырман мен сыншыны әділдікке шақыру мақсатында қолданылған.

Ал «**Жас бұлбұлдарға**» өлеңінде «*қу ағаш болу*», «*көз тігу*», «*құлағына салу*», «*ақтық сөз айту*» сынды тіркестерін шебер қолданған. Ақын бұл фразеологизмдерді өлеңде жай ғана көркемдік үшін емес, нақты идеологиялық мақсаттарда қолданып отыр. Оларды қолданудың бірнеше себебі бар: Фразеологизмдер – халықтың ғасырлар бойы жинаған тәжірибесінің қысқаша формуласы. Ақын бірнеше сөйлеммен айтатын ойды бір тіркеске сыйғызады. Мысалы, «қу ағаш» пен «сусыз шөл» тіркестері арқылы ол сол кездегі халықтың басындағы ауыр жағдайды, рухани тоқырауды суреттейді. Жай сөзбен «қиындыққа шыда» дегеннен көрі, «қайыспас қанаттарың қия тастан» деу оқырманға, әсіресе жастарға үлкен жігер береді. Фразеологизмдер өлеңнің пафосын көтеріп, үндеу сипатын күшейтеді. Ақын халықтың ауызекі сөйлеу тіліндегі тіркестерді («құлағына салу», «көз тігіп тұр») қолдану арқылы шығарманы халыққа жақын, түсінікті етеді. Бұл – оқырман мен автор арасындағы «ортақ тіл» немесе ұлттық концептуалды бейне.

«**Кім үшін**» атты өлеңі – Ілияс Жансүгіровтің әлеуметтік теңсіздік пен таптық күресті бейнелейтін, отты да өткір өлеңдерінің бірі. Мұндағы фразеологизмдер мен бейнелі тіркестер оқырманның намысын қайрап, әділетсіздікке қарсылық білдіру үшін қолданылған. «Кер қазу» – бұл жерде фразеологизм екі мағынада: біріншісі – кеншілердің нақты еңбегі (жер қазу), екіншісі – «біреуге ор қазу» немесе ажалға дайындалу деген астарлы мағына; «Тамған тер» – Маңдай тер, адал еңбектің символы. Автор бұл тіркесті «қанмен» қатар қою арқылы еңбектің тым ауыр екенін, қанаушылықты көрсетеді. «Қарынбайдың қарнына (таму)» – Бұл жерде «Қарынбай» – қазақ фольклорындағы ашкөз, сараң байдың символы. Тіркестің мағынасы: «сенің еңбегіңнің жемісін ашкөз байлар жеп жатыр». «Қол созу (Алыстан біздің созған қол)» – көмектесу, қолдау көрсету, бірлік таныту мағынасында; «Бұғалық салу» (Салармыз әлі-ақ бұғалық) – тұсау салу, тоқтату, еркіндігін шектеу немесе бағындыру. Мұнда «қожаларды (байларды) жеңеміз» деген мағынада қолданылып тұр. Ақын фразеологизмдерді «бай» мен «кедей» деген абстрактілі ұғымдарды тірілту үшін пайдаланады: «Қарынбайдың қарнына» – бұл жерде фразеологиялық сипаттағы фольклорлық есім (Қарынбай) ашкөздік пен тойымсыздықтың символы ретінде алынған. Автор «байдың қалтасына» демей, «қарнына» деу арқылы еңбектің қанаушының физиологиялық қажеттілігіне ғана кетіп жатқан сорақылығын көрсетеді. «Тамған тер» мен «Төгілген қан» – Бұл екі ұғымды қатар қою арқылы еңбектің жай ғана жұмыс емес, өмір мен өлім арасындағы арпалыс екенін білдіреді. Өлеңнің соңындағы фразеологизмдер оқырманды белсенді іс-қимылға шақыру үшін қолданылған: «Бұғалық салу» – бұл тіркес қазаққа өте таныс. Автор мұны «бағындыру, тоқтату, билік орнату» мағынасында қолданып, жұмысшы табының күшін көрсету үшін пайдаланған. «Қол созу» – бірлік пен ынтымақтастықтың символы. Ақын мұны «алыстан біздің созған қол» деп, ұжымдасу идеясын жеткізеді. «Кер қазу» (Көр қазу) – Мұнда автор сөз ойнату (парономазия) арқылы фразеологиялық астар береді. «Көрді кімге қазасың?» деген сұрақ арқылы жұмысшылардың өздерін қанағандарға «ор қазып» жатқанын, яғни ескі жүйенің жойылатынын меңзейді.

«**Ұмытсын, көңілім ұмытсын!**» – Ілияс Жансүгіровтің автобиографиялық лирикасының озық үлгісі. Мұнда ақын өзінің балалық шағындағы ауыр тұрмысын, жоқшылық пен бейнетті фразеологизмдер арқылы өте әсерлі суреттейді. «Көз алдында бұлаңдау» – бір нәрсенің (елестің, естеліктің) анық көрінуі, кетпей қоюы. Автор өткен күннің бейнесін жанды нәрседей суреттейді. «Маза бермеу» – тыныштық бермеу, үнемі ойға орала беру; «Бақайшығы майысу» – өте қатты шаршау, діңкесі құру, аяқ алып жүре алмау деңгейіне жету; «Жұдырық жеу» – таяқ жеу, соққы алу, жәбір көру; «Көзі – күзгі шұқанақ» – Көздің шүңірейіп, жасқа толып немесе шаршап тұрған бейнесін сипаттайтын авторлық теңеу-тіркес; «Иектеу (Иектеп алу)» – Бір ойдың немесе сезімнің адамды билеп

алуы, мазаламауы; «Миды меншіктеу» – Бір нәрсенің (естеліктің) санаға әбден сіңіп алуы. Ілияс Жансүгіров бұл өлеңде фразеологизмдерді кейіпкердің, яғни автордың ішкі жан дүниесі мен өткен өмірінің қатал шындығын суреттеу үшін қолданған. Мұндағы тіркестер жай ғана бейнелеу емес, ақынның тағдыры мен шығармашылық психологиясының кілті іспеттес. Ақын балалық шағындағы ауыр еңбекті жай сөзбен айтпай, оқырманның тәніне батқандай әсер беретін тіркестерді таңдаған: «Бақайшығы майысу» бұл - шаршаудың шегі. Ақын осы тіркес арқылы баланың күні бойы тынымсыз еңбек етіп, аяғынан нық тұра алмайтындай халге жеткенін нақты бейнелейді. «Жұдырық жеу» - Таяқ жеудің, қорлық көрудің фразеологиялық баламасы. Бұл кейіпкердің әлеуметтік қорғансыздығын көрсетеді. Автор өткен күннің елесінен қашып құтыла алмайтынын фразеологизмдермен негіздейді: «Көз алдында бұлаңдау» және «Иектеу» - Өткен өмірдің ұмытылмайтынын, санадан кетпей, үнемі мазаны алатынын білдіреді. Ақын үшін бұл естеліктер – өлеңнің қайнар көзі. «Миды меншіктеу»: Осы тіркес арқылы ақын жастайынан көрген қиындығының санасына өшпестей болып таңбаланғанын айтады. «Көзі – күзгі шұқанақ» - Бұл жерде ақын шаршаған, жасқа толы, шүңірейген көзді күзгі суық шұқанаққа теңей отырып, мұнды бейнелейді. «Жүрегі – жұлма шекпен»: Бұл – адамның жаралы, тозған, қиындықтан қалжыраған жанын сипаттайтын өте күшті метафоралық тіркес. Шекпеннің тозғаны сияқты, жүректің де тауқыметтен жараланғанын білдіреді.

Көріп отырғанымыздай, ақынның поэзиялары тек өмірлік жағдаяттардан алынып қана қоймай, жүрекке жететін тұрақты тіркес, эпитет, метафора сынды әдеби орамдармен сипатталған, жеткізілген. Осындай қазақтың маңдайына біткен бір туар ақындарымыздың өлеңдерін насихаттап, тек үйретіп қана қоймай, өлеңдерінің тақырыбын, мағынасын, ішкі бөлшектерін, яғни осы сияқты фразеологизмдерін оқырман қауымына жеткізу маңызды. Қазіргі уақытта тек қана үйренейік деп айтып қою жеткіліксіз, себебі қазір ғаламтор, жасанды интеллект салалары дамып келе жатырғандықтан, оқырман қауымына осы салалар арқылы түсіндіру, үйрету түсініктірек болады.

Фразеологизмдерді оқыту барысында білім алушылар көбіне олардың ауыспалы мағынасын түсінуде қиындыққа кездеседі. Осы мәселені шешуде жасанды интеллект технологиялары тиімді құрал бола алады. Жасанды интеллект мәтін құрамындағы тұрақты тіркестерді автоматты түрде анықтап, олардың тура және ауыспалы мағынасын салыстырып түсіндіреді. Сонымен қатар әр фразеологизмнің қолданылу контекстін көрсетіп, мағыналық реңкін талдауға мүмкіндік береді.

Ілияс Жансүгіров поэзиясын оқытуда жасанды интеллект негізінде бірнеше әдісті қолдануға болады. **Біріншіден**, поэтикалық мәтінді цифрлық форматта талдау арқылы фразеологизмдерді автоматты белгілеу жүзеге асады. **Екіншіден**, интерактивті тапсырмалар арқылы білім алушылар тұрақты тіркестің мағынасын анықтап, оны сөйлем ішінде қолдануға дағдыланады. **Үшіншіден**, жасанды интеллект білім алушы жауабын тексеріп, жедел кері байланыс береді. Бұл оқыту сапасын жақсартып, білім алушылардың білімге деген ынтасын арттырады. Демек, Ілияс Жансүгіров поэзиясындағы фразеологизмдерді жасанды интеллект арқылы оқыту – ұлттық әдеби мұраны заманауи технологиямен ұштастыратын тиімді бағыт. Мұндай тәсіл білім алушылардың сөздік қорын байытып қана қоймай, көркем мәтінді терең түсінуіне және тілдік талдау дағдысын дамытуына ықпал етеді.

Ілияс Жансүгіров поэзиясындағы фразеологизмдер – ақын тілінің көркемдік қуатын, ұлттық болмысын және халықтық дүниетанымды танытатын маңызды тілдік бірліктердің бірі. Ақын шығармаларында тұрақты тіркестер кейіпкер мінезін ашу, қоғамдық құбылыстарды бейнелеу, эмоциялық әсер тудыру және заман шындығын көрсету қызметтерін атқарады. Фразеологизмдер арқылы өлеңнің мазмұны тереңдеп, поэтикалық бейнелілік күшейеді. Ілияс Жансүгіров поэзиясында қолданылған фразеологизмдер қазақ халқының тұрмыс-тіршілігімен, еңбек мәдениетімен, салт-санасымен тығыз байланысты болып келеді. Сондықтан оларды оқыту тек тілдік мағынаны түсіндірумен шектелмей,

ұлттық мәдени мұраны танытуға да бағытталуы тиіс. Осы тұрғыдан алғанда, ақын шығармаларындағы фразеологизмдерді жасанды интеллект арқылы оқыту – қазіргі білім беру жүйесіндегі тиімді әрі заманауи тәсілдердің бірі. Жасанды интеллект мәтіндегі тұрақты тіркестерді анықтап, мағынасын түсіндіруге, қолданыс ерекшелігін көрсетуге, интерактивті тапсырмалар құрастыруға және білім алушыға жедел кері байланыс беруге мүмкіндік жасайды. Демек, Ілияс Жансүгіров поэзиясындағы фразеологизмдерді жасанды интеллект негізінде оқыту білім алушылардың тілдік құзыреттілігін арттырып қана қоймай, көркем мәтіндегі тілдік бірліктерді жылдам тауып алуына, әдеби тіл бірлігінің ерекшелігін бағалауына және заманауи технологияны тиімді қолдануына жол ашады.

ӘДЕБИЕТТЕР:

1. Қаратаев М. Туған әдебиет туралы ойлар. – Алматы: ҚМКӘБ, 1958. – 444 б.
2. Қасенов Е.С. «Тілдің қатысымдық және танымдық табиғаты» (І.Жансүгіров поэзиясының тілі бойынша). Ғылыми монография. – Алматы: «Ғылым ордасы» баспасы, 2013. – 248 бет.
3. Жансүгіров І. Өлеңдер. – Алматы: «Баянжүрек» баспасы, 2019. – 528 бет.

ӘОЖ 37.018.43

БІЛІМ БЕРУДЕГІ ЖАСАНДЫ ИНТЕЛЛЕКТ

Шатырбек Е. Ж.

Білімгер, І. Жансүгіров атындағы Жетісу университеті,
Талдықорған қ., Қазақстан Республикасы
shatyrbek@gmail.com

Ғылыми жетекші: оқытушы-дәріскер **Абдилданова А.К.**

І. Жансүгіров атындағы Жетісу университеті, Талдықорған қ., Қазақстан Республикасы
albina2021tarikh@mail.ru

Білім беру саласында жасанды интеллекттің дамуы барлық жастағы білім алушылар үшін жаңа мүмкіндіктер туғызуда. Бұл технологияның білім жүйесіне енуі оқытуға жаңа көзқарас қалыптастырды. «Digital Bridge 2023» халықаралық форумында сөйлеген сөзінде Президент Қасым-Жомарт Тоқаев білім беру жүйесін болашақ еңбек нарығының талаптарына сәйкестендіру маңызды міндеттердің бірі екенін атап өтті. Оның айтуынша, автоматтандыру мен жасанды интеллекттің қарқынды дамуы әлемдік еңбек нарығын түбегейлі өзгертеді. Алдағы уақытта көптеген мамандықтар өзгеріске ұшырап, мүлде жаңа дағдыларды талап етеді. Осыған байланысты, оқышылардың жаңа құзыреттерін мектеп қабырғасынан бастап қалыптастырудың маңызы зор. Сонымен қатар, білікті педагогтар тапшылығын азайту мақсатында Президент Үкіметке оқышылар мен студенттерге арналған онлайн білім беру платформасын пилоттық режимде іске қосуды ұсынды. Қазақ қоғамында білім беруде жасандық интеллект ендіру қарқынды жүріп жатыр.

Кілт сөздер: жасанды, интеллект, білім беру, оқыту.

В сфере образования развитие искусственного интеллекта открывает новые возможности для обучающихся всех возрастов. Внедрение этой технологии в образовательную систему сформировало новый подход к обучению. В своём выступлении на международном форуме «Digital Bridge 2023» Президент Касым-Жомарт Токаев отметил, что одним из ключевых приоритетов является адаптация системы образования к требованиям будущего рынка труда. По его словам, стремительное развитие автоматизации и искусственного интеллекта кардинально изменит мировой рынок труда. В будущем многие профессии претерпят изменения и будут требовать совершенно новых навыков. В связи с этим особое значение приобретает формирование новых компетенций у учащихся начиная со школьного уровня. Кроме того, с целью сокращения дефицита квалифицированных педагогов Президент предложил Правительству запустить в пилотном режиме онлайн-платформу для школьников и студентов. В казахстанском обществе внедрение искусственного интеллекта в образование происходит быстрыми темпами.

Ключевые слова: искусственный, интеллект, образование, обучение.

In the field of education, the development of artificial intelligence is creating new opportunities for learners of all ages. The integration of this technology into the education system has shaped a new approach to teaching and learning. In his speech at the international forum “Digital Bridge 2023,” President Kassym-Jomart Tokayev emphasized that adapting the education system to the demands of the future labor market is one of the key priorities. According to him, the rapid development of automation and artificial intelligence will fundamentally transform the global labor market. In the future, many professions will change and require entirely new skills. In this regard, it is crucial to begin developing new competencies in students from the school level. In addition, to address the shortage of qualified teachers, the President proposed that the Government launch an online educational platform for schoolchildren and students in a pilot mode. In Kazakh society, the introduction of artificial intelligence in education is progressing rapidly.

Keywords: artificial, intelligence, education, learning.

Соңғы жылдары цифрлық технологиялар, робототехника, чат-боттар мен интеллектуалды құрылғылар негізіндегі жасанды интеллект жүйелері түрлі қызмет салаларына, соның ішінде білім беру жүйесіне де белсенді түрде еніп, күнделікті өмірдің маңызды бөлігіне айналды. Соған қарамастан, жасанды интеллектті білім беру саласына енгізу барысында мұқият қарастыруды қажет ететін бірқатар өзекті мәселелер туындайды. Осыған байланысты аталған тақырыбымыздың басты мақсаты – білім беру жүйесінде жасанды интеллектті қолданудың мүмкіндіктері мен ықтимал қиындықтарын жан-жақты талдау.

Жасанды интеллектті білім беруде пайдалану оқу үдерісінің сапасын арттыруға, оны білім алушылардың жеке ерекшеліктеріне бейімдеуге және білім беру бағдарламаларының тиімділігін көтеруге кең жол ашады. Бұл технологиялар инновациялық оқыту әдістерін дамытуға, түрлі процестерді автоматтандыруға, білім алуға қолжетімділікті кеңейтуге және оқытуды дараландыруға мүмкіндік береді. Сонымен қатар, жасанды интеллектті шамадан тыс қолдану педагогтердің рөлінің төмендеуіне әкелуі мүмкін деген алаңдаушылық та бар. Білім беру жүйесінде жасанды интеллектті енгізу барысында кездесетін қазіргі үрдістер мен қиындықтарды талдау оның оқу процесіне ықпалын терең түсіну үшін аса маңызды. Осы мақсатта білімгерлердің жасанды интеллектке деген көзқарасын анықтауға бағытталған зерттеу жүргізіліп, алынған нәтижелерге талдау жасалуда екенін ескауеру қажет. Қазіргі қоғамның басты ерекшеліктерінің бірі барлық саланы жаппай цифрландыруға ұмтылыс. Осы тұрғыдан алғанда, жасанды интеллектті білім беру жүйесіне енгізу – ең өзекті бағыттардың бірі болып табылады. Бұл технология білім беру саласына елеулі өзгерістер енгізіп, оның тиімділігін арттыруға, оқу үдерісін жекелендіруге, білім алушылардың өзіндік білім алу және өзін-өзі дамыту дағдыларын қалыптастыруға ықпал етеді. Осыған байланысты Қазақстан Республикасының Президенті Қасым-Жомарт Тоқаев өз Жолдауында жасанды интеллектті дамытуға ерекше назар аудару қажеттігін атап өтті. Оның айтуынша, алдағы жылдары бұл салаға орасан зор инвестициялар тартылып, жасанды интеллект ел экономикасының дамуына елеулі үлес қоса алады. Сондықтан білім беру жүйесінде бұл бағытты дамыту, халықаралық серіктестікті нығайту және білікті мамандар даярлау маңызды міндеттердің бірі болып саналады. /1/

Жасанды интеллект ұғымының мәнін түсіну үшін оның қалыптасу тарихына назар аударған жөн. Ашық дереккөздерге сүйенетін болсақ «жасанды интеллект» терминін алғаш рет 1956 жылы Дартмут университетінде өткен ғылыми конференцияда америкалық ғалым Джон Маккарти ұсынғанды. Маккартидің пайымдауынша, жасанды интеллект – нақты бір міндеттерді шешуге бағытталған, кей жағдайларда адамда байқалмайтын интеллектуалдық мүмкіндіктерді зерттеуге арналған сала. Ол өз анықтамасын түсіндіре отырып, қазіргі уақытта қандай есептеу үдерістерін толықтай «интеллектуалды» деп атауға болатыны нақты анықталмағанын атап өтеді. Сондықтан интеллект ұғымы көбіне белгілі бір мақсатқа жетуге бағытталған әдістердің есептеу және логикалық құрамдас бөлігі ретінде қарастырылады. Яғни, жасанды интеллект – бұл мақсатқа жету үшін қолданылатын тиімді тәсілдерді модельдеп, оларды компьютерлік жүйелер арқылы жүзеге асыруға мүмкіндік беретін технологиялық бағыт. Интеллект ұғымына қатысты түрлі көзқарастар бар, соның ішінде оны тек биологиялық құбылыс ретінде қарастыратын пікірлер де кездеседі. Дегенмен, жасанды интеллект идеясы тек компьютерлік технологиялардың дамуымен ғана шектелмейді, оның бастауын ертерек кезеңдерден байқауға болады. Мысалы, Екінші дүниежүзілік соғыс кезінде ағылшын математигі Алан Тьюринг құпия әскери мәліметтерді шифрдан шығаратын құрылғыларды жасап, немістің «Энигма» кодтарын бұзуға қатысқан. Ол Ұлыбритания үкіметінің Hut 8 деп аталатын криптоаналитикалық тобына жетекшілік етіп, әскери-теңіз күштерінің хабарламаларын талдаумен айналысты. Бұл еңбектің нәтижесінде мыңдаған адамның өмірі сақталып қалды. Соғыстан кейін Тьюринг алгоритмдік талдау саласын дамытып, 1950 жылы машиналардың интеллектуалдық қабілетін бағалауға арналған әдіс Тьюринг тестін ұсынды. Бұл тест бүгінгі күнге дейін жасанды интеллект жүйелерін бағалаудың маңызды құралдарының бірі болып келеді.

Жасанды интеллект дербес ғылыми бағыт ретінде XX ғасырдың екінші жартысында, әсіресе кибернетиканың қарқынды дамуымен бірге қалыптасты. Ол басқару, талдау, салыстыру, ақпаратты өңдеу, болжау және шешім қабылдау сияқты адамға тән зияткерлік әрекеттерді модельдеуге бағытталған. Негізгі мақсаты есептеу жүйелері мен техникалық құрылғылар арқылы адам ойлауына ұқсас үдерістерді қайта құру.

Жасанды интеллект жүйелері – бұл арнайы алгоритмдер мен логикалық модельдер негізінде жұмыс істейтін, адам интеллектісінің жекелеген қырларын іске асыратын бағдарламалық-техникалық кешендер. Олардың қолданылу аясы өте кең: робототехника, сараптамалық жүйелер, автоматтандырылған аударма, мәтіндерді өңдеу, сондай-ақ адам мен компьютер арасындағы тиімді өзара әрекеттесуді қамтамасыз ететін интеллектуалды интерфейстер құру. XX ғасырдың соңына қарай интеллектуалды жүйелер дамуының бірнеше маңызды бағыттары айқындалды. Олардың қатарында шығармашылық әрекеттерді модельдеу, логикалық ойындарды шешу, бейнелерді тану, білімге негізделген сараптамалық жүйелерді құру және робот техникасын жетілдіру бар. Роботтар да өз даму деңгейіне қарай бірнеше буынға бөлінеді. Бірінші буынға алдын ала берілген бағдарлама бойынша жұмыс істейтін қарапайым манипуляторлар жатады. Екінші буын қоршаған ортаға бейімделе алатын, түрлі датчиктермен жабдықталған роботтар. Бұл екі түр негізінен өнеркәсіптік ортада қолданылады.

Жасанды интеллекттің дамуы екі негізгі бағытта жүзеге асуда. Біріншісі – мамандандырылған жүйелердің мүмкіндіктерін адам интеллектісіне барынша жақындату және оларды адаммен тиімді үйлестіру. Екіншісі – әртүрлі жасанды интеллект жүйелерін біріктіріп, адамзаттың күрделі мәселелерін шеше алатын әмбебап интеллектуалды жүйе құруға ұмтылу. /2/

Жасанды интеллектті оқытудың түрлеріне тоқталып кететін болсақ: Машиналық оқыту – жасанды интеллекттің маңызды бағыты. Ол компьютерлерге нақты бағдарламалаусыз-ақ білім алуға және өз өнімділігін жақсартуға мүмкіндік береді. Бұл тәсілде жүйе мысалдар арқылы үйреніп, деректерден заңдылықтарды анықтайды және жаңа жағдайларда болжам жасай алады. Машиналық оқытудың үш негізгі түрі бар:

1. Бақыланатын оқыту (Supervised learning)
2. Бақылаусыз оқыту (Unsupervised learning)
3. Оқытуды біріктіру (Consolidation of learning)

Терең оқыту (Deep learning) – машиналық оқытудың ішкі тармағы. Ол көп қабатты нейрондық желілер арқылы жүзеге асады және үлкен көлемдегі деректермен жұмыс істейді. Бұл әдіс деректерден маңызды белгілерді автоматты түрде анықтауға мүмкіндік береді.

Жасанды интеллекттің білім беру жүйесіне әсері қазіргі таңда ерекше маңызды. Машиналық оқытуға негізделген жүйелер білім алушыларға қолдау көрсетіп, оқу үдерісін тиімді ұйымдастыруға мүмкіндік береді. Бұл жоғары білім беру жүйесінде жаңа кезеңнің басталуын білдіреді. Жасанды интеллекттің мұғалімдер мен оқытушыларды алмастыруы мүмкін бе деген сұрақ бүгінгі күні кеңінен талқылануда. Кейбір зерттеулерге сәйкес, технологиялардың дамуы жалған ақпараттың таралуына да ықпал етуі мүмкін. Сондықтан сыни ойлау дағдыларының маңызы арта түсуде. Зерттеушілердің пікірінше, болашақта мұғалімдер мен оқытушылар өз рөлін сақтай отырып, оқушылардың шығармашылық, эмоционалдық және әлеуметтік дағдыларын дамытуға көбірек көңіл бөледі. Жасанды интеллект мұғалімнің орнын баспай, керісінше оның жұмысын жеңілдетеді.

Жасанды интеллектті білім беру жүйесіне енгізу жекелендірілген оқытуды дамытуға, оқу тәжірибесін жақсартуға және мұғалімдердің жұмыс жүктемесін азайтуға мүмкіндік береді. Сонымен қатар, ол мүмкіндігі шектеулі адамдарға және шалғай аймақтарда тұратын білім алушыларға білім алуға жағдай жасайды. Дегенмен, бұл үдерісте бірқатар қиындықтар бар. Олардың қатарында цифрлық теңсіздік, деректердің құпиялылығы, мұғалімдердің дайындық деңгейі және техникалық ресурстардың жетіспеушілігі бар. Зерттеу нәтижелері жасанды интеллекттің білім беру сапасына оң әсер

ететінін көрсетті. Эксперименттік топтағы оқушылардың оқу үлгерімі жоғары болып, олардың қызығушылығы артты. Сонымен қатар, мұғалімдердің жұмыс жүктемесі азайып, оқу үдерісі тиімді ұйымдастырылды.

Жалпы алғанда, жасанды интеллект білім беру жүйесінің дамуына үлкен ықпал етеді. Ол оқу сапасын арттыруға, оқытуды жекелендіруге және білім алушылардың мүмкіндіктерін кеңейтуге мүмкіндік береді. Алайда оны тиімді енгізу үшін инфрақұрылымды дамыту, педагогтардың біліктілігін арттыру және деректер қауіпсіздігін қамтамасыз ету қажет.

Қорыта келе жасанды интеллектті білім беру жүйесіне енгізу – заман талабына сай маңызды қадам. Ол әрбір білім алушының жеке қабілетіне, оқу қарқынына және қажеттілігіне бейімделген оқыту жүйесін қалыптастыруға мүмкіндік береді. Соның нәтижесінде оқушылардың пәнге деген қызығушылығы артып, оқу үлгерімі жақсарады. Сонымен қатар, мұғалімдер мен оқытушылар үшін көптеген қайталанатын және уақыт алатын жұмыстар автоматтандырылып, олар оқыту сапасын арттыруға көбірек көңіл бөле алады. Алайда, бұл үдерісте ескерілетін мәселелер де бар. Цифрлық теңсіздік салдарынан барлық оқушылар бірдей технологияға қол жеткізе алмауы мүмкін. Сондай-ақ, деректердің құпиялылығы мен қауіпсіздігі маңызды мәселе болып қала береді. Мұғалімдер мен оқытушылардың жаңа технологияларды меңгеру деңгейі де әртүрлі, сондықтан олардың біліктілігін арттыру қажет. Бұған қоса, кейбір аймақтарда техникалық инфрақұрылым жеткіліксіз болуы мүмкін. Жалпы алғанда, жасанды интеллект білім беру жүйесінің тиімділігін арттырып, оны жаңа деңгейге көтереді. Бірақ оның толық пайдасын көру үшін мемлекет пен білім беру ұйымдары бірлесе отырып, қажетті жағдайларды жасап, жүйелі түрде енгізу жұмыстарын жүргізуі тиіс.

ӘДЕБИЕТТЕР:

1. Ельшина М.К., Маженова Р.Б., Санхаева А.Н., Айтжанова Р.М. «Білім берудегі жасанды интеллект: мәселелері мен перспективалары» /Абылай хан атындағы ҚазХҚжӘТУ Хабаршысы “Педагогика ғылымдары” сериясы №1 (76) 2025, 58 бб.
2. https://kk.wikipedia.org/wiki/%D0%96%D0%B0%D1%81%D0%B0%D0%BD%D0%B4%D1%8B_%D0%B8%D0%BD%D1%82%D0%B5%D0%BB%D0%BB%D0%B5%D0%BA%D1%82
3. By Petrut Cristian VASILACHE, Victor Adrian TROACA, Ion PARGARU, Florin VATASE - The Impact of Artificial Intelligence in the Educational Field, /European Journal of Sustainable Development (2024), 13, 3, 253-260 ISSN: 2239-5938 Doi: 10.14207/ejsd.2024.v13n3p253

ӨОЖ 811.512.122'373.21:316.75

ҚАЗАҚСТАННЫҢ САЯСИ ДИСКУРСЫНДАҒЫ ЖАҢҒЫРУ ҚҰНДЫЛЫҚТАРЫНЫҢ ТІЛДІК РЕПРЕЗЕНТАЦИЯСЫ

Шүкенай Г.Т.

PhD, оқытушы-дәріскер, І. Жансүгіров атындағы Жетісу университеті,
Талдықорған қ., Қазақстан Республикасы
gt7.chukenaeva@gmail.com

Мақалада Қазақстанның саяси дискурсындағы жаңғыру құндылықтарының тілдік репрезентациясы Қазақстан Республикасы Президентінің 2022 және 2023 жылдардағы Жолдаулары негізінде жан-жақты талданады. Зерттеудің негізгі мақсаты – жаңғыру саясаты аясында өзекті болған құндылықтық терминдердің концептуалдық мазмұнын айқындау және олардың терминологиялық мәртебесін ғылыми тұрғыдан негіздеу. Зерттеу барысында дискурсивтік, когнитивтік және терминологиялық талдау әдістері кешенді түрде қолданылды. Нәтижесінде құндылықтық концептілердің негізгі топтары (саяси-институционалдық, әлеуметтік-аксиологиялық, экономикалық) сараланып, олардың тілдік репрезентация тетіктері мен терминдену үдерістері айқындалды. Сонымен қатар, саяси дискурстың жаңғыру үдерісіне қатысты жүйелі терминологиялық өрісті қалыптастырып, реформаларды легитимдеу және жаңа құндылықтық бағдарларды қоғам санасына трансляциялаудағы маңызды қызметі дәлелденді.

Кілт сөздер: саяси дискурс, құндылықтар, жаңғыру, терминология, концепт, тілдік репрезентация.

В статье комплексно анализируется языковая репрезентация ценностей модернизации в политическом дискурсе Казахстана на материале Посланий Президента Республики Казахстан 2022 и 2023 годов. Основной целью исследования является выявление концептуального содержания ценностных терминов, актуализированных в рамках модернизационной политики, а также научное обоснование их терминологического статуса. В работе применён комплекс методов: дискурсивный, когнитивный и терминологический анализ. В результате выделены основные группы ценностных концептов (политико-институциональные, социально-аксиологические, экономические), определены механизмы их языковой репрезентации и процессы терминологизации. Доказано, что политический дискурс формирует системное терминологическое поле модернизации, обеспечивающее легитимацию реформ и трансляцию новых ценностных ориентиров в общественное сознание.

Ключевые слова: политический дискурс, ценности, модернизация, терминология, концепт, языковая репрезентация.

This article provides a comprehensive analysis of the linguistic representation of modernization values in the political discourse of Kazakhstan, based on the Presidential Addresses of the Republic of Kazakhstan from 2022 and 2023. The main objective of the study is to identify the conceptual content of value-based terms актуализированных within the framework of modernization policy and to substantiate their terminological status from a scientific perspective. The research employs a комплекс methodological approach, including discourse, cognitive, and terminological analyses. As a result, the main groups of value concepts (political-institutional, socio-axiological, and economic) are identified, along with the mechanisms of their linguistic representation and the processes of terminologization. It is demonstrated that political discourse forms a systematic terminological field of modernization, ensuring the legitimation of reforms and the transmission of new value orientations into public consciousness.

Keywords: political discourse, values, modernization, terminology, concept, linguistic representation.

Мақала «BR24993269 – Тәуелсіздік кезеңіндегі қазақстандық қоғамның құндылық бағдарларының эволюциясы және трансформациясы» бағдарламасы аясында әзірленді.

Кіріспе

Қазіргі саяси дискурс тек коммуникация құралы ғана емес, ол – әлеуметтік шындықты, соның ішінде құндылықтар жүйесін құрылымдаудың маңызды тетігі. Тіл қоғамдық сананың қалыптасуына, саяси шешімдердің легитимденуіне тікелей қатысады [1]. Осы тұрғыдан алғанда, тіл – тек ақпарат жеткізуші емес, әлеуметтік мән мен саяси мағынаны тудыратын күрделі семиотикалық жүйе.

Мемлекетті жаңғырту жағдайында стратегиялық құжаттарда бекітілген құндылықтардың тілдік репрезентациясы айрықша маңызға ие болады. Қазақстан Республикасы Президентінің 2022 жылғы «Жаңа Қазақстан: жаңару мен жаңғыру жолы» және 2023 жылғы «Әділетті Қазақстанның экономикалық бағдары» атты Жолдаулары институционалдық трансформация мен құндылықтық бағдарларды қайта пайымдауға негізделген саяси-экономикалық дамудың жаңа парадигмасын айқындайды. Бұл құжаттарда ұсынылған дискурсивтік модельдер қоғамдық сананы жаңғыртуға бағытталған құндылықтық ұстанымдарды жүйелі түрде қалыптастырады.

Құндылықтық лексиканың белсенді қолданылуына қарамастан саяси дискурста терминологиялық бірізділіктің жеткіліксіздігі мен интерпретациялауда әр алуандық байқалады. Ғылыми зерттеулерде көрсетілгендей, терминологияның бірізді болмауы ұғымдарды ғылыми тұрғыдан талдауды және оларды тәжірибелік деңгейде қолдануды күрделендіруі мүмкін [2]. Бұл жағдай құндылықтық концептілердің мазмұндық аясын нақтылау мен олардың терминологиялық мәртебесін жүйелеу қажеттігін алға тартады. Сондықтан жаңғыру құндылықтарының тілдік репрезентация құралдарын кешенді түрде талдау және олардың терминологиялық жүйесін ғылыми негіздеу өзекті ғылыми міндеттердің бірі.

Зерттеудің мақсаты – Қазақстанның саяси дискурсындағы жаңғыру құндылықтарының тілдік репрезентация тетіктерін айқындау және олардың терминологиялық жүйесін негіздеу.

Материалдар мен әдістер

Мақалада зерттеу материалы Қазақстан Республикасы Президентінің 2022 жылғы 16 наурыздағы Жолдауы; Қазақстан Республикасы Президентінің 2023 жылғы 01 қыркүйектегі Жолдауы алынды [3, 4].

Талдау корпусына мына мазмұндық бағыттарды бейнелейтін 40-тан астам негізгі термин енгізілді:

- саяси жаңғыру;
- институционалдық реформалар;
- әлеуметтік және экономикалық құндылықтар.

Зерттеу барысында дискурсивтік талдау (мағыналық стратегияларды айқындау), когнитивтік талдау (құндылықтарды концептуализациялау), терминологиялық талдау (жүйелеу және жіктеу), контекстуалдық талдау (мағыналарды интерпретациялау) әдістері қолданылды.

Әдіснамалық тұрғыдан зерттеу терминологияны жүйелі құбылыс ретінде қарастыратын бағыттарға сүйенеді, мұнда дәлдік және функционалды орындылық негізгі талаптар ретінде танылады. Сонымен қатар, пәнаралық және саяси контекстерде терминдерді біріздендірудің қажеттілігі туралы ғылыми тұжырымдар басшылыққа алынды [2].

Нәтижелер мен талқылау

Қазақстан Республикасы Президентінің 2022 және 2023 жылдардағы Жолдауларында көрініс тапқан саяси дискурсты кешенді талдау жаңғыру құндылықтарының тілдік репрезентациясының жүйелі сипатқа ие екенін айқындауға мүмкіндік берді. Аталған құндылықтар жеке дара лексикалық бірліктер жиынтығы ретінде

емес, мемлекеттік саясаттың стратегиялық бағдарларын бейнелейтін иерархиялық тұрғыда ұйымдасқан концептуалды-терминологиялық жүйені құрайды.

Контекстуалдық-дискурсивтік талдау нәтижесінде өзара тығыз байланысқан бірнеше концептуалдық топтар сараланды: саяси-институционалдық (*Жаңа Қазақстан, саяси жаңғыру, саяси трансформация*), демократиялық (*демократияландыру, азаматтық қоғам, қоғамдық диалог*), аксиологиялық (*әділ мемлекет, әлеуметтік әділеттілік, сенім*) және экономикалық (*Әділетті Қазақстан, жаңа экономикалық үлгі, экономиканың жаңа парадигмасы, инклюзивтік*) концептілер. Бұл топтардың әрқайсысы тек тақырыптық өріс ретінде ғана емес, жаңғыру үдерістерін қабылдау жүзеге асатын когнитивтік модель ретінде де қызмет атқарады.

Зерттеліп отырған дискурстың айрықша сипаты – оның жоғары деңгейдегі концептуалдық тұтастығы мен семантикалық сабақтастығы. Негізгі құндылықтар оқшау күйде емес, өзара мағыналық тұрғыдан кіріге байланысқан құрылымдар түрінде қызмет етіп, біртұтас аксиологиялық кеңістік қалыптастырады. Мәселен, «әділеттілік», «сенім», «заң үстемдігі» және «есеп беретін мемлекет» концептілері мемлекеттік құрылыстың нормативтік моделінің өзегін құраса, «саяси трансформация» мен «билікті орталықсыздандыру» жаңғыру үдерісінің динамикалық, процестік қырын бейнелейді. Осы тұрғыдан алғанда, дискурста құндылықтық және институционалдық деңгейлердің өзара ықпалдаса кірігуі байқалады, бұл оның айқын стратегиялық бағыттылығын дәлелдейді.

Жаңғыру құндылықтарының концептуалдануы. Жүргізілген талдау жаңғыру құндылықтарының тілдік репрезентациясы тұрақты концептілік құрылымдар арқылы жүзеге асатынын көрсетті. Бұл концептілер саяси дискурстың мазмұндық өзегін құрап, жаңғыру үдерістерін ұғынудың когнитивтік үлгілерін қалыптастырады.

1. Саяси-институционалдық концептілер: Жаңа Қазақстан; Саяси жаңғыру; Саяси трансформация.

Аталған терминдер институционалдық жаңару концептін қалыптастырып, мемлекеттік басқарудың жаңа моделіне өту үдерісін бейнелейді. Бұл жерде билік құрылымдарының қайта ұйымдасуы мен олардың функционалдық мазмұнының өзгеруі тілдік деңгейде концептуалданады.

2. Демократиялық және коммуникативтік құндылықтар: Демократияландыру; Азаматтық қоғам; Қоғамдық диалог; Ұлттық құрылтай.

Бұл бірліктер қатысу мен ашықтық концептін репрезентациялайды, мұнда мемлекет пен қоғам арасындағы өзара әрекеттестік, пікір алмасу және институционалдық коммуникация ерекше маңызға ие. Аталған концептілік өріс қоғамдық субъектіліктің күшеюін және диалогтық модельдің орнығуын білдіреді.

3. Аксиологиялық (құндылықтық) концептілер: Әділ мемлекет; Әлеуметтік әділеттілік; Сенім; Ұлттық бірлік. Бұл топта әділеттілік пен сенім концептілері биліктің легитимділігінің іргетасы ретінде айқындалады. Қоғамдық келісім мен бірлікті қамтамасыз ететін құндылықтық негіздер осы концептуалдық жүйеде тұтастыққа ие болады.

4. Экономикалық құндылықтар: Әділетті Қазақстан; Жаңа экономикалық үлгі; Экономиканың жаңа парадигмасы; Инклюзивтік. Бұл қатарда инклюзивті даму концептісі жүзеге асады, яғни экономикалық өсімнің әлеуметтік әділеттілікпен ұштасуы, қоғамның барлық топтарының даму үдерісіне тең дәрежеде қатысуы негізгі мазмұндық бағдар ретінде танылады.

Тілдік репрезентация тетіктері. Талдау нәтижесінде жаңғыру құндылықтарының тілдік бейнеленуін қамтамасыз ететін негізгі дискурсивтік механизмдер айқындалды:

1. Формулалық құрылымдар. Мысалы: «Күшті Президент – ықпалды Парламент – есеп беретін Үкімет». Мұндай құрылымдар идеологиялық формула қызметін атқарып, күрделі саяси идеяларды ықшам әрі түсінікті түрде жеткізуге мүмкіндік береді. Олар синтаксистік тұрғыдан симметриялы модельдер ретінде жоғары дәрежеде есте сақталады. Формулалық құрылымдар саяси дискурстың құрылымдық өзегін құрап, мазмұны күрделі саяси идеяларды ықшам, бірақ нормативтік жүктемесі жоғары формалар арқылы ұсынуға

қызмет етеді. Мұндай құрылымдар қоғамдық санада тез орнығып, идеологиялық мазмұнның қоғам санасына сіңуіне ықпал етеді.

2. Метафоризация. «*Жаңа Қазақстан*» – дамудың жаңа кезеңін білдіретін метафора. «*Экономиканың жаңа парадигмасы*» – ғылыми сипаттағы метафора. Метафоралық тәсіл абстрактілі ұғымдарды когнитивтік тұрғыдан қолжетімді етіп, олардың мағыналық әлеуетін кеңейтеді. Метафоризация жаңғыру құндылықтарын концептуализациялаудың маңызды құралы ретінде көрінеді. «Жаңа Қазақстан» концептісі жаңару мен сапалық өтудің символдық бейнесі ретінде ұсынылса, «экономиканың жаңа парадигмасы» тәрізді тіркестер ғылыми дискурс элементтерін тарта отырып, терең құрылымдық өзгерістерді білдіреді. Метафоралық көшіру абстрактілі мазмұнды ұғынуды жеңілдетіп қана қоймай, оның идеологиялық ықпалын күшейтеді.

3. Номинализация. Демократияландыру, трансформация, жаңғырту сияқты абстрактілі зат есімдердің кеңінен қолданылуы ғылыми сипат пен объективтілік әсерін қалыптастырады. Номинализация саяси үдерістерді дерексіз ұғымдар арқылы бейнелеу арқылы олардың тұлғасыздануын және объективтенуін қамтамасыз етеді. Соның нәтижесінде бұл үдерістер заңдылық сипатқа ие болып, олардың табиғи әрі қажетті құбылыс ретіндегі қабылдануын күшейтеді, бұл өз кезегінде дискурстың легитимациялық функциясын арттырады.

4. Аксиологиялық маркерлену. Әділеттілік, сенім, ұлттық бірлік, инклюзивтік сияқты терминдер позитивті бағалаушылық мәнге ие болып, болашақ қоғамдық құрылымның нормативтік моделін қалыптастырады. Аксиологиялық маркерлену дискурста позитивті бағалаушылық мәні басым бірліктердің (әділеттілік, сенім, ұлттық бірлік, инклюзивтік) үстемдігі арқылы көрінеді. Бұл бірліктер тек құндылықтарды сипаттап қана қоймай, оларды қоғамдық дамудың міндетті бағдарлары ретінде орнықтырады.

Жалпы алғанда, жаңғыру құндылықтарының тілдік репрезентациясы олардың когнитивтік және прагматикалық интерпретациясын қамтамасыз ететін тұрақты дискурсивтік механизмдердің кешені арқылы жүзеге асады. Жаңғыру құндылықтарының тілдік репрезентациясы көпқабатты сипатқа ие болып, когнитивтік, прагматикалық және идеологиялық компоненттердің біртұтас жүйесін құрайды.

Құндылықтардың терминденуі. Зерттеу нәтижелері көрсеткендей, талданған тілдік бірліктер жүйелі түрде терминдену үдерісінен өтеді. Олардың қолданысы тұрақты, ресми құжаттарда институционалдық тұрғыдан бекітілген, өзара байланысқан ұғымдар жүйесін қалыптастырады. Ғылыми еңбектерде атап көрсетілгендей, терминологиялық шектердің айқын болмауы интерпретацияның екіұштылығына алып келеді [5]. Алайда қарастырылып отырған саяси дискурста керісінше үрдіс – терминдердің институционалдық тұрғыдан орнығуы байқалады, бұл олардың ғылыми әрі басқарушылық мәртебесін күшейтеді.

Саяси дискурста терминологиялық жүйені үш деңгейге жіктеуге болады:

- Ядролық деңгей (концептілер): Жаңа Қазақстан, Әділетті Қазақстан;
- Терминдер: трансформация, жаңғыру;
- Құндылықтық маркерлер: әділеттілік, сенім.

Саяси дискурстағы негізгі құндылықтық бірліктердің терминдену үдерісі нәтижесінде тұрақты ұғымдық мәртебеге ие болатынын, олардың ресми және ғылыми қолданыста орнығатынын дәлелдейді. Бұл үдеріс қолданыстың жүйелілігі, семантикалық тұрақтылық және басқа терминдермен жүйелік байланыстарға түсуі сияқты белгілермен сипатталады.

Ғылыми әдебиеттерде терминологиялық жүйелердің тиімді қызмет етуі үшін дәлдік, бізмәнділік және жүйелілік талап етілетіні көрсетіледі. Қарастырылған дискурста бұл талаптар иерархиялық ұйымдасқан ұғымдар жүйесінің қалыптасуы арқылы жүзеге асады. Мұнда «Жаңа Қазақстан», «Әділетті Қазақстан» сияқты орталық концептілер макротерминдер қызметін атқарып, өз айналасына неғұрлым тар мазмұнды категорияларды біріктіреді.

Құндылықтардың терминденуі олардың идеологиялық риторика кеңістігінен басқарушылық және ғылыми дискурс аясына ауысуымен қатар жүреді. Мәселен,

«демократияландыру», «инклюзивтік», «макроэкономикалық тұрақтылық» сияқты бірліктер нақты реформаларды сипаттау мен бағалауға қолданылатын ұғымдар мәртебесіне ие.

Терминдердің жүйелі өзара байланыстылығы да ерекше. Мысалы, «әділеттілік» ұғымы «әділ мемлекет», «әлеуметтік әділеттілік» және «сенім» концептілерімен тығыз байланыста қолданыла отырып, өзара толықтыратын ұғымдар кластерін түзеді. Бұл терминологияның жеке-жеке бірліктер жиынтығы емес, тұтас жүйе екенін, әрбір элементтің мағынасы оның жалпы құрылымдағы орны арқылы анықталатынын айқындайды. Саяси дискурста терминдердің белгілі бір дәрежеде семантикалық икемділігі сақталады, бұл олардың әртүрлі контекстерге бейімделуіне мүмкіндік береді. Алайда мұндай вариативтілік олардың терминологиялық мәртебесін әлсіретпейді, керісінше, тәжірибеде қолданылу тиімділігін арттыра түседі.

Құндылықтардың дискурсивті қызметі. Саяси дискурста құндылықтар өзара сабақтасқан бірқатар маңызды қызметтерді атқарады: легитимдеу – реформаларды негіздеу; ықпалдастыру – қоғамды біріктіру; болжау – болашақты модельдеу. Мұнда тіл тек сипаттау құралы ғана емес, әлеуметтік шындықты құрастырудың пәрменді тетігі ретінде көрінеді.

Саяси дискурста құндылықтар оның стратегиялық бағыттылығын және коммуникативтік тиімділігін қамтамасыз ететін кешенді қызметтер жүйесін жүзеге асырады. Ең алдымен, олар легитимдеу қызметін атқарып, жүргізіліп жатқан реформалардың қажеттілігін негіздейді және олардың қоғам тарапынан оң қабылдануын қалыптастырады. «Әділеттілік», «заң үстемдігі», «сенім» сияқты категорияларға жүгіну арқылы жаңғыру үдерістері әлеуметтік тұрғыдан негізделген әрі қажетті құбылыс ретінде ұсынылатын нормативтік өріс қалыптасады.

Ықпалдастыру қызметі әртүрлі әлеуметтік топтарды ортақ құндылықтық бағдарлар төңірегінде топтастыру арқылы жүзеге асады. «Ұлттық бірлік» және «азаматтық қоғам» концептілері ұжымдық бірегейліктің қалыптасуына ықпал етіп, қоғамдық келісім мен тұтастықты нығайтады.

Болжау қызметі болашақтың бейнесін модельдеуге байланысты. «Жаңа Қазақстан», «жаңа экономикалық үлгі» тәрізді құрылымдар қоғамдық және мемлекеттік трансформацияның бағыт-бағдарын айқындап, болашаққа қатысты күтілетін нәтижелер жүйесін қалыптастырады.

Құндылықтар реттеушілік қызмет те атқарады, яғни олар мемлекеттік институттар мен азаматтардың мінез-құлық нормалары мен стандарттарын айқындайды. Құндылықтардың дискурсивтік тұрғыдан бекітілуі мемлекет пен қоғам арасындағы өзара әрекеттестікті реттейтін нәтижелер жүйесін қалыптастырады. Бұл қызметтер құндылықтардың саяси дискурста тек мазмұндық элементтер ғана емес, әлеуметтік дамуды басқарудың пәрменді құралдары екенін көрсетеді. Тіл жаңғырудың жаңа құндылықтық парадигмасын құрастыру мен институционалдандырудың негізгі тетігіне айналады.

Қорытынды. Жүргізілген зерттеу нәтижесінде Қазақстанның саяси дискурсы жаңғыру құндылықтарының жүйелі моделін қалыптастыратынын айқындалды. Құндылықтар дара лексикалық бірліктер деңгейінде емес, мазмұндық жағынан өзара байланысқан, тақырыптық топтарға біріктірілген тұрақты концептілер жүйесі арқылы репрезентацияланады. Бұл жүйе саяси-институционалдық, демократиялық-коммуникативтік, аксиологиялық және экономикалық деңгейлердің өзара ықпалдасуы негізінде құрылып, мемлекеттік саясаттың стратегиялық бағдарларын тілдік тұрғыдан тұтастандырады. Дискурста құндылықтардың иерархиялық ұйымдасуы байқалып, олардың әрқайсысы кең ауқымды макроконтцептілердің құрамдас элементі ретінде қызмет атқарады.

Зерттеу барысында жаңғыру құндылықтарын тілдік тұрғыдан бейнелеудің негізгі тетіктері ретінде формулалық құрылымдар, метафоризация, номинализация және аксиологиялық маркерлену анықталды. Бұл тетіктер құндылықтардың когнитивтік қолжетімділігін қамтамасыз етіп қана қоймай, олардың идеологиялық және прагматикалық

ықпалын күшейтеді. Сонымен қатар, құндылықтық ұғымдардың терминдену үдерісі олардың ғылыми және ресми қолданыста орнығуына, институционалдық деңгейде бекітілуіне ықпал ететіні дәлелденді. Бұл үдеріс нәтижесінде құндылықтар идеологиялық риторика шеңберінен шығып, басқарушылық және ғылыми дискурс элементіне айналады.

Саяси дискурс тек ақпарат жеткізуші емес, сонымен бірге әлеуметтік шындықты модельдейтін және реттейтін күрделі тетік ретінде қызмет атқарады. Зерттеу нәтижелері жаңғыру құндылықтарының терминологиялық корпусын біріздендіру, сондай-ақ оларды халықаралық саяси дискурсмен салыстырмалы тұрғыда талдау бағытындағы болашақ зерттеулер үшін теориялық-әдіснамалық негіз қалыптастырады.

ӘДЕБИЕТТЕР:

1. M. Swetha, B.R. Aravind. Language as power: Analyzing the intersection of linguistics and politics in Ijeoma Oluo's work. // Social Sciences & Humanities Open. Volume 11, 2025. 101405, <https://doi.org/10.1016/j.ssaho.2025.101405>.
<https://www.sciencedirect.com/science/article/pii/S2590291125001329>
2. Gabriela Huidobro, Lukas Giessen, Sarah L. Burns. And it burns, burns, burns, the ring-of-fire: Reviewing and harmonizing terminology on wildfire management and policy. // Environmental Science & Policy. Volume 157, 2024. <https://doi.org/10.1016/j.envsci.2024.103776>.
3. <https://www.sciencedirect.com/science/article/pii/S1462901124001102>
4. "Жаңа Қазақстан: жаңару мен жаңғыру жолы" атты Мемлекет басшысы Қасым-Жомарт Тоқаевтың 2022 жылғы 16 наурыздағы Қазақстан халқына Жолдауы. // https://adilet.zan.kz/kaz/docs/K22002022_1/history
5. «Әділетті Қазақстанның экономикалық бағдары» атты Мемлекет басшысы Қасым-Жомарт Тоқаевтың 2023 жылғы 1 қыркүйектегі Қазақстан халқына Жолдауы. // <https://adilet.zan.kz/kaz/docs/U23000000353>
6. Payten C, Chiapello G, Weir K . Frameworks, Terminology and Definitions Used for the Classification of Voice Disorders: A Scoping Review. Journal of Voice, 2022; 38, 1070-1087
7. Солтанбекова А.А., Жолшаева М.С., Саткенова Ж.Б., Рамазанов Р.Б.. Қазақ тіліндегі саяси лексиканың семантикалық ерекшеліктері. Tiltanym. -N3 (91). -2023. -192-199
8. Русакова О.Ф. Современные теории дискурса: мультидисциплинарный анализ (Серия Дискурсология») Екатеринбург: Издательский Дом «Дискурс-Пи», 2006. - 177 с.
9. «Дәстүрлерді жаңғырту: қазақстандық қоғамдағы жаңа мінез-құлық нормалары» әлеуметтік зерттеуі. -Астана: «Қазақстандық қоғамдық даму институты», 2023. -75б.
10. «Жалпыұлттық құндылықтар: стратегиялық бағдарға шолу» тақырыбындағы талдау баяндамасы. -Астана, 2024. -100б.

МАЗМҰНЫ
СОДЕРЖАНИЕ
CONTENT

Абдреш А.Б. І.ЖАНСҮГІРОВ ШЫҒАРМАЛАРЫНДАҒЫ ЫРЫМ, ТЫЙЫМДАР – ҰЛТТЫҚ МӘДЕНИ КОДТЫҢ ТІЛДІК ЕРЕКШЕЛІГІ	3
Абейбекова М.Т. БІЛІМ БЕРУДЕ ЖАСАНДЫ ИНТЕЛЛЕКТ МҮМКІНДІКТЕРІН ПАЙДАЛАНУ ЖОЛДАРЫ	6
Айтбек А.А. ҚАЗАҚ КИНОСЫНДАҒЫ ҰЛТТЫҚ БЕЙНЕ: КЕДЕЙЛІК ОБРАЗЫ МЕН ТАРИХИ ШЫНДЫҚ МӘСЕЛЕСІ	10
Акимбек А.А. МҰҚАҒАЛИ МАҚАТАЕВТЫҢ «АҚҚУЛАР ҰЙЫҚТАҒАНДА» ПОЭМАСЫН ОҚЫТУДАҒЫ ТӘРБИЕЛІК МӘН	13
Амангелді І.А. С.МҰРАТБЕКОВТЫҢ «ЖУСАН ИІСІ» АТТЫ ПОВЕСІН ОҚЫТУ АРҚЫЛЫ ОҚУШЫЛАРДЫҢ АДАМГЕРШІЛІК ҚҰНДЫЛЫҚТАРЫН ҚАЛЫПТАСТЫРУ	19
Алламбергенова П. СУНЬИЙ ИНТЕЛЛЕКТ ВА ТЕЛЕВИДЕНИЕ	27
Асылова Р.О., Батырбекқызы Д. ІЛИЯС ЖАНСҮГІРОВТЫҢ «КҮЙ» ПОЭМАСЫНДАҒЫ СИНОНИМДЕР МЕН АНТОНИМДЕРДІҢ СТИЛЬДІК ҚЫЗМЕТІ	30
Ашимов Б.С. ЭТНИКАЛЫҚ РЕПАТРИАЦИЯНЫ РЕТТЕУДІҢ ХАЛЫҚАРАЛЫҚ ТӘЖІРИБЕСІ: ИЗРАИЛЬ КЕЙСІ	34
Аюпова А.М., Абдреш А.Б. С. МҰРАТБЕКОВТЫҢ «ЖУСАН ИІСІ» ПОВЕСІНДЕГІ ЛЕКСИКА- СЕМАНТИКАЛЫҚ ЕРЕКШЕЛІКТЕР	39
Баймухамбетов Е.А. ДЕНЕ ШЫНЫҚТЫРУ САБАҚТАРЫНДА ЖАСАНДЫ ИНТЕЛЛЕКТ ТЕХНОЛОГИЯЛАРЫН ҚОЛДАНУДЫҢ ПЕДАГОГИКАЛЫҚ ТИІМДІЛІГІ	44
Бақдаулетова М.Б., Келдыбаева К.Н. ҚАЗАҚ ӘДЕБИЕТІНДЕГІ ӘДЕБИ ЭССЕ ЖӘНЕ ЭССЕ ЖАЗДЫРУДА ЖАСАНДЫ ИНТЕЛЛЕКТТІ ПАЙДАЛАНУДЫҢ АРТЫҚШЫЛЫҚТАРЫ МЕН КЕМШІЛІКТЕРІ	49
Батталиева А.Қ., Касимова З.М. СОВРЕМЕННАЯ КАЗАХСТАНСКАЯ ПОП-МУЗЫКА: ХУДОЖЕСТВЕННАЯ СПЕЦИФИКА И ТРАНСФОРМАЦИЯ ИСПОЛНИТЕЛЬСКОЙ ПРАКТИКИ В ЦИФРОВУЮ ЭПОХУ	53

Батырбекқызы Д. ӘЛЕУМЕТТІК ЖЕЛІ ТІЛІН СИПАТТАУДА СИПАТТАМА ӘДІСІН ҚОЛДАНУ	60
Батырбекқызы Д. ҚАЗАҚ ТІЛІНДЕГІ БАТА БЕРУ ДӘСТҮРІНІҢ ТІЛДІК ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ	66
Zh. Begalieva, M. Otynshieva THE ROLE OF ARTIFICIAL INTELLIGENCE IN THE PERSONALIZATION OF THE EDUCATIONAL PROCESS: OPPORTUNITIES AND CHALLENGES	74
Бекмолдинов Н.С., Бектасова А.Р. ҚАЗАҚТЫҢ ДӘСТҮРЛІ МУЗЫКАСЫНДАҒЫ ЖӘНЕ ҚАЗІРГІ ПОП- МӘДЕНИЕТТЕГІ РЕЧИТАЦИЯ: ДӘСТҮР МЕН ЖАҢАШЫЛДЫҚТЫҢ ДИАЛОГЫ	77
Бексұлтан Ә.Б., Мауленжанова М.К., Боранкулова Д.М. ТАБИҒИ РЕСУРСТАРДЫ ЗЕРДЕЛЕУДЕ ЦИФРЛЫҚ РЕСУРСТАРДЫ ПАЙДАЛАНУ МҮМКІНДІКТЕРІ	82
Буланов Е.О. ЖЕТІСУ ТАРИХЫ ИЛЫС ЖАНСУГІРОВ ЗЕРТТЕУЛЕРІНДЕ	86
Досан Д.Б. ИЛЫС ЖАНСУГІРОВ ШЫҒАРМАЛАРЫН ОҚЫТУДА МУЛЬТИМОДАЛДЫ МӘТІНДЕРДІ ҚОЛДАНУДЫҢ ӘДІСТЕМЕСІ	91
Досан Д.Б., Адильбекова Г.А. КӨРКЕМ ШЫҒАРМАНЫ ТАЛДАУДА ГЕЙМИФИКАЦИЯ ӘДІСТЕРІН ҚОЛДАНУ: ЦИФРЛЫҚ ОЙЫНДАР МЕН ШЫҒАРМАШЫЛЫҚ ТАПСЫРМАЛАР	94
Джакыпбекова М.Т. І. ЖАНСУГІРОВТІҢ ТІЛДІК ГЕОГРАФИЯСЫ: ТОПОНИМДЕР ФЕНОМЕНІ	99
Ерған Д. МЕКТЕПТЕ ҒАБИТ МҮСІРЕПОВТІҢ «ҰЛПАН» РОМАНЫН ОҚЫТУДЫҢ ЗАМАНАУИ ӘДІСТЕРІ	104
Ержанқызы Ш., Жиенгельдинова А. Н. СӨЗ ЭНЕРГИЯСЫ ЖӘНЕ КВАНТТЫҚ ӨРІС: ЖАМБЫЛ ЖЫРЛАРЫНДАҒЫ РУХАНИ ЫҚПАЛ ФЕНОМЕНІ	108
Жанатқызы Ж., Омаров А.Е. ТҮРКИЯДАҒЫ ҚАЗАҚ ДИАСПОРАСЫНЫҢ ҚАЛЫПТАСУ ТАРИХЫ ЖӘНЕ ОНЫҢ ЗЕРТТЕЛУ ДЕҢГЕЙІ	113
Жумагалеева А.Ж. РЕТРО-АРАНЖИРОВКА КАК ПОСТМОДЕРНИСТСКАЯ СТРАТЕГИЯ В ПОПУЛЯРНОЙ МУЗЫКЕ ХХІ ВЕКА: МЕЖДУНАРОДНЫЙ ОПЫТ	116
Жұматай А. 5-11 СЫНЫП ОҚУШЫЛАРЫНЫҢ ӘДЕБИ ДАМУЫН САРАЛАНҒАН ТӘСІЛ АРҚЫЛЫ ЖЕТІЛДІРУ	124

Зайкенова Р.З. І. ЖАНСҮГІРОВ ПОЭМАЛАРЫНДАҒЫ ӨНЕР ҚҰДЫРЕТІ	128
Kaden A.B. DEVELOPING GRAMMAR SKILLS IN YOUNG EFL LEARNERS	137
Kazitay A.R. PEDAGOGICAL ASPECTS OF ARTIFICIAL INTELLIGENCE INTEGRATION IN EDUCATION	142
Кабдикаримова Д.М. ІЛИЯС ЖАНСҮГІРОВ ЛИРИКАСЫН ТАЛДАУ АРҚЫЛЫ БІЛІМгерлердің ПОЭТИКАЛЫҚ ТІЛДІК ҚҰЗЫРЕТТІЛІГІН ҚАЛЫПТАСТЫРУ	151
Кәдірбек С.Б., Нұржанов Т.Т., Рахашев Б.Қ. 7-СЫНЫП ФИЗИКА ПӘНІНЕН ТЕХНОЛОГИЯЛЫҚ КАРТАЛАР ҚҰРАСТЫРУДЫҢ МАҢЫЗЫ	156
Кенжегалиева М.Қ. МЕКТЕПТЕ КӨРКЕМ ШЫҒАРМАНЫ ОҚЫТУДА МӘНЕРЛЕП ОҚУДЫҢ ТИІМДІ ӘДІСТЕРІ	159
Қабылхамитова Е.Е. ТАРИХ ПӘНІН ОҚЫТУДА ЖАСАНДЫ ИНТЕЛЛЕКТІ ҚОЛДАНУ	164
Қабылхамитова Е.Е. PADLET ПЛАТФОРМАСЫ АРҚЫЛЫ МУЗЕЙЛЕР КАРТАСЫН ҚҰРУ: ИНТЕРАКТИВТІ ГИД ПЕН ЖИНАҚТАЛҒАН МӘЛІМЕТТЕР	169
Қайыржанов Н. ТІЛ БІЛІМІ ЖӘНЕ ҰЛТТЫҚ ҚҰНДЫЛЫҚТАР ПАРАДИГМАСЫ	174
Қалиберген М.Қ. ІЛИЯС ЖАНСҮГІРОВТІҢ «ҚУЫРШАҚ» ШЫҒАРМАСЫНДАҒЫ ҚОҒАМ ЖӘНЕ АДАМ БЕЙНЕСІ	183
Қасымова Ж. Т. МЕКТЕП ОҚУШЫЛАРЫНЫҢ ШЫҒАРМАШЫЛЫҚ ДЕРБЕСТІГІН ҚАЛЫПТАСТЫРУДЫҢ ТЕОРИЯЛЫҚ НЕГІЗДЕРІ	189
Корабаева Б.М. Д. ИСАБЕКОВТЫҢ «ӘПКЕ» ДРАМАСЫН ОҚЫТУДАҒЫ ПЕДАГОГИКАЛЫҚ ЖӘНЕ ИННОВАЦИЯЛЫҚ БАҒЫТТАР	194
Мауленбаев Д.Д. ДЕНЕ ШЫНЫҚТЫРУ САБАҚТАРЫНДА ЖАСАНДЫ ИНТЕЛЛЕКТ АРҚЫЛЫ СТУДЕНТТЕРДІҢ ДЕНЕ БЕЛСЕНДІЛІГІН БАҒАЛАУ	197
Мәдібаева Қ.Қ. ҚАЗІРГІ ІЛИЯСТАНУ БАҒЫТТАРЫ	202

Мелисова А.А. АРХЕТИПЫ «ЖЕНСКОГО ЛИДЕРСТВА» В КОНТЕКСТЕ МИРОВОЙ И КАЗАХСКОЙ КУЛЬТУР	210
Мусахан Б.М., Досжанов Б.А. БІЛІМ АЛУШЫЛАРДЫҢ ҒЫЛЫМИ ІЗДЕНІСІНДЕ ЖАСАНДЫ ИНТЕЛЛЕКТ ҚҰРАЛДАРЫН ПАЙДАЛАНУ МҮМКІНДІКТЕРІ	218
Мурзакенова А.Б. ЖЕТІСУ ОБЛЫСЫ ДИАСПОРАЛАРЫНЫҢ ӘЛЕУМЕТТІК-МӘДЕНИ АХУАЛЫ (ТАЛДЫҚОРҒАН ҚАЛАСЫ МЫСАЛЫНДА)	226
Мырзабек Н.Н. ЖАСӨСПІМДЕРДІҢ ЭМОЦИОНАЛДЫҚ ДАМУ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ ЖӘНЕ ӘДЕБИЕТ ПӘНІНІҢ РӨЛІ	230
Набиолла Н. ИЛІЯС ЖАНСҮГІРҰЛЫ – ФОЛЬКЛОРТАНУШЫ	235
Нұрмұқаева Ж.Ж. Қ.А.ЙАССАУИДІҢ “ХИКМЕТ” ӨЛЕҢІН ДІНИ БІЛІМ МЕН АДАМГЕРШІЛІК ҚҰНДЫЛЫҚТАРДЫ ҚАЛЫПТАСТЫРУДА ЖАСАНДЫ ЗИЯТ НЕГІЗІНДЕ ОҚЫТУ	250
Нурахметова М.С. ЖАСАНДЫ ИНТЕЛЛЕКТ АРҚЫЛЫ ОҚУШЫЛАРДЫҢ ТАРИХИ ДЕРЕКТЕРМЕН ЖҰМЫС ІСТЕУ ДАҒДЫЛАРЫН ДАМУ	259
Озенбаева Н., Канагатжанова А., Тұрысбекова А.Қ. ИЛІЯС ЖАНСҮГІРОВ – ЖЫРМЕН ӨРІЛГЕН ӨМІР, ӨНЕРМЕН ӨРІЛГЕН МҰРА	262
Орда Г.Ж. ИЛІЯС ЖАНСҮГІРОВ МҰРАСЫНЫҢ ӨМІРШЕҢДІГІ: ӘДЕБИ-ТАРИХИ АСПЕКТ	266
Омаров А.Е., Жанатқызы Ж. ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ БІЛІМ БЕРУ ҰЙЫМДАРЫНЫҢ СТРАТЕГИЯЛЫҚ ДАМУ ЖҮЙЕСІНІҢ ҚАЗІРГІ СИПАТТАМАСЫ	271
Өміржанова Ә.С. 5–7 СЫНЫПТАРДА ҚАЗАҚ ӘДЕБИЕТІНІҢ ТЕОРИЯЛЫҚ ҰҒЫМДАРЫН МЕҢГЕРТУДЕ ДЕҢГЕЙЛІК ТАПСЫРМАЛАР ЖҮЙЕСІНІҢ ТИІМДІЛІГІ	275
Өскембаев Е.С. «ҚАРАМОЛА ЕРЕЖЕСІНІҢ» ҚАБЫЛДАНУ ТАРИХЫ ЖӘНЕ АБАЙДЫҢ РӨЛІ	283
Приступа К. П. РАЗВИТИЕ УСТНОЙ РЕЧИ ПОДРОСТКОВ: ПСИХОЛОГИЧЕСКИЕ И МЕТОДИЧЕСКИЕ АСПЕКТЫ	289

Рахымғазы Л.А. НЕСІПБЕК АЙТҰЛЫ «БӘЙТЕРЕК» ПОЭМАСЫ АРҚЫЛЫ ОҚУШЫЛАРДЫҢ ӘДЕБИ-ЭСТЕТИКАЛЫҚ ТАЛҒАМЫН ҚАЛЫПТАСТЫРУ	296
Сағытжан А. ПОЭЗИЯЛЫҚ МӘТІНДЕРДІ ЖАСАНДЫ ИНТЕЛЛЕКТ ЭЛЕМЕНТТЕРІН ҚОЛДАНУ АРҚЫЛЫ ЗЕРДЕЛЕУ	302
Сапина А.А., Калимоллақызы Ә. ФИЗИКАНЫ ОҚУ БАРЫСЫНДА PROBLEM BASED LEARNING ӘДІСІН ИНТЕГРАЦИЯЛАУДАҒЫ ЖИ РӨЛІ	308
Sönmez M. «МЕКТУБАТ» ШЫҒАРМАСЫ ЫБЫРАЙ АЛТЫНСАРИНГЕ ТИЕСІЛІ МЕ?	314
Турукұлова С.Е. ҚҰЖАТТАРДЫ СОТ-ТЕХНИКАЛЫҚ ЗЕРТТЕУ ӘДІСТЕРІНІҢ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ	320
Турысбекова А.Е., Муратова А., Мұрат Ә. ІЛИЯС ҚАЛАМЫНЫҢ ҚҰДІРЕТІ - ҚҰЛАГЕРГЕ СОҒЫЛҒАН СӨЗ ЕСКЕРТКІШ	327
Турысбекова А.Е., Дүйсекүл Н., Жарықбасова Н. ІЛИЯС ЖАНСҮГІРОВ – ҚАЗАҚ ӘДЕБИЕТІНІҢ ІРІ ТҰЛҒАСЫ	331
Үрқумбай С.Ш. ЭКОЛОГИЧЕСКИЙ ГЕНОЦИД КАК САМОСТОЯТЕЛЬНОЕ ПРЕСТУПЛЕНИЕ ПРОТИВ МИРА И БЕЗОПАСНОСТИ ЧЕЛОВЕЧЕСТВА: ПРОБЛЕМЫ ПРИЗНАНИЯ И ПРАВОВОГО РЕГУЛИРОВАНИЯ	335
Чалтикенова Л.А., Казанчиева Г.А. І.ЖАНСҮГІРОВТІҢ «ҚҰЛАГЕР» ПОЭМАСЫНДАҒЫ ЭТНОЛИНГВИСТИКАЛЫҚ ЭТЮДТЕР МЕН ЕРЕКШЕЛІКТЕР	340
Чеснокова К.А., Белоусова В.С. АРХИВЫ ОЖИВАЮТ: ЦИФРОВЫЕ ТЕХНОЛОГИИ И ИСТОРИКО- КУЛЬТУРНЫЙ КОНТЕКСТ В РАССКАЗЕ «ЛЮБКА» ДИНЫ РУБИНОЙ В АСПЕКТЕ НАПИСАНИЯ ЭССЕ	346
Шагибанова Ә. ІЛИЯС ЖАНСҮГІРОВ ПОЭЗИЯСЫНДАҒЫ ФРАЗЕОЛОГИЗМДЕРДІ ЖАСАНДЫ ИНТЕЛЛЕКТ АРҚЫЛЫ ОҚЫТУ	352
Шатырбек Е. Ж. БІЛІМ БЕРУДЕГІ ЖАСАНДЫ ИНТЕЛЛЕКТ	357
Шүкенай Г.Т. ҚАЗАҚСТАННЫҢ САЯСИ ДИСКУРСЫНДАҒЫ ЖАҢҒЫРУ ҚҰНДЫЛЫҚТАРЫНЫҢ ТІЛДІК РЕПРЕЗЕНТАЦИЯСЫ	361

**«ЖАНСУГІРОВ ТАҒЫЛЫМЫ: ІЛІЯС ЖАНСУГІРОВ МҰРАСЫ
ЖӘНЕ ЖАСАНДЫ ИНТЕЛЛЕКТ ДӘУІРІ»**

атты халықаралық ғылыми-тәжірибелік конференция

МАТЕРИАЛДАРЫ

МАТЕРИАЛЫ

международной научно-практической конференции

**«ZHANGSUGUROV READINGS: НАСЛЕДИЕ ИЛЬЯСА ЖАНСУГУРОВА В ЭПОХУ
ИСКУССТВЕННОГО ИНТЕЛЛЕКТА»**

MATERIALS

of the international scientific-practical conference

**«ZHANGSUGUROV READINGS: THE WORK OF ILYAS ZHANSUGUROV
IN THE ERA OF ARTIFICIAL INTELLIGENCE»**

Техникалық қалыптаушы – Есимбекова Д.Б.
Компьютерлік қалыптаушы – Жепенова Г.М.
Мұқабының дизайны – Айдарбеков Р.А.

(Тапсырыс беруші файлынан басылды)

Басуға қол қойылды 23.04.2026 ж.
Өріп түрі «Times New Roman». Қалыбы 60x84/8. SvetoCopy қағазы
Таралымы 20 дана. Ш.т.б. 46.5. Тапсырыс № 00608
І. Жансүгіров атындағы Жетісу университеті, Оқу-өндірістік цех
040009, Талдықорған, Жансүгіров көшесі, 187а

(Распечатано с файла заказчика)

Подписано в печать 23.04.2026 г.
Гарнитура «Times New Roman». Формат 60x84/8. Бумага SvetoCopy.
Тираж 20 экз. У.п.л. 46.5. Заказ № 00608
Жетысуский университет им. И. Жансугурова, Учебно-производственный цех
040009, Талдықорған, ул. Жансугурова, 187а